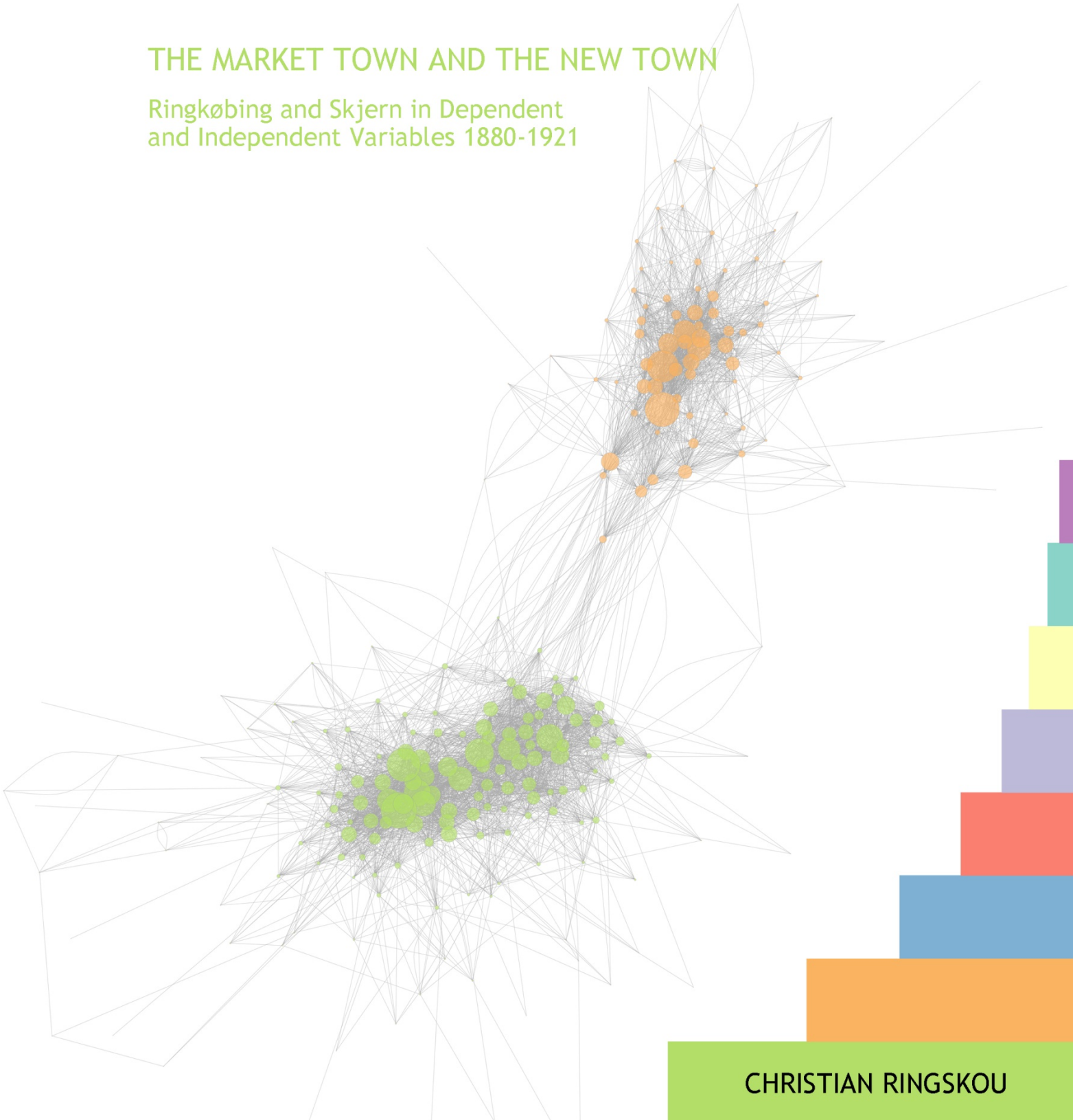
KØBSTADEN OG DEN NYE BY

Ringkøbing og Skjern i afhængige og uafhængige variabler 1880-1921

THE MARKET TOWN AND THE NEW TOWN

Ringkøbing and Skjern in Dependent and Independent Variables 1880-1921

CHRISTIAN RINGSKOU

KØBSTADEN OG DEN NYE BY

RINGKØBING-SKJERN MUSEUM
levendehistorie.dk

DANSK CENTER FOR BYHISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

Ph.d.-afhandling

Omfang: 249,95 sider af 2.400 anslag

Indleveret til bedømmelse den 29. januar 2021

Aarhus Universitet, Institut for Kultur og Samfund, Historie og Klassiske Studier

Vejleder: Lektor Mikkel Thelle, Aarhus Universitet

Bivejleder: Seniorforsker Asbjørn Romvig Thomsen, Rigsarkivet, Viborg

Finansieret af Kulturministeriets ForskningsUdvalg, Ringkøbing-Skjern Kommune og Ringkøbing-Skjern Museum

© Christian Ringskou

Indhold

Tak for hjælpen **5**

Anledning, problem, bidrag **7**

Begreber og perspektiver **11**

1. Den lille by som afhængig og uafhængig variabel 12
2. Governance og relational sociologi 42
3. Redskaber – digital history og netværksanalyse 50
4. Kontekst og lokalhistorie 60

Opsamling: Små byer i dobbeltperspektiv 74

Del I: Befolkning og struktur **76**

5. Etablering af datasæt 78
6. Befolkningsforhold, summariske analyser 87
7. Ringkøbing: Rum og segregering 115
8. Skjern: Rum og segregering 138

Opsamling: Fra centralitet mod netværk 162

Del II: Netværk, agens og individ **164**

9. Etablering af datasæt 167
10. Toneangivende kredse, summariske analyser 181
11. Netværk i Ringkøbing – Håndværksmestrenes indtog 198
12. Netværk i Skjern – den kristne by 239
13. Sammenligninger 283
14. Aktører med agens 296

Opsamling: Toneangivende kredse 337

Konklusion **340**

Dansk resume **343**

English summary **345**

Litteratur **347**

Kildemateriale **381**

Bilag **389**

Tak for hjælpen

Jeg afleverer denne afhandling fredag den 29. januar 2021. Den kan så ligge weekenden over, og mandag den 1. februar, når den begynder sin rejse mod bedømmelsesudvalgets kyndige dom, er det på dato 100 år siden, beboerne i Ringkøbing og Skjern for tredje gang stillede sig til rådighed for de folketællinger, der er udgangspunkt for arbejdet. Fortidens vestjyder kunne nok ikke forestille sig, at deres oplysninger skulle ende i en afhandling skrevet af en medarbejder ved deres eget nystartede museum. At se 100 år frem i tiden er umuligt. At se 100 (eller 140) år tilbage er svært nok.

Projektet er finansieret af Kulturministeriets ForskningsUdvalg, Ringkøbing-Skjern Kommune og Ringkøbing-Skjern Museum med 1/3 af budgettet fra hver. Uden disse ingen afhandling. Undervejs har jeg været tilknyttet Aarhus Universitet, Dansk Center for Byhistorie og Rigsarkivet, Viborg. Jeg har desuden haft privilegeret adgang til Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv og Ringkøbing Bibliotek. Overalt har jeg fået den bedste modtagelse. Tak for det.

En sejr har mange fædre og mødre: Tak til min vejleder lektor Mikkel Thelle, der samvittighedsfuldt og vedholdende har kæmpet for at få en halvgammel museumsinspektør til at forstå, at der skal andet og mere end data, grafer og diagrammer til et ph.d.-projekt. Tak til min bivejleder seniorforsker Asbjørn Romvig Thomsen, som jeg opsøgte for at få en ekspert i databaseopbygning. Det fik jeg, men jeg fik også meget mere. Lektor Adéla Sobotkova har hjulpet mig i gang med netværksanalyser i R, og arkæolog Jonatan Rose Andersen har hjulpet mig i gang med kortlægning i mapinfo, begge med eksemplarisk tålmodighed. Desuden har en lang række kolleger og "seniorer" givet forslag, tilvejebragt materiale eller læst og kommenteret forskellige uddrag og udkast. De har alle været med til at løfte niveauet. I ikke-prioriteret rækkefølge: Arkivar Barbara Revuelta-Eugercios, museumsinspektør Esben Schlosser Mauritsen, mag. art. Gudrun Gormsen, fhv. museumsleder Kim Clausen, lokal- og slægtshistoriker Per Vig, min læremester i museum og lokalhistorie fhv. museumsleder Jens Aarup Jensen, ph.d.-studerende Simone Sefland Pedersen, ph.d.-studerende Helle Nissen Gregersen, mine anonyme fagfællebedømmere af to artikler undervejs, lektor Niels Brimnes, postdoc Mikkel Høghøj, ph.d.-studerende Silke

Holmqvist, professor Bo Poulsen, ph.d.-studerende Emilie Luther Valentin, ph.d.-studerende Anna Marie Skråmestø, professor Øyvind Thomassen, professor Thomas Brandt og lektor Lea Ringskou. Tak til Inge og Flemming Ringskou, der i egenskab af både svigerforældre og dansklærere påtog sig en tidskrævende korrekturlæsning, og ikke mindst tak til lektor Mogens Rüdiger, der gav råd og kritik ved mit thesis seminar. Dermed mange nævnt og forhåbentlig ingen glemt.

I den mere private afdeling takker jeg Jørgen Bundgaard Nielsen og Berit Bisgaard Petersen, der har stillet gæsteværelse til rådighed. Ikke en lille tjeneste. Tak til Sprocket, der dag ud og dag ind med største fornøjelse stiller op til diskussioner af alt fra den mindste detalje til det største problem på en morgentissetur. Tak til Mikkel og Lasse, der med slet skjult undren har set deres far blive tre år ældre i selskab med 12.811 døde mennesker i Ringkøbing og Skjern. Og sidst og allermest: Tak for det hele til Lea, under alle omstændigheder den dygtigste forsker i dette ægteskab.

Men nederlag har kun én far. Fejl og mangler er selvfølgelig alene mit ansvar. Jeg slutter begyndelsen med at tilslutte mig Vestjyllands første lokalhistoriker Poul Matthias Nødskovs bøn:

Thi om Oldsager noget vist at melde
Er altid saare vanskeligt:
Derfor lad Villien for Gjerning gjelde,
Naar Mangler treffes i min Pligt.

Nødskov, 1968 (1787), 14

Christian Ringskou, januar 2021

Anledning, problem, bidrag

Denne afhandling adresserer struktur og agens i de to vestjyske nabobyer Ringkøbing og Skjern i perioden 1880-1921, hvor Ringkøbing i sammenligning med andre gamle købstæder blev en lille by, mens Skjern voksede frem som en af de større i en række nye små byer. Afhandlingens centrale argument er en insisteren på både afhængig og uafhængig variabel, hvor den lille bys historie behandles i både kvantitativ og kvalitativ terminologi. Der søges dynamisk dobbeltperspektiv, hvor den lille bys sociale forhold betragtes som rammesat af økonomiske og geografiske strukturer. Sådanne strukturer er imidlertid kun et udgangspunkt for individer i relationer, der skaber det specifikke.

Den lille købstads historie er med undtagelser mest skrevet som lokalhistorie, mens periodens nye byer, som det vil fremgå, har deres egen professionelle historiografi. Der findes ikke systematiske sammenligninger af de to typer byer i den danske forskning. Et tilløb til undtagelse for denne regel i en passage hos Viggo Hansen (introduceres i kapitel 1) kan her tjene som anslag: *"I henseende til befolknings- og erhvervsstruktur er der nemlig en påfaldende overensstemmelse mellem den rurale by og den gamle købstad, og forskellen imellem de to ligger mest deri, at den rurale by mangler købstadens gamle bykerne og dermed dens historie og traditioner."*[1] Hos Hansen optræder denne formulering som konklusion. De to typer byer var afhængige variabler af parallelle faktorer. Hvad der eventuelt lå udover denne strukturelt bestemte ensartethed var at betragte som mindre væsentligt. Men for denne afhandling lukker citatet ikke diskussionen. Tværtimod åbner det feltet med en række mulige spørgsmål: På den ene side: Er det rigtigt, at der var påfaldende overensstemmelse angående befolknings- og erhvervsstruktur? I så fald hvornår og hvordan indfandt denne lighed sig? Og hvori bestod dens baggrund? Og på den anden side: Hvad betød det for små byers indre sociale og kulturelle forhold, at én type havde historie og traditioner, mens en anden ikke havde? Hvordan afspejlede byers forskellige historiske udgangspunkter sig i deres sociale dynamik? Var der forskelle på de muligheder, byernes borgere havde for selv at påvirke deres situation og dermed byens? Afhandlingens

[1] Hansen, 1980 (1965), 23

hypotese er formuleret i disse to grupper spørgsmål, der på den ene side er meget forskellige, men som samtidig betragtes som nært sammenhængende. Undersøgelsernes overordnede spørgsmål angår de to forklaringsmodellers rækkevidde og indbyrdes sammenhæng. Hvor vidt og hvor dybt lader den lille bys udvikling sig forstå som resultater af større kræfter, der påvirkede den udefra? Og hvor dette perspektiv er udtømt: I hvilken grad udviklede byen sig i individualitet i kraft af sin egen specifikke situation og historie og i kraft af handlende aktører i netværk?

Disse overvejelser leder til en hypotese i to led:

- **Det antages, at Ringkøbing og Skjern som afhængige variabler af parallelle økonomiske og geografiske strukturer udviklede sig ensartet, hvad angik befolkningsforhold, og indre rumlig segregering 1880-1921.**

Dette blik betragtes imidlertid kun som det første af to i et dynamisk dobbeltperspektiv hvor bredere makrostrukturer satte visse rammer for de to små byers sociale situation, som imidlertid i den konkrete meningsudfyldelse var til stadig forhandling.

- **Det antages, at Ringkøbing og Skjerns centrale aktører i deres relationer og gruppedannelser agerede i forskellighed, der lader sig forstå ud fra de to byers forskellige historie og traditioner. Det antages videre, at disse forskelle i relationelle og personlige forhold var drivende for byernes udvikling 1880-1921.**

I en argumentation, der går fra brede undersøgelser af befolkningsforhold og geografi mod specifikke undersøgelser af lokale eliter og centrale aktører, er disse overordnede hypoteser styrende for afhandlingen og genstande for opsamlinger undervejs. Sammenligningen af de to byer gennemgår en bevægelse fra kvantitative undersøgelser for begge byer mod mere partikulære undersøgelser, hvor delproblemer bringes i spil én by ad gangen. I flere tilfælde byder forskellige cases sig til som undersøgelse. Symmetrien bliver dermed mindre direkte, som arbejdet skrider frem, men sammenligningsgrundlaget bliver til gengæld så meget rigere. Arbejdet udfoldes i et indledende rammesættende hovedafsnit og to dele:

- **Begreber og perspektiver:** Afhandlingen indledes med Harry S. Jansens identifikation af to fundamentale byhistoriske perspektiver: Afhængig variabel og uafhængig variabel. Fra dette udgangspunkt etableres historiografiske, teoretiske og metodiske rammer for arbejdet med Ringkøbing og Skjern. Byhistorisk governanceforskning, Mustafa Emirbayers relationelle sociologi og den digitale

histories redskaber spiller hovedroller i kapitler, der rammesætter afhandlingens undersøgelser.

- **Del I:** I en database over folketællinger 1880, 1901 og 1921 suppleret med skatteligninger identificeres de to byers befolkninger, og der foretages analyser og sammenligninger af udviklingen i befolkningsforhold, migration, erhverv, indkomst, husstande, kvarterdannelse og socialtopografi. Hvordan afspejlede nye økonomiske forhold sig i økonomiske og sociale strukturer? Var der tale om kvarterdannelse i den lille by? I hvilken grad var der forskel på den etablerede købstad og den nye by? Del I tjener et dobbelt formål dels som svar på det første af forskningsspørgsmålets hypoteser, dels som etablering af fundament og kontekst for det følgende.
- **Del II:** På baggrund af skatteligninger, valg til by- og sogneråd og portrætter i samtidig litteratur identificeres byernes toneangivende kredse til sammenlignende netværksanalyser, hvor familieforbindelser, fadderskaber, kommunale valg, fællesskab i interesseorganisationer og økonomiske relationer danner baggrund for kortlægning af grupperinger og identifikation af centrale aktører. I hvilken grad lader forskellige relationelle mønstre sig identificere? Og i hvilken grad lader sådanne netværk sig forklare af historie og kultur? Undersøgelserne for Ringkøbing foretages med udgangspunkt i et spørgsmål om håndværksmestrenes indtog i byens elite. De tilsvarende undersøgelser for Skjern tager udgangspunkt i den nye by som et socialt dynamisk miljø, hvor byens borgere havde brug for mere eksplicitte sociale kategorier. Her analyseres byens elite i relation til tidens religiøse vækkelser. Disse greb er forskellige, men de er trin i en samlet undersøgelse af forskellen på købstad og ny by.

Undersøgelserne er spændt ud over to akser. For det første komparationen mellem to byer, der i geografisk henseende er naboer, men som i historisk typologi er meget forskellige: Købstaden og den nye by – Ringkøbing og Skjern. Denne struktur giver dynamik, hvor resultater lader sig sammenligne, og hvor såvel ligheder som forskelle giver anledning til diskussion. For det andet den teoretiske spænding mellem den lille by som produkt eller individualitet. Den lille by som en variabel af bredere udvikling anerkendes for så vidt, men betragtes kun som et skelet for forståelse. Den uafhængige variabel er den lille bys kød og blod. Denne sondring er afhandlingens centrale spørgsmål.

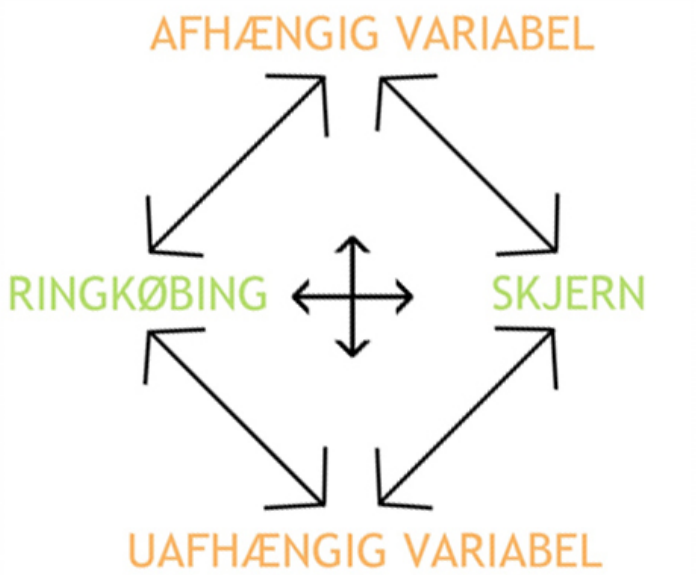

Fig. Dimensioner for afhandlingens undersøgelser

Efter hensigten består afhandlingens bidrag i et både teoretisk og metodisk bredere blik på den lille bys moderniseringsprocesser omkring 1900 end den eksisterende danske forsknings. Det er ambitionen at bygge bro mellem to skoler svarende til afhængige og uafhængige variabler.

Begreber og perspektiver

Afhandlingens kapitel 1. indledes med en byhistorisk indflyvning, der identificerer en teoretisk dikotomi mellem på den ene side forskning i økonomiske og geografiske kategorier, der ser den lille by som betinget af makrohistoriske udviklinger, og på den anden side forskning i sociologiske og kulturhistoriske termer, der på forskellig vis levner plads for historisk agens i den lille by. Kapitlet placerer den eksisterende danske forskning i den lille bys moderne historie i forhold til denne dikotomi, der i afhandlingen ikke søges opløst men integreret til forløb, hvor de to perspektiver betragtes som sammenhængende. Den afhængige og den uafhængige variabel optræder med forskellig tyngde i kapitel 1. For den afhængiges vedkommende betragtes den eksisterende danske historiografi som retningsgivende for afhandlingens undersøgelser. Denne forsknings baggrund i internationale diskussioner inddrages i diskussionerne, men den pågældende teori indtager en mere implicit rolle for afhandlingens undersøgelser end den, der relaterer til del II. Den eksisterende forskning i den lille by som uafhængig variabel derimod er mindre og mere fragmenteret. Den tæller vigtige diskussionspartnere for undersøgelserne i del II, men den er ikke som sådan retningsgivende. Med henblik på at etablere teoretisk begreb for uafhængig variabel og individuel agens inddrages den internationale, primært britiske, byhistoriske governanceforsknings historiografi samt Mustafa Emirbayers relationelle sociologiske teori i kapitel 2.

Kapitel 3 introducerer afhandlingens grej fra den digitale histories værktøjskasse, der i de seneste årtier er blevet fyldt op med database, Geographic Information Systems (herefter GIS) og Social Network Analysis (herefter SNA). Kapitlet rundes af med en diskussion af de digitale redskabers teoretiske rækkevidde.

Begreber og perspektiver afsluttes med et kontekstuelt kapitel 4 om den lokal- og regionalhistoriske baggrund. Ringkøbing og Skjern introduceres i det nationale og i det regionale bysystem. Derefter følger en indledende indkredsning af de to byers generelle geografiske og økonomiske forudsætninger og en første introduktion af relevante lokalhistoriske tematikker.

1. Den lille by som afhængig og uafhængig variabel

> *"Is it too tiresome to ask if the process of urbanisation – whatever that may mean precisely – is an independent or dependent variable in history, or is it conceivably both?"*
>
> Dyos, 1968, 9

Diskussionerne i dette kapitel er rammesættende for afhandlingen, men de er samtidig et livtag med historiefagets store dikotomi: Er historiens manifestationer produkter af større, dybere eller bredere processer, der betinger det konkrete, atomare og observerbare? Eller er det det partikulære niveau med dets handlinger, aktivitet og forskellighed, der genererer udvikling i større forstand? Bestræbelserne går hverken mod et valg mellem eller en syntese over disse poler. Hensigten er derimod at etablere rammer for en analytisk skala med hvilken, økonomiske, sociale og kulturelle sammenhænge i to små vestjyske byer lader sig belyse i dobbeltperspektiv, kompleksitet og forløb.

Afhandlingens version af dette store spørgsmål sættes i spil med diskussionen, som den føres i nogle af de forskningsfelter, der mødes under betegnelsen byhistorie. Som det vil fremgå, er der her tale om et løst knyttet felt, der med det urbane som samlende instans rummer så forskelligartet teori og metode som historiefaget i det hele taget. Dette forhold betragtes imidlertid som en ressource for en historiografisk og teoretiske positionering, hvor byhistorien giver begreber til begge perspektiver i afhandlingens dynamiske dobbeltblik. Kapitlet (i kombination med de to følgende) er således ambitiøst, men ikke på byhistoriens vegne. Den kan beholde sin diversitet. Ambitionen følger derimod den bredt anlagte problemformulerings fordring. Målet er at udvikle begreb og perspektiv for forståelse af Ringkøbing og Skjerns sociale sammenhænge som både konsekvens og agens.

Kapitel 1 er afhandlingens forskningsdiskussion, der samtidig tjener som en udvidet indledning og begrebsliggørelse af forskningsspørgsmål og strategi. Det tager udgangspunkt i en generel byhistorisk indkredsning, hvor Harry S. Jansens dikotomi mellem forskning i afhængig og uafhængig variabel introduceres og derefter benyttes i identifikation af øer af byhistorisk forskning, der trods fælles emne kun i ringe grad informerer hinanden. Den afhængige variabel repræsenteres af den kvantitativt orienterede stationsbyforskning og forskning i de danske købstæders rumlige

segregering. Den uafhængige variabel i den lille bys forskning repræsenteres af et i omfang mindre og i perspektiv mere spredt forskning i kultur og social gruppering med foreningsdannelser og iværksættere som centrale begreber. Kapitlet afsluttes med en generalisering i to modeller for analyse af konflikt og harmoni over enten syn- eller diakrone akser og med en formulering af ambition om at overskride den. De to perspektiver for diakron og synkron analyse er sammenfaldende med strategierne i henholdsvis del I og II.

Den opmærksomme læser vil bemærke asymmetri undervejs. Stationsbyforskningen er primært empirisk og kun sekundært (måske endda i nogle tilfælde kun modvilligt) teoretisk.[2] Forskningen i rumlig segregering forholder sig omvendt. Derfor starter omtalen af den første med præsentation af projekter, så teori, så implikation for afhandlingen. Den anden starter med teori, så præsentation af projekter, så implikation for afhandlingen.

Kapitlet tilvejebringer forskellig grad af afklaring for afhandlingens dobbelte perspektiv. Fundamenterne for del I er lagt med dette kapitels referat af dansk forskning og introduktion af underliggende dimensioner i international teori. Begreber og perspektiver for del II derimod, finder først deres form i kapitel 2.

De nye byers historie fylder meget i den eksisterende forskning. Dels i kraft af betydelig forskningsindsats med relation til deres økonomiske og geografiske historie, dels ved spredte men vigtige studier af sociale og kulturelle forhold. Peter Aronsson og Lennart Johanson giver baggrunden for den nye bys overrepræsentation. Den nye by er i skarpere form end den gamle købstad et møde mellem modernitet og tradition, mellem selvforsyning og marked, mellem land og by.[3] *"Denna dubbelthed,"* skriver Per-Olof Andersson, *"gör stationssamhällena til särskilt lämpliga studieobjekt för att undersöka mötet mellan det gamla och det nya."*[4] De små købstæder optræder til gengæld næsten kun ved forskning i indre rumlige forhold. Det er ambitionen at overskride denne den nye bys overrepræsentation ved f.eks. at spørge: Har den lille købstad også stationsbyudvikling, der blot ikke er studeret i koordinerede forskningsprojekter? Eller tilsvarende: Har den nye by også kvartersegregation, der imidlertid (næsten) ikke er studeret?

Den lille by som et element i økonomiske og kulturelle moderniseringsprocesser er et internationalt fænomen, men det udspiller sig forskelligt i kontekst og tid.[5] Da

[2] Med Mette Ladegaard Thøgersen som undtagelse, se for eksempel Thøgersen, 2006, 261-62
[3] Aronsson og Johansson, 1999, 9
[4] Andersson, 1999, 118
[5] Mens den danske stationsbyforskning tildeler landbrugets udvikling en hovedrolle for de nye byers vækst, kommer Aronsson, 1999, 29-49 frem til, at skovbruget og industrien betød mere, og at jernbanen i højere grad var bylokaliserende. Clark, 2005, undersøgelser den engelske market town Loughborough. Studiet er potentielt retningsgivende ved, at det fokuserer på en lille gammel bys gradvise men alligevel

dette kapitels ærinde er at etablere rammer for analyse af to små danske byer, afgrænses det derfor til gennemgang af forskningslitteratur om danske forhold ca. 1850-1950 suppleret med enkelte sydsvenske undersøgelser. I kapitel 2, hvor den (især britiske) byhistoriske governanceforskning bringes i spil som inspirationskilde for netværksanalyse, henvises der udover til den teoretisk orienterede litteratur også til en række konkrete undersøgelser af enkelte byers forhold. Tilsvarende introduceres forskning i håndværkets historie og i danske vækkelser som perspektiv for kapitlerne 11-12. I skrivestil nærmer disse afsnit sig forskningsdiskussion, men da de indgår som fundament for arbejde med mere "lokale" delproblemer, er de uden for dette kapitels struktur.

Byhistorien og den urbane variabel

Generelt orienterede udredninger af byhistoriens teoretiske apparat har ofte udgangspunkt i urbanisering og modernitet som nært sammenvævede begreber, der tilsammen udgør en hovedstrøm i historien i bred forstand.[6] For Andrew Lees og Lynn Hollen Lees er sammenhængen i dette forhold uproblematisk, og byhistoriens berettigelse er en given sag: *"Scholars justifiably regard the growth of the city as a major force behind democratization and industrialization"*.[7] Lees & Lees skriver imidlertid i en tradition, der fokuserer på den store bys udvikling. Retningen i det kausale forhold urbanisering → modernitet er mindre selvfølgelig, hvad angår studiet af den meget lille by.[8] Allerede i 1938 gjorde Louis Wirth opmærksom på, at den moderne heterogene kultur også nåede landet, efter hans opfattelse dog som diffusion med metropolen som udgangspunkt.[9] I Skandinavien gjorde Börje Hanssen sig til talsmand for, at det specialiserede som modsætning til det agrare ikke med nødvendighed var urbant. *"The clearcut division between city and countryside in which the power of words has made us believe"* dækker over, at et stadigt mere segregeret samfund også kunne udvikle sig uden eller uden for byerne.[10] I 2002 diskuterede Ola Svein Stugu, hvorvidt kontrasten mellem land og by i det hele taget fortsat giver mening i samfund, hvor også de, der bor på landet, er urbaniserede i arbejdsliv, forbrug og kommunikation,[11] mens Simon Gunn i 2020 skriver, at sammenhængen mellem

---

fundamentale udvikling fra centralsted mod netværk. Clark identificerer imidlertid modernisering 100 år før tilsvarende udvikling i Danmark, og han tilskriver tekstilindustri, kanaltransport og minedrift roller som vigtige faktorer.

[6] Wirth, 1938, 1-3; Braudel, 1973 (1967), 396-401; Degn, 1978, 9-10; Hohenberg & Lees, 1995, 179-80; Clark, 2009, 13; Munck & Gunn, 2020, xiii-xiv

[7] Lees & Lees, 2007, 1-9, citatet 1

[8] Simonsen, 1976, 51-52; Burke, 1983, 81-82; Lilja, 2002, 25-27

[9] Wirth, 1938, 5

[10] Hanssen, 1963, citatet 252

[11] Stugu, 2002, 49-52
For et modsat perspektiv, se Degn, 1978, 58-62

urbanisering og modernisering gennem 1900-tallet er blevet stadigt sværere at udrede, og at det første derfor risikerer at blive en tom kategori.[12] Disse overvejelser illustrerer, hvordan byen som kategori og de kausale relationer mellem urbanisering og modernitet konstrueres i historikerens analytiske kontekst. Diskussionen er vanskelig, men den implicerer som minimum, at byhistoriens begreber ikke har en nedre grænse for anvendelse i undersøgelser af små byer.[13]

Mens byen som sådan er et begreb, der lader sig definere,[14] er historien om byen vanskelig at afgrænse.[15] Ole Degn griber til en totalhistorisk definition: *"byhistorien er egentlig ikke en videnskab for sig, men et forskningsfelt, hvor en række discipliner arbejder sammen, ikke mindst sociologi, socialhistorie, økonomi og geografi."*[16] Henrik Fangel arbejder i samme spor og udvider yderligere med *"arkæologi, økonomi, jura, geografi, politik, administration, demografi, byplanlægning, arkitektur, sociologi osv."*[17] Disse 40 år gamle formuleringer har slægtskab med denne afhandlings teoretiske position ved deres polyfoni, men de mangler logisk hierarki. Peter Henningsen bringer denne kritik frem i en kritisk artikel, der kredser om byhistoriens særkende og egenart eller mangel på samme.[18] Byhistorien vil ikke eller kan ikke manifestere en egenart eller identificere et særligt analytisk perspektiv - en urban variabel.[19] Byhistorien bliver, når det urbane kun identificeres som sted men ikke som agent, historie om (næsten) alting og på alle måder.[20] Den teoretiske efterlysning af en sådan variabel formuleres i ental. Imidlertid vil den i konkret forskning blive til urbane variabler.[21] Byhistorien bliver ret beset ikke mindre løst defineret, og den forbliver *"stort set i stand til at rumme alle andre bindestregshistoriske felter, et utal af metodiske og teoretiske tilgange og de fleste videnskabelige discipliner."*[22]

---

[12] Gunn, 2020, 255-56; Munck & Gunn, 2020, xiv-xvi
[13] Simonsen, 1976, Indledning; Ewen, 2016, 113
[14] Corfield, 2013, 829 for maksimalt fleksibel definition: *"Whenever a substantive aggregation of people dwell in tolerably close proximity, whilst engaging chiefly in non-agricultural occupations and living by non-landed timetables, then an urban center exists."*
For bydefinitioner i generelle termer: Hohenberg & Lees, 1995, 17; Clark, 2013, 4-6. For diskussioner af den nedre grænse mellem by og ikke by: Blumin, 1983, 54-58; Clark, 1995, 4-6; Christensen & Thøgersen, 2006, 14; Thøgersen, 2007, 30; Mikkelsen, 2012, 25-29; Ewen, 2016, 8. For nordisk perspektiv: Myhre, 1977, 9-11. For definitoriske begreber om den lille nye danske by: Alkjær, 1943a, 163-65; Aagesen, 1949, 84-85; Hansen, 1980 (1965), 21; Boje & Hyldtoft, 1977, 180-81; Jansen, 1980, 55-58; Stilling, 1987, 24-30; Thøgersen, 2007, 74-76; Thøgersen, 2008, 16-18
[15] Kirkhusmo, 1998, 5-7
[16] Degn, 1978, 10, 13-17
[17] Fangel, 1981, 77
Disse danske eksempler flugter med Henningsens beskrivelse af den britiske urban history, 2007, 61-62.
[18] Byhistoriens centrale aktører medgiver dette synspunkt men betragter det som fordel eller vilkår. Dyos, 1968, 1-10; Ewen, 2016, 20-22
[19] Et centralt begreb, se f.eks. Sutcliffe, 1983; Rodger, 1998; Smith, 2000, 255-56
[20] Henningsen, 2007, 76
[21] Kjeldstadli, 1998, 134-35 argumenterer for, at den enkelte byhistoriker i den konkrete byhistoriske undersøgelse netop må påberåbe sig ret til kreativitet og plasticitet.
[22] Henningsen, 2007, 70

Afhængig eller uafhængig urban variabel

I 1968 formulerede den moderne britiske byhistories founding father H.J. Dyos en dikotomi mellem "particularisers" og "generalisers" i byhistorie. Han identificerede det første med blik for enkelte byers individualitet og argumenterede for byhistorisk forskning, der undgår det andet, som han betragtede som socialvidenskabelig modelstyret forsimpling i økonomi, sociologi og geografi.[23] Hos Harry S. Jansen[24] mødes denne dikotomi med diskussionen om den urbane variabel, idet han identificerer to spor i byhistorien: Den der arbejder med "dependent variable", og den, der arbejder med "independent variable".[25]

Byen som afhængig variabel finder Jansen i flere af hinanden uafhængige geografisk- og økonomisk-byhistoriske forskningstraditioner, og han henviser blandt andre til Walter Christaller, der introduceres herunder. Byen betragtes som en virkning af proces i bredere forstand. Begrebet bysystem, der med en flot formulering hos Sven Lilja *"nästan har fått dignitet av en avståndverkande social kraft, kanske analog med fysikens gravitation,"*[26] står centralt sammen med forskellige geografiske eller økonomiske faktorer. Byen som uafhængig variabel på den anden side har for Jansen en meget bredt sammensat idehistorie og forskningshistorik, der både tæller en ældre bymonografisk tradition, romantisk organismetænkning og dele af 1900-tallets amerikanske bysociologi. Det centrale er her, at byen er mere end summen af dens dele. Den er i sin egen ret årsag til fænomener, der kan studeres i den. *"The towns are"* med Fernand Braudels ofte citerede formulering, *"so many electric transformers. They increase tension, accelerate the rhythm of exchange and ceaselessly stir up men's lives."*[27]

Dikotomien afhængig eller uafhængig variabel er af ontologisk karakter. Den er udtryk for modsatrettede kausalitetsbegreber,[28] men det er ikke Jansens ærinde at afvise det ene frem for det andet. Tværtimod: *"Each tradition provides valuable descriptions of towns and urban phenomena and the two together form two points of focus in that multicolored field of research known as urban history."*[29] Denne dikotomi og Jansens opfordring til at lade begge synspunkter optræde sideordnede er retningsgivende for afhandlingen.

---

[23] Dyos, 1968, 10-16
[24] Henningsen henviser til Jansen i noter (s. 60, 69, 70,72), men benytter ikke den strukturerende dikotomi. Argumentationen i Rodger, 1998, er parallel med Jansen.
[25] Jansen, 1996, 278-80
[26] Lilja, 2002, 25
[27] Braudel, 1973 (1967), 373
I den benyttede litteratur citeret af Jansen, 1996, 280; Rodger, 1998, 46; Stugu, 2002, 51; Thøgersen, 2007, 49
[28] For et forsøg i sådan retning: Gunn, 2020
[29] Jansen, 1996, 298
Ewen, 2016, 20-24 har lignende formuleringer og henviser til Dyos.
For et beslægtet argument i den amerikanske bysociologi se Park, 1915, 592

Over de følgende sider struktureres introduktion og diskussion af dansk historisk forskning i den lille bys historie omkring forrige århundredeskifte efter Jansens begrebspar. Forskningsdiskussionen kortlægger den danske forskning i den lille bys historie omkring forrige århundredeskifte i flere fra hinanden ret afsondrede grupper, der anskuer byens fundamentale kausale forhold i modsatrettede logikker.

Afhængig variabel I – kvantitativ stationsbyforskning

Det første tilløb til historieskrivning om de nye byer blev taget af Søren Vasegaard i 1935 og 1938. Man bemærker, at synet på byerne her i høj grad flugter med senere forskeres grundige undersøgelser: Så længe landbefolkningen *"levede paa Naturalhusholdningens Stadium"*[30] var der kun i ringe grad brug for byer, men da andelsbevægelsen satte gang i *"Bondebrugenes bekendte Overgang fra Hjemmeproduktion til Pengehusholdning,"*[31] tog udviklingen fart. Nye byers placering afgjordes af jernbanen, og de voksede med oplandets efterspørgsel. Når denne var mættet, var deres fortsatte vækst afhængig af eventuel industriel udvikling.[32] De første grundige behandlinger af emnet blev foretaget af Ejler Alkjær i 1943 og J.A. Tork i 1947 og 1951. De to økonomer er i mangt og meget den kvantitativt orienterede danske stationsbyforsknings grundlæggere, og den senere forsknings detaljerede pointer er i bemærkelsesværdig grad til stede i oversigtsform. I geografien var de nye byer genstand for undersøgelser af Aage Aagesen i 1949 og af Viggo Hansen i 1965, 1971 og 1976. Begge overlapper med den tidlige økonomiske stationsbyforsknings emnekreds, men de uddyber desuden, hvad angår de nye byers rumlige aspekter såvel på et makroplan svarende til de herunder refererede begreber om bysystemer og i sammenligninger mellem forskellige interne strukturer og relationer mellem i forvejen eksisterende landsby og ny by.[33] Dette sidste er mindre væsentligt i en vestjysk kontekst, hvor enkeltgårdsbebyggelse var langt mere almindelig end landsbyer, og hvor nye byer derfor opstod uden relation til gamle bebyggelseskoncentrationer.

I 1978 forudså Ingrid Hammarström, at ny forskning med inspiration fra samfundsvidenskaberne ville løfte folketællinger og kirkebøger fra perifere kilder for enkelte byers historie til centrale kilder i komparative studier af økonomisk og demografisk snit.[34] Hun fik ret. I 1980 lancerede Statens Humanistiske Forskningsråd det store projekt "Stationsbyens historie 1840-1940". Projektet inkluderede en række udgivelser, heraf flere vigtige i en kvantitativ økonomisk tradition: Vigand Dann

[30] Vasegaard, 1935, 651
[31] Vasegaard, 1935, 653
[32] Vasegaard, 1935, 658-60; 1938, 74-76
[33] Aagesen, 1949, 100-108
[34] Hammarström, 1978, 46

Rasmussens speciale blev publiceret i 1981. Den kortfattede bog behandler meget forskellige emner, nemlig den politiske proces frem til banens anlæggelse, beslutningsprocesserne omkring standsningsstedernes placering og befolkningsudviklingen, først på regionalt plan, derefter for en enkelt ny by. Er bogen ikke meget dybtgående i analyserne,[35] har den til gengæld værdi i denne afhandlings sammenhæng derved, at den omhandler forhold omkring den vestjyske længdebane. Den størst anlagte af stationsbyprojektets udgivelser er Niels Peter Stillings bog fra 1987. Stilling baserer bogens omfattende undersøgelser af befolkningsudvikling og erhverv på et stort arbejde med folketællinger i ti udvalgte byer. Bogens righoldige betragtninger generaliseres i en inddeling i tre kategorier:[36]

- Den rurale by, der kun i begrænset omfang adskilte sig fra landsbyen eller det åbne land.
- Oplandsbyen, der havde opnået bymæssig vækst og karakter ved etablering af håndværk, handel og øvrig service.
- Industri- eller institutionsbyen, der fortsatte sin vækst ved etablering af specialiseret produktion eller service.

Bogen blev kritiseret for en vis mangel på systematik i begreber, definitioner og afgrænsninger af analysefelt.[37] Kritikken af Stillings konkrete udmøntning af den treledede typologi eller kronologi (kan netop benyttes som begge) ændrer imidlertid ikke på styrken ved den som ide, og den spiller en stor rolle i denne afhandlings design, hvor den tjener som udgangspunkt for valg af tre folketællinger til undersøgelse i del I. Jørgen Finks udarbejdede stationsbyprojektets anden store kvantitativt anlagte udgivelse. Fink benytter som Stilling folketællingerne som kildemateriale i undersøgelser af erhvervsliv i en række nye byer. Hans centrale greb består i, at han arbejder i en komparativ struktur med fokus på en gruppe midtsjællandske byer og en gruppe vesthimmerlandske, idet deres forhold også relateres til købstæder og landområder. Sammenligningerne foretages i tre store kapitler, der flugter med Stillings kronologi, idet de identificerer de nye byers opståen 1875-95, deres blomstring 1895-1920 og stagnation 1920-40. På denne baggrund bygger Fink en stærk argumentation op om den grundlæggende observation, at de østdanske stationsbyer opstod tidligere end de vestdanske, men at deres udvikling også stagnerede tidligere.[38] Dette forhold hænger sammen med landbrugets overgang til markedsøkonomi, der tidligt var tilendebragt på Sjælland, mens udviklingen i kraft af hedeopdyrkning fortsatte i vest, og med de i

[35] Askgaard, 1982; Bruhn, 1983
[36] Stilling, 1987, 75-180, opsummeres i skema 146
Ideen ligger lige for, og findes hos Tork, 1951, 181-88 og Dragsbo, 1986, 140-42. For konkret anvendelse: Stilling; 1989
[37] Askgaard, 1988; Frandsen, 1989; Hyldtoft, 1991; Henrik Gjøde Nielsen, 1994, Thøgersen, 2007, 16-18
[38] Henrik Gjøde Nielsen, 1994

forvejen eksisterende sjællandske købstæder kontra det købstadstomme Vesthimmerland. Til denne konklusion må det måske være rimeligt med Stilling at indvende, at havde Fink valgt en anden vestdansk geografi, f.eks. Skjern, kunne han også have fundet en tidligere udvikling.[39]

Siden stationsbyprojektet har der været stille om emnet i forskningen.[40] Undtagelsen for denne regel er Mette Ladegaard Thøgersens ph.d.-afhandling fra 2007 og relaterede artikler 2006, 2008 og 2013. Thøgersen studerer bysystem i tre amter, hvor hun arbejder med samtlige nye byer. Hun er derfor henvist til strategier, der fungerer på oversigtsniveau: Trykt befolkningsstatistik, oversigtsværket Trap Danmark samt ikke mindst topografiske kort. Hos Thøgersen mødes stationsbyprojektets økonomisk-historiske indsigter med faglige indlån fra geografien, blandt andet foretager hun Christaller-inspirerede analyser af bysystem i Ringkøbing Amt, og hendes arbejde er en inspirationskilde for denne afhandling.

Stationsbyforskningens teori: Bysystem

Den økonomiske og geografiske danske stationsbyforskning relaterer, om end oftest kun implicit, til bysystemforskningens klassiske referencepunkt i centralstedsteorien hos Walter Christaller og dennes antitese, netværksteorien. Ideen om et bysystem er tæt knyttet til geografiens orientering mod hard science med universelle lovmæssigheder, matematiske formler og entydige teorier[41] - den er en kerne i byhistorie som uafhængig variabel betragtet.

Christaller indleder sit centrale værk fra 1933 (engelsk oversættelse 1966) med spørgsmålet: *"Are there laws which determine the number, size, and distribution of towns?"*[42] Bekræftende svar gives straks. Byernes placering og indbyrdes størrelsesforhold kan studeres a priori. De udtrykker økonomisk lovmæssighed i et ekvilibrium, hvor efterspørgsel, udbud og afstand opretholder en struktur i balance.[43] Bebyggelsesgeografi er som masse, der samler sig om kerner, om byer, Christaller benævner dem konsekvent centralsteder, der har et overskud af aktivitet, der svarer til et underskud i deres regioner. Transportomkostninger betyder imidlertid, at forskellige varer og ydelser har forskellig rækkevidde.[44] Det store centralsted servicerer et stort område med højt specialiserede varer og ydelser, der har lang rækkevidde. Andre mindre specialiserede ydelser har en kortere rækkevidde, og inden for det store centralsteds region vil efterspørgslen skabe mindre centralsteder med et mindre udbud

[39] Stilling, 1994
[40] Ringskou, 2006 er kun et beskedent tilløb.
[41] Barnes, 2012, 8-9; Michel, 2016, 189-94
[42] Christaller, 1966 (1933), 1
[43] Böventer, 1969, 117-18; Hottes, 1983, 53-54, Mikkelsen, 2012, 133-37
[44] Christaller, 1966 (1933), 14-22, Getis & Getis, 1966, 221; Meeteren & Poorthuis, 2018, 129-31

af mindre specialiserede varer og ydelser. Endnu andre varer og ydelser er endnu mindre specialiserede og har endnu kortere rækkevidde. Således opstår endnu mindre centralsteder inden for såvel det store som de mellemstore centralsteders regioner. Og så videre. Den rumlige dimension i dette bysystem af økonomiske lovmæssigheder er centralstedernes geometriske placering i system. Det mindre vil opstå midt i en trekant mellem tre større, hvorved hierarkiet kommer til at bestå af et system af sekskantede regioner.[45]

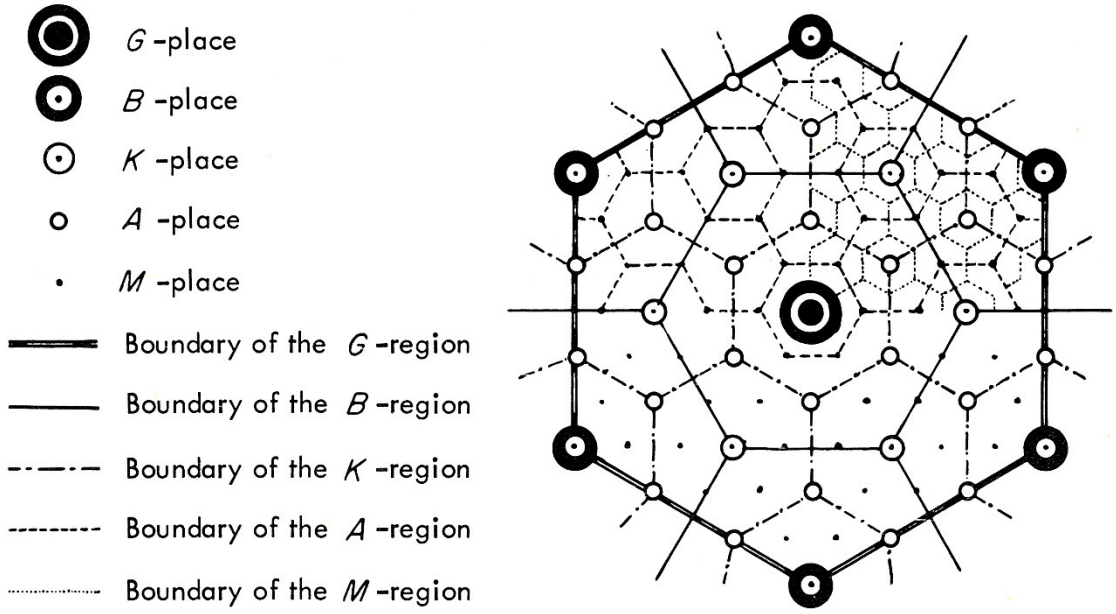

Fig. 1.1. Walter Christallers model for bysystem, Christaller, 1966 (1933), 66

Teorien ligner et universelt udsagn om byers opståen, relationer og størrelser, men er det ved et nærmere eftersyn ikke.[46] Centralstedssystemet er i sit udgangspunkt en geometrisk abstraktion, og Christaller understreger selv, at det er *"imperfect in its strictness"*.[47] Systemet falder, så snart det konfronteres med geografisk variation i form af hav, bjergkæder, hede, ørken eller jungle. Ved siden af dette topografiske kritikpunkt rejser der sig et mere fundamentalt økonomisk. Christallers petriskål fungerer kun, så længe efterspørgsel fra en landbrugsbaseret økonomi er eneste anledning til byer – og derfor giver det mening at betegne dem centralsteder. Systemet er med andre ord bygget op nedefra,[48] og det ser bort fra fundamentale økonomiske og geografiske faktorer som søfart, kapitalophobning i de større byer, regional specialisering, migration og industrialisering med produktion til fjerne markeder.[49] Her

[45] Christaller, 1966 (1933), 43-69, Getis & Getis, 1966, 221-23, Michel, 2016, 191-94
[46] Böventer, 1969, 118-19
[47] Christaller, 1966 (1933), 69; Getis & Getis, 1966, 226
[48] Ullman, 1941, 854-62
[49] Böventer, 1969, 18-22; Meeteren & Poorthuis, 2018, 122-24

er et paradox i spil.[50] Som den centrale reference for bysystemforskningens lovmæssige afhængige variabel er Walter Christaller et ikon for modernistisk videnskab, men teorien er fundamentalt førmoderne. Så snart modernitetens kendetegn per se, urbanisering og industrialisering, bringes ind i ligningen, falder teorien.[51] Christaller kan ikke forklare systemets opståen og endnu mindre dets udvikling. Centralstedernes størrelser, regioner og deres rumlige relation til andre centralsteder er så nært forbundne, at ændring ét sted forudsætter ændring af hele systemet.[52] Af flere grunde kommer centralstedsteorien således til kort, hvor forskningen søger at forklare bysystemer som Ruhr-distriktets minedrift og industri eller den nordamerikanske metropol med koncentration af befolkning og kapital.[53] Det gælder derfor med et citat fra Edward Ullman, der som den første introducerede Christaller for engelsk-læsere, at *"the theory applies better to agricultural areas than to industrial districts."*[54] Den nye by er imidlertid netop ikke Duisburg, og Ringkøbing er ikke Chicago. Som omtalt i det følgende viser den empirisk orienterede stationsbyforskning, at landbrugets efterspørgsel var en afgørende faktor for lokal urbanisering i Danmark. Mens de større for slet ikke at sige de meget store byer i stigende grad hvilede på økonomi og relationer langt udover deres nære regioner, opstod de små danske byer i nære relationer til deres umiddelbare oplande, uden havn og med svag industriel udvikling.[55]

Netværksteorien, der starter, hvor centralstedsteorien kommer til kort,[56] er formuleret i flere tempi,[57] således blandt andet af Paul M. Hohenberg og Lynn Hollen Lees. De to forfattere griber til en fundamentalt anderledes argumentation end Christallers, nemlig en historisk a posteriori. Europas byer har rod i de ekstensive men langtrækkende handelsforbindelser fra den tidligste middelalder. Da visse dele af Europa i højmiddelalderen oplevede opsving i langdistancehandel, var kontinentet allerede forsynet med spirer til byer, hvoraf de, der blev berørt af handelsruter, udviklede sig med strukturer af mindre byer i deres baglande. De blev gateways.[58] Et tilsvarende synspunkt optræder i Peter J. Taylor og Michael Hoylers nyligt publicerede artikel, der imødegår Christaller på hans egen empiri og viser, at selv byer i 1920'ernes sydtyske landbrugsøkonomi ved siden af deres centralitet også baserede vækst og

[50] Marchant, 2017, 2
[51] Dette forhold i kombination med Christallers arbejde for det nazistiske regime er anledning til, at centralstedsteorien kobles til nazistisk ideologi. Barnes, 2012; Marchand, 2017; Olwig, 2018. Mod denne argumentation må det indvendes, at Christaller skrev sin afhandling omkring 1930 og først senere lod sig indrullere under hagekorset. At centralstedsteorien kan fungere i kombination med nazisme er ikke det samme som, at den ikke kan fungere uden.
[52] Marchand, 2017, 2-8
[53] Böventer, 1969, 123-24
[54] Ullman, 1941, 853
[55] Et generelt træk for små byer. Clark, 1995, 6-9
[56] Meeteren & Poorthuis, 2018, 123-24
[57] Mikkelsen, 2012, 141-50
[58] Hohenberg & Lees, 1995, 59-64

økonomi på industri, specialisering og langdistancerelationer. Dog, denne revision angår systemets øverste niveauer, ikke de små byer.[59] Det afgørende perspektiv i netværksmodellerne for bysystem er deres vægt på byernes langdistancerelationer og deres relative uafhængighed af lokale forhold. Forandringer forklares som funktioner (afhængige variabler) af ændrede strukturer for langdistancehandel eller produktion.[60]

Er de to modeller således hinandens modsætninger som teori betragtet, er de imidlertid komplementære i applikation. En by har altid både nære (stort set statiske) relationer til sit opland og (stort set dynamiske) langdistancekontakter i et netværk.[61] Der er tale om *"a dual framework"*,[62] hvor det analytiske perspektiv består i til hvilken grad, den undersøgte by, og det kan udmærket være den lille by i Vestjylland på vej fra centralitet mod netværk, har sine økonomiske karakteristika ved den ene eller den anden dimension.

Den kvantitative stationsbyforsknings implikationer

I sin (sekundære) bestræbelse på (trods alt) at formulere teorien i en dynamisk version er Walter Christaller i flere passager meget tæt på dynamikker, der relaterer til det danske og også det vestjyske bysystems konkrete udvikling: Når befolkning og efterspørgsel i et system med relativt ringe infrastruktur vokser, vil et nyt centralsted opstå mellem to eksisterende. Hvor infrastrukturen imidlertid er mere udviklet, vil væksten opstå i det store centralsted, eller efterspørgslen vil søge mod det. De mindre centralsteder vil stagnere.[63] Denne principielle betragtning flugter med stationsbyforskningens empirisk orienterede indsigter.[64] Helle Askgaard kritiserer Niels Peter Stilling for ikke at formulere sine resultater med begreber fra Christaller.[65] De følgende linjer om den nye bys udviklingskronologi og -typologi, der baserer sig på Stillings tredeling, er skrevet i forlængelse af denne opfordring. Benyttelsen af centralstedsteoriens begreber spejler ikke Stillings tekst.

- **Den rurale by:** Midt i 1800-tallet var det skarpe skel mellem købstad og landdistrikter i stigende grad en anakronisme.[66] Allerede før næringsfrihed, landbrugets omlægning og det store jernbanebyggeri var byudviklingen på en række

[59] Taylor & Hoyler, 2020, 2-7
[60] Hohenberg & Lees, 1995, 64-69
[61] Ullman, 1941, 855 (note 8); Hohenberg & Lees, 1995, 69-73; Christensen & Mikkelsen, 2008, 14-18; Mikkelsen, 2012, 144-50, 167-68; Thøgersen 2013 33-35; Taylor & Hoylor, 2020, 1-2, 7
[62] Hohenberg & Lees, 1995, 72
[63] Christaller, 1966 (1933), 85-95, 101-04; Ullman, 1941, 860-61
[64] F.eks. Tork, 1947, 156-59
[65] Askgaard, 1988, 135
Afvises i Stilling, 1988, 140-41
Bedømt ud fra litteraturlisten spiller Christaller heller ingen rolle hos Fink, 1992.
[66] Christensen, 2005a, 24-26

lokaliteter i gang i det små i 1860-80'erne.[67] Den rurale by var bysystemets laveste niveau, hvor ganske enkelte meget almene funktioner med meget kort rækkevidde blev udbudt. Beboere i og omkring den rurale by søgte byerne i de næste niveauer, når de efterspurgte ydelser, der gik ud over det mest dagligdags.

- **Oplandsbyen:** Perioden 1890-1920 er de nye byers vækstårtier, hvor ny efterspørgsel fra et markedsorienteret og specialiseret andelslandbrug i kombination med den forbedrede fjerntrafik men fortsat primitive nærtrafik stimulerede urbanisering på landet. I det typiske forløb fik den nyanlagte station i 1890'erne selskab af gæstgivergård, købmand og mejeri. I 1900'erne fulgte håndværkere, i 1910'erne specialiserede handlende samt et pengeinstitut, og i 1920 var den nye by et centralsted, der forsynede en region med den service, der ikke gik ud over den mere ordinære efterspørgsel.[68] Oplandsbyens region talte både de nærmeste landområder, som den betjente i stort og småt, og de nærmeste rurale byers oplande, som den forsynede med varer og ydelser af mellemlang rækkevidde. For mere specialiserede varer måtte oplandets beboere søge den større by.
- **Industri- eller institutionsbyen:** I 1920'erne blev de nye byers vækstmuligheder mere begrænsede. Busser, lastbiler og personbiler sprængte rammen med mere fleksibel nærtrafik. En række varer og ydelser fik længere rækkevidde, og den lille nye by som centralsted i et nært opland fik vanskeligere ved at hævde sig. De nye byers udvikling falder herefter i grove træk i to grupper, nemlig de mange små, der stagnerede i mellemkrigstiden, og de få større, hvor industri eller institutioner udviklede sig fra ganske små lokalt forankrede foretagender til en skala, hvor de bragte byen ind i nationale økonomiske systemer og relationer. Disse byer fortsatte deres vækst, ikke som centralsteder men som led i mere komplicerede moderne økonomiske netværk.[69]

Denne treledede typologi spiller en stor rolle som udgangspunkt for afhandlingens design. Folketællingerne 1880, 1901 og 1921 udvælges som genstand for analyserne i del I, der har de tre fasers karakteristika som hypotese, og typologien strukturerer en del af diskussionerne.

Den kvantitative stationsbyforsknings faktordiskussion identificerer vigtige perspektiver for denne afhandlings arbejde med både den nye by og købstaden som afhængig variabel: Hvilke økonomiske og geografiske parametre dannede grundlag for de nye byers vækst? For det første nævnes to formelle og rumlige faktorer, der ikke kan stå alene som kausale forklaringsfaktorer, men som var nødvendige forudsætninger.

[67] Hansen, 1980 (1965), 9-15
[68] Tork, 1951, 159-64; Hansen, 1980 (1965), 17-18; Fink, 1992 10-13
[69] Alkjær, 1943a, 159-62; Tork, 1947, 157-63; Aagesen, 1949, 94-96; Hansen, 1976, 74-87; Fink, 1992, 13-14.

Næringsfriheden blev givet ved lov i 1857 og indført fra 1862. Købstædernes gamle (formelle) monopol på handel og specialiseret håndværk var dermed brudt.[70] Desuden var afstanden til købstæderne af betydning. I flugt med centralstedsteoriens ideelle betragtninger udviklede de nye byer sig kraftigst i købstadstomme rum mellem to gamle byer.[71] I forlængelse af den almindelige betragtning og sprogbrug fremdrages jernbanens rolle som stimulerende for byvækst ofte til nærmere undersøgelse. Forskningen byder på flere sammenstillinger af jernbanernes linjeføring og befolkningsvækst, der finder den forventelige vækst omkring standsningsstederne.[72] Jernbanernes lokalisering kan imidlertid lige så godt være resultat af gryende urbanisering som omvendt.[73] Flere forskere formulerer i denne forbindelse et argument om nær- og fjerntrafik. Jernbanen var en effektiv teknologi, men på lokalt plan var den ved sin begrænsning til én gang anlagte standsningssteder ufleksibel. Den nære trafik måtte fortsat foretages med små vogne på dårlige veje. Derfor blev jernbanen en faktor, der på mikroniveau stimulerede en meget decentral urbanisering med mange små byer, men den var ikke som sådan urbaniseringens baggrund.[74]
"Landbrugsudviklingen var den vigtigste enkeltfaktor bag stationsbyernes opståen og udvikling," skriver Jørgen Fink i en central passage.[75] Specialisering, overgang fra korn til animalsk produktion, andelsorganiseringens nye muligheder for markedsorienteret produktion, import af foderstoffer og kunstgødning og i Vestdanmark ikke mindst hedeopdyrkningen resulterede i et forandret landbrug, der efterspurgte lokal service, handel og håndværk, og som efterspurgte dem i samspil med transport.[76] De nye byer indtog med andre ord en rolle, hvor de i modsætning til de større, som i de samme år blev kendetegnede ved større specialiseringsgrad og gatewayfunktioner, var karakteriserede ved deres centralitet i tæt relation med deres opland,[77] mens industrien betød mindre.[78] At Christallers centralstedsteori først og fremmest adresserer bysystemer og bydannelser i landbrugssamfund, placerer den således helt på linje med den danske stationsbyforsknings resultater.

[70] Hansen, 1980, (1965), 9-10; Stilling, 1987, 68-70
[71] Aagesen, 1949, 92-94; Hansen, 1980 (1965), 18-19; 1976, 79-81
[72] Aagesen, 1949 75-85; Rasmussen, 1981 83-101
[73] Alkjær, 1943a, 153-57; Tork, 1947, 148; 1951, s 145-52
Tilsvarende pointe på tværs af Europa: Clark, 1995, 17
[74] Alkjær, 1943b, 227-29; Aagesen, 1949, 82-83, 93-94; Hansen, 1971, 23-24; Clausen & Dragsbo, 1982a, 358-59; Stilling, 1987, 64-68; Fink, 1992, 22-23; Dragsbo, 1997, 263
[75] Fink, 1992, 25
[76] Clausen & Dragsbo, 1984, 143-44; Dragsbo, 1986, 30; 1997, 263; Stilling, 1987, 57-64, 130-40; Fink, 1992, 245
[77] Boje & Hyldtoft, 1977, 205-09
[78] Fink, 1992, 156-73, 227-32

Afhængig variabel II - Rumlig segregering og teori

Som den anden af to kvantitativt orienterede retninger i den lille danske bys historie introduceres over de følgende sider en forskning, der arbejder med rum og segregering. Modsat den ovenfor introducerede stationsbyforskning er denne tradition i høj grad eksplicit i sin teoribrug, og det er mest hensigtsmæssigt at starte med dens ideer og begreber.

Mens Walter Christaller med sit udgangspunkt i det fundamentalt rurale Sydtysklands moderate udvikling baserer sine ideer om byer i struktur på landbosamfundets efterspørgsel, er Chicagoskolens sociologer og geografer rundede af en fundamentalt anden erfaring: Den hastigt voksende nordamerikanske metropol. Heraf følger et blik på byen som i høj grad frigjort fra landet. Den tager fart, når dens egne indre drivkræfter i form af industri og befolkningsvækst (dette sidste er et paradoks, for hvor kommer befolkningsvæksten fra, hvis ikke fra landet?) bliver stærke nok til at drive en inerti med både økonomisk og rumlig vækst og segregering.[79]

I en central artikel fra 1925 introducerede Ernest W. Burgess en model for den voksende bys rumlige segregering i analogi med en metabolisme. "Fordøjelsen" går i gang, hver gang byen modtager en indvandrer. Han finder sig til rette nederst i byens hierarki tættest på centrum, men efterhånden som han – eller måske hans børn – etablerer sig, bevæger han sig væk fra centrum mod bedre forhold. Deraf følger en ringstruktur med overklassens kvarterer i nye byområder i periferien og med slumområder i byens næstinderste ring.[80] Byens centrum, dens "down town" står i dynamisk relation til de omkringliggende ringe i kraft af funktionsopdeling, således at centrum efterhånden som byen vokser tømmes for beboelse, mens de ydre ringe bliver uden erhverv.[81] Som hos Christaller er der her tale om en balanceret situation, der efter teoriens udsagn optræder med nødvendighed, men udover det forhold at den angår den enkelte by, ikke relationer mellem byer, er modellen fundamentalt forskellig fra Christallers ved dens dynamik. Byen vokser.

[79] Hoyt, 1966, 56-60; Beauregard, 2007, 258-60; Wachsmuth, 2012, 506-12
[80] Burgess, 2009 (1925), 152-56; Quinn, 1940, 210-12; Degn, 1978, 83-86; Lewinnek, 2010, s, 209; Meyer & Esposito, 2015, 315-16
[81] Lewinnek, 2010, 203-05

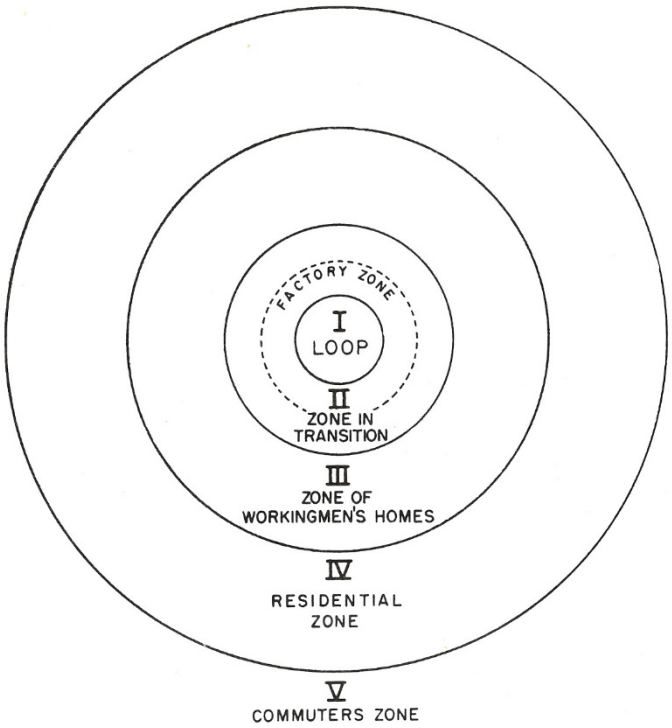

Fig. 1.2. Ernest W. Burgess' koncentriske model for byvækst i en forsimplet og lidt mindre nordamerikansk udgave, Simonsen, 1976, 7

Burgess' model er i høj grad abstrakt, og den er genstand for kritikpunkter, der i bemærkelsesværdig graf flugter med dem, der rettes mod Christaller. Den mest oplagte er uoverensstemmelsen mellem de perfekte cirkler *"like smooth ripples emanating from a pebble dropped in a lake"*[82] og byers konkrete tilstedeværelse i landskab. Hertil er imidlertid at svare, at forskeren i det konkrete arbejde må arbejde ikke med simpel afstand og radius, men med mere abstrakt "time-cost ecological distance" udregnet efter f.eks. rejsetid fra centrum.[83] Denne pointe er mere vigtig for Ringkøbing med fjorden mod syd og blød eng mod vest end for Skjern med stabil og flad grund uret rundt. En anden og måske lige så oplagt kritik er mere fundamental. De homogene ringe er et klart og rent teoretisk udsagn, men de lader sig ikke genfinde i byers struktur, hvor vækst udtrykker sig i bevægelse, der nok skyder fra centrum mod periferi, men i en mere uens struktur.[84] Burgess' koncentriske logik går igen som grundstruktur i Homer Hoyts udvikling af teorien fra 1939 men med en vigtig radial modifikation. Hoyt, der var anderledes empirisk orienteret end Burgess, observerede en tendens til, at nye velhaverkvarterer opstod uden på ældre, således at kapital og prestige ikke kun søgte mod periferien, men mod bestemte dele af periferien. Denne tendens spiller tilbage på

[82] Lewinnek, 2010, 208
[83] Quinn, 1940, 212-15
[84] Beauregard, 2007, 255-58; Lewinnek, 2010, 210-15

byens vækst og modificerer de koncentriske tendenser derved, at de velhavende kvarterer har tendens til at tiltrække middelklasse og udvikling.[85]

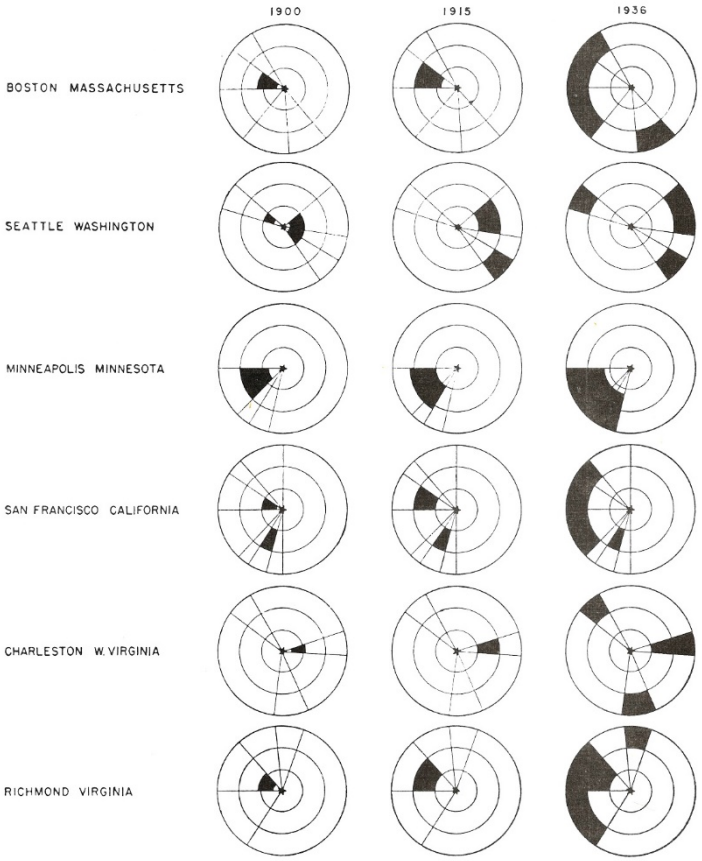

Fig. 1.3. Homer Hoyts radiale revision af Burgess' model, Hoyt, 1959 (1939), 43

Er undersøgelsen af segregering og rum afhængig eller uafhængig variabel? I metabolismeanalogien gør byen noget. Byen er ikke en funktion af ydre årsager som i bysystemteorierne, men i sig selv en faktor. Med et udgangspunkt i hegeliansk dialektik har Jansens dikotomi imidlertid et dybere niveau. Den fundamentale sondring går mellem den undersøgelse, hvor mennesket er et subjekt med agens, og den, hvor det er et objekt underlagt determinerende strukturer. I modellerne for rumlig segregering har individet ingen agens.[86] *"Tradition, politics, and culture values were recognized only as "complicating" factors, not primary causes."*[87] Efter denne betragtning må teorien om koncentrisk vækst og den byhistorie, der følger dens begreber, regnes til den afhængige variabel.

[85] Hoyt, 1959 (1939), 42-49; Degn, 1978, 86-87, Meyer & Esposito, 2015, 316
[86] Meyer & Esposito, 2015, 318
[87] Lewinnek, 2010, 211

Trods de åbenlyse kontraster mellem disse teorier for nordamerikanske metropolers vækst og den ganske lille danske by, benyttes Burgess og Hoyt flittigt i forskningen. I denne afhandlings analyser udgøres kapitlerne 7-8 af et møde mellem databasens kategorier for erhverv, immigration osv. og Ringkøbing og Skjerns rumlige udvikling informeret af disse modeller og af forskning, der benytter dem.

Rumlig segregering i den lille bys danske historie

De fleste af de danske købstæder kunne endnu gennem det meste af 1800-tallet rumme den nye tids udvikling inden for rammerne af deres meget gamle gadeplaner, der dog ofte tidligt fik selskab af enkelte nye gader eller et nyt kvarter ved banegård eller havn.[88] Først med forandringer, der lignede dem, der skabte de nye byer, blev købstædernes gamle rumlige strukturer sprængt. Denne udvikling er genstand for en byhistorisk forskning, der arbejder med mere eller mindre eksplicit udgangspunkt i Burgess' og Hoyts teorier. Befolkningsvækst, økonomisk udvikling og nye sociale strukturer ændrede ikke bare byens udstrækning men også dens mønstre for rumlig segregering.

I en sammenlignende analyse af de tre fynske købstæder Svendborg, Faaborg og Assens 1901-70 har Kirsten Simonsen i 1976 søgt at kvalificere analysen af den lille bys rum ved at knytte den til Burgess og Hoyts modeller.[89] Simonsen er sig bevidst, at hendes analyser med dette teoriapparat må overskride en kløft mellem storbyers hastige vækst og den fynske lilleby.[90] Denne problematik kommer til udtryk i, hvad der nærmer sig en tendens til at gennemgå det fynske materiale med henblik på at vurdere modellernes udsagn og gyldighed snarere end med fokus på byerne i deres egen ret. Den af teorien foreskrevne udvikling i retning af funktionsopdeling med socioøkonomisk homogene grupper af middelklasse uden for de gamle bykerner er til en vis grad til stede i materialet, ligesom Simonsen identificerer en vis tendens til, at kun de dårligst stillede indbyggere forblev omkring byernes centrum.[91]

At en mindre teoristyret disposition kan være lige så frugtbar, fremgår af to etnologiske byhistoriske studier af mindre købstæders rum: En artikel af Börje Hanssen fra 1949 og Peter Dragsbos konferensspeciale, der i 1978 blev udgivet som bog. Hanssens artikel er bygget op over en diakron sammenligning af den skånske købstad Simrishamn, hvor han gennemgår byens gader og deres sociale og økonomiske profil. I 1880 var byens gamle Algade endnu ramme om en række store købmandsgårde, der varetog handelen med bønderne i byens opland, og hvor husholdet og virksomheden

[88] Hansen, 1976, 112-13; Boje & Hyldtoft, 1977, 234-243
[89] Simonsen, 1976, 1-45
[90] Simonsen, 1976, 51
[91] Simonsen, 1976, 57-105

efter gammel skik var én og samme enhed. Hos håndværkerne i sidegaderne var strukturen under begyndende opbrud. Håndværkerne var blevet færre, men de største virksomheder var ved at udvikle sig til industrier, hvis medarbejdere havde selvstændige husstande i nye små arbejderkvarterer.[92] I 1945 var situationen forandret. Produktionsvirksomhederne var blevet større i kraft af overgang fra håndværk til industri, mens handelsvirksomhederne var blevet mindre, idet de før så centrale store købmandsgårde var afløst af butikshandlende. Udviklingen væk fra storhusholdet var eskaleret, således at der nu ud over arbejderkvarterer også var nye lejeboliger og enfamilieshuse uden for det gamle centrum.[93] Peter Dragsbos bog om Aabenraa er inspireret af Hanssens arbejde med Simrishamn,[94] men han baserer sig på et større arbejde.[95] I det meste af 1800-tallet var byen domineret af storhusholdet, men først hos håndværkerne, der kom under konkurrence fra den fremvoksende industri, og senere hos købmændene, der mistede engroshandelen og måtte overgå til mindre butikshandel, forsvandt den gamle struktur efterhånden.[96] Dragsbos resultater er parallelle med Hanssens: Arbejderfamilier overtog de tidligere håndværkergader, mens de velstillede etablerede villakvarterer uden for byens gamle område.[97] I sin sammenfatning henviser Dragsbo til Hoyts radiale videreudvikling af Burgess' model,[98] og den afsluttende principtegning af Aabenraa i 1850 og 1921 viser, hvordan den lille nordslesvigske købstads rum udviklede sig i en struktur, der lader sig informere af modellen. Byen var genstand for en segregering, der kom til at forme sig med arbejderkvarterer i de gamle gader rundt om et handelscentrum og nye velhaverkvarterer mod nord og øst, der opstod som stråler uden på borgerskabets første små spirer til gruppering uden for centrum.

I et nyt årtusinde gav mødet mellem den efterhånden veletablerede historiske database og nye rumlige analysemetoder og visualiseringsteknikker i form af GIS, nye muligheder for analyse af den lille bys rum. Disse muligheder blev udnyttet i 2005 i en bog om Aarhus der afviger fra den øvrige refererede forskning i dette kapitel ved at fokusere på en stor købstad. Med en formuleret ambition om at introducere GIS i den kvantitativt orienterede byhistorie er den imidlertid en central reference.[99] Bogens afsnit om Aarhus' social- og erhvervstopografi 1800-1880 er skrevet af Jens Toftgaard Jensen. Det centrale greb er lige som del I i denne afhandling et møde mellem folketællinger, skatteligninger og kort gennem tre diakrone punkter, 1800, 1845 og

[92] Hanssen, 1949, 240-255
[93] Hanssen, 1949, 256-60
[94] Dragsbo, 1978, 9
[95] Jansen, 1981
[96] Dragsbo, 1978, 14-53
[97] Dragsbo, 1978, 53-95
[98] Dragsbo, 1978, 118-21
[99] Christensen, 2005c, 13-16

1880.[100] Jensen viser, at identiteten mellem bolig og erhverv blev brudt tidligt i den hastigt voksende by (fra starten 4-5 gange større end Ringkøbing), og at byens førende kredse søgte fra det gamle centrum mod periferi i en efterhånden mere rumligt segregeret by, der også fik både industri- og arbejderkvarterer. Billedet var imidlertid sammensat, og modellernes principielle udsagn[101] nuanceres. I 1800 lå en ikke ubetydelig del af de rige købmandsgårde med de store skattebetalere ikke i centrum, men ved acciseboderne, hvor de kunne opfange omegnens bønder, når de ankom til byen.[102] Og modsat: I 1880 var en ikke ubetydelig del af den ellers så forandrede bys ressourcer og prestige endnu til stede i det gamle centrum omkring domkirken.[103] Jeppe Norskov bidrog til bogen med afsnit om industriens lokalisering. Er emnet således lidt forskelligt fra denne afhandlings, er opbygningen til gengæld relevant, idet Norskov med inspiration i Burgess' teorier om vækst og rum tager udgangspunkt i en forventning om, at industrien over to diakrone punkter, 1880 og 1920, flyttede fra centrum til periferi.[104] Norskov finder elementer af en sådan udvikling, men som hos Jensen er billedet sammensat. Store tunge industrier med produktion til nationale eller internationale markeder søgte uden for byen og trak villa- og arbejderkvarterer i deres spor, men meget af byens industri var endnu i 1920 i lille skala. Disse virksomheder var stadig i høj grad placerede i byens centrum. *"De faktiske forhold var således mere nuancerede end* (…) *Chicagoskolen* (…) *giver udtryk for."*[105]

"Der er næppe tvivl om, at digitale kort vil sætte deres stærke præg på de kommende års byhistorie," skrev Ole Hyldtoft i en anmeldelse af Jensen og Norskov.[106] I de 15 år, der siden er gået, har der imidlertid været begrænset aktivitet på området. Dog: den større købstads historieskrivning byder på et nyligt studie i genren, der introducerer et relevant begreb. I sit speciale fra 2017 laver Nicolai Falberg Jensen et synkront snit over Aalborgs socialtopografi i 1870, og han introducerer byen med nye transportteknologier lige efter næringsfrihedens indførelse men lige før de store omvæltninger omkring år 1900 som "førekspansionel". Den førekspansionelle by betegner en situation, hvor ny rumlig segregering tegner sig i de første antydninger, men hvor stærkere elementer af kontinuitet end af forandring endnu karakteriserer dens struktur.[107]

---

[100] Jensen, 2005, 71-75
[101] Henvisning til Burgess s. 107
[102] Jensen, 2005, 82-89
Tilsvarende: Jensen, 2017, 57-58, 61
[103] Jensen, 2005, 105-11
[104] Norskov, 2005, 155-58
Denne hypotese er ikke helt synkroniseret med Burgess, der blev kritiseret for en teoretisk forventning om, at industrien lokaliserer sig i en central ring rundt om down town. Quinn, 1940, 215-16
[105] Norskov, 2005, 170-73, 184-87, citatet s. 186
[106] Hyldtoft, 2006, 413
Tilsvarende hos Korsgaard, 2008
[107] Jensen, 2017, 6-7

En enkelt af stationsbyforskningens forfattere, Margit Baad Pedersen, der introduceres herunder, beskæftiger sig kort med den nye bys rumlige segregering og husstande. Hun finder en tilsvarende men noget senere udvikling i den lille nye by Karise, hvor håndværkets svende i årtierne omkring 1900 gik fra at være medlemmer af mesters husstand til at føre eget hus, mens handelens ansatte endnu så sent som i 1930'erne levede under købmandens tag.[108]

Den rumligt orienterede byhistories implikationer

Den her refererede forskning grupperer sig over en skala fra modelstyret segregeringsanalyse til kildenært studie af hushold og rum, hvor det går igen – og det er ikke nogen given sag – at forskerne i deres arbejde med små danske byer konstaterer, at Burgess og Hoyts modeller for den store nordamerikanske bys segregering kan fungere som ramme for undersøgelserne. Modellernes møde med historisk materiale giver imidlertid også anledning til moderation. Købstadens beboere flyttede sig i forbindelse med ujævnt distribuerede økonomiske og sociale forandringer.

De teoretiske begreber om rumlig vækst spiller sammen med empiriske indsigter om husstandenes udvikling i den lille by. I den gamle situation før den koncentriske vækst, hvor de større husstande fandtes i købstadens Algade og på dens Torv, og hvor håndværkerne grupperede sig i sidegaderne, var storhusholdet en given sag. Med byens rumlige segregering fulgte husstandens opsplitning, således at den velhavende købmand, fabrikant eller lignende i villa i byens udkant ikke længere sov under samme tag som arbejdere, svende eller kommisser. Disse grupper fandt til gengæld sammen i andre kvarterer. Forskningens resultater fra Fyn, Simrishamn, Aabenraa, Aarhus og Aalborg giver anledning til en forventning om at finde tilsvarende resultater for Ringkøbing. Og hvad med Skjern? Gennemgik den nye by rumlig segregering 1880-1921?

I afhandlingens sammenhæng

Forskningen i den lille danske by som afhængig variabel informerer denne afhandlings del I. Den økonomisk og geografisk orienterede kvantitative historieforskning om de nye byer flugter med Walter Christallers centralstedsteori og dette kompleks udgør den tilgrundliggende struktur for de summariske undersøgelser af de to byers civile forhold i kapitel 6. Forskningen i byens interne rumlige udvikling og dens eventuelle overensstemmelse med Burgess' og Hoyts modeller for den store nordamerikanske bys udvikling mødes i den refererede litteratur med perspektiver omkring sammenhæng

[108] Pedersen, 1987, 64-71

mellem erhvervsstruktur og husstande. Det sætter ramme for kapitlerne 7-8 om udviklingen i Ringkøbing og Skjerns rumlige strukturer.

Mens stationsbyprojektet førte til ensidighed i behandling af de nye byer med kvantitative studier med folketællinger som kildemateriale, står købstaden næsten alene som emne for analyserne af rumlig segregering. Analyserne i del I slår bro mellem disse øer. Analyserne i kapitel 6 er for Skjerns vedkommende langt hen ad vejen i direkte forlængelse af Stationsbyprojektets undersøgelser, men med den stadige vekslen med Ringkøbing inddrages købstaden som komparativt aspekt. For de rumlige analysers vedkommende er de om Ringkøbing direkte sammenlignelige med de i dette kapitel refererede om andre købstæder, mens de tilsvarende for Skjern udgør et nyt perspektiv, hvor udgangspunktet ikke er gammel købstads transformation, men den nye bys første opståen.

Del I deler perspektiv med en formulering hos en fortaler for Burgess og Hoyts teorier, der i polemik mod mere partikulært og polyfont orienterede metoder slår fast, *"that many aspects of* (…) *a complex city can indeed be understood, given empirical evidence, and a metholodical scientific approach."*[109] Afhandlingen slipper imidlertid ikke emnet her. Der er perspektiver ved den lille bys situation og udvikling, der ikke lader sig nå gennem makrohistoriske strukturers påvirkning af det lokale. Én gang placerede institutioner eller endog én gang identificerede kvarterer og lokale identiteter har resiliens og lader sig ikke altid slynge mod periferi eller sektorer, selvom den eksisterende struktur efter modellernes udsagn er anakronisme. Det lokale perspektiv har også agens.[110] De resterende afsnit af dette kapitel samt kapitel 2 adresserer byen i uafhængige variabler.

Uafhængig variabel – religion og generationer

Mens forskningen i den lille danske by under påvirkning af definerende faktorer er rig, findes byen som agent betragtet kun som perspektiv i mere spredte publikationer og i øvrigt ikke altid i fuldtonet form. Denne forskning lader sig ikke på samme måde som den ovenfor refererede samle under få beslægtede teoretiske perspektiver.

I 1978-80 etablerede Skjern Museum og Esbjerg Museum ved Kim Clausen og Peter Dragsbo forskningsprojektet "Lokalundersøgelse af vestjyske stationsbyer", der senere delvis blev en del af det større stationsbyprojekt.[111] Mens Peter Dragsbo i sit

[109] Shearmur, 2008, 173
[110] Quinn, 1940, 216
Hoyt, 1966, 60-61 gør indrømmelser i denne retning.
[111] Clausen & Dragsbo, 1981, 3
Skjern indgik i rækken af undersøgte byer. Materiale fra Skjern har kun delvis fundet vej til projektets udgivelser, Clausen, 1983; Clausen, 2005, men undersøgelserne beror i Ringkøbing-Skjern Museum som SKJ1140.

tidlige arbejde med Aabenraa måtte generalisere over et ret stort empirisk materiale, er Clausen og Dragsbos publikationer om de nye byer generelt karakteriserede ved, at de arbejder med meget små byer.[112] I arbejdet med rekonstruktion af disse byer bliver det derfor muligt at supplere med oplysninger om f.eks. boligindretning og familierelationer.

Det store stationsbyprojekt var en bredt sammensat forskningsindsats, der ved siden af de statistisk orienterede komparative undersøgelser også søgte at arbejde med "*livet i stationsbyerne*".[113] Denne side af projektet kom i høj grad til udtryk i tidsskriftet *Nyt fra stationsbyen*, der udkom to gange om året 1982-88. Det "nyhedsbrevsagtige" navn til trods er tidsskriftet af forskningsmæssig karakter, og mens det kun lagde spalter til få kvantitativt orienterede artikler, er det rigt på undersøgelser af etnologisk og kulturhistorisk art. I 1987 udgav stationsbyprojektet Margit Baad Pedersens bog om Karise. Bogen baseres på et bredt spektrum af kilder og tilgange med både oversigter udarbejdede på baggrund af folketællinger og kort, og med kvalitative analyser i form af interviews med byens veteraner og udarbejdelse af årskalendere på baggrund af den lokale avis. Bogen giver et bredt men ikke altid dybt indblik i den lille nye bys liv i en række perspektiver fra rum og geografi over foreninger til toneangivende personligheder.

Sidsel Eriksens bog om Grindsted fra 1996 (og præsentation i artikelform 1999) er både det mest vægtige og det mest fuldtonede bidrag til den danske forskning i den nye by som uafhængig variabel. Eriksen arbejder fokuseret med foreningerne som prisme. Analysen rodfæstes i en trekantmodel, der i variationer over foreningernes art, men også over tid, inddeler foreningerne i instrumentelle (for en sag) og eller ekspressive (samvær, gruppedannelse) og eller identitetsskabende (identifikation, holdning).[114] I dette perspektiv identificerer Eriksen to, senere tre, grupperinger med modsatrettede ideologier og interesser i den hastigt voksende nye by:

- En gruppe af grundtvigskprægede folkelige foreninger, hvor den nye bys overklasse søgte at identificere Grindsted med det urbane.
- En gruppe foreninger organiserede omkring Indre Mission, hvor den nye bys mindre bemidlede fandt sammen med omegnens landboere i en ruralt orienteret ideologi.
- Efterhånden som den nye by fik arbejderklasse, opstod en gruppe af foreninger omkring fagbevægelse og Socialdemokrati.

Denne tilgang er grundlæggende et konfliktperspektiv, der giver Eriksen et meget skarpt blik for, hvordan Grindsted var et splittet og dermed dynamisk samfund, hvor individet

[112] Clausen & Dragsbo, 1981, 6-8
[113] Jansen, 1978, 214
[114] Eriksen, 1996, 35-41

måtte vælge side i religiøst italesatte konflikter. Sidsel Eriksen afviser den ofte fremsatte analogi – den nye by var som en smeltedigel – som et urimeligt harmoniserede billede. Den nye by betragtes tværtimod som socialt opsplittet og som et miljø, der fremmede modsætninger.[115] Dette sikre og konsekvente greb er perspektivrigt,[116] men fremgangsmåden bærer en risiko for et kraftigt fokus på modsætning.[117]

Begreber fra den kvalitativt orienterede forskning i den lille by

De forskningsprojekter, der helt eller delvist tilskriver den lille by agens, deler sig i forhold til grundlæggende perspektiv på harmoni eller konflikt:

Det centrale resultat i Clausen og Dragsbos analyser er et begreb om tre på hinanden følgende karakteristiske generationer.[118] Det er iøjnefaldende, hvor udpræget denne kronologi over den nye bys livsstil og kultur falder i tråd med Niels Peter Stillings tilsvarende tredeling for økonomi:

- I en første periode, der strakte sig ind i 1890'erne, kunne den nye tids økonomiske udvikling til dels foregå inden for landbosamfundets kulturelle rammer. De første hedeopdyrkeres yngre sønner havde hverken adgang til jord eller kapital. De var risikovillige og mobile af nød og måtte søge sammen i "husmandskolonier", der etableredes omkring et standsningssted på en jernbane eller en anden ressource for kommunikation eller omsætning. Her måtte de prøve lykken med en kombination af handel, håndværk og jordbrug i det små. Disse den nye bys første indbyggere manifesterede sig ikke i kulturel henseende som byboere.
- Mens første generation var præget af mange fallitter og mislykkede forsøg, var anden generation bedre stillede, da de arvede deres fædres virksomheder eller startede nye. Perioden var præget af et langt klarere skel mellem på den ene side landbruget, der nu specialiserede sig i andelstidens nye produktion, og den nye by, der specialiserede sig i håndværk og efterhånden også handel. Nu var der overskud til at etablere livsform og kultur, der var noget andet og mere end husmandssønner uden jord.
- Efter 1920 måtte de nye byers tredje generation indstille sig på en mere moderat udvikling. De økonomiske strukturer var nu mindre gunstige, og de nye byers ambitiøse periode blev afløst af konsolidering.

---

[115] Eriksen, 1999, 68-71
[116] Fink, 1997; Andersen, 1998
[117] Eriksen er tro mod den kompleksitet af alliancer og overlap på tværs, hendes kildemateriale frembyder. Eriksen, 1996, 103-04, 155-56, 210-11
[118] Clausen & Dragsbo, 1981, 9-13; 1984, 145-49, Dragsbo, 1986, 140-42
Dragsbo, 1997, 265-66, har en alternativ kronologi med fire generationer.
Harder, 1985, finder en anden struktur i den himmerlandske by Støvring, idet han observerer pionerer i to generationer.

Margit Baad Pedersen benytter Clausen og Dragsbos generationskronologi,[119] og hendes overordnede perspektiv er i slægt med Clausen og Dragsbos. Hun undersøger etableringen af en særlig stationsbylivsstil, der på den ene side voksede ud af landbrugets kultur, men hvor borgerne desuden i en ambitiøs vækstperiode i en bevidst bestræbelse tog inspiration fra købstæderne, så en særlig profil, der var noget tredje, noget distinkt for den nye by, blev skabt.[120] Pedersen fremhæver, hvordan den nye bys indbyggere længe bevarede centrale elementer af en agrar livsform. De holdt f.eks. længe både svin, høns og kaniner. Men samtidig var købstaden inspirationskilde til ambitioner i den nye bys anden generations periode. Arkitektur, lystanlæg, gadenavne, dyrskue med mere kopieredes direkte.[121]

Her er tale om generalisering, næsten om en model, men hvad tabes på bekostning af opnået klarhed? Gruppering af den nye bys beboere i generationer med fællestræk svækker forskerens blik for forskelle og konflikt.

Sidsel Eriksen er på den anden side ikke den eneste, der arbejder med modsætninger og foreninger i den nye by: Henning R. Lauridsen analyserer Hammerum og finder et grundtvigsk og et missionsk parti, der begge rekrutterede på tværs af landby, og som virkede i konkurrence. Først sent fik de selskab af arbejderbevægelse og socialdemokrati.[122] Inge Bundsgaard betragter det som *"naturligt for indbyggerne i de nye byer, der i de første årtier blev præget af en voldsom vækst og indre uro, at gribe til foreningsformen som et egnet redskab til at løse en lang række af de problemer, der voksede frem i samme takt som byerne selv."*[123] Med dette udgangspunkt har hun analyseret foreningerne i Ringe og fundet, at en håndværker- og industriforening i byens formative år virkede for elværk, bank, brolægning af gader og fortove osv., mens den indadtil var ramme om byens bedre borgerskabs sociale liv. Senere svækkedes denne forening, og nye kom til, først det mindre velstillede borgerskabs afholdsforeninger, senere arbejderbevægelse og socialdemokrati.[124] Fronterne mellem forskellige foreninger eller grupper af foreninger kunne trækkes skarpt op i den nye by. Alligevel giver et blik på tværs af forskellige forskeres arbejde med forskellige byer det indtryk, at foreningerne og vækkelsernes overordnede betydning snarere bestod i deres generelle evne til at organisere byens beboere og kanalisere og strukturere handlekraft end i deres sag og ideologi. Sidsel Eriksen er opmærksom på dette forhold. Hun betragter det som markant, at der i hendes kilder råder stor tilfældighed i forhold til

[119] Pedersen, 1987, 36-48, 173
[120] Frandsen, 1989, 475
For tilsvarende: Poul Balle-Petersen, 1976, 91; Dragsbo, 2001, 58
[121] Pedersen, 1987, 114-17 169-70
Se kapitel 8.
[122] Lauridsen, 1983
[123] Bundsgaard, 1984, 17, se også Lauridsen, 1982
[124] Bundsgaard, 1984

hvem, der grupperer sig hvor.[125] I Grindsted (som i Skjern) blev kampen om alkohol en vigtig arena for konflikt. Tørlægningen af byen var symbolet på missionens sejr over det borgerlige, landets sejr over by, i den senere del af Eriksens undersøgelsesperiode.[126] I en oversigt over de nye byers historie i Skåne har Peter Aronsson imidlertid konstateret, at rollefordelingen kunne være lige omvendt: Her kunne en gammel bondekultur med tradition for styrkeprøver og voldsomt alkoholindtag kollidere med en nyetableret bykulturs ideal om forfinet driftkontrol. Her blev alkoholindtag en markør for tilhør til det gamle, det agrare, mens afholdenhed var et element i det nye.[127] Eriksen og Aronsson skrev i samme antologi. Alligevel er diskrepansen ikke anledning til debat, for modsætningen er overfladisk. Den opløses i det argument, at alkohol og afholdenhed snarere end stridens kerne, såvel i Grindsted som i Skåne var proxy for en dybere brydning mellem land og by, nyt og gammelt, for en konflikt, der kunne tage forskellige konkrete udtryk. Eriksen betegner kampen om alkoholen som en kamp om et *"symbolsk herredømme i byen"*.[128]

"I Karise blev nogle få personer fremhævet som dem, der bestemte i stationsbyen. De var initiativtagerne, når der skulle ske forandringer i byen, og der blev lyttet til deres mening, når sager vedrørende byen blev diskuteret."[129] Således indleder Margit Baad Pedersen sin introduktion af Karises førende enkeltpersoner, og hun sætter dermed fingeren på et centralt perspektiv, som også Sidsel Eriksen og Peter Dragsbo har blik for.[130] Den nye by var i sin etableringsfase i vidt omfang tomt rum, hvad angik hierarki og magtstrukturer, og der var rig lejlighed til, at enkeltpersoner med ressourcer, talent og energi kunne tiltage sig dominerende roller. Såvel Pedersen som Eriksen fremhæver førende skikkelser i deres byer, der byggede deres position på formelle positioner som lærer, præst og eller formænd for foreninger, Mens Dragsbo viser, at rollen som den, der prægede den nye by, også kunne spilles af en mere uformel aktør, der øvede sin indflydelse som økonomisk iværksætter snarere end ved organisatorisk aktivitet.[131] Enkeltpersonen, der under pres udmønter et valg mellem tilpasning eller kreativitet og dermed har agens i historisk udvikling, benyttes også som fælles analytisk greb i en nyligt udkommet antologi om entreprenører i små byer.[132] Købstæderne var også i denne sammenhæng anderledes stillede end de nye byer, idet

[125] Eriksen, 1996, 79-85
[126] Eriksen, 1985; Eriksen, 1996, 281-304
[127] Aronsson, 1999, 27-28
[128] Eriksen, 1996, 304-05, 381-83; 1999, 78
Dette spørgsmål er genstand for Eriksen, 1988, hvor det relateres til forskellig vækkelsestradition i de to lande
[129] Pedersen, 1987, 99-103, citatet s. 99
[130] Dragsbo, 1983, 12-19; Eriksen, 1996, 113-22
[131] Dragsbo, 1983, 14-15
Clausen, 2005, har tilsvarende beskrivelse af pionerer i Skjern, Rækker Mølle og Grønbjerg.
[132] Wagner, 2018, 6-8

de med deres århundredelange historie havde veletablerede rammer for magt, elite og sociale strukturer. Ellen Damgaard har imidlertid argumenteret for, at også den etablerede bys historie kan analyseres gennem arbejde med dens centrale gruppe af førende enkeltpersoner. Hendes anvisninger af undersøgelser af en række forhold, der til sammen konstituerede købmandens situation har til formål at sætte *"analysen af mennesket som samfunds- og kulturbærer i centrum."*[133] Pedersen og Eriksens perspektiv på individets rolle i de nye byer og Damgaards anvisninger for analyse af købstaden gennem arbejde med dens købmænd er ikke helt så parallelle, som en overfladisk betragtning måske indikerer. Mens den nye bys historikere tildeler individet en central rolle som den skabende agent, der giver den nye by anledning, udvikling og form, er Damgaards perspektiv mere moderat. Købmandens forhold på tværs af økonomi, forretningsområder, husholdning, boligindretning, omgangsformer, offentligt liv med mere tildeler ikke som sådan købmanden agens, men ser ham snarere som en vej til en alsidig og fleksibel analyse af en stabil situation.[134]

I afhandlingens sammenhæng

Den lille danske bys uafhængige variabler tegner sig ikke i noget klart billede med disse afsnit. Clausen, Dragsbo og Pedersens harmoniserende generationsperspektiv med en fast kronologi for kulturelle former er nært beslægtet med Niels Peter Stillings tilsvarende for økonomi, og det tjener som en vigtig diskussionspartner for diskussioner i afhandlingens del II, særligt kapitel 14. Det levner imidlertid ikke noget stort analytisk rum for agens. Eriksens konfliktperspektiv derimod baseres på en art kulturelt vakuum, hvor den ene eller den anden kulturelle profil etableres med aktører eller grupper af aktører som udslagsgivende kraft. Dette perspektiv implicerer kontrast til købstaden, hvor gamle kulturelle former satte rammer, og det er således et analytisk udgangspunkt for denne afhandlings sammenligninger. Eriksens fokus på konflikt hviler imidlertid på en præmis om identifikation hos byens borgere med deres foreningers ideologi. Det levner ikke meget plads til, at foreninger eller vækkelser også involverede elementer af pragmatisk navigation i et kulturelt rum med personlig agens. Mens Clausen, Dragsbo og Pedersens analyser således langt hen ad vejen placerer agens uden for byens sammenhæng, gælder det måske, at Eriksen placerer den i byens sociale niveau, dens foreninger, men ikke hos dens individer.

Selvom det således kan diskuteres i hvilken grad, den omtalte forskning giver plads til individets rolle som definerende for den lille bys udvikling, inkluderer den en

[133] Damgaard, 1972, citatet s. 26

række henvisninger til enkeltpersoner og deres rolle for den lille bys udvikling. Denne tråd tages op i afhandlingens kapitel 14, hvor arbejdet imidlertid i højere grad hviler på det fundament, der tilvejebringes i kapitel 2, end på diskussionen her.

Mens redegørelserne for de to perspektiver i den danske forskning i den lille by som afhængig variabel suppleret med afsnit om deres teoretiske inspiration betragtes som fyldestgørende begreb og perspektiv for del I, er disse afsnit om den uafhængige variabel mere fragmentariske. De giver visse indspark for del II, men de er ikke tilstrækkelige eller tilstrækkeligt sammenhængende til at informere afhandlingen med det fornødne analytiske perspektiv. Et sådant introduceres med governance og Mustafa Emirbayers relationelle sociologi i kapitel 2.

Diakron og synkron analyse

Dette kapitel åbner endnu en dikotomi nemlig kontrasten mellem den forskning, der ser den lille by i harmoni, og den, der ser konflikt. I det første perspektiv, det harmoniserende, generaliseres der over synkrone forskelligheder for til gengæld at åbne muligheder for diakrone analyser. Det repræsenteres af den kvantitative stationsbyforskning, mest eksplicit af Stillings treledede kronologi for nye byer, men det er også strukturerende i Clausen og Dragsbos generationstænkning og i store dele af Margit Baad Pedersens arbejde, hvor man i en delkonklusion læser, at *"det nye stationsbysamfund synes at have virket som et socialt og kulturelt homogent samfund"*.[135] Det går også igen i den rumlige segregeringsforskning, hvor der ofte foretages sammenligninger af forskellige tidspunkter. Disse studier har vanskeligt ved at begrebsliggøre spænding og konflikt. Til gengæld har de overbevisende perspektiver for udvikling. I det andet perspektiv, konflikten, generaliseres der over diakrone forskelle, så der åbnes for analyser af synkrone modsætningsforhold. Perspektivet er især til stede hos Sidsel Eriksen og i en række artikler i *Nyt fra Stationsbyen*. De pågældende undersøgelser har deres styrke i deres blik for konflikt og segregering i den lille by, mens de har vanskeligere ved at formulere begreber for udvikling.

[135] Pedersen, 1987, 174

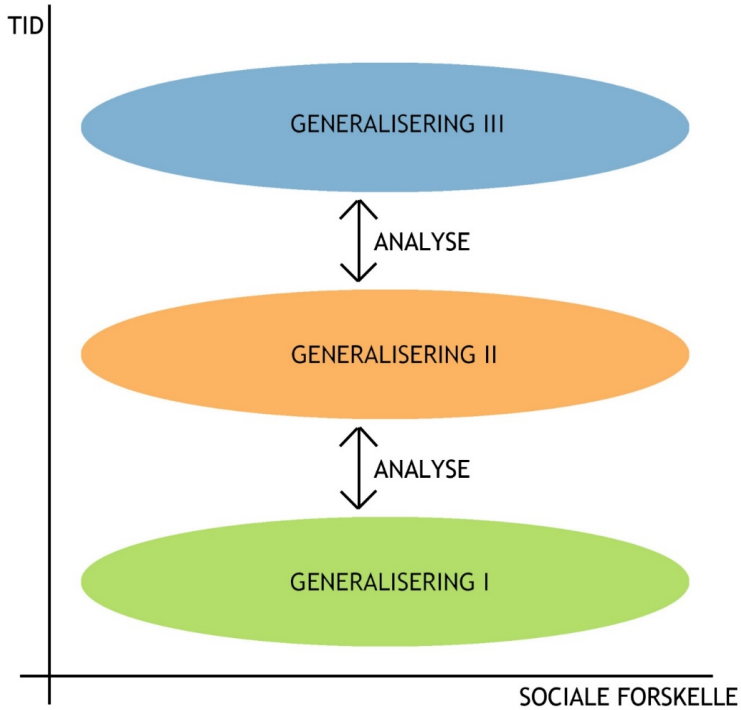

Fig. 1.4. Generaliseringsmodel I: Diakron analyse, hvor der generaliseres over sociale forskelle men analyseres i brudflader over tid.

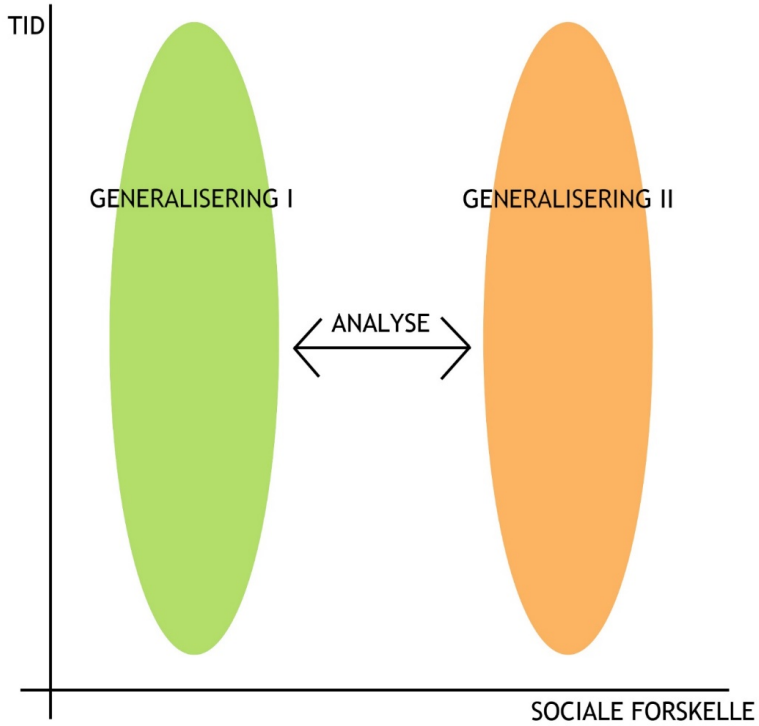

Fig. 1.5. Generaliseringsmodel II: Synkron analyse, hvor der generaliseres over tid men analyseres i brudflader over sociale forskelle.

I denne afhandling tilstræbes en vekselvirkning mellem de to perspektiver. Den grundlæggende struktur etableres ved udvælgelse af folketællingerne 1880, 1901 og

1921 til nærmere analyse. Dette greb inviterer til synkrone generaliseringer og diakrone analyser. Dette er arbejdsgangen i afhandlingens livtag med den lille by som afhængig variabel i Del I. Netværksanalyserne og entreprenøranalyserne i Del II er derimod udarbejdede med udgangspunkt i diakrone generaliseringer. Ambitionen er her først og fremmest at afdække kulturelle forskelle mellem byernes grupperinger – dog sådan at diakrone perspektiver også behandles, når de som i kapitel 11 træder frem.

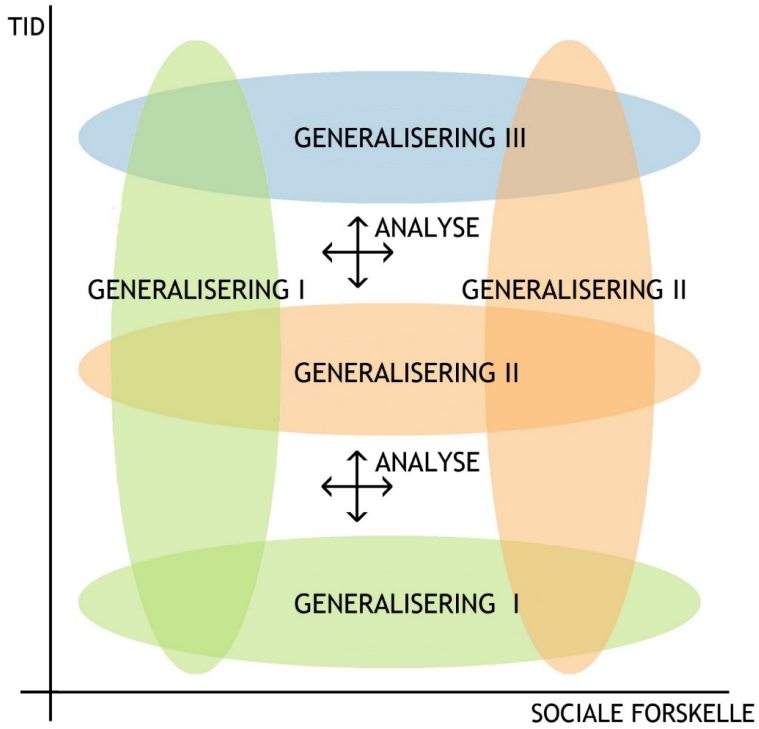

Fig. 1.6. Generaliseringsmodel III: Diakron og synkron analyse i kombination

Det kombinerede perspektiv i fig. 1.6 tegner unægteligt et mere kompliceret billede for afhandlingens undersøgelser end modellerne hver for sig. Det afspejler imidlertid ambitionen om at studere den lille by i dobbeltperspektiver, hvor de to generaliseringsmodellerne og deres syntese skal ses i sammenhæng med dobbeltperspektivet afhængig og uafhængig variabel.

Afslutning

Harry S. Jansens sondring mellem afhængig og uafhængig variabel og opfattelsen af de to perspektiver som væsensforskellige men ligeværdige og gensidigt supplerende strukturerer dette kapitel. Den første side af dikotomien lader sig i høj grad informere af den eksisterende forskning i den lille danske bys historie med dens udviklede strategier for økonomisk-geografiske undersøgelser og studier i rumlig segregering. Hvad

den anden side angår, er den lille bys historie derimod dels smallere og dels ved teoretisk perspektiv mere fragmenteret og mindre beslægtet med denne afhandlings undersøgelser. Som baggrund for del II må der søges inspiration uden for den danske byhistories andedam. Dette behov sætter scene for kapitel 2.

2. Governance og relational sociologi

> *"Agency is always a dialogical process by and through which actors immersed in temporal passage engage with others within collectively organized contexts of action."*
>
> Emirbayer & Mische, 1998, 974

Afhandlingens teoriapparat har flere niveauer. Det overordnede og styrende perspektiv er sondringen mellem afhængig og uafhængig variabel, der finder sin form i kapitel 1. Disse to overskrifter har imidlertid så forskelligartede implikationer for afhandlingens mere konkrete, eller om man vil, anvendte teori, at der må skelnes for delene I og II. Rammerne for del I betragtes som etablerede med kapitel 1, hvor den nære sammenhæng mellem Walter Christaller, Ernest Burgess og Homer Hoyts teorier og den eksisterende forskning i den lille danske bys historie omkring forrige århundredeskifte betragtes som tilstrækkelig ramme for undersøgelser, der i øvrigt er mere kildenært og mindre teoretisk anlagte end dem, der følger. Den eksisterende danske forskning i den lille by som uafhængig variabel betragtes derimod ikke som retningsgivende for del II. Flere perspektiver fra Sidsel Eriksen og andre danske forskere bringes i spil undervejs, men afhandlingens begreb om agens finder først sin form med et internationalt udblik i dette kapitel. Fra den internationale forskning hentes den byhistoriske variation over begrebet governance, der i afhandlingens sammenhæng giver ramme for udpegning af de to små vestjyske byers eliter samt for et diverst og inkluderende perspektiv på magt og indflydelse. Governanceforskningens blik for magt som relationel snarere end institutionel er koblingen til kapitlets andet perspektiv, nemlig den relationelle sociologis begreber som de formuleres hos Mustafa Emirbayer. Det centrale her er, at det sociale konstitueres i interaktion mellem personer, ikke som egenskaber ved dem. Dette teoretiske perspektiv har implikationer for benyttelsen af SNA, der introduceres i det følgende kapitel 3.

Governance – på vej mod uafhængig variabel

Den uafhængige variabel identificeres i det følgende og i afhandlingen som helhed med begreber om agens i relationer. For at åbne analytiske perspektiver i den retning må der, i modsætning til den afhængige variabel, der kalder på undersøgelser af samlede befolkninger, fokuseres på udsnit af enkeltpersoner, der i deres interaktion forhandlede

etableret struktur. Et sådant blik på elite, netværk og individ er ikke fremmed for byhistorien, som den bedrives med tyngdepunkt i Storbritannien. H.J. Dyos indvarslede byhistoriens politiske dimension med en opfordring til undersøgelse af *"the silent operations of power behind the scenes, and the going-on which one can but suspect in back parlors."*[136] Denne tidlige individorienterede opfordring blev imidlertid marginaliseret af en tradition, der opnåede en betydelig konsensus frem mod år 2000, hvor byhistoriens begreber om elite og magt formedes af en hypotese om middelklassen som *"a unified civic establishment"*[137] identisk med den urbane udviklings uafhængige variabel. Robert J. Morris' bog om den britiske middelklasse fra 1990 er en central reference i denne forskning.[138] Morris' klassebegreb er hverken økonomisk eller materialistisk. Det er et teoretisk perspektiv for agens og kultur hos nye samfundsgrupper, der voksede frem i takt med urbanisering og industrialisering. Som sådan tæller middelklassen både håndværksmestre, butikshandlende, betroede lønmodtagere, handlende i større skala og fabrikanter. Den rummer en stor social og økonomisk stratifikation,[139] mens det samlende perspektiv er dens modsætningsforhold til en ældre elite med jordbesiddende adel.[140] Som sit metodiske greb fokuserer Morris (som Sidsel Eriksen og andre) på den industrialiserede bys foreninger, dens civil societies, som han betragter som *"agencies of subordination with the town."*[141] Men er det analytisk frugtbart at søge enhed og fælles perspektiv for så forskellige grupper?[142] Måske mente Morris det knap nok selv. Han blev en af frontfigurerne i en nyorientering, der nåede byhistorien med den generelle kritik af samfundsanalyse i termer af klasse ved indgangen til et nyt årtusinde,[143] hvor byhistorien åbnede sig for ny inspiration, hvad angik magt og agens i diversitet.[144]

"Governance is about the rules of collective decision-making in settings where there are a plurality of actors or organisations and where no formal control-system can dictate the terms of the relationship between these actors and organisations."[145] Denne definition er hentet i den introducerende politologiske litteratur om governancebegrebet, der vandt indpas i byhistorien omkring år 2000.[146] Den samme litteratur lægger vægt på, at begrebet markerer et skifte fra fokus på government som

[136] Dyos, 1968, 30
[137] Doyle, 1997, 180
[138] Gunn & Hulme, 2020, 6
[139] Morris, 1990, 11-12, 318-19
Tilsvarende for Skandinavien: Ericsson, Fink & Myhre, 2004, 7-9
[140] Morris, 1990, 327-31
[141] Morris, 1990, 15
[142] Tilsvarende spørgsmål angående skandinaviske forhold melder sig hos Fink, 2004, 78; Myhre, 2004, 103-18
[143] Kooij, 2007, 1-4; Gunn, 2007
Revitalisering af klassehypotesen: Gunn, 2004; Shinner, 2007
[144] Doyle, 1997; Smith, 2000, især s. 275; Couperus & Wolfram, 2020, 109-10
[145] Chhotray & Stoker, 2008, 3
[146] Williams & Willis, 1998, s 243; Couperus, Smit & Wolffram, 2007, ix-xii; Ewen, 2016, 64-70

afgrænsede og definerede institutioner, der er, til governance som mere forskelligartede instanser, der træder i kraft ved, hvad de gør. Sådanne processer inkluderer såvel formelle som uformelle aktører og såvel målrettet som uartikuleret handling, men i alle tilfælde repræsenterer de en identifikation af agens.[147] Samme Robert. J. Morris trak nu banen op i den indledende artikel til en konferenceantologi om byhistorie og governance fra 2000: *"Those who seek to understand the 'order' of British towns and cities between 1750 and 1950 must identify multiple sources and patterns of power and authority involved in the creation and implementation of policy, and in the social 'steering' attempted by elites and other interest groups."*[148] At et sådant analytisk skifte fra klasse til gruppers og individers agens ikke mindst var frugtbart for den lille bys historie, demonstreres af flere forskere. Julie Light viser i en analyse af politiske entreprenører i to små walisiske byer, at personlig indflydelse skulle forhandles i mange arenaer, ikke kun de eksplicit politiske.[149] Justin Colson formulerer det teoretiske standpunkt i en artikel om individ og agens i den lille middelalderby: *"Power was thus, in a sense, diffuse, and certainly more complex than the simple hierarchy of office holding."*[150]

Den byhistoriske operationalisering af governancebegrebet har flere potentialer i forhold til denne afhandlings undersøgelse af social struktur i Ringkøbing og Skjern:

- Governance åbner for et relationelt begreb om grupper og processer. *"The mainsprings of power are hidden in networks of kinship, interest and patronage,"* skriver Simon Gunn og Tom Hulme i introduktionen til en nyligt trykt antologi. Byens sociale former skabes i en kompleksitet af magtudøvelse på én gang i kongruens og konkurrence og i stadig omskiftelighed.[151] Dette perspektiv foldes ud i analytisk praksis af Emi Konishi: *"The various public spheres* [I den lille engelske by King's Lynn i 1700-tallet] *were neither completely separated nor opposed to each other."*[152]
- Governance åbner for et blik for individet som historisk agent. Stefan Couperus og Dirk Jan Wolfram foreslår begrebet "norm entrepreneur" om det handlende individ, der i mere eller mindre institutionel ramme og i mere eller mindre artikuleret form opstiller en moralsk standard og ved sin handling i netværk og interaktion opnår større eller mindre grad af implementering.[153] Simon Gunn etablerede i 2007 den centrale pointe om flerhed af overlappende magtstrukturer og gik videre til fokus på

[147] Kjær, 2004, 7-11; Chhotray & Stoker, 2008, 3-7; Bevir, 2012, 2-5
[148] Morris, 2000, 12
[149] Light, 2005
[150] Colson, 2020, citatet 40
[151] Gunn & Hulme, 2020, 4-9, citatet s. 6
[152] Konishi, 2007, citatet s. 17
[153] Couperus & Wolfram, 2020
Eksemplificeres i Föllmer, 2020

individets, på "brokerens" rolle som et interessant studieobjekt for den historiker, der vil analysere relation og udvikling i sådanne forhold. Sammen med Tom Hulme går han videre og udpeger den centralt placerede broker i byens elite som en vej til multikompleks forståelse af den urbane variabel.[154]

I kraft af disse pointer fungerer governancediskussionen som forlæg for identifikation af førende kredse i den lille by, og den sætter en ramme for det afsluttende kapitel 14 om enkeltpersoner med agens.

Men governancebegrebet har den væsentlige inkongruens i forhold til denne afhandlings sigte, at det, som allerede Chhotray og Stokers citerede definition angiver, angår *"the matter of how cities have been controlled and administered."*[155] Relationer, netværk, agens, individ og diversitet optræder, men til stadighed som trædesten. Governance forbliver underordnet government.[156] I den omtalte politologisk indførende litteratur til governancebegrebet er dette perspektiv centralt,[157] og det går igen i de spørgsmål, den historiske forskning søger at besvare: Couperus og Wolframs begreb om normentreprenøren er formuleret med henblik på identifikation af ideers vandring fra byens offentlighed i bred forstand til beslutninger i dens råd i snæver.[158] Ligesom Denise McHugh i sit arbejde med den gamle bispeby Lincolns elite nok arbejder i governancebegrebets brede perspektiv, men i afslutningen på sin artikel understreger, at identifikation af forskellige lokale eliter er middel til et andet mål, nemlig indsigt i politik.[159] Peter Clarks undersøgelse af moderniseringsprocesser i en lille midtengelsk by kan her stå som et eksempel på, at den byhistoriker, der vil arbejde med elite og individuel agens, men som ikke har politik som forskningsspørgsmål, må savne teoretisk fundament, når han bliver i forskningstraditionens tematikker. Clarks artikel henter begreber fra bysystemteori, mens hans insisteren på at supplere med en interesse for *"the role of the urban elite and elite network"*[160] til en vis grad får karakter af appendiks eller illustration. En anden problematik opstår hos Justin Colson, der i sine studier over magt og politik i den britiske middelalderby har svært ved at etablere analytisk rum for, at der blandt hans aktører er nogle, der tilsyneladende indtager centrale pladser i den sociale struktur, men som aldrig tager del i den formelle magt.[161] Colson understreger, at disse personer i særlig grad træder frem for forskerens blik ved

[154] Gunn, 2007, 200-02; Gunn & Holme, 2020, 9
[155] Gunn & Hulme, 2020, 2
[156] Morris, 2000, 1-2; Goldsmith & Garrard, 2000, 15-18; Jones, 2002, Ewen, 2016, 69-70; 144-46; Gunn, 2020, 259-60
[157] Kjær, 2004, 1-18
[158] Couperus & Wolfram, 2020, 121-22
[159] McHugh, 2007, 86-91
[160] Clark, 2005, 161
[161] Colson, 2020, 37-40

anvendelse af SNA, men denne pointe optræder som et indskud i en artikel, der ikke slipper politik som mål.

Flere toneangivende britiske byhistorikere går i nyere udgivelser videre fra governance til governmentality og introducerer en Foucault-inspireret forskning, hvor magten hverken beror hos byråd eller elite men hos den enkelte borger i byen, der internaliserer den som self-governance.[162] Governmentalitybegrebet med dets implikationer i retning af inddragelse af materialitet og samtlige sociale lag i byen forfølges ikke i denne afhandling. Med henblik på udvikling af en metodisk ramme, hvor governancebegrebets centrale potentialer i retning af pluralitet og omskiftelighed i sociale relationer sættes i centrum, men hvor det politiske fokus på styring, der stemmer dårligt overens med denne afhandlings forskningsspørgsmål, nedtones, inddrages endnu et teoretisk perspektiv: Mustafa Emirbayers relationelle sociologi. Her er tale om to sæt af ret adskilte teoretiske diskussioner. Mødet mellem dem bærer imidlertid vigtige metodiske potentialer for arbejdet med sociale dynamikker i den lille vestjyske bys førende kredse.

Relationel sociologi

I litteraturen om SNA møder man ofte det udsagn, at metodens teoretiske fundament består i en identifikation af det sociales fundamentale karakteristika i relationen mellem entiteter snarere end i egenskaber ved entiteter.[163] Her er tale om et udsagn med langtrækkende teoretiske implikationer, men det præsenteres ofte blot en passant. En nøjere udredning må være på sin plads: Mustafa Emirbayer har i flere teoretiske tekster alene og sammen med andre arbejdet på formulering af teoretiske perspektiver for en relationel sociologi, der ikke fusionerer, men balancerer dikotomien mellem struktur og agens, mellem determinisme og fri vilje. Dette arbejde er eksplicit knyttet til SNA som en metode, der i arbejdsgangen er kvantitativ, men som tilskriver den enkelte agens i relation til struktur.[164]

Den centrale reference i Emirbayers teoretiske forfatterskab er hans "Manifesto for a relational Sociology" fra 1997. Artiklens fundamentale sondring er en identifikation af modsætningen mellem substantiel og relationel ontologi. Den første betragter det værende og dets egenskaber som to sider af samme sag, mens den anden, for hvilken Emirbayer advokerer, tilskriver det værende egenskaber, først i kraft af transaktioner. Der er med et udtryk fra en artikel udgivet sammen med Jeff Goodwin

[162] Ewen, 2016, 70-74; Gunn & Hulme, 2020, 12-16
[163] Wellman & Wetherell, 1996, 113-15; Erickson, 1997, 149; Wetherell, 1998, 126-35; Carrington & Scott, 2011, 5-6; Marin & Wellman, 2011, 11-14; DiMaggio, 2011, 296; Morrissey, 2015, 70-72; Asmussen, 2018, 2; Herfeld & Doehne, 2018, 313-15
[164] Emirbayer & Goodwin, 1994, især s. 1442-46

tale om et antikategorisk imperativ.[165] Hverken "jæger" eller "bytte" giver mening uden den konstituerende relation "jagt".[166] Dette fundamentale perspektiv har implikationer, der knytter an til governancebegrebets pluralisme og diversitet: *"Far from being an attribute or property of actors, then, power is unthinkable outside matrices of force relations; it emerges out of the very way in which figurations of relationship* (…) *are patterned and operate."*[167] Også agens *"derives its significance entirely from the ongoing interplay* (…) *of decision, consequence and reaction."*[168] Emirbayer går videre til udredning af metodiske implikationer af disse teoretiske perspektiver: *"The study of face-to-face encounters thereupon becomes a matter of locating regularities across such transactional processes, of specifying recurrent mechanisms, patterns and sequences."*[169] Den praktiske udmøntning af dette perspektiv er SNA,[170] som det introduceres i kapitel 3 og versioneres i undersøgelserne i denne afhandlings del II.

Emily Erikson gør opmærksom på, at skønt den konkrete forskning baseret på SNA ofte ikke er særlig eksplicit om teoretisk standpunkt, er der ved nærmere eftersyn tale om to skoler. Den ene følger argumentationen hos Emirbayer. Den anden, som hun benævner formalistisk, søger ikke efter det sociale i dets unikke form i relationer på mikroniveau rammesat af en struktur, men efter generelle sociale former der lader sig se og eksemplificere i mikroniveau, hvorfra forskeren kan generalisere til det egentlige, til struktur og lovmæssighed på makroniveau.[171] En sådan sondring mellem relation og formalia har vidtrækkende konsekvenser for det analytiske blik på netværket. Denne afhandlings del II følger Emirbayers relationelle synspunkt, der ser *"social networks* (…) *not as something that can be lifted outside of cultural context* (…). *The goal is not transposability across settings; instead, networks are necessary means by which to analyze or interpret one particular setting."*[172] Ringkøbing og Skjern er ikke cases til generalisering, men – i øvrigt i tråd med en række opfordringer i byhistorien – individuelle manifestationer til sammenligning, eksempel perspektiv og diskussion. Kun i denne mindre direkte, men analytisk rigere optik lader de sig relatere til undersøgelser af andre cases.

Blandt Emirbayers teoretiske tekster er artiklen "What is Agency?", publiceret sammen med Ann Mische i 1998, den vigtigste for denne afhandlings kredsen om

[165] Emirbayer & Goodwin, 1994, 1415
[166] Emirbayer, 1997, 282-91
Her er ikke tale om et postmoderne synspunkt. Heller ikke "jagt", altså relationen, giver mening uden "jæger" og "bytte".
[167] Emirbayer, 1997, 292
[168] Emirbayer, 1997, 293
[169] Emirbayer, 1997, 296
[170] Emirbayer, 1997, 298-303
[171] Erikson, 2013, 219-28
[172] Erikson, 2013, 228-30, citatet s. 299

spørgsmål om afhængig og uafhængig variabel. *"The situation is constitutive of action,"*[173] skriver Emirbayer og Mische tidligt, og de åbner dermed et perspektiv, hvor agens og struktur aldrig giver mening hver for sig, men altid kun i relationelt begreb om intentionalitet i kontekst. Struktur og agens er forbundne kar for Emirbayer og Mische sådan at forstå, at aktøren i forskellige situationer (i afhandlingens sammenhæng familie, fadderskaber, lokalpolitik, foreninger og forretning) tiltager sig mere eller mindre agens og omvendt er mere eller mindre dikteret af struktur.[174] Dette flydende forhold analyserer Emirbayer og Mische i et begreb om triadisk temporalitet i social aktion. Aktøren forholder sig:

- **Iterativt** med handlingsrationale i fortiden med dens historie, vaner og skikke
- **Projektivt** med handlingsrationale i fremtidens muligheder, ambitioner og planer
- Eller **praktisk evaluerende** med handlingsrationale i nutidens positionering og hierarki

Friheden består i, at aktørerne inden for denne triade har kapacitet til at *"critically shape their own responsiveness to problematic situations."*[175] Det deterministiske består i, at de nok kan forhandle, men ikke kan sætte sig ud over givne rammer. Den temporale tredeling af individets strategi for møde med struktur involverer elementer af agens i alle tre typer handlingsrationaler, men den aktør, der agerer iterativt, bevæger sig inden for snævrere rammer end i særdeleshed den, der agerer projektivt. Emirbayer og Mische går videre til metodiske implikationer: Forskellige historiske eller kontekstuelle situationer giver i forskellig grad anledning til det ene eller det andet handlingsrationale. *"Not all time periods, cultures,*(…) *or even individuals are equally projective."*[176] Spørgsmålet for undersøgelserne i denne afhandling åbner sig således: Udgjorde den nye by Skjern uden etablerede sociale strukturer, skikke, eliter og økonomi en social situation, der gav anledning til projektivt handlingsrationale? Og omvendt: Var købstaden Ringkøbing med dens veletablerede rammer en situation, der i højere grad gav anledning til iterativt ditto? Disse er de fundamentale spørgsmål i del II.

Den her refererede sociologiske diskussion føres i forskningsmiljøer i USA,[177] mens undersøgelser af governance, magt og elite i byhistorien har deres tyngde i Storbritannien. De to spor mødes ikke i den eksisterende forskning. Dog, ingen regel uden undtagelse. David Gary Shaw arbejder i den relative sociologis begreber i en søgen efter centrale individer og grupper i et middelalderligt håndværkerlaug i den sydvestengelske by Wells. *"By applying social network analysis the construction and*

[173] Emirbayer & Mische, 1998, 970
[174] Emirbayer & Mische, 1998, 1004
[175] Emirbayer & Mische, 1998, 971
[176] Emirbayer & Mische, 1998, 985
[177] Mische, 2011, 80-84

definition of these subgroups can be elucidated: not just who was in them – the social historian's traditional question – but how they worked and what gave them their definition."[178] Her er det centrale spørgsmål ikke politisk, men af en bredere social karakter. Der er med andre ord tale om et sjældent og for denne afhandling instruktivt eksempel på et perspektiv, hvor den byhistoriske governanceforskning videreudvikles i et relationelt netværksbegreb, hvor den sociale situation som sådan, ikke politisk magt, er undersøgelsens mål.

Den relationelle sociologis begreber om agens, struktur og kausalitet er andet og mere end midler til mål. De er i sig selv teoriens analytiske dimension. Her er en vigtig pointe i forhold til byhistoriens begreber i spil. I modsætning til f.eks. citatet fra Fernand Braudel i de indledende afsnit i kapitel 1 om byer som *"so many electric transformers*" er det efter den relationelle sociologis begreber ikke byen som sådan men dens mennesker, der har agens. Byen er ikke dermed skrevet ud af den uafhængige variabels argumentationen. Den optræder blot mere abstrakt som et niveau, der sætter ramme og begrænsning og således virker tilbage på individets agens.[179]

Afslutning

Den byhistoriske governanceforskning og Mustafa Emirbayers relationelle sociologi mødes i denne afhandlings undersøgelser i del II. Governancebegrebet giver ramme for udpegning af førende kredse til videre undersøgelse, mens dets diversitet i aktører, grupper, alliancer og individuel handling videreudvikles til relation og netværk, hvor forbindelser mellem aktører, ikke egenskaber ved dem, betragtes som det sociale atom. Individuel agens optræder inden for visse rammer med relation til kultur, historie og økonomi, men disse strukturer er til forhandling. Med dette perspektiv er afhandlingens teoretiske ramme etableret. Den tekniske udmøntning introduceres i kapitel 3, hvor fokus rettes på den digitale histories redskaber.

[178] Shaw, 2005, citatet s. 208
Se også Lipp, 2007
[179] Et eksempel på, at den urbane variabel altid er under forhandling og udvikling – i tråd med Peter Henningsens påpegning.

3. Redskaber – digital history og netværksanalyse

> *"The advantage of using* (…) *visual system*[s] *is that it permits several pieces of numerical information to be communicated simultaneously, whereas numbers, mathematical formulae, and written language have to be read sequentially."*
>
> Krempel, 2011, 562

Det centrale perspektiv i dette kapitel om tekniske greb er introduktionen af redskaber fra den digitale historie, således som disse er udviklede over efterhånden mange år, og således som de bringes i anvendelse i afhandlingen. Den digitale informationsrevolution og databasen er ikke længere nye i historisk forskning. Det er til gengæld idéen om en tilsvarende visuel revolution, som *"transcends it by incorporating the visual intuition that can be gained from spatial display."*[180] Efter indledende kommentarer om byhistorie som komparation og om inspiration fra det historiske communitystudie følger kapitlet afhandlingens rækkefølge i analyserne i del I og II, således at database og GIS introduceres først fulgt af SNA. Herefter følger en kort diskussion, der indhegner de digitale metoders rækkevidde i forhold til afhandlingens undersøgelsers teoretiske positionering. Er det digitale blot nye redskaber appliceret på spørgsmål og teori, der også kunne bearbejdes (måske langsommere eller svagere) uden? Eller er de digitale metoder af en karakter, hvor de i sig selv gør det muligt at stille nye spørgsmål, som muliggør analyser, der ikke før kunne tænkes – som med andre ord har fundamentale teoretiske implikationer? Denne diskussion kobles til Mustafa Emirbayers relationelle sociologi i kapitel 2.

Da afhandlingens to dele i konkret metodisk henseende er ret forskellige, angår disse første overvejelser det relativt abstrakte niveau. Overvejelser af praktisk og kildekritisk art adresseres i de indledende kapitler 5 og 9 for hvert af de to hovedafsnit.

Byhistorie som komparation

Byhistorien er bred, og den spiller sammen med meget brede metodediskussioner, hvoraf en enkelt pointe introduceres her, fordi den knytter an til afhandlingens overordnede design: *"Comparative approaches are themselves central to explaining historical continuities as well as change and have been widely deployed within a range*

[180] Bailey & Schick, 2009, 294

of historical fields that have helped to shape urban history."[181] Citatet, der er hentet hos Shane Ewen i den nyeste brede indføring i den internationale byhistories forskningstraditioner, indkredser en central diskussion, hvor modsætningen "urban history" kontra "history of towns/cities" ofte identificeres ved det komparative, således at den historie, der sammenligner, kvalificerer som rigtig byhistorie, mens den, der studerer en enkelt by, må nøjes med prædikatet lokalhistorie.[182] Ewen er opmærksom på, at dette tilløb til definitorisk afgrænsning af byhistorien ikke er fyldestgørende. I lighed med Henrik Fangel (hvis byhistorie netop ikke er komparativ (kapitel 1)) opstiller han derfor supplerende begreber om, hvordan byhistorien befrugtes af en bred vifte af tværfaglige overlap lige fra økonomi og geografi til kunst- og litteraturhistorie. At komparationen således indtager en tvetydig plads i den byhistoriske begrebsafklaring forhindrer ikke, at denne afhandling følger den grundlæggende opfordring til perspektiv i spændingsfeltet mellem to forskellige byer. Nabobyerne Ringkøbing og Skjern repræsenterer vidt forskellig typologi, og når de optræder som ligeværdige genstande for undersøgelser, giver de muligheder for, at forskelle og ligheder virker befrugtende for indsigt og perspektiv på tværs. Sammenligningerne tager forskellige former gennem afhandlingens undersøgelser. I de summariske analyser i kapitel 6 foretages identiske optællinger for de to byer, og resultaterne sammenholdes løbende. Det samme gælder den indledende behandling af de førende kredse i kapitel 10. I de øvrige undersøgelser, de rumlige i kapitler 7-8 og netværksanalyserne i kapitlerne 11-12, præsenteres skiftevis analyser af den ene og den anden by, således at underspørgsmål og konkrete strategier kan versioneres. Resultater og perspektiver sammenlignes i opsamlinger, konklusioner og i det perspektiverende kapitel 13. Denne struktur er sammensat, og komparationen risikerer at savne fokus. Her er imidlertid tale om et valg, der ved arbejdet med de to byer byder sig til som en oplagt frugtbar strategi. Hvis forskelle skal virke befrugtende for forståelse, må det netop også respekteres, at forskellige underspørgsmål byder sig til.

Det historiske community rekonstrueret

Afhandlingen er udviklet med udgangspunkt i, men også med ret fri hånd i forhold til den antropologiske histories begreber om rekonstruktion af community. Det historiske communitystudie opstod i 1970-80'erne som led i en modernismekritik, hvor historiefagets videnskabelighed blev udfordret på legitimitet og resultater. Den nære undersøgelse af en afsluttet geografisk enhed åbnede nye analytiske perspektiver i historiske relationer mellem grupper og individer, og den gav redskab til mere

[181] Ewen, 2016, 2
[182] Dyos 1968 7; Clark, 2009, 9; Clark, 2013, 2-4

nuancerede begreber om agens og repræsentation. Samtidig hvilede hele dette sæt af nye muligheder på indlån fra den *"neopositivistiske"* historiske demografi, der i de foregående årtier havde udviklet redskaber til at strukturere data fra uendelige rækker af kirkebøger, folketællinger og tilsvarende kilder. Med en formulering fra Palle Ove Christiansen var det ambitionen *"at organisere dette materiale sådan, at man nærmest kunne udføre en simuleret form for feltarbejde i "fremmede" historiske miljøer."*[183] Det historiske communitystudie blev udviklet parallelt med mere partikulært orienterede mikrohistoriske strømninger, og det bliver ofte sammenlignet med forskning, der tager en friere eller løsere defineret ramme som udgangspunkt for undersøgelserne.[184] I denne sammenhæng fremhæves det, at communitystudiets styrke ligger i stærke begreber om rum og kontekst for de konkrete analyser – en karakteristik der efter hensigten også gælder denne afhandling – men også, at communitystudiet har socialvidenskabelige rammer, og at dets modernismeopgør er moderat eller delvist.[185]

Der er forskelle i udmøntningen af communityrekonstruktion som forskningsstrategi. Hos David Sabean er rekonstruktion og forskningsspørgsmål tæt sammenvævede elementer, der i en helhed giver forfatteren mulighed for at følge individuelle strategier i forhold til jord og ejendom i en sammensat analyse af den sydvesttyske landsby Neckarhausen.[186] Også hos Christiansen, der startede med at lede efter historisk rod til nutidige kulturelle former,[187] men som undervejs især arbejdede med en formulering af to modsatrettede og interdependente kulturformer,[188] er metode og forskningsspørgsmål i tæt dynamik. Både Sabean og Christiansen afviser kvantitative greb som ødelæggende for forskerens mulighed for at se forskelle og kontraster.[189] Asbjørn Romvig Thomsen arbejder i et ikke helt parallelt spor med et kildenært og kvantitativt greb om rekonstruktionen af det lille miljø. I sit arbejde samler han tusindvis af oplysninger i en database, der giver ham lejlighed til at versionere sine forskningsspørgsmål i en række analyser, der dels hver for sig og dels som en generel struktur bevæger sig fra brede kvantitative perspektiver til partikulære kvalitative i variation og detalje: *"Et indtryk af landbobefolkningens handlerum fås bedst ved en sådan samlet belysning af det statistisk fastslåede mønster og den individuelle variation: manglede den ene af siderne, ville den anden sides udsagnskraft mindskes væsentligt."*[190]

---

[183] Christiansen, 2000, 130-36, citatet s. 134, 177-89 ("neopositivisme" s. 132)
[184] Szijártó, 2013, 34-35, 46-48
[185] Christiansen, 2000, 143-57, 177-89
[186] Sabean, 1990, 1-37
[187] Christiansen, 1996, 15-24
[188] Christiansen, 2004
[189] Christiansen, 1996, 175-77
[190] Thomsen, 2011, 13-17, citatet s. 16
Tilsvarende i Thomsen, 2015, 29

Alan MacFarlane identificerer den underliggende diskussion og informerer dermed denne afhandlings omgang med begreberne. Han skelner mellem to fundamentalt forskellige måder at anskue communitystudiet: Hvis community er et præliminært redskab, en metode til at etablere et datasæt til følgende analyse, står forskeren frit til videre arbejde. Dette perspektiv svarer til Thomsens. Er community derimod et heuristisk koncept, et teoretisk begreb i egen ret, der forventes at modsvare fænomener i en historisk virkelighed, må forskeren forholde sig til problematikker i forhold til geografisk og social afgrænsning, forskersubjektivitet eller begrebets fundamentale ahistoricitet. Dette perspektiv er vanskeligere men måske potentielt dybere, og det ligner Sabean og Christiansens. MacFarlane anbefaler det første og nævner i øvrigt netværksanalyse som et hensigtsmæssigt greb for videre arbejde med det én gang etablerede community.[191] Denne anbefaling er retningsgivende for afhandlingen.

Disse overvejelser har implikationer for arbejdet med Ringkøbing og Skjern over to akser. For det første repræsenterer del I en bestræbelse i slægt med den, Palle Ove Christiansen identificerer som den antropologiske histories rekonstruktion af det (eller de to) communities, der følgende kan gøres til genstand for forskellige forskningsspørgsmål. For det andet er hele afhandlingens arkitektur inspireret af det historiske communitystudies sammensatte men potente begreber om den mere hermeneutisk, heuristiske eller partikulære undersøgelser på baggrund af helhedsbetragtninger og kvantitativ metode.

Database

Ved kvantitativ analyse af en enkelt struktureret kilde eller som i dette tilfælde en enkelt kildegruppe, der lader sig samle i et enkelt skema, står den kvantitativt arbejdende historiker med valget mellem database eller regneark. De to typer software har forskellige fordele. Den første har sin styrke i avancerede søgemuligheder, den anden i effektive redskaber til beregninger, opsætning af diagrammer og tæt integration med grafiske værktøjer.[192] Da analyserne af folketællingerne i det følgende kun er første trin af flere, og da der i analyserne i del II gøres brug af langt mere sammensatte kilder, hvor datastrukturen med Gunner Linds udtryk går fra kildeorienteret til personorienteret[193] (og da materialet allerede i del I suppleres med skatteligninger fra andre kilder), er databaseprogrammet microsoft access valgt. I udarbejdelse af afhandlingens tabeller diagrammer, kort og grafer er data eksporteret til regneark for videre bearbejdning i acces, mapinfo og R.

[191] MacFarlane, 1977, 1-4, 16-22
[192] Cameron & Richardson, 2005, 118-21
[193] Lind, 1999b, 112-17

De to byers befolkninger i de tre folketællinger er samlet i en fælles databasetabel, der udgør fundament for arbejdet i del I. Her er folketællingernes oplysninger direkte tilgængelige for summarisk analyse af alder, køn og civilstand. Indkomst kombineres med oplysninger fra skatteligninger fra andre kilder, hvorefter også disse oplysninger lader sig behandle i direkte form. Der foretages kodning for migration, erhverv og husstande, der må inddeles i analytiske kategorier, før meningsfulde optællinger kan foretages.[194] Også de rumlige analyser i kapitlerne 7-8 foretages med baggrund i denne centrale tabel, der suppleres med data om de enkelte personers bopæl fra realregistre og andre kilder samt med oplysninger om nutidige matrikler.

Undersøgelserne i del II baseres på udpegning af grupper af førende kredse i de to byer. Disse personer håndteres i en selvstændig tabel, der knyttes til hovedtabellen samt til en tabel for oplysninger i forskellige kilder. De for disse analyser centrale forbindelser mellem personer noteres i tabellen over den førende kreds, men bearbejdes i selvstændige regneark.

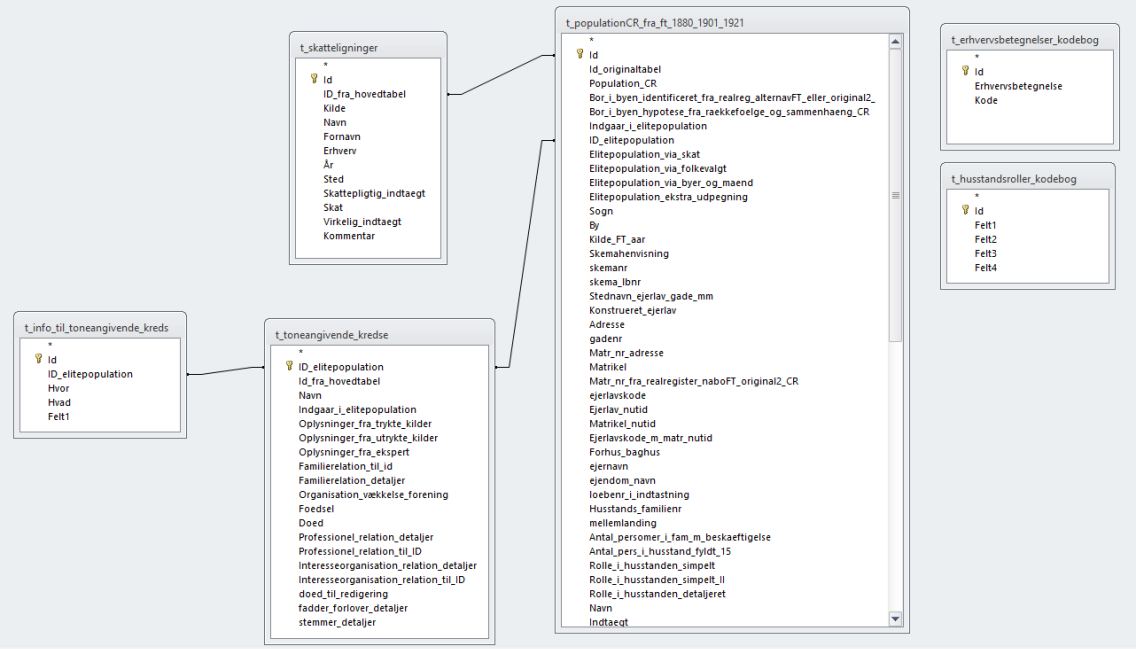

Fig. 3.1. Databasestruktur

GIS

GIS defineres som *"linking of information to its geographical location, through the analytical and data management powers provided by computer technology."* Metoden når historiefaget som en overbygning på databaseteknologiens kvantitative gennembrud,

[194] Morris, 2011, 143-48; Hoekstra & Koolen, 2019, 84-85, 89-90

og implikationerne formuleres med betydeligt ambitionsniveau som mødet mellem geografi og historie, mellem rum og tid.[195]

Som Donald A. DeBates og Ian N. Gregory fremhæver som program i en artikel, der relaterer GIS og byhistorie,[196] og som Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov viser i praksis er teknologien et potent redskab i arbejdet med byen og dens rumlige segregering. I kapitlerne 7-8 analyseres Ringkøbing og Skjerns socialtopografi 1880-1921. Disse kapitler henter redskaber i den byhistoriske GIS-forskning, idet de er baserede på en sammenknytning af databasens personer én for én med deres boligers præcise lokalitet. Byernes mennesker lader sig herefter sortere og kode efter alle den centrale databasetabels parametre, og en analyse af den rumlige struktur lader sig gennemføre og relatere til den i kapitel 1 præsenterede forskning. Hvor kapitel 6 er uden krydstabulering, hvilket i en skarpt opsat kvantitativ terminologi er det samme som uden hypotese, er kapitlerne 7-8 således udarbejdede i et kryds mellem økonomiske eller sociale data og geografiske oplysninger. Arbejdet indgår i afhandlingens del I, hvor der arbejdes i byen som afhængig variabel, men metoden inddrages igen i kapitlerne 11-12, hvor netværksanalyserne af førende kredse suppleres med geografiske oplysninger.

Opmålings- og GIS-programmet Mapinfo benyttes. Dette valg er udtryk for det pragmatiske forhold, at programmet bruges af kyndige medarbejdere på Ringkøbing-Skjern Museum, og at hjælp og vejledning således var inden for rækkevidde.

SNA

Social Network Analysis har gennem de seneste årtier vundet indpas som en historisk metode, der kan forløse forskningsspørgsmål med fokus på relationer mellem individer eller institutioner.[197] Netværket er i sin kerne en art epoché, hvor historikeren tilsidesætter sin egen og sine kilders common sense-viden om sociale sammenhænge og kortlægger dem fra bunden ved at identificere et antal nodes (individer eller institutioner) og edges[198] (forbindelser mellem dem). Disse edges repræsenterer udvekslings, samarbejde, slægtskab eller lignende.[199] Netværket lader sig anskue i en række matematiske abstraktioner, og der knytter sig et større vokabular af centralitetsmål og identifikation af grupperinger til metoden.[200] Netværk gengives ofte

[195] Bailey & Schick, 2009, 291-96, citatet s. 292; Travis, 2013
[196] DeBates & Gergory, 2011
[197] Steketee, Miyaoka & Spiegelman, 2015, 462; Arguing with Digital History Working Group, 2017, 20; Herfeld & Doehne, 2018, 315
[198] Det rette ord er egentlig "ties". Edges er mere specifikt forbindelser i et netværk der betragtes som undericted, det vil sige uden den ene node som afsender og den anden som modtager. Netværkene i denne afhandling er undirected.
[199] Wellman & Wetherell, 1996, 102; Herfeld & Doehne, 2018, 318-20
[200] Erickson, 1997, 151-57; Hannemann & Riddle, 2011b; Marin & Wellman, 2011, 21-22

visuelt i netværksgrafer, der *"quickly and economically convey historical arguments with symbols, and thus strike a balance between representing all possible variables and representing the interactions most significant to the argument,"*[201] men grafen er ikke netværket. I grafen gør kodninger med farver, størrelser og hensigtsmæssige tekster og ikke mindst force directed algorithms, der skaber system og mening i nodes' indbyrdes placeringer, netværket intuitivt tilgængeligt for menneskelig opfattelse (i det mindste hvis kompleksiteten ikke er for stor).[202] I denne afhandling følges Lothar Krempels opfordring til at veksle mellem visuel repræsentation af netværk i grafer og referat af matematiske karakteristika.[203] SNA er således på den ene side en strukturalistisk metode, hvor forskeren søger at afdække en art dybe sammenhænge, der ikke er umiddelbart tilgængelige,[204] men på den anden side partikulært orienteret i det mindste sådan at forstå, at det analytiske søgelys let kan rettes mod den enkelte node og dens placering i strukturen.[205] I den introducerende litteratur skelnes der i denne forbindelse ofte mellem "whole networks", hvor en samlet social struktur (hvis afgrænsning i tid og rum i sagens natur altid må identificeres) søges gengivet, og "ego networks", hvor en enkelt aktørs relationer gøres til genstand for undersøgelse.[206] Her er ikke tale om et modsætningsforhold men om en situation, hvor egonetværket kun er analytisk meningsfuldt som et ekstrakt af hele netværket, og der er ikke tale om brud, når der i denne afhandling gøres brug af begge.[207] Denne introduktion er at betragte som principiel. Afhandlingens konkrete strategi for SNA-analyser gives i afsnittet "læsevejledning" i kapitel 9.

Med netværksanalyserne i del II sprænges den enstrengede kildesituation. Meget bredere og meget mere sammensat materiale i form af blandt andet kirkebøger, forenings- og personarkiver og lokalhistorisk litteratur inddrages med henblik på identifikation af relationer mellem grupper af centralt placerede aktører i de to byer. I kapitlerne 11-13 præsenteres undersøgelser, hvor parallelle netværksanalytiske greb for de to byer kombineres med to forskellige og specifikke spørgsmål. I disse kapitler træder netværksanalyserne frem som det definerende greb med gengivelse af grafer og statistiske karakteristika. Det følgende kapitel 14 derimod udgøres af mere selektive undersøgelser af enkeltpersoners agens og situation inden for netværkets struktur. Her skrives netværket ikke frem i brødteksten, men de foregående kapitler fungerer som rammesættende baggrund, og der bringes egonetværk som bilag.

---

[201] Arguing with Digital History Working Group, 2017, 21-22, 26-27 citatet s. 21
[202] Hannemann & Riddle, 2011a, 331-36
[203] Krempel, 2011, 575
[204] Erickson, 1997; 149; Arguing with Digital History Working Group, 2017, 17; Herfeld & Doehne, 2018, 321-22
[205] Aronsson, Fagerlund & Samuelson, 1999, 1-2; Morrissey, 2015, 71-72, 77
[206] Wellman & Wetherell, 1996, 102-04; Wetherell, 1998, 127-130; Marin & Wellman, 2011, 19-22, Hannemann & Riddle, 2011b, 356-67; Steketee, Miyaoka & Spiegelman, 2015, 462-63
[207] Marin & Wellman, 2011, 14

Blandt en række mulige softwareløsninger for historisk SNA er den grafiske pakke Igraph[208] til statistikprogrammet R valgt. R anbefales af CEDHAR – Center for Digital History Aarhus, og hjælp var således inden for rækkevidde. Igraph er en relativt tilgængelig, men i forhold til andre løsninger også relativt begrænset pakke.

De digitale metoders rækkevidde

"We think there can be little doubt that computers are likely to prove extremely useful for historic research." Disse profetiske ord er hentet hos H.J. Dyos og A.B.M. Baker, der allerede i 1968 skrev om et forskningsprojekt, der bevægede sig i en trekant lig denne afhandling med byhistorisk rammesætning, folketællinger som centralt kildemateriale og inddragelse af computerens regnekraft til at svare på kvantitative spørgsmål.[209] Mens de visuelle digitale metoder, der fylder meget i denne afhandling, er ret nye, er computerens indtog i den historiske databehandling således efterhånden af ældre dato.[210] Det samme er diskussionen af de digitale metoders teoretiske rækkevidde knap nok,[211] men som Gerben Zaagsma skriver: *"The tendency towards technological determism needs to be balanced by more attention to methodological and epistemological considerations."*[212] Overvejelserne over de digitale metoders teoretiske rækkevidde deler sig i, hvad man kan kalde et "stort" og et "lille" argument.

Det "store" argument er det mindst udbredte, men det optræder. Venkata Ratnadeep Suri og Hamid R. Ekbia, der skriver om historisk GIS, identificerer en sammenhæng fra nye redskaber og teknologier til nye faglige teoretiske kulturer. *"The communicative, interpretative and knowledge production practices are transformed"* som konsekvens af digitale metoder.[213] Sådanne argumenter formuleres ofte i relation til undersøgelse af meget store datakorpora, hvor historikeren før har været henvist til stikprøver eller sampling af materiale.[214]

Det "lille" argument ifølge hvilket, de nye metoder netop kun er metoder, er mere udbredt. Det repræsenteres i fuldtonet version i Charles Harvey og Jon Press' introduktion af databaser i historie fra 1996:*"In using a database system, the historian is not adopting a fresh research paradigm, but merely a technology which* (…) *supports traditional methods of research and analyses."*[215] Dette citat er af ældre dato, og det resonerer med et endnu langt ældre men ganske tankevækkende fra Dyos og Baker, der

[208] Ognyanova, 2018; 2019
[209] Dyos & Baker, 1968, citatet s. 108
[210] Harvey & Press, 1996, 1-14; Zaagsma, 2013, 7-11
[211] Morris, 2011, 141-43; Weller, 2012, 1-2; Arguing with Digital History Working Group, 2017
[212] Zaagsma, 2013, 5
[213] Suri & Ekbia, 2016, 2296
Tilsvarende i Weller, 2012, 3-4
[214] Mussell, 2012; Eijnatten, Pieters & Verheul, 2013, 64
[215] Harvey & Press, 1996, xii, Tilsvarende s. 260

skrev om 1960'ernes tidlige elektroniske hjælpemidler, og som derfor havde blik for en begrænsning, der er blevet sværere at se, men som måske principielt er uændret: *"its* [computerens] *output will simply be a re-arrangement of the raw data into a more intelligible pattern."*[216] Denne pointe går igen i en tidlig konferenceantologi om SNA hvor også Hasselbergs tekst, der refereres herunder, er trykt: Aronsson, Fagerlund & Samuelson karakteriserer netværket som *"et gott heuristisk eller explorativt begreb"* og en måde *"att se på ett historiskt fenomen utifrån ett nytt perspektiv."*[217] Niklas Stenlås advarer imidlertid mod den netværksanalyse, der *"uppnår oerhört precisa svar på förhållandevis triviale frågor,"*[218] mens Gunner Lind samler synspunkterne i en understregning af, at den formelle netværksanalyse blot er *"et ekstra tilbud, et alternativt blik på materialet."*[219] Donald A. DeBates og Ian N. Gregory skriver om historie og GIS, at de nye metoder på den ene side giver historikeren nye spor at gå efter. På den anden side: *"Explaining why these patterns are as they are remains the task for the skilled historian, not for the computer."*[220] Gerben Zaagsma og Benjamin Asmussen taler fra hver deres subdisciplin for forskningspraksis, der veksler mellem computer og human sensitivitet. Zaagsma således at den digitale "distant reading" i store tekstkorpora balanceres med en human "close reading". Asmussen således at SNA appliceres på spørgsmål af typen "hvem" og "hvordan", men ikke på "hvorfor", der skal adresseres med historiefagets traditionelle begrebsapparat.[221]

Denne afhandling er skrevet i tilslutning til det ikke særligt ofte fremførte synspunkt, at disse yderpunkter er lige utilfredsstillende. De digitale metoder må tilskrives et potentiale, der knytter an til teori, men dog samtidig sådan, at det digitale ikke alene eller i sin egen ret kan optage pladsen som teori, uden at forskningen banaliseres. Da det sociale netværk i 1990'erne nåede historieforskningen, formulerede Ylva Hasselberg denne indvending i skarp form. Hun indførte en sondring mellem netværket som kvalitet og som kvantitet og afviste det sidste som styret af meget svage spørgsmål og som fundamentalt teoriløs. Men der er håb: *"Den centrala frågan är inte hur många relationer en individ har och med vilka organisationer och individer, utan hur dessa relationer fungerar, och vad de spelar för roll för den lilla bit av det historiska skeendet, man undersöker."* Netværksanalysen er kvantitativ undervejs, men dens berettigelse er kvalitativ.[222] Diskussionen er med andre ord uafsluttet og uforløst, så længe den føres med udgangspunkt kun i metode. Denne afhandlings centrale greb

[216] Dyos & Baker, 1968, 88, tilsvarende s. 107-08
[217] Aronsson, Fagerlund & Samuelson, 1999, 2
[218] Stenlås, 1999, 18
[219] Lind, 1999a, 48
[220] DeBates & Gregory, 2011, 461
Tilsvarende hos Christensen, 2005c, 5; Hoekstra & Koolen, 2019
[221] Zaagsma, 2013, 23-27; Asmussen, 2018, 11
Tilsvarende hos Marin & Wellman, 2011, 22; Morrissey, 2015, 72-73
[222] Hasselberg, 1999, citatet s. 15

fra den digitale historie, SNA, hænger imidlertid tæt sammen med teoriudviklingen hos Mustafa Emirbayer. Relationen som det sociales atom er et teoretisk perspektiv, men det er samtidig metodisk retningsgivende derved, at historikeren leder efter forbindelser mellem personer snarere end egenskaber ved dem, og endelig er det en teknisk anvisning ifølge hvilken, resultater kan formidles og diskuteres i netværk og grafer. Her er tale om en mere fundamental syntesebestræbelse, der arbejder med så tæt sammenvævede begreber, at teori, metode og digitale redskaber hver for sig kun fungerer i sammenhæng med de to andre. SNA og relationel sociologi betragtes som én og samme teoretiske og metodiske positionering.

Afslutning

Dette kapitel sætter rammer for tekniske strategier for undersøgelserne i del I og II. I forhold til historiografi og teori i kapitlerne 1-2 indtager det en underordnet plads, idet de digitale og visuelle metoder – om end de indtager prominente pladser i afhandlingen – betragtes som underordnede forskningsspørgsmålet og den historiografiske og teoretiske ramme.

De to redskaber fra den digitale historie, GIS og SNA, indtager forskellige pladser i afhandlingens hierarki. Hvor SNA, der er afhandlingens centrale greb, er tæt sammenvævet med teoretisk standpunkt, er brugen af GIS af en mere indledende karakter, hvor de metodiske redskaber underordnes teori og perspektiv hentet andetsteds.

4. Kontekst og lokalhistorie

> *"Historians of specific places need broader contexts just as urban historians need detailed instances of episodes and events"*
>
> Rodger, 1998, 53

Hvad angår lovgivning, nationaløkonomiske konjunkturer og mange andre forhold er Ringkøbing og Skjerns udvikling parallel med gamle og nye byer i hele Danmark. Samtidig er de to vestjyske byer i både udgangspunkt og udvikling formede af regionale forhold, hvor geologi, ressourcer og økonomi gav særlige muligheder og særlige begrænsninger. En sondring mellem generelle og lokale perspektiver kan i sagens natur have sin rimelighed for ethvert geografisk afgrænset eksempelstudie. I en vestjysk sammenhæng har det særlig betydning, idet landsdelen vest for isens gamle stilstandslinje frembyder andre historiske forudsætninger end i det øvrige Danmark.[223] Dette kapitel giver lokalhistorisk kontekst og baggrund for implementeringen af teori og metode fra kapitlerne 1-3 i del I og II.

Kapitlet sammenstiller det nationale danske bysystem og det regionale vestjyske, og det afsøger bagvedliggende karakteristika i geografiske og økonomiske forhold. Dernæst følger en kort introduktion af de to byers fundamentale situation i forhold til beliggenhed og ressourcer, samt et indledende blik på deres muligheder i forhold til centralitet og netværk.

Det danske bysystem

Analyser af bysystemer opsummeres ofte grafisk i dobbeltlogaritmiske rank-size-kurver, der på én gang illustrerer byernes antal og indbyrdes størrelsesforhold. Antagelsen består i, at jo mere kurven nærmer sig en lige linje, des mere integreret og udviklet er bysystemet, og des færre systematiske hindringer for økonomisk, social og kulturel udveksling, er der tale om.[224]

[223] Just, 1984, 171-76; Stoklund, 2003, 145-46
[224] Lilja, 2002, 36-41; Thøgersen, 2007, 63; Mikkelsen, 2012, 172-79

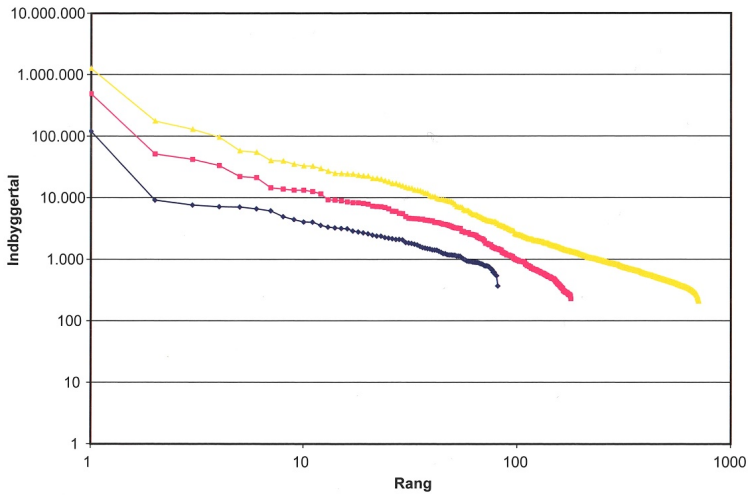

Fig. 4.1. Rank-size-kurver for det danske bysystem 1840 (blåsort), 1901 (rød) og 1960 (gul), Christensen & Thøgersen, 2006, 24

Det danske bysystem udviklede sig betydeligt fra 1840 til 1960. For det første blev byerne både flere og større. For det andet udviklede rank-size-kurven sig (dog med ret moderat tendens) mod en mere ret linje. Udviklingen indikerer ikke alene, at der skete en stærk vækst i omfanget af den økonomiske udveksling mellem by og land, men også, at der opstod et langt mere hierarkisk differentieret system, hvor der både var plads til mange ganske små centralsteder, hvis økonomi baseredes på forbedret infrastruktur og en intim relation med et nært opland, og til et netværk af større byer, der varetog specialiserede funktioner på regionalt niveau orienteret mod et nationalt eller internationalt marked.[225] Når rank-size-kurven omsættes til kort, er der imidlertid mere på spil: I 1840 var Vestjylland tydeligt "underforsynet" med byer, men landsdelen gennemgik en normaliseringsproces, så den i 1960 havde byer i en geografisk distribution, der ligner det øvrige Danmarks.

[225] Boje & Hyldtoft, 1977, 184-87; Christensen & Mikkelsen, 2008, 23-26

Fig. 4.2. De danske byers placering og størrelsesforhold efter indbyggertal 1840, 1901 og 1960, Christensen & Thøgersen, 2006, 28, 35 og 41

Det vestjyske bysystem

Det er omtalt, at Jørgen Fink som sit centrale resultat fremdrager, hvordan udviklingen startede tidligere på Sjælland, men fortsatte længere i Jylland, samt at den på Sjælland var begrænset af det tættere net af købstæder men i Jylland blev mere gennemgribende. Der var med andre ord tale om en udvikling, hvor Vestdanmark indhentede Østdanmark.[226] Da befolkningsvæksten desuden var kraftig og i 1900-tallets første årtier i modsætning til det øvrige land ikke begrænsede sig til de større byer,[227] voksede de små vestjyske byer kraftigere og gennem en længere periode end resten af landets.[228] Hvor de nye byer i Østdanmark med kun få undtagelser fandt deres underordnede pladser som små oplandscentre nederst i bysystemets hierarki, blev situationen en anden i vest. Her indtog flere af de nye byer pladser på linje med de gamle købstæder, og de var i øvrigt i højere grad (når der ses bort fra den største, Esbjerg) karakteriserede ved centralitet og i mindre ved netværksfunktioner.[229] Det er

[226] Fink, 1992, især 14-31, 204-06
[227] Boje & Hyldtoft, 1977, 204; Matthiessen, 1985a, 33, Thøgersen, 2007, 155
[228] Aagesen, 1943, 277-80
[229] Hansen, 1980 (1965), 22-24; 1976, 70; Clausen & Dragsbo, 1984, 150-51; Matthiessen, 1985a, 57-59, Thøgersen, 2007, 302-05

således (idet perspektivet indsnævres til stationsbyforskning) ikke uden grund, at Vestjylland er blevet betegnet som *"et laboratorium for bystudier."*[230]

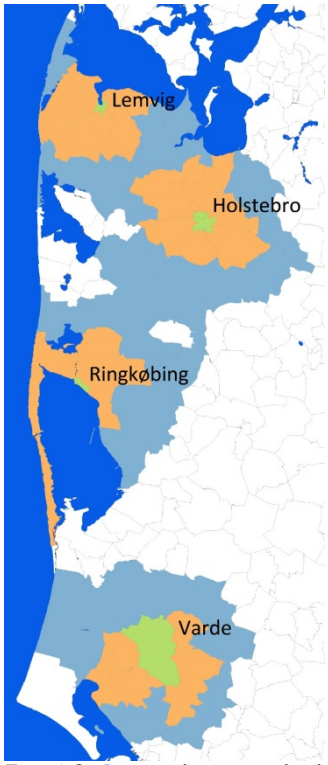

Fig. 4.3. De gamle vestjyske købstæders oplande: efter Christensen, 2005b, 51
Købstadssogne
Sogne inden for købstædernes cirkumferens
Sogne, der gennemskæres af cirkumferensens radius

Det gamle Vestjylland var en økonomi og en geografi, der næsten kunne fungere uden byer, men som dog ikke helt gjorde. De fire gamle byer[231] var – så små som de var – fuldt og helt købstæder med købmænd og håndværkere, og i lighed med landets øvrige søgte de vestjyske byer at håndhæve privilegier på handel inden for en radius af to mil, den såkaldte cirkumferens. Som det fremgår af Fig. 4.3. var store dele af Vestjylland, ikke mindst Skjern-egnen, imidlertid købstadstomt rum.[232] Men byen gjorde sit indtog. I en Christaller-inspireret undersøgelse af byerne og deres oplande i Ringkøbing Amt i 1960 identificerer Mette Ladegaard Thøgersen fire hierarkiske niveauer bestående af Herning og Holstebro på toppen, Ringkøbing, Lemvig, Struer, Skjern-Tarm og Ikast som de næststørste, mens Vinderup, Vemb, Ulfborg, Aulum, Vildbjerg, Bording, Videbæk og Kibæk udgjorde et tredje niveau over en lang række helt små nye byer nederst i hierarkiet.[233]

[230] Clausen & Dragsbo, 1980, 138
[231] Her ses bort fra det sydligt beliggende Ribe
[232] Christensen, 2005b, 49-52, 70-73
[233] Thøgersen, 2007, 270-87

Fig. 4.4. Bymæssige bebyggelser i den nuværende Ringkøbing-Skjern Kommune 1930 (over 200 indbyggere), talmateriale efter Matthiessen, 1985b, 26-27
Byerne i størrelsesforhold efter befolkningstal
Samtlige jernbaner
Vigtige landeveje

Alene i den nuværende Ringkøbing-Skjern Kommune var der i 1930 11 bymæssige bebyggelser. Ringkøbing med 4.268 indbyggere var ikke meget større end Skjern med 2.985, Videbæk og Tarm havde omkring 1.000 indbyggere, mens de øvrige med 2-400 var ganske små. Af en rank-size-kurver over de vestjyske byer 1870, 1901 og 1930 efter den officielle statistik, her afgrænset ved Ringkøbing og Ribe Amter, fremgår det, at selvom byerne forblev små, udviklede regionens bysystem sig væsentligt mere drastisk end det nationale, også selvom perioden her er 70 år kortere end i fig. 4.1. Fra at bestå af fem købstæder, hvoraf Ribe endnu var den største, og en enkelt lille ny by, nemlig Esbjerg, der gør sit spæde indtog i statistikken i 1870, udviklede systemet sig til en langt mere udviklet struktur. I 1901 var de gamle byer overhalet af højdespringeren Esbjerg, og de havde fået selskab af Herning og Struer. Desuden var en gruppe af nye byer med mellem 300 og 1.500 indbyggere kommet til. I 1930 var gatewaybyen Esbjerg med sin dokhavn etableret som absolut størst. Herning og Holstebro havde skilt sig ud som de næststørste, hvorefter fulgte en gruppe af stagnerende købstæder og hastigt voksende nye byer. En stor gruppe af mindre bymæssige bebyggelser var nu med i statistikken, der i alt talte 73. 1930-kurven tegner en næsten lige linje og illustrerer således efter rank-size-kurvens idé et udviklet og harmonisk bysystem.

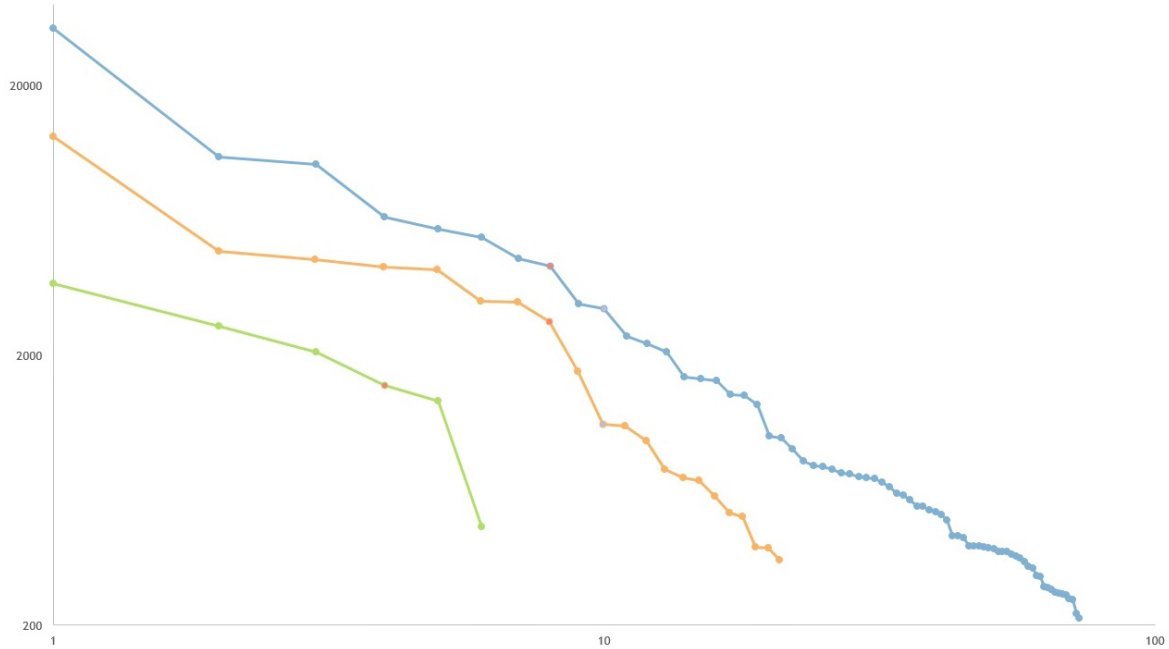

Fig. 4.5. Rank-size-kurver over byerne i Ribe og Ringkøbing Amter, talmateriale efter Matthiessen, 1985b, 13-14, 24-27
1870
1901
1930
Ringkøbing
Skjern

Vestjylland

Det ovenstående er en beskrivelse af en udvikling, det følgende en kort introduktion til dens regionale geografiske og økonomiske faktorer.

Vestjyllands købstæders vækst var gennem århundreder hæmmet af to forhold: Af landsdelens lave befolkningstæthed og af økonomiske relationer, der gik uden om byerne. Vestjyllands lave bonitet gav en bebyggelsesstruktur med spredte enkeltgårde og enestegårde orienterede efter engene langs vandløb og dalstrøg.[234] Hedesletterne kunne ikke være andet end tyndtbefolkede med deraf følgende beskeden infrastruktur og handel.[235] Bakkeøerne frembyder en mere varieret jordbund, hvor sandede partier af dårlig bonitet veksler med det lerblandede og ganske frugtbare. Også her var bebyggelsen spredt.[236] At det vestjyske landbrug var ekstensivt, er imidlertid ikke ensbetydende med, at det var fattigt.[237] "Eng føder ager", sagde vestjyden, der måtte basere sin bedrift på de næringsstoffer, han kunne tilføre sin ager fra engen og heden. Som landøkonomen Gr. Begtrup skrev i 1812: *"Den Deel af Amtet, som ligger langs med*

[234] Lauridsen, 1986, 14; Damgaard, 1989, 110-12; Koch & Møller, 1996 (1990), 16; Jensen & Rømer, 1996, 162; Ringtved, 2007, 39
[235] Aagesen, 1943, 263-68
[236] Koch & Møller, 1996 (1990), 6-22
[237] Henningsen, 1995

Ringkjøbings og Staunings Fjord, fra Nissum Fjord til Ribe Amt, har i sine vigtige Mærskenge (…) en stor Herlighed. Denne Deel gjennemskjæres af mange store Aaer, hvoraf Skjerns Aae er den største, ved hvis Bredder gives meget Engslet."[238]

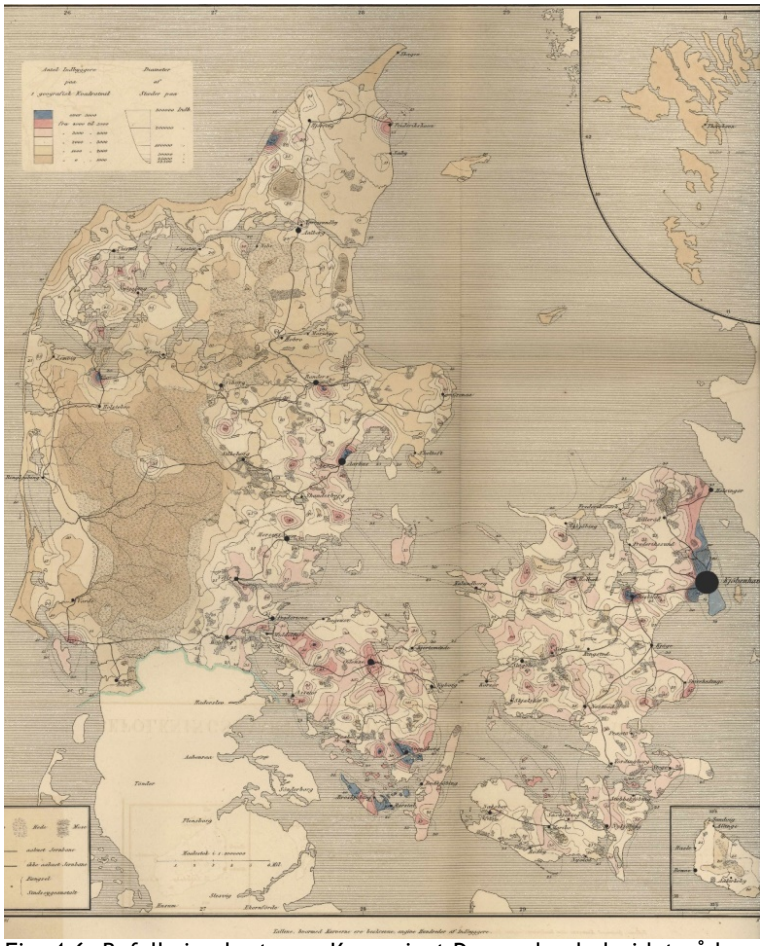

Fig. 4.6. Befolkningskort over Kongeriget Danmark udarbejdet på baggrund af folketællingen 1880. Mens de nye byer Struer, Esbjerg og Herning tegner sig, er Skjern ikke at aflæse. Ringkøbing er blandt de mange små købstæder, der endnu ikke havde forstadsudvikling. Det fremgår, at Ringkøbing-Skjern-egnens befolkningstæthed var lav men ikke så lav som de midtvestjyske heders, Danmarks Statistik, 1883, forklaring xliii-xlvii

Den vestjyske bondeøkonomi var ikke landbrug alene, den inkluderede også produktion og håndværk. Fra hornskeer på Lemvig-egnen over hosebinding på hedesletterne til tilvirkning af jydepotter i områderne omkring Varde var husfliden eller binæringen en central og integreret virksomhed, hvis værdier i det store og hele strømmede uden om de små købstæder.[239] Den af byerne uafhængige handel og produktion var del af en økonomisk struktur, der i egnsspecifikke versioner kan følges fra 16-1700-tallets godsøkonomi til hedeopdyrkningens og andelslandbrugets gennembrud.[240] I denne afhandlings undersøgelsesperiode fortsatte de vestjyske bønder med at etablere

[238] Begtrup, 1978 (1812), 13
[239] Matthissen, 1939, 108-43; Aagesen, 1943, 269-71, Damgaard, 1989, 110-14
[240] Just, 1984, 180; Ringskou & Hansen, 2017; Ringskou 2017a, 85-86

økonomiske aktiviteter, der gik byen forbi. Forbrugsforeninger blev udbredte, og i 1880'erne etableredes en central vareindkøbsforening med lokalafdelinger i de enkelte sogne.[241]

Da de danske byer i 1700-tallets anden og 1800-tallets første halvdel blev knyttet tættere til hinanden, til marked og til opland ved den gradvise udbygning af et net af ingeniørbyggede chausséer,[242] måtte de vestjyske egne nøjes med lokale forbedringer af det eksisterende vejnet, der fortsat mest udgjordes af simple hjulspor mellem naturlige vadesteder over de store åer.[243] Først midt i 1800-tallet kom der gang i vejbyggeriet i Vestjylland.[244] Den ældgamle linjeføring for den for regionen vigtige nord-sydgående trafik Varde-Tarm-Skjern-Ringkøbing-Skærum Bro-Holstebro[245] blev gradvist moderniseret frem til 1800-tallets midte. Den fik nu selskab af en ny øst-vestgående vej fra Ringkøbing til Herning, Silkeborg og Aarhus, en lettere bygget men mere direkte linjeføring fra Skjern til Holstebro og en ny landevej fra Tarm mod Vejle.[246] Chausseernes forløb var en faktor for lokaliseringen af de nye byer, også Skjern.[247] I 1868 vedtog Rigsdagen et lovkompleks ifølge hvilket, det jyske jernbanenet skulle udvides med en bane fra Holstebro over Ringkøbing og Varde til Esbjerg, hvor der skulle anlægges en ny havn. I 1875 åbnede den vestjyske længdebane med standsningssteder (på Ringkøbing-Skjern-egnen) i Ulfborg, Tim, Ringkøbing, Sønder Lem, Skjern og Tarm (senere også i Hee, Velling og Dejbjerg).[248] I 1881 blev Skjern jernbaneknudepunkt, da banen fra Aarhus over Silkeborg til Herning forlængedes til Skjern med standsningssteder (på Skjern-egnen) i Troldhed og Borris.[249] Efter 1900 fulgte flere baner, der fik beskedne transportmængder, og som kun i ringere grad blev lokaliserende for byudvikling: Statsbane fra Skjern til Videbæk og privatbaner fra Tarm til Nørre Nebel, Fra Troldhede til Kolding og fra Ringkøbing til Ørnhøj.

Allerede i 1700-tallet var det kendt, at hedejorden ved tilførsel af mergel kunne bringes i mere frugtbar tilstand. Denne indsigt gav, hjulpet af kartoflens indførelse og senere også kunstgødning og læplantning, nye muligheder for mere intensiv brug af landskabet ved indtagelse af langt større arealer til agerbrug.[250] I 1800-tallets tredje fjerdedel tog udviklingen fart, og i årtierne omkring 1900 gennemgik det vestjyske landbrug en økologisk revolution, hvor en langt mere intensiv produktion introduceredes, og hvor det dyrkede areal i Ringkøbing Amt forøgedes med henved 50 %

[241] Lauridsen, 1986, 87-91
[242] Topsøe-Jensen, 1966, 141-72
[243] Matthiessen, 1939, 144-47; Aagesen, 1943, 272-73; Lampe, 1985, 44-47
[244] Pedersen, 1986, 7-11, 28-29; Jørgensen, 2005, 183-84
[245] Bloch, 1940 og 1946
[246] Lampe, 1985, 49-52; Pedersen, 1986, 101-15, 130-34 og 137-41
[247] Clausen, 1983, 11-13; 2005
[248] Rasmussen, 1981, 30-80; Bruun-Petersen, 2000
[249] Mogensen, 2006, 36-38
[250] Hald, 1985 (1833), 108-10, 132-45; Henningsen, 1995, 259-82

alene mellem 1866 og 1896, mens foldudbyttet formentlig tredobledes.[251] Kr. M. Jensen og Ruth Helkiær Jensens skøn over landbrugsproduktionen i Sønder Borris Sogn øst for Skjern kan her tjene som eksempel:

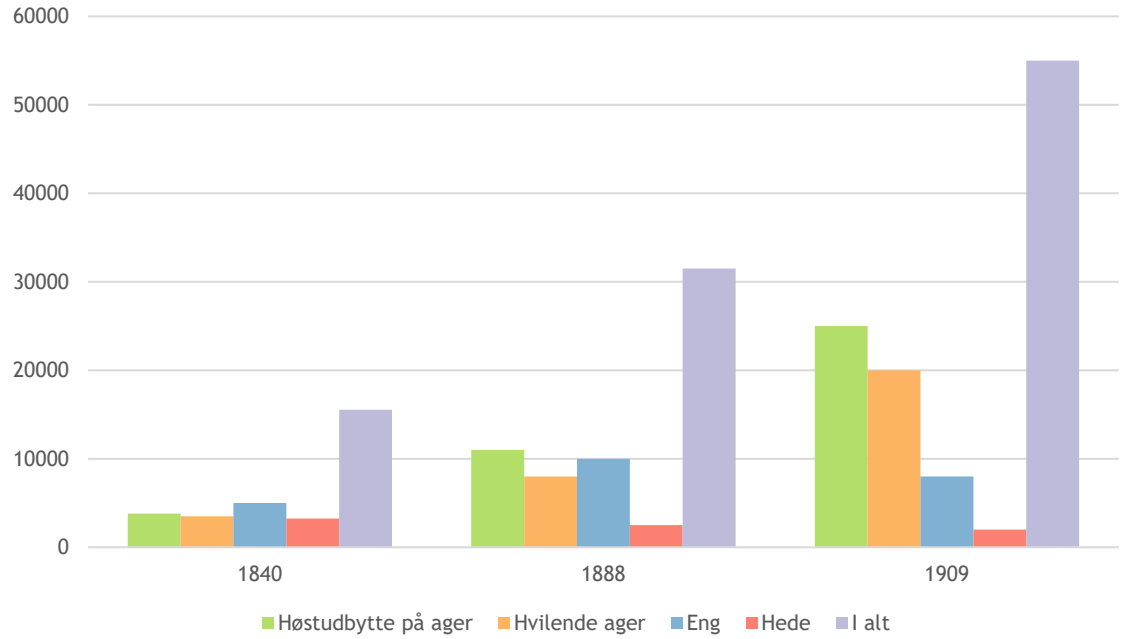

Fig. 4.7. Den vegetabilske produktion i arealenheder i Sønder Borris Sogn fordelt på fire landskabstyper, i foderenheder, talmateriale efter Jensen & Jensen, 1979, 71, 83 og 86

Det fremgår for det første, at den samlede produktion på blot en menneskealder steg betydeligt. Lige så tydeligt er det imidlertid, at væksten næsten alene begrænsede sig til agerjorden, mens engen – selv i et sogn ved Skjern Å – kun til en begyndelse fulgte med, mens heden næsten mistede sin rolle som bidragyder til landbrugets produktion. En sammenligning af befolkningsudviklingen i Sønder Borris, Bølling Herred, hvor sognet ligger, og hele Ringkøbing Amt indikerer, at sognet ikke udviklede sig i kraftigere takt end det øvrige Vestjylland, faktisk tværtimod.

[251] Iversen, 1984, 56-60
Rasmussen, Dieckmann, Jensen, Bjørn & Christensen, 1988, 250-65, viser, hvordan det danske landbrug var i vækst i perioden, men at væksten var langt kraftigst i "sydvestlige Jylland".

Fig.4.8. Befolkningsudviklingen i Sønder Borris Sogn, Bølling Herred og Ringkøbing Amt, talmateriale efter Trap Danmark femte udgave bd. IX 1965

Det er andelslandbruget, der aftegner sig her. I 1890 blev 30 % af mælken fra de danske kvægbesætninger behandlet på et andelsmejeri. I 1909 var andelen steget til 84,2 %.[252] Fra mejeriet fik bønderne returmælk. Det gav anledning til et stort opsving i det indtil da meget begrænsede svinehold. Dermed var andelsbondens to af hinanden afhængige produktionsgrene definerede: Smør og bacon til et internationalt (et britisk) marked. Da stod en ny tids bonde på sin toft, og han havde brug for en række ydelser, der enten var helt nye, eller som før blev klaret ved selvforsyning. Og han havde varer at sælge. Han havde med andre ord brug for byer, både helt lokalt (centralitet) og i netværk med gateway til Storbritannien.

Vækkelser

Mens livets materielle aspekter således var under hastig forandring, var også det kulturelle genstand for omvæltninger. Det nye vestjyske bondesamfunds tilsvarende nye åndelige fællesskab var den kristne vækkelse, der på én gang tilbød rammer for den nye tids personlige ansvar og for fællesskab og samhørighed.[253] Disse linjer introducerer emnet som lokalhistorie betragtet. De religiøse vækkelsers Danmarkshistorie introduceres i kapitel 12.

Det sene 1800-tals religiøse vækkelse var geografisk fordelt i et meget forskelligartet billede, hvor det går igen, at den i høj grad fandt genklang, hvor de

[252] Bjørn, 1982, 25-47; Ingemann, 2006, 3-12
[253] Lauridsen, 1986, 184-92

foregående 150 års vækkelsesbølger havde gødet jorden.[254] Skjern er netop sådan et vækkelseskristent hotspot, hvor allerede det tidlige 1700-tals pietistiske røre gav genlyd.[255] Da den herrnhutiske brødremenighed sidst i 1700-tallet tilbød en mildere og følsommere kristendom, fik den et centrum i Skjern, der fra 1790 til 1846 var udgangspunkt for en emissær, der med enevældens stiltiende accept og i god forståelse med skiftende sognepræster drev en art missionshus på Store Nørgaard øst for kirken,[256] den senere fattiggård. Også 1820-40'ernes gudelige bevægelser fandt vej til Skjern.[257] Jorden var således gødet for Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Mission i 1870-90'erne[258] og for Indre Mission, der etablerede sig med sognepræsten Otto Moe i spidsen og forårsagede en egentlig vækkelsesbølge i 1890'erne.[259]

Også Ringkøbing har sin religiøse lokalhistorie. I 1700-tallet vandt brødremenigheden indpas blandt byens førende købmænd, og de to vigtige købmandsslægter Harpøth og Tang – navne der dukker op i del II – etablerede sig med baggrund i et religiøst herrnhutisk netværk[260] og i øvrigt med kontakt til emissæren i Skjern.[261] I modsætning til Skjern er der imidlertid kun få elementer af kontinuitet fra dette Ringkøbings tidlige religiøse perspektiv til undersøgelsesperioden for denne afhandling.

Ringkøbing og Skjern

Når alt fra erindringer over jubilæumsskrifter og lokale årbøger til mere eller mindre professionel historisk forskning regnes med, er den historiske litteratur om de to byer – så små de i øvrigt er – omfattende. Begge byer har desuden historiske samlinger i Ringkøbing-Skjern Museum, der driver lokalhistorisk arkiv for Skjern sogn, og som har betydelige arkivsamlinger for Ringkøbing, samt i Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv. Litteraturen konsulteres for relevante oplysninger, og den udgør væsentlige dele af kildematerialet i del II. Litteraturen om Ringkøbing er den rigeste i volumen, og den tæller en professionelt udarbejdet klassisk købstadsmonografi.[262] Skjerns lokalhistorie er mindre, men den udviser en større tendens i retning af interesse for denne afhandlings tidsperiode. Årtierne omkring 1900 markerer Skjerns udvikling fra land til by, og de har tiltrukket sig opmærksomhed på en anden måde end i Ringkøbing, hvor perioden – generaliseret for argumentets skyld – var stagnation og kontinuitet.

[254] Thyssen, 1967, 19-20; Thyssen, 1970b, 285; Wåhlin, 1985, 55-57; Byskov, 1997, 51-53
[255] Pedersen, 1908; Petersen, 1926, 7-20; Jacobsen, 1965, 5-12, Thyssen, 1967, 23
[256] Pedersen, 1910; Petersen, 1926, 23-45; Jacobsen, 1965, 11-14; Thyssen, 1967; 138-40; Thyssen, 1970a
[257] Pedersen, 1910, 146-53; Petersen, 1926, 46-80; Jacobsen, 1965, 14-25, Thyssen, 1970a, 59-66; Overgaard & Thyssen, 1970
[258] Hansen, 1923; Petersen, 1926, 92-101, Sørensen, 2010, 18-32
[259] Petersen, 1926, 110-23; Moe, 1933, 79; Baadsgaard, 2014, 129-30
[260] Pedersen, 1910, 110-14; Thyssen, 1967, 24; Nielsen, 1967, 249-50
[261] Thyssen, 1967, 141; Thyssen, 1970a, 38-58; Overgaard & Thyssen, 1970, 257-62
[262] Nielsen, 1967

Fig. 4.9. Udsnit af kort over Ringkøbing og Velling sogne fra 1798. Hvis bygningssignaturerne står til troende, var byens gamle (beskedne) gadenet langt fra fuldt bebygget på dette tidspunkt, Rigsarkivet K909-11

I Ringkøbings lokalhistorie fylder byens institutioner meget, særligt de økonomiske i form af banker, sparekasse og kreditforening, men også f.eks. amt, apotek og interesseforeninger. Emner af denne type er ikke fraværende i Skjern, men her har de selskab af en rig historie om de religiøse vækkelser.

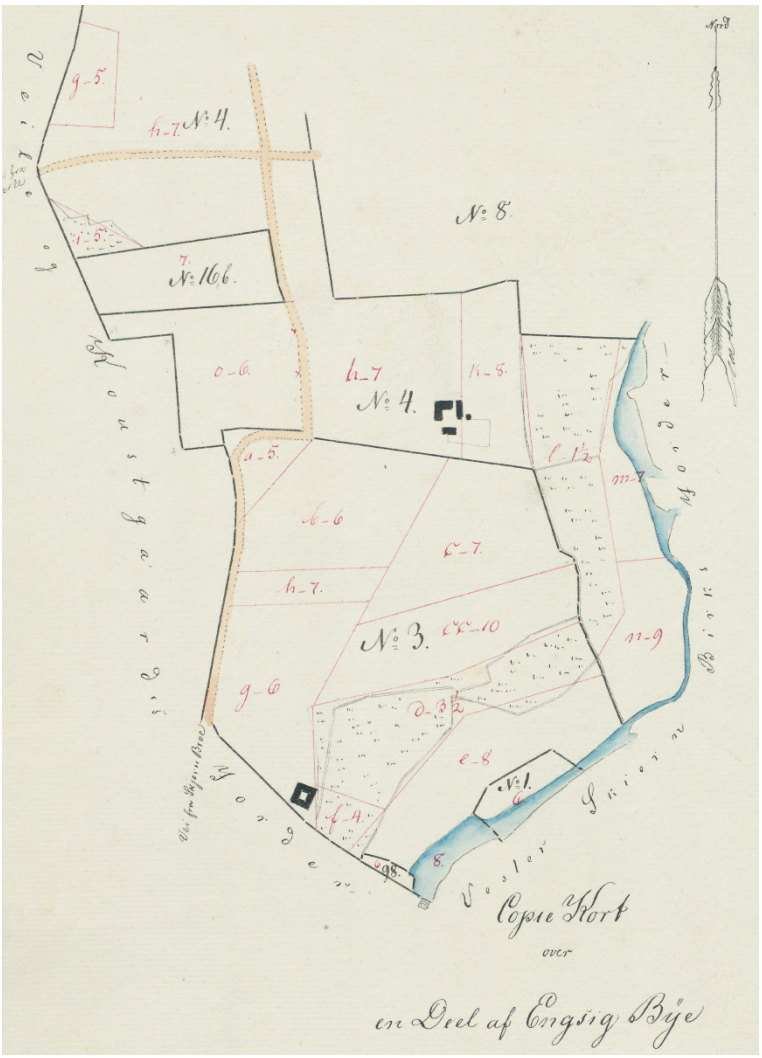

Fig. 4.10. Matrikelkort over del af Engsig ejerlav kopieret i 1846 i forbindelse med forarbejderne til den nye landevej over matriklerne 3, 4 og 16. Intet på kortet antyder, at netop dette område skulle blive centrum i en hastigt voksende ny by, Rigsarkivet K915-12

Enhver by må anskues i kombination af forudsætninger som centralsted og gateway, således også Ringkøbing, der siden middelalderen i udvikling og begrænsning har været et produkt af oplandets økonomi, der nok talte rige enge ved fjorden og mod nord, men som samtidig var præget af den tyndtbefolkede hede. Som gateway havde byen sin oprindelige berettigelse ved at være den eneste plads mellem Vadehavet og Skagen, hvorfra der var adgang til søfart og international handel. Sejladsen måtte imidlertid passere det omskiftelige Nymindegab og den lavvandede fjord, og Ringkøbings rolle som søfartsby var i det store og hele udspillet, før jernbanen kom til byen,[263] og som byens biograf skriver med et lille hip til Skjerns mangel på historisk autoritet: *"Det Knudepunkt for Trafikken, som Ringkjøbing ifølge sin Beliggenhed burde have været, blev Byen ikke. Forbindelsen fra Aarhus til den vestjydske Længdebane blev ikke ført*

[263] Havnens beskedne rolle: Bøgner, 1967b, s, 289-90; Mortensen, 2006, Bd. I

over Ringkjøbing, men over Landsbyen Skjern."[264] Da næringen blev givet fri, var der ikke stor forskel på de økonomiske forudsætninger for købstaden og den nye by. Deres udviklingsmuligheder beroede for begges vedkommende på deres centralitet, og Skjern lå mindst lige så godt som Ringkøbing i forhold til chaussé og jernbane. Byernes regioner var af ensartet sammensætning med store rige engstrøg ved å og fjord og tyndtbefolkede hedeområder på bakkeøerne.

Afslutning

De vestjyske byers historie er tæt sammenvævede med landbrugets. De store forandringer i landbrug, økonomi, infrastruktur og bysystem er Vestjyllands overgang fra peasants til farmers.[265] Peasant betegner den jordbruger, der først og fremmest producerer til sin husholdning og kun sælger en lille overskudsproduktion for til gengæld at købe enkelte varer, han ikke selv kan producere. Farmeren derimod er den kapitalistiske jordbruger, der specialiserer sin produktion med enkelte produkter, som han sælger på et marked. Til gengæld køber han en række varer og ydelser. Han har brug for byen,[266] og de af hans familiemedlemmer, der kan undværes i bedriften, bliver borgere i byen.

[264] Nielsen, 1967, 115
[265] Figes, 1987
[266] Bjørn, 1975, 348-51; Lauridsen, 1986, 85-87

Opsamling: Små byer i dobbeltperspektiv

Dette indledende hovedafsnit er struktureret under hensyntagen til afhandlingens overordnede spørgsmål om agens hos aktører i struktur. Den centrale sondring introduceres med Harry S. Jansens versionering af byhistoriens arbejde med den urbane variabel som afhængig eller uafhængig. De to sider af denne dikotomi står ifølge Emirbayer og Mische i relation, nemlig i en art forløb. Den ene begynder, hvor den anden slutter. Eller i en art omvendt proportionalitet, hvor aktøren tiltager sig mere eller mindre agens og således lader sig definere mere eller mindre af struktur. De to er forbundne i *"the double constitution of agency and structure."*[267] Undersøgelse af det ene kræver undersøgelse af det andet. Hermed er afhandlingens argument med ganske komplicerede dimensioner for rum, emne, komparation, teori og metode trukket op.

Den eksisterende forskning optræder som adskilte og uafhængige traditioner. Den centrale bestræbelse i denne afhandling er arbejdet på at knytte disse sammen til et dynamisk dobbeltperspektiv, hvor det partikulære, sociale og kulturelle tager over der, hvor det økonomiske og geografiske slutter. Økonomi og geografi sætter definitive men vide rammer inden for hvilke, den lille bys individer og grupper har betydelige rum for handling og agens, og inden for hvilke, byens historie og tradition spiller en rolle for dens videre udvikling. Som indgang til denne bestræbelse er det værd at bemærke, at de to traditioner deler ét centralt begreb, nemlig struktur. Stationsbyforskningen og forskningen i den lille bys rumlige segregering arbejder med strukturer for distribution af økonomisk aktivitet og med samfundsmæssige makrostrukturers implikationer for byudvikling. Governancebegrebet implicerer en struktur, hvor individer, organisationer og interesser organiserer sig i alliancer og modsætninger, mens også SNA baserer sig på et begreb om analyse af underliggende struktur i individers fluktuerende samspil og dynamik. Hos Mustafa Emirbayer mødes disse perspektiver i overvejelser om agens og struktur. Emirbayer frabeder sig ganske vist *"too easy" "hybrid models"*, hvor substantielle og relationelle perspektiver mødes ad hoc.[268] Den relationelle sociologis struktur er et svagt måske endda sekundært og underordnet begreb i forhold til individ og agens, og den står i kontrast til f.eks. Walter Christallers a priori struktur, der som en geografiens usynlige hånd definerer og determinerer byer. Det er imidlertid ambitionen med denne afhandlings undersøgelser at se forbi en sådan afvisning og lade

[267] Emirbayer & Mische, 1998, 1005
[268] Emirbayer, 1997, 311-12

den afhængige variabels hårde struktur virke som rammesættende for den uafhængiges kombinerede begreber om agens og struktur.

Herfra skifter arbejdet til det konkrete, til *"locating, comparing, and predicting the relationship between different kinds of agentic processes and particular structuring contexts of action"*[269] i Ringkøbing og Skjern.

[269] Emirbayer & Mische, 1998, 1005

Del I: Befolkning og struktur

De følgende kapitler udgøres af undersøgelser af Ringkøbing og Skjerns historie som afhængig variabel betragtet. I arbejdet med at be- eller afkræfte den første af afhandlingens indledende hypoteser omsættes folketællingerne 1880, 1901 og 1921 i kapitel 5 til database, der analyseres i kildenær gennemgang af tællingernes egne parametre i kapitel 6. Dernæst relateres materialet til de to byers rumlige struktur i kapitlerne 7-8.

Del I finder sin form i inspiration hos Niels Peter Stillings tretrinskronologi for de nye byers historie, der således også er styrende for det første niveau af undersøgelser af købstaden. I lighed med store dele af stationsbyforskningen arbejdes der her i diakron komparation efter principper i stil med generaliseringsmodel I i fig. 1.4. Økonomiske og sociale forhold generaliseres i gennemsnit og optællinger ved isolerede punkter i tid, der herefter sammenlignes. Arbejdet bygger desuden på overvejelserne over det historiske communitystudie som rekonstruktion i kapitel 3. Ringkøbing og Skjern 1880, 1901 og 1921 etableres i helhedsbetragtninger, der i afhandlingens del II er baggrund for mere partikulære men efter hensigten også grundigt kontekstualiserede undersøgelser.

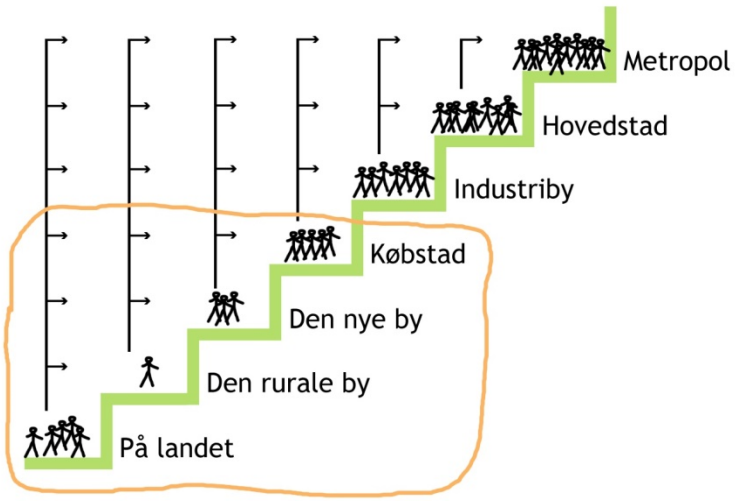

Fig. Urbanisering og den lille by

Hvis urbanisering er en trappe med metropolen som øverste trin, er emnet for de følgende kapitler de nederste og anderledes beskedne niveauer: Hvad sker der, når menneskene flytter fra landet til den lille by?

5. Etablering af datasæt

> *"They collect them, add them, raise them to the Nth power, take the cubed root and prepare wonderful diagrams. But you must never forget that every one of these figures comes in the first instance from the village watchman, who just puts down what he damn pleases."*
>
> R.E. Beringer, citeret efter Greenstein, 1994, 14

I dette kapitel introduceres konkrete overvejelser og greb, der bærer de følgende undersøgelser: Afhandlingens arbejde med de to byer som afhængig variabel. Der indledes med en introduktion af undersøgelsernes få men omfattende kilder. Overvejelser over anvendelse af folketællinger til det ikke helt simple arbejde med at konstruere små byers befolkning og udstrækning refereres, og det anvendte datasæt med de to byers befolkninger i 1880, 1901 og 1921 etableres. Af de seks rekonstruktioner af byernes udstrækning og identifikation af deres befolkninger er Skjern 1880 den vanskeligste. I det følgende beskrives den derfor først og grundigst. De øvrige er imidlertid, hvor det har været nødvendigt, gennemført efter de samme principper.

De tre nedslag i tid med en lille generations mellemrum foretages med inspiration i Stillings tredeling for den nye bys udvikling som rural by, oplandsby og industriby samt i Dragsbo og Clausens tilsvarende tredeling for tre generationer i den nye by. Købstadens relation til denne logik, der hentes i stationsbyforskningen, udgør et nuancerende parameter for undersøgelserne.

Kilder

Der blev afholdt folketællinger i Danmark med fem eller ti års mellemrum gennem det meste af 1800- og 1900-tallet. De blev udført efter principper, der udviser mere kontinuitet end forandring. [270] Skemaerne for købstæder (Ringkøbing) og landsogne (Skjern) var forskellige, men de centrale oplysninger var de samme. I fortrykte rubrikker blev der bedt om oplysninger om navn, alder, køn, civilstatus, erhverv og fødesogn, fra 1901 tillige om seneste ophold og matrikelnumre. Fra 1916 blev folketællingslisterne efter indledende statistisk behandling sendt tilbage til de lokale myndigheder, der

[270] Marquard, 1921

forsynede dem med oplysninger om indkomstforhold.[271] Noget sådant gør sig ikke gældende for de tidligere tællinger, hvorfor trykte skattelister fra lokale aviser indgår som supplerende kildemateriale i del I. Dette materiale fra før indkomstskattens og selvangivelsernes indførelse i 1903 er fra en tid, hvor skatteligningerne kun gradvist bevægede sig i retning af præcis afspejling af økonomisk formåen, og hvor en generel overgang fra beskatning af ejendom til beskatning af indkomst tog forskellig form i købstad og landkommune.[272] Sammenligninger på baggrund af dette materiale er således vanskelige allerede inden for den enkelte listes rammer, men endnu mere på tværs af rum og tid.

Folketællingernes lister blev udfyldt lokalt og indsendt til centraladministrationen til brug for trykt statistik. Kilderne til arbejdet i denne afhandling er de originale lister, der findes i Rigsarkivet, og som er digitaliserede og tilgængelige i arkivalieronline og for en stor dels vedkommende i Dansk Demografisk Database. Folketællingerne giver i en række tilfælde kun mangelfulde informationer om de enkelte personers bopæles præcise placering. I arbejdet med at bøde på sådanne mangler inddrages skødeprotokollernes realregistre samt tidens matrikelkort, de såkaldte original2-kort (gengives i kapitlerne 7-8).

Tællingerne for 1880, 1901 og 1921 er valgt af grunde, der overordnet har rod i forskningsspørgsmålenes fokus på den lille bys sociale relationer omkring forrige århundredeskifte, men som i detaljen også har pragmatiske aspekter. 1880 kandiderer af to grunde. For det første – og vigtigst – var udviklingen i Skjern indledt netop på dette tidspunkt. Jernbanen var åbnet i 1875, og de første bymæssige funktioner var til stede. For det andet er 1880 til rådighed i tastet form i høj kvalitet i Dansk Demografisk Database. 1901 er valgt, fordi den var den første tælling, hvor Skjern skulle betragtes som bymæssig bebyggelse på landet, den første, hvor matrikelnumre skulle oplyses i landsogne, og den første, hvor seneste ophold blev oplyst. 1921 følger dermed som det tredje punkt med interval på ca. 20 år.

Er folketællingerne fra tiden omkring 1900 stærke kilder? De er i hvert fald udtryk for ensartet og stabil praksis. Niels Peter Stillings vurdering kan også gælde for det indtryk, arbejdet med denne afhandling efterlader, nemlig, at *"tællingerne* (…) *på intet tidspunkt har været overladt til tilfældigheder. Tværtimod er der et organiseret og autoritativt præg over deres tilblivelse og udførelse."*[273]

[271] Det Statistiske Departement, 1920, 34, 41; Ørberg, 1975, 26; Degn, 1991, 12
[272] Møller, 2009, især s. 10-11, 169-75
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk "Ejendomsskatter", "Hartkornsskatter" og "Indkomst- og formueskatter"
[273] Stilling, 1987, 23

Afgrænsning af små byer

Statistikken over byer uden for købstæderne er sammensat efter begreber og definitioner, der varierede fra folketælling til folketælling.[274] 1800-tallet igennem skelnedes der kun mellem land, købstad og hovedstad. Først ved folketællingen i 1901 blev begrebet "bymæssige bebyggelser i landdistrikter" introduceret med et mindre udvalg på 105 bebyggelser (heriblandt Skjern), de fleste med mere end 500 indbyggere.[275] Fra 1911 overlod man det til de lokale sogneråd at identificere de bymæssige bebyggelser. Indtil 1935 blev vurderingerne foretaget uden særlig instruks, og identifikationen af bymæssige bebyggelser kunne variere.[276] Allerede på makroniveau er benyttelse af statistikken over de nye byer derfor vanskelig.[277] Endnu værre tegner situationen sig, når man retter blikket mod en enkelt eller få nye byer. Afgrænsningen mellem land og ny by i det primære materiale, folketællingens lister, er ofte inkonsekvent, usikker eller uigennemskuelig, og i arbejdet med at identificere den nye bys befolkning må materialet bearbejdes.

J.A. Tork arbejdede med fænomenet nye byer i dets totalitet. Han mente ikke, det var realistisk, at gå bag om statistikken: *"Da der dengang ikke var stillet Krav om en Udskillelse af de bymæssige Bebyggelser, vil det kun i Undtagelsestilfælde være muligt at give nøjagtige Oplysninger om disse."*[278] At kildenær afgrænsning af den nye by til summariske analyser ikke er umulig, når fokus snævres ind til enkelte byer, blev imidlertid demonstreret af Vigand Dann Rasmussen. Rasmussens rekonstruktion angår Vemb i Vestjylland, hvis geografiske udstrækning i 1901 gøres til genstand for gennemgang af matrikelkort, ejendomsarkivalier og folketællinger gennem de foregående årtier, hvorved den gryende bys befolkning afgrænses til videre undersøgelser.[279] Hvad Rasmussen således havde demonstreret i det små, praktiserede Niels Peter Stilling i større skala. Byernes udstrækning i 1930 bestemmes på kort, hvorefter ejerforhold og beboelse lokaliseres ved hjælp af matrikelkort, realregistre og lejlighedsvise matrikelnumre i folketællingsskemaerne. Metoden er ikke fuldstændig, idet den ofte ikke giver mulighed for at stedfæste de mange, der boede til leje.[280]

Problematikken har ikke samme akutte karakter for købstæderne, der blev behandlet særskilt fra landområderne. Imidlertid indgik markjorderne, hvor der i perioden omkring 1900 almindeligvis var beboelse med begrænsede relationer til byen, i

[274] Den nedre grænse, den såkaldte urbantærskel, fastsættes forskelligt i forskellige lande. Blumin, 1983, 54-58; Christensen & Thøgersen, 2006, 14; Thøgersen, 2007, 30, Mikkelsen, 2012, 25-29, Ewen, 2016, 8
[275] Det Statistiske Departement, 1920, 35
[276] Alkjær, 1943a, 163-65; Aagesen, 1949, 84-85; Hansen, 1980 (1965), 21; Boje & Hyldtoft, 1977, 180-81; Jansen, 1980, 55-58; Stilling, 1987, 24-30; Thøgersen, 2007, 74-76; 2008, 16-18
[277] Hammarström, 1978, 51
[278] Tork, 1947, 165
Tilsvarende hos Hansen, 1980 (1965), 15-17
[279] Rasmussen, 1981, 106-13
[280] Stilling, 1987, 181-87

købstædernes folketællinger, mens forstadsområder, der lå i tilgrænsende landsogne, ikke indgik. Her kalder de samme principielle problemer således på de samme løsninger. For denne afhandling er problemet dog størst i Skjern, hvor folketællingen 1880 slet ikke arbejder med noget begreb om by, og hvor de to senere har ret løst definerede grænsedragninger. I Ringkøbing må byens mark med dens (få) landbrugere trækkes fra, mens gryende forstæder nabosognet Rindum må lægges til.

Afhandlingens strategi for afgrænsning af byer

Arbejdet tager udgangspunkt i Rasmussen og Stillings metode, der modereres på et vigtigt punkt. Afgrænsning af byens udstrækning ved et enkelt sent tidspunkt har uheldige konsekvenser i den aktuelle sammenhæng, hvor de to byer voksede i forskellige tempi. Definitioner ud fra 1921 ville medføre en urimelig repræsentation af landbrug og rural kultur i Skjern sammenlignet med Ringkøbing i 1901 og især i 1880. Derfor identificeres byernes udstrækning i stedet ved hvert af de tre tidspunkter. Dette valg giver en anden problematik: Hvis byen (hvilket fra et nutidsperspektiv forekommer intuitivt) afgrænses til små matrikler uden landbrug, udgår væsentlige dele af den lille bys service og erhverv. Særligt for det tidlige Skjern, hvor en række institutioner var lokaliserede på store matrikler med landbrug. Byen er derfor afgrænset, så den består af de små matrikler i det centrale område, den inderste ring af større matrikler samt en stribe ud til lokalitet for vigtigt administrativt embede. For Ringkøbings vedkommende kommer dette til konkret udtryk derved, at de mest bynære ejendomme på bymarken mod øst samt et smalt bånd mod nord til amtmandens gård Rindumgård i nabosognet mod nord indgår fra starten, mens små forstadsudviklinger i Rindum senere kommer med. I Skjern betyder det, at en ring af ejendomme hele vejen rundt om byen samt et bånd mod syd til herredsfogedgården Petersminde indgår. Denne struktur består gennem de tre punktnedslag med større udstrækning for hver gang. Det medfører det analytiske problem, at en matrikel kan skifte karakter fra land til by. Inddragelsen af visse områder af Rindum sogn giver vanskeligheder, der i nogen grad truer fundamentet for flere af undersøgelserne i del I, hvor f.eks. kategorien "født i sognet" i migrationsanalyserne i princippet sprænges. Forstædernes indbyggertal er imidlertid små.

Data tilvejebragt

De seks folketællinger er tilvejebragt i digital form ad to veje, der hver har kastet omkring halvdelen af materialet af sig. Skjern 1880, 1901 og 1921 samt Ringkøbing 1880 er stillet til rådighed fra Rigsarkivets digitalisering i Dansk Demografisk Database. Begge 1880-tællingerne er leverede i høj kvalitet, mens stikprøvekontrol har givet anledning

til supplerende arbejde med erhvervsbetegnelserne i Skjern 1901 og 1921. Ringkøbing 1901 og 1921, er tastede fra de originale skemaer (og afleverede til Dansk Demografisk Database). I tilfælde med vanskeligt læselige skemaer og i tilfælde, hvor opgivelse af fødested eller sidste ophold kun er mangelfuldt angivet, er supplerende materiale anvendt.[281]

De to sognes samlede befolkninger gennem de tre folketællinger er herefter samlede i én databasetabel, der betragtes som den tilgrundliggende kilde for det videre arbejde. Tabellen tæller i alt 15.424 personer. Arbejdet med at fratrække landboere og inddrage beboere i Rindum er herefter foretaget i en kopi af denne tabel, der betragtes som en arbejdsversion, hvor oplysninger fra realregistre tilføjes. Arbejdet består grundlæggende i at identificere hver enkelt husstand på en gade, en adresse eller et matrikelnummer. For mange er dette uproblematisk. Det fremgår af selve folketællingen. Men for mange andre, især i landsogn og især i de ældre tællinger, er det vanskeligt.

Skjern 1880

Sognets befolkning: 1.004 personer

Matrikelnumre i folketællinger for landdistrikter blev først indført i 1901 (i princippet, desværre blev de ofte ikke angivet) og gadenumre, endsige gadenavne, var endnu ikke i brug uden for købstæderne. Problemet, der både angår denne indledende definition af byens udstrækning og de rumlige analyser i kapitel 8 består således deri, at folketællingens lister savner præcis geografisk angivelse. I arbejdstabellen er folketællingen opgraderet med denne information ved gennemgange i supplerende materiale. Der er tre kilder i spil: Folketællingen, der har alle personers navne men ikke matrikelnumre, realregistret, der har både matrikelnumre og navne – men kun navne på matriklernes ejere, ikke nødvendigvis deres beboere (når sådanne fandtes), og original2-kortene, der har matrikelnumrenes geografiske placering men ikke navne. Byen opstod midt i Skjern sogn, men i krydsfelt mellem tre vidtstrakte ejerlav med hver deres original2-kort og hver deres afsnit af realregistrene. Hvad kortenes kronologiske situation angår, er kildesituationen gunstig. De findes for Engsig Ejerlav og V. Birk Ejerlav for perioderne 1870-86, for Hedeby Ejerlav 1851-81 – altså med sluttidspunkter ikke længe efter 1880. Hvad realregistret angår, er situationen vanskeligere. Man nedlagde det gamle og begyndte et nyt omkring 1890. Det har været nødvendigt at konsultere begge. Ved krydsreferencer mellem de tre kilder er 194 personer identificerede som boende i det område, der ifølge principperne ovenfor var Skjern i

[281] Ringkøbing Kommunes mandtalsliste for 1900; 1920; Den trykte skattebog; Dansk Demografisk Databases oplysninger fra folketællinger i andre år

1880. Det næste led i konstruktion af byens befolkning tager udgangspunkt i de 194 og deres plads i folketællingens rækkefølge. For de uidentificerede familier på de samme skemaer opsættes tre kriterier: De skal bo i et af de relevante ejerlav, de skal optræde i folketællingen i en rækkefølge, der indikerer naboskab med de allerede identificerede, og der skal optræde erhvervsangivelse, der ikke er landbrug. Dette greb føjer 90 personer til byens befolkning. Disse personer er forelagt lokalhistoriker og slægtsforsker Per Vig, der med et særdeles bredt kendskab til Skjerns historie har kunnet give mere eller mindre sikre oplysninger om 80 personers adresse. Tilbage bliver 10, der med stor sandsynlighed også var til stede i den nye by, men hvis adresse kun kan angives skønsmæssigt.

Resultat: 284 indbyggere i Skjern 1880

Skatteligningen for landsogne blev ikke trykt i aviserne i årene omkring 1880. Det har ikke været muligt at supplere med data om indkomstforhold.

Skjern 1901

Sognets befolkning: 2.032 personer

Her forholder folketællingen sig til, at der for første gang skulle laves statistik for bymæssige bebyggelser på landet. Den nye bys matrikler er samlede til sidst under betegnelsen "Engsig". Dette afspejler, at byen først sent fik navn efter sognet. I sammenhængen er dette imidlertid forvirrende, for under betegnelsen inkluderes en stor del bymæssige matrikler i Hedeby, og den går igen ved optællingen af gårde og huse på landet i det store ejerlav. Dertil opereres der med en "Kirkeby" for den sydlige del af den nye by. Den nye bys befolkning 1901 konstrueres ved at samle de relevante dele af Engsig med Kirkeby, trække byens gæster, private og på hotel samt arrestanter fra (gæster angives som sådanne i de senere folketællinger men ikke i 1880). Dernæst er tilføjet nogle i ringen rundt om byen og striben ned til herredsfogedkontoret ved Skjern Å.

Resultat: 1.252 indbyggere i Skjern 1901

Skatteligningen for Skjern sogn 1901 er fundet i Ringkjøbing Amts Avis 31/12 1900. Her gives kun oplysninger for skatteydere, der betaler fra 10 kr.

Skjern 1921

Sognets befolkning: 3.346 personer

Billedet er her langt mere forvirret, end man måske ville forvente af en så sen folketælling. Der findes intet samlet afsnit for byen, men de centrale gader angives ofte

i stedet for ejerlav, mens betegnelsen "Skjern" ofte men inkonsekvent optræder i samme rubrik. Disse mange poster betragtes uproblematisk som del af bybefolkningen. Derudover er mange poster angivet som Engsig, Hedeby, Kirkebyen og V. Birk. I tvivlstilfælde er disse bearbejdede ved hjælp af original2-kort, folketællingerne 1916 og 1925 og ved konsultation i den trykte skattebog, der udkom fra 1920-21.[282] Alle gæster er fratrukket.

Resultat: 2.543 indbyggere i Skjern 1921

Ringkøbing 1880

Sognets befolkning: 2.035 personer

Herfra er trukket de midlertidigt nærværende (hvilke skulle angives på skemaerne for købstæder, men ikke for landsogne allerede i 1880). Markjorden tæller få personer, og de synes af erhverv at være mere knyttede til by end land. Markjorden var uudskiftet, og der gives ikke kort, der indikerer, hvor de opholdt sig (på nær møllen). De pågældende medregnes i byens befolkning. Kun udgår gårdene Stagerhus og Lybekhus. Desuden udgår vogterhus 79, der i folketællingen 1921 er talt lige efter Villa Toga, hvilket vil sige på et sted, hvor der ikke var by i 1880.

Rindum: Ingen bystråler ind i Rindum sogn, kun Rindumgaard er medregnet: 13 personer.

Resultat: 1.979 indbyggere i Ringkøbing 1880

Den kommunale skatteligning for året 1880 er tastet fra Ringkjøbing Amts Folkeblad 6/12 1879. I lyset af det manglende held med at finde en ligning for landsognet Skjern 1880 og i lyset af de kun 13 personer, det drejer sig om, er det ikke vurderet relevant at lede efter ligning for Rindum 1880.

Ringkøbing 1901

Sognets befolkning: 2.747 personer

Herfra er trukket byens gæster. Desuden fratrukket beboere på den nu matrikulerede bymark uden for byens nærmeste ring.

Rindum: Vestre villaby er i sin første vorden med Rindumgaard, bypåvirkning på nabogårdene og enkelte nye huse. Her er 76 personer inddraget i byens befolkning. Østre villaby er endnu ikke at spore.

Resultat: 2.687 indbyggere i Ringkøbing 1901

[282] Ringkøbing-Skjern Museum, biblioteket

Skatteligningen for Ringkøbing 1901 er tastet fra Ringkjøbing Amts Dagblad 13/12 1900, skatteligningen for Rindum 1901 fra Ringkjøbing Amts Avis 15/1 1901.

Ringkøbing 1921

Sognets befolkning: 3.907 personer

Herfra trukket de få landbrugere østligt på markjorderne, personer på hoteller, gæster, patienter på sygehus(e) og arrestanter.

Rindum: Folketællingen opererer med et distrikt *"Vester Villaby"* identisk med forstadsdannelse omkring Rindumgård. Distriktet *"Sønderby"* svarer til den senere brugte betegnelse *"Østre Villaby"*. Begge dele bekræftet ved at konsultere original2-kort over Rindum Sogn ført til 1936. 275 indbyggere i Rindum inddraget i byens befolkning.

Resultat: 4.066 indbyggere i Ringkøbing 1921

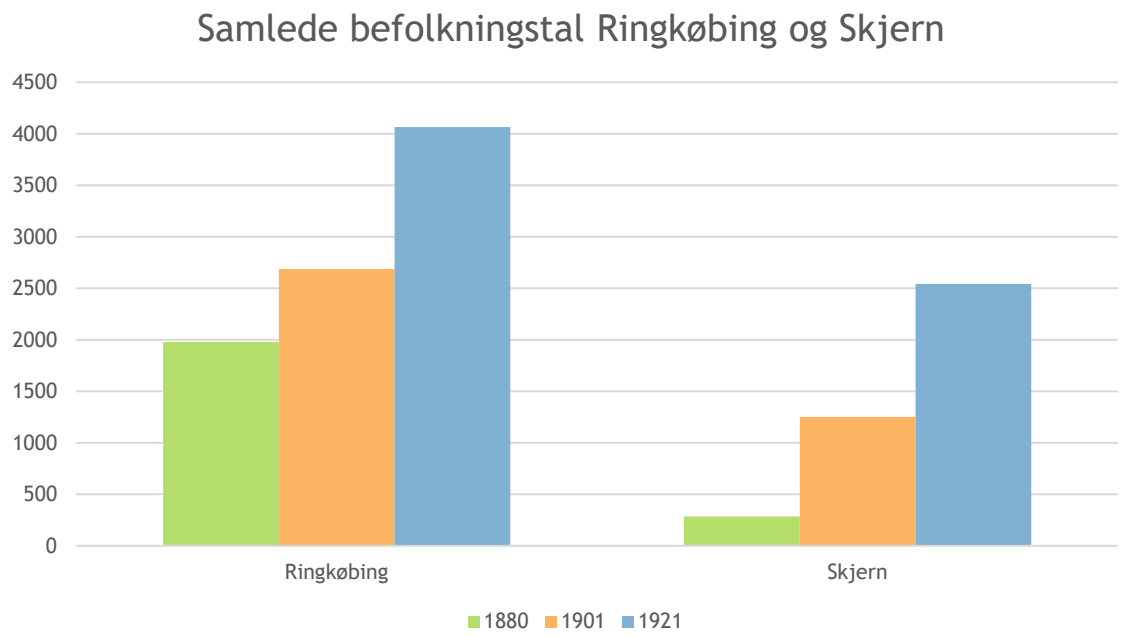

Fig. 5.1. Befolkningstal i Ringkøbing og Skjern, antal

I alt

Den samlede befolkning i de to byer gennem tre folketællinger er således 12.811 personer (hvoraf i sagens natur mange gengangere).[283] Som det fremgår, var udviklingen kraftigere i Skjern, der voksede fra næsten ingenting til en størrelse, der om ikke

[283] Disse samlede tal er forskellige fra Matthiessen, 1985b, 26, der er resultater af mere generaliserende metoder.

spejlede Ringkøbings, så i hvert fald tåler sammenligning. Men også Ringkøbing så en fordobling af indbyggertallet. Disse 12.811 personer forbliver i arbejdstabellen og gøres i det følgende kapitel til genstand for en række kodninger og undersøgelser.

6. Befolkningsforhold, summariske analyser

"Vor Købstad var jo Ringkøbing, og i mange år kørte far derud en gang om ugen (...). *Det viste sig snart, at den opblomstrende stationsby, Skjern, udøvede nogen tiltrækning; afstanden var omtrent den samme som til Ringkøbing, og en del af byturene gik nu hertil. Herning og Holstebro lå for langt borte."*

Winther, 1971, 49-50

Over de følgende sider præsenteres kvantitative analyser af folketællingernes oplysninger. For civilstand, køn og alder samt indkomst, hviler arbejdet direkte på tællingernes og skatteligningernes materiale, mens der for migration, erhverv og husstande er foretaget kategorisering og kodninger. De forskellige forhold bearbejdes i en kildenær struktur for 1880, 1901 og 1921 og i løbende komparation mellem de to byer. Kapitlet er for en stor del rammesat af grundlæggende ideer i Christallers bysystemteori, hvor byens vækst og dens erhvervsliv anskues som betinget af dens opland og dens relation til andre større og mindre byer. Dette dog i indirekte form som forklaring og baggrund. Bestræbelsen går ikke mod afklaring af det samlede regionale bysystem. Den begrænser sig til de to byer hver for sig og i sammenligning. De rumlige modeller for byers indre udvikling bringes først i spil i kapitlerne 7-8, men de nært beslægtede undersøgelser af husstandens struktur, der omtales i kapitel 1 tjener som baggrund for en del af kapitlets resultater.

Af hensyn til brødtekstens læsbarhed behandles kodningerne og diverse forbehold i fodnoter, der visse steder tager ret betydeligt omfang, mens analyser og resultater står i tekstens centrum. Det må indledningsvis understreges, at grafer og figurer hviler på seks befolkninger af meget forskellig størrelse. Særligt resultaterne for Skjern 1880 med kun 284 personer, hvoraf mange må udgå i forskellige delundersøgelser, må til stadighed læses med forbehold og stor forsigtighed.

Civilstand

Blandt folketællingernes lettest tilgængelig oplysninger er rubrikken for ugift, gift, enke, separeret eller fraskilt, der går igen i alle tællinger. Materialet fordeler sig som følger:

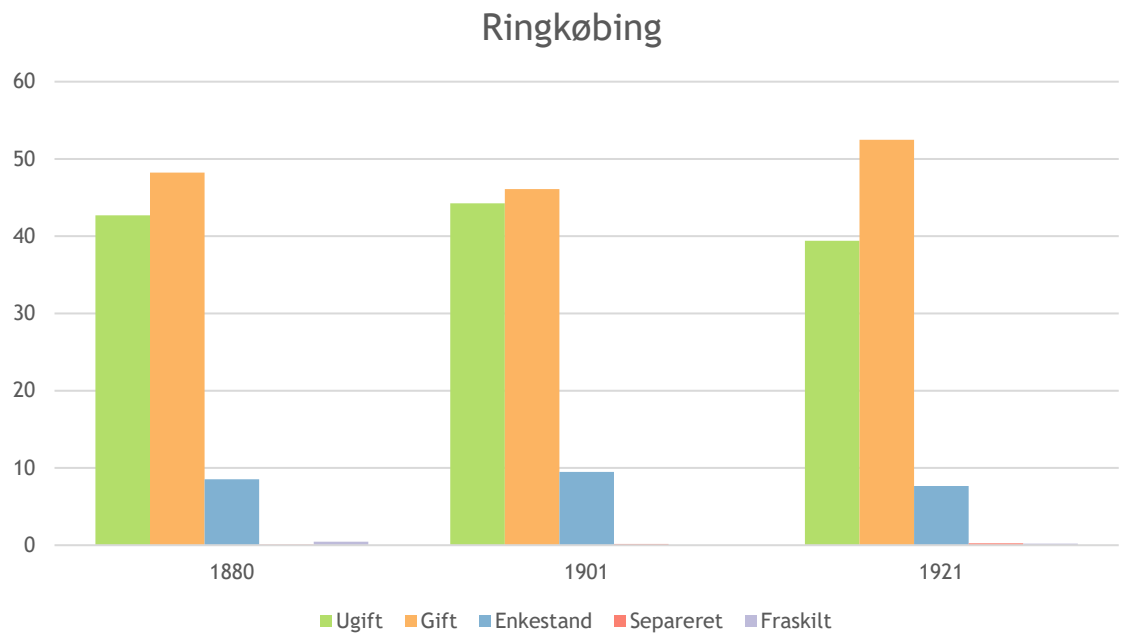

Fig. 6.1. Ringkøbings befolkning fyldt 15 år, civilstand i %

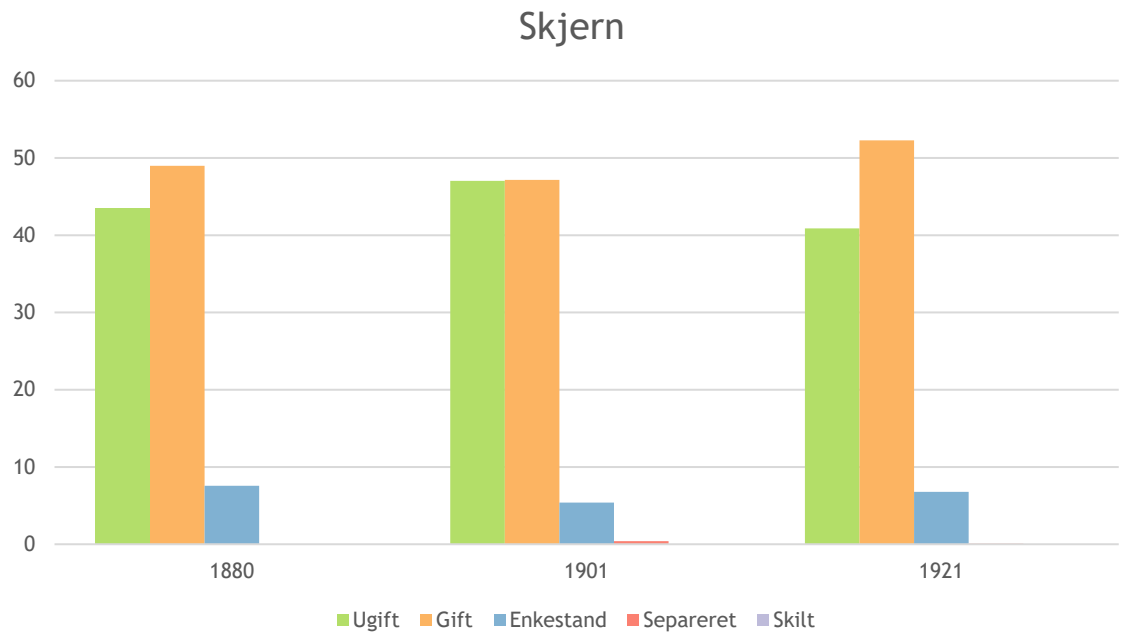

Fig. 6.2. Skjerns befolkning fyldt 15 år, civilstand, %

Det mest slående forhold her er den store stabilitet på tværs af såvel tid som mellem de to byer. Det er dog værd at bemærke, at andelen af gifte var stigende fra 1901 til 1921, hvilket måske indikerer aldrende befolkning og dalende dynamik. Endvidere lader en ganske lille tendens til dynamik i Skjern 1901 sig måske aflæse ved diagrammernes højeste andel ugifte og mindste andel i enkestand.

Køn og alder

Som det fremgår, var der et ret stabilt mønster for kønsfordeling, der går igen over tid og mellem de to byer.[284]

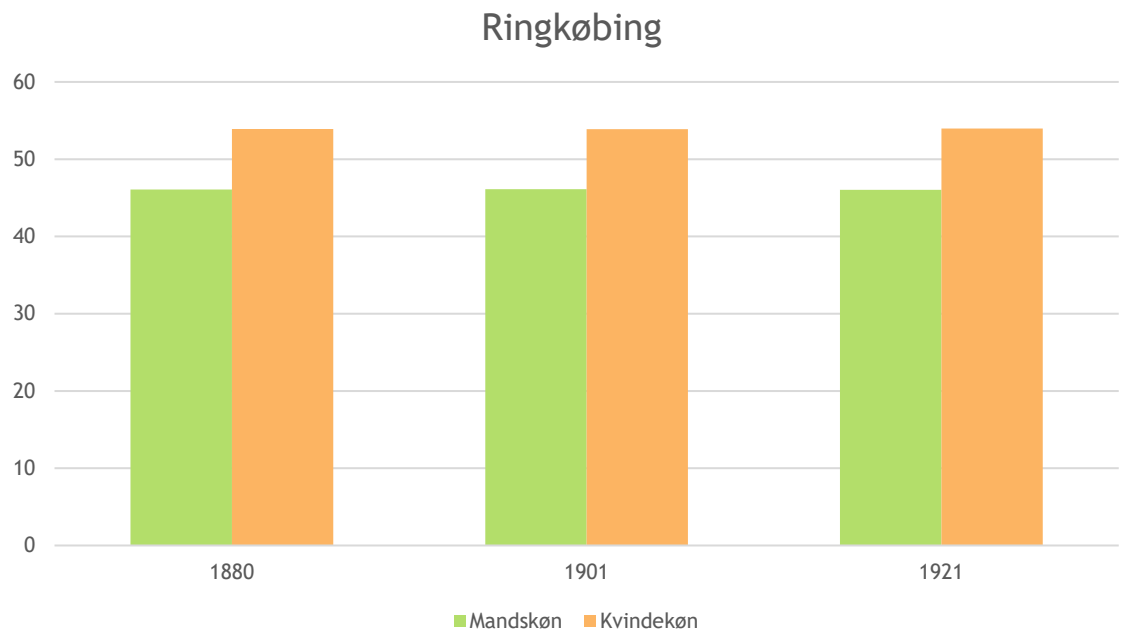

Fig. 6.3. Kønsfordeling i %, Ringkøbing

Fig. 6.4. Kønsfordeling i %, Skjern

[284] Et urbant forhold på tværs af tid og rum, Corfield, 2013, 241-42

Alder er en tredje serie lettilgængeligt data i folketællingerne.[285]

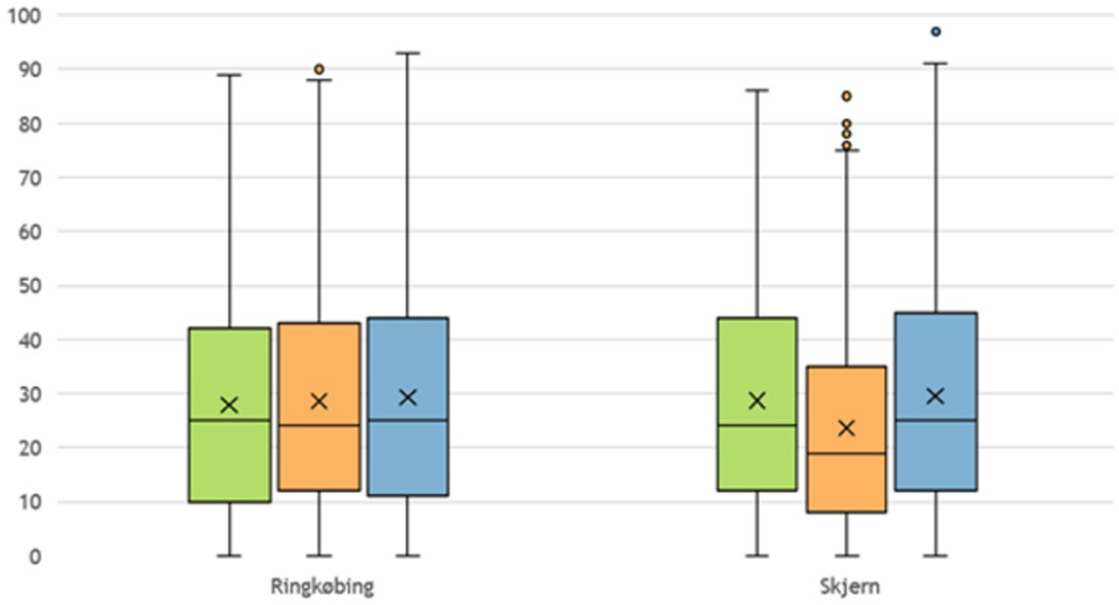

Fig.6.5. Alder for alle indbyggere
1880
1901
1921

Et boxplot[286] over aldersprofilerne i de seks folketællinger afslører et ret stabilt billede, der brydes af Skjern 1901, hvor indbyggerne var væsentligt yngre. Denne afvigelse er interessant. En fjerdedel af indbyggerne var under 9 år, og endnu en fjerdedel var mellem 9 og 19. Kun en fjerdedel af byens befolkning var ældre end 35 år. Dette ligner en indikation på dynamisk udvikling i den nye by i de foregående år, hvor Skjern tilsyneladende har tiltrukket mange unge mennesker, der ved århundredeskiftet havde etableret sig med mange børn.[287]

I bilag 6.1 er oplysningerne om køn og alder samlede i befolkningspyramider for de to byer baseret på kodning af aldersgrupper med fem års intervaller (bortset fra de små børn, hvor 0-5 giver seks år). De tre pyramider over Ringkøbings befolkninger tegner et stabilt billede af byens udvikling med en aldersstruktur, der kun i moderate udsving afviger fra en ligesidet trekant. Kun den store gruppe af 0-5-årige børn ændrer sig markant. Under Første Verdenskrig havde byens borgere fået væsentligt færre børn

[285] Oplysninger om alder må bearbejdes, da de i nogle tællinger angives som fødeår, i andre som alder. I en række tilfælde er fødselsdagen kun delvis læselig. Hvor problemet angår dag, måned eller år er fødselsdagen sat til henholdsvis den 1., til januar eller det pågældende årtis midterste år. I få tilfælde, hvor end ikke dette er muligt, udgår personen.
[286] Boxplots samler seks informationer i én søjle. Yderpunkterne markerer største og mindste værdi (eksklusiv outliers). Den farvede søjles top og bund indrammer de centrale 50 %, den centrale streg angiver median og krydset gennemsnit.
[287] Tilsvarende bemærkelsesværdigt, at Skjern 1880, der tæller det store sogns fattiggård, ikke optræder med en ældre befolkning.

end i de tidligere nedslag. Skjerns pyramider er mere forskelligartede. Forskellen mellem 1901 og 1921 viser den væsentligt ældre befolkning i 1921 og indikerer således en opbremsning i byens udvikling, måske på baggrund af hektisk udvikling frem mod 1901. De mange små børn i 1901 indikerer, at den mest hektiske fase i Skjerns første udvikling allerede lå nogle få år tilbage, og at en stor bølge af unge voksne nu havde etableret sig med familie. Dette indtryk svarer nøje til Niels Peter Stillings resultater fra undersøgelse af en række nye byer i 1901,[288] mens J.A. Tork har et klart billede af takeoff for byudvikling i Nørre Aaby på Fyn med en pyramide med underrepræsentation for såvel gamle som børn endnu i 1910.[289]

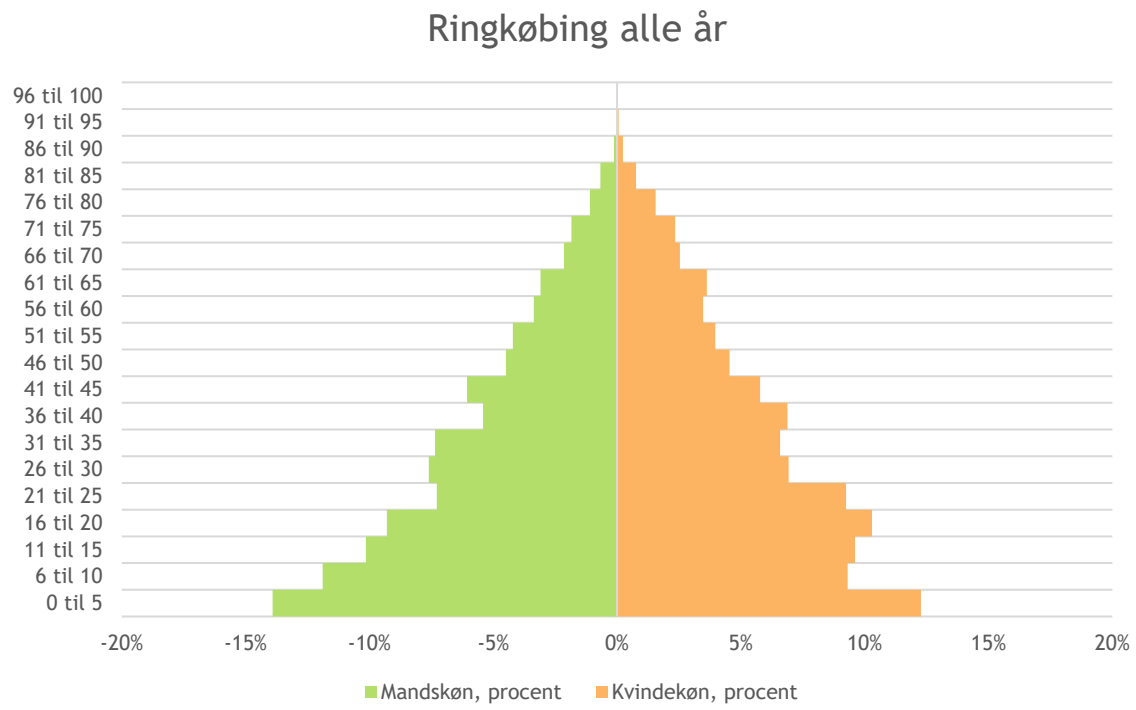

Fig. 6.6. befolkningspyramide for Ringkøbing, alle år

[288] Stilling, 1987, 336-48
[289] Tork, 1951, 168-71

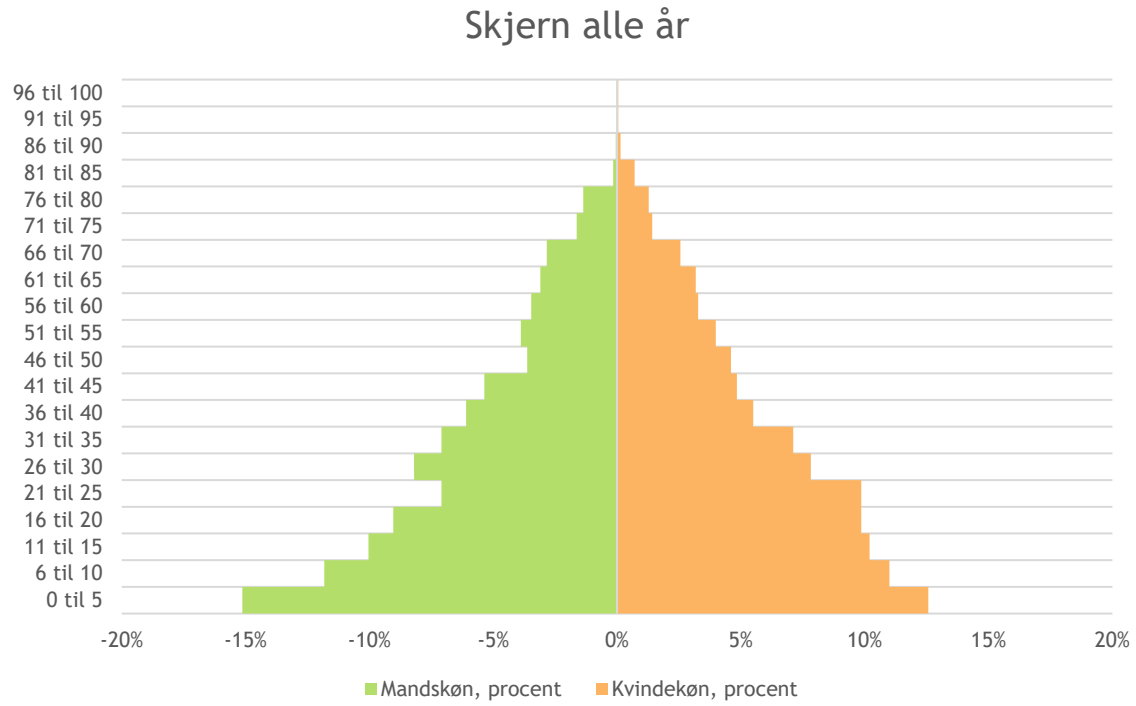

Fig. 6.7. befolkningspyramide for Skjern, alle år

Forskellene på de to byer er imidlertid ikke større end, at de udlignes, når byernes tal samles på tværs af de tre folketællinger. I fig. 6.6-7 viser begge byer meget stabil struktur med næsten ligebenede trekanter, der kun brydes af en vis underrepræsentation af unge mænd og en lidt mere tydelig overrepræsentation af unge kvinder. Det er altså i denne aldersgruppe, forskellen mellem mændenes og kvindernes andele af byernes befolkninger skal findes. Den har at gøre med et stort antal stuepiger hos byens borgerskab og en efterspørgsel på unge mænds arbejdskraft, der var mindre i den lille by end i landbruget.[290]

Indkomst

Som beskrevet ovenfor er det tilgængelige materiale for skattebetaling i de to byer meget sammensat, og der er grænser for de mulige sammenligninger.[291]

[290] Sørensen, 2020, 135

[291] Da det varierer, hvorvidt kilderne refererer den skattepligtige indkomst eller selve skatten, og da der i flere situationer savnes oplysninger om skatteprocenten, må sammenligning mellem de to byer foretages med forsigtighed. Fangel, 1981, 95-96 peger på problemet.
For 1901 findes oplysninger for selve skatten i de trykte lister, mens 1921-tællingerne giver den skattepligtige indtægt. Sammen med risikoen for inflation umuliggør dette forhold sammenligninger over tid. Skatteligningen for Ringkøbing 1880 må udgå i det følgende, fordi de ikke findes tilsvarende for Skjern. For sammenligning af Ringkøbing og Skjern 1901 må Ringkøbing renses for ydere under 10 kr., da Skjern (og Rindum) kun er angivet fra 10 kr. og op. Sammenligningen er vanskelig, for hvad betales der skat af, og hvad er procenten? Jensen, 2005, 76-105 må også håndtere de samme problemer.

	Gennemsnitlig skatte-betaling pr. skatteyder	Gennemsnitlig skatte-betaling pr. samtlige indbyggere	Gennemsnitlig skatte-betaling pr. samtlige indbyggere over 15 år
Ringkøbing	90,5 kr.	19,4 kr.	29,0 kr.
Skjern	64,9 kr.	7,2 kr.	12,5 kr.

Tab. 6.1. Gennemsnit over skattebetaling 1901, i kr.

Skattebetalingen i Skjern var tilsyneladende markant mindre end i Ringkøbing i 1901. Men var Ringkøbings borgere større skatteydere i gennemsnit, fordi den lokale overklasse skilte sig ud fra det generelle, eller var billedet bredt?

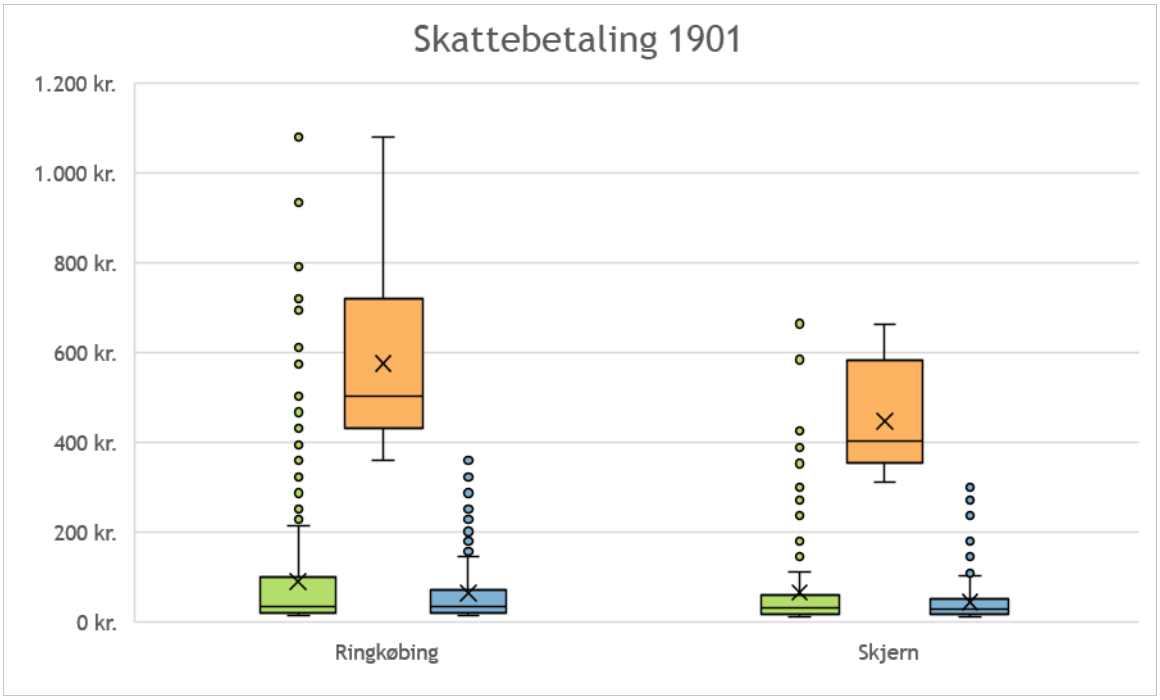

Fig. 6.8. Skattebetaling 1901, i kr.
Alle skatteydere
5 % største skatteydere (29 personer i Ringkøbing, 7 personer i Skjern)
Øvrige (546 personer i Ringkøbing, 132 personer i Skjern)

Det fremgår, at Skjern havde en økonomisk overklasse allerede i 1901 om end mindre velstående end i Ringkøbings. Den store forklaring på den tilsyneladende lavere økonomiske formåen i den nye by er imidlertid mestendels at finde i de bredere snit.

Den tilsvarende undersøgelse for 1921 er behæftet med færre vanskeligheder, da der for begge byer findes sammenlignelige oplysninger om den skattepligtige indkomst i folketællingerne:

	Gennemsnitlig skattepligtig indkomst pr. skatteyder	Gennemsnitlig skattepligtig indkomst pr. samtlige indbyggere	Gennemsnitlig skattepligtig indkomst pr. samtlige indbyggere over 15
Ringkøbing	3.913	1.230	1.848
Skjern	3.804	908	1.376

Tab. 6.2. Gennemsnit over skattepligtig indkomst 1921, i kr.

Her fremgår det, at købstadsborgerne stadig var mere velhavende end borgerne i den nye by, men forskellene var i høj grad under udjævning. Men var det over et bredt snit, eller var det de rigeste, der gjorde forskellen?

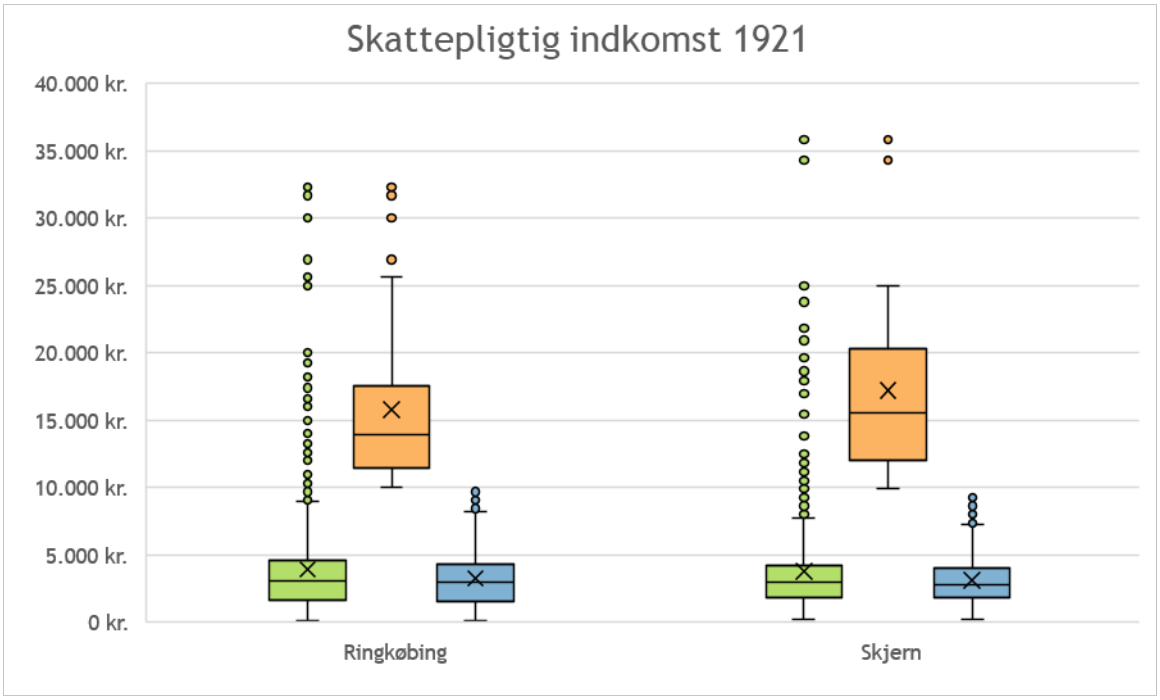

Fig. 6.9. Skattepligtig indkomst 1921, i kr.
Alle skattepligtige indkomster
5 % største indkomster (64 personer i Ringkøbing, 30 personer i Skjern)
Øvrige (1214 personer i Ringkøbing, 577 personer i Skjern)

Her er tale om en ret markant udvikling, hvor Skjern fra 1901 til 1921 gik fra mindre til mere økonomisk polariseret end Ringkøbing. Det overordnede perspektiv er imidlertid en klar udjævning af forskellene fra 1901 til 1921, hvor den nye bys borgere, alt imens deres gennemsnitsalder steg, tilsyneladende gik fra mere beskedne forhold end købstadens til tilsvarende. Den nye by indtog sin plads på linje med købstaden.

Immigration

Folketællingernes oplysninger om fødesogn giver anledning til analyser af migration med kortene i bilag 6.2 og fig. 6.10.-11.[292]

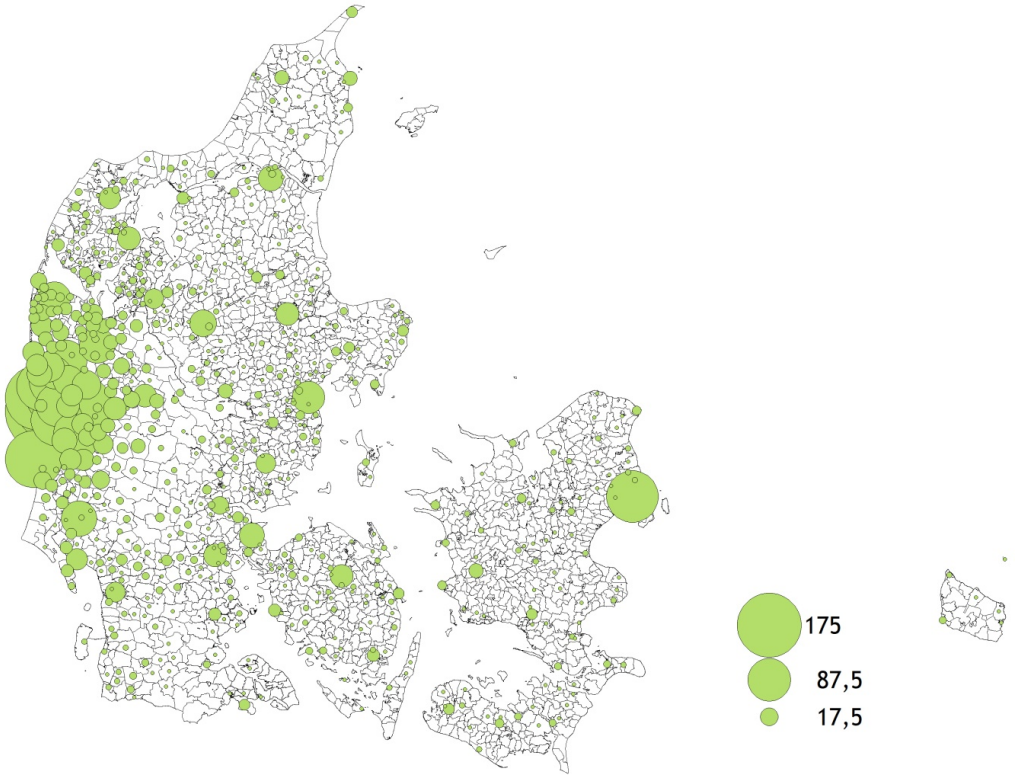

Fig. 6.10. Fødesteder efter geografisk fordeling for samtlige personer fyldt 15 år i Ringkøbing 1880, 1901 og 1921, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn (Desuden Tyskland 71 (heraf formentlig mange i det nordslesvigske område mellem Kongeåen og 1920-grænsen), Sverige 33, USA 8, Norge 7, Østrig 2, Island 2, Storbritannien 2)

[292] Det pågældende felt blev udfyldt med betydelige variation, og en række supplerende identifikationer er gennemført. Personer, for hvem der er angivet et større område end sogn, er taget med på følgende måde: Hvor et herred, et amt, en landsdel eller en ø knyttes de til områdets centrale by eller sogn. Der findes en række identiske sognenavne i Danmark. Hvor sådanne angives uden yderligere oplysning, er det mest sandsynlige (det nærmeste, eller det der følger indicier i rubrikken "sidste ophold") som udgangspunkt valgt. Hvor flere identiske problemposter optræder i samme folketælling, er de delt mellem de pågældende sogne af samme navn. Disse kunstgreb er gennemført for at skabe den mest muligt kildetro balance mellem nære (og let identificerbare) og fjernere fødesteder.
For området umiddelbart vest for Ringkøbing anførtes i tråd med den almindelige sprogbrug på egnen som regel "Holmsland" i stedet for det korrekte Nysogn eller Gammelsogn. Alle disse er ført til det større af de to, Nysogn. Desuden skrives kystens stednavne ofte i tællingen. Alle disse er ført til Holmsland Klit Sogn (også Søndervig og Houvig, der ligger i Nysogn). Dette er konstrueret, men det giver den bedst mulige illustration af tilknytning til vestkysten.
Samtlige fødesogne er kodede med sognenummer ved hjælp af Nationalmuseets sogneliste. Listen tæller sogne, der først blev oprettet efter eller undervejs gennem perioden 1880-1921. I visse sammenhænge kan disse sogne identificeres som fødesteder i folketællingerne, men der vil være underrepræsentation. Ligeledes er sogne nedlagte i listen, fordi de efter folketællingernes periode er inddragede i nye købstadssogne.
Endelig suppleres listen med koder for personer fødte i udlandet.

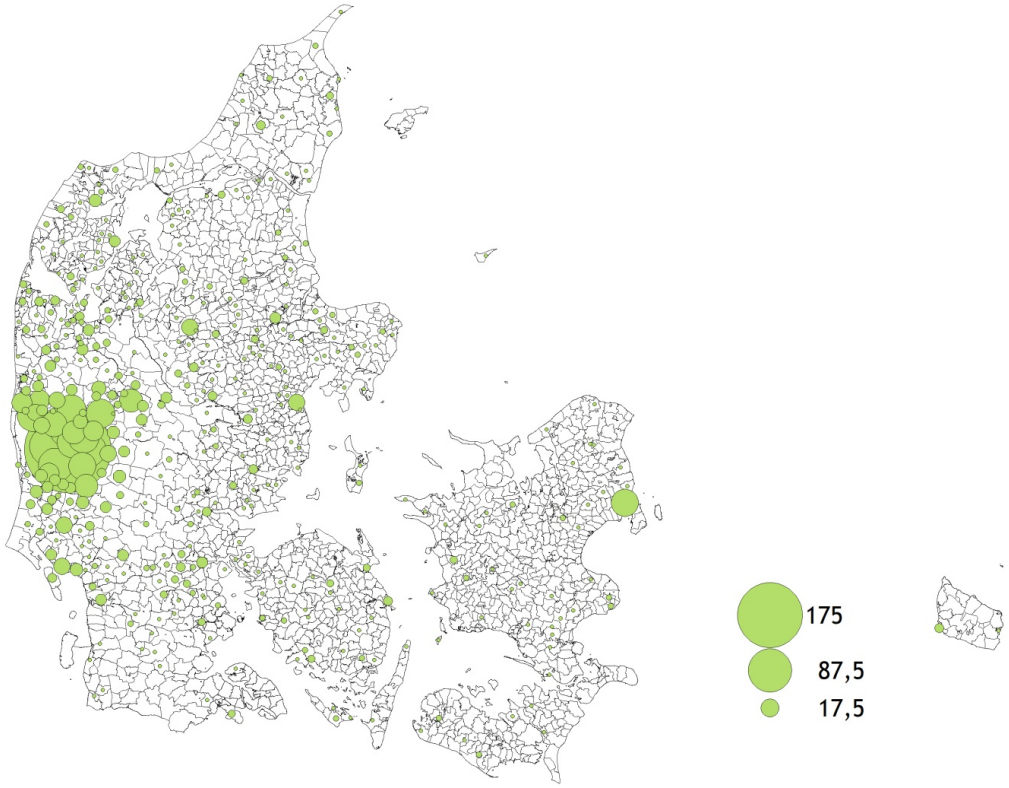

Fig. 6.11. Fødesteder efter geografisk fordeling for samtlige personer fyldt 15 år i Skjern 1880, 1901, 1921, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn (Desuden Tyskland 25 (heraf formentlig mange i det nordslesvigske område mellem Kongeåen og 1920-grænsen), Sverige 4, Norge 3, Østrig 1, Færøerne 1, Kina 1, Indien 1)

Rent bortset fra at illustrere størrelsesforskel udmærker disse kort sig ved forskelle i forhold til relationen til andre købstæder. Især det østjyske købstadsbånd men også de sjællandske og fynske købstæder optræder tydeligt på Ringkøbings kort, mens det er mindre fremtrædende på Skjerns. Jens Toftgaard Jensen bringer tilsvarende kort for Aarhus 1845 og 1880.[293] Når indtrykket fra disse kort korrigeres for det forhold, at Jensen også medtager børn, er det påfaldende, hvordan undersøgelsen af de små byer omkring år 1900 ligner resultaterne fra den større by i en tidligere fase. Både Ringkøbing og Skjern 1880-1921 og Aarhus 1845 og 1880 var i stort omfang befolkede af fødte i sogne i det nære område eller med andre ord prægede af lokal urbanisering. Desuden var ikke så få fra landsogne i det øvrige Danmark, mens en lang række købstadssogne samt København markerer sig med et element af interurban vandring, især fra de nærmeste og fra de folkerigeste byer. Mens den lille købstad således ligner den større i en tidligere fase, lader forholdene for den nye by sig perspektivere med Aage Aagesens undersøgelser for Grindsted, hvor han ikke sammenligner ny by og købstad men ny by og landområder i samme sogn i 1940. Aagesen viser, hvordan forskellen i mobilitet i hvert fald på dette sene tidspunkt snarere skulle søges mellem land og by. Grindsted bys beboere var for 55 % vedkommende født inden for en radius af

[293] Jensen, 2005, 139-51

20 km, mens hele 94 % af sognets øvrige beboere var født i samme område.[294] I bestræbelse på at uddybe forskelle i detaljen også mellem ny by og købstad er de to byers befolkninger kodet efter to dimensioner for migration: Afstand og fødesognenes type:

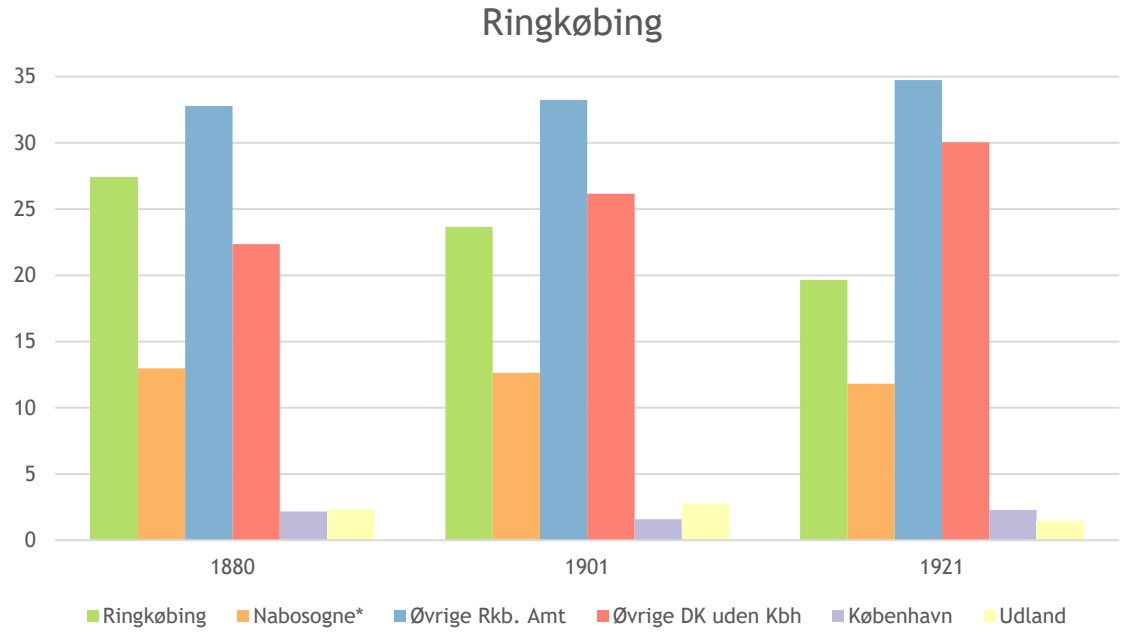

Fig. 6.12. Fødesteder for Ringkøbings befolkning over 15 år efter nær/fjern, i %
* Holmsland Klit Sogn, Nysogn, Gammelsogn, Rindum, No og Velling

[294] Aagesen, 1949, 98-100

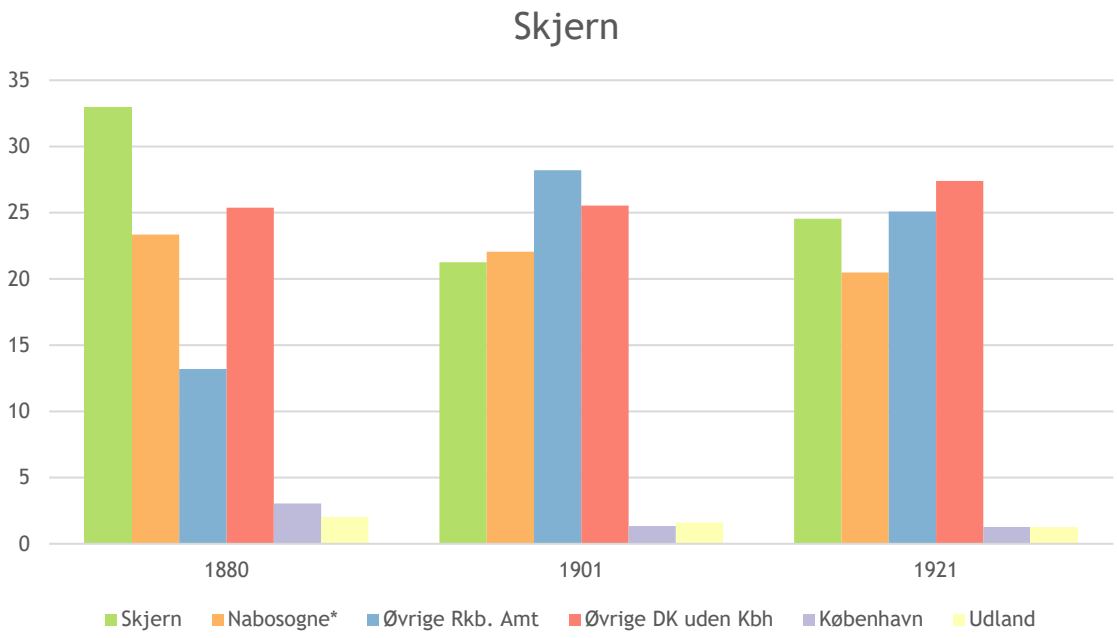

Fig. 6.13. Fødesteder for Skjerns befolknings over 15 år efter nær/fjern, i %
* Dejbjerg, Hanning, Bølling, Faster, Borris, Aadum, Egvad, Lønborg, Stauning

Ringkøbing-diagrammet tegner en meget logisk struktur med en stigende afstand til den voksne befolknings fødesteder fra 1880 til 1921. Søjlen for fødte i byen bliver mindre, mens den for fødte uden for Ringkøbing Amt bliver tilsvarende større. De øvrige søjler, i særdeleshed nabosognenes er stabile. Dette karakteristikum for købstaden svarer bemærkelsesværdigt nøje til Stillings observationer for en række nye byer.[295] I Skjern, der voksede hurtigere end Ringkøbing, og derfor efter formodning skulle vise større migration, er billedet mere sammensat. Her er det (de små tal og store usikkerheder til trods) iøjnefaldende, at den første spire til ny by rekrutterede sin befolkning ret lokalt, og at udviklingen fra 1901 til 1921 ikke illustrerer stigende migration men tværtimod viser stor kontinuitet i fordelingen mellem fødte i sognet (der er ret stort), i nabosogn, i øvrige Ringkøbing Amt og i øvrige Danmark uden København, der hver bidrager med ca. en fjerdedel til byens befolkning. Disse lokale resultater flugter med Peter Clarks generalisering på tværs af Europa gennem en væsentligt tidligere periode: Små byer rekrutterede en meget stor del at deres indbyggere ude fra, men i regioner, der i størrelse fulgte byernes, således at de mindste også hentede befolkning i de mindste områder.[296] Til Skjerns flere fødte i nabosogne må det dog bemærkes, at den nye by er omgivet af ret store sogne hele uret rundt, mens Ringkøbing for den halve cirkels vedkommende grænser til fjorden.

[295] Stillings, 1987, 305-06
[296] Clark, 1995, s. 9-10

Materialet er desuden kodet efter fødestedernes type over en skala fra land til by:[297]

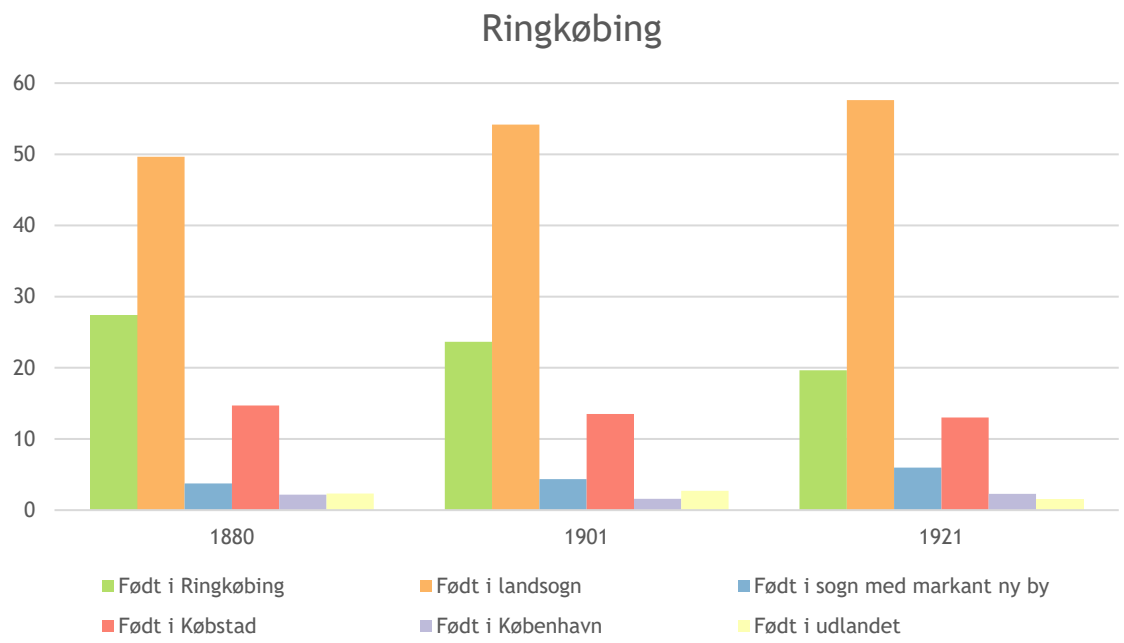

Fig 6.14. Ringkøbings voksne befolknings fødesteder efter land/by, i %

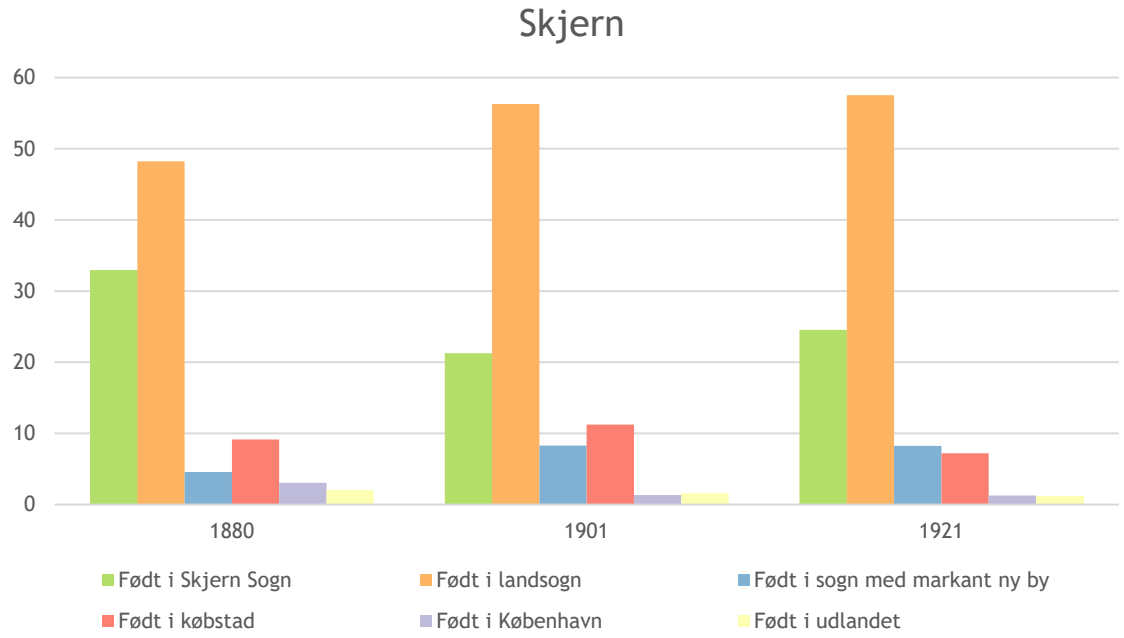

Fig. 6.15. Skjerns voksne befolknings fødesteder efter land/by, i %

[297] Det må bemærkes, at koden "Sogn med markant ny by" er vanskelig. Den nye by fandtes ofte endnu ikke, da mange af personerne blev født i de pågældende sogne. De små nye byer er uhåndterlige, så kun de få største er kodet her.

Det bemærkelsesværdige er her som i en række andre sammenhænge, hvor meget de seks sæt af søjler ligner hinanden. Fra Skjern 1880 med få hundrede beboere til Ringkøbing 1921 med over 4.000 indbyggere er byernes befolkningsrekruttering meget ensartet. Den helt dominerende søjle er den, der fortæller om urbanisering, nemlig kategorien for født i landsogn. Skjern viser en forventelig vækst i den ret lille kategori med nye byer, mens Ringkøbing har lidt flere fødte i købstæder, hvilket indikerer et vist befolkningskredsløb i de to forskellige typer byer - men det er i små tal. migrationen er generelt stigende, landsogne og nye byer tegner sig for denne stigning, ikke købstæder eller København.

Oplysningen om fødested står ikke alene i folketællingerne. I 1901 og 1921 skulle der også gives oplysninger om sidste opholdssted. Som led i arbejdet med kapitel 6 er de samme undersøgelser som de ovenstående gennemført for dette materiale, men de ganske små variationer i resultaterne berettiger ikke til gennemgang her, da de må holdes op imod store problemer med meget forskelligartet og mangelfuld udfyldning af skemaerne.

Erhverv

Angivelse af erhverv er blandt folketællingernes centrale oplysninger. Erhvervsangivelser er imidlertid vanskelige.[298] Problemerne optræder i to niveauer. For det første knytter der sig problemer til selve angivelserne.[299] For det andet må der foretages en sekundær kodning, før materialet kan gøres til genstand for analyse.[300]

[298] Dyos & Baker, 1968, 103-7; Stilling, 1987, 401-08; Phillips, 1990, 183, Degn, 1991, 10-11; Cameron & Richardson, 2005, 99-105

[299] **Afgrænsning af brancher:** Tællingerne blev foretaget uden formel kodning af fag. Kun en konkret og personlig betegnelse blev givet.
Fag eller prestige: Stillingsbetegnelser kan kategorisere på en af to dimensioner eller eventuelt på begge. Den ene er den horisontale opdeling i sektorer, hvor der ses bort fra social og økonomisk afstand. Den anden er en vertikal opdeling efter prestige. Der arbejdes her med en konsekvent horisontal inddeling.
Køn og livsfaser: Erhvervsangivelserne er påvirket af normer om køn og familie. De mandlige husstandsoverhoveders erhverv er som hovedregel angivet, så det lader sig kategorisere. Kvinderne derimod har ofte ingen angivelse. De, der (måske af nød) havde erhverv som vaske- eller strygekone eller syerske, har ofte stillingsbetegnelse, men de mange, der deltog i husstandens fag (eller måske ikke gjorde), blev der ikke redegjort for. Et lignede problem gør sig gældende for slægtninge, hvor det ofte ikke kan afklares, om de arbejdede eller var affældige, ligesom store børn og helt unge voksne ofte savner erhvervsangivelse, Sørensen, 2020, især s. 25-33.
Der arbejdes med bredest mulig definition. Hvor en ældre person havde erhvervsangivelse (også "forhenværende") kodes personen i den pågældende branche. Tilsvarende hvor en person havde et fag men på tællingstidspunktet var arbejdsløs. Visse kategorier har underrepræsentation. Der var sikkert mange flere "vaskekoner" og lignende end anført. For de mange arbejdsmænd gives der i varierende grad oplysning om fag. Med henblik på at minimere underrepræsentation er arbejdsmænd, staldkarl og lignende konsulterede i deres husstande.

[300] Benyttelse af en standardiseret kategorisering åbner principiel mulighed for sammenlignelighed med andre projekter. Elklit, 1977, 209; Askgaard, 1988, 138; Jensen, 2005, 72-73.
Til gengæld giver projektspecifik kodning mulighed for at tilrettelægge kategorierne, så de faciliteter indsigt i projektspecifikke forhold. Dragsbo, 1978, 10; Morris, 2011, 146
Det følgende tager John A. Phillips overvejelser som retningsgivende. Phillips anerkender den standardiserede kodning som ide men ikke som praksis. Kulturelle forskelle over rum og tid vil udfordre

Der arbejdes der med følgende kategorier.[301]

- **Primær sektor:** Fiskeri, landbrug og gartneri
- **Håndværk:** Alle ikke-industrielle produktive fag, også dem uden mesterlære, mens fag med mesterlære men uden vareproduktion ikke er med.
- **Industri:** Industrien i den lille by var i sin vorden, og der var ofte tale om ganske beskedne virksomheder. Råstofindvinding, mølle og mejeri er talt med her.[302]
- **Handel:** Al handelsvirksomhed en gros og detail, men ikke butik i tilknytning til håndværk, hvor sådant lader sig identificere.
- **Øvrig service**: Residualgruppe der både tæller professionelle, faglærte og liberale erhverv, transport, gæstgiver/hotel/udlejning og de mange kvinder, der ydede service i form af vask og strygning mm.
- **Offentlig sektor:** Alle grene af offentlig sektor. Denne kategori er vanskelig at underinddele, da opgaver overgik fra herred til stat ved retsreformen i 1919.[303]
- **Ansat hushjælp:** Det mandlige tyende er fortolkede som aktive i husstandenes øvrige erhverv, mens de fleste af de langt flere kvindelige er i denne gruppe.[304] Dog er mange af det altid forholdsmæssigt store kvindelige folkehold hos gæstgivere og kroer kodede som service.

---

kodningen. Enhver historiker må opstille sin egen kategorisering med udgangspunkt i forskningsspørgsmål og kontekst, Phillips, 1990, 183-89.
Erhvervsbetegnelserne er forsøgsvis kodet med Historical International Standard of Classification of Occupations, HISCO, van Leeuwen, Maas & Miles, 2002. Resultatet står ikke mål med materialets potentiale.

[301] Ikke alle erhverv er lige lette at placere. Apoteker betragtes her som øvrig service. Bogbinder er kodet som håndværk men boghandler som handel – her er overlap – og videre overlap med bogtrykker – der kunne argumenteres at være industri, men her er håndværk. Maskinsmede er i grænsezone mellem håndværk og maskinindustri – kodet som industri. Der var faglærte håndværkere ansat i industrien. De er, hvor de kan identificeres, kodet på industri, men det kan de ikke altid. Visse fag ændrede karakter eller måske blot betegnelse gennem undersøgelsens periode. De mange skomagere er kodede som håndværkere, mens de skotøjshandlende er handel. Det er også problematisk, at handlende med en vis volumen blot var "købmænd" i tidlige folketællinger, mens forgrening efter branche kom i de senere.

[302] Den vanskelige skelnen mellem håndværk og industri er foretaget efter intuition. Det er ikke vurderet relevant at sondre mellem produktion til kendt eller ukendt marked eller brug af mekanisk kraft eller ikke. Norskov, 2005, 159-61 gør tilsvarende overvejelser.

[303] Vanskelig derved at forsyning og offentlige værker især i Skjern etableredes som private virksomheder men overgik til offentlig drift. Deleurand; Christensen (begge kildelisten)

[304] Et valg der indebærer risiko for reproduktion af kønsstereotyper. Sørensen, 2020

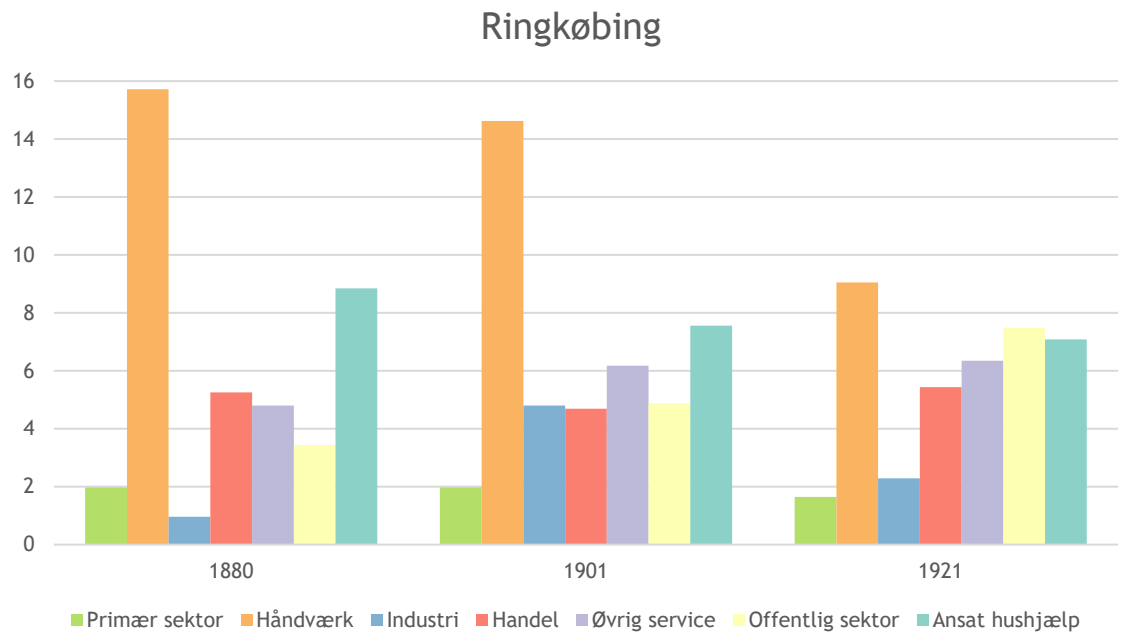

Fig. 6.16. Ringkøbings erhvervsaktive befolkning efter sektorer, i % af samlet befolkning

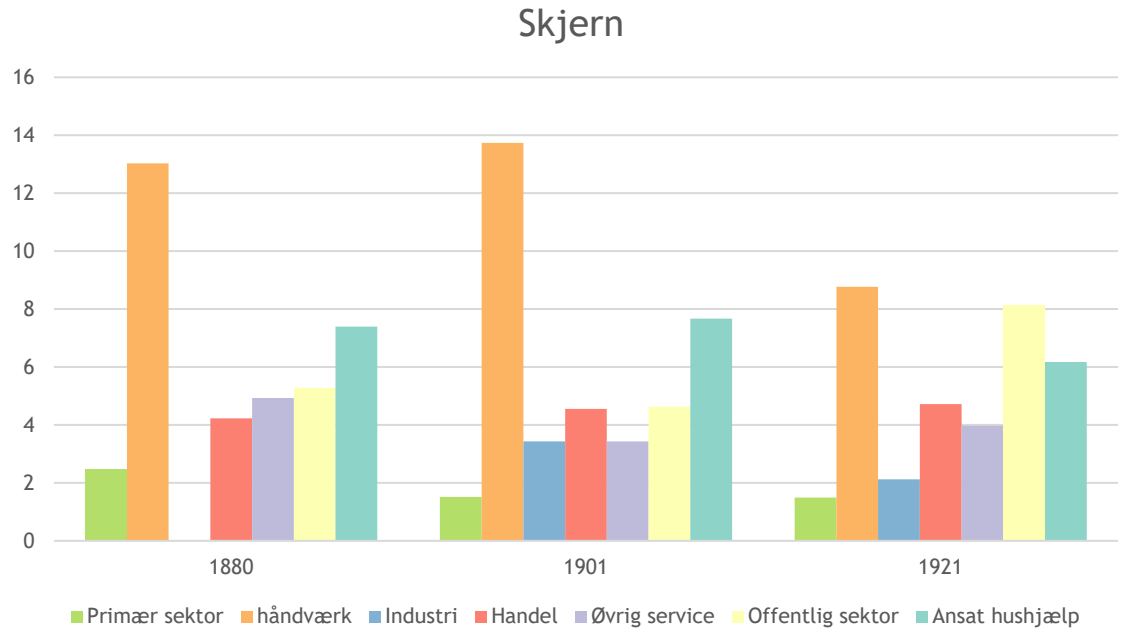

Fig. 6.17. Skjerns erhvervsaktive befolkning efter sektorer, i % af samlet befolkning

Når der ses bort fra de små og usikre tal for Skjern 1880, er det endnu en gang iøjnefaldende, hvor meget de to diagrammer ligner hinanden. Begge har det centrale karakteristikum, at håndværket gik fra at være den langt største sektor til i 1921 kun med en lille margin at være størst.[305] Håndværkets dalende betydning modsvares ikke af vækst i industrien, der ganske vist voksede fra 1880 til 1901 men faldt fra 1901 til

[305] Svarende til national trend. Fink, 2004, 61-66

1921.[306] Til gengæld voksede gruppen af offentligt ansatte ret markant, således at den var næststørst i begge byer i 1921.

Med sigte på at relatere disse forhold til strukturelle udviklingstræk i de to byer som afhængig variabel betragtet er seks af de otte kategorier underinddelte med de faggrene, der findes nævnt i folketællingerne.[307] Resultaterne af denne kodning er gengivet som Bilag 6.3-4 med fagene oplistede med deres beskæftigedes absolutte tal, i promille af pågældende bys samlede befolkningstal samt med promilletallet omregnet til et indekstal, hvor 1921-tallet er sat til indeks 100, hvor et sådant optræder, sekundært 1901.

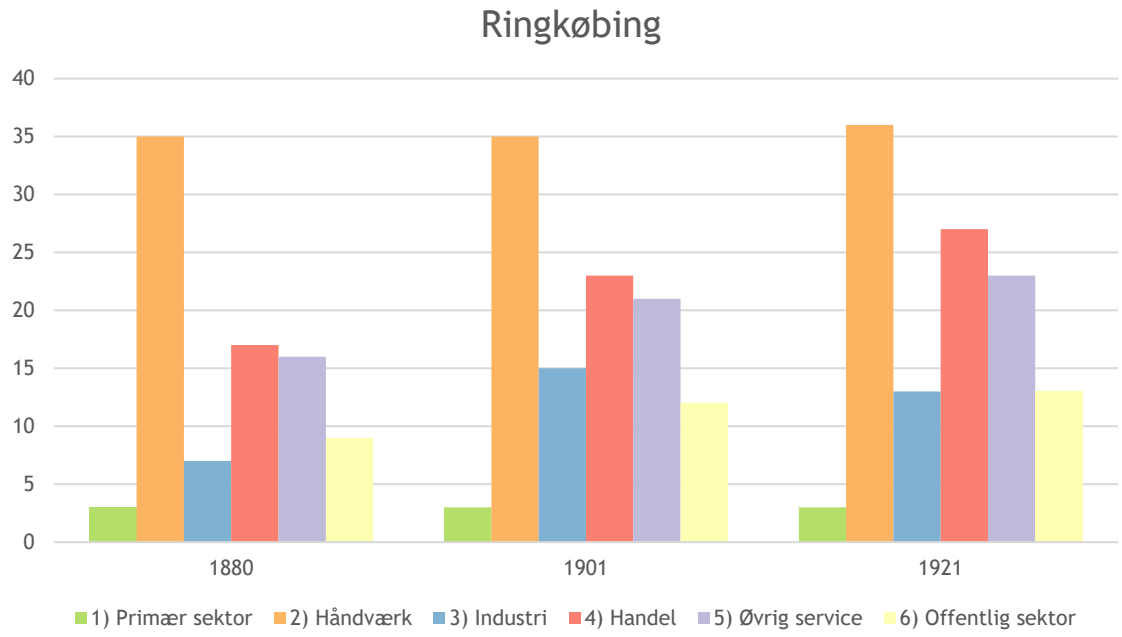

Fig. 6.18. Fag i seks sektorer i Ringkøbing, antal

[306] For industrien er folketællingen 1921 et mindre heldigt analyseobjekt. I vinteren 1920-21 var den danske økonomi ramt af den såkaldte fredskrise, der især påvirkede industrien, Christiansen, 2004, 328; Fink, 2004, 92-93

[307] Næsten alle folketællingernes fag er oplistede i underinddelingerne. Kun hvor der ser ud til at være meget nær sammenhæng, eller hvor et fag skifter navn over de 40 år, samt hvor to betegnelser dækker over nært beslægtet produktion men med eller uden mesterlære, er enkelte fag lagt sammen. Den offentlige sektor er inddelt efter etater og tilsvarende, mens de resterende offentligt ansatte håndteres som stat, amt og lokaladministration.

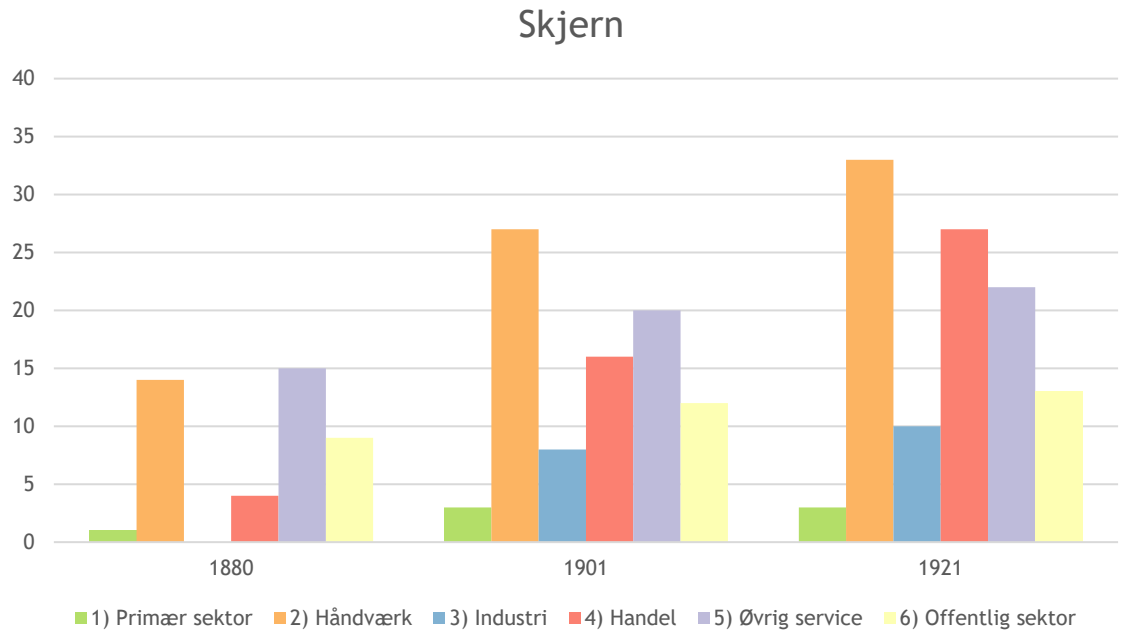

Fig. 6.19. Fag i seks sektorer i Ringkøbing, antal

Når bilagene 6.3-4 sammenholdes med figurerne 6.18-19, der oplister antal fag, ikke antal beskæftigede i dem, tegner der sig et billede af et gradvist mere sammensat erhvervsliv i begge byer. Udviklingen gik hurtigere i Skjern end i Ringkøbing svarende til byens hurtigere befolkningsvækst.

Som den største kategori men også som den eneste, der gik tilbage i andel af beskæftigelsen, er håndværket en yderligere kodning værd:

Håndværk efter grupper

Ringkøbing	**Heltal**			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Beklædning*	117	172	117	59,1	64,0	28,8	205	222	100
Bygningshåndværk**	69	99	118	34,9	36,8	29,0	120	127	100
Forbrugsvarer***	91	92	77	46,0	34,2	18,9	243	181	100
Fødevarer****	26	26	40	13,1	9,7	9,8	134	98	100
Nye håndværk*****	1	3	15	0,5	1,1	3,7	14	30	100
I alt	**304**	**392**	**367**	**153,6**	**145,9**	**90,3**	**170**	**162**	**100**

Tab. 6.3. Beskæftigede i håndværk efter produktionsgrene, Ringkøbing

Håndværk efter grupper

Skjern	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Beklædning*	21	62	72	73,9	49,5	28,3	261	175	100
Bygningshåndværk**	7	58	81	24,6	46,3	31,9	77	145	100
Forbrugsvarer***	6	33	34	21,1	26,4	13,4	158	197	100
Fødevarer****	3	16	29	10,6	12,8	11,4	93	112	100
Nye håndværk*****		2	8		1,6	3,1		51	100
I alt	**37**	**171**	**224**	130,3	136,6	88,1	148	155	100

Tab. 6.4. Beskæftigede i håndværk efter produktionsgrene, Skjern
* Farver, Garver, hattemager og modist, skomager og tøffelmager, skrædder og syerske, spinder, strikker, træskomager og klodsmager, væver
** blikkenslager, brolægger, entreprenør, glarmester, maler og tapetserer, murer, møllebygger, skorstensfejer, snedker og maskinsnedker, tækkemand, tømrer
*** bogbinder, bogtrykker og avistrykker, buntmager, bødker, børstenbinder, drejer, guldsmed, gørtler, instrumentmager, karetmager, kurvemager, lysestøber, nålemager, rebslager, sadelmager, smed, stenhugger, urmager, vodbinder
**** bager og konditor, brygger, røger, slagter
***** elektriker, fotograf, mekaniker

Det fremgår, at håndværkets dalende betydning grupperer sig omkring de fag, der var følsomme for konkurrence fra den gryende industri (der ikke nødvendigvis var lokaliseret i Ringkøbing eller Skjern), nemlig beklædning og forbrugsvarer. Bygningshåndværkene og fødevaresektorens fag holdt sig til gengæld nogenlunde stabile, mens en mindre gruppe af nye tekniske håndværk kom til.[308]

Som J.A. Tork har vist for de nye byer på Fyn, der typisk først fik industri af betydning efter 1930, var industrien beskeden,[309] og dens udvikling var ikke entydig. Ringkøbings fald fra 1901 til 1921 udløstes i høj grad af et stort antal tabte ansættelser på Mølgaards Tobaksfabrik (se kapitel 14). Hvis kategorien renses for disse personer, er der tale om en mere stabil udvikling i den øvrige småindustri meget lig den i Skjern.[310] De håndværksfag, der gik ned, blev ikke erstattede af lokal industri. Dette forhold er måske ikke overraskende, men det er et udtryk for økonomisk transition fra en lokalt baseret økonomi, hvor de to byer betjente deres nærmeste opland mod en netværksbaseret med flere økonomiske langdistancerelationer.

Handelens samlede andel af beskæftigelsen var ret stabil med 4-5 % af Skjerns samlede befolkning og 5-6 % af Ringkøbings. Dette flugter med Ejler Alkjær og J.A.

[308] Disse resultater flugter med Fink, 1988, 84-176; 1992, 74-83. Og de er i tendens meget lig oplysninger hos Fode, 1984e, 207-08
[309] Tork, 1951, 171-81, et generelt træk ifølge Fink, 1992, 156-73
[310] De to byers tal er ret lig hinanden, men Ringkøbing havde mere fremstillingsindustri, mens Skjern fulgte med takket være landbrugets virksomheder.

Torks omtalte observationer om handelens mindre betydning i de nye byer end i købstæderne. "Købmand" gik tilbage, mens de specialiserede handelsfag gik frem. Her er tale om en ændring fra store alsidige købmandsgårde til mere specialiseret handel, ofte i mindre skala,[311] men dimensionerne er vanskelige at gennemskue, fordi der i nogen grad også er ændret sprogbrug på færde: Fra Købmand til isenkræmmer, kolonialhandel osv.

Kategorien "Øvrig service" er sammensat og kræver endnu en kodning for forløsning af pointer:

Øvrig service efter grupper

Ringkøbing	**Heltal**			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Beværtning og indkvartering*	46	53	68	23,2	19,7	16,7	139	118	100
Lavstatus, typisk bijob**	16	31	26	8,1	11,5	6,4	126	180	100
Penge, finans mm.***	4	22	44	2,0	8,2	10,8	19	76	100
Personlig pleje****	7	16	29	3,5	6,0	7,1	50	83	100
Professionelle*****	16	31	55	8,1	11,5	13,7	59	85	100
Transport	6	13	36	3,0	4,8	8,9	34	55	100
I alt	**95**	**166**	**258**	**48,0**	**61,8**	**64,1**	**75**	**97**	**100**

Tab. 6.5. Beskæftigede i øvrig service efter erhvervstyper, Ringkøbing

Øvrig service efter grupper

Skjern	**Heltal**			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Beværtning og indkvartering*	13	21	29	45,8	16,8	11,4	401	147	100
Lavstatus, typisk bijob**		6	9		4,8	3,5		135	100
Penge, finans mml.***		1	10		0,8	3,9		20	100
Personlig pleje****		4	6		3,2	2,4		135	100
Professionelle*****	1	6	22	3,5	4,8	8,7	41	55	100

[311] Dette resultat flugter med Hanssen, 1949, 240-43, 257; Fink, 1992, 56-60 og 173-89; Sørensen, 2014, 17-27

Transport		5	25		4,0	9,8		41	100
I alt	**14**	**43**	**101**	**49,3**	**34,3**	**39,7**	**124**	**86**	**100**

Tab. 6.6. Beskæftigede i øvrig service efter erhvervstyper, Skjern
* Gæstgiver, Hotel, pensionat
** Rengøring, vask og strygning
*** Bank og sparekasse, forsikring, kreditforening
**** Barber og frisør, massør, sygeplejerske
***** Apoteker, arkitekt, avis, biograf, dyrlæge, landinspektør, læge, missionær, musiker, privatskole, sagfører, tandlæge

Her er en tydelig forskel på den etablerede og den nye lille by. Ringkøbing havde et mere differentieret og alsidigt arbejdsmarked på alle disse områder. Kategorien "Professionelle" var hele tiden næsten dobbelt så stor i promille og pengevæsenet viser en endnu mere markant forskel.

Kategorien "Offentlig sektor" er denne analyses mest bemærkelsesværdige. Som det fremgår af bilag 6.3-4, tegner jernbanen suppleret af postvæsenet sig for den betydelige vækst i denne kategori. Hvad de små byer således savnede i industri til opvejning af håndværkets dalende betydning, havde de i infrastruktur. Varer og services skulle i stigende omfang formidles over afstande. På tværs af kategorien var denne udvikling så stærk, at jernbaneknudepunktet Skjern i 1921 havde flere offentligt ansatte end den gamle administrationsby Ringkøbing. Disse resultater og deres sammenligning med studier af andre byer er vanskelig i kraft af den bagvedliggende kodning.[312] Alligevel står den centrale pointe klar: Byernes rolle, såvel Ringkøbing og Skjerns, som de i den refererede forskning behandlede, var under udvikling fra centralitet mod netværk, hvor tilbagegangen i den lokalt orienterede småskalaproduktion stod i omvendt proportional relation til stigning i transportens betydning.

Husstande

Det er en grundlæggende struktur i folketællingerne, at de er ordnede efter husstande. Familie efter familie listes op med mand og kone først, dernæst børnene og til sidst slægtninge, tjenestefolk og medarbejdere. Husstandene er således et oplagt, men ikke uproblematisk analyseemne.[313]

[312] Samtlige jernbanens medarbejdere, også de, der fik beskidte hænder, er kodet som offentlig sektor. Norskov, 2005, 163-69, 174-79, identificerer imidlertid jernbanens værksted som Aarhus' største industrielle arbejdsplads både. Alkjær, 1943b, 222 og 225-27, derimod arbejder med kategorien "kommunikation og transport" og kommer frem til, at der blandt de 82 største nye byer kun var ni, der i 1930 havde procentvis flere beskæftigede i denne kategori end Skjern (Skjern var femtestørst efter befolkningstal blandt de 82).

[313] Materialet afspejler varierende opfattelser af, hvornår en bedstemor, en svend eller en logerende skal opfattes som medlem af husstanden eller som en selvstændig nabohusstand. Dyos & Baker, 1968, 99-103; Elklit, 1977, 195-98 og 202, Stilling, 1987, 362-65
Omkring 1900 var der præcedens for en definition af husstande, som personer, der "delte bord". Alligevel er der en tendens til, at pensionærer indgår i husstande i Ringkøbing 1901, men er selvstændige husstande i Skjern 1901. Disse forhold varierer fra tællingskommisær til tællingskommisær.

En simpel opgørelse over fordelingen af husstande efter antal giver ikke et retvisende billede af i hvilke husstande, folk boede, da små og store husstande så tæller lige meget. Når husstandene multipliceres med deres medlemmers antal, og resultaterne omregnes til procent, får man følgende:

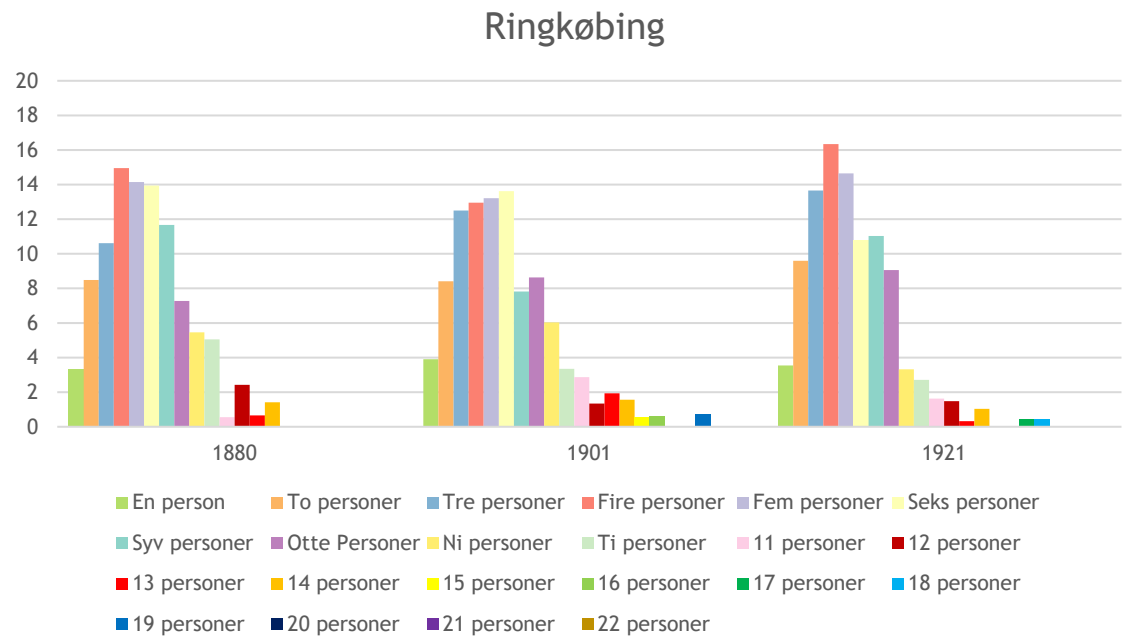

Fig. 6.20. Ringkøbings beboeres tilhørsforhold til husstande efter størrelse, i %

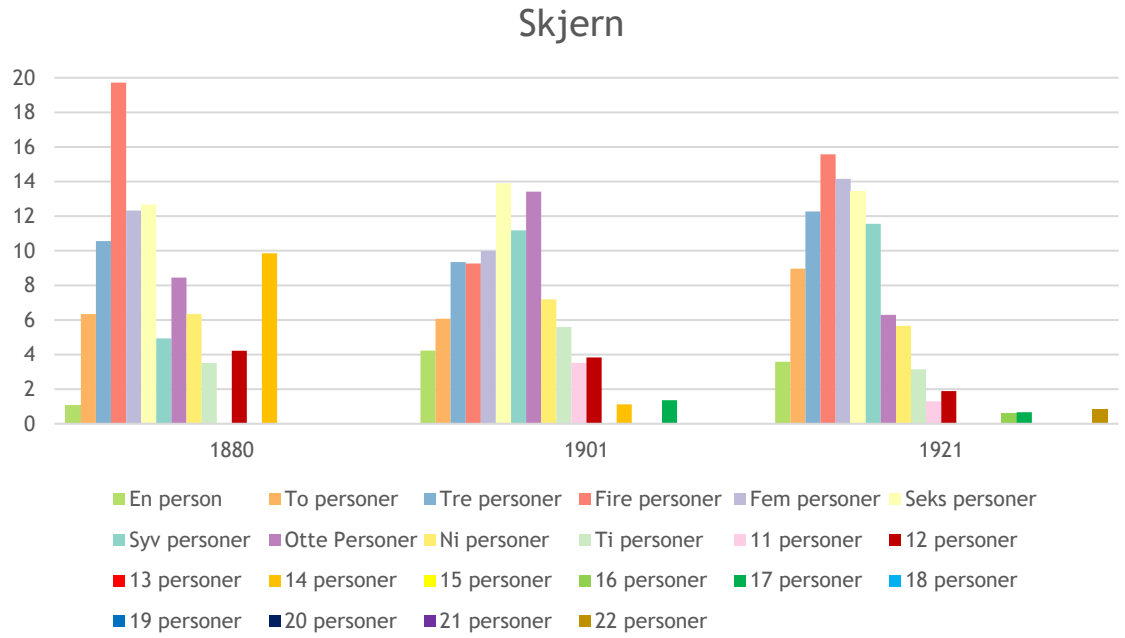

Fig. 6.21. Skjerns beboeres tilhørsforhold til husstande efter størrelse, i %

Med resultaterne hos Börje Hanssen, Kirsten Simonsen, Peter Dragsbo og Jens Toftgaard Jensen in mente var det at vente, at disse figurer ville vise en tendens mod mindre husstande, en udvikling, der efter Margit Baad Pedersens resultater forventeligt ville ske senere i Skjern end i Ringkøbing. Noget sådant er ikke umiddelbart aflæseligt, hvilket giver anledning til udarbejdelse af et mere overskueligt diagram.

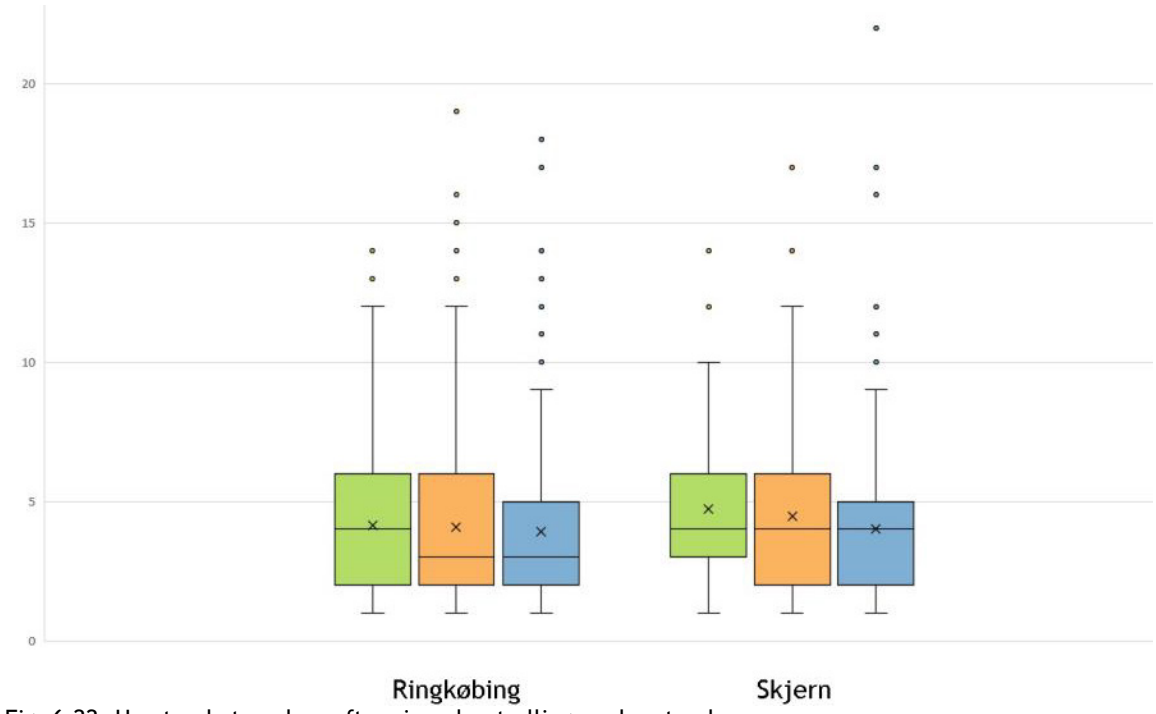

Fig. 6.22. Husstandsstørrelser efter simpel optælling pr. husstand
1880
1901
1921

Det fremgår, at der var tale om en moderat udvikling i husstandenes gennemsnitsstørrelse fra større mod mindre 1880-1921, og at denne udvikling ret overraskende var mere markant i Skjern end i Ringkøbing.

Et er imidlertid husstandenes simple størrelse, noget andet individernes rolle i husstandene. Var der en udvikling i, i hvilken grad de var knyttede til husstandenes erhverv, og var dette forskelligt i de to byer? Til analyse af dette problem er gennemført to kodninger for individernes stilling i husstanden. Den første er en angivelse af individernes rolle i familien.[314] De samlede diagrammer i denne analyse er vanskelige at overskue, fordi de i sammenhængen mindre interessante kategorier for mandlige husstandsoverhoveder, ægtefæller og børn dominerer. De gengives derfor som

[314] I denne kodning er hele materialet gennemgået, og der er foretaget visse korrektioner i husstandsdefinitioner, således at fattiglemmer i fattiggårde og gamle i hvilehjem er lejere.

bilag 6.5. Som fig. 6.23-24 med de relevante kategorier illustrerer, er der imidlertid noget på spil:

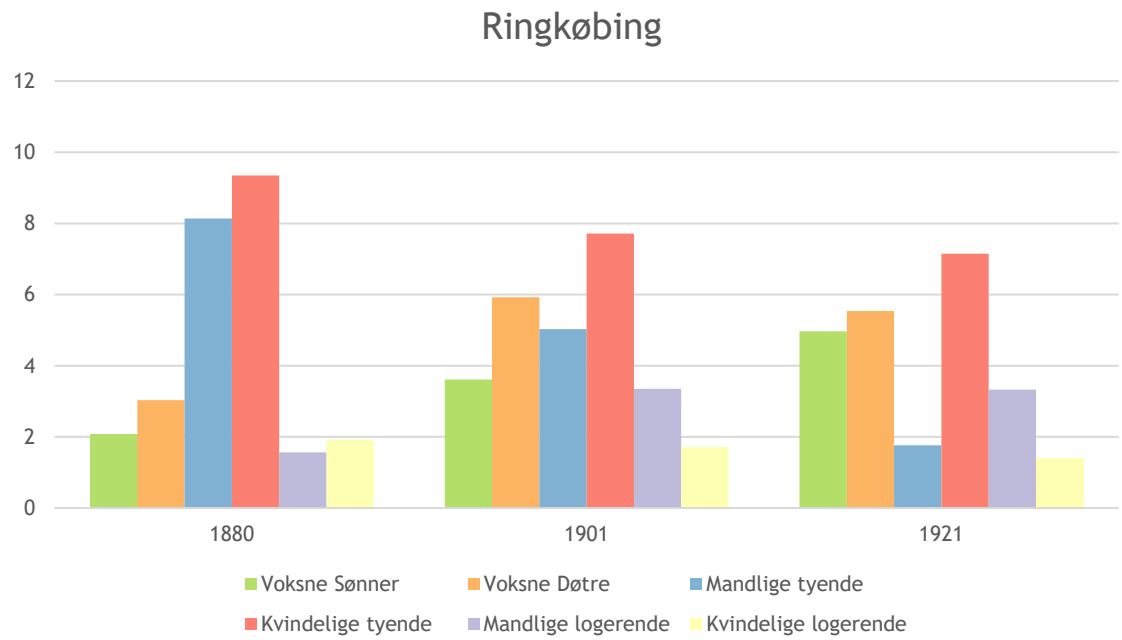

Fig. 6.23. Ringkøbings befolkning efter rolle i husstand, udvalgte grupper, i % af samlede befolkninger

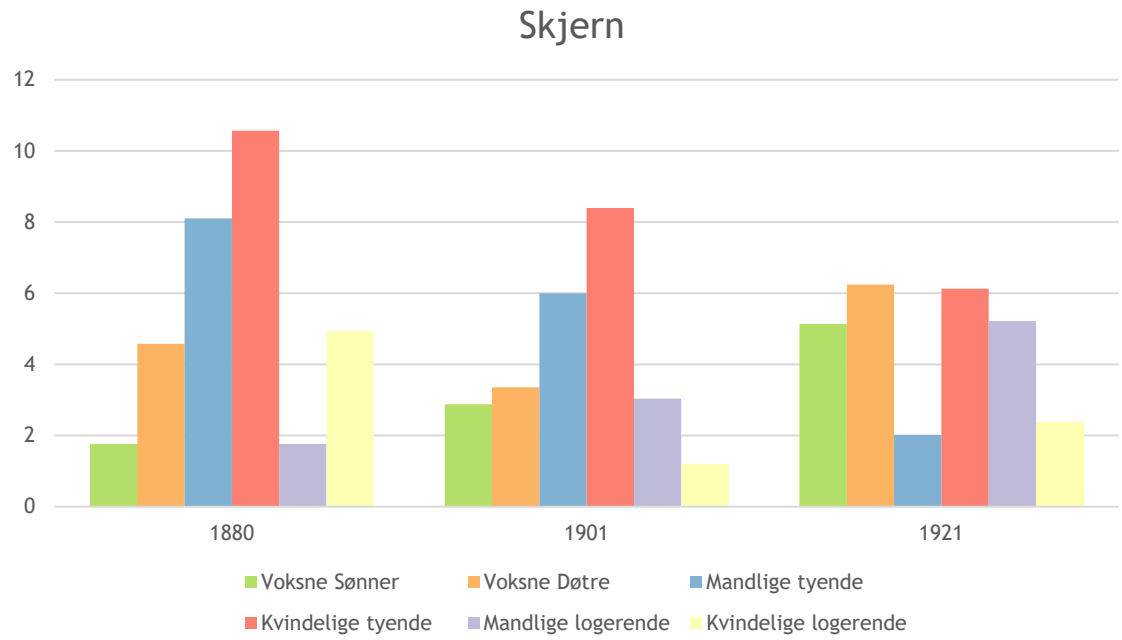

Fig. 6.24. Skjerns befolkning efter rolle i husstand, udvalgte grupper, i % af samlede befolkninger

Her er en tydelig udvikling. Det mandlige tyende blev langt færre, mens de hjemmeboende voksne sønner (fra 15 år) næsten lige så markant blev flere. Også antallet af mandlige logerende var i vækst. Dette indikerer en kraftig tilbagegang i

identitet mellem bopæl og erhverv. Man blev i mindre grad ansat til både at arbejde og bo i en husstand. I stedet måtte mange enten blive boende som voksne børn hos forældre eller indlogere sig et tredje sted. Tendensen var også til stede for kvinderne, men her var den mindre markant. Mens der således er tale om stor forskel over tid, der ganske nøje svarer til resultaterne hos Börje Hanssens for Simrishamn og Peter Dragsbos for Aabenraa, er forholdet de to byer imellem til gengæld også her, at de ligner hinanden meget.

Problematikken kan også angribes med en anden kodning, hvor personernes rolle i husstanden relateres til deres erhverv.[315]

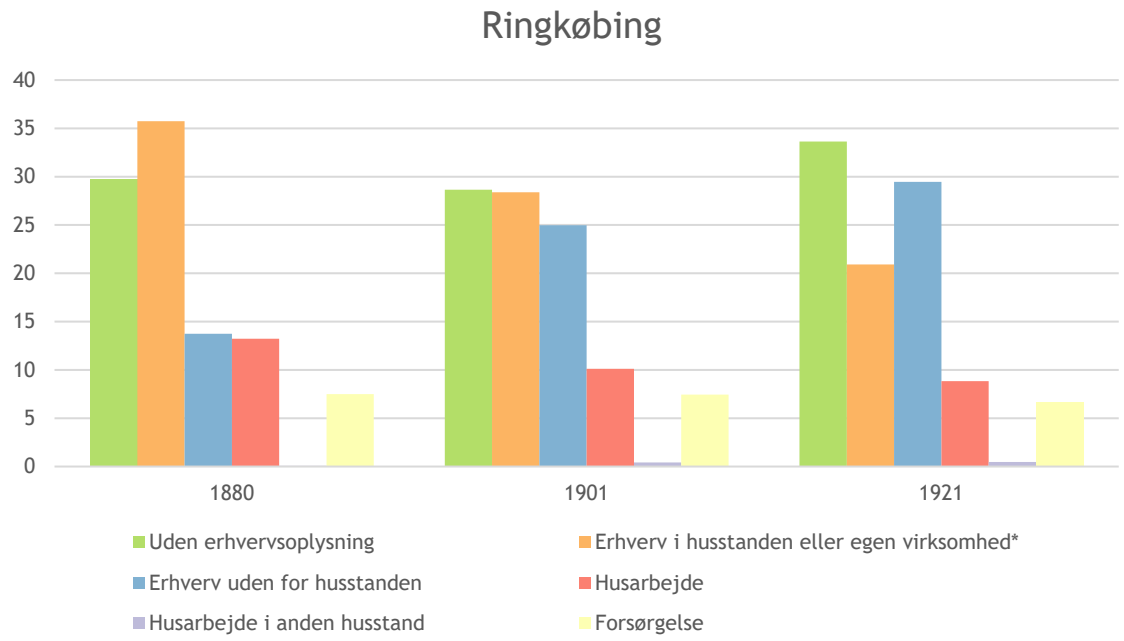

Fig. 6.25. Ringkøbings voksne befolkning (fra 15 år og op) efter erhverv i forhold til husstand, i %

[315] En del skøn indgår i denne kodning, ligesom den varierende kildekvalitet giver uenshed. Nok så vigtigt må den centrale skelnen mellem arbejde i eller uden for husstanden i en række tilfælde baseres på skøn.

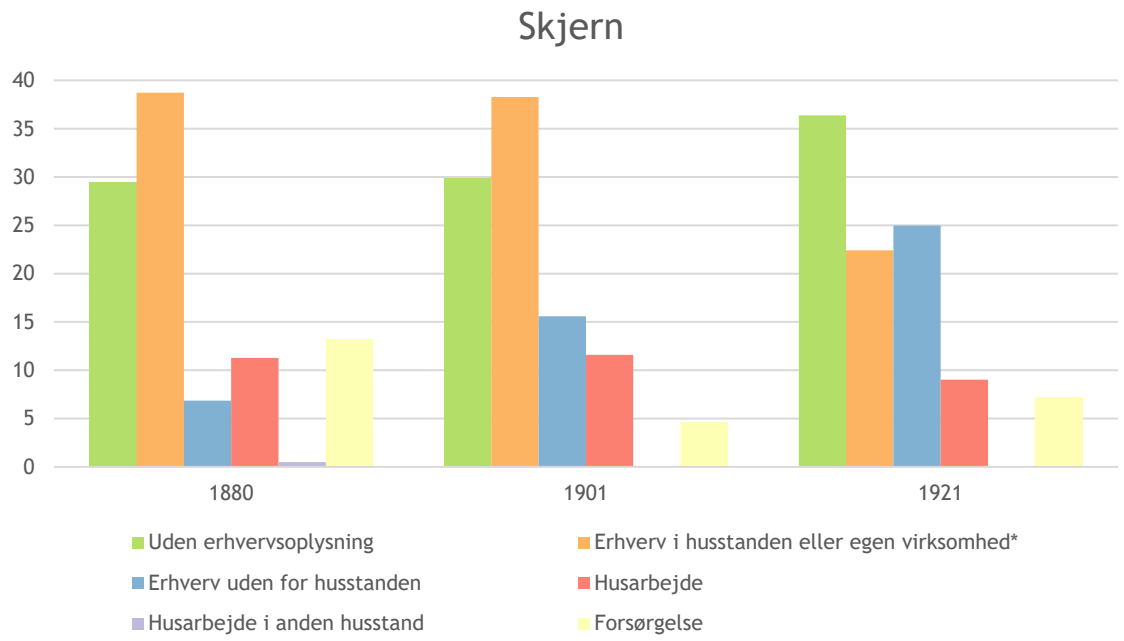

Fig. 6.26. Skjerns voksne befolkning (fra 15 år og op) efter erhverv i forhold til husstand, i %
* Samlekategori for alle, der har hjem og erhverv under samme tag. Det tæller handlende og håndværkere men også personer, der har embedsbolig eller lignende.

Figurerne 6.25-26 bekræfter tendensen fra en anden vinkel. Andelen af personer, der har både bopæl og erhverv under samme tag, var faldende, andelen af personer med erhverv væk fra bopælen var stigende. I denne toning af materialet er der desuden en klar tendens til, at udviklingen var kraftigere og tidligere i Ringkøbing end i Skjern.[316] Dette må betragtes som en parallelitet til Margit Baad Pedersens refererede resultat i retning af senere udvikling i den nye by.

Tabeller for de to kodninger for personernes roller i husstandene findes som bilag 6.6-7. De mest markante tal findes i husfædrenes tydelige overgang fra arbejde i tilknytning til bopæl og familie til arbejde uden for husstanden, i de voksne sønners tilsvarende udvikling, i det massive fald i det mandlige tyende og i den tilsvarende stigning i de mandlige logerende. Alle disse forhold er klare indicier på opbrud i identiteten mellem bopæl og arbejdsplads og i øvrigt for en del med relation til håndværkets faldende betydning i de to byers arbejdsmarked. I de sene folketællinger bliver det sprogligt meningsfuldt at arbejde med logerende med arbejde i husstanden, med logerende eller døtre, der har husarbejde i anden husstand osv. Dette afspejler brud i forhold til de ældre tællinger, hvor husstand på en gang betød beboelse og

[316] "Erhverv i husstanden" er formentlig overrepræsenteret i denne optælling. Især hos håndværkerne, ved hvilke der ofte blot står, at husfader er smed, snedker, bødker osv. Dette ser meget ofte ud til at betyde mester (der er svende eller lærlinge), men andre gange er det små (formentlig fattige) husstande, hvor spørgsmålet rejser sig, om de snarere var svende hos andre mestre? Også for kvindernes vedkommende er der vanskeligheder. De mange syersker opfattes i denne kodning som arbejdende i hjemmet, men det er muligt, at nogle gik på arbejde hos skræddere.

økonomi, og hvor f.eks. en stuepige ikke kunne arbejde i andre husstande. Disse træk optræder i små tal, men de er til stede.

Afslutning

Der var visse forskelle på Ringkøbing og Skjern. Købstaden rekrutterede beboere lidt mere fra andre købstæder, den nye by lidt mere fra andre nye byer. Købstadens beboere i den tidlige fase var formentlig mere velhavende, og handel spillede en større rolle i købstadens end i den nye bys arbejdsmarked. Bruddet i identiteten mellem husstand og arbejde tog sin begyndelse lidt tidligere i Ringkøbing end i Skjern. Forskellene tegner sig imidlertid i detaljerne, og gennem kapitlets forskellige parametre er det først og fremmest de overordnede fælles træk ved de to byers udvikling, der springer i øjnene. På tværs af folketællingernes forskellige oplysninger om civilstand, køn og alder, indkomst, migration, erhverv og husstandsstruktur gennemgik de to byer med de forskellige historiske udgangspunkter men de ret parallelle geografiske situationer næsten identiske strukturelle udviklinger.

Analysen af de to byers befolkningsforhold over tre punkter i tid er konstrueret med inspiration fra Niels Peter Stillings model for de nye byers udvikling i tre trin: rural by, oplandsby, industriby. Spørgsmålet rejser sig således, i hvilken grad den nye by Skjern gennemgik Stillings typiske udvikling, og om modellen kan udsige noget også for den gamle købstad Ringkøbing. Skjern anno 1880 svarer godt til Stillings rurale by, der kun marginalt adskiller sig fra omkringliggende landbrugsområder, og som kun udfylder begrænsede økonomiske og institutionelle nicher, i Skjerns tilfælde jernbane, landevej, kro, købmand, præstegård og kirke, fattiggård, herredsfogedkontor og enkelte nyetablerede håndværksfag. Også udviklingen til 1901, hvor byen var etableret med et bredt udbud af håndværk og handel, og hvor en række nye institutioner var til stede, svarer godt til Stillings oplandsby. På dette tidspunkt kunne det omkringliggende landbrugsland trække på ressourcer i Skjern for størstedelen af dets handel og service. Situationen i 1921 har til gengæld kun til en vis grad karakter af Stillings industriby. Byens udvikling foregik med et stort element af kontinuitet fra den forrige periode med et stadigt stigende udbud af lokalt orienteret service og handel. Industrien, der havde set beskeden udvikling fra 1880 til 1901, var stagneret, men byens arbejdsmarked var karakteriseret ved håndværkets dalende betydning og den offentlige sektors stigende. Til dette er at indvende, at en undersøgelse af 1930 eller 1940 i stedet for 1921 måske kunne give andre resultater. Stilling afgrænser sine undersøgelser ved 1940 og finder, at polariseringen i stagnerende oplandsbyer og dynamiske industribyer indtrådte i de sidste årtier.[317] Desuden må vestjyske forhold tages i betragtning. Regionens nye byer

[317] Tilsvarende hos Tork, 1951, 171-81

udviklede sig under særlige forhold i kraft af de kun få og små gamle købstæder, og Skjern nævnes netop som eksempel på en ny by, der i særligt høj grad opnåede købstadspræg med et meget bredt udbud af lokalt orienteret økonomi.[318] Stilling har ikke købstæderne for øje i sit arbejde, og modellens karakteristika for den rurale by er i sagens natur ikke relevante for Ringkøbing. Så meget mere bemærkelsesværdigt er det imidlertid, hvor meget de to byers erhvervs- og befolkningsforhold ligner hinanden i 1901 og 1921. Også i Ringkøbing var udviklingen baseret på lokal service og handel, mens industrien gik tilbage. Men også i Ringkøbing var håndværkets rolle vigende, mens den offentlige service inklusive jernbane og postvæsen var i vækst.

[318] Alkjær 1943b 234-35; Tork, 1947, 161-63; Thøgersen, 2007, 133-35; 2013

7. Ringkøbing: Rum og segregering

> *"Selv i saa lille en by, som Ringkøbing var ved aarhundredeskiftet, skelnede man mellem den egentlige by (hvor man kendte ikke alene hvert hus og hvem, der boede der, men ogsaa stentrapperne og brolægningens enkelte sten i vaad og tør tilstand) og resten af byen, som det kunne føles som en udlandsrejse at gæste. Lidt efter lidt blev man naturligvis berejst."*
>
> Smith, 1964b, 9

Dette kapitel markerer overgangen fra den ovenstående parallelle analyse af Ringkøbing og Skjern til undersøgelser af de to byer en for en over beslægtede men ikke identiske spørgsmål.

Kapitlet placerer Ringkøbings sociale og økonomiske forhold 1880-1921, som de er introducerede i det ovenstående, i forhold til byens rumlige udvikling.[319] Analysen rammesættes af to centrale spørgsmål fra kapitel 1. Nemlig for det første forholdet mellem bolig og erhverv, der ifølge Börje Hanssen, Peter Dragsbo og Jens Toftgaard Jensens undersøgelser af andre gamle købstæders socialtopografiske udvikling i perioden forventeligt udviklede sig fra identitet til adskillelse. Og for det andet byens dermed forbundne rumlige segregering, der ifølge Kirsten Simonsen og Dragsbo – og med moderationer også Toftgaard Jensen – må forventes at tegne en struktur, hvor byens centrum mistede en del af sin gamle rolle som omdrejningspunkt for økonomi og bosætning, mens nye områder i periferien vandt tilsvarende. Kapitlet struktureres over de tre diakrone nedslag, der går igen gennem del I. Ved brug af GIS sammenlignes økonomiske og sociale forhold i tre kvarterer i Ringkøbing, og udviklingstræk fremhæves.[320]

Kort

Ringkøbings rumlige udstrækning var under udvikling. I 1880 kunne byen endnu stort set nøjes med den gamle gadeplan med en øst-vestgående Algade med Torv mod vest, et fiskebenssystem af fire sidegader mod nord og fire mod syd samt en Nørregade og en

[319] En version af dette kapitel er publiceret som fagfællebedømt artikel i Hardsyssels Årbog 2019, Ringskou, 2019. Artiklen er skrevet som led i det samlede forskningsprojekt, der fremlægges med denne afhandling.
[320] For den modsatte struktur i en tilsvarende undersøgelse: Jensen, 2005, hvor der først inddeles efter emne og sekundært i tre diakrone nedslag.

Søndergade. Kun Vester Strandsbjerg (Holmslandsvej på fig. 7.1), de nordlige gaders forlængelser og et par bygninger ved Østerport var kommet til i 1800-tallet. Berggreens kort fra 1860'erne, der ifølge en beskrift er suppleret i 1894, indikerer endda, at der i gaderne mellem Algade og stranden endnu var ubebyggede grunde.

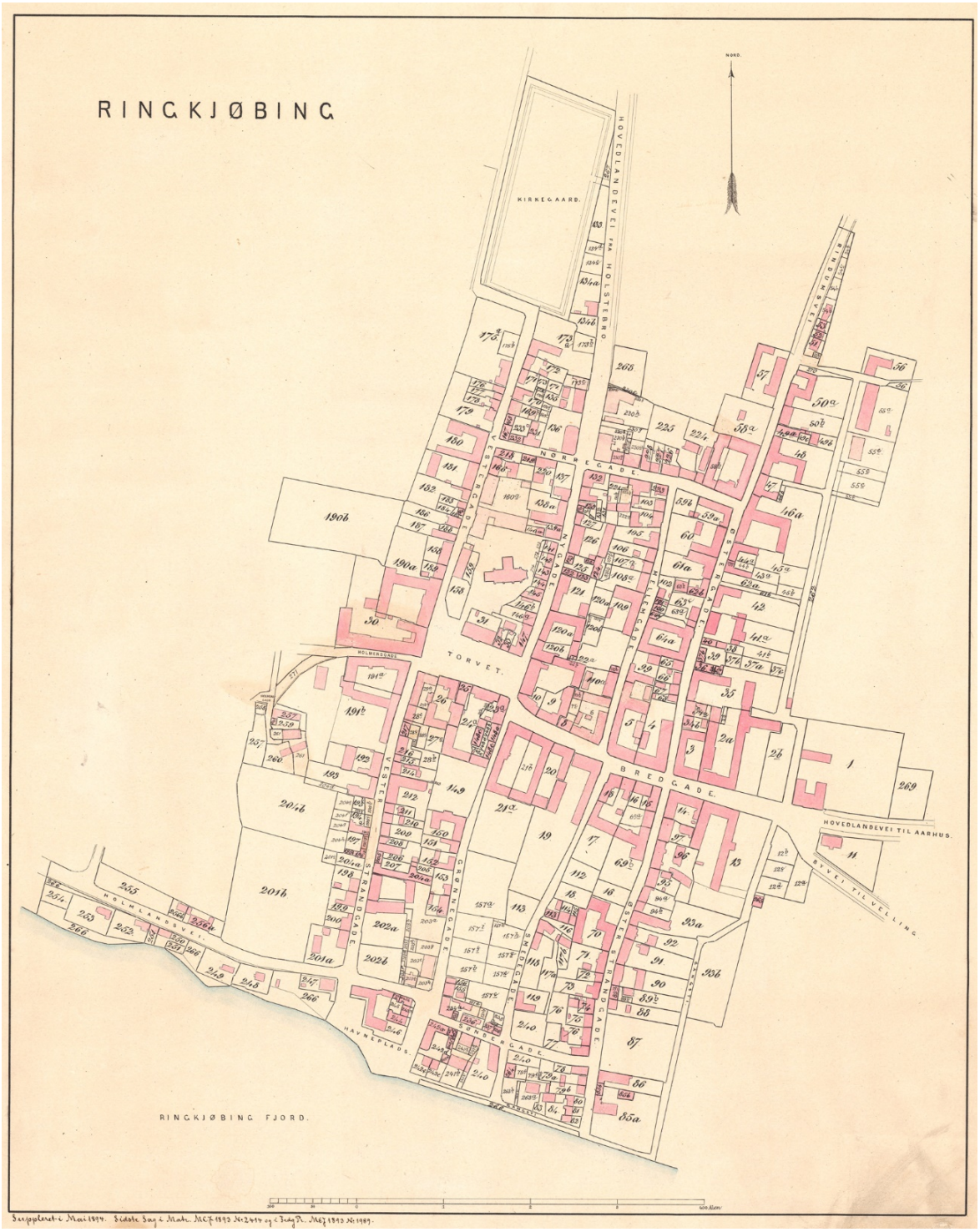

Fig. 7.1. Berggreens kort over Ringkøbing, 1860'erne, suppleret 1894, © Geodatastyrelsen

Omkring 1900 kunne byens vækst imidlertid ikke rummes i de gamle gader, og udstykningen af byens mark tog fart. Denne udvikling var centreret i et lille område mod nord mellem købstadsgrundene og banegården, der blev taget i drift i 1875, og i et nyt kvarter med den gamle landevej fra Østerport mod sydøst og den moderne chaussé med samme udgangspunkt og stik østlig retning. Området mod vest er byens gamle eng. Her egner grunden sig i mindre grad til bebyggelse, og der blev kun plads til et ganske smalt nyt område. Fig. 7.2, der ikke bringes med henblik på detaljeret gennemgang, men blot som en første indkredsning af byens rumlige udvikling, er en kronologi af udsnit af matrikelkort over Ringkøbing Markjorder ført til 1880, 1909 og 1934. De viser, hvordan Markjorderne ved indgangen til undersøgelsesperioden var ubebyggede og endda stadig uudskiftede, men også at en ny tids udvikling tog fart i de nordlige områder tættest på banegården for dernæst at fortsætte mod sydøst.

Fig. 7.2. Udsnit af matrikelkort over Ringkøbing Markjorder 1880, 1909 og 1934, © Geodatastyrelsen

Indtrykket af Ringkøbings rumlige udvikling er ikke komplet uden et blik på nabosognet Rindum, hvis sydligste strøg rækker tæt ind mod byen. Et udsnit af et matrikelkort ført til 1936 viser, hvordan selv den lille købstad kunne generere små befolkningskoncentrationer af forstadskarakter. De små udstykninger følger de to

hovedveje mod nord og øst. I administrativ forstand var disse matrikler ikke en del af Ringkøbing, men i økonomisk og social henseende var de nært knyttede til byen.

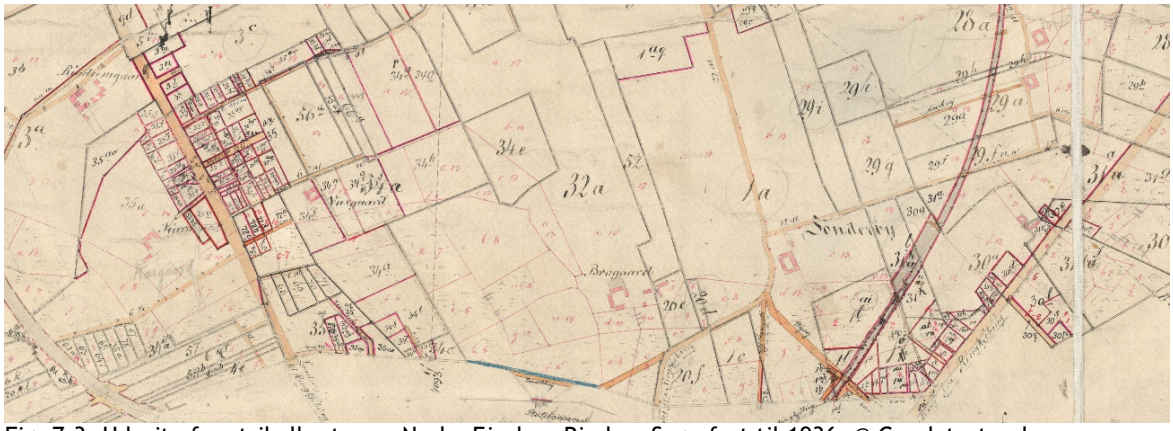

Fig. 7.3. Udsnit af matrikelkort over Nørby Ejerlav, Rindum Sogn ført til 1936, © Geodatastyrelsen

Spørgsmålet rejser sig nu: I hvilken grad var disse tre områder, der i administrativ forstand havde helt forskellig status, og som kontrasterer hinanden i forhold til rumlig kontinuitet eller forandring, forskellige i forhold til sociale og økonomiske forhold? Og lader de sig forstå som udtryk for udvikling i retning af rumlig segregering og koncentrisk vækst, evt. med radial variation, sådan som Burgess og Hoyts modeller i kapitel 1 foreskriver?

Disse spørgsmål afsøges i det følgende. Som underlag for de georefererede persondata benyttes topografiske kort, der med deres enkelhed vurderes mere relevante i sammenhængen end matrikelkort: 1880 på Det høje Målebordsblad fra 1872 med jernbanen fra 1875 tilføjet, 1901 på Det lave Målebordsblad med seneste rettelser fra 1912 og 1921 på Det lave Målebordsblad med seneste rettelser fra 1937 (© Geodatastyrelsen).

Mennesker

I undersøgelsens tre nedslag havde Ringkøbing i alt 8.732 indbyggere. Disse har for langt de flestes vedkommende oplysninger om matrikelnummer eller gadenummer i folketællingerne. Kun for de få beboere på Markjorderne i 1880 og i Rindum 1901 og 1921 har det været nødvendigt at supplere med oplysninger fra realregistre og øvrige folketællinger. Dette arbejde har for Rindums vedkommende resulteret i så mange identifikationer, at de øvrige (de der boede til leje) med en vis sandsynlighed lader sig placere ud fra rækkefølgen i tællingen. For den uudskiftede bymark 1880 har det for en mindre gruppe ikke været muligt at identificere deres beboelse præcist. Disse personer er med i undersøgelsen, men de optræder i en kunstig gruppe placeret lige nord for

”Mö” i ”Möllegaard” på målebordsbladet. Oplysningerne om de historiske matrikler eller adresser er dernæst parrede med den nugældende matrikulering, der findes tilgængelig i en georefereret tabel med hvilken, de lader sig overføre til kort. Denne manøvre er i mange tilfælde uproblematisk, men hvor en række små gamle matrikler i dag er samlede i en større, eller hvor matrikler siden er udstykkede, reduceres præcisionen. Endvidere giver visningen på kort i sig selv anledning til tab af præcision. Hver person placeres som udgangspunkt automatisk midt på den pågældende nutidige matrikel. Dernæst må de i visse tilfælde ganske mange personer på hver matrikel spredes, så de bliver visuelt erkendelige hver for sig. Ved denne manøvre kan det ikke undgås, at nogle bevæger sig over matrikelskel. Alt i alt kan de følgende kort, hvor hver firkant eller cirkel repræsenterer en persons boligsted, således ikke betragtes som fuldstændigt præcise på individniveau. De er udviklede med henblik på at vise relationer og strukturer mellem kvarterer og gader.

På de følgende kort refererer tal i parenteser i signaturforklaringer til samtlige kortlægningens personer, også hvor kun et udsnit af byens udstrækning gengives.

1880

Befolkningens geografiske distribution i Ringkøbing anno 1880 er først og fremmest et billede af kontinuitet. Byens befolkning var næsten fuldstændig koncentreret i købstadens gamle gader. Den nøjagtige placering for Markjordernes få beboere er kun undtagelsesvis identificeret, men det er sandsynligt, at flere af dem boede i den lille lomme mellem byen og banegården. Rindum havde endnu ingen urban udvikling, og kun amtmandens husstand på Rindumgaard er talt med, for som man læser i den lokale erindringslitteratur en generation senere: *”Man syntes, at Amtmandens Bolig laa langt fra Ringkjøbing; det var sjældent, nogen kom saa langt ud, nu er Villakvarteret naaet derud.”*[321]

[321] Sørensen, 1923, 99

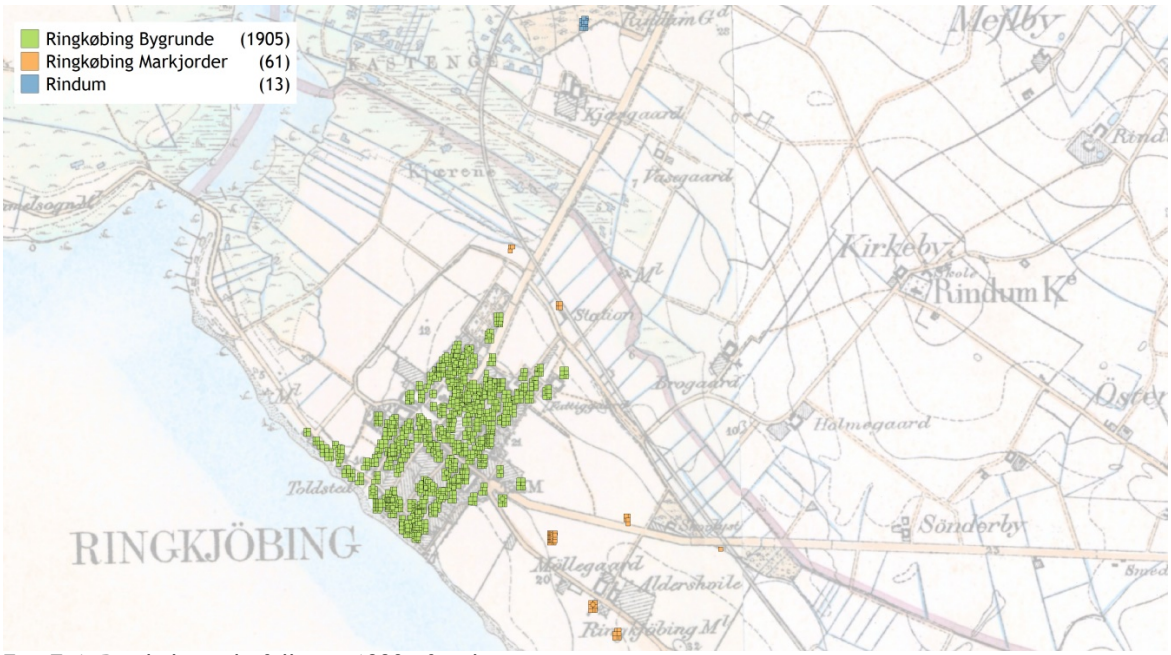

Fig. 7.4. Ringkøbings befolkning 1880 efter kvarterer

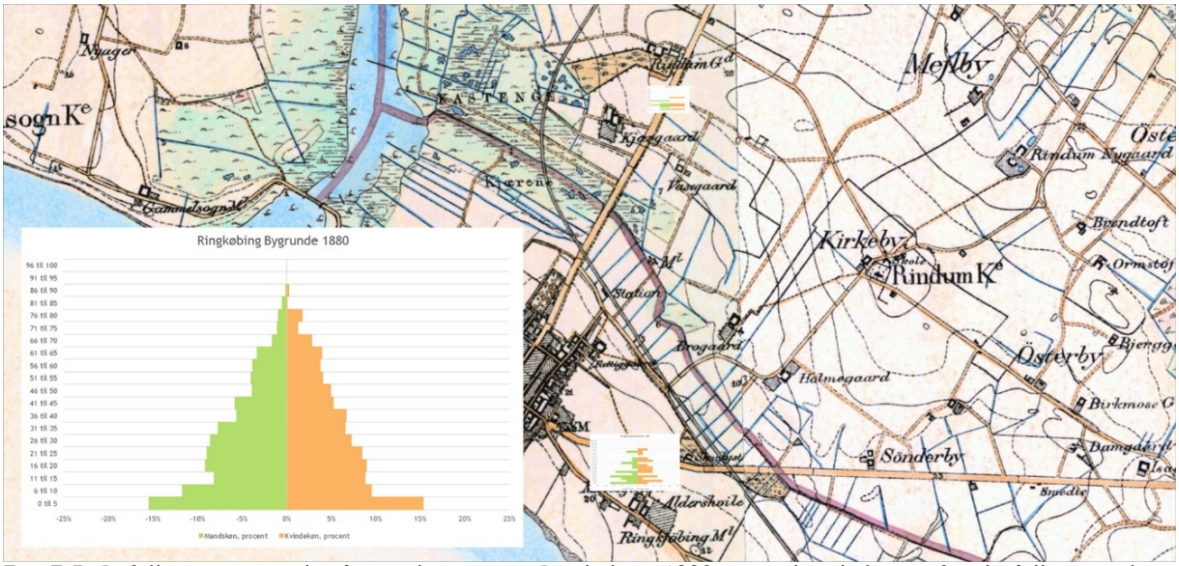

Fig. 7.5. Befolkningspyramider for tre kvarterer i Ringkøbing 1880, størrelse skaleret efter befolkningstal

En introduktion af de fem største skatteydere i fig. 7.6 tegner perspektiverne for byens sociale hierarki. Rigest var købmand og konsul Chr. Husted nordøstligt i byen i Den gamle Købmandsgaard på hjørnet af Østergade og Nørregade (for gadenavne på kort se fig. 7.1). Østergade var indtil omlægninger af landevejstrafikken byens hovedvej mod nord, og at byens største skatteyder findes netop her er således en reminiscens af et karakteristikum med enkelte af de store købmandsgårde ved byens porte, der som refereret i kapitel 1 også fandtes i de større købstæder.[322] Dernæst fulgte dennes

[322] Mortensen, 1987, 34-36 finder tilsvarende forhold i Ringkøbing anno 1800.

fætter A.C. Husted, ligeledes konsul og købmand, nordligst i Vester Strandgade ved Torvet. Tredjerigest var prokurator, kreditforeningsdirektør og kammerråd Efraim Magdalus Møller[323] med bolig i et nyopført hus ved Østerport umiddelbart øst for Algades gamle husrække. Nummer fire, manufakturhandler og agent Christen Christensen skal findes på Torvet, mens læge og fysikus (amtslæge) Erik Holst på femtepladsen findes på en plads, der har lighedstegn med Møllers, nemlig i en nyopført villa i Nygades forlængelse, hvilket vil sige ved byens anden indfaldsvej. Nok så interessant er det imidlertid, at byens øvrige større skatteydere tydeligt grupperede sig i få gader. Algade og Torvet er byens gamle centrum og tydeligt et strøg, hvor personer med store indtægter havde bolig. Derudover spillede vejen ud af byen som forbindelsesled mod de rige engsogne mod nord traditionelt en vigtig rolle. I 1840'erne var trafikken omlagt til Nygade, der netop er "ny" af denne grund.[324] I Nygade fandtes i 1880 en række skatteydere i den bedre mellemstørrelse. Disse forhold samler sig i et hovedindtryk, der bedst kan opsummeres med Nikolai Falberg Jensens udtryk som førekspansionelt: De skattepligtige indtægter var få og små i hele byens sydlige halvdel, mens de var flere og større i den nordlige, hvor de stadig først og fremmest var at finde i gadernes gamle forløb. Men som noget nyt var flere af byens rigeste borgere bosiddende lige uden for men i forlængelse af disse gaders gamle husrækker.

[323] Det er overraskende, at Møller ikke indtager førstepladsen her – flere forfattere fremhæver prokuratorens finansielle kreativitet. Erlang, 1910, s. 23-27, 58; Clemmensen, 1919, s. 29-37; Hiort, 1971, s. 20-33
[324] Nielsen, 1967, 35-43

Fig. 7.6. Indkomstforhold i Ringkøbing 1880, cirklerne skalerede efter skattepligtig indkomst i kr.

I bilag 7.1 er kategorierne for migration i forhold til afstand forsimplede til født i eller omkring Ringkøbing eller født uden for Ringkøbing Amt. De med fødested i det øvrige Ringkøbing Amt udgår. Bilag 7.2 giver oplysninger ikke om afstand, men om type af fødesogn. Kun personer fyldt 15 år indgår. De to versioner af kodning for mobilitet giver ikke noget særligt markant billede af forskelle mellem kvarterer eller gader. En vis tendens til flere med fjerne fødesteder i byens Algade er ikke markant nok til at bære antagelser og pointer.

Fig. 7.7 er et centralt udsnit af kortlægningen af erhvervssektorer i bilag 7.3. Den tegner et billede ifølge hvilket, byens beskæftigede ved handel boede i Algade, på Torvet og i Nygade samt i lidt mindre grad i Vester Strandgade og Østergade. Den ansatte hushjælp – tjenestepigerne – grupperede sig tydeligt sammen med de

handlende, hvilket sammen med det ovenstående kort over de skattepligtige indtægter indikerer sammenfald mellem denne sektor og byens velhavere. Der er således solid indikation for, at byens traditionelle socialtopografiske struktur med ressourcer og kapital i centrum koncentreret i købmandsgårdene var nogenlunde intakt i 1880. Håndværket, der var byens langt største sektor, og som talte mange i mere beskedne kår, var rigt til stede i hele byen, men med tyngdepunkter i de traditionelt mere beskedne sidegader i syd og i et nordligt område omkring Vestergade og Nørregade.

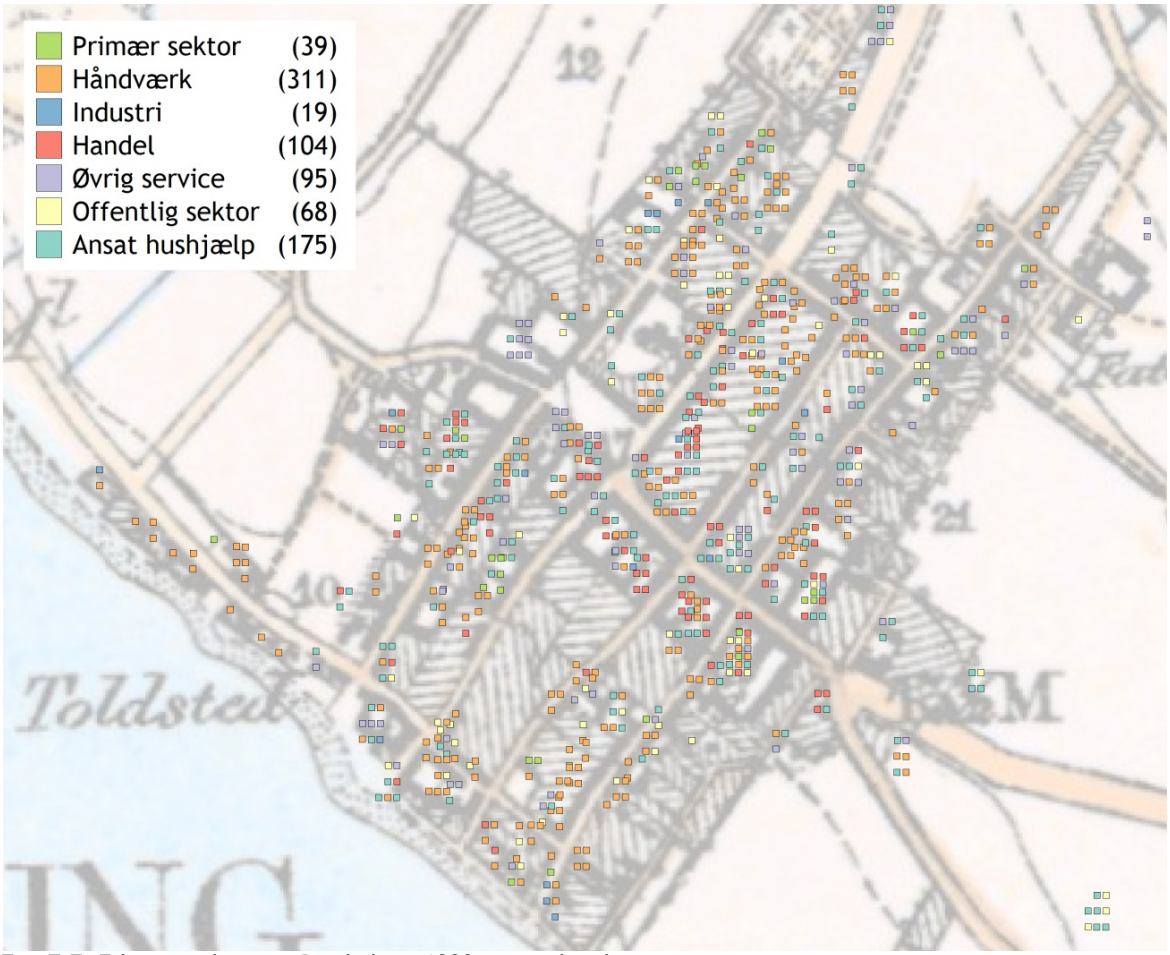

Fig. 7.7. Erhvervssektorer i Ringkøbing 1880, centralt udsnit

Bilag 7.4 er en kortlægning af udvalgte roller i Ringkøbings husstande 1880 med fokus på de økonomisk mere beskedent stillede grupper: voksne børn, tyende og logerende. Bilag 7.5 skelner mellem forskellige forhold mellem bolig og erhverv, således at alle med arbejde og bolig under samme tag, det være sig en selvstændig erhvervsdrivende, en person med tjenestebolig eller et tyende, optræder i den ene kategori, mens de, der bevægede sig fra hjemmet til arbejdsstedet, er i den anden. Det fremgår, at det mandlige tyende – altså de mænd, der boede og arbejdede ved en virksomhed typisk

inden for handel eller håndværk – var næsten lige så talrige som det kvindelige tyende. Til gengæld var det ikke typisk, at voksne børn boede hjemme, og de logerendes tal var lavt. Disse forhold varierede imidlertid i byens gader. I de store husstande med de velhavende husstandsoverhoveder i centrum, mest udpræget i Algade og på Torvet, var såvel det mandlige som det kvindelige tyende helt dominerende blandt disse kategorier, mens billedet i de beskedne sidegader var meget mere sammensat. Tilsvarende var den traditionelle identitet mellem bolig og arbejdssted næsten enerådende i Algade, på Torvet og i Nygade, mens disse forhold i nord og syd – hvad enten det nu var udtryk for traditionelle strategier hos byens småkårsfolk eller nye strukturer – var meget mere blandede. Fig. 7.8 er en kortlægning af de husstande, hvor mere end fire personer har oplysning om erhverv i folketællingen. Denne kodning, der er et forsøg på at kortlægge identitet mellem arbejde og bolig, vanskeliggøres af, at husstande med flere logerende eller hjemmeboende, men udearbejdende voksne børn, for slet ikke at tale om pensionater, fattiggårde og lignende, også finder adgang. Dette og de følgende tilsvarende kort er derfor kodede med to farver, grøn for store husstande prægede af identitet mellem erhverv og bolig og orange for "de falske", hvor pensionærer og udearbejdende børn eller hustruer er forklaring på størrelse. Den tegner alligevel en vis struktur. Den største af disse 24 husstande er den rige købmand A.C. Husteds på hjørnet af Torvet og Vester Strandgade, der udover den gamle købmand selv talte en kommis, en lærling, en avlskarl, en tjenestekarl og en røgter samt husbestyrerinde, husjomfru, kokkepige, stuepige, bryggerspige og bagepige. Skomager Georg Gravesen i Mellemgade tegnede sig for den næststørste, der talte fire svende, to lærlinge, en tjenestepige og en husjomfru. De øvrige er på to nær også husstande centrerede omkring et enkelt fag suppleret med tjenestepiger. Den ene af undtagelserne er karakteristisk nok et hus i syd i Øster Strandgade, hvor en gruppe på 10 mindrebemidlede og for de flestes vedkommende ældre ægtefolk og enker er beskrevet som én husstand. Den anden er urmager P.C. Holms husstand i Nygade, der her optræder med orange kode, fordi urmagerens kone drev garnhandel, mens husstanden i øvrigt tæller en svend, en lærling og en tjenestepige – et grænsetilfælde med andre ord. Kortet tegner således et billede af identitet mellem erhverv og beboelse i byens større husstande, der grupperer sig i centrum og i nord med supplementer i form af husstanden på Ringkøbing Mølle og amtmandens forpagter på Rindumgaard.

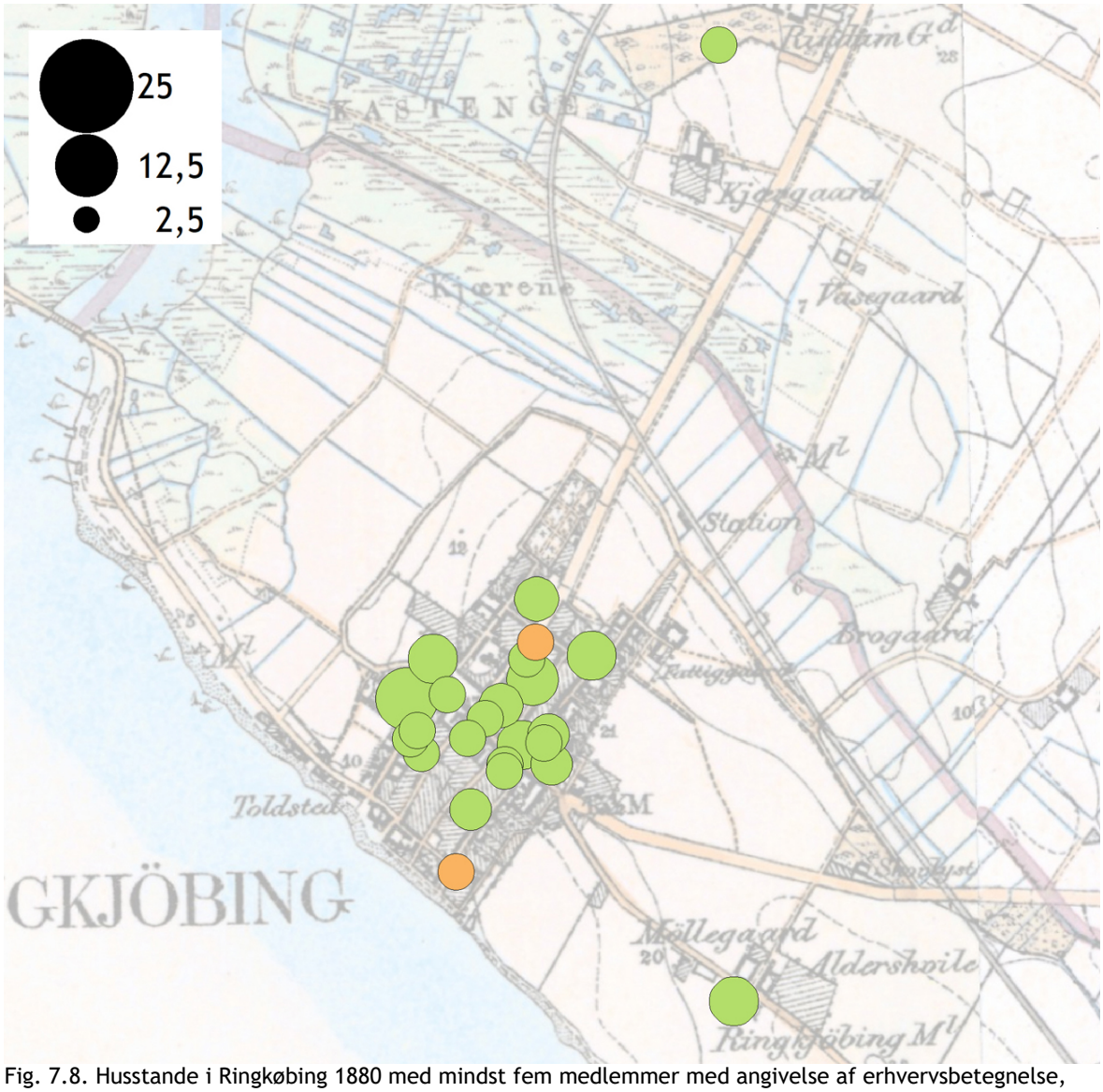

Fig. 7.8. Husstande i Ringkøbing 1880 med mindst fem medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

Ringkøbings rumlige segregering i 1880 var et internt anliggende i byens gamle gader med begyndende knopskydninger i deres umiddelbare forlængelser. Den nybyggede banegård havde endnu ikke i nævneværdig grad trukket økonomi og aktivitet mod nord, og om nyt kvarter øst for byens gamle område var der heller ikke tale. Der er langt fra Ringkøbing til Simrishamn eller Aabenraa, og der er størrelsesforskelle på Ringkøbing og Aarhus eller Aalborg. Så meget desto mere iøjnefaldende er det, at Ringkøbings socialtopografiske struktur anno 1880 tegner sig i meget parallelle strukturer i forhold til Hanssen og Dragsbos undersøgelser for andre små købstæder og for Toftgaard Jensens og Falberg Jensens undersøgelser af de to større jyske byer lige før det sene 1800-tals omvæltninger. Byens centrale gader med Algade og Torvet fulgt af Nygade og Østergade dannede ramme om Ringkøbings økonomisk bærende husstande. Her fandtes

de største skatteydere, her var handelen centreret, og her var husstandene også centrale enheder med kommisser, svende, lærlinge og tjenestepiger. Gaderne mellem Algade og Ringkøbing Fjord og i det nordlige område omkring Vestergade og Nørregade var anderledes beskedne. Her var håndværket den vigtigste sektor, men modsat de større håndværksvirksomhede med butikshandel i de centrale gader, blev det her drevet under beskedne former. Husstandene var små, og en del boede til leje. Denne fælles struktur for købstæderne ved et punkt i tid kun nogle få årtier efter næringsfrihedens indførelse og før de store omlægninger af den agrare økonomi i retning af mere markedsorienteret produktion er et stabil træk over rum, men den er også lokal stabilitet over tid. Ringkøbing omkring 1800 er genstand for et socialtopografisk orienteret historiespeciale af Per Hauge Mortensen. Det billede, Mortensen tegner af Ringkøbing en menneskealder før 1880, er ikke kun parallelt, hvad angår byens fysiske udstrækning. Også den grundlæggende rumlige struktur med købmandsgårde i centrum som byens centrale økonomiske og sociale institutioner og håndværk og småkårsfolk i sidegaderne går igen.[325] *"Fra Barndomsaarene erindrer jeg som noget særligt fremragende blandt Borgerne de to Konsuler Chr. og A.C. Husted. Aldrig kan jeg glemme det Indtryk, det gjorde paa mig at komme ind i disse to mægtige Mænds Butiker, hvor alt var saa vidunderligt gammeldags indrettet,"* skrev Ludvig Mylius-Erichsen i en i kapitel 9 nærmere omtalt bog i 1901. *"En Slags Konger i Byen var disse to Konsuler gennem mange Aar."*[326] Købmændene Husted, Ringkøbings største skatteydere, var imidlertid 72 og 73 år gamle i 1880, og de repræsenterede en købstadsøkonomi, der i højere grad pegede mod fortiden end fremtiden.

1901

Ved den midterste af undersøgelsens tre folketællinger var Ringkøbings geografiske udstrækning under forandring. Befolkningen i det centrale gamle byområde var stadig langt den største, men mens den kun var vokset fra 1.905 til 2.204 var Markjorden og Rindum-området vokset fra henholdsvis 61 til 408 og 13 til 75. Befolkningspyramiderne i fig. 7.10 giver et vist indtryk af en ung befolkning med mange børn på Markjorden og en ældre med mange gamle på Bygrundene.

[325] Mortensen, 1987, 44-58, 70-72
[326] Mylius-Erichsen, 1901, 43

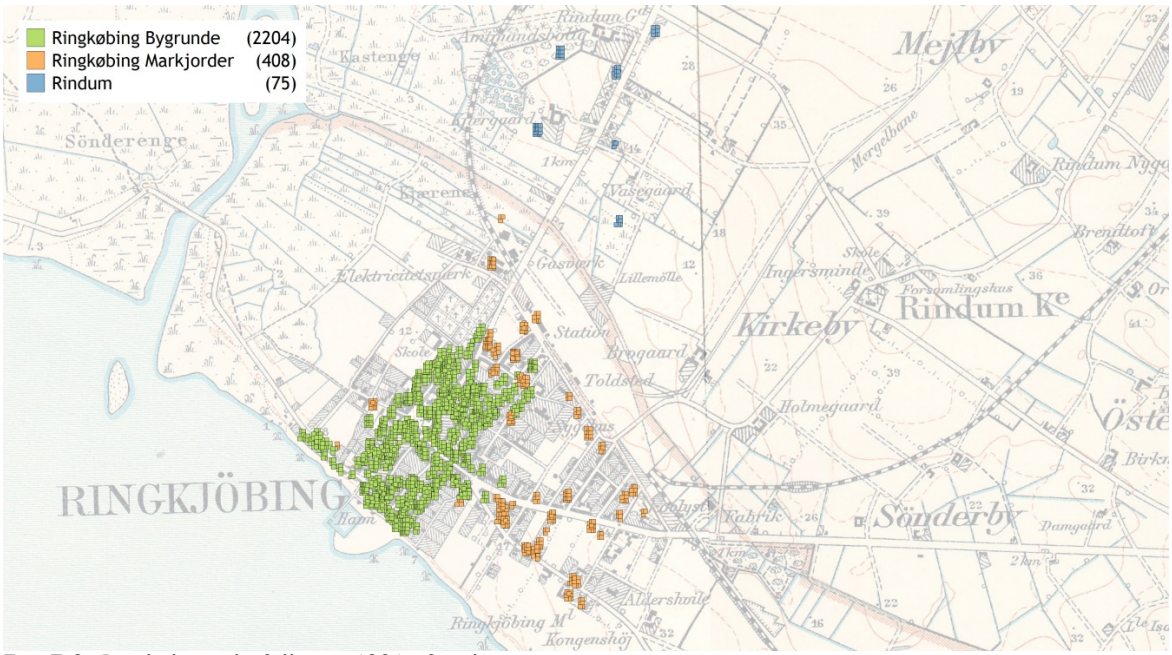

Fig. 7.9. Ringkøbings befolkning 1901 efter kvarterer

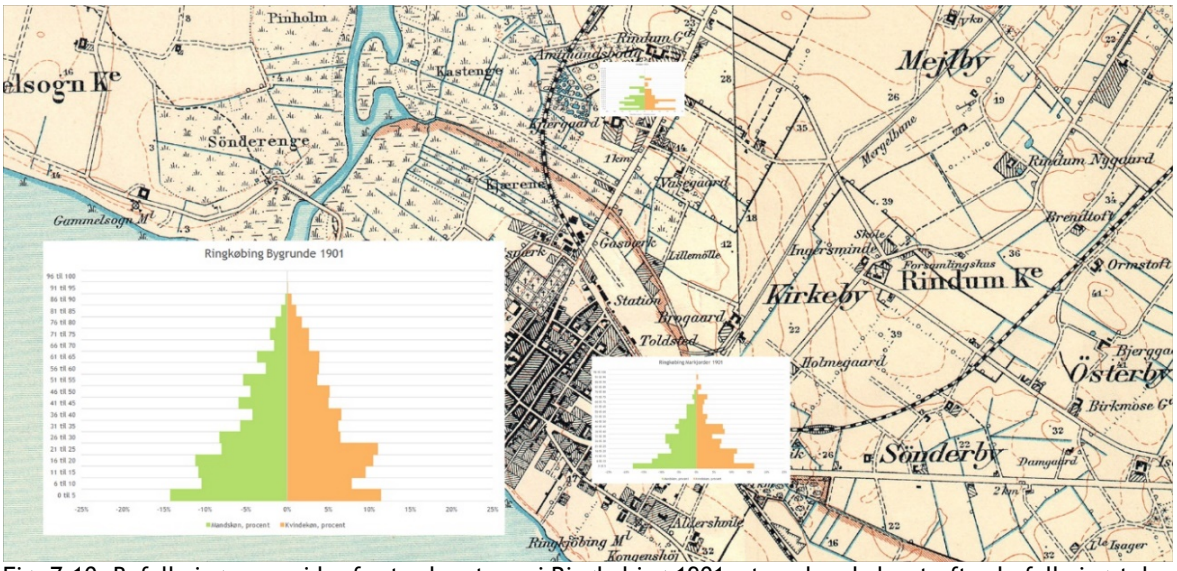

Fig. 7.10. Befolkningspyramider for tre kvarterer i Ringkøbing 1901, størrelse skaleret efter befolkningstal

Fig. 7.11 er en kortlægning af de 5 % største skattebetalere i Ringkøbing i 1901, der bortset fra Amtmand G.H.V. Feddersen på Rindumgaard alle ligesom 20 år tidligere var koncentrerede i Ringkøbings centrale gader Algade, Torvet, Nygade og Østergade inklusive disse gaders umiddelbare forlængelser. I toppen af listen havde købmændene mistet terræn i forhold til mere specialiserede erhverv. Rigest var nu Claudiane Mølgaard, der fra 1898 drev Mølgaards Tobaksfabrik i Algade (se kapitel 14). Nummer to og tre var herreekviperingshandler og skrædder Christen Traberg i Nygade og apoteker Hans Leganger Heiberg i Algade.

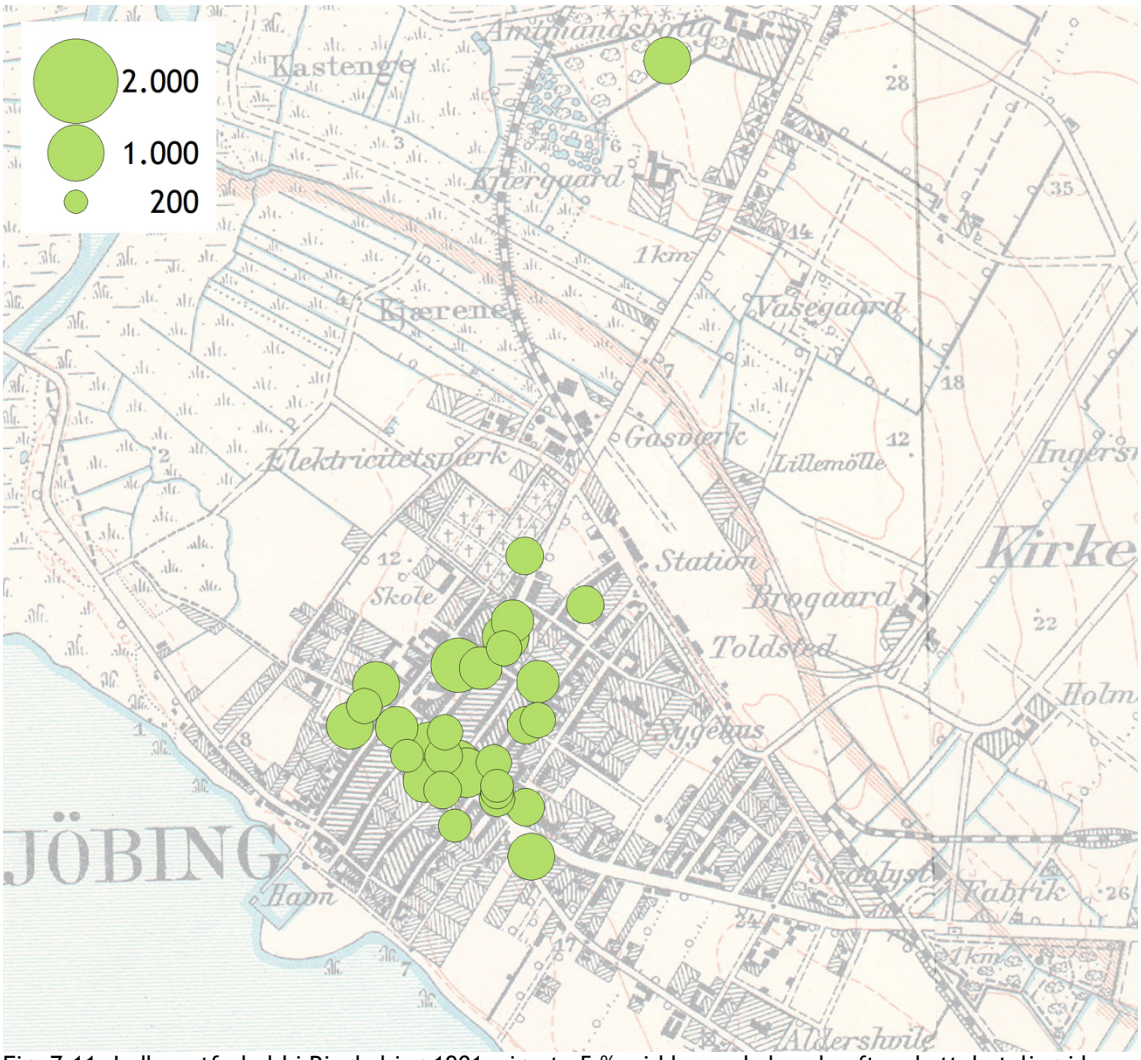

Fig. 7.11. Indkomstforhold i Ringkøbing 1901, rigeste 5 %, cirklerne skalerede efter skattebetaling i kr.

Forholdene mellem indbyggernes fødesteder i bilag 7.6-7 tegner ingen synlige forskelle mellem byens gamle gader, hverken hvad angår afstand eller fødesognenes type. Hvad angår forholdet mellem Bygrunde og Markjord er en beskeden, men måske nok interessant forskel til stede derved, at det gamle kvarters beboere fyldt 15 år kun for 43 %'s vedkommende var født uden for Ringkøbing Amt, mens det tilsvarende tal for de nye områder ved banegården og mod øst var 53 %.

Bilag 7.8 og det centrale udsnit i fig. 7.12 viser en mere sammensat erhvervsstruktur i forhold til beboelse i 1901 end i 1880. Handelens og den ansatte hushjælps koncentration i Algade, på Torvet og i Nygade er dog fortsat et karakteristikum, mens handelen er helt fraværende i det spirende østlige kvarter. Håndværkets brede fordeling over Bygrundene går også igen. I nord, hvor den gamle købstad havde fået et lille nyt banegårdskvarter, var der nu en del beboere med ansættelse i den offentlige sektor. Dette afspejler dels jernbanens og postvæsenets

men også sygehusvæsenets voksende betydning som arbejdspladser. På dette kort når industrien den største procentuelle betydning blandt undersøgelsens seks folketællinger. Den pågældende sektors medarbejdere var for en stor del bosiddende centralt i det gamle kvarter. Den primære sektor fordelte sig på landbruget i grænseområderne mellem by og land og fiskere blandt småkårsfolk i gaderne ved fjorden.

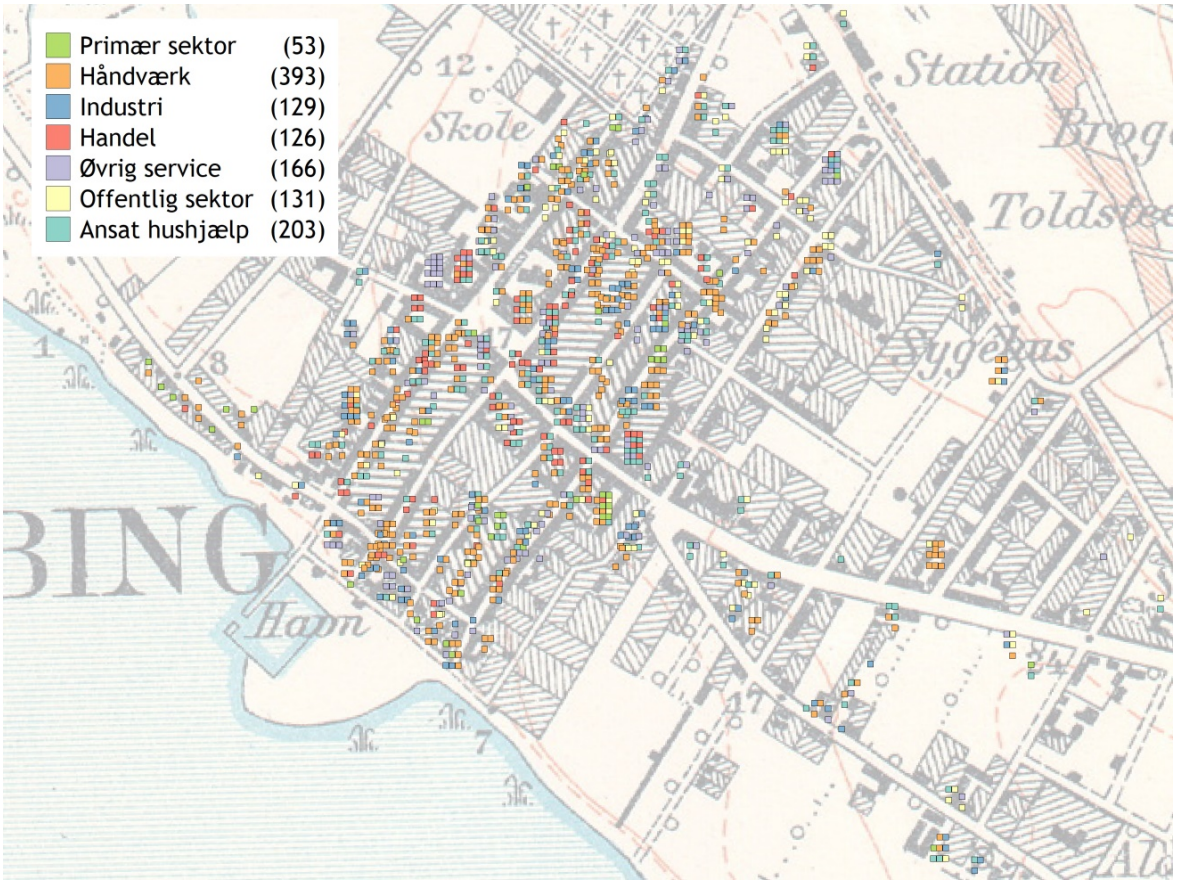

Fig. 8.12. Erhvervssektorer i Ringkøbing 1901, centralt udsnit

Som det fremgår af bilag 7.9-10, var de gamle strukturer angående husstande og erhverv til en vis grad svækkede. De hjemmeboende voksne børn og de logerende var blevet mange flere i forhold til det i husstanden boende tyende, og grupperne for arbejde i eller uden for husstanden var nu næsten lige store, hvor det 21 år tidligere var i de hjemmearbejdendes favør med faktor 2,6. Det mere sammensatte billede til trods lader gamle træk sig imidlertid fortsat identificere. Det mandlige tyende var stadig talrigt i gader med mange husstande inden for handel, mens særligt de hjemmeboende voksne sønner grupperede sig i de mindre velstillede gader. Tilsvarende er det fortsat tydeligt, at identiteten mellem arbejde og bolig var mest udbredt i de centrale gader. Om strukturerede forskelle mellem Bygrundene og de nye kvarterer var der ikke tale. Dertil var Markjordernes befolkning fortsat for lille og for spredt. Af husstande med

mere end fire personer med erhvervsangivelse var der nu 36. Henrik Schiønnings fornemme Hotel Ringkøbing på Torvet topper listen. Han havde to husjomfruer, en husholdningselev, en kokkepige, tre stuepiger, hotelkarl, gårdskarl, vinkyper og to kelnere i sit brød og under sit tag. Andenpladsen tilfalder kolonialhandler Mikkel Christensens husstand i naboejendommen Den Gamle Borgmestergaard, hvor folketællingen oplister købmanden selv, to kommisser, to lærlinge, en kusk, to pakhuskarle og to tjenestepiger. Af de 36 husstande er 21 karakteriserede ved identitet mellem arbejde og bolig, mens 16, heriblandt fattiggården nordøstligst på Bygrundene var husstande med logerende eller voksne børn med arbejde uden for husstanden. Den gamle struktur var fortsat dominerende, men billedet var mere blandet end i 1880.

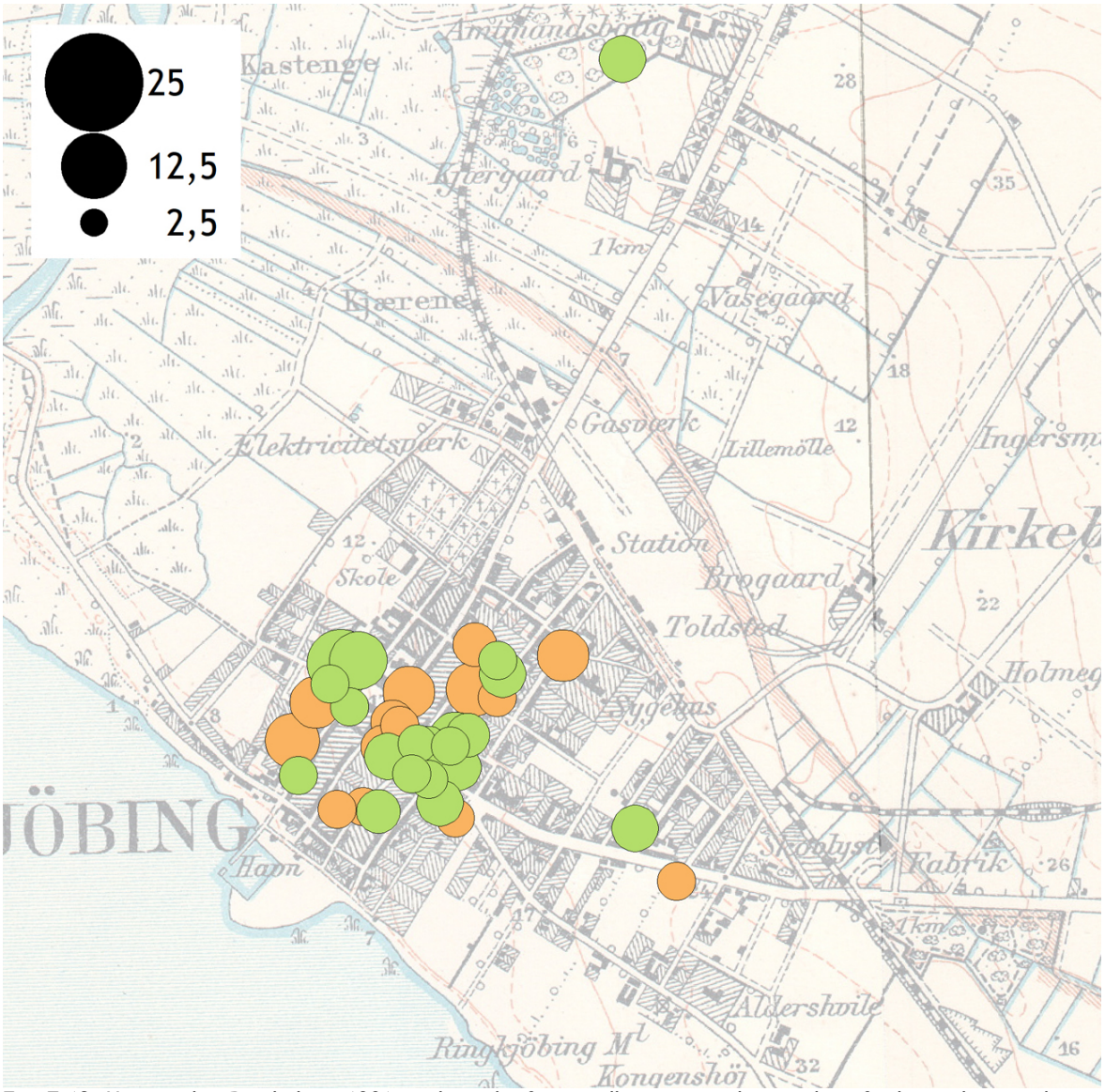

Fig. 7.13. Husstande i Ringkøbing 1901 med mindst fem medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

I forhold til 1880 tegner de ovenstående kort et billede af både kontinuitet og forandring i Ringkøbings socialtopografi. Nye kvarterer uden for købstadens gamle udstrækning var i deres vorden, men de var endnu så små, at de vanskeligt lader sig afsøge for struktur i kvantitative termer. Byens definerende rumlige struktur var stadig i det store og hele den førekspansionelle med handelsstrøgene Algade, Torvet, Nygade og til en vis grad Østergade og Vester Strandgade som de centrale, mens de øvrige gader dannede rammer om småkårsfolks mere beskedne kår.

1921

Den forandring af Ringkøbings fysiske udstrækning, der havde taget sin begyndelse i 1901, tog fart over de følgende 20 år, således at de nye bymæssige områder på Markjorden efterhånden nåede et indbyggertal af sammenlignelig størrelse i forhold til bygrundenes. Med en vækst fra 2.204 til 2.235 personer var befolkningsudviklingen inden for købstadens gamle udstrækning nu begrænset. Markjordernes indbyggertal derimod var vokset fra 408 til 1.556. I sin lokalisering fulgte denne vækst tendenserne fra 1901, idet beboerne grupperede sig i tre områder: Et større omkring de to veje mod øst, et mindre i en lomme mellem byens ældre kvarterer og banegården samt et mindre på byens vestside på kanten af engene. I Rindum havde de første tendenser til udstykning af bymæssig karakter spredt sig i det nordlige område mellem byen og amtmandsboligen, mens et nyt område mod øst også var under udvikling. Ligesom i 1901 giver befolkningspyramiderne i fig. 7.15 indikationer i retning af flere børn på Markjorden og flere gamle på Bygrundene.

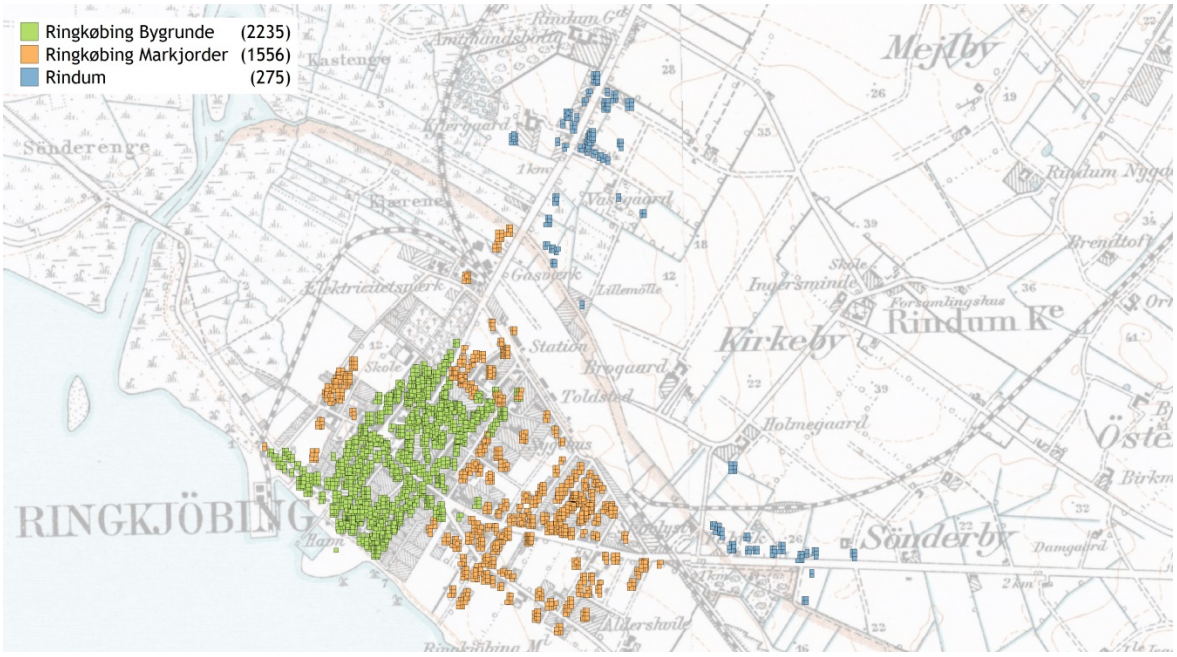

Fig. 7.14. Ringkøbings befolkning 1921 efter kvarterer

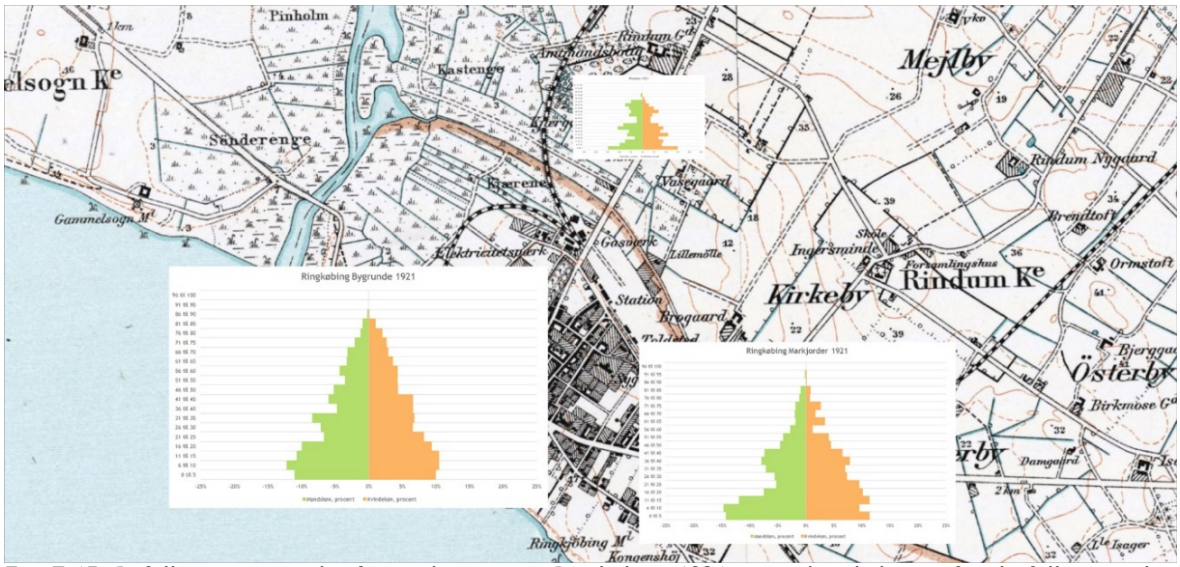

Fig. 7.15. Befolkningspyramider for tre kvarterer i Ringkøbing 1921, størrelse skaleret efter befolkningstal

Når Ringkøbings rigeste 5 % i 1921 placeres på kort og skaleres efter deres skattepligtige indkomst, tegner de et billede af en by i begyndende forandring. Som i 1880 og 1901 er det et hovedindtryk, at de bedrestillede boede i de centrale gader Algade, Torvet, Nygade og Østergade, mens Bygrundenes sydlige område var uden større skatteydere. Men der var også enkelte undtagelser for reglen. Området ved banegården og den inderste del af gaflen mellem Herningvej og Kongevejen (Markjorderne tæt øst for Østerport) var nu hjemsted for enkelte velstillede skatteydere, dog i sammenligning med disse områders voksende befolkningstal kun ganske få. Rindum markerer sig trods sin ganske lille befolkning i forhold til det samlede indbyggertal med nogle af de mest velhavende borgere. Øverst på listen havde tre mænd med adresse i byens gamle centrum indtægter over 30.000 kr.: Maltsaftfabrikant H.B. Nielsen i Østergade, herreekviperingshandler Jens J.L. Holm i Nygade og Ole Glistrup, der drev manufakturhandel på Torvet i samme ejendom som agent Christensen 41 år tidligere.

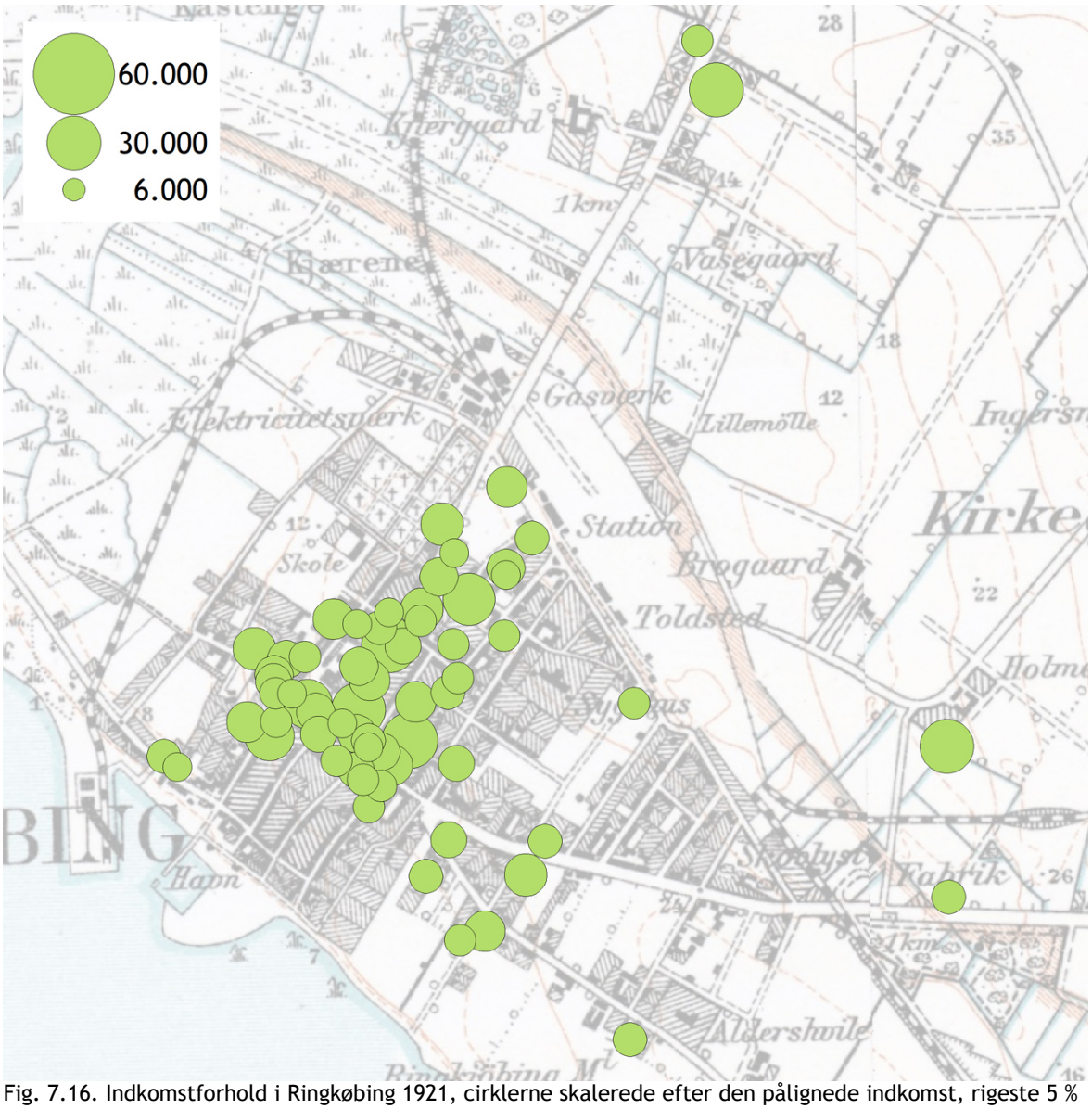

Fig. 7.16. Indkomstforhold i Ringkøbing 1921, cirklerne skalerede efter den pålignede indkomst, rigeste 5 %

Af bilagene 7.11-12 fremgår, at mens byens forskellige kvarterer rekrutterede ret ens, hvad angik de voksne indbyggeres fødesteder fordelt efter by eller land, var der en vis forskel, hvad angik den geografiske afstand. Blandt Bygrundenes beboere fyldt 15 år var 36 % født i Ringkøbing eller et nabosogn, mens 31 % var født uden for Ringkøbing Amt. De tilsvarende procentsatser for det nye kvarter på Markjorderne var 26 og 38.

Bilag 7.13 og fig. 7.17-18 viser Ringkøbings erhvervsstruktur mellem en ny og en gammel tid. I de centrale gader er det stadig tydeligt, at folk med udkomme ved handel koncentrerede sig i de traditionelle hovedstrøg samt i stigende grad også i Vester Strandgade. Det er også fortsat muligt at erkende håndværket som koncentreret i de nordlige og sydlige sidegader. Men håndværkets betydning i det lokale arbejdsmarked var vigende, mens nye sektorer var i vækst. Samlet set var den offentlige sektor nu den næststørste. Dette forhold var særligt udpræget i de nye kvarterer. Af 159 personer i

denne blandede kategori med bopæl på Markjorderne var 69 ansat ved jernbanen og 23 ved postvæsenet. Kategorien domineres således i høj grad af beskæftigelse, der knyttede sig til en ny tids økonomi med netværk og transport.

Fig. 7.17. Erhvervssektorer 1921 efter kvarterer

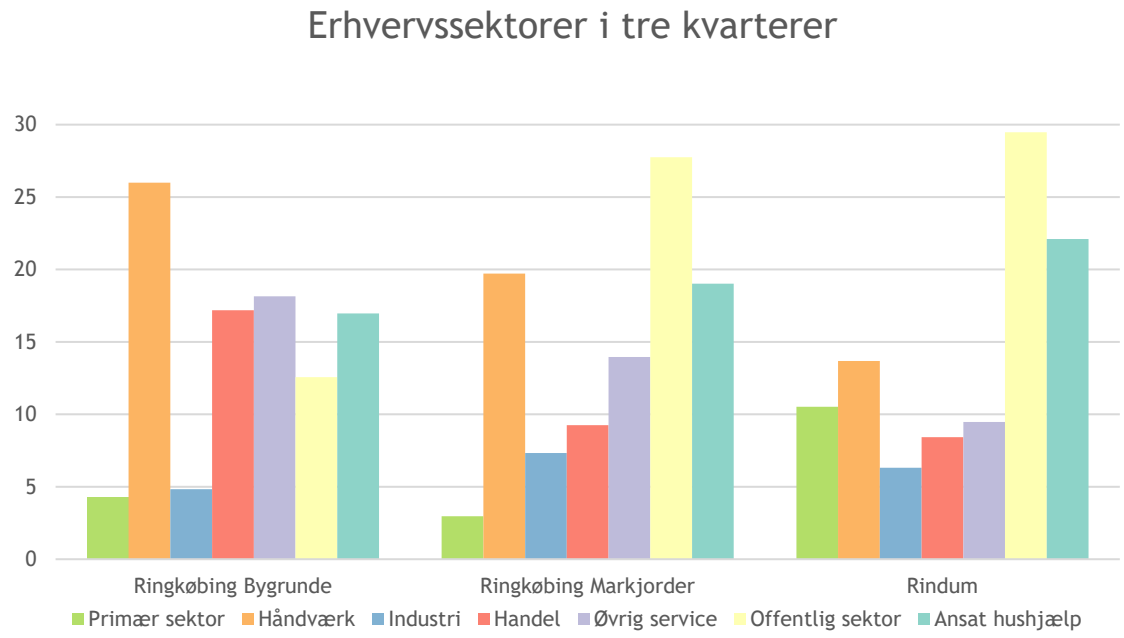

Fig. 7.18. Erhvervssektorer i Ringkøbing 1921, i %

Den gamle husstandsstruktur med identitet mellem arbejde og bolig var nu tydeligt under afvikling til fordelt for et mere funktionsopdelt byrum. Det 41 år tidligere så talrige mandlige tyende er den næstmindste kategori i bilag 7.14, og kategorien fordeler sig ikke længere i nogen særligt markant rumlig struktur. De mange hjemmeboende voksne børn og de ikke så få logerende indikerer, at det nu var helt almindeligt at bo et sted og arbejde et andet, især i byens nye kvarterer. Bilag. 7.15 viser, hvordan den samlede balance mellem arbejde i eller uden for husstanden nu var tippet, så adskillelse var blevet det mest normale. Her var der imidlertid tale om forskelle mellem nye og gamle kvarterer, og de centrale gader var stadig karakteriserede ved den gamle struktur. Fordelingen mellem erhverv i tilknytning til bolig eller ikke var henholdsvis: Bygrundene: 18 % og 19 % af samtlige indbyggere, Markjorderne: 10 % og 21 % og Rindum: 11 % og 17 %. Også husstandene med mere end fire arbejdende personer var nu spredt ud over gader og kvarterer, og de var i øvrigt blevet færre, mens indbyggertallet var blevet større. Hotel Ringkøbing, hvor Morten Hansen Nørrelund nu var vært, var igen størst med kelner, kelnerlærling, to hotelkarle, to stuepiger, kogejomfru, smørrebrødsjomfru, vaskekone, sølvtøjspige, kokkepige og to elever. Men den næststørste var nu at finde blandt de sammensatte, nemlig i K.F.U.M.-hjemmet i Mellemgade, hvor værtinden og to tjenestepiger holdt hus for en snedkersvend, en typograf, en karetmagerlærling, en portør, en manufakturlærling, en snedker, en mekaniker, en lokomotivfyrbøder og en skræddersvend. Af 34 husstande var nu kun 16 karakteriserede ved identitet mellem bolig og arbejde, mens 18 var af den blandede type. Når der ses bort fra den store husstand på sygehuset, hvor sygeplejersker og portører havde bolig til rådighed, giver kortet et vist om ikke ligefrem manifest billede af, at den traditionelle type samler sig om de gamle gader, mens de orange cirkler er mere spredte.

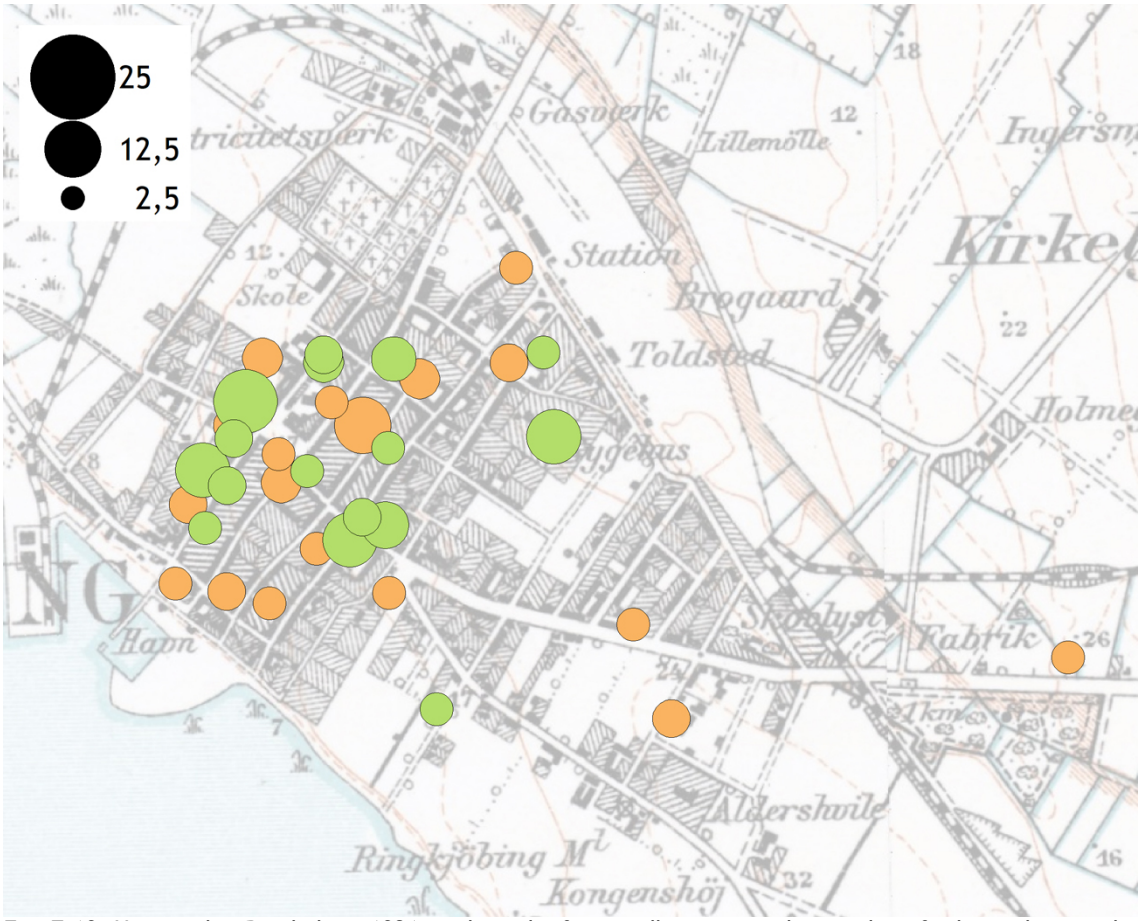

Fig. 7.19. Husstande i Ringkøbing 1921 med mindst fem medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

De ovenstående kort over Ringkøbings beboere i 1921 tegner et billede af byen mellem nyt og gammelt. De nye kvarterer på Bymarken og i Rindum afspejler en række karakteristika svarende til dem, der beskrives i litteraturen om andre mindre købstæders rumlige segregering. Identiteten mellem bolig og arbejdssted var brudt, og i erhvervslivet var ansættelse ved de statslige etater inden for transport og kommunikation nu af stor betydning. Meget af den gamle struktur var imidlertid intakt i byens ældre gader, hvor både erhvervs- og husstandsstruktur udviste betydelig kontinuitet.

Afslutning

Undersøgelserne i dette kapitel tager udgangspunkt i tre områder, der både byder sig til i kraft af administrativ inddeling, og som samtidig er en oplagt kronologi for byens rumlige vækst: De gamle byområder på Bygrundene, de nye på Markjorderne og de små tilløb til forstadsbebyggelse i Rindum. Denne inddeling er ikke uden problemer. Analyserne viser, hvordan de gamle sociale modsætninger inden for byens

middelalderlige udstrækning kun langsomt blev mindre i perioden 1880-1921. Tilsvarende fremgår det, at Markjorderne havde i hvert fald to ret forskellige områder med velstillede beboere ved banegården og et mere blandet område i øst, samt at udviklingen i Rindum Sogn foregik i to forskellige områder langs landevejene. Den centrale sondring mellem nye og gamle kvarterer har imidlertid også fordele. Den giver anledning til at fremhæve, hvordan de gamle sociale og økonomiske strukturer kun langsomt forandredes, hvor de én gang var etableret, mens de nye områder som en tabula rasa fra starten var formet ved mange af den nye tids strukturer. Denne observation fungerer som oplæg til det følgende kapitel om Skjern.

Kapitlets centrale resultat er, at også den lille købstad med beskeden vækst og med en meget beskeden industriel sektor gennemgik en transformation, hvor den lokale økonomi eller i hvert fald det lokale arbejdsmarked i mindre grad blev drevet af efterspørgsel i et lokalt opland og i større grad kom til at indgå i bredere netværk. Lige så vigtigt er det imidlertid, at der over denne sondring var store interne forskelle i byen. De nye træk kan kun forklare en del af Ringkøbings socialtopografiske forhold anno 1921, hvor en række af den lille købstads førekspansionelle træk fortsat lader sig spore. Byens velhavere søgte stadig kun i begrænset grad væk fra det gamle økonomiske centrum i Algade og omkringliggende gader. Handelslivet her lader sig endnu aflæse som et vigtigt økonomisk omdrejningspunkt med en struktur bestående af store husstande, hvor mange endnu også boede hos deres arbejdsgivere. Desuden var den gamle kontrast mellem de velstillede i handelsgaderne og småkårsfolk i sidegaderne længst i nord og syd i det gamle kvarter stadig tydeligt til stede. Ringkøbings forhold skiller sig således i nogen grad ud fra de af Peter Dragsbo beskrevne for Aabenraa, der netop også tager 1921 som slutår. Den nordslesvigske købstad havde i højere grad gennemgået en transformation, hvor Burgess og Hoyts modeller for den store bys rumlige segregation med koncentrisk vækst, og ressourcer og kapital, der søgte væk fra centrum, lod sig identificere. I Ringkøbing var der endnu ved dette punkt i tid i det højeste tale om en sådan udvikling i sin vorden. Man kan således med Alfred Sørensen, der havde haft sin ungdom i Ringkøbing, men som skrev sine erindringer i 1920'erne efter et langt liv med tilknytning til flere andre købstæder, undre sig over, *"at der, da Ringkjøbing begyndte at udvide sig stærkt, ikke blev bygget en Række Villaer langs Fjorden."*[327] Disse træk perspektiverer konklusionerne i kapitel 11 om Ringkøbings elite omkring 1921 bestående af en traditionel gruppe i byens centrum og kun et supplement af nye medlemmer af mere sammensat baggrund.

[327] Sørensen, 1924, 7

8. Skjern: Rum og segregering

> *"Skjern var dengang en ung By, men en By i stærk Udviklingen.* (…) *En lang Række* [huse] *fra Byskolen i Nord til Dalgaards Garveri ved Kirkeaaen i Syd. Det ældste er Skomager Outzens lille straatækte Hus fra 1852. Saa kommer gamle Købmand Hansens Handelsgaard, der i sin Tid drev Handel paa Flensborg. Og saa kommer i hurtig Følge alt det øvrige med Kro og Vejrmølle, Station og Thinghus, Tømmerhandel og Jernstøberi, og mange andre Virksomheder, som hurtigt slog Rod og skabte sig en udstrakt Kundekreds fra de omliggende Sogne. Det var unge Mennesker, der slog sig ned. De kom fra alle Egne af Vestjylland og bragte med sig baade Mod og Vilje til at tage fat og udrette noget."*
>
> Johansen, 1942, 16

I dette kapitel er Skjerns socialtopografi genstand for undersøgelser nært i slægt med det forrige kapitels for Ringkøbing. De centrale spørgsmål fra forskningen i den lille købstads rumlige struktur omkring 1900 er til dels strukturerende for undersøgelsen, der både har byens velhaveres eventuelle udflytning fra centrum til periferi og husstandsstrukturen som centrale spørgsmål. Den pågældende forskning tager imidlertid den etablerede by som sit udgangspunkt, mens en undersøgelse af Skjerns rumlige struktur 1880-1921 må tage hensyn til byens opståen i samme periode. I den indledende formulering af kapitlets spørgsmål og hypoteser hentes der derfor begreber i stationsbyforskningens ikke særligt omfattende overvejelser om rumlig segregering samt i materiale i Kim Clausens i kapitel 1 omtalte undersøgelser af en række forhold i Skjern. Kapitlet er struktureret som det forrige med tre synkrone snit, et for hver af afhandlingens bearbejdede folketællinger. Disse tre faser gøres til genstand for de samme GIS-baserede undersøgelser.

Den nye bys socialtopografi

I sit arbejde med Karise understreger Margit Baad Pedersen, at i hvert fald den ganske lille nye bys kvarterstruktur begrænsede sig til et klart økonomisk centrum med især handelen samlet i et område, der i årtierne efter 1900 fik karakter af gade omgivet af boliger og håndværk i en åben og ret blandet struktur.[328] Denne betragtning flugter med Aage Aagesens, der i sine overvejelser over den nye bys indre differentiering betoner,

[328] Pedersen, 1987, 49-55

at dette center opstod, hvor der på én gang var god adgang til stationen og til de landeveje ad hvilke, oplandets bønder søgte byen.[329] Peter Dragsbo omtaler Skjern som typisk for byer med grundstruktur bestående af landevej parallelt med jernbane. I sådanne byer opstod centrum med håndværk, handel og senere bagvedliggende villakvarterer umiddelbart ved banegården. Byen udviklede en klar opdeling i et foran banen og et bagved. Bagved byggede småkårsfolk små huse på store matrikler i tilfældige udstykninger, og her kom industrien efterhånden til. Peter Dragsbo oplyser, at kvarteret bagved banen ikke kun i Skjern, men også i andre byer hed Amager – hvad enten det nu skyldes store køkkenhaver i relation til Amager som Københavns grøntsagsleverandør, eller det henviser til Amager som den "forkerte" side af hovedstaden.[330]

Skjerns bebyggelseshistoriske kronologi benyttes som struktur af Kim Clausen i indledningen til en bog med gadebilleder før og nu. Clausen identificerer tre faser med en gradvis bevægelse fra Skjern Å i syd til banegården mellem de gamle Engsig- og Hedebygårde mod nord. Den første lille koncentration af service og administration var tidligt til stede i Skjern Birk. Anlæggelsen af de nye landeveje midt i 1800-tallet og næringsfriheden i 1862 stimulerede den første spire til ny by ved landevejskrydset ved Skjern Kirke, hvor chausséer fra Ringkøbing, Holstebro, Kolding og Varde krydsede Kirkeåen. Udviklingen her gik imidlertid i stå, da området omkring banegården efter åbningen af den vestjyske længdebane i 1875 blev centrum.[331] Den pågældende tekst er kortfattet og mere formidlings- end forskningsorienteret, men den er baseret på grundige undersøgelser,[332] hvori blandt andet findes en gennemgang af folketællingernes erhvervsbetegnelser 1845-1901 fordelt på de tre ejerlav: Skjern Birk med Kirkebyen, Engsig (området øst for banen) og Hedeby (Amager). Gennemgangen indikerer tidlig, men beskeden vækst i de sydlige områder baseret på embedsmænd og liberale erhverv, takeoff i stationsbyområdet omkring 1890 med mange håndværkere samt en begyndende vækst i Amagerkvarteret med beskedne erhvervsbetegnelser som arbejdsmænd og lignende omkring 1900. Det samme undersøgelsesmateriale tæller omfattende noter fra interviews med veteraner fra Skjern i begyndelsen af 1900-tallet. Søskendeparret Jacoba og Alfred Nielsen fortæller, at Amagers børn holdt sig for sig selv. De havde ikke venner *"ovre i byen"*, da de var af *"arbejderstanden"*, og de blandede sig ikke med *"forretningsbørnene*" på den anden side af banen. Interviewnotaterne bærer præg af stor opmærksomhed på Amagers småkårsfolk som en art fusion mellem urban arbejderklasse og rural husmandskultur og -økonomi. *"Alle*

[329] Aagesen, 1949, 106-12
[330] Dragsbo, 1997, 272
Tilsvarende observation for svenske forhold refereres af Aronsson, 1999, 40
[331] Clausen, 1983, 7-17
[332] SKJ1140

havde køkkenhave. Kartofler – rødbeder, grøntsager, hønsegårde var almdl. – gris i udbygning på 150 pund, 2 får ved remisen Rahbæk begyndte at have kaniner i amerikanske frugttønder." Folk på Amager havde forskellige fællesskaber f.eks. omkring indkøb af diverse fornødenheder eller social omgang ved begravelser eller festligheder, og deres økonomi var baseret på kombination af lønarbejde, husflid, småhandel, havebrug og dyrehold i lille skala.[333]

Denne gradvise indsnævring fra generelle betragtninger over den nye bys rumlige strukturer til undersøgelser af konkrete forhold i Skjern danner rammen for dette kapitels analyser af tre faser eller tre generationer, der for det første følger den socialtopografiske kronologi og befolkningsudvikling i fire kvarterer: Skjern Birk, Kirkebyen, Stationsbyen og Amager. For det andet analyseres de socioøkonomiske forskelle generelt i termer om rumlig segregering og specifikt med henblik på forskellene på "foran" og "bagved". Kim Clausens opfattelse af kontraster mellem Stationsbyen og Amager bringes i spil som undersøgelsens centrale hypotese: Var banen en afgørende social og økonomisk grænsedragning gennem Skjern i undersøgelsesperioden?

Kort

Nedenstående kort er udarbejdet i forbindelse med planlægningen af den vestjyske længdebanes linjeføring gennem Skjern Sogn med station på Nørre Kousgaards jord. Det fremgår, at de tre ejerlav Vester Skjern (Birk), Engsig og Hedeby ved indgangen til 1870'erne var åbent land med en vis koncentration af gårde, ager og eng langs Skjern Å og de mindre Kirke Å og Ganer Å. De følgende kort viser, hvordan matriklerne Engsig 3, 4 og 16 samt Hedeby 27 en generation senere var centrum i en ny by.

[333] SKJ1140
Disse resultater spiller sammen med Margit Baad Pedersens i kapitel 1 omtalte arbejde med at identificere en særlig stationsbylivsstil med karakteristika fra både by og land.

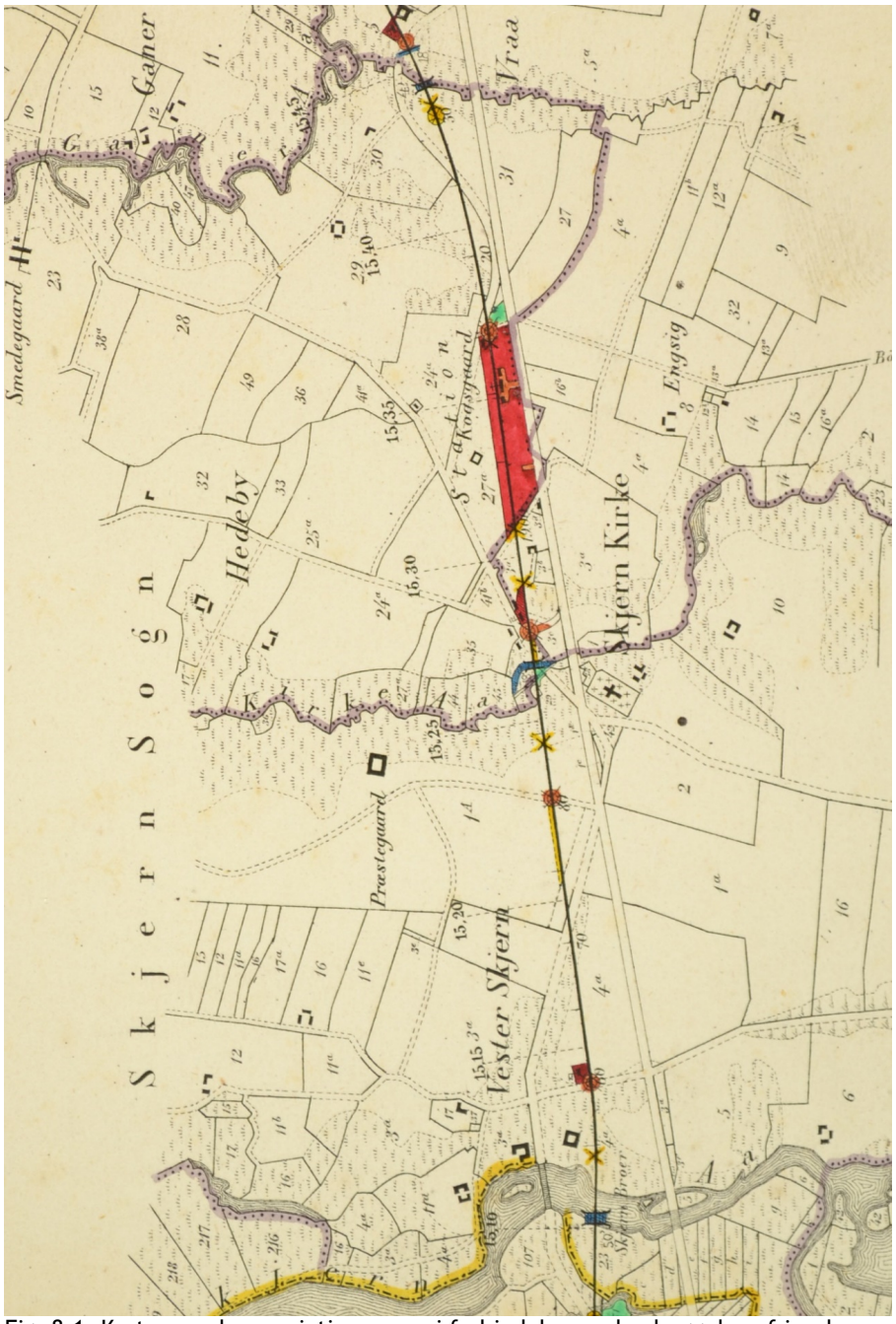

Fig. 8.1. Kort over ekspropriationer mv. i forbindelse med anlæggelse af jernbanen gennem Skjern Sogn (kortet drejet 90 grader for at blive nogenlunde nord-syd-regulært), Rigsarkivet PR-0237

Fig. 8.2-4 er sammenklippede matrikelkort med de områder af Skjern Sogn, hvor den nye by voksede frem. Det første viser situationen i 1880'erne, hvor den nye bys tidligste beskedne vækst foran banegården og i mindre grad mod syd ved kirken og de gamle vejkryds aftegner sig.

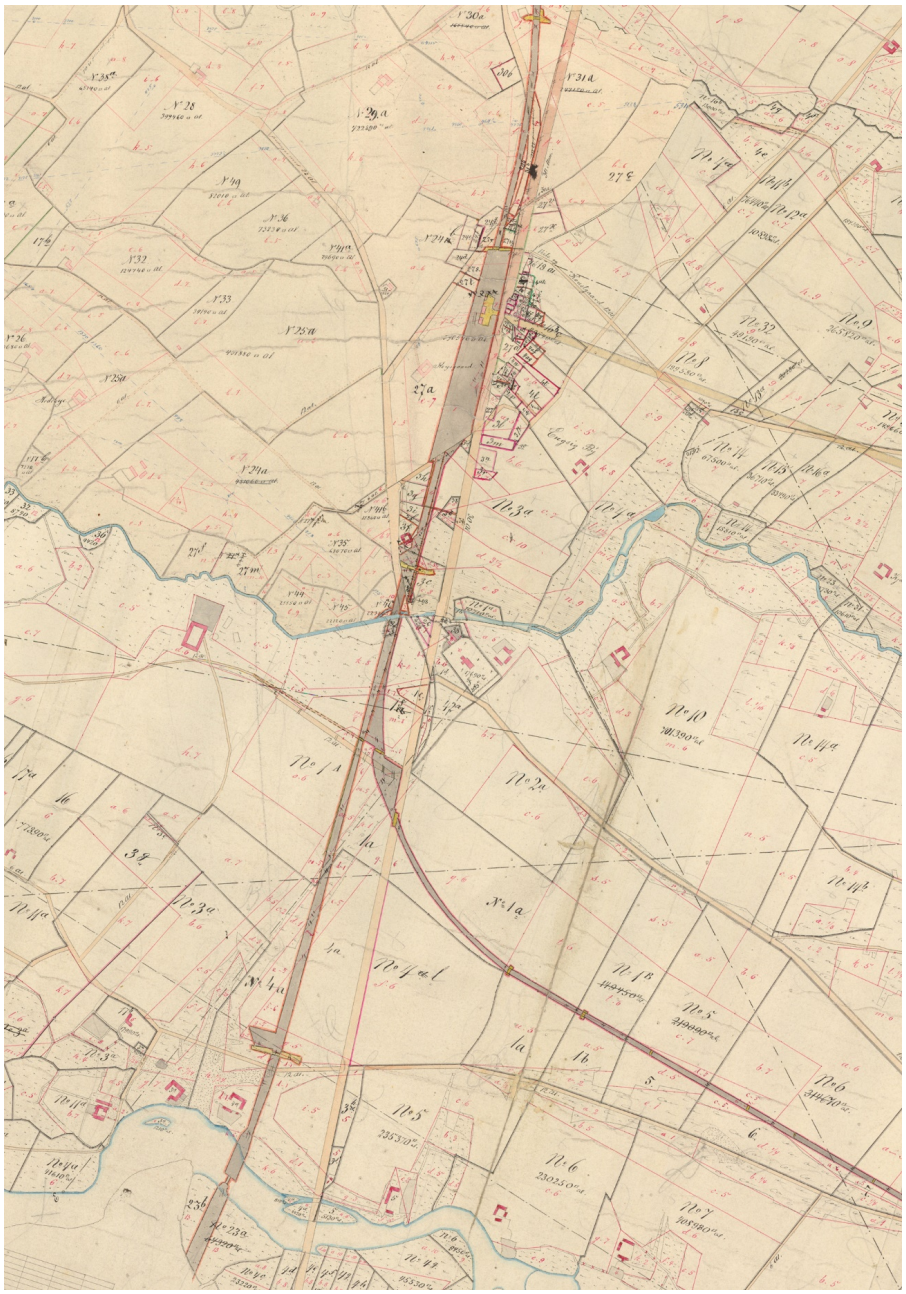

Fig. 8.2. Original2-kort over Skjern sammenføjet af kort over Hedeby ført til 1881 og Engsig og V. Birk ført til 1886, © Geodatastyrelsen

Det næste er føjet sammen af kort over udsnit af Engsig og Hedeby ført til 1899. Det viser en tæt gruppe af nye små matrikler foran banegården samt en mere moderat udvikling på Amager. De tilgrundliggende kort inkluderer ikke Kirkebyen og Skjern Birk.

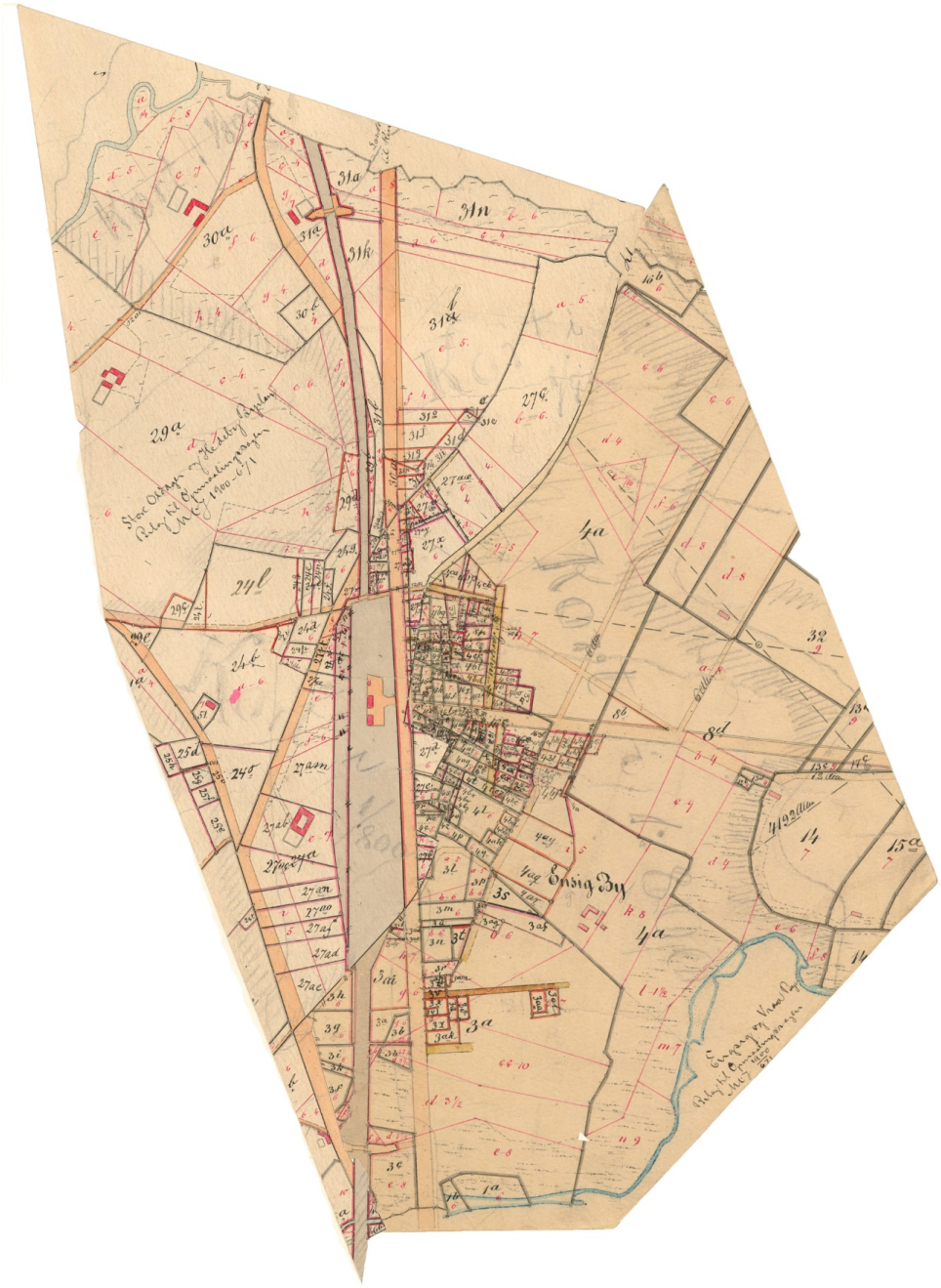

Fig. 8.3. Original2-kort over Skjern sammenføjet af kort over udsnit af Hedeby og Engsig ført til 1899, © Geodatastyrelsen

Fig. 8.4 er sammenføjet af kort over de egentligt bymæssige matrikler på kort over Engsig og Vester Birk ført til 1949 og Hedeby ført til 1958. Det viser den nye by i dens udviklede fase, før efterkrigstidens parcelhusudvikling og industrialisering sprængte rammerne på ny.

Fig. 8.4. Original2-kort over Skjern sammenføjet af kort over udsnit af Engsig og Vester Birk ført til 1949 og Hedeby ført til 1958, © Geodatastyrelsen

Matrikelkortene er for detaljerede og for rige på informationer til brug som underlag for GIS-kortene i den følgende analyse. Derfor benyttes for 1880 Det høje Målebordsblad målt 1871 med jernbanerne fra 1875 og 1881 indtegnede, for 1901 Det lave Målebordsblad med rettelser fra 1911 og for 1921 Det lave Målebordsblad med rettelser fra 1937 (© Geodatastyrelsen).

Mennesker

I det følgende er samtlige Skjerns i alt 4.079 personer tildelt geografisk placering efter den i kapitel 7 beskrevne fremgangsmåde. Dette arbejde er for langt de flestes vedkommende udført alene med baggrund i folketællingernes oplysninger om

matrikelnummer eller adresse, men for en restgruppe, der procentvis især tæller mange i 1880, har det været nødvendigt at supplere med oplysninger fra tidligere og senere folketællinger, fra realregister, fra den trykte skattebog, der fra 1923-24 inkluderede oplysninger om adresse samt fra lokalhistoriker og slægtsforsker Per Vigs samlinger og oplysninger. Ved dette arbejde er de fleste af de manglende personer placerede med nogenlunde sikkerhed, men en i det samlede billede mindre gruppe er kun placeret pr. hypotese eller pr. oplysninger, der i tid ikke ganske stemmer overens med undersøgelserne.

Tal i parenteser i signaturforklaringer henviser til samtlige den pågældende kortlægnings personer, også hvor kun et udsnit af byens udstrækning gengives.

1880

Skjern ved tærsklen til urban udvikling og økonomi gør et temmelig diffust eller måske snarere ruralt indtryk. Den beskedne befolkning var fordelt over et ret stort område, og om et centrum var der kun delvis tale. De fire kvarterer fordeler sig med ensartede små befolkningstal, idet området omkring herredsfogedgård, bro og kro i Skjern Birk dog allerede på dette tidspunkt var det mindste af de fire. Kim Clausens resultater med tidligt tilløb til center omkring kirken bekræftes, særligt derved at størstedelen af de her kodede som boende på Amager befandt sig i det senere Amager-områdes sydøstlige hjørne, der tydeligt var orienteret mod kirkebyen snarere end mod den nye banegård. Stationsbyen optræder allerede som det største af de fire kvarterer, og det fremgår, at der fem år efter banens åbning allerede boede flere personer foran stationen og ved overskæringerne umiddelbart nord og syd for. Kortets overordnede indtryk er imidlertid mindst lige så meget i forlængelse af det rurale Vestjyllands gamle bebyggelsesstruktur. Beboelsen grupperede sig stadig først og fremmest ved engene langs Skjern Å og Kirkeåen. Her lå sognets gamle institutioner: kirke, præstegård, fattiggård, herredsfogedgård og Skjern Brogård men også en del af den nye bebyggelse. Bebyggelse orienteret mod den nye infrastruktur i form af landevej og jernbane var stadig kun i sin vorden.

Fig. 8.5. Skjerns befolkning 1880 efter kvarterer

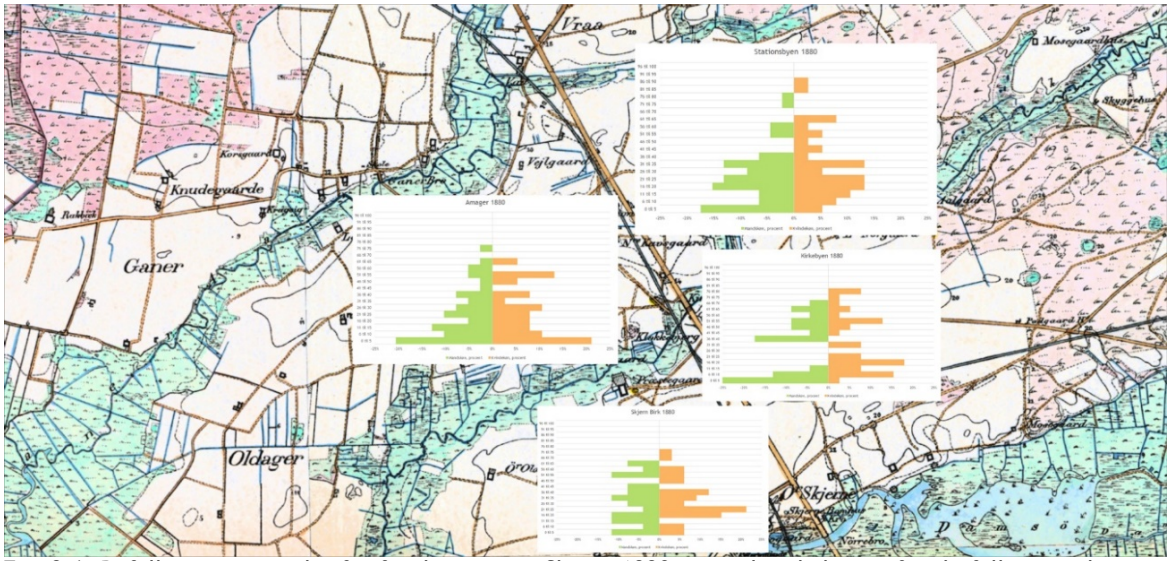

Fig. 8.6. Befolkningspyramider for fire kvarterer i Skjern 1880, størrelse skaleret efter befolkningstal

Med henblik på at tegne eventuelle kontraster er de fødte i Skjern Sogn og i nabosogne i Bilag 8.1 samlet i én kategori. Fødte i det øvrige Ringkøbing Amt er udeladt, mens alle fødte længere væk er samlet i den anden kategori. Bilag 8.2 gengiver samtlige kodningerne for fødestedernes type fra kapitel 6. Som i de øvrige kort for Skjern 1880 er der tale om meget få personer, og det vil være halsløs gerning at lægge synderlig vægt på små tendenser til en mere lokal og rural befolkning i de to sydlige områder end i de to nordlige.

Fig. 8.7 derimod viser tydelige forskelle. Mens beboerne i området i syd ved Skjern Å hentede deres udkomme i landbruget og den blandede servicesektor, var den

nye bys spirer ved kirken og banegården allerede dominerede af håndværk og handel og endda allerede på dette tidspunkt i en struktur, der kan læses som handel på en central plads, nemlig Chr. Fabricius Hansens købmandsgård med håndværket i en ring uden om.

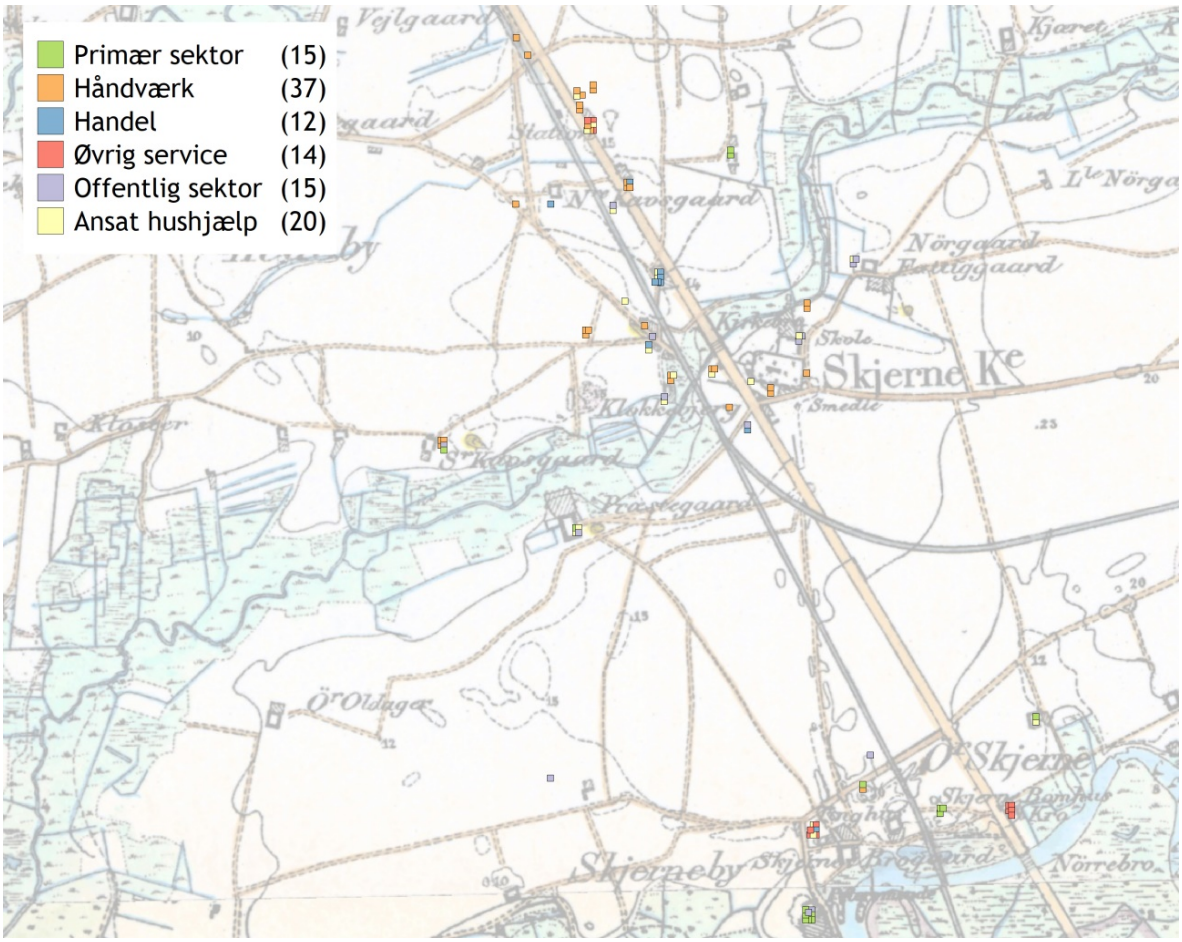

Fig. 8.7. Erhvervssektorer i Skjern 1880

De tre kodninger for individernes relationer til deres husstande omsat til kortanalyse tegner et forventeligt traditionelt billede af forholdene i Skjern 1880. Kategorierne for mandligt og kvindeligt tyende er de største i bilag 8.3, mens personer med erhverv og bolig under samme tag er langt de fleste i bilag 8.4. De fem husstande med mere end fire personer med erhvervsbetegnelse i Skjern 1880, der gengives i fig. 8.8, var alle karakteriserede ved identitet mellem bolig og erhverv. Den største var hos herredsfuldmægtig Adolph J.H. Barfoed i Skjern Birk, der havde selskab af husbestyrerinde, fuldmægtig, kontorist, og seks tjenestefolk uden nærmere specifikation i folketællingen. Den næststørste husstand var købmand Chr. Fabricius Hansens mellem kirkebyen og banegården med syv erhvervsbetegnelser: købmanden selv, to tjenestekarle, to tjenestepiger, en handelsbetjent og en handelslærling.

Fig. 8.8. Husstande i Skjern 1880 med mindst medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

En analyse af Skjerns befolkning 1880 omsat til geografisk distribution må til stadighed foretages under hensyntagen til det meget lille befolkningstal og de dermed forbundne usikkerheder, når materialet anskues i kvantitative termer. De fire forhåndsdefinerede kvarterer afspejler sig kun delvis i 1880-materialet. Skjern Birk havde tydeligt en anderledes erhvervssammensætning end den nye bys spire længere mod nord, men området fra kirken mod nord på begge sider af banen fremtræder ikke med forskelle, der i struktur afspejler tre forskellige områder. Det sydlige område havde trods herredsfogedgård og kro et ruralt præg, mens den nye bys senere centrum allerede her ved dens fase som rural by var karakteriseret ved handel og håndværk.

1901

21 år senere var Skjerns befolkningstal mere end firedoblet, og den nye bys bebyggelsesgeografi var forandret. Skjern Birk havde i de mellemliggende år mistet sin vægt som center i sognet; og kirkebyens befolkning var stagneret. Den nye tids udvikling foregik entydigt i områderne omkring banegården, hvor Stationsbyens befolkningstal var 11-doblet med struktur i stil med en halvcirkel med landevejen som diameter og med centrum foran banegården. På den anden side af jernbanen tog Amagerkvarteret form. Befolkningspyramiderne i Fig. 8.10 viser, at beboerne her var ældre end foran banen.

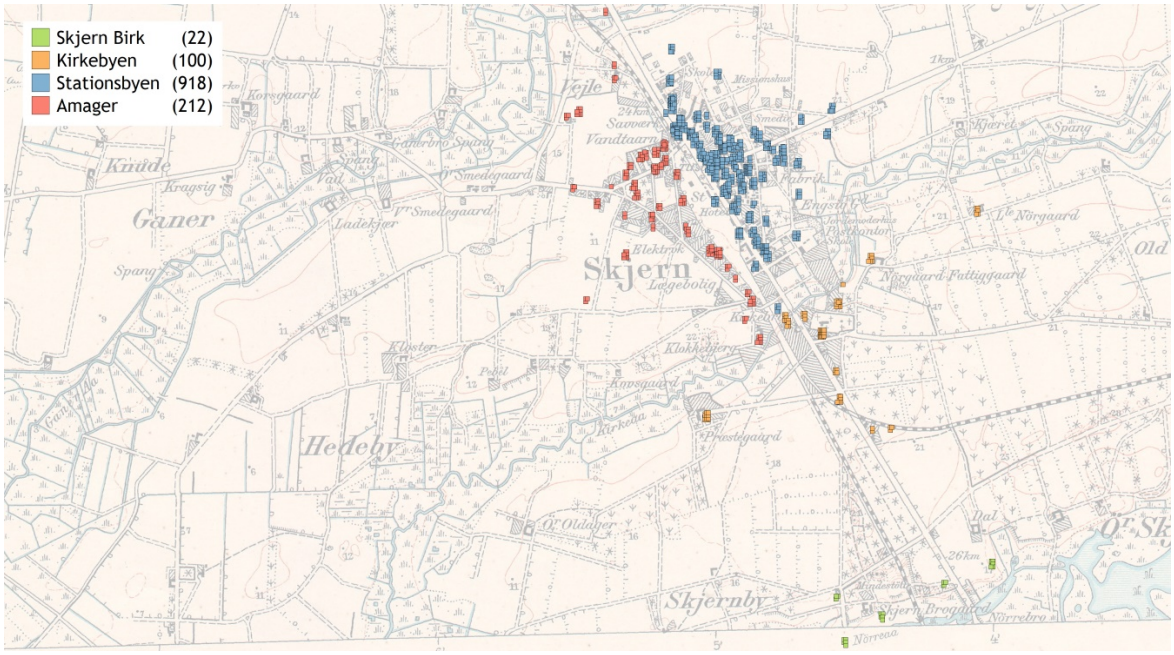

Fig. 8.9. Skjerns befolkning 1901 efter kvarterer

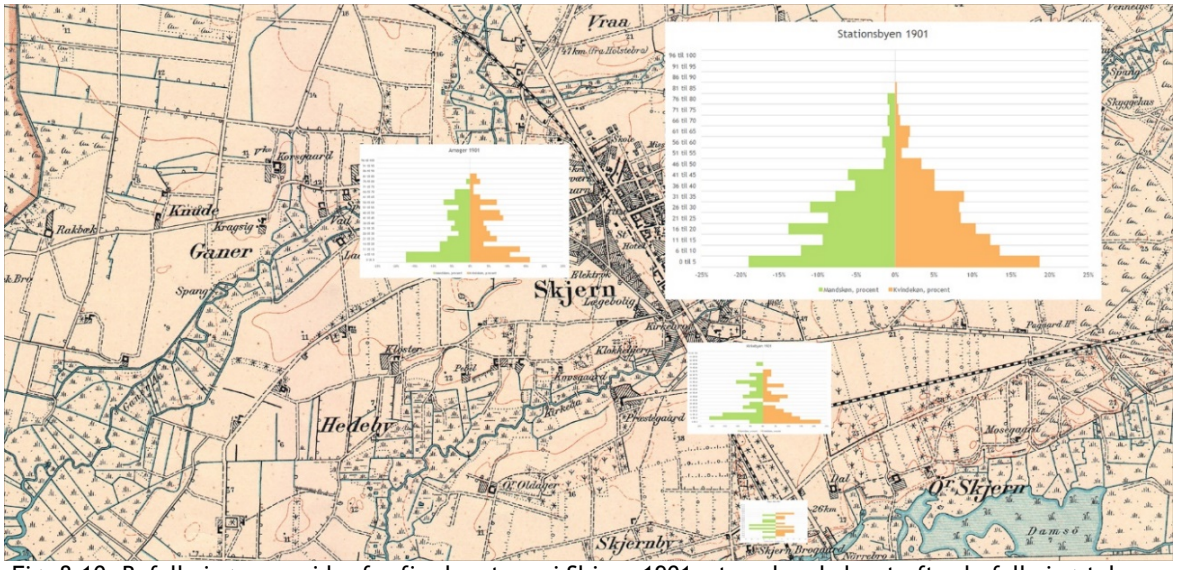

Fig. 8.10. Befolkningspyramider for fire kvarterer i Skjern 1901, størrelse skaleret efter befolkningstal

Skjerns største skattebetalere var med ganske få undtagelser koncentrerede i et centralt aflangt område langs landevejen over for banegården. Her fandtes også top tre bestående af tømmerhandler Hans Bank på en nordlig plads, mølleejer Jens Petersen i det centrale område og sagfører Ludvig Hector Kjær lidt sydligere. Kun en enkelt person i Skjern Birk, en på grænsen mellem kirkebyen og Amager samt en enkelt eller to i de nyeste gader bag landevejen i Stationsbyen bryder dette indtryk. Amagers beboere glimrer næsten ved deres fravær. De fleste betalte slet ikke skat, og de, der gjorde, er kun repræsenterede med små cirkler.

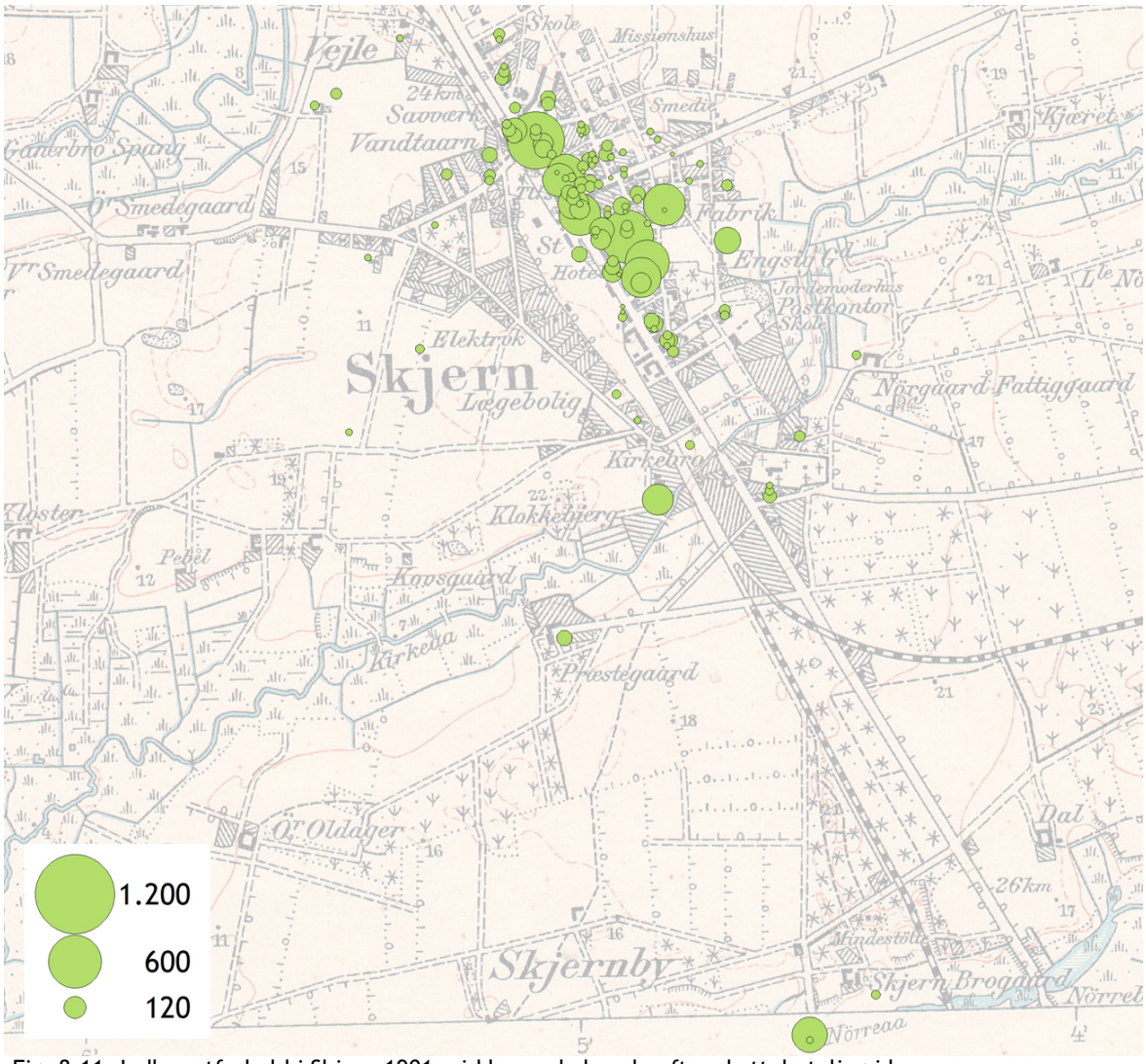

Fig. 8.11. Indkomstforhold i Skjern 1901, cirklerne skalerede efter skattebetaling i kr.

Bilagene 8.5-6 afslører ingen forskel på Amager og Stationsbyens beboere, hvad deres vandring til Skjern angår. Begge steder havde de indbyggere, der var fyldt 15 år, i meget høj grad startet livet på landet, og begge steder meget ofte i et af sognene tæt på Skjern.

Et blik på byens geografiske struktur i relation til dens erhvervssektorer med bilag 8.7 og fig. 8.12-13 afslører til gengæld en ganske tydelig systematik, hvor en indre struktur i den nye bys centrale strøg allerede var af større betydning end kronologien med de fire kvarterer. Handelssektoren var tydeligt struktureret på langs med landevejen, der på dette tidspunkt var etableret med karakter af gade. Håndværket og industrien grupperede sig i det samme område (typisk fag med kombineret håndværk og butikshandel) men tydeligt også i en halvmåne rundt om centrum med en række personer i nye gader øst for landevejen samt på Amager. De ansatte i den offentlige sektor udgjordes i høj grad af lærere ved de to skoler nordligst og sydligst i det centrale område samt af en del ansatte ved jernbanen, typisk bosiddende på Amager. Byens stuepiger grupperede sig ikke overraskende i en struktur, der spejler de største skatteyderes bopæle.

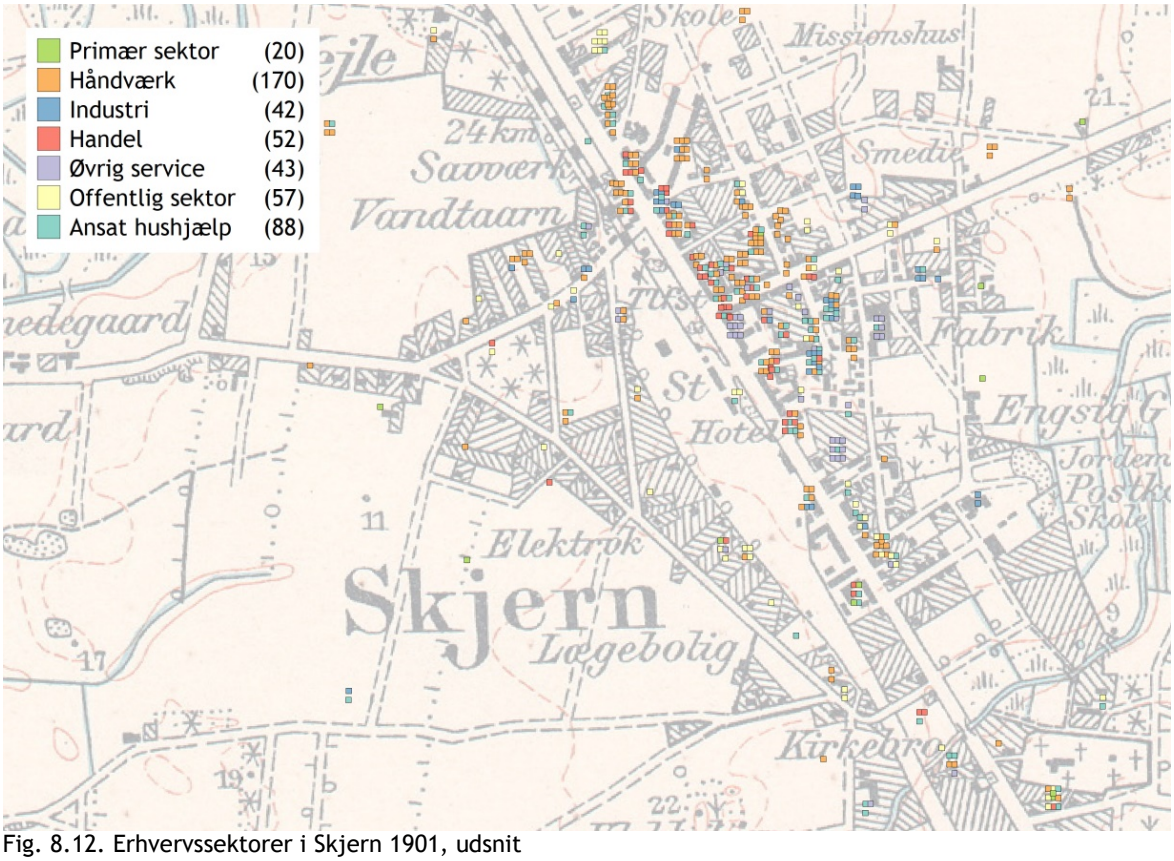

Fig. 8.12. Erhvervssektorer i Skjern 1901, udsnit

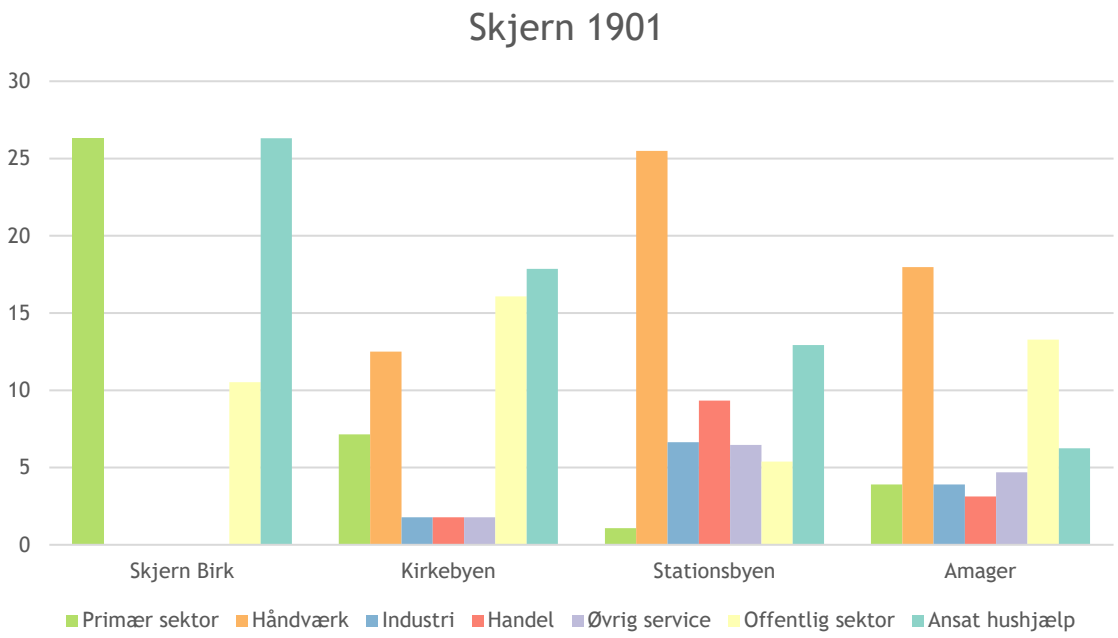

Fig. 8.13. Erhvervssektorer i Skjern 1901, % af samtlige indbyggere fyldt 15 i de pågældende områder

Husstandsstrukturen var fortsat præget af traditionelle forhold med identitet mellem bolig og erhverv. Af de udvalgte grupper i bilag 8.8 var det mandlige tyende den næststørste kun overgået af det kvindelige tyende. Hjemmeboende voksne sønner og mandlige logerende var fåtallige – med andre ord: svende, kommiser, lærlinge og arbejdskarle boede i høj grad i mesters eller købmandens husstand. Bilag 8.9 viser imidlertid, at den traditionelle struktur ikke stod uantastet. I stationsbyen havde langt de fleste af de erhvervsaktive personer i forholdet tre til en deres virke i forbindelse med boligen, hvor de enten havde tjenestebolig, drev selvstændig virksomhed eller boede hos deres arbejdsgiver, men i det nye og stadig ganske lille Amagerkvarter, gik lidt flere end halvdelen – helt i tråd med Kim Clausens indtryk fra interviews – på arbejde andre steder. Husstandene med mange erhvervsaktive grupperede sig nu meget tydeligt i stationsbyens centrale område suppleret med Otto Moes på præstegården og herredsfoged Vilhelm Rosenstjerne Krags i Skjern Birk. Størst var hotelejer Chr. Grønlunds husstand med ham selv, fire piger, tre karle og en hotelkarl. Materialet tæller 16 husstande, hvoraf den traditionelle struktur med identitet mellem erhverv og husstand endnu er dominerende i forholdet 3 til 1.

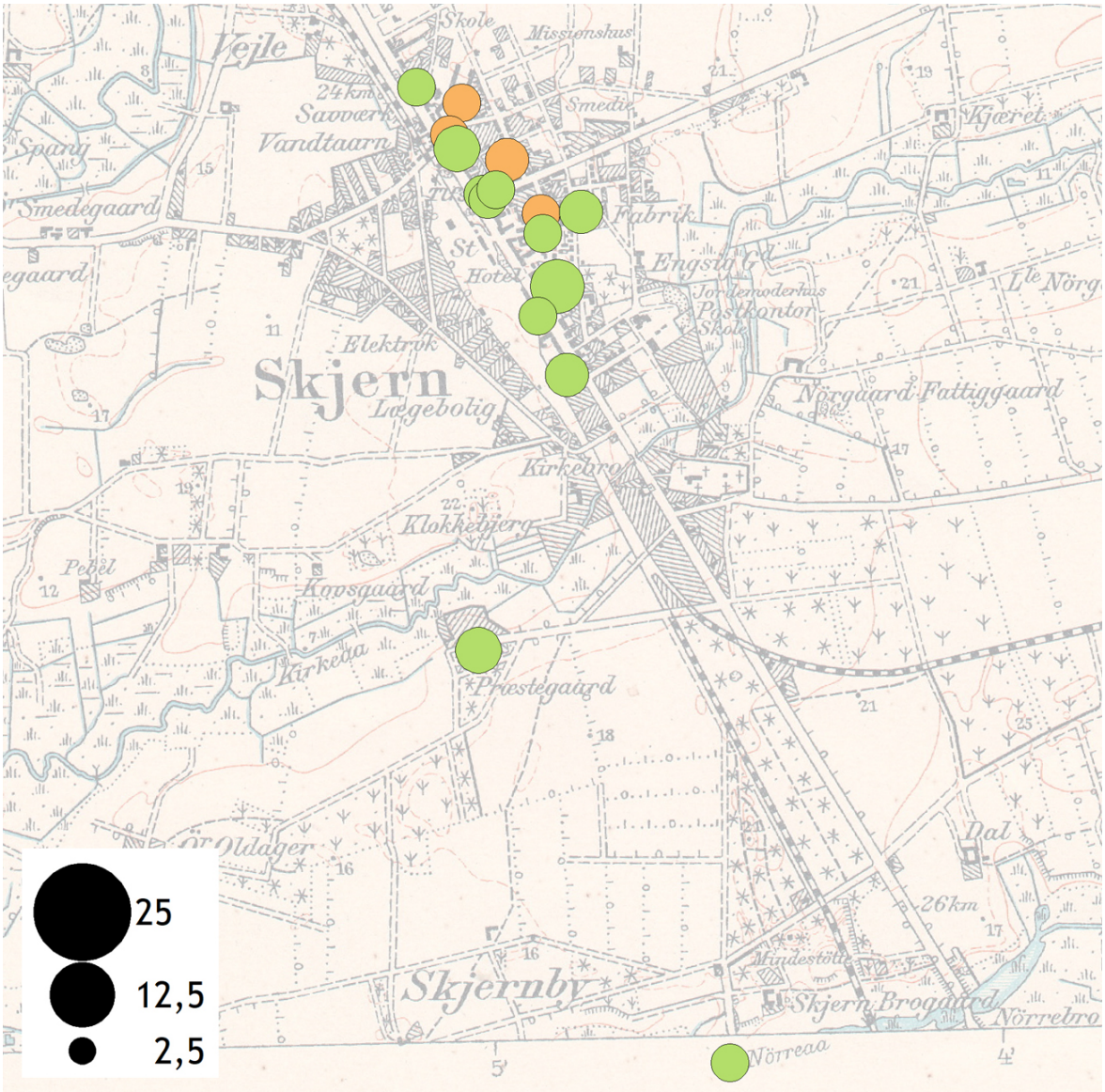

Fig. 8.14. Husstande i Skjern 1901 med mindst fem medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

Det centrale indtryk af Skjerns socialtopografi i 1901 er det forhold, at byens udvikling efter flere af hinanden kun delvis afhængige tidlige spirer til befolkningskoncentrationer ved herredsfogedgården i syd, ved vejkrydsene ved kirken og ved stationen nu havde udviklet sig med et meget klart centrum for vækst og aktivitet langs landevejen over for banegården, hvor byens mest velhavende beboere i rum falder sammen med handelssektoren, mens den største sektor, håndværket, grupperede sig over et større område. Mellem stationsbyen og Amager tegner der sig tydelige kontraster, hvad angår indkomstforhold og husstandsstruktur, mens de to kvarterer til gengæld svarede ret nøje til hinanden, hvad angår indbyggernes fødesteder.

1921

1901-21 fordobledes Skjerns indbyggerantal igen, men modsat den foregående periode foregik udviklingen nu i høj grad i rumlig kontinuitet. Skjerns befolkning anno 1921 grupperede sig med tyngde i stationsbykvarteret. Skjern Birk og Kirkebyen var nu ganske små i sammenligning med stationsbyen, der i forhold til 1901 havde mere dybde mod øst med indbyggere ikke kun langs landevejen, der nu havde navn af Bredgade, men også i Østergade og i et lille net af nye gader parallelt og på tværs. Amager havde vokset sig større, også i relative termer. Befolkningspyramiderne i Fig. 8.16 afslører, at byens befolkning nu, hvor dens vækst også var mere moderat, var noget ældre end 20 år tidligere, særligt på Amager.

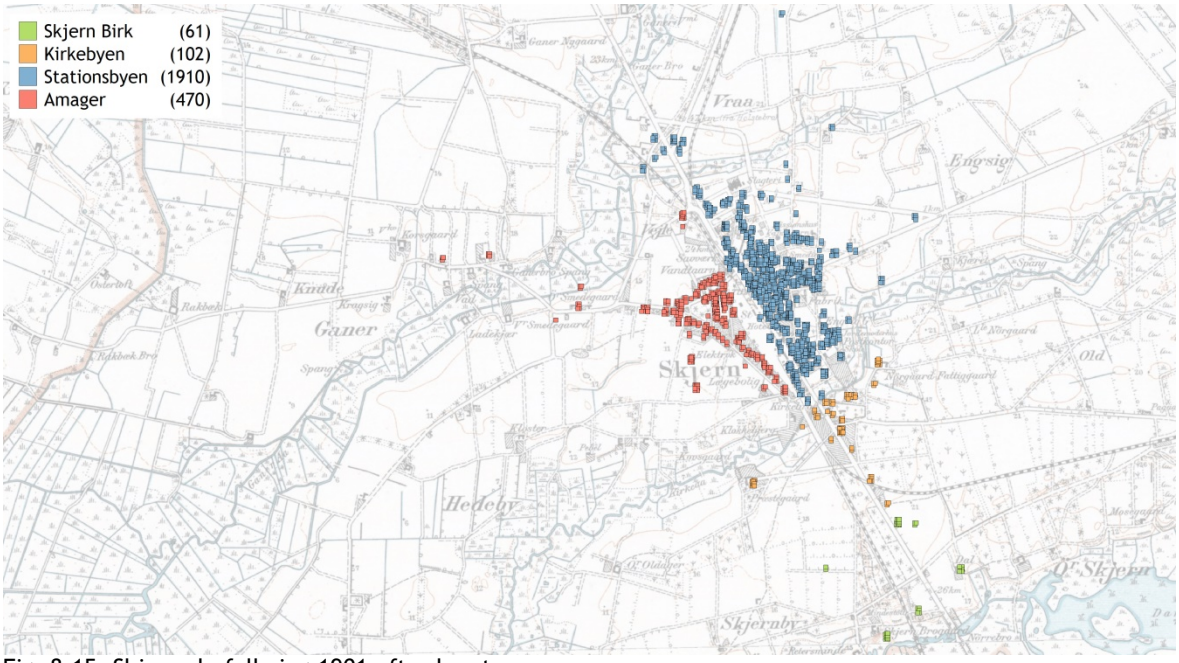

Fig. 8.15. Skjerns befolkning 1901 efter kvarterer

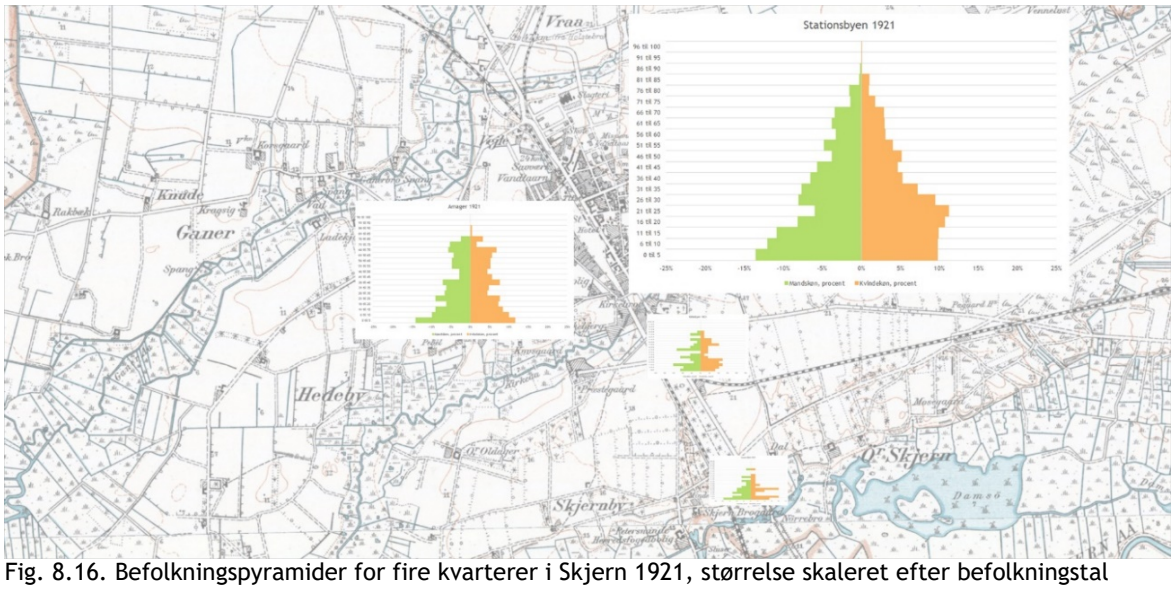

Fig. 8.16. Befolkningspyramider for fire kvarterer i Skjern 1921, størrelse skaleret efter befolkningstal

Fig. 8.17 viser de 5 % højeste indtægter skalerede efter den pålignede indkomst, og perspektivet er klart. Samtlige Skjerns velhavende borgere fandtes i området foran banegården i en aflang struktur, der med undtagelser afspejler Bredgade som byens økonomiske tyngdepunkt. Listens topscorere var nu to mænd under 40 år, nemlig manufakturhandler Johan Nielsen og grosserer Laurids Peder Lauridsen, mens tredjepladsen var den 65-årige dommerfuldmægtig Jørgen Christian Schytte.

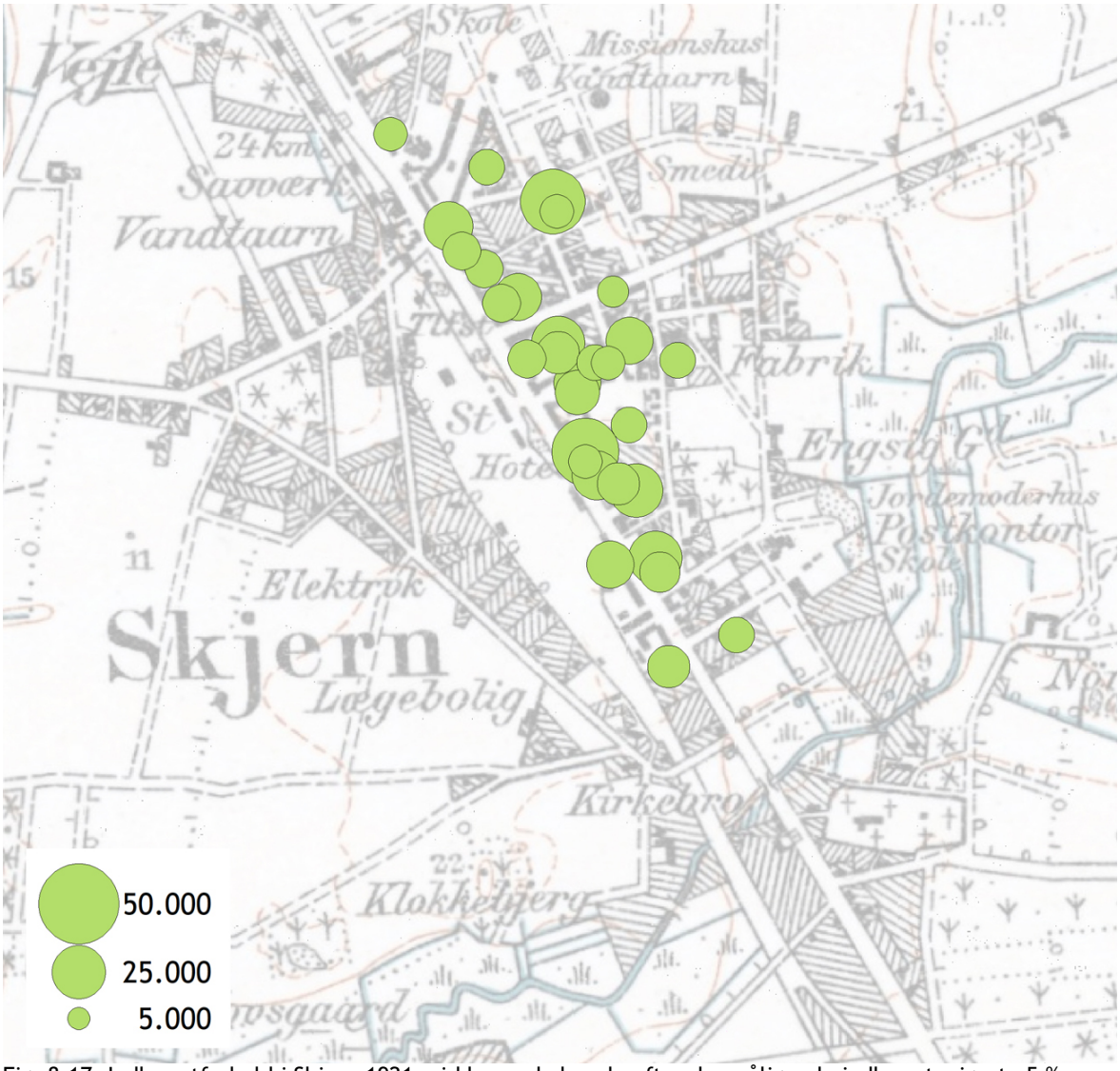

Fig. 8.17. Indkomstforhold i Skjern 1921, cirklerne skalerede efter den pålignede indkomst, rigeste 5 %

Bilag 8.10-11, der som alle de tilsvarende kun tæller personer fyldt 15 år, viser overraskende få forskelle i de fire kvarterers beboeres fødesteder set både over tid og rum. Den nye by rekrutterede meget stabilt sine beboere ruralt med kategorien for født i landsogn som langt den største og med mange fødte i det nærmeste område.

Hvad angår relationen mellem erhvervssektorer og beboelse tegner Skjern 1921 et billede med betydelig kontinuitet fra 1901. Håndværket var stadig den største sektor, og det fordelte sig stadig over hele den nye by, mens både handel og ansat hushjælp stadig havde tyngde langs Bredgade, dog mindre tydeligt end tidligere. Den største forskel i forhold til situationen i 1901 tegnes af den offentlige sektor, der nu var den næststørste. Som det fremgår af Bilag 8.12 og fig. 8.18-19, var denne særligt stærkt repræsenteret i Kirkebyen og på Amager. Når dertil lægges, at 20 lærere blandt sektorens 207 personer alle boede øst for banen, og at jernbanen og post- og

televæsenet beskæftigede 162 af de resterende 187 personer, fremstår Amager som noget nær en koloni af medarbejdere ved den voksende statslige infrastruktur.

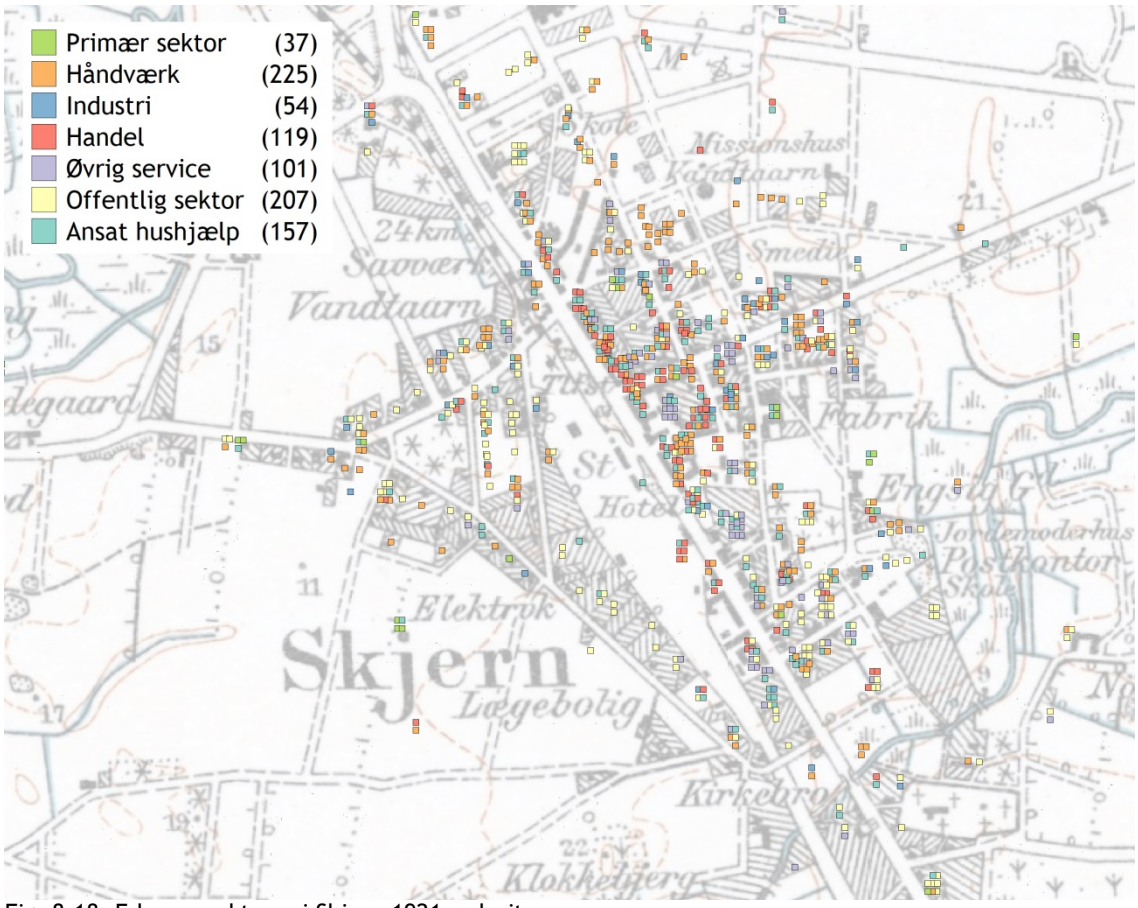

Fig. 8.18. Erhvervssektorer i Skjern 1921, udsnit

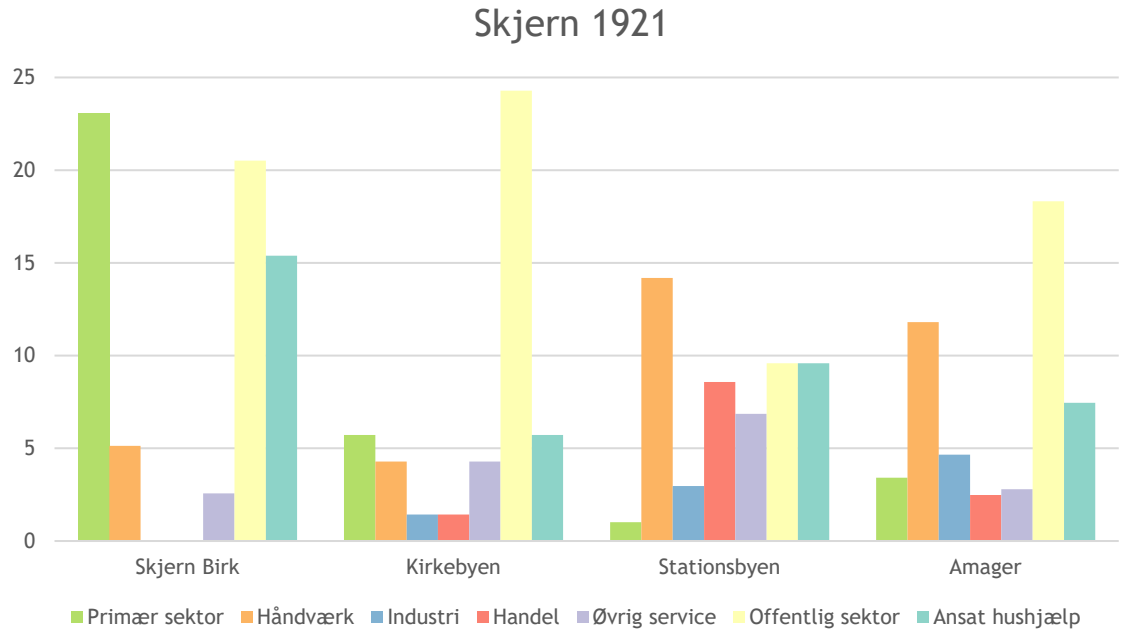

Fig. 8.19. Erhvervssektorer i Skjern 1921, % af samtlige indbyggere fyldt 15 i de pågældende områder

Som beskrevet i Kapitel 6 blev der fra 1901 til 1921 langt færre mandligt tyende i Skjerns husstande, mens antallet af logerende og hjemmeboende voksne sønner steg tilsvarende. Bilag 8.13 illustrerer dette forhold rumligt. Der tegner sig et billede i samklang med Margit Baad Pedersens observationer for den nye by, hvor mange handlende fortsat drev virksomhed med det mandlige tyende bosat ved forretningen.[334] En ny tids adskillelse af arbejde og bolig med deraf følgende nye roller var til gengæld udbredt på Amager og i en halvcirkel øst om centrum. Et blik på forholdet mellem personer med erhverv i tilknytning til husstanden og personer med erhverv og beboelse på forskellige lokaliteter med bilag 8.14 bekræfter indtrykket. For det første var der i 1921 tale om flere ude- end hjemmearbejdende, hvilket er markant forskelligt fra situationen tyve år tidligere. For det andet fremgår det, hvordan denne udvikling endnu ikke var trådt igennem i det centrale område langs Bredgade, mens den var gennemført i en ring hele vejen rundt om dette centrum i de nyeste bebyggelser. Antallet af personer med arbejde og hjem på forskellige lokaliteter var langt over dobbelt så stort som de hjemmearbejdendes på Amager, mens de to kategorier var næsten lige store i stationsbyen. Også i 1921 – og måske endda mere tydeligt end i 1901 - var husstandene med mange erhvervsaktive grupperede langs Bredgade med kun et enkelt supplement i form af mejeriet længst mod vest, der nu var inden for byens definerede område. Overhoved i den største husstand var nu endnu en hotelvært, Chr. Jørgensen. Hos ham var der serveringsjomfru, køkkenpige, kokkepige, elev, stuepige og hotelkarl – altså kun syv personer for at toppe listen. Materialet fordelte sig med ni husstande opbyggede

[334] Sørensen, 2014, har tilsvarende observationer om stabilitet i købstadens handlendes husstande.

omkring fælles erhverv og 10 af mere blandet erhverv, 21 i alt. Den gamle struktur var under forandring.

Fig. 8.20. Husstande i Skjern 1921 med mindst fem medlemmer med angivelse af erhvervsbetegnelse, skaleret efter antal.
Identitet mellem bolig og erhverv
Husstande karakteriserede ved logerende, hjemmeboende udearbejdende børn og lignende

Afsluttende om situationen i 1921 må det først og fremmest understreges, at byens rumlige struktur var præget af kontinuitet i forhold til 1901. Væksten var nu langsommere end i perioden 1880-1901, og befolkningen var ældre. De spor, der var lagt for byens rum og struktur ved den bymæssige takeoff før 1901, var fortsat relevante, men der var også forskelle. Amager havde gennemgået en hurtigere vækst end de øvrige kvarterer, og de tendenser til særlige socialtopografiske træk, der allerede tegnede sig her i 1901, var nu mere udviklede. Mens Amager og Stationsbyen fortsat lignede hinanden i deres befolkningsrekruttering, var de nu tydeligt forskellige i forhold til husstands- og arbejdsmarkedsstruktur. Den gamle identitet mellem bolig og

arbejde var endnu fremherskende i centrum, hvor byens største skatteydere drev deres virksomheder under ret traditionelle former, men den var ikke dominerende i det nye kvarter vest for banen, hvor småkårsfolk havde deres hjem, men ikke deres lønarbejde. Repræsenterede som prikker på kort ligner Amagers indbyggere repræsentanter for en meget moderne økonomi og socialstruktur. I den forbindelse er det imidlertid vigtigt at bemærke, at kodning i denne analyse ikke kræver fuldtidsarbejde. Kim Clausens interviewundersøgelser fra tiden omkring 1980, hvor Amagers første tid endnu var tilgængelig i personlig erindring, indikerer, at det moderne lønarbejde, ofte ved jernbanen eller i postvæsenet og dermed i relation til den nye bys økonomiske transition fra oplandsby til netværksby, blev praktiseret sammen med elementer af selvforsyning og fællesøkonomi, der måske i sammenligning med byens øvrige kvarterer var at betragte som gammeldags økonomiske træk.

Afslutning

De fire indledningsvist definerede kvarterer har en kort kronologisk rækkevidde. I 1880-analysen afspejler de i nogen grad Skjern ved urbantærsklen, hvor flere faser og impulser gav flere små tyngdepunkter. Allerede i 1901 var den nye by imidlertid etableret med centrum omkring stationen, og med såvel Skjern Birk som Kirkebyen reducerede til ubetydelige områder med begrænset vækst. Denne tendens er endnu tydeligere i 1921. Det særlige fokus på sammenligning mellem Stationsbyen og Amager har til gengæld et voksende potentiale gennem undersøgelsen. I 1880 er Amager en lidt uheldig konstruktion, der ret beset snarest peger mod Kirkebyen. I de følgende nedslag derimod tegner kvarteret på flere måder en afgrænset og selvstændig profil. Småkårsfolkene på Amager levede med en anden relation mellem erhverv og husstande. De gik i meget større omfang på lønarbejde væk fra deres beboelse, og i 1921 fandt mange af dem deres udkomme ved de hastigt voksende statslige jernbane- og postetater. De var således – alt imens de ifølge Kim Clausens interviewundersøgelser også praktiserede en blandingsøkonomi i tråd med landområdernes husmænd – i forreste række i den nye bys begyndende transformation fra en oplandsbaseret økonomi til integration i større økonomiske netværk.[335]

Hvad angår Skjern i relation til den byhistoriske forskning i den lille bys rumlige segregering tegner undersøgelserne et billede af overraskende overensstemmelse. Skjern udviklede sig 1880-1921 fra en struktur domineret af overensstemmelse mellem beboelse og erhverv i retning af adskillelse. Denne tendens begrænsede sig imidlertid til de yngre kvarterer på Amager og østligst i Stationsbyen. I centrum langs Bredgade og et

[335] I forhold til dette perspektiv kan det måske indvendes, at denne kontrast snarere var mellem centrum og periferi hele vejen rundt end mellem Stationsbyen og Amager.

stykke langs Østergade forblev den ældre struktur dominerende. Her boede byens økonomisk bedrestillede, der for en stor del havde deres udkomme ved handel eller håndværk med tilknyttet butikssalg. I dette område forblev det almindeligt at arbejde ved boligen som overhoved, tjenestepige eller lærling, kommis eller svend. Heraf følger videre, at perioden frem til 1921 ikke karakteriseredes ved de velhavende borgeres udflytning fra centrum. Samtlige personer på nær en blandt de 5 % højest indkomster boede i det centrale område i 1921. Denne observation, der flugter med Margit Baad Pedersens for Karise, udgør et socioøkonomisk ganske gammeldags træk i den nye by. Ringkøbing in mente er disse resultater måske overraskende. I købstaden opstod nye kvarterer "uden på" de gamle i de samme år. Strukturerne der var meget anderledes end i den etablerede by, og det var måske at forvente, at hele Skjern ville ligne de nye områder i Ringkøbing, altså opstå med en struktur præget af adskillelse af arbejde og bolig. At noget sådant ikke er tilfældet, indikerer et vigtigt perspektiv: Den gamle struktur for den lille by, som Ringkøbing havde med fra det tidligere 1800-tal, var ikke en anakronisme i årtierne omkring 1900. Den opstod også i Skjern, hvor ingen kontinuitet eller historie dikterede den, og den blev kun gradvist versioneret gennem fortsat vækst også i den nye by. Betragtet i afhængige variabler og med GIS som redskab lignede de to byer hinanden.

Opsamling: Fra centralitet mod netværk

Del I er afhandlingens livtag med Ringkøbing og Skjerns som afhængige variabler under påvirkning af bredere moderniseringsprocesser i perioden 1880-1921. I analyser, der grupperer sig om folketællingernes oplysninger om personlige, civile og økonomiske forhold, gøres de to byers samlede befolkninger til genstand for optællinger, udregninger og gennemsnit ved tre punkter i tid. Byernes udvikling stod under påvirkning af økonomiske forhold på flere niveauer, der tegner sig gennem kildenært arbejde:

- Lokalt eller regionalt i form af landbrugets omlægning fra overvejende selvforsyning suppleret med elementer af markedsøkonomi til det specialiserede andelslandbrug og den deraf følgende vækst i efterspørgsel på handel, håndværk og service.
- I bredere perspektiv i form af en stadig mere netværksbaseret økonomi, hvor industrialisering og ny infrastruktur så småt brød den geografisk nære relation mellem udbud, efterspørgsel og ydelsers rækkevidde.

Disse to sæt af afhængige variabler afløste til en vis grad hinanden i en makrohistorisk udvikling med implikationer for Vestjylland.

Ringkøbing og Skjerns oplande var ret ensartede i størrelse, bonitet og økonomi, mens også transportforholdene var ret parallelle. Det er derfor ingen overraskelse, at undersøgelserne i kapitel 6 bekræfter den indledende hypotese om ensartede strukturer i de to små byer. Såvel Ringkøbing som Skjern gennemgik i perioden 1880-1921 udvikling fra økonomi baseret på det nære oplands efterspørgsel svarende til Walter Christallers begreber om centralsteder og regioner til økonomi, hvor oplandets rolle mere og mere suppleredes med økonomiske impulser fra større netværk på nationale og internationale markeder svarende til den lille by som gateway. Som Illustreret Tidende skrev i 1910 om Ringkøbing Orgelfabrik: *"Den giver os alle et Bevis for, at naar man med Energi og Interesse kaster sig over en Industri, saa er selv den danske Vestkyst ligesaa god en Jordbund for en saadan som det mest industrialiserede Udland."*[336] Denne udvikling var dog (endnu) ikke fundamental, og de to byers økonomier i 1921 var for størstedelen baserede på efterspørgsel i det umiddelbare opland. Som man læser så sent som i 1974 i Ringkøbing Amts Dagblads specialudgave i anledning af Ringkjøbing Handelsforenings

[336] RIM5665A1

100 års jubilæum: *"I det hele taget har det været et kendetegn, at landbrugets vilkår har haft deres store betydning for de vestjyske bysamfunds trivsel."*[337]

Mere overraskende er det måske, at paralleliteten også er det samlende indtryk for analyserne af de to byers socialtopografi i kapitlerne 7-8. Trods de meget forskellige udgangspunkter som gammel købstad og ny by med første spire til urban udvikling omkring 1880 var de to små vestjyske byer i 1901 og 1921 ganske lig hinanden også ved deres indre rumlige forhold. Socialt og økonomisk fik Skjerns centrum foran banegården en karakter, der lignede Ringkøbings gamle handelsgader. Her var store husstande med velhavende handlende og stort folkehold. Nyere kvarterer udviklede sig efter andre linjer: Amager i Skjern og Markjorden i Ringkøbing lignede hinanden ved tidligere adskillelse af bolig og erhverv og ved mange flere ansatte ved den voksende transportsektor. Disse nye kvarterer var imidlertid anno 1921 ikke udtryk for fundamentale forandringer i de to byers rumlige segregering, og deres karakteristika stemmer dårligt overens med de introducerede modeller for den store bys ekspansion og segregering. Byens bedrestillede søgte kun i meget ringe grad til disse nye kvarterer, og der var (endnu) ikke tale om systematisk eller fundamental funktionsopdeling. I dette perspektiv ligner Ringkøbing og Skjern 1921 stadig den førekspansionelle by, hvor en ny tids impulser var på spil, men hvor en bredere modernisering endnu ikke prægede situationen.

De to byer tager sig med andre ord meget ens ud, når de undersøges gennem den afhængige variabels kvantitative metoder og i det, der i kapitel 1 betegnes som diakron komparation, hvor enkeltpunkter i tid generaliseres i gennemsnit og profiler. Viggo Hansens i afhandlingens anslag citerede *"påfaldende overensstemmelse mellem den rurale by og den gamle købstad"* lader sig bekræfte, så længe analyserne angår *"befolknings- og erhvervsstruktur"*. Dette perspektiv ændres i Del II.

[337] RSM10548X91

Del II: Netværk, agens og individ

I historisk arbejde med små danske byers udvikling opdager man ofte, hvordan en ret lille gruppe mænd (næsten kun mænd) afløste hinanden i tidens mange foreninger, vækkelser, i sogneråd/byråd, på valglister og i forskellige komiteer. Alfred Sørensen, der i 1924 udgav erindringer om sin ungdom i Ringkøbing, kan her levere en stribe navne: *"Det var Mænd som ham* [bankdirektør Peder Dalgaard]*, fysikus Erik Holst, Etatsraad Møller, Stifteren af Vest- og sønderjydsk Kreditforening og Silkeborg-Herning Banens Anlægger, Fabrikant P. Smith, Nymølle* [der boede uden for byen, og som derfor kun indirekte i kraft af forbindelser til centrale aktører i både Ringkøbing og Skjern indgår i det følgende]*, og gamle Apoteker Heiberg, en af Foregangsmændene for Hedeplantningssagen, der gav Byen sin store Anseelse. Men Byen havde mange andre dygtige og særprægede Mænd. Købmændene Konsul A. C. Husted og Chr. Husted* (…)*, kgl. Agent Christensen, Fabrikant B. Mølgaard, Boghandler N. P. Holm, Bager J. P. Lund og Bødker Lyhne var alle Mænd, der vil blive mindet i Byens Historie."*[338] Del II tager opfordringen op og bruger disse og mange flere mænd i både Ringkøbing og Skjern som indgang til undersøgelser af den lille bys sociale forhold i årtierne omkring 1900.

Undersøgelserne har byen som uafhængig variabel som ramme og den anden indledende hypotese om mulige forskelligheder i gruppestruktur som mål. Var der særegne og forskelligartede forhold i de to byer hver for sig og måske i kontrast, der med kultur eller historie som determinerende faktor affødte forskelligartede mulighedsrum for deres borgeres ageren, således som Emirbayer og Misches begreb om en triade af individuelt handlingsrum i relation til struktur stiller i udsigt? Eller går den betydelige ensartethed på tværs af købstad og ny by igen også i et blik, hvor byernes historie sammenlignes med udgangspunkt i begreber om grupper, individer og agens?

De førende kredse i Ringkøbing og Skjern identificeres i kapitel 9. Den indledende undersøgelse i kapitel 10 fokuseres på civile forhold i form af alder,

[338] Sørensen, 1924, 7

indkomstforhold, migration, erhverv og husstande. Denne undersøgelse spejler arbejdet i del I, her blot med et mindre befolkningsudsnit som genstand. De følgende undersøgelse i kapitlerne 11-12 er netværksanalyser supplerede med informationer om de førende borgeres geografiske distribution. I denne sammenhæng arbejdes der med spørgsmål på to niveauer. Netværksanalyserne foretages efter de samme formelle kriterier, således at der i kapitel 13 kan foretages sammenligninger af resultaterne, hvad angår netværkenes matematiske og visuelle karakteristika. Samtidig stilles der imidlertid specifikke spørgsmål til materialet for de to byer. De to ret forskelle delundersøgelser som mellemregning på vej mod fornyet sammenligning er udtryk for en bestræbelse på ikke at lade afhandlingens overordnede komparative design blokere for delundersøger, der åbner for perspektiv for kontrast – og således netop for sammenligning. Diversiteten er således trin mod svar på et samlet spørgsmål. Var borgernes muligheder i Ringkøbing karakteriserede ved kontinuitet og tradition, med Emirbayers begreb ved iterativt handlingsrationale, mens Skjern modsat var et mere åbent socialt rum, hvor der, som Sidsel Eriksen skriver om Grindsted, var kamp om det symbolske herredømme? Eller gør det modsatte sig gældende? Denise McHugh indleder en artikel om politik og governance i Lincoln i det sene 1800-tal med en fundamental sondring mellem elite i den nye by og elite i den gamle administrations- og handelsby under nye påvirkninger. Den nye by var et magtvakuum, hvor en ny elite ofte kunne opstå i hegemoni og effektivitet, mens den gamle by gennemgik meget mere sammensat udvikling, hvor ældre magteliter udviste resiliens, men fik selskab af nye kredse, der satte nye dagsordener, således at Lincolns førende kreds tegner sig i diversitet.[339]

Kapitel 11 om Ringkøbing struktureres af erhverv, særligt håndværksmestrenes plads i byens elite, mens kapitel 12 om Skjern sætter de religiøse vækkelsers sociale rækkevidde som det centrale spørgsmål. De to undersøgelsers isolerede spørgsmål rammesættes med afsnit, hvor de to forskellige spørgsmåls historiografi introduceres. Da disse afsnit specifikt relaterer til kapitlerne som "mellemregninger" betragtet, bringes de som led i de her, ikke som elementer i afhandlingens indledende dele. Undersøgelserne afrundes med kapitel 14, hvor de foregående kapitlers stramme design afløses af friere og mere udførlige portrætter og sammenligninger af enkeltpersoner til variation og disussion af etablerede pointer.

I forhold til del I er del II mere investeret og i højere grad bygget op omkring subjektive strategier og valg.

- I kraft af arbejdet med elitegrupperinger i de to byer: Hvis analyserne er vellykkede, er de potente derved, at undersøgelse af byernes forskellige borgerskabskulturer giver indblik i forskellig dynamik for magt og udvikling. Med det afgrænsede fokus på

[339] McHugh, 2007, 72

en mindre gruppe personer lader det sig gøre at gå i dybden med kilder, der rækker ud over det serielle og summariske, og det bliver praktisk muligt at fokuserer på relationer mellem enkeltpersoner og på individuel agens. Men der tabes også muligheder. Analyser af førende kredse har ikke udsagnskraft om byerne i deres totalitet på samme måde som del I.

- Desuden indebærer de to hypoteser om håndværksmestrenes adgang til Ringkøbings elite og de religiøse vækkelsers betydning i Skjern en skarp afgrænsning af analyserne, der risikerer at nærme sig det tautologiske. For om ikke at eliminere så dog at adressere og minimere denne risiko foretages de samme undersøgelser i kortere form og med omvendt fortegn i kapitel 13: Religion i Ringkøbing og erhverv i Skjern.

Del II er tilrettelagt efter principper, der med fig. 1.5 kan karakteriseres som synkron komparation. Med henblik på at skabe rum for modsætningsforhold, brudflader og samarbejde internt i byen ses der som udgangspunkt bort fra undersøgelsens betydelige tidsspand. Et er imidlertid design, indhold kan være noget andet. I kapitel 11 bliver forskellene på tidlig og sen fase tydelige i det konkrete undersøgelsesarbejde, og det diakrone perspektiv trænger sig på som resultat.

9. Etablering af datasæt

"Sometimes things worked and people worked together, but the trick is showing how they worked."

Shaw, 2005, 221

Dette kapitel er som det, der indleder del I, underordnet den indledende diskussion i kapitlerne 1-3. Det indtager imidlertid en central rolle i afhandlingens undersøgelsesdesign, da overgangen fra epistemologisk banale undersøgelser til mere afgrænsede, problemstyrede, involverede og subjektive, men efter intentionen også mere potente identificeres her. Diskussioner og afklaringer i den forbindelse afløses af redegørelser for det mere konkrete arbejde med etablering af datasæt for undersøgelserne.

Perspektiv

Netværksanalyserne i det følgende markerer det punkt i afhandlingens design, hvor uafhængig variabel afløser afhængig, og hvor der gøres en række brud:

- **Kilder**: Netværksundersøgelsernes kilder er andre, og de er meget mere sammensatte end folketællingerne i del I.
- **Database:** Mens databasen for de dele, der analyseres i del I, har en kildeorienteret struktur (med et lille supplement i form af skatteligninger relaterede via personer), overgår det bagvedliggende arbejde i del II til en personorienteret struktur med en central tabel over individer,[340] der knyttes til den i kapitlerne 3 og 5 omtale arbejdstabel for folketællingerne samt til en tabel med oplysninger fra diverse kilder.
- **Undersøgelsesdesign:** Mens analyserne frem til dette punkt behandler de to byer simultant med en til stadighed integreret komparation, skifter designet gradvist til undersøgelser af en by ad gangen (allerede indledt med kapitlerne 7-8), således at varierende kildesituation lader sig håndtere, og således at tematikker og hypoteser kan afprøves i punktundersøgelser med selvstændige spørgsmål (underordnede afhandlingens centrale). Sammenligninger foretages herefter i afsluttende opsamlinger.

[340] Harvey & Press, 1996, 10-13; Lind, 1999b, 119

- **Epistemologi:** Sammenlignet med del I og de indledende analyser i del II er netværksanalyserne mere frie og med et stærkere hermeneutisk element. *"It is a limitation of much social network analysis to forget the individual perspective,"* skriver David Gary Shaw, *"but including this almost always allows the picture to become richer and more persuasive."*[341] I tråd med dette udsagn suppleres netværksanalysens systematiske og endda matematiske forståelsesramme med oplysninger fra spredte og usystematiske, men nok så substantielle lokalhistoriske kilder i lokale arkiver og på tryk. Hensigten er, at disse analysernes to niveauer balancerer hinanden og mødes i helhed, således at det lokalhistoriske giver diversitet, dybde og variation til netværksanalysen struktur og hierarki. Skrivestilen med et stramt design, der til stadighed suppleres med lokalhistoriske oplysninger, er således en bestræbelse på en analytisk pointe, med hvilken, undersøgelserne søges tilrettelagt i forlængelse af governanceforskningen og den relationelle sociologis insisteren på, at SNA angår variation i det partikulære og individuelle, ikke lovmæssighed.[342] Den opmærksomme læser vil have opdaget, at enkeltpersoner allerede i kapitlerne 7-8 så småt har gjort deres indtog. I det følgende bliver de flere for til sidst at blive dominerende. De mange personer er ikke bærere af et romanplot. Læseren behøver ikke huske på navne, men kan nøjes med at vurdere analytisk relevans som eksempler og perspektiver.
- **Diakroni/synkroni***:* Undersøgelserne frem til dette punkt er designede i en stadig diakron komparation med tre nedslag i tid ved folketællingerne 1880, 1901 og 1921. Netværksanalyserne er derimod synkrone. Der søges efter brud og konflikt mellem grupperinger gennem den i forhold til dette princip ret lange undersøgelsesperiode, ikke i første omgang efter udvikling. Undersøgelsesperioden er imidlertid længere end et menneskes typiske aktivitetsspand som voksen aktiv borger. Der vil være få eller ingen relationer mellem ældre aktører fra årene omkring 1880 og yngre omkring 1920. Dette forplanter sig i netværksgraferne. Bonnie Ericksons lakoniske konklusion på denne diskussion er retningsgivende for afhandlingens omgang med problemet: *"It is just not easy to model the complexities of network over time. In practice, researchers look at historical networks with snapshots of networks."*[343]

Førende kredse

Efter hvilke kriterier identificeres den lille bys førende kredse til nærmere undersøgelse? Dette spørgsmål er afgørende for analysernes karakter og resultater. Det

[341] Shaw, 2005, 217
[342] Arguing with Digital History group, 2017, 14, 19, 27-28
For tilsvarende: Thomsen, 2011, f.eks. s. 111-159
[343] Erickson, 1997, 157

er endda oplagt, at spørgsmålet involverer risiko for ringslutning,[344] og for at overse aktører, der agerede i diskretion. Diskussionen af governance og lokal magt i kapitel 2 illustrerer, hvordan elitemedlemsskab og indflydelse må anskues i brede begreber, der tæller både formelle og uformelle aktører. Governancediskussionen *"encourages"* med Ralf Roth og Robert Beachys ord *"to replace common stereotypes of a monolith elite with a more complicated view of urban power dynamics as an interplay between various economic, social, political and cultural elite groups."*[345] Justin Colson foreslår at angribe denne diversitet under tre overskrifter: *"The exercise of power rested* (…) *on the intersection of wealth, office holding and social capital."*[346] Det følgende tager denne tredeling, der fra Colsons hånd måske snarere har karakter af en passant opremsning end af analytisk kategorisering, helt bogstaveligt i en ambition om udvikling af en så vidt muligt struktureret udvælgelse:[347]

- **5 % højeste skattepligtig indtægt:** I relation til Colsons første stikord, "wealth" udpeges de 5 % rigeste skatteydere (samt eventuelt dem der har skattepligtig indkomst identisk med det laveste beløb blandt de 5 %) til videre analyse. Som omtalt findes der ikke bevarede kommunale skatteligninger fra Skjern 1880. Denne mangel opvejes ved at lade de højtbeskattede med adgang til at stemme ved valg af den større del af sognerådet i 1882 (se herunder) indgå.
- **Valg til byråd/sogneråd:** Colsons næste stikord er "office holding". Fra 1867 til 1908 afholdtes der lokale valg hvert tredje år, således at en større eller mindre del valgtes for seks år. Den ene del valgtes af alle ustraffede mænd over 25 år med selvstændig husstand. Den anden del af den femtedel af mændene, der betalte mest i skat. Magtforholdet mellem de to dele var forskelligt i købstad og landsogn. De privilegerede vælgere på landet (Skjern) valgte den større del, mens det i byen (Ringkøbing) var de almindelige vælgere, der kontrollerede flertallet. Dette system ændredes i 1908, hvorefter alle medlemmer valgtes hvert fjerde år af alle uberygtede mænd og kvinder over 25 år, der betalte skat.[348] Med henblik på kongruens med databasens oplysninger er valgene umiddelbart før og efter 1880, 1901 og 1921 benyttede som udpegningskriterier, således at personer, der boede i de definerede byområder, og som blev valgt til byråd og sogneråd ved valgene i 1879, 1882, 1900, 1903, 1917 og 1921, indgår i de følgende analyser.

[344] Marin & Wellman, 2011, 11-12 og Herfeld & Doehne, 2018, 322-24
Erickson, 1997, 150-51 anbefaler at adressere dette problem ved at eksplicitere semistrukturerede udvælgelseskriterier uafhængigt af forskningsspørgsmål.
[345] Roth & Beachy, 2007, xxiv
[346] Colson, 2020, 40
[347] Shaw, 2005, 205-7; Ewen, 2016, 64-65 for tilsvarende overvejelser
En udvikling af disse tre kapitalformer i Pierre Bourdieus teoriapparat er her en oplagt mulighed for videre perspektiv. Da afhandlingens forskningsspørgsmål ikke så meget angår social praksis som forholdet mellem individ og struktur er dette spor ikke fulgt.
[348] Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk "kommunalvalg"

- **Portræt i "Byer og Mænd":** Herefter mangler endnu et kriterium svarende til Colsons vel nok mest diffuse stikord, "social capital". Her drages forskellige genremæssigt beslægtede bogværker om "Byer og Mænd" ind som kriterium.[349] I D*anmarks Byer og deres Mænd* var i første række købstædernes førende borgere genstand for småportrætter. Bindet om Ringkøbing og omegn, der er skrevet af byens kendte søn, journalisten og polarforskeren Ludvig Mylius-Erichsen, udkom i 1901. Enkelte mænd fra områdets nye byer, herunder Skjern, omtales også. I 1917 udkom et næsten tilsvarende værk med et bind om Ringkøbing, nemlig *Danske Byer og deres Mænd*. Det er vanskeligt at gennemskue, om redaktøren Andr. K. Jensen også er forfatter til afsnittene om Ringkøbing. Det vigtige er imidlertid, at bogen om end lidt mindre struktureret deler det centrale karakteristika med den ældre, at den nævner og i nogen grad portrætterer førende borgere. De nye byer fik et tilsvarende bogværk i *Jyske Byer og deres Mænd*, hvor bindet om Skjern og en række andre nye vestjyske byer skrevet af P.J. Pedersen udkom i 1916. Omtale i disse bøger giver adgang til eliteudsnittene i det følgende.

For så vidt er der tale om en tilstræbt struktureret udpegning, om end den bygger på forskellige elementer af subjektivitet. Det står imidlertid klart, at metoden er mest velegnet i Ringkøbing, hvor byen var etableret allerede i 1880, og hvor byen var dominerende i sognet. I Skjern derimod er det oplagt for den, der arbejder med lokalhistorien, at der mangler nogle.[350] Derfor indgår et fjerde og ustruktureret supplerende kriterium for Skjerns vedkommende, hvorved udpegningens karakter af systematik og sammenlignelighed delvis bringes til fald, og risici for ringslutning og ekkokammer aktualiseres til gengæld for et mere potent materiale til videre arbejde:

- En række centrale aktører i Skjern, især i byens tidlige fase, opnår ikke adgang via de tre kriterier. Disse personer tildeles, hvad der bedst kan kaldes "wild cards".[351]

Som det fremgår, involverer såvel den strukturerede udvælgelse efter de tre kriterier som i endnu højere grad den ekstra udpegning elementer af tilfældigheder og vurderinger. Det er imidlertid en central præmis for del II, at dette element af subjektivitet ikke bringer analyserne til fald. Denne eller hin enkeltperson kunne udskiftes med andre. Resultater ville i så fald ændre sig i nuancer, men udvalget efter de fire kriterier er stærkt nok til, at der under eksemplernes mylder af tilfældigheder åbner sig sprækker, hvorigennem det lader sig gøre at studere konturer af ellers vanskeligt tilgængelige sociale sammenhænge.

[349] Stilling, 1987, 15-16; 1989, 34 gør det samme.
[350] Stilling, 1989, 21 for tilsvarende konstatering
[351] Udpegning efter drøftelser med lokalhistoriker Per Vig

Køn, husstand, virksomhed, repræsentation

Valg til sogne- eller byråd var alene et anliggende for mænd ved to af undersøgelsesperiodens tre nedslag, og omkring 1920 var kvinderne endnu kun så småt ved at gøre deres indtog i vestjysk lokalpolitik som stillere for nogle af listerne. Skattebetaling var et anliggende for husstandsoverhoveder, og disse var som udgangspunkt mænd. Omtale i "Byer og Mænd" var, som det fremgår af selve bogtitlerne, også en mandlig arena (med én undtagelse). Udpegningen resulterer således i et massivt mandligt overtal, der kun brydes af ni kvinder, hvoraf syv indgår via skattebetaling, én via "Byer og Mænd" og én via ekstra udpegning i Skjern.[352] Af disse ni kvinder var syv enker, hvis position som selvstændige aktører bestod i overtagelse af deres mænds erhverv og prestige. Enkernes position er imidlertid et vindue til en mere sammensat situation bag den tilsyneladende maskuline dominans, hvor nær sammenhæng mellem erhverv og virksomhed, ægteskab og individ var strukturerende for medlemskab af eliten. I kilderne (både de kilder, der benyttes i udpegning, og de der derefter gennemarbejdes) er det mandens navn, der er i spil, men mere som repræsentant for en samlet husstand end som individ. Kvinder kunne (næsten) kun opnå at bestride den samme rolle ved mandens død. Men det betyder ikke, at kvinden var uden andel i den sociale position, der var hele husstandens.[353]

I forlængelse af disse observationer udvides identifikationerne af information og relationer i netværksanalyserne til ikke kun de identificerede personer men også deres ægtefæller (også deres afdøde ægtefæller og deres enker) og deres ugifte børn (næsten udelukkende fadderskaber). For fem af de syv enkers vedkommende betyder dette, at deres navne strukturerer både deres egne og deres afdøde mænds relationer, og at de afdøde og i undersøgelsen "usynlige" ægtemænd endda kan være navn for langt de fleste. Noget sådant gælder enke efter købmand og tobaksfabrikant J.B. Mølgaard Claudiane Mølgaard. Claudiane nåede at blive enke efter to centralt placerede Ringkøbing-købmænd i årene før 1900, og hun var ved børn af begge ægteskaber og en række familierelationer i øvrigt nært knyttet til endnu flere købmænd, men hendes betydelige tilstedeværelse i netværkene er først og fremmest et billede på, hvordan J.B. Mølgaard fra 1880'erne og frem til sin død i 1898, kort tid før han med stor sikkerhed ville have opnået adgang til analysen, var en centralt placeret aktør.[354] Ganske karakteristisk er J.B. Mølgaards død omtalt i aviserne med de sædvanlige nekrologer og referater fra jordefærden.[355] Men ved Claudianes død få år senere

[352] Doyle, 1997, 192 og Konishi, 2007, 9-10 diskuterer kvinders adgang til den engelske bys elite. De refererer til det synspunkt, at de kun var til stede i underordnede positioner relaterede til deres mænd, men har i deres materiale eksempler på enkelte kvinder, der agerede personligt.
[353] Tilsvarende overvejelse hos Wåhlin, 1985, 58-59
[354] Hos Mylius-Erichsen, 1901, 61, er det den 28-årige søn (og mand) Karl Mølgaard, der nævnes som prokurist og bogholder på tobaksfabrikken, *"hvis nominelle Indehaver er enkefru Mølgaard."*
[355] Ringkjøbing Amts Avis 23/12 1898; 27/12 1898; Ringkjøbing Avis 23/12 1898; 28/12 1898

begrænser avisernes oplysninger sig til *"Fabrikssalg. Afdøde Enkefru Mølgaard har* […] *tilskjødet Sønnerne Carl og J.P. Mølgaard Tobaksfabrikken."*[356] Noget lignende gør sig gældende i undersøgelsens sene periode, hvor enke efter den lokale leder i Indre Mission Peder Hansen, Laurette Bøggild Hansen videreførte mandens virksomhed som læderhandler og skotøjsfabrikant i Ringkøbing, alt imens hun ved fadderskaber og en række øvrige kontakter og forbindelser også overtog hans rolle i byens religiøse liv.[357] For to andre kvinder gælder, at manden finder adgang til eliteudsnittet tidligt for dernæst at afløses af enken senere. Disse ægteskaber, begge i Skjern, samles i to "kunstige" personer, der optræder som "Hans / Ingeborg Bank" og "Jens / Kristine Jensen". På samme måde samles ægteparret "Christian / Louise Troensegaard" i Ringkøbing, der som eneste ægtepar begge finder adgang til netværket uden enkestand. Disse manipulationer er nødvendige for at analyserne kan forholde sig til mandens rolle som navn og symbol for en husstand snarere end individ, men de tilføjer også elementer af konstruktion.

Udpegning, Ringkøbing, bilag 9.1

Skatteligningen er den største af de tre kriterier for adgang til elitepopulationen. I 1880 var købmændene og den øvrige service ret godt repræsenterede, mens også embedsmænd, sagførere og fabrikanter deltog. Farvermester Edvard Harald Hoffgaard var eneste håndværker. I 1901 var billedet meget tilsvarende. Nu var der to håndværkere, nemlig Edvards søn Jørgen Th. Hoffgaard, der havde overtaget farveriet, og bagermester Matthias Klokker. I 1921 var situationen mere sammensat. Personer ved handel og håndværk var kommet til at fylde mere, embedsmænd, sagførere og ansatte ved pengeinstitutter til gengæld mindre.

De valgte til Ringkøbing Byråd repræsenterer en lokal politisk profil i udvikling. De valgte omkring 1880 var byens spidser inden for handel, liberalt erhverv, industri, håndværk, embedsstand og finans, men de havde alle en solid tilknytning til det politiske Højre tilfælles. De valgte omkring 1901 havde en tilsvarende bred erhvervssammensætning og en tilsvarende overrepræsentation af fag med høj status, men her var tale om en politisk profil under forandring. Som omtalt i det følgende var sagfører M.P. Kamp blandt borgerskabets få Venstretilhængere i 1880'erne, mens J. Jensen Fastrup var redaktør for det forhandlende Venstres avis Ringkøbing Amts Avis.[358] I 1917 og 1921 blev valgene foretaget efter den nye valglov. Den sociale profil blev følgeligt mere sammensat med en række personer fra byens mere beskedent stillede grupper. Venstre dominerer, men socialdemokratiet optræder med seks personer, der

[356] Ringkjøbing Amts Avis 21/4 1903
[357] RIM9043A1-6; A100; A168-3; Erlang, 1936a, 126; Clausen-Bagge, 1943, 94
[358] RIM9043A1-43, Lind, 1994, 27

imidlertid, som kapitel 11 viser, kun indgik i få relationer med undersøgelsens øvrige personer.

Udpegningen via "Byer og Mænd" er vanskeligere at knytte til undersøgelsens årstal end de øvrige kriterier. Ludvig Mylius-Erichsen kaldte således sit kapitel med portrætter *"Borgertyper fra før og nu"*, og han startede med de i 1901 for længst afdøde købmænd A.C. og Christen Husted, der således må betragtes som kvalificerede til at indgå pr. 1880.[359] Mange af de andre portrætter angår estimerede borgere, hvis meritter for en stor del lå mange år tilbage, men som endnu var levende, da bogen udkom. For at undgå vurdering og tvivlstilfælde betragtes disse som udpegede i 1901. Den anden Ringkøbing-bog udkom i 1917. Dens omtaler betragtes som udpegende i relation til 1921. Her gør en på sin vis omvendt problematik sig gældende. En række af de omtalte personer fik opmærksomhed i anledning af deres forventede succes i følgende år. Jensen gættede rigtigt i en række tilfælde, forkert i andre.

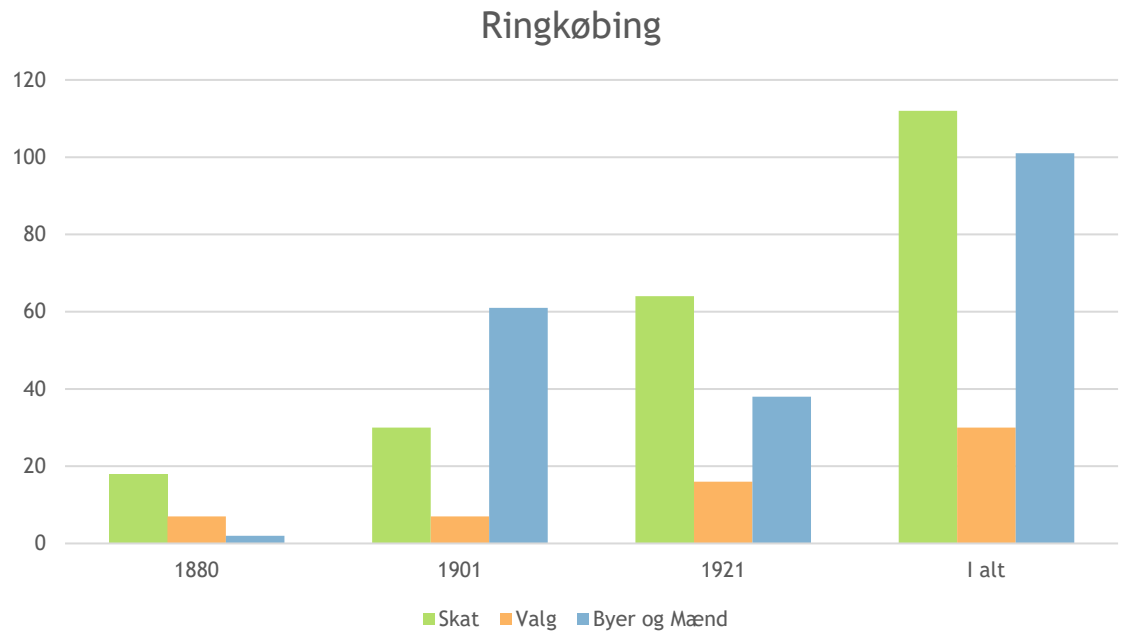

Fig. 9.1. Udpegninger til toneangivende kreds, Ringkøbing, antal

Den samlede udpegning beløber sig til 243 personer fordelt over de tre punkter i tid. Af disse opnår seks personer kvalifikation via alle tre kriterier, nemlig hotelvært og vinhandler Henrik Schiønning, købmand Georg Bertelsen og sagførerne Theodor S. Frølund og M.P. Kamp i 1901 og manufakturhandler Ole Glistrup og maltsaftfabrikant Hans Bech Nielsen i 1921, mens 39 personer kvalificerer via to kriterier. Desuden udpeges en række personer over flere punkter i tid. Købmand Mads Mikkelsen er den

[359] Mylius-Erichsen, 1901, 43

eneste, der vinder indpas ved alle tre årstal, mens 19 personer indgår ved to af de tre. Alle disse dublerende udpegninger reduceres til enkeltpersoner.

Herefter overgår 172 personer til videre undersøgelser

Udpegning, Skjern, bilag 9.2

De højeste skattebetalinger er ikke kendt for Skjern omkring 1880. Derfor erstattes dette kriterium her af adgang til de højest bemidledes valg i 1882, hvorved fire personer, kroejeren, byens første købmand, en skolelærer[360] og en gårdejer finder adgang. I 1901 tegnede byboerne blandt de største skatteydere en mere urban profil. Nu var en håndværksmester, en sagfører og flere handlende iblandt. I 1921 var byen vokset så meget, at dens større skattebetalere talte en række sektorer inden for handel og håndværk. Her var blandt andet snedkermestre, tømrermester, slagtermester, bagermester, skræddermester og bogtrykker, og her var kreaturhandler, grosserer, boghandler og cykelhandler.

Ved valgene omkring 1880 var Skjern en ganske lille bydannelse i sin vorden i et ret vidtstrakt sogn. Ved de laverebemidledes valg i 1879 blev ingen fra den nye by valgt, mens den bemidlede halvdel i 1882 valgte en enkelt, nemlig gårdejer Jens Christian Christensen. Ved valgene omkring 1901 havde den nye by opnået større tyngde i sognet, og den opnåede en repræsentation på fem personer i sognerådet, nemlig en gårdejer (mere urbant var det således fortsat heller ikke), en håndværker, to handlende og en sagfører. Ved de to valg omkring 1921 efter den nye valglov blev i alt otte personer fra den identificerede bybefolkning valgt til sognerådet. De tunge aktører i handel, håndværk og administration havde nu fået selskab af tre socialdemokrater.

Mens Ringkøbing har to bøger i genren "Byer og Mænd", har Skjern kun P.J. Pedersens bind af "Jydske Byer og deres Mænd" fra 1916. Selvom Mylius-Erichsen har et kort afsnit om Skjern i sin bog fra 1901, er det således ikke overraskende, at ingen personer i den første spire til by finder omtale, men heller ikke, at 1901 giver seks navne, stationsforstanderen, to handlende, en hotelejer og en sagfører. Pedersens bog giver en række navne, der trods de fem års afstand her betragtes som identificerede for 1921. Handelen er overraskende dårligt repræsenteret blandt disse, mens håndværket og ikke mindst industrien er relativt rigt til stede med maskinfabrikant, mølleejer, trikotagefabrikant og elværksejer.

Det samlede antal udpegninger udgør 84. blandt disse opfyldte imidlertid snedker og savværksejer Jens Pedersen og sagfører Ejler Ejlersen alle tre kriterier,

[360] Ved et ekstra eftersyn, foretaget efter kildegennemgange for Skjern blev foretaget, konstateredes det, at lærer Lauritz Hansen Møller skulle have fundet indpas via dette kriterium. Han er med i kapitel 10 men mangler i kapitlerne 12-13. Læseren må tilgive denne fejl.

mens 12 opfyldte to. Endvidere udpeges en række personer identificeres mere end ét årstal: Kroejer Jens Jensen og hans enke er med både i 1880, 1901 og 1921, mens kombinationen 1880 og 1901 er repræsenteret ved Købmand Chr. Fabricius Hansen. 1901 og 1921: Mølleejer Jens Petersen, snedkermester og savværksejer Jens Pedersen, hotelejer Chr. Grønlund, sagfører Ludvig Hector Kjær og tømmerhandler Hans Bank og hans enke Ingeborg. Når disse dubletter elimineres, overgår 58 personer ved struktureret udpegning til videre analyse. Herefter foretages som omtalt ekstra udpegning med tyngde i den tidlige periode. Idet det er tilstræbt at give centrale personer fra både håndværk, handel og øvrige sektorer adgang, og idet udpegningen er foretaget med en vis skelen til personer med aktive roller i foreningsliv og religiøse vækkelser, udpeges yderligere 33 personer.

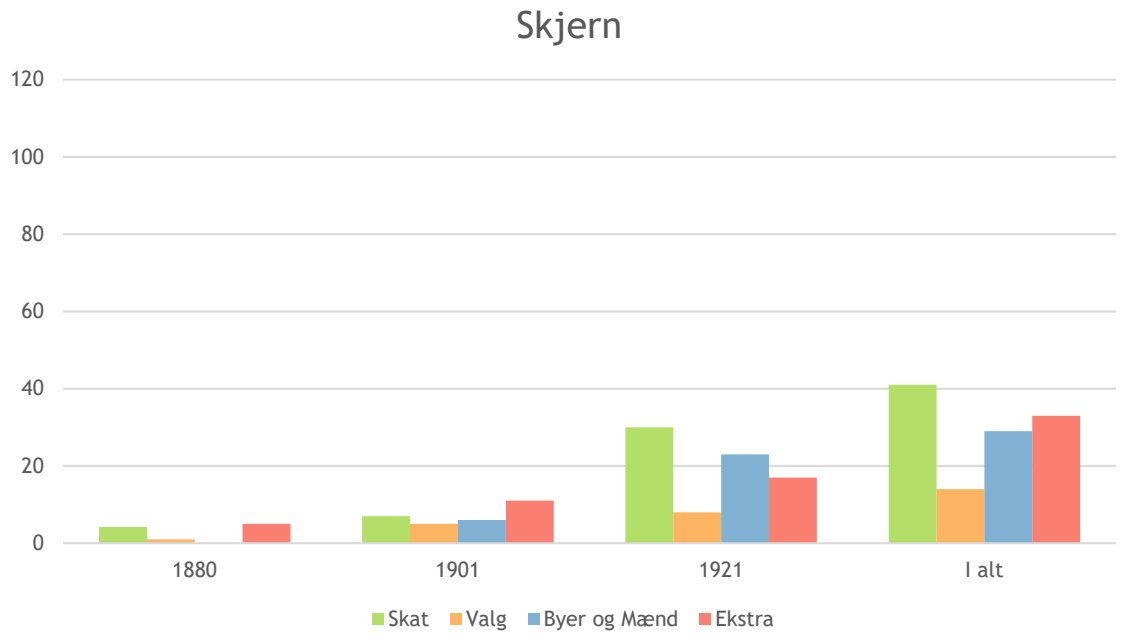

Fig.11.2. Udpegninger til toneangivende kreds, Skjern, antal

Herefter overgår 92 personer til videre undersøgelser.

I alt

Blandt de i alt 264 personer er en enkelt "dobbeltgænger", nemlig Hans Christian Cramer, der kom til Skjern i 1877 som fuldmægtig ved Bølling Nørre Herreder, hvor han giftede sig med herredsfoged Adolph J.H. Barfoeds datter Sofie Nikoline. Cramer indgår blandt de udpegede personer i Skjern 1880. I 1887 flyttede parret til Ringkøbing, hvor han etablerede sig som sagfører. Han virkede blandt andet som direktør i Ringkøbing Sparekasse og revisor i kreditforeningen frem til 1928, hvor han rejste fra byen.[361]

[361] A774; Erlang, 1910, 124-25; Erlang, 1935, 153

Cramer, der indgår i Ringkøbings elitekreds 1901, var tilsyneladende en fornem mand. Når han i medfør af sit virke som sagfører var auktionarius ved strandingsauktioner på Klitten, søgte han ifølge en anekdote forgæves efter et anstændigt lokum. Politibetjent Peter Erichsen, der var vant til at komme rundt i sin store jurisdiktion, måtte så forklare ham, at på landet satte man sig bag køerne.[362]

Undersøgelsens samlede personkreds består altså af 263 personer.

Kilder

En række kilder er undersøgt i arbejdet med netværk i Skjern og Ringkøbing:

- Lokalhistorisk litteratur (de omtalte bøger om "Byer og Mænd", erindringer, jubilæumsbøger, årbøger og den professionelle og semiprofessionelle lokale historieskrivning)
- Ringkøbing-Skjern Museum (inklusive lokalhistorisk arkiv for Skjern Sogn) og Ringkøbing Lokalhistoriske Arkivs samlinger (Forenings- virksomheds- og personarkiver, udklipssamlinger og billedsamlinger)
- Kirkebøgernes lister over faddere og forlovere ca. 1860-1925
- De kommunale valgprotokoller ca. 1870-1930
- Lokalhistoriker og slægtsforsker Per Vigs samlinger (div. oplysninger om slægtsforbindelser, økonomiske relationer og køb og salg af jord i Skjern)

Kategorier for relationer

Hver gang en af de 263 personer i de to byers førende kredse optræder i en af kilderne, er der ført et notat i en tabel i databasen. Denne tabel knyttes til en persontabel over de 263 personer, der igen står i relation til hovedtabellen, der udgør fundamentet for Del I. Dette materiale finder anvendelse i de mange omtaler af personer, men det er ikke det centrale for netværksanalysen. Kildematerialet til denne udgøres af oplysninger, hvor to eller flere af de 263 nævnes i relationer. Sådanne oplysninger kodes i fem kategorier, der håndteres i et regneark samt i notater i omtalte persontabel i databasen:[363]

- **Familie:** Kategorien tæller ud over søskende, svogerskaber, forældre/børn også de lidt fjernere som onkler/nevøer, fætre/kusiner og tilsvarende.

[362] RIM9043A1-19
[363] Erickson, 1997, 150-51; Marin & Wellman, 2011, 19-20 og Morrissey, 2015, 73-75 introducerer filtrering og fusion af forskellige kategorier af forbindelser som produktiv dynamik i SNA.
For anvendelse i byhistorisk praksis: Shaw, 2005, 212-13

- **Faddere/forlovere:** Kirkebogens dåbshandlinger har altid mindst tre aktører (ud over barn og præst), nemlig forældre og mindst to faddere. Hvor to eller flere af disse er blandt de 263 eller er deres ægtefæller, enker eller ugifte børn, betragtes det som relation. Der benyttes tilsvarende princip for forlovere ved bryllupper. Med Asbjørn Romvig Thomsens ord *"har såvel faddere som barnets forældre været bevidste om, at de i denne situation offentligt vedkendte sig en indbyrdes social relation."*[364]
- **Stemmer ved sognerådsvalg:** Indtil valgloven af 1908 var stemmeafgivningen ved sognerådsvalgene offentlig, og i Skjern, men desværre ikke i Ringkøbing har valgprotokollerne oplysninger om hvem, der stemte på hvem. En stemme afgivet af en af de 92 på en anden af de 92 betragtes som relation.
- **Interesser:** I en vanskeligere, men nok så central kategori samles relationer i foreningsbestyrelser, og lignende. Tidsmæssigt overlappende sæde i ledelsen af en organisation kodes som relation. Fælles deltagelse i forskellige rejser i forskellige sagers tjeneste eller i midlertidige komiteer er relation her. Med valgloven af 1908 indførtes valglister, fælles tilstedeværelse på sådanne – både opstillede og stillere – kodes som relation i denne kategori.
- **Forretning:** De identificerede økonomiske relationer udgøres af samtidigt sæde i bank- eller sparekassedirektioner, fællesskaber omkring aktieselskaber, kompagnonskaber, overdragelse af virksomheder, mester-lærling-relationer og lignende samt køb og salg af jord og ejendom. Det sidste er kun sporadisk til stede i materialet.

Grænsedragningen mellem de sidste to kategorier er vanskelig. Organisationer som håndværkerforeninger og handelsforeninger var ikke kun politiske, men også økonomiske i deres interessevaretagelse, mens pengeinstitutternes aktiviteter ikke kun var økonomisk, men også kunne markere politisk eller interessemæssigt fællesskab.

Dubletter tillades i alle kategorier. To personer, der begge var faddere til hinandens børn, er ikke en men to (eller flere) relationer, en person, der stemmer på en anden person ved gentagne valg, er ikke en men to (eller flere) relationer, osv.

Rækkefølgen af kategorierne er ikke tilfældig. De fem kategorier repræsenterer et kontinuum fra det personlige og eventuelt religiøse til det offentlige og eventuelt mere verdslige.

Bias

Der knytter sig overvejelser til benyttelsen af dette sammensatte datasæt:

[364] Thomsen, 2015, 14, desuden s. 68-45

- **Kildesituationen:** Her er tale om en kombination af systematisk genererede kilder, der i princippet afspejler totalitet, og kilder, der er bevarede i tilfældige eller intentionelle udvalg.[365]
- **Positiv bias:** En del af undersøgelsernes kilder er karakteriserede ved genrekonventioner ifølge hvilke, personer altid omtales positivt. En enkelt undtagelse for denne regel gives i træhandler Peder Jensens optegnelser om en række personer i Ringkøbing.[366] Jensen planlagde ikke offentliggørelse af sine notater og skriver f.eks. frimodigt om købmand Christen Husted, at han snød i handel og havde forskellige vægtlodder til ind- og udvejning, om sagfører Theodor S. Frølund hedder det, at han snød med afgifter for stempelpapir og var beruset, når han virkede som auktionarius ved strandinger. Disse skudsmål optræder som markant kontrast til kildernes øvrige oplysninger om de to personer. Og dog. Der er også konventioner hos træhandleren. Medlemskab af Ringkøbings grundtvigske valgmenighed er her sikker adgang til positiv omtale.
- **Design:** Da de førende borgere gøres til genstand for undersøgelser i relation til fundamentet i del I, giver det ingen mening at udpege personer, der ikke enten var til stede 1880, 1901 eller 1921. Derfor kan f.eks. møller og far til mølleejer Jens Petersen, P. Chr. Pedersen, der var en meget central person i Skjern, men som kun var i byen fra 1883 til sin død i 1900, ikke indgå i udpegningen (hans hustru var død i 1895).
- **Volumen:** Videre arbejde med videre tidsforbrug kunne have været gjort ved at opsøge yderligere foreningsarkivalier, der måske stadig eksisterer i privateje. Gennemgange af portrætter ved runde fødselsdage og i nekrologer i aviser kunne også bringe yderligere oplysninger,[367] ligesom systematiske gennemgange af realregistre kunne afsløre flere tilfælde af salg af jord og ejendom inden for undersøgelsens personkreds.
- **Kvalitet:** Relation i levet liv er fundamentalt anderledes end det digitale 0 eller 1, den i det videre arbejde optræder som. Den nedre grænse, hvor der må skelnes mellem relation og tilfældighed, må defineres ad hoc, og der er stor kvalitativ forskel på relationerne.[368] Et far-søn-forhold har langt større betydning i levet liv end et samtidigt sæde i en bestyrelse. Begge dele må imidlertid optræde med samme vægt i et netværk.

[365] Wetherell, 1998, 129 og Morrissey, 2015, 72 forholder sig kritisk til netværksanalyser baseret på kilder, der ikke i princippet dækker deres emne i totalitet, mens Herfeld & Doehne, 2018, 320-21 understreger, at netværksgrafens potentiale relateres af de tilgrundliggende kildegennemganges totalitet.
[366] RIM9043A1
[367] Det er desværre ikke muligt at søge digitalt, da de vestjyske aviser ikke indgår i avisdigitaliseringsprojektet på "Mediestream".
[368] Morris, 2011, 151-54; Morrissey, 2015, 73 og Herfeld & Doehne, 2018, 315 diskuterer denne problematik.

Fejlkilderne (for at bruge et ord, der passer til metodens matematiske udgangspunkt) er mange, og det må understreges, at netværksanalysens resultater ikke er facits i noget i matematisk forstand, uanset at de ligner. SNA er ikke en vidundermedicin mod historiefagets nedarvede metodiske udfordringer i forhold til mangel på direkte adgang til undersøgelsens genstand.

Læsevejledning

Efter et indledende kapitel, hvor de identificerede eliter placeres i forhold til de samlede befolkninger, bearbejdes det beskrevne datasæt som netværk i kapitlerne 11-12 ved at betragte personerne som nodes – dvs. punkter – og relationerne som edges – altså forbindelser mellem nodes. Der udarbejdes netværksgrafer, hvor nodes forsynes med personernes navne og årstal for identifikation i førende kredse og kodes for størrelse som funktion af antallet af edges, der berører dem – deres såkaldte degree. I de mange tilfælde, hvor der er mere end en edge mellem to nodes, gengives samtlige. Graferne gengives med Fruchterman-Reingold force directed algoritme, hvilket vil sige i en matematisk optimering efter det princip, at alle nodes frastøder hinanden, mens nodes med fælles edges samtidig tiltrækker hinanden. Algoritmen bringer systemet i en balance med to karakteristika. Dels søger nodes med mange edges mod grafens centrale område(r), og nodes med få eller ingen søger mod periferi, således at netværkets mest aktive medlemmer let erkendes. Dels (og vigtigst) optræder nodes med mange fælles relationer som naboer eller grupper i plottet, mens nodes med få eller ingen fælles relationer optræder langt fra hinanden.[369] For hver af de to byer udarbejdes netværkene i fire eller fem versioner efter de fire eller fem kategorier for relationer og dernæst i en samlet version. Samtlige netværk gengives som grafer i bilag i deres fulde udstrækning. I bilagene er nodes gengivet med størrelse udregnet efter samme faktor, således at cirklernes størrelse er udtryk for direkte sammenlignelighed mellem de forskellige bilag. I brødteksten gengives et eller to udsnit af netværksgraferne for hver kategori. Da zoomniveauet i disse udsnit er forskelligt, er de under alle omstændigheder uegnede til direkte sammenligning. Med henblik på læsbarhed er nodestørrelse derfor i visse udsnit ændret.

For hver version af netværkene gennemføres de samme analyser: Det visuelle indtryk af grafen perspektiveres. Derefter bringes en tabel over netværkets centrale aktører efter to mål for centralitet. Det ene er den simple degree, antal edges. Det andet er betweenness, der angiver antallet af kortest mulige stier mellem alle sæt af to nodes, der går gennem den pågældende node. En høj værdi for betweenness centrality indikerer således, at den pågældende node spiller en stor rolle i formidling af

[369] Fruchterman & Reingold, 1991, 1131-33; Krempel, 2011, 560

information mellem netværkets forskellige afsnit – i terminologien en rolle som broker – mens en lav betweenness centrality indikerer, at den pågældende node først og fremmest står i relation til sine naboer i netværket.[370] Da højere degree giver mulighed for højere betweenness, bringes desuden et indekstal for de to værdier baseret på betweenness divideret med degree. Tabellens højeste degree sættes til indeks 100, og de øvrige forholder sig til denne. Som næste led i analysen undersøges netværkenes kliker, hvilket i terminologien vil sige grupper (på mindst tre) nodes imellem hvilke, samtlige mulige edges er til stede. Mange og store kliker tyder på tæt integreret netværk, mens få og mindre indikerer communityopdeling. Afslutningsvis bringes en matematisk genereret graf for community detection baseret på betweenness centrality.[371]

Som en alternativ afsøgning af netværksstrukturen blandt de to byers førende borgere overføres de førende kredses mænd desuden til kort i slægt med dem i kapitlerne 7-8, hvor degree centrality, som det findes opsummeret i undersøgelsernes tabeller, omsættes til cirklernes størrelse.[372] Dette greb benyttes i søgen efter eventuel sammenhæng mellem kvarterdannelse og netværksanalysernes kategorier.[373]

Netværksanalyserne styres af to forskellige hypoteser, men de er ens i den beskrevne metode. Heri består fundamentet for efterfølgende sammenligning af netværksegenskaber for købstaden og den nye by i kapitel 13.

Det afsluttende kapitel 14 er udarbejdet i en friere stil, hvor en serie enkeltpersoner drages frem til portrætter og sammenligninger over tid og mellem de to byer. Netværksanalyserne fungerer her som mere diskret rammesætning. Den optræder ikke i kapitlets figurer, der i stedet udgøres af portrætfotografier og fotos af gademiljøer. Men den er til stede i form af egonetværk for hver af de portrætterede personer i bilag. I egonetværkene sættes en enkelt node i centrum, og der fokuseres på hans edges til de øvrige, og kun dem. Hvor netværkene i kapitlerne 11-12 farvekodes efter en kategorisering af nodes (forklares i kapitlerne hver for sig), er det for egonetværkenes vedkommende edges, der gøres til genstand for farvekodning, således at ikke kun antal og personer, men også type af kontakter kan aflæses.

[370] Hannemann & Riddle, 2011a, 359, 362-67
[371] Carrington & Scott, 2011, 4; Hannemann & Riddle, 2011a, 337-38; 2011b, 350
[372] Idet de få personer helt uden edges tildeles en kunstig værdi på 1, så de ikke udgår.
[373] Johnston & Pattie, 2011, 301-02

10. Toneangivende kredse, summariske analyser

> *"Thi de Personligheder, der satte Fart i Udviklingen, skabte Tillid til Forretningsverdenen paa Stedet og gik i Spidsen for den bymæssige Organisation* [i den nye by]*, var – og kunde, i Kraft af den jomfruelige Jord, hvorpaa den groede, være – mere særprægede end i de gamle traditionsbundne Købstæder, hvor der som oftest maa "tudes" sammen med de "Ulve", der hører hjemme der, og som vel i Reglen nøje vaager over, at ingen initiativrig Tilflytter faar ret meget at sige."*
>
> Vasegaard, 1935, 657-58

Før de 263 personer fra ovenstående udvælgelse gøres til genstand for netværksanalyser, karakteriseres de i dette kapitel nærmere i en undersøgelse, der spejler kapitel 6. De samme parametre belyses, og kildematerialet er de samme folketællinger. Resultaterne præsenteres i figurer og grafer efter samme skabelon som undersøgelsen af de samlede befolkninger, og de lader sig direkte sammenligne. Modsat de øvrige kapitler i del II behandles de to byer således fælles og i diakron komparation (med en enkelt undtagelse). Heraf følger, at personer, der indgår i elitepopulationerne ved flere årstal, indgår flere gange. Deres samlede antal her er 293.

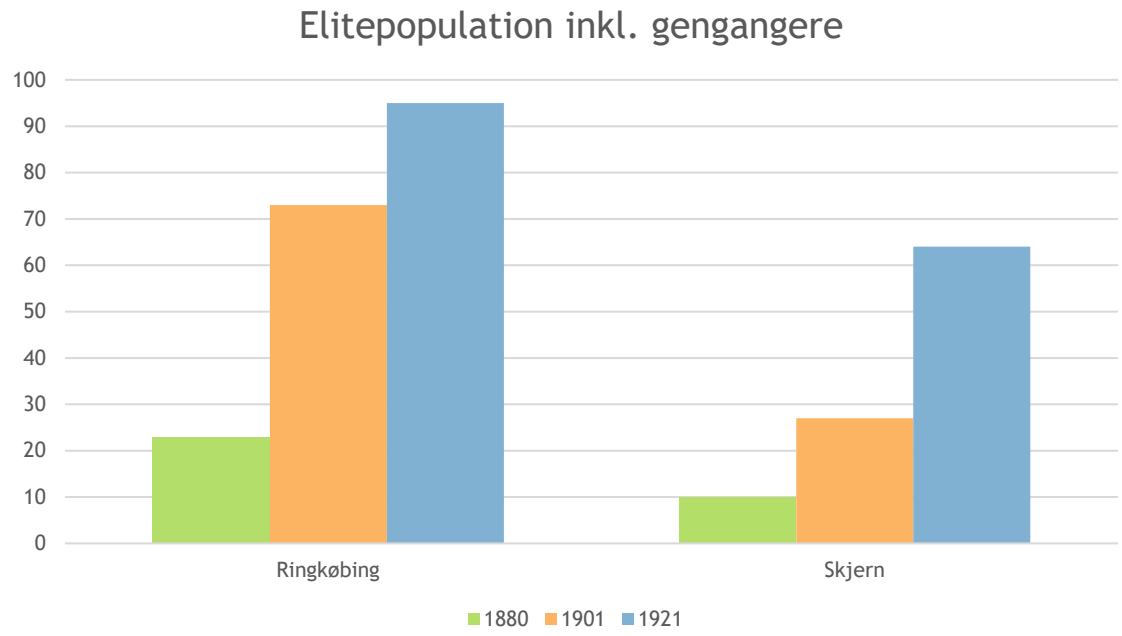

Fig. 10.1. Personer til undersøgelse i kapitel 10, antal

Kapitlet er en afprøvning af Søren Vasegaards måske noget kategoriske udsagn i citatet herover. Kan materialet bekræfte, at personer med virkelyst, kapital og initiativ havde større spillerum i den nye by end i købstaden, eller måtte også den gamle bys etablerede ulve lade andre hyle med?

Civilstand

De første og simpleste parametre til karakteristik af den førende kreds gennem folketællingernes oplysninger er dem for civilstand og alder.

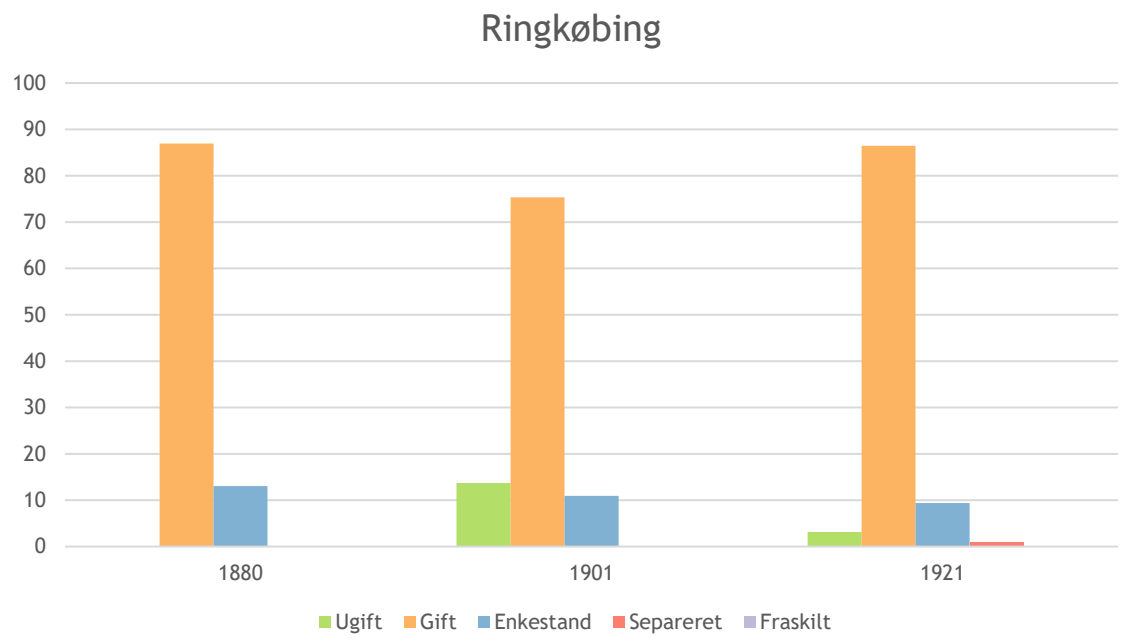

Fig. 10.2. Civilstand i Ringkøbings elitepopulation, i %

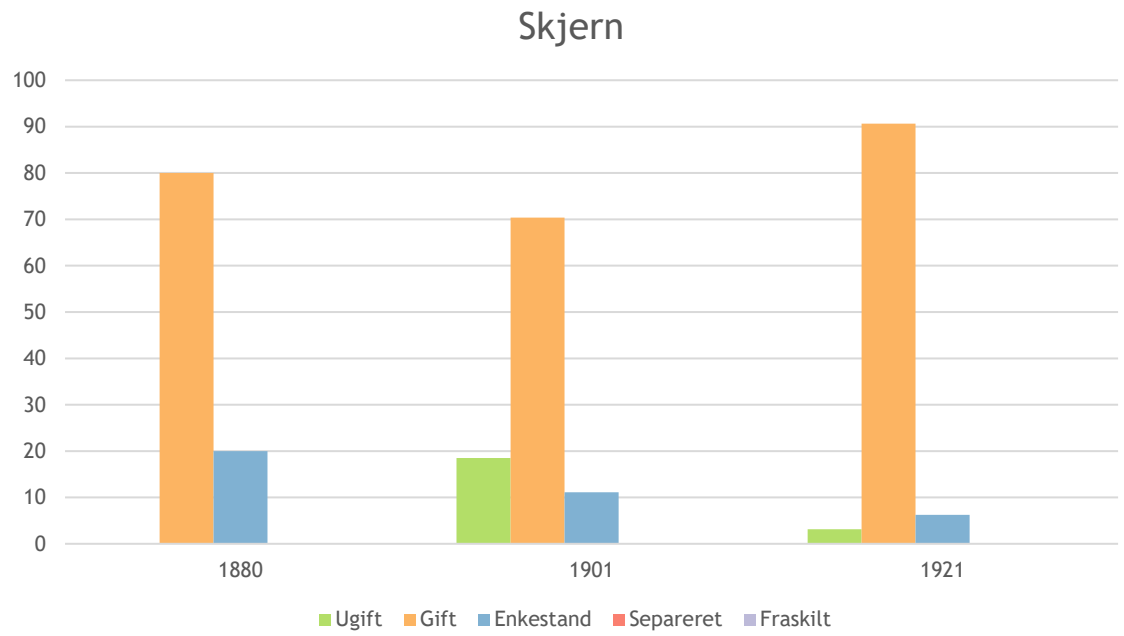

Fig. 10.3. Civilstand i Skjerns elitepopulation, i %

Byernes borgere nåede for langt de flestes vedkommende en grad af anseelse eller økonomisk formåen, der kvalificerede til denne undersøgelses udvælgelseskriterier, når de samtidig havde en ægtefælle (en hustru). Denne observation af en langt større andel gifte blandt de 293 end i de samlede befolkninger flugter med det i kapitel 9 beskrevne forhold, at manden nok lagde navn og person til erhverv, forretning, tillidsposter osv., men at han gjorde det som personificering af og overhoved for en husstand.

Alder

Oplysningerne for alder gengives her som boxplots. Populationerne er for små til meningsfulde befolkningspyramider.

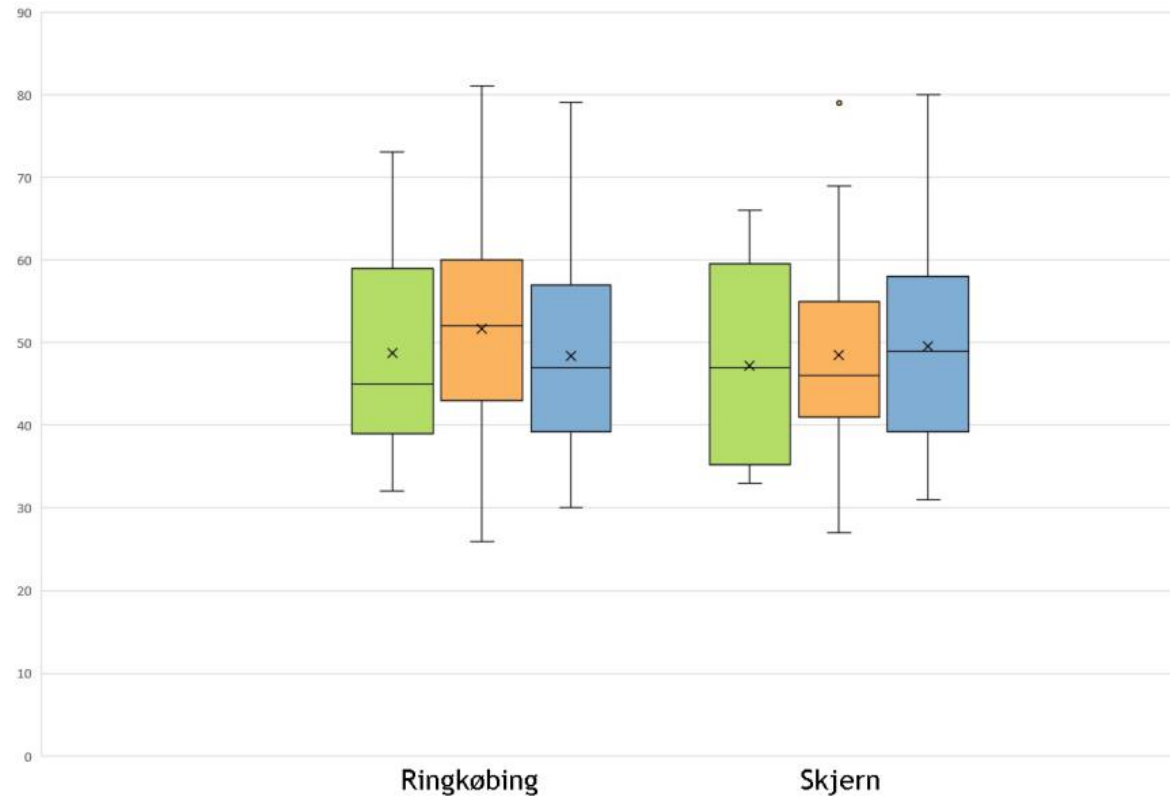

Fig. 10.4. Alder
1880
1901
1921

De omhandlede personer var typisk mellem 40 og 60 år med en gennemsnitsalder på mellem 45 og 50. For denne regel er der en enkelt undtagelse i Ringkøbing i 1901, der imidlertid lader sig forklare med, at Ludvig Mylius-Erichsen nævner adskillige temmelig gamle borgere i sin "Byer og Mænd". Herefter står det karakteristikum tilbage, at Skjerns førende borgere gennemsnitligt blev ældre, efterhånden som byen blev mere etableret. Ringkøbing viser et mere stabilt billede.

Boghandler og bogbinder N.P. Holm, der tog borgerskab allerede i 1851, og som var 72 år i 1901, er typisk blandt Mylius-Erichsens veteraner. Holm var medlem af håndværksmestrenes besætning på bødker Knud Lyhnes båd 'Tordenskjold', der sejlede til Sommerlyst på engen ved Vonå, og han er hovedperson i flere muntre historier i byens lokalhistorie og erindringslitteratur. *"N.P. Holm drev Forretningen i omtrent 50 Aar,"* skrev Ringkjøbing Aarbog ved forretningens 100-års jubilæum i familiens eje, *"og han skabte sig ved sin Færd og Flid et anset Navn, der endnu mindes, naar Talen føres hen paa gamle Dage i Ringkjøbing."* Undervejs i et langt liv var han blandt andet aktiv i byråd, industriforening og håndværkerforening. To år efter Mylius-Erichsens bog om

”Byer og Mænd” udkom, døde N.P. Holm imidlertid, og sønnen Peter overtog virksomheden.[374]

Indkomst

De rigeste 5 % af skatteyderne er allerede genstand for analyse i kapitlerne 6-8. Det pågældende materiale er imidlertid ikke identisk med det følgende, da de store skatteydere her behandles sammen med de øvrige i de førende kredse. Som omtalt findes der ikke materiale for denne analyse for Skjern 1880, hvorfor også Ringkøbing begrænses til 1901 og 1921.[375]

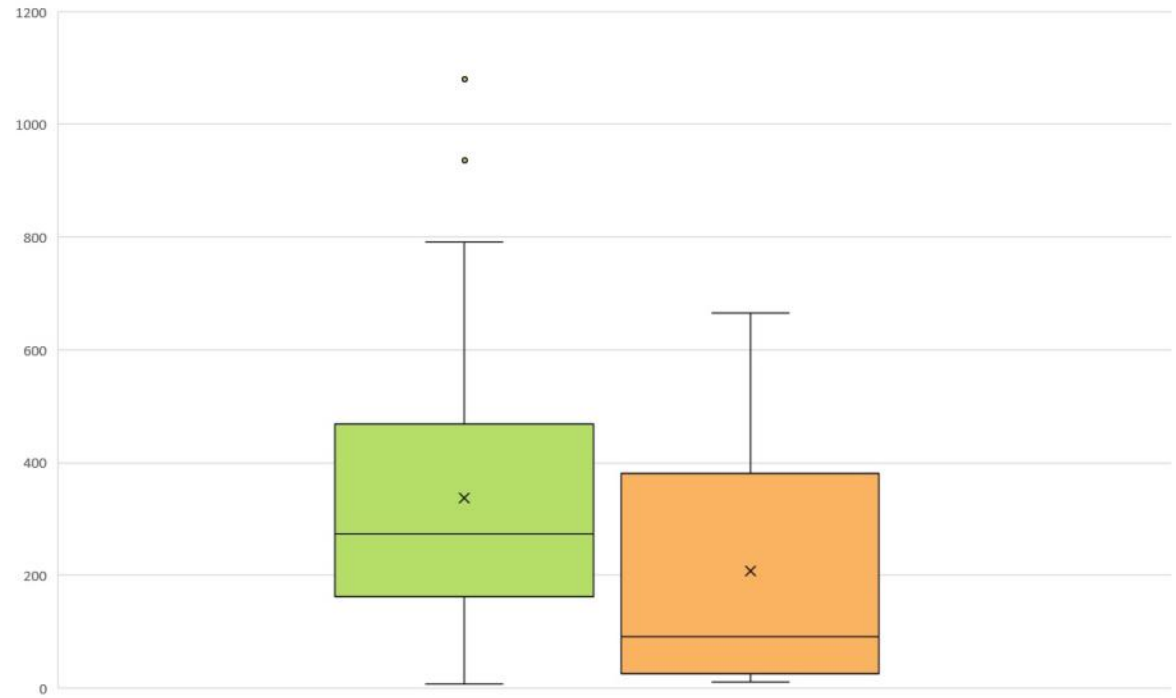

Fig. 10.5. Skattebetaling 1901, i kroner
Ringkøbing (20 af 27 personer identificerede)
Skjern (72 af 73 personer identificerede)

[374] RIM9043-21; A42; Sørensen, 1923, 116, 123; Mielche, 1943, 27-28; N.P. Holms Boghandel, 1951; Ringkjøbing Aarbog 1950-51, 34 (citatet); Frøland, 1952, 11-29
[375] De følgende diagrammer skal læses under hensyn til de metodiske vanskeligheder for sammenligning af indkomst, der refereres i kapitel 6.

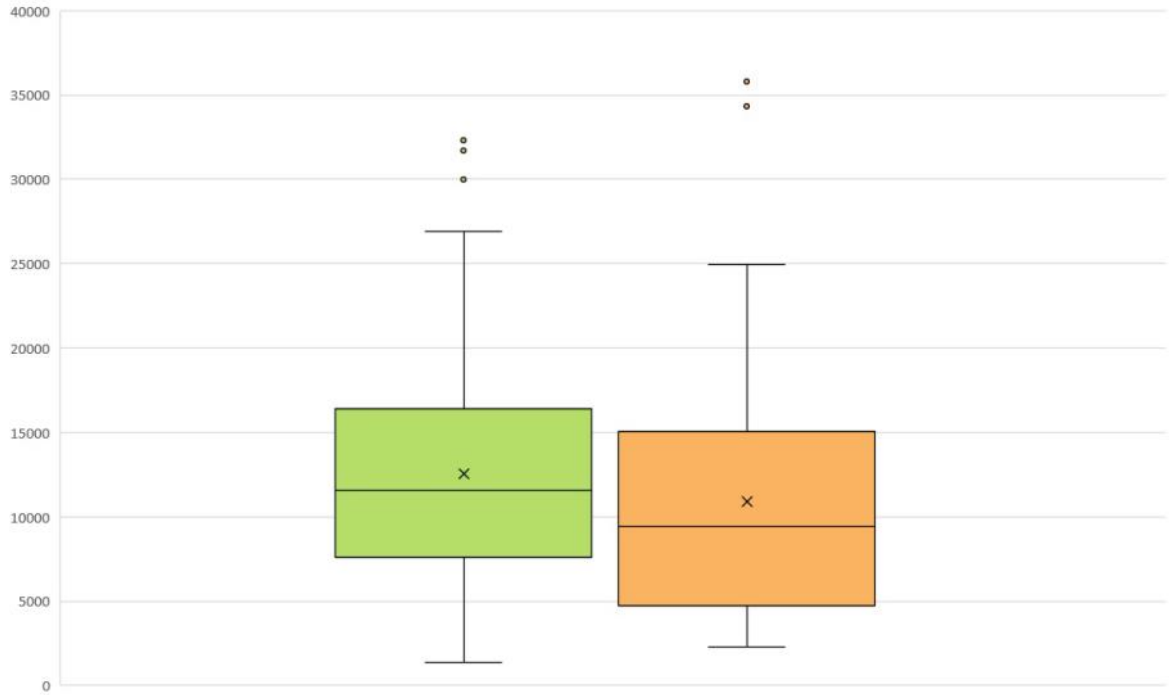

Fig. 10.6. Indtægt 1921, i kroner
Ringkøbing (95 af 96 identificerede)
Skjern (64 af 64 identificerede)

De to boxplots giver flere karakteristika. Det mest markante består i det forhold, at mens Ringkøbings førende borgere i 1901 tilsyneladende var væsentligt mere velhavende end Skjerns med gennemsnitsskattebetalinger på henholdsvis 337 og 208 kroner, var situationen frem mod 1921 under udjævning, dog således at Ringkøbing-gruppen fortsat var mere velhavende end dem i Skjern med gennemsnitsindkomster på 12.412 og 10.931 kroner.

Begge diagrammer er prægede af stor spredning fra ganske små skattebeløb til meget store – eller med andre ord af, at flere af de personer, der finder vej til elitepopulationen ad andre veje end skattebetaling, kunne opnå deres sociale position trods meget beskedne økonomiske forhold. I Ringkøbing findes det laveste beløb i 1901 hos den første person, der finder vej til kredsen via engagement i Socialdemokratiet. *"Ja, er det nu ikke forskrækkeligt, at heller ikke Ringkøbing skulle blive forskaanet for at se den røde Fane udfoldet. Hvem skulde troet det for bare femten Aar siden?"* Mylius-Erichsen ville imidlertid ikke have splid i sit portræt af fødebyen, og forskrækkelsen var forstilt: *"Ogsaa i Ringkøbing er der stiftet meget godt, bygget mange gode Hjem under den røde Fane – det er anerkendt af alle."*[376] C.C. Busted, som det drejer sig om, var førstemand hos byens store skræddermester og herreekviperingshandler Christian Traberg, der havde over 20 svende i sit brød, og som

[376] Mylius-Erichsen, 1901, 51-52

byggede et af de første sommerhuse i Søndervig.[377] Busted spillede i mange år en central rolle i Dansk Skrædderforbund, men ikke fra Ringkøbing, som han forlod få år efter århundredeskiftet.[378] Det laveste beløb i Skjern 1901 betaltes af en person med en helt anden profil. Skomager Peder E. Outzen, der altid nævnes blandt Skjerns allerførste håndværkere, var en ældre mand allerede ved indgangen til denne undersøgelses periode. Han etablerede sig i 1848 og byggede et lille hus ved den nyanlagte landevej allerede omkring 1850. En generation senere var det omgivet af nye større og helt anderledes bygninger, men Outzen holdt fast ved sit. Han passede sit håndværk ved skomagerkuglens skær på gammeldags manér. Outzen var en betroet mand blandt sine yngre bysbørn. Sognerådsmøderne holdtes hos ham indtil 1870, han var formand for byens håndværkerforening 1888-90, og i sine sene år var han kirkesanger. Det oplyses, at det ikke just var hans sangstemme, der gav adgang til dette ærefulde hverv.[379]

Immigration

I modsætning til kapitel 6 vises ikke fødesteder på kort for folketællingernes årstal hver for sig, men kun et samlet kort for de komplette eliteudsnit for hver by. Her er således tale om en undtagelse for dette kapitels diakrone komparation, dog således, at der stadig arbejdes med 293 personer.

[377] RIM5574A1; Jørgensen, 1957, 43, Bennedsen, 1978a, 65
[378] A406-3
[379] SKJ8X44, s. III-IV; Mylius-Erichsen, 1901, 68; Årbogen for Skjern og Omegn 1979, 1; Clausen, 1983, 11, 48-50; Nielsen & Rønne, 1984, 10-12, 28, 77

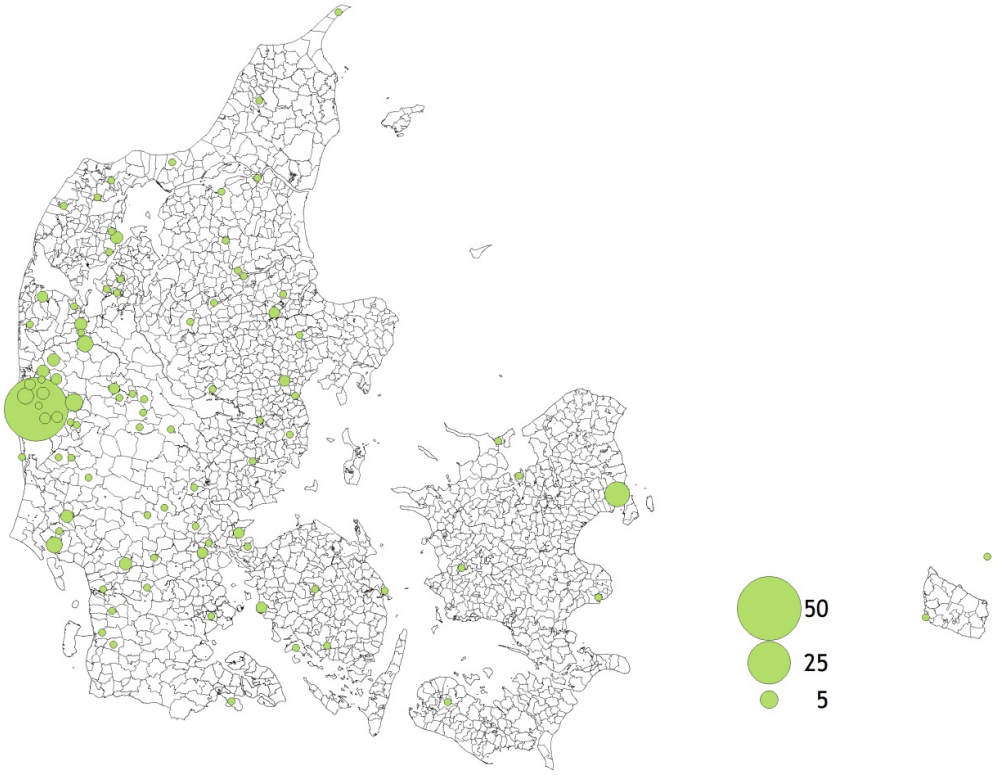

Fig. 10.7. Fødesteder for førende kreds, Ringkøbing, alle år, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Sverige: 1

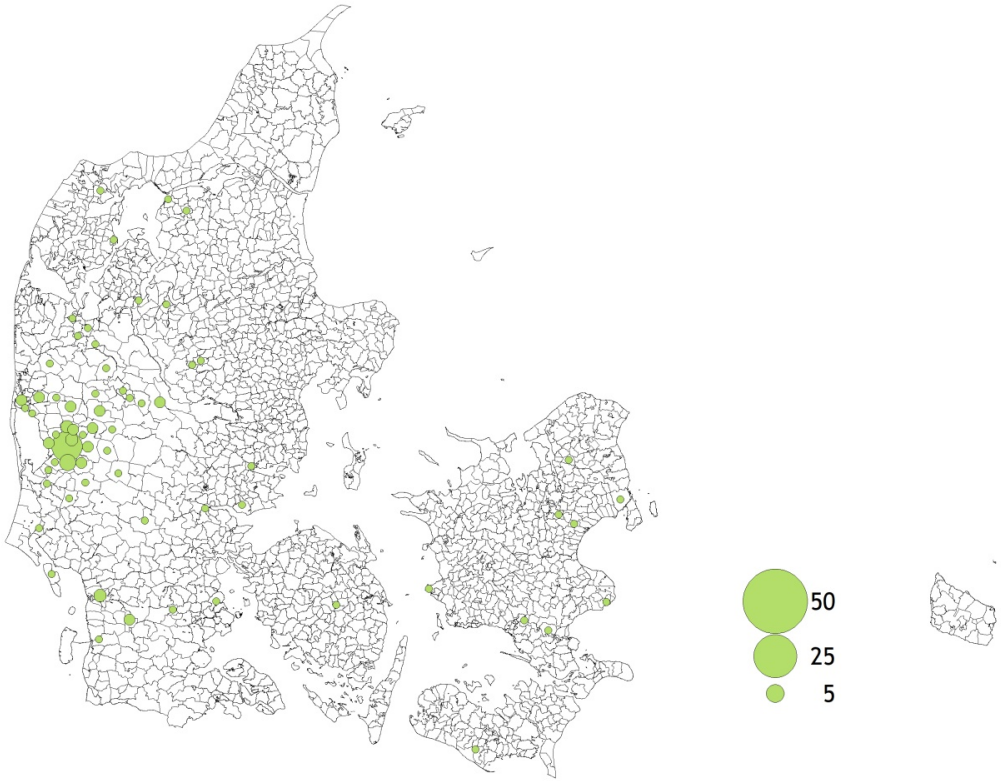

Fig. 10.8. Fødesteder for førende kreds, Skjern, alle år, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Sverige: 2, Island: 1, Tyskland: 1

Fig. 10.7-8 viser, at de førende mænd i såvel Ringkøbing som i Skjern for en stor del var født i deres byer eller i de nærliggende vestjyske landområder. Men der er også forskel. Ringkøbings kort giver indtryk af, at flere, også relativt flere, var fødte langt væk, og af at flere var født i andre købstæder. Dette element af interurban migration understreges af, at København optræder som det næststørste fødested for Ringkøbinggruppen.

Den grønne prik nord for Bornholm på Ringkøbing-kortet repræsenterer Jens Marius Hammersøe, der blev født på Christiansø i 1881, og som dermed kom til at flytte så langt, man kan i Danmark, da han nedsatte sig som sagfører i Ringkøbing i 1913. Hammersøe overtog M.P. Kamps praksis. Begge var fremtrædende Venstre-politikere, Kamp som en af få i opposition til Højre i 1880-90'erne, Hammersøe som et fremtrædende medlem af byens politiske flertal og i øvrigt som byens første folkevalgte borgmester efter retsreformen i 1919.[380]

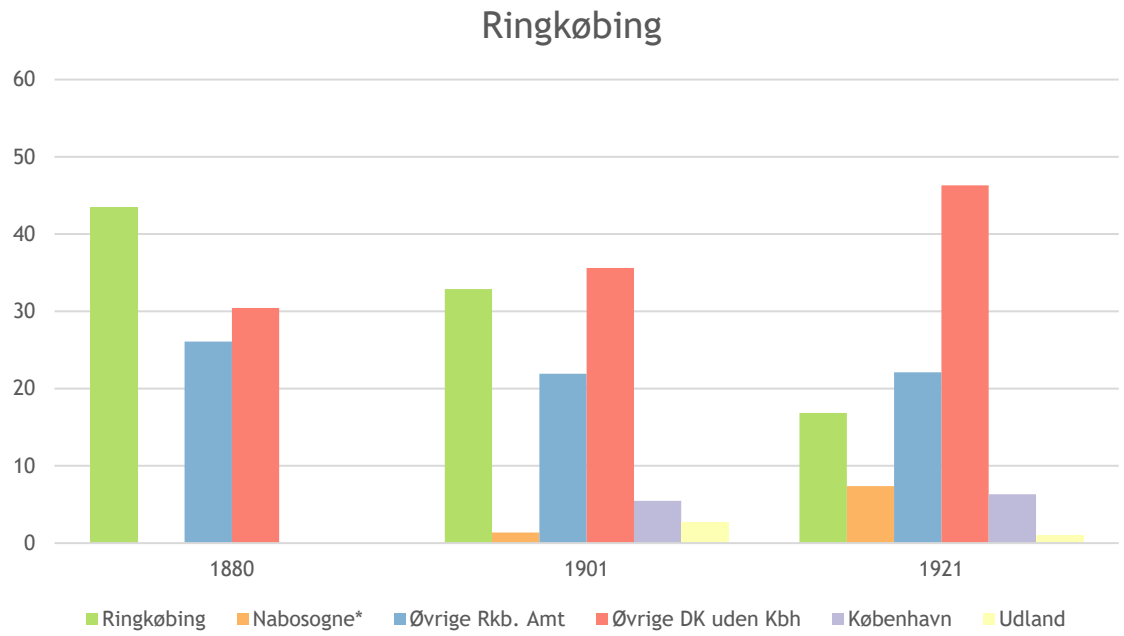

Fig. 10.9. Fødesteder for Ringkøbings eliteudsnit, efter geografi, i %
* Holmsland Klit Sogn, Nysogn, Gammelsogn, Rindum, No og Velling

[380] A720; Nielsen, 1967, 322

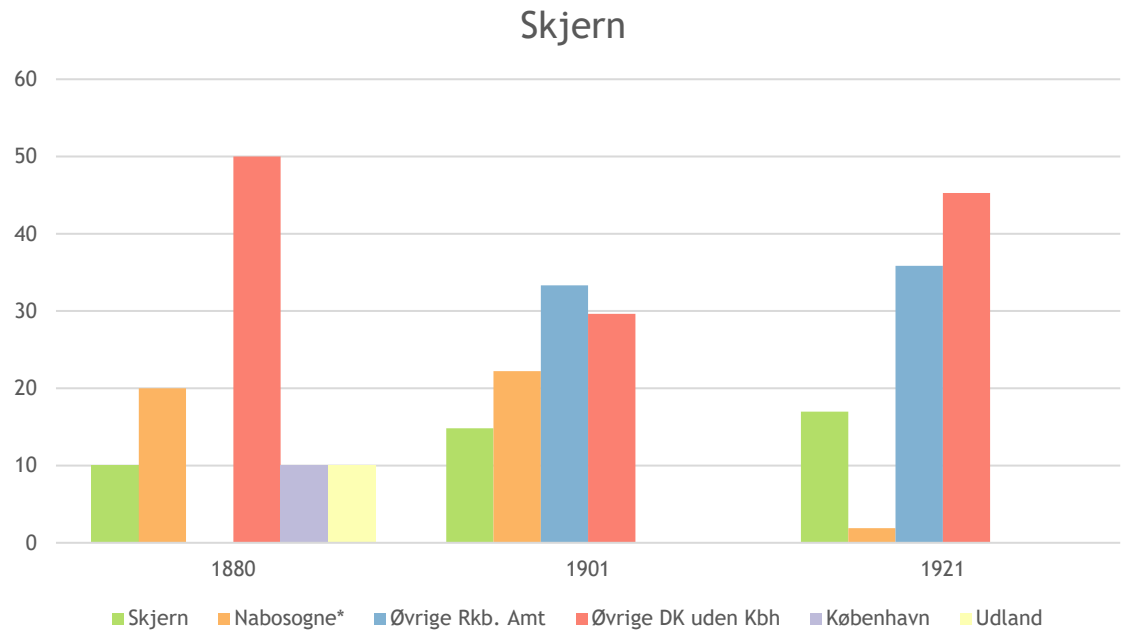

Fig. 10.10. Fødesteder for Skjerns eliteudsnit, efter geografi, i %
* Dejbjerg, Hanning, Bølling, Faster, Borris, Aadum, Egvad, Lønborg, Stauning

Som i kapitel 6 gør det sig gældende, at de små tal for Skjern 1880 betyder, at diagrammets informationer her må læses med forsigtighed. Imidlertid: Disse sider skal ikke læses i en søgen efter statistisk repræsentation, men snarere efter mønstre blandt en mindre gruppe centrale personer. I det lys er det interessant, at de to diagrammer tegner to forskellige billeder. I Ringkøbing foregik der en meget tydelig udvikling fra lokal rekruttering til byens elite til en i geografisk henseende meget mere dynamisk sammensætning. Graferne for fødte i Ringkøbing og fødte i Danmark uden for Ringkøbing Amt men ikke i hovedstaden er næsten omvendt proportionale. I Skjern lader en tilsvarende situation sig dårligt tænke. Her var ingen etableret by ved undersøgelsens startpunkt, og de første pionerer i urbane erhverv vandrede til langvejs fra. Derefter følger imidlertid en normalisering, således at rekruttering til den nye bys elite anno 1921 ligner købstadens ret nøje, dog således at søjlen for født i Ringkøbing Amt uden for den nærmeste kreds af nabosogne er markant højere end den tilsvarende for Ringkøbing, hvilket må betragtes som udtryk for en mere om ikke lokal så regional rekruttering end i købstaden.

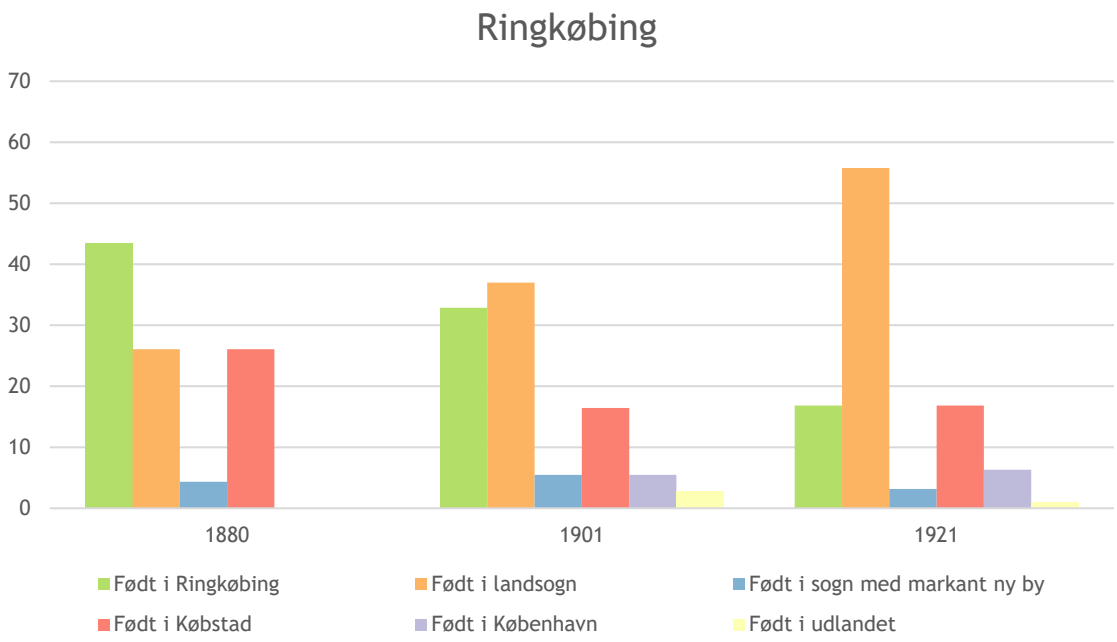

Fig 10.11. Ringkøbings førende kreds, fødesteder efter land/by, i %

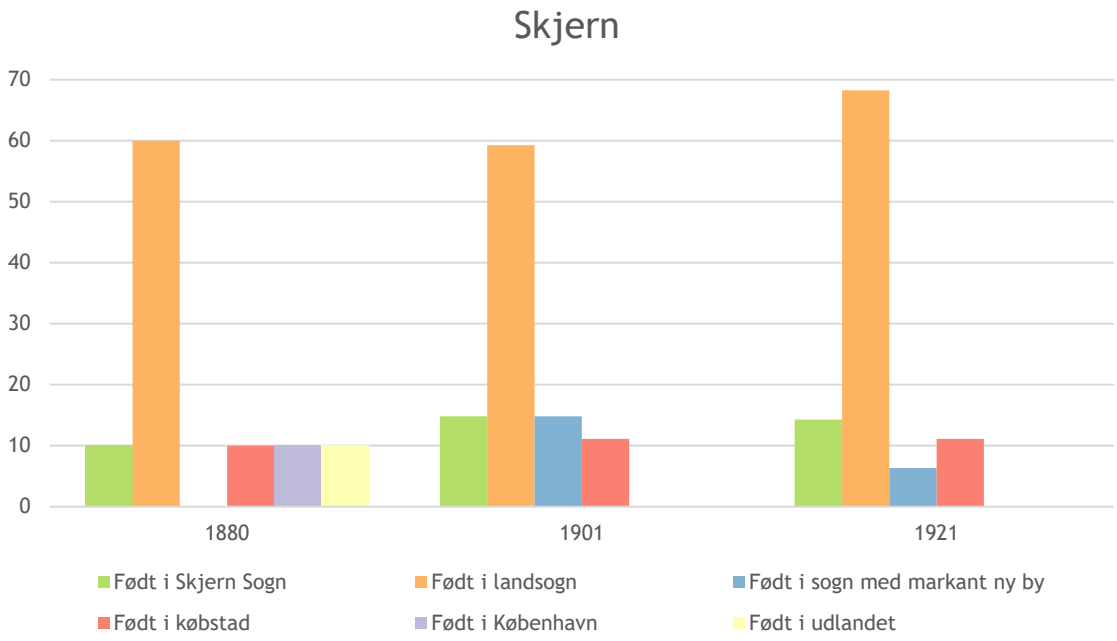

Fig 10.12. Skjerns førende kreds, fødesteder efter land/by, i %

Fig. 10-11-12 viser, hvordan Ringkøbings elite tidligt i høj grad udgjordes af personer fødte i byen, men at denne situation efterhånden ændrede sig. Et blik på fødestederne efter sognenes type giver blik for en tydelig gradsforskel i forhold til urbanisering og interurban migration de to byer imellem. Efterhånden som Ringkøbings elite gik fra hjemmefødninge til indvandrere, blev søjlen for født i landsogn langt størst i begge byer. Dette resultat understreger, hvordan den lille by i årtierne omkring år 1900 i sin

udvikling først og fremmest var involveret i en kraftig vandring fra land til by. Men er ligheden det overordnede perspektiv, er der dog forskel i detaljen. Endnu i 1921 er søjlen for fødte i landsogn næsten 10 procentpoint højere i den nye by Skjern end i købstaden Ringkøbing. Den nye bys førende kreds var næsten totalt domineret af personer født på landet, mens købstaden også havde elementer af interurban vandring.

Erhverv

Fra hvilke erhverv rekrutteredes der til den lille bys elite? Dette er et centralt spørgsmål, de relaterer til undersøgelserne af byens rum i kapitlerne 7-8, og som forfølges i dybden i netværksanalyserne herunder, hvor det i kapitel 11 gøres til det centrale spørgsmål for Ringkøbing.

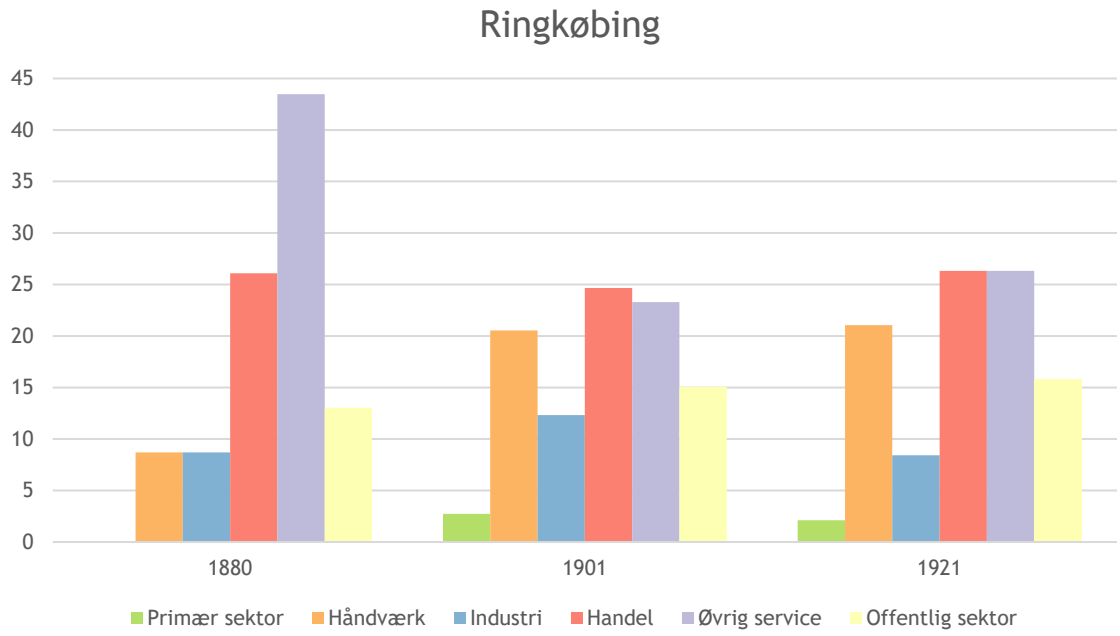

Fig. 10.13. Ringkøbings førende kreds efter erhvervssektorer, i %

Mens håndværkets søjle for Ringkøbings samlede befolkningers vedkommende er den største, men med en dalende tendens over de tre punkter i tid, er tendensen her omvendt. I undersøgelsesperiodens tidlige fase fandt kun få håndværksmestre adgang til populationen, mens deres andel steg betydeligt allerede i 1901. De største grupper gennem hele perioden var byens handlende og en række repræsentanter for den øvrige service. De sidste rekrutteredes især blandt sagførerne, for hvem det var en vigtig del af deres erhverv at varetage forskellige lønnede tillidsposter,[381] der ofte suppleredes

[381] McHugh, 2007, 78-79 diskuterer sagførernes rolle i og betragter dem som en art centralt forbindelsesled mellem eliteudsnit, der repræsenterede på den ene side den gamle katedral- og handelsby og på den anden side den nye industris interesser. De var netop vigtige i den gamle by med store elementer af resiliens, kontinuitet og gradvis udvikling.

med politisk aktivitet, men også bankdirektører, læger, tandlæger og lignende er med her.

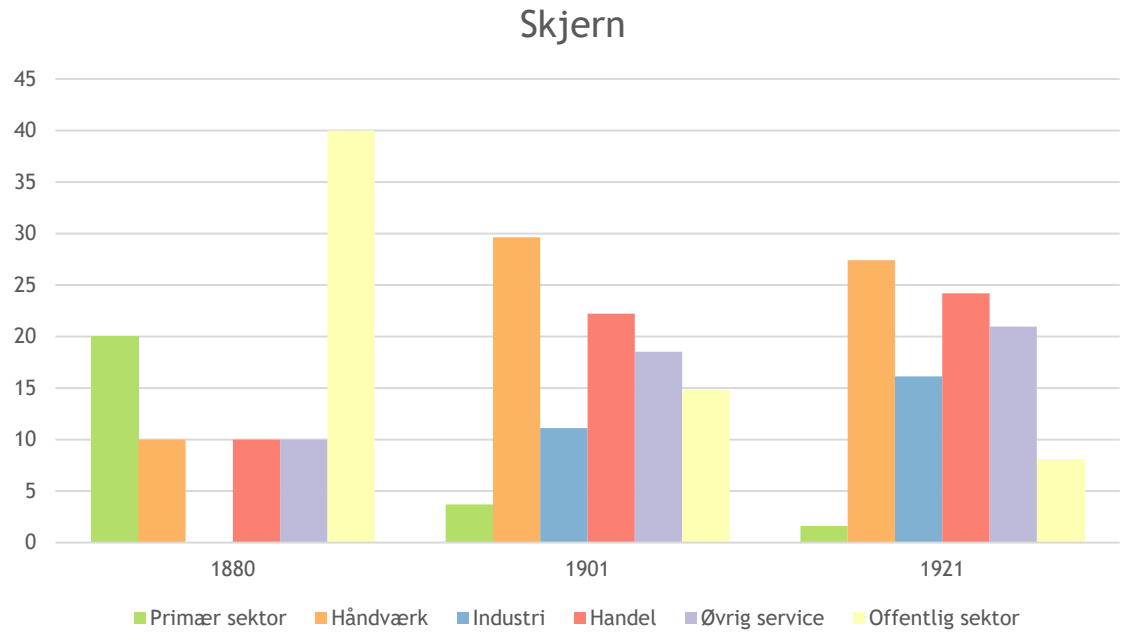

Fig. 10.14. Skjerns førende kreds efter erhvervssektorer, i %

I Skjern er billedet for det første sløret af en meget høj søjle for den offentlige sektor i 1880.[382] Dette skyldes, at der blandt de kun ti omhandlede personer optræder en herredsfoged, en herredsfuldmægtig, en lærer og en sognepræst – i øvrigt personer, der indtager perifere roller i netværksanalysen i kapitel 12. I 1901 og 1921 har diagrammet ligheder med Ringkøbings. Håndværket, handelen og den øvrige service tegner de største søjler. Men hierarkiet er anderledes. Mens håndværket i Ringkøbing må tage til takke med tredjepladsen, er det størst i Skjern. Der er med andre ord tale om en udvikling, hvor håndværket i købstaden gradvist, men ikke fuldstændigt vandt en eliterepræsentation svarende til dets andel af byens erhvervssammensætning, mens det i den nye by fra dens etableringsfase kunne spille den største rolle på en måde, der svarer til andelen af byens samlede erhvervsangivelser.[383]

Husstande

De i kapitel 6 udarbejdede søjlediagrammer over personernes relationer til husstande af forskellig størrelse spejles ikke her på det mindre materiale. De er forsøgsvis udarbejdede men har ikke karakteristika, der lader sig forklare som meningsfulde. I stedet gives følgende simplere boxplot over husstandenes størrelser.

[382] Da enkelte personer på forskellige former for forsørgelse udgår, er summen ikke i alle tilfælde 100.
[383] En konklusion der i lyset af de ikke helt identiske rekrutteringskriterier må drages med forsigtighed.

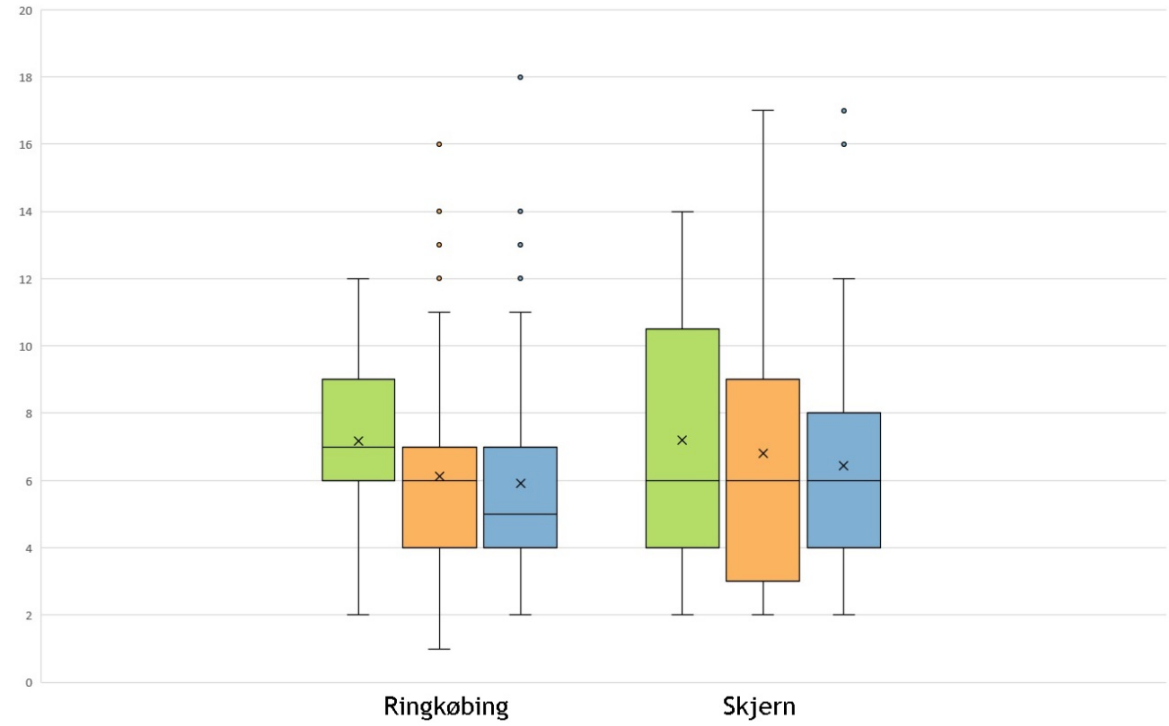

Fig. 10.15. Størrelse for husstande med medlem af førende kredse
1880
1901
1921

Den gennemsnitlige husstandsstørrelse var faldende i begge byer, Ringkøbing fra ca. 7 i 1880 til under 6 i 1921 og tilsvarende, men lidt mindre i Skjern. Dette afspejler en overgang fra store husholdninger med erhverv og bolig med medarbejdere under samme tag til en mere forskelligartet sammensætning, hvor flere personer fandt adgang til den førende kreds uden at drive større virksomheder eller uden at have deres medarbejdere på kost og logi. I en sammenligning med den gennemsnitlige husstandsstørrelse for samtlige indbyggere fremtræder det helt forventelige resultat, at de ledende kredses husstande var ikke så lidt større. Fig. 6.22 viser, at de gennemsnitlige husstandsstørrelser var omkring 4 personer, med et moderat fald fra 1880 til 1921.

Som det fremgår, levede en enkelt person blandt Ringkøbings førende personer alene i 1901. Her er tale om *"den ejendommelige og i Sandhed patriotiske Eneboer Købmand Schubert"*.[384] C.M. Schubert, der var rundet af det tidlige 1800-tals centrale familier i Ringkøbing, drev købmandshandel i Algade. Ved århundredeskiftet var forretningen imidlertid overdraget til den mangeårige medarbejder I.A. Jensen, og Schubert selv havde gennem en årrække helt helliget sig arbejdet med en plantage på en matrikel på heden øst for byen. Schubert, der flere steder beskrives som en enspænder, indgår kun i meget få relationer i den følgende netværksanalyse, men han

[384] Mylius-Erichsen, 1901, 53

har vundet sig et navn i byens lokalhistorie som en af de første til at bevise, at træplantning overhovedet er mulig i Vestjylland.[385]

I kapitel 6 fortsætter undersøgelsen med data for personernes rolle i deres husstande. Et tilsvarende perspektiv er nok så interessant her, men da de mandlige husstandsoverhoveder dominerer totalt, præsenteres det ikke i søjlediagram. I Ringkøbing er der følgende afvigelser for denne regel: 1880: Ingen, 1901: To sønner over 15 år, en husmor, der er husstandsoverhoved og en bedstefar, 1921: To husmødre som husstandsoverhoved, en husmor gift med husfaderen og en person uden oplysninger. I Skjern: 1880: En husmor som husstandsoverhoved, 1901: en mandlig logerende og en husmor som husstandsoverhoved, 1921: Tre husmødre som husstandsoverhoveder.

Denne de mandlige husstandsoverhoveders dominans i kombination med de væsentligt større husstande understreger, hvordan adgangen til byens førende kredse nok var et personligt anliggende for manden, men at den var det på baggrund af husstanden.

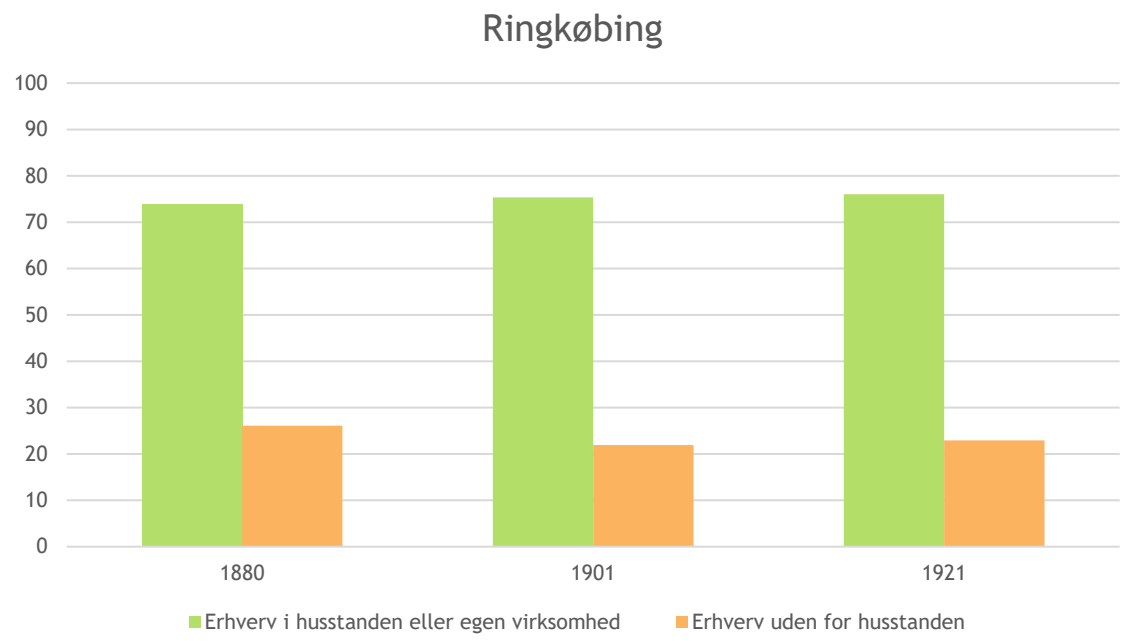

Fig. 10.16. Erhverv i forhold til husstand, i %

[385] RIM9043A1-11; Henriksen 1917 43; Jensen, 1917, 37-38; Bøgner, 1967b, 299-300; Simonsen, 1970, 101-05

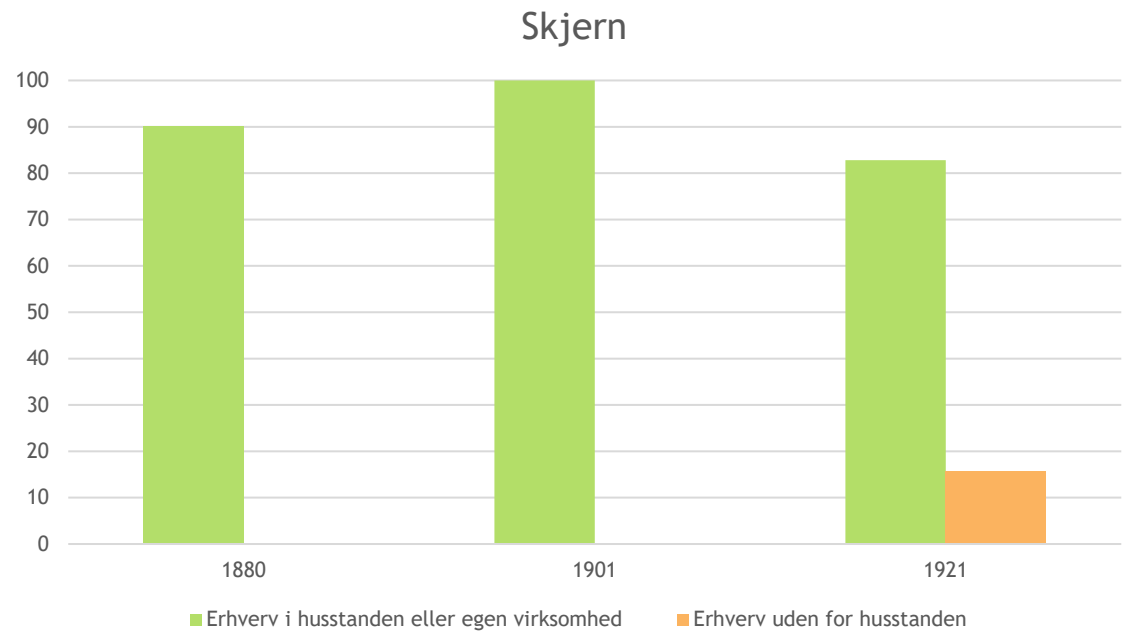

Fig. 10.17. Erhverv i forhold til husstand, i %

Den afsluttende kodning for relationen mellem person og husstand viser meget markant, at adgang til den førende kreds hang sammen med erhvervsaktivitet med fod under eget bord eller med embeder af en sådan prestige, at der fulgte embedsbolig med. I Ringkøbing grupperer dette forhold sig ca. 8:2, og mod forventning er der ingen udjævning mellem de to kategorier fra 1880 til 1921. I Skjern, hvor diagrammet er baseret på mindre grupper, fandt personer med erhverv uden for deres husstand i det hele taget først adgang i 1921.[386]

Afslutning

De forskellige parametre, der gøres til genstand for sammenligninger i dette kapitel, tegner perspektiv for udvikling i den sociale profil i den lille bys førende kredse. Analyserne af indkomstforhold, immigration og erhverv giver alle resultater i den samme hovedstruktur (mens husstandene skiller sig ud med en mere stabil situation): I 1880 var forholdene meget forskellige. Ringkøbing var præget af elementer af social kontinuitet fra den gamle købstad, mens den første begyndelse til by i Skjern dels var rundet af en anden situation og dels var præget af lille befolkning og store tilfældigheder i forhold til en undersøgelse som denne. Igennem perioden foregik imidlertid en art normalisering, hvor byerne over disse parametre – trods gradsforskelle – kom til at ligne hinanden ganske meget. Igennem disse forhold skimter man en udvikling, hvor Ringkøbings gamle og måske for den gamle købstad karakteristiske elite i

[386] Summen af de to søjler giver ikke i alle tilfælde 100. Dette skyldes, at der savner oplysninger om enkelte personer for denne kodning.

takt med byens vækst fik selskab af nye aktører, der i social profil lignede dem, der markerede sig i den nye by med dens åbne bane for initiativ og indflydelse. Denne indikation genovervejes i afslutningen på kapitel 11.

Søren Vasegaards påstand om, at personer, der satte gang i udviklingen, havde helt forskellige forhold i de to typer af små byer må således, i det mindste for Ringkøbing og Skjerns vedkommende, modereres. Det overordnede indtryk er, at de to typer små byer fra meget forskellige udgangspunkter ved periodens start i deres udviklinger ganske tidligt bøjede mod hinanden og omkring 1920 stod ret ens. Men der var også forskelle. Blandt disse træder håndværkets repræsentation blandt byernes førende kredse frem som det mest markante. Mens Ringkøbings håndværksmestre kun gradvist fandt indpas, var Skjerns allerede i 1901 den største gruppe. Denne forskel videreudvikles som det følgende kapitels centrale perspektiv.

11. Netværk i Ringkøbing – Håndværksmestrenes indtog

"Byens Honoratiores den Gang, jeg var Dreng, var absolut Konsul A.C. Husted, Agent Christensen og Bankdirektør P. Dalgaard. Naar disse tre velnærede og glatbarberede Herrer med stive Fadermordere og Halsklud hver Tirsdag vandrede fra Sparekassen, hvor der var holdt Bestyrelsesmøde, ned ad Østergade, bævede hele Gaden af Andagt over saadanne Matadorer."

Ellerbek, 1989, 77

Over de følgende sider udfoldes undersøgelser af relationer i Ringkøbings førende kredse.[387] Som omtalt i kapitel 9 bevæger undersøgelserne sig i dette og det følgende kapitel om Skjern på to niveauer. Dels er de strukturerede af ensartet sæt af netværk til efterfølgende sammenligning, dels af lokale hypoteser til afprøvning for hver enkelt by. I denne forbindelse er det en selvstændig pointe, at den lokale historieskrivning kan benyttes som udgangspunkt for afsøgning for relevante spørgsmål. Denne ambition finder form i det følgende afsnit, der åbner spørgsmål om erhvervssektorer og elite i Ringkøbing.

Erhverv

Ved sit 50 års forretningsjubilæum i 1882 skænkede købmand A.C. Husted 1.000 kr. til et legat i håndværkerforeningens enkekasse. Han modtog i den anledning en smukt kalligraferet takkeskrivelse:[388]

Hr. Konsul A.C. Husted

RIDDER AF DANNEBROG OG VASA!

Ringkjøbing Haandværkerstand føler Trang til paa denne Deres Højtidsdag at bringe Dem vor varmeste Tak som en ringe Paaskjønnelse for den store Gave, De i Dagens Anledning har skjænket vor Forenings Enkefond.

Konsulen har altid været en Ven af Haandværkerne, idet De ved enhver Lejlighed, hvor et Arbejde skulde udføres – det være sig offentlig eller privat – har støttet den

[387] En bearbejdet version af dette kapitel er publiceret som fagfællebedømt artikel i Erhvervshistorisk Årbog, Ringskou, 2020. Artiklen er skrevet som led i det samlede forskningsprojekt, der fremlægges med denne afhandling.
[388] RIM2798
For sammenhæng: Erlang, 1936a, 57
Tilsvarende tone i byrådets indbundne lykønskning ved samme lejlighed, RIM4015B

Stand, hvortil vi høre. De har nu atter i rigeligt Maal givet os bevis paa Deres Velvilje og derved sat Dem et varigt Minde iblandt os.

I Enkernes Navn og paa Haandværkerforeningens Vegne bringe vi Dem endnu en Gang vor dybtfølte Tak

Gud Skjænke Dem mange Aar at færdes iblandt os

Ringkjøbing den 8de Oktober 1882

I Bestyrelsen for Ringkjøbing Haandværkerforening

K. Lyhne N.P. Holm J.P. Lund Bisserup Carl Holbek

Tonen i dette dokument er præget af en bevidsthed om standsforskel mellem den førende blandt byens velhavende købmandsslægter og håndværkerne, der i deres mere ydmyge position skyldte taknemmelighed. I 1949 fejrede Ringkøbing Handelsforening 75-års jubilæum, og Ringkjøbing Aarbog opholdt sig ved forskellen på foreningens grundlæggere og en ny tids købmand: Om tiden omkring indledningen til denne afhandlings undersøgelsesperiode hed det: *"Det var Mændene fra de store Købmandsgaarde, Husted, Harpøth, Tang m. fl., der førte an, og der var endnu over dem den gamle Standsfølelse, der prægede Købmanden af den gamle Skole og gav ham en vis Værdighed i Forholdet til Omgivelserne."* Om 1940'erne derimod: *"I Dag kan man sjældent kende Købmanden fra Haandværkeren; Tiden til nu* (…) *har virket udjævnende."*[389] At der her er tale om en meget lang udvikling, konstaterer man hos Carl Lindberg Nielsen, der skrev købstadens historie for perioden frem til midt i 1800-tallet og kun glimtvis længere frem. Her beskrives købmænd og embedsmænd som byens traditionelle overklasse, hvor ingen håndværker fandt adgang. Den gamle struktur ændrede sig imidlertid gradvist,[390] *"og de, der kun kender de demokratiske Forhold, der nu hersker i Ringkjøbing,* (…) *kunde maaske være tilbøjelige til at mene, at det her omtalte aarhundredegamle Skel mellem Købmand og Haandværker er overdrevet, måske konstrueret."*[391] – Ja, måske. Hos byens uomgængelige og altid velinformerede personalhistoriker F.K. Erlang, betragtes Ringkøbing allerede ved indgangen til denne afhandlings undersøgelsesperiode som socialt homogen: *"At Standsforskel ikke fandtes, er vel maaske nok vel meget sagt, men den mærkedes saa at sige ikke. Man fandt, at enhver kunde være god for sig, og man respekterede baade de andre og sig selv, og man omgikkes paa lige Fod og under særdeles tvangfri Former."*[392] Disse linjer stammer fra håndværkerforeningens jubilæumsbog, og selvom Erlang selv var funktionær ved Den

[389] Ringkjøbing Aarbog 1948-49, 8
[390] Nielsen betragter emnet i en ret snæver politisk ramme og fokuserer på håndværkernes gradvise adgang til købstadens styrelse.
[391] Nielsen, 1967, 119-21, citatet s. 120-21
[392] Erlang, 1936a, 25

Vest- og Sønderjydske Kreditforening (og i øvrigt fætter til kreditforeningsbogholder J.B. Krarup, der indgår i denne undersøgelse), kan de således repræsentere sagen fra håndværkernes synspunkt. Tilsvarende men fra en handlendes perspektiv udtalte en anden købmand med 50 års jubilæum, Frederik Nielsen i 1938, at det fine og det borgerlige nok tog sig anderledes ud på overfladen i hans unge år, men *"Ringkjøbing er jo en jævn og venlig By. Forholdene her har altid været således, at den velhavende Mand kunde taale at være i Selskab med den jævne Mand"*[393]

Her er tale om en tematik, der allerede er til stede med undersøgelserne af byens rum i kapitel 7, hvor det står klart, at Ringkøbings handlende fandtes i byens centrum, mens håndværkerne boede i beskedne sidegader, og i kapitel 10, hvor det fremgår, at byens håndværkere i 1880 kun fandt beskeden adgang til de førende kredse, mens de i 1921 opnåede en repræsentation, der tilnærmelsesvis svarede til deres andel af byens befolkning. En undersøgelse af byens erhvervsliv med særligt fokus på eventuelle forskelle mellem på den ene side handlende samt embedsmænd sagførere, læger og lignende og på den anden side håndværksmestrene byder sig således til som omdrejningspunkt for en netværksanalyse, hvor de 172 personer i byens førende kredse kodes efter deres erhvervssektorer med følgende farver:

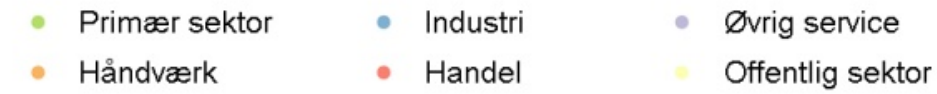

Fig. 11.1. Seks erhvervssektorer

Der udarbejdes netværk for forbindelser i fire kategorier samt en samlet version og resultaterne diskuteres løbende med særligt henblik på håndværkernes repræsentation i forhold til de øvrige erhverv, på deres antal, deres tyngde i netværkene og deres placering i relation til hinanden og til andre brancher. Var håndværksmestrene på den ene side og handel, funktionærer og embedsmænd på den anden to af hinanden mere eller mindre uafhængige elitegrupperinger? Gennemgik håndværksmestrene en integration i byens elite? Var processen tilendebragt ved indgangen til denne undersøgelses periode, sådan som både Nielsen, Erlang og købmand Nielsen fra hver deres vinkel antyder, eller foregik den efter 1880, sådan som takkeskrivelsen til A.C. Husted og omtalen af handelsforeningen indikerer?

	Familie	Fadder/forlover	Interesser	Forretning	I alt
Relationer	114	552	2.260	772	3.698

Tab. 11.1. Relationer efter kategori

[393] Ringkjøbing Aarbog, 1937-38, 11

I relation til forskningen

Håndværkets sociale placering i forhold til andre grupper i de danske byer i årtierne omkring 1900 er genstand for forskning, der giver kontekst til emnet, idet flere perspektiver samler sig i begreber om håndværkets overgang fra subkultur til integration i og udligning med byens øvrige kulturelle former.

Håndværket var ikke under afvikling som konsekvens af industrialisering og et mere netværksbaseret bysystem, sådan som en overfladisk betragtning måske kunne lade formode. Resultaterne i kapitel 6, der viser, at håndværket stadig var Ringkøbings største sektor i 1921 er parallelle med Jørgen Finks i doktorafhandling fra 1988. Det var snarere i transformation, således at visse fag forsvandt, andre ændredes, og nye opstod.[394] Henrik Fode uddyber: Håndværk og industri var ikke hinandens modsætninger men tæt sammenvævede. Den tidlige industri talte mange faglærte fabrikanter og arbejdere, og håndværket aftog industriens halvfabrikata, der indgik i nye håndværksprocesser.[395] Håndværket var således nok i relativ stagnation i et samfund med både økonomisk og befolkningsmæssig vækst, men nominelt var det i vækst.[396] Men Håndværkets transformation var også kulturel. Før næringsfriheden kunne ingen nedsætte sig som mester eller svend uden tilsvarende mester- eller svendestykke og medlemskab af et laug. Ringkøbing var en ganske lille by uden eget laugsvæsen, men håndværkerne her var medlemmer af laug i større byer.[397] Men håndværkets stærke selvstændige kultur blev bragt til fald med næringsfriheden, og kun langsomt erstattede nye institutioner som håndværkerforeninger, svendehjem, fagpresse de gamle.[398] Henrik Fode argumenterer i denne sammenhæng for, at købstædernes håndværk, idet det overvandt denne krise, indtog en ny rolle, hvor laugstidens subkultur afløstes af alliance og kulturel identifikation med byens øvrige grupper.[399] Håndværkets fælles standsidentitet afløstes af en moderne klassemæssig adskillelse mellem mester og svend (og lærling), hvor håndværksmestrene i højere grad identificerede sig med andre grupper af arbejdsgivere end med deres fag.[400] Denne tendens blev underbygget af det forhold, at etablering i det mindste i håndværk, der oplevede fremgang, krævede stadig mere kapital,[401] mens svendene i stigende grad lod sig repræsentere sammen med arbejderne i den socialdemokratiske fagbevægelse.[402] Svend Korup har undersøgt håndværksmestrenes økonomiske situation for en enkelt by, Viborg, i 1860. Blandt 217 håndværksmestre havde de rigeste 36 en gennemsnitlig indtægt, der kun udgjorde ca.

[394] Fink, 1988, 389-92
[395] Fode, 1984a, 103; 1984b, 9-16
[396] Fode, 1984b, 16-24; Møller, 1984, 215-19; Fink, 1988, 228-31
[397] Nielsen, 1967, 123-24
[398] Fode, 1984c; Møller, 1984, 227-28
[399] Fode, 1984a, 119-21; Blackbourne, 1985, 99-100
[400] Blackbourne, 1985, 96-97 for tilsvarende men tidligere udvikling i Storbritannien og Tyskland
[401] Fode, 1984b, 9-16
[402] Fode, 1984d, 89-91

2/3 af de civile embedsmænds og ca. det halve af de velhavende købmænds.[403] Henrik Fodes undersøgelser i Aarhus indikerer imidlertid, at mestrene fra et tilsvarende beskedent udgangspunkt allerede omkring 1870 bevægede sig mod større økonomisk prestige, idet flere fag blev flyttet fra de billigste klasser til de lidt dyrere, hvad erhvervelse af borgerskab angik.

Den her refererede forskning er smal, men dens indikation er klar. Håndværket gennemgik konsolidering efter krise i denne undersøgelses periode, og sektorens førende mænd bevægede sig fra subkultur til integration med øvrige sektorer. Dens hypotese er således på linje med dette kapitels spørgsmål.

Familie

Det fremgår af kapitel 6, at både Ringkøbing og Skjern var samfund af tilflyttere, mens den indledende analyse af de førende kredse i kapitel 10 imidlertid viser, at Ringkøbings spidser modsat Skjerns især tidligt var lokalt fødte. Ringkøbing repræsenterer således mulighed for flere etablerede slægtsrelationer blandt byens førende borgere end Skjern. Denne forventning[404] bekræftes i høj grad af netværket over familierelationer.

[403] Korup, 2005, 297-98
[404] Også formuleret hos Mortensen, 1997, 12-13

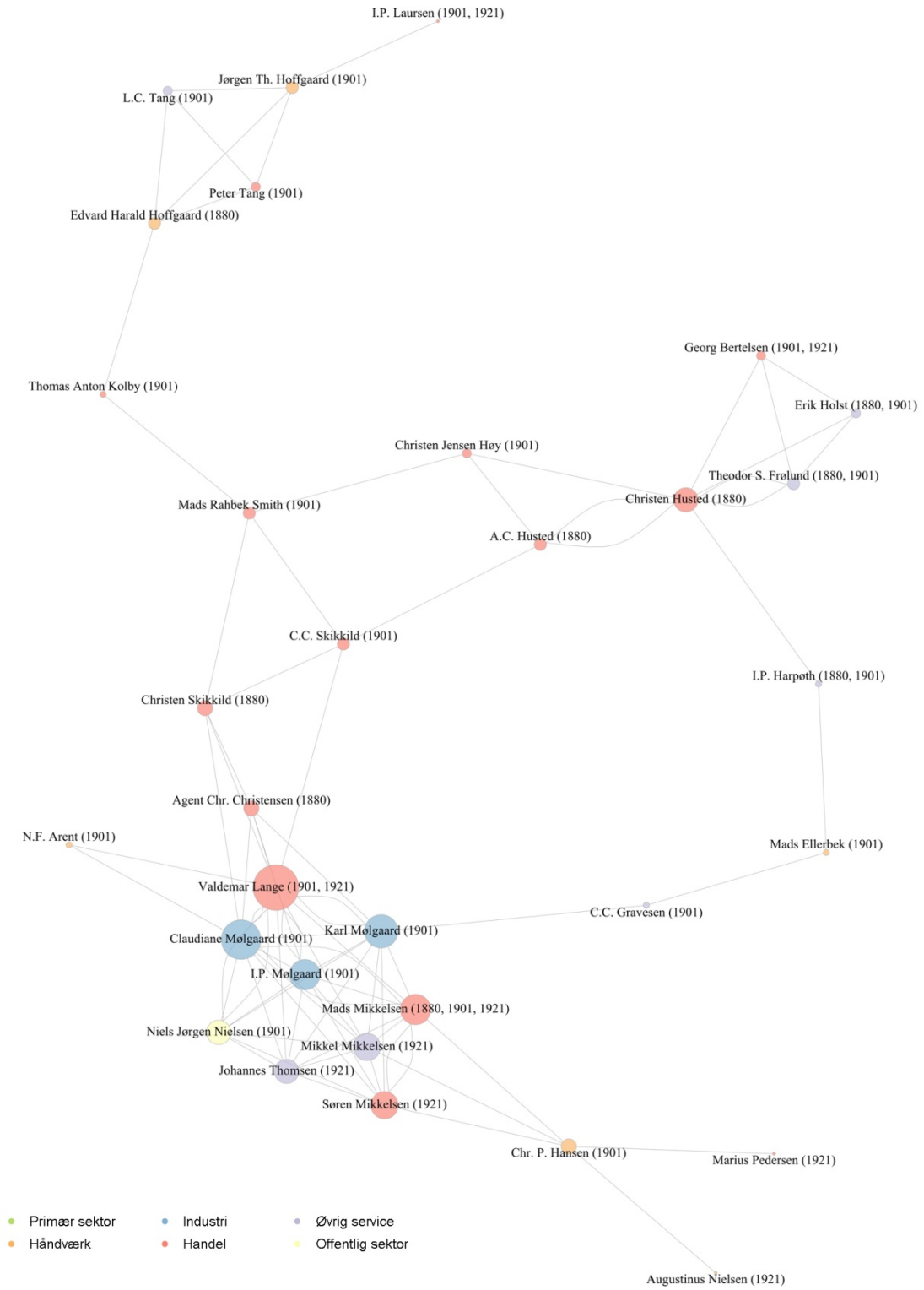

Fig. 11.2. Centralt udsnit af bilag 11.1, netværksgraf over familierelationer (nodes forstørrede med henblik på læsbarhed)

Bilag 11.1 rummer en række små tilløb til netværk samt et større, der gengives i fig. 11.2. Her er tale om en koncentration omkring Claudiane Mølgaard, der var mor til isenkræmmer Valdemar Lange i sit første ægteskab med købmand og tobaksfabrikant

Ferdinand Lange (indgår ikke) og til Karl og I.P. Mølgaard i sit andet ægteskab med J.B. Mølgaard (indgår ikke). Valdemar Lange blev gift med købmand Mads Mikkelsens datter. Han blev dermed svoger til endnu en købmand, nemlig Mads' søn Søren samt til dennes bror Mikkel, der var direktør i Ringkøbing Landbobank. Disse familieforhold stod i kontakt, blandt andet gennem to generationer af købmænd Skikkild samt gennem isenkræmmer Mads Rahbek Smith og købmand og tobaksfabrikant Christen Jensen Høy, med en anden koncentration omkring købmændene og fætrene A.C. og Christen Husted *"af den kendte, rige Købmandsslægt, der paa saa mange Omraader har sat sit Præg på Ringkjøbing og dens Udvikling."*[405] Den sidste var svigerfar til tre centrale skikkelser, nemlig læge og fysikus Erik Holst, sagfører Theodor Frølund og købmand Georg Bertelsen, der overtog købmandshandelen efter ham.

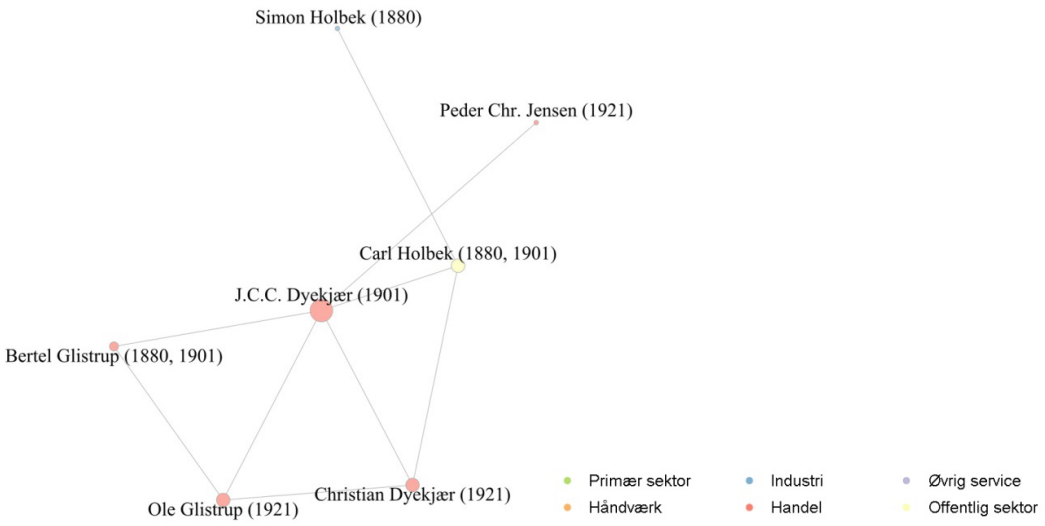

Fig. 11.3. Udsnit af bilag 11.1, netværksgraf over familierelationer (nodes forstørrede med henblik på læsbarhed)

Også materialets næststørste tilløb til netværk befolkes af købmænd. Her mødes familierne Dyekjær, der i to generationer drev fiskeeksport, Glistrup, der i to generationer drev manufakturhandel, og brødrene Holbek, der sammen drev Ringkøbing Jernstøberi i en periode, hvorefter Simon rejste til Skjern, hvor han drev jernstøberi, men gik fallit (Simon Holbek indgår ikke i den førende kreds i Skjern).

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
Valdemar Lange	15	142	100	Isenkræmmer
Claudiane Mølgaard	13	54	44	Tobaksfabrikant
Karl Mølgaard	11	52	50	Tobaksfabrikant

[405] LaCour, 1922, 19

Mads Mikkelsen	10	35	37	Købmand
I.P. Mølgaard	10	3	3	Tobaksfabrikant
Mikkel Mikkelsen	9	31	36	Bankdirektør
Søren Mikkelsen	9	13	15	Købmand
Christen Husted	8	107	141	Købmand
Niels Jørgen Nielsen	8	1	1	Kordegn og lærer
Johannes Thomsen	8	1	1	Tandlæge

Tab. 11.2. Centralitetsmål for de 10 personer med flest relationer i familienetværket

Den tætte klynge fra fig. 11.2 dominerer listen over netværkets centrale aktører, med Valdemar Lange som topscorer for antal kontakter og som det centrale forbindelsesled til netværkets øvrige afsnit. Købmand Christen Husted var udover de allerede nævnte familieforhold ved lidt flere led også i familie med købmand og tobaksfabrikant Christen Jensen Høy og bankdirektør i Ringkjøbing Bank I.P. Harpøth. Trods hans død få år inde i denne undersøgelses periode gør disse relationer ham til familienetværkets topscorer for indekseret betweenness centrality. Håndværkerne indtager sekundære roller, og de finder ikke adgang til top 10.

Mads Mikkelsen og hans søn Søren havde købmandserhvervet til fælles med en række af de andre personer i dette netværk. Som allerede hans og sønnernes navne i almindelig bondetradition antyder, var der hos ham imidlertid tale om en anden kulturel profil. Mens de fleste af Ringkøbings købmænd gennem hele 1800-tallet ved forgrenede slægtsrelationer var rundede af handelsmænd, godsejere og studehandlere af Vestjyllands store hartkorn,[406] var Mads Mikkelsen af anderledes beskeden baggrund som husmandssøn fra Lem Sogn mellem Ringkøbing og Skjern. Trods et langt liv som først værtshusholder og senere gennem mange år købmand i byen beskrives han som bonde af sind og kultur. Historien går, at der kun var én 500-kroneseddel i omløb i Ringkøbing, og den havde Mads Mikkelsen som regel. Alligevel var han hver morgen den første på færde på byens torv. Iført nypudsede træsko trak han selv et par køer på græs på bymarken.[407] Disse små anekdoter er selvfølgelig uhjemlede, men de er sat på tryk af en forfatter, der er vokset op på selv samme torv som søn af Isenkræmmer Mads Rahbek Smith, og de passer godt med mere substantielle oplysninger: Ved folketællingen i 1921 var Mads Mikkelsen 79 år gammel. Hans formue beløb sig da til næsten en halv million kroner, hvilket var tæt på dobbelt så meget som andenpladsen, der såmænd tilfaldt hans søn Søren. Den kulturelle profil som nært knyttet til bondestanden og dens interesser lader sig også bekræfte. Under provisorietidens modsætningsforhold i 1880'erne oprettede egnens bønder deres egen bank, Ringkjøbing Landbobank, som alternativ til byboernes

[406] F.eks. Nielsen, 1967, 82-115; Mortensen, 1987, 70-85
[407] Smith, 1953, 3; Smith, 1961, 137

og højresympatisørernes Ringkjøbing Bank. Mads Mikkelsen var medlem af bankrådet frem til 1900 og var i denne funktion et vigtigt bindeled mellem by og land – mellem Højre og Venstre. Sønnen Mikkel havde hele sit arbejdsliv i samme bank og var gennem mange år dens direktør.[408] I den lokale erindringslitteratur hedder det, at der blandt byens indflydelsesrige mænd i 1880'erne kun var tre fra det politiske Venstre, nemlig Mads Mikkelsen, sagfører M.P. Kamp og fiskeeksportør J.C.C. Dyekjær.[409] Af disse optræder to i netværket over familiekontakter. Dette er en indikation i retning af, at det politiske modsætningsforhold ikke var afgørende i byens sociale relationer.

Materialet tæller 282 kliker. De største er fire med syv medlemmer, alle i området omkring familierne Mølgaard og Mikkelsen.

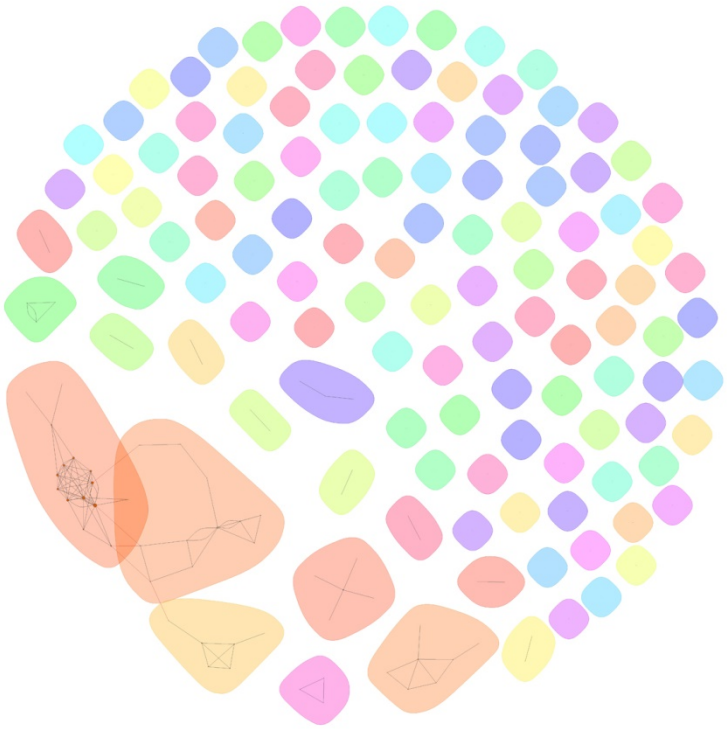

Fig. 11.4. Community detection

En digital community detection i materialet inddeler det større samlede netværk i tre afsnit. De to første er omtalt. Det tredje udgøres af brødrene købmand Peter og sagfører L.C. Tang og farver Edvard Harald Hoffgaard og dennes søn Jørgen Thomas, der overtog virksomheden i de år, hvor den imidlertid blev udkonkurreret af den gryende industri.[410] Jørgen Th. Hoffgaards søster var gift med en tredje Tang-bror, og de to generationer af farvere har således, som to af meget få håndværkere via en enkelt

[408] Erlang, 1936b, 63, 76-79
[409] Henriksen, 1917, 8
[410] Erlang, 1936a, 128; Holm, 2013, 24-27

forbindelse kontakt til det centrale netværk over familierelationer. Navnet Tang har ligesom i øvrigt Harpøth dybe rødder i den lokale handelselite.[411] Begge familier var rundede af velhavende fæstebønder i sognene nord for Ringkøbing ved de store engstrøg langs Storåen, og begge familier stod i spidsen for store købmandsgårde i 1800-tallets første halvdel.

Det overordnede indtryk her er, at håndværkerne i byens elite kun i meget begrænset grad indgik i slægtsrelationer hverken til hinanden eller til de øvrige erhvervs repræsentanter. Omvendt hvad angår handel og forskellig service: Her var en del aktører nært knyttede. Familien Mølgaard, der er kodede som "industri" findes også i centrum af dette netværk. Hertil er at bemærke, at mens en række af undersøgelsens øvrige repræsentanter for denne i den lille by ret vanskelige erhvervskode var rundede af håndværksproduktion, havde byens tobaksfabrikanter baggrund i købmandsgårdene.

Faddere og forlovere

Netværket for faddere og forlovere må til en vis grad forventes at være påvirket af familierelationerne herover, men kontakter af denne type blev også brugt til at knytte bånd og relationer udover dem, der var til stede i kraft af slægtskab.

[411] Pedersen, 1913; Pedersen, 1921

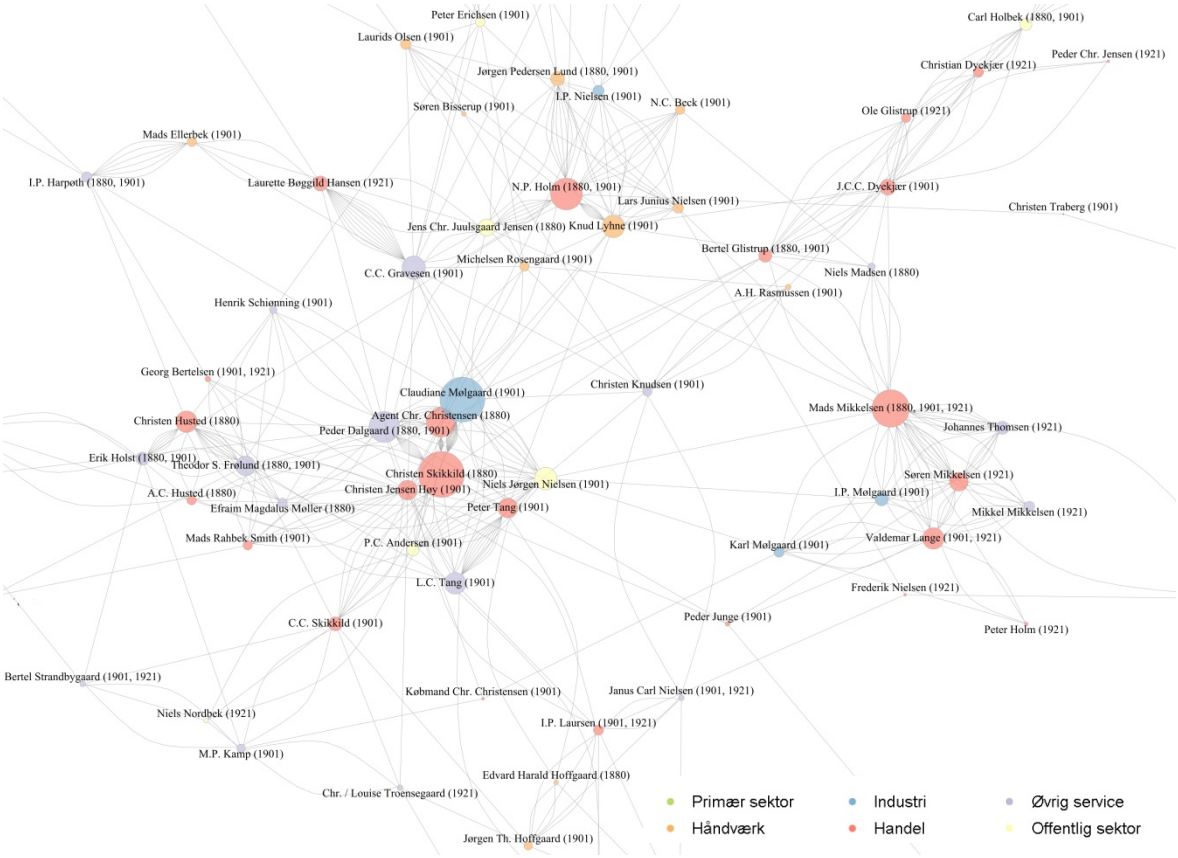

Fig. 11.5. Centralt udsnit af bilag 11.2, netværksgraf over fadder- og forloverrelationer, Ringkøbing

Det vigtigste indtryk af bilag 11.2 og fig. 11.5 er en opdeling med flere tyngdepunkter, der i forskellig grad er forbundne. Den tættest knyttede gruppe med de største nodes udgøres af en række aktører fra familier, der var til stede allerede i undersøgelsens tidlige periode. Her er Claudiane Mølgaard (og skjult bag hendes navn hendes mand I.B. Mølgaard) sammen med bankdirektør Peder Dalgaard og købmændene Chr. Christensen (med den fine titel "Kongelig Agent") og Christen Skikkild de største. Mads Mikkelsen, der gennem et langt liv stod fadder til børn og børnebørn, er centralt placeret i et lidt "østligere" afsnit, mens det centrale "nordlige" område har boghandler N.P. Holm i centrum. Farvekoden for købmænd og andre handlende dominerer blandt netværkets større nodes, mens også den øvrige service, der i dette udsnit blandt andet tæller tre sagførere, tre bankdirektører, en læge og en tandlæge, gør sig gældende. Dog, den "nordlige" gruppering tæller flere håndværkere, og her hører det med til billedet, at boghandler N.P. Holm tillige var bogbinder, og at han identificerede sig lige så meget med sit håndværk som med sin handel.[412] Bemærk i den forbindelse, at han som bestyrelsesmedlem i håndværkerforeningen var medunderskriver på takkeskrivelsen til A.C. Husted.

[412] RIM7925; Mylius-Erichsen, 1901, 44-45

Flere steder i fig. 11.5 optræder særligt mange relationer mellem to enkeltpersoner. En del af disse vifter af edges lader sig forklare med tæt familierelation og store børneflokke, men der er undtagelser. Læderhandler Laurette Bøggild Hansen var involveret i mange relationer med tandlæge (tidligere urmager) C.C. Gravesen. Det er Indre Mission, der afspejler sig her. Ved arbejdet med kirkebogen er det tydeligt, at de religiøse vækkelser også var markante i Ringkøbing, til forskel fra Skjern imidlertid som subkulturer og ikke blandt byens rigeste, blandt lokalpolitikerne eller blandt dem, der fik portrætter i "Byer og Mænd". Kun gennem enkelte sprækker, som dette fællesskab i en række fadderskaber, lader disse forhold sig ane i en undersøgelse med det aktuelle design. Laurette Bøggild Hansen var enke efter læderhandler og skotøjsfabrikant Peder Hansen, der i sit professionelle virke oplevede både op- og nedtur. Som udlært skomager var han blandt de første, der forsøgte sig med industriel produktion af fodtøj. Da fagforeningen imidlertid stillede krav,[413] og Hansen samtidig kom i konflikt med håndværkerforeningen, der bekæmpede den begyndende industrialisering, opgav han fabrikationen og slog sig på læderhandel. Som Indre Missions leder i Ringkøbing arrangerede P. Hansen møder med Skjern-præsten Otto Moe i 1890'erne. Hustruen overtog virksomheden ved hans død i 1915. Hun bevarede det religiøse engagement, men var tilsyneladende en søgende sjæl. Hun optræder som bidragsyder til, men vist nok ikke medlem af byens grundtvigske frimenighed omkring 1920.[414] Tandlæge Gravesen og hans bror skomager Georg Gravesen (indgår ikke, men er nævnt i kapitel 7 for sin store husstand i 1880) var begge involverede i Ringkøbings tidlige indremissionske vækkelse og begge meget benyttede faddere. De var sønner af byens musikdirektør, og skomageren var leder af et FDF-orkester, mens tandlægen i jubilæumslitteraturen opnår et skudsmål som en af Indre Missions *"bedste Støtter"*. Samtidig var han involveret i en af byens succesfulde industrielle satsninger, idet han sammen med sagfører L.C. Tang indtrådte i kompagnonskab i I.P. Andresens Orgelfabrik i 1893 – en investering ikke kun i økonomi, men også i musik og udstyr til mangt et missionshus.[415]

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
Christen Skikkild	49	220	100	Købmand
Claudiane Mølgaard	48	182	84	Tobaksfabrikant
Mads Mikkelsen	40	1313	609	Købmand
N.P. Holm	34	516	338	Boghandler

[413] Ifølge notat i RIM9043-6
[414] A100; A168-3; Erlang, 1936a, 126; Clausen-Bagge, 1943, 94
[415] RIM5665A1; Erlang, 1936a, 123 (citatet); Lundblad, 2008; 102

Peder Dalgaard	33	716	483	Bankdirektør
Agent Chr. Christensen	31	49	35	Manufakturhandler
C.C. Gravesen	25	726	647	Tandlæge
Niels Jørgen Nielsen	24	584	542	Kordegn og lærer
Knud Lyhne	24	315	292	Bødkermester
Christen Husted	23	92	89	Købmand
L.C. Tang	23	455	441	Sagfører
Theodor S. Frølund	21	145	154	Sagfører
Peter Tang	21	261	277	Købmand
Christen Jensen Høy	21	391	415	Købmand
Søren Mikkelsen	20	37	41	Købmand

Tab. 11.3. Centralitetsmål for de 15 personer med flest relationer i fadder- og forlovernetværket

Listen over de centrale aktører domineres af to forhold. For det første det åbenlyse at personer med levebrød i handelssektoren træder frem (bemærk dog igen boghandler N.P. Holm), og for det andet det mere implicitte, at fadderskab og forloverrolle som social strategi var langt mest aktuelt i undersøgelsesperiodens tidlige del. Listen domineres af personer, der stod på toppen af deres aktivitet og indflydelse omkring 1880 eller kun lidt senere.[416] Disse forhold i kombination illustrerer et stærkt element af kontinuitet. Købmændene dominerede købstadens sociale og økonomiske liv gennem 1800-tallet, og i 1880'erne udgjordes handelssektoren endnu af relativt få, men bredt funderede købmandsgårde.

Bødker Knud Lyhne er alene om at repræsentere håndværkerstanden i tab. 11.3. Lyhne var gennem mange år en førstemand blandt Ringkøbings håndværkere. Han sad i byrådet, var medstifter af og mangeårig formand for håndværkerforeningen, og han var ejer af båden 'Tordenskjold' med hvilken, byens håndværksmestre sejlede op ad Vonåen til selskabelighed i "Sommerlyst".[417] I en række omtaler og portrætter fra årtierne efter hans død i 1906 fornemmer man imidlertid den gamle bødker som lidt af en outsider blandt købmændene og embedsmændene. I håndværkerforeningens jubilæumsbog får både standen og han et i forhold til hans centrale rolle mindre flatterende skudsmål som *"i mange Maader Idealet af den Tids Haandværker. Ikke just nogen særlig glimrende Begavelse eller betydelig Aand. Heller ikke i Besiddelse af større Veltalenhed."* Ved foreningens 50 års jubilæum digtede isenkræmmer Valdemar Lange (ganske vist i en række af morsomheder over samtlige formænd): *"En myndig Formand Lyhne blev, / som saadan stod han højt. / Hvad Lovene de foreskrev, / han*

[416] Thomsen, 2015, 106-07 skelner mellem tre strategier for fadderskaber som bekræftelse af 1) slægtsrelationer 2) venskaber eller 3) prestige og social ambition. Det er oplagt, at alle tre er repræsenteret både i dette materiale og i det tilsvarende for Skjern i kapitel 12, men det ser ud til, at der skete et skred væk fra 3) gennem undersøgelsesperioden.
[417] Sørensen, 1923, 101; Ringkjøbing Aarbog 1940-41, 6

regned ej en Døjt. / Naar andre opponerte / og Lovene citerte, / han smilte og leverte / dem bare disse Ord: / "Fanden i Vold med Lovene, / dem la'r vi blot vær sovende; / Mødet er hævet, skaf os blot / nu straks en bitte svot.""[418] Disse ord ligner en indikation på håndværkets relativt lave status i 1880-90'erne.

Netværket er ret opdelt, og det tæller kun 195 kliker, hvoraf de største tre kun har fem medlemmer. To af dem findes i den "østlige" koncentration omkring Mads Mikkelsen, den tredje ved de store centrale nodes omkring Christen Skikkild og Claudiane Mølgaard.

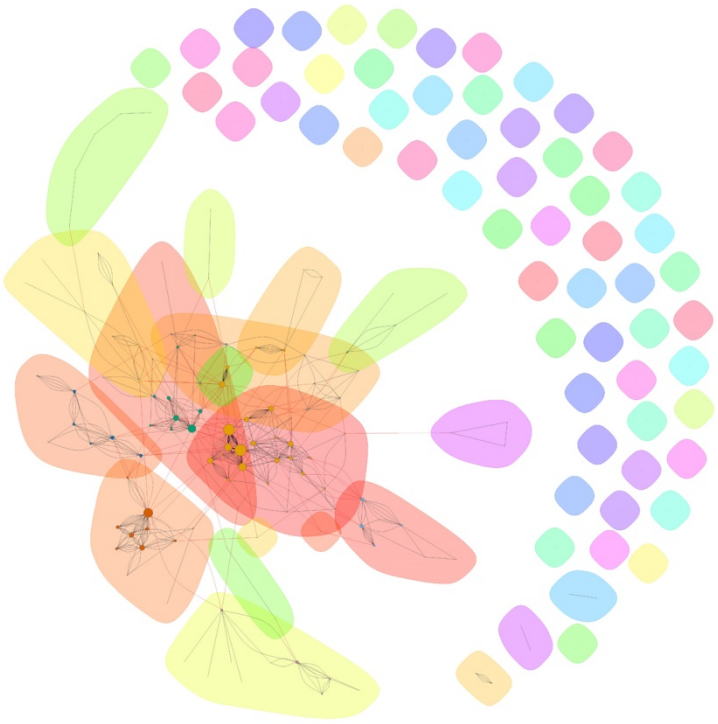

Fig. 11.6. Community detection

Tilsvarende viser community detection i netværket, hvordan alliancerne i fadderskaber og forlovere fordeler sig i ret fragmentarisk i en struktur, der lader sig tolke som en lang række grupperinger.

Som et alternativt blik på de 172 personers aktivitet som faddere og forlovere præsenteres som tab. 11.4 en simpel optælling, hvor relation ikke er et kriterium, men hvor adgang til gengæld kun opnås som fadder eller forlover, ikke som forældre, brud eller gom.

[418] Erlang, 1936a, sangen s. 93, citatet s. 147
"Bette svot" (lille sort) er vestjysk for kaffepunch
For mere af samme art: Sørensen, 1923, 106-07; Ringkjøbing Aarbog 1935-36, 16; Mielche, 1943, 28-30

Navn	Fadderskab og forlover	Erhverv
Mads Mikkelsen	48	Købmand
Knud Lyhne	37	Bødkermester
Peder Dalgaard	35	Bankdirektør
Claudiane Mølgaard	33	Tobaksfabrikant
N.P. Holm	31	Boghandler
Michelsen Rosengaard	31	Murermester
Christen Skikkild	29	Købmand
Svend Kjærgaard	25	Handelsgartner
Laurette Bøggild Hansen	25	Læderhandler
Christen Husted	24	Købmand
Agent Chr. Christensen	21	Manufakturhandler
Chr. P. Hansen	20	Murermester
C.C. Gravesen	20	Tandlæge
L.C. Tang	19	Sagfører
Peter Erichsen	19	Politibetjent
Carl Holbek	18	Kæmner
J.C.C. Dyekjær	18	Fiskeeksportør
C.C. Heiberg	17	Apoteker
Bertel Glistrup	17	Manufakturhandler
Jens Madsen	17	Træhandler
Laurids Olsen	16	Malermester
I.P. Nielsen	16	Fabrikant

Tab. 11.4. Personer med mere end 15 fadderskaber/forloverroller, antal

Tabellen er toppen af en liste med 1.093 poster, hvor 129 personer er repræsenterede med i alt 832 fadderskaber og 261 forloverroller. Farvekode for handelsfaget er også dominerende i denne versionering af materialet, men i mindre grad end ovenfor. Blandt håndværkerne har bødker Lyhne her selskab af murermester Michelsen Rosengaard,[419] mens handelsgartner Svend Kjærgaard var så nært knyttet til håndværkerstanden, i hvis forening han var bestyrelsesmedlem (se takkeskrivelsen til A.C. Husted), at det i foreningens jubilæumsbog leder til følgende aparte formulering: *"Blev medlem 16. Juli 1879 paa sædvanlig Maade ved Ballotation. Efter protokollen ser det ud som om, man først bagefter er kommen til at tænke paa, at hans Erhverv var fri Næring.* (…) *Sagen blev saa forelagt paa et Møde den 11. Jan 1880, hvor man "vedtog", at Kjærgaard "kunde anses for Medlem ifølge Lovene"."*[420] Når disse personer, der kun spiller perifere

[419] Et opslag i Varde kirkebog ved hans fødsel bekræfter det usædvanlige forhold: Michelsen skal betragtes som fornavn.
[420] Erlang, 1936a, 140-41

roller i bilag 11.2, optræder med tyngde her, er der tale om en indikation i retning af, at den sociale struktur i byens førende kredse var opdelt. Optællingen peger i retning af, at byens større håndværksmestre var centrale autoriteter, med hvem store dele af byens befolkning i 1870-90'erne gerne ville stå i forbindelse, blot spillede de netop ikke denne rolle blandt købmændene og embedsfolkene og de liberale erhverv.

Michelsen Rosengaard var en veteran i Ringkøbing ved denne undersøgelses begyndelse. Efter år på valsen i Tyskland, etablerede han sig i Ringkøbing i 1840'erne, og tidligt i sin løbebane var han byens førende murer. Fra ca. 1850 opførte han en række huse, der endnu tegner væsentlige dele af Ringkøbings profil: Rådhus, apotek, toldbod, kreditforening og agent Christensens gård på Torvet, alt imens han var medlem af byrådet og medstifter af håndværkerforeningen. I folketællingen for 1880 optrådte han stadig som murermester, men i de følgende årtier fulgte han en strategi typisk blandt de af hans generation, der levede længe, idet han investerede sine midler i jord,[421] og i tællingen for 1901 optræder Rosengaard som *"Avlsbruger fhv Murermester"*.[422]

Det samlede indtryk af undersøgelserne er således det samme som for familierelationerne, nemlig at de handlende og serviceerhvervenes fremmeste repræsentanter i undersøgelsens tidlige periode stod i en række relationer til hinanden, mens håndværksmestrene for det første kun i mindre grad indgik i relationer til andre elitemedlemmer og for det andet i en vis grad snarere var i kontakt med hinanden end med de øvrige. Dette indtryk bekræftes og suppleres af den mere simple optælling, der viser, at håndværkerne ofte var flittige faddere og forlovere, blot ikke sammen med de øvrige medlemmer af de førende kredse.

Interesser

Ved denne og de følgende kategorier forlader undersøgelsen de i princippet komplette kildegennemgange og går videre til kilder af mere sammensat karakter og dermed til resultater af mere tentativ art. Netværket over interessefællesskaber, der i det væsentlige bygger på to kildegrupper, har langt flere edges end de øvrige. Den ene gruppe er byens foreningsliv, for hvilket kildesituationen med jubilæumsbøger og bevarede forhandlingsprotokoller er særdeles god. Håndværkerforeningen, handelsforeningen, borgerforeningen, grundejerforeningen og industriforeningen var de centrale for politik og interessevaretagelse, og her var denne undersøgelses centrale aktører meget aktive. De selskabelige foreninger som Odd Fellow, Løverdagsklubben,

[421] Den del af kapitalen, der ikke gik til at hjælpe svigersønnen A.H. Rasmussen til at etablere et økonomisk bæredygtigt trykkeri – med særeje til murermesterens datter. Mortensen 1999b, 11-21
[422] Erlang, 1936a, 158-59; Ringkjøbing Aarbog 1940-41, 5-6; Bøgner, 1941, 94; Jørgensen, 1957, 18-19; Mortensen, 1999a, 33

Concordia, Engforeningen Sommerlyst og endda en skøjteløberforening giver også mange forbindelser, mens andre foreninger som f.eks. idrætsforeningen og den grundtvigske foredragsforening var næsten uden kontakter blandt denne undersøgelses aktører. Den anden store kilde er valgprotokollens lister for valg til byrådet efter valgloven af 1908.[423] Protokollen giver en lang række interessefællesskaber ikke kun ved de valgte og opstillede, men også ved listernes stillere. Materialet begrænser sig ikke til byrådsvalgene. Det er også fyldigt for valg til hjælpekasse, ligningskommission mm.

Grafen over interessenetværket, bilag 11.3, samler sig i en meget tæt struktur med aflang form. Aktørerne grupperer sig meget tydeligt med 1880 mod "nordøst", 1901 samt aktører med langt aktivitetsspand i centrum og aktører fra nedslaget i 1921 i "sydvest". Der er endda tale om en tydeligt aflæselig tendens til, at personer, der kun havde den sene fase af deres aktiviteter omkring 1880, eller som var unge omkring 1920, optræder som periferi i hver sin forlængelse af den aflange struktur. Grafen giver med andre ord ingen eller i hvert fald kun ganske svage oplysninger om grupperinger.

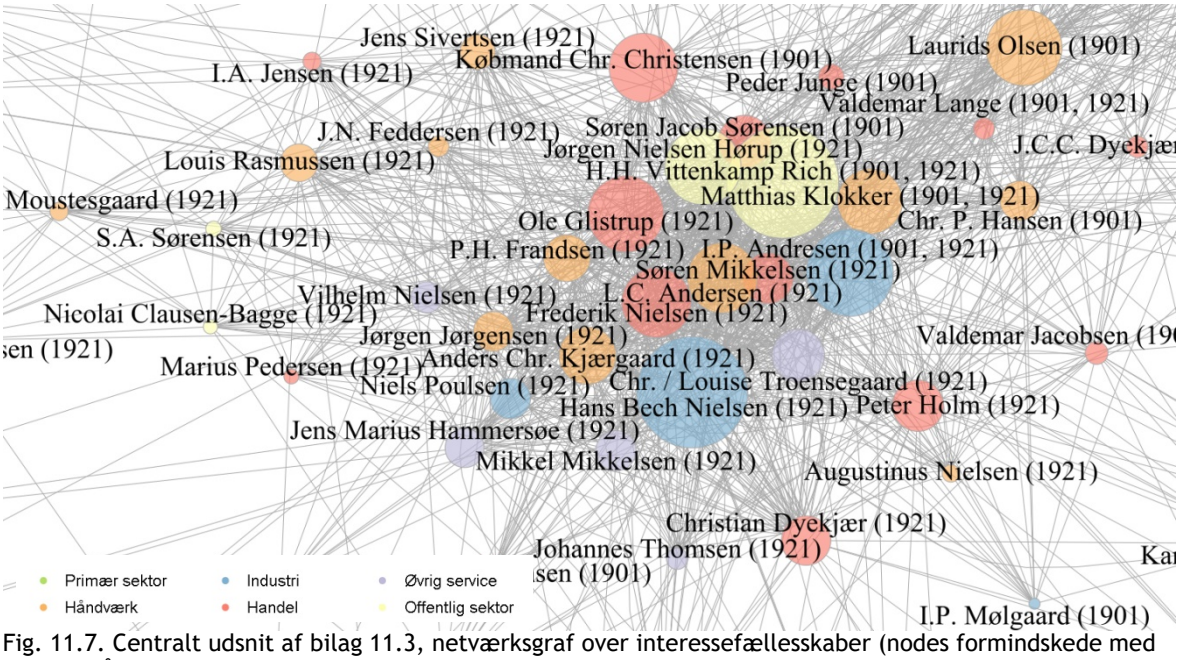

Fig. 11.7. Centralt udsnit af bilag 11.3, netværksgraf over interessefællesskaber (nodes formindskede med henblik på læsbarhed)

Netværkets største nodes findes i et meget kompakt afsnit med aktører, der alle finder adgang til eliteudsnittet i 1921. Om struktur i forhold til farvekoder og naboskab er der ikke tale. Maltsaftfabrikant Hans Bech Nielsen og orgelfabrikant I.P. Andresen er sammen med de to embedsmænd kæmner H.H. Vittenkamp Rich og lærer Jørgen Nielsen Hørup blandt de største. Men både handelslivet, den øvrige servicesektor og

[423] KK-23 3164

håndværket er også til stede, det sidste måske med en tendens til gruppering mod "vest".

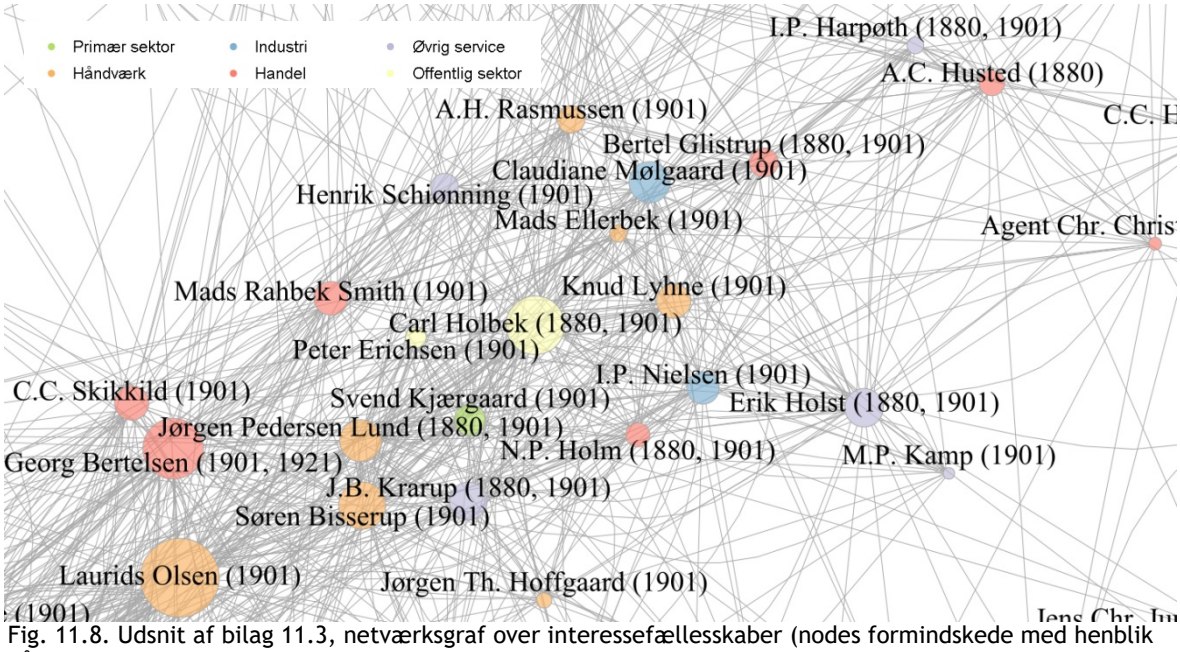

Fig. 11.8. Udsnit af bilag 11.3, netværksgraf over interessefællesskaber (nodes formindskede med henblik på læsbarhed)

Aktørerne fra den tidlige periode er næsten lige så tæt sammenknyttede. De handlende er her overraskende svagt repræsenterede med købmand Georg Bertelsen og isenkræmmer Mads Rahbek Smith som de mest centralt placerede aktører. Håndværk, offentligt ansatte embedsmænd, liberale erhverv og fabrikanter fylder tilsvarende, og malermester Laurids Olsen træder markant frem som en stor og centralt placeret aktør, der binder de to områder sammen.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
H.H. Vittenkamp Rich	172	548	100	Kæmner
Hans Bech Nielsen	171	755	139	Maltsaftfabrikant
I.P. Andresen	134	449	105	Orgelfabrikant
Ole Glistrup	117	254	68	Manufakturhandler
Laurids Olsen	117	569	153	Malermester
Jørgen Nielsen Hørup	117	180	48	Lærer
L.C. Andersen	108	68	20	Urmager
Købmand Chr. Christensen	106	553	164	Manufakturhandler
Matthias Klokker	100	350	110	Bagermester
Georg Bertelsen	90	524	183	Købmand
Anders Chr. Kjærgaard	88	21	8	Tømrermester

Søren Jacob Sørensen	81	116	45	Isenkræmmer
Chr./Louise Troensegaard	81	115	45	Kreditforeningsdirektør
Peter Holm	79	499	198	Boghandler
Søren Mikkelsen	78	41	17	Købmand
Christian Dyekjær	76	293	121	Fiskeeksportør
P.H. Frandsen	72	23	10	Murermester
Søren Bisserup	70	124	56	Skomagermester
Niels Poulsen	62	26	13	Cementvarefabrikant
Mikkel Mikkelsen	62	9	5	Bankdirektør
Jørgen Pedersen Lund	62	81	41	Bagermester
Hans Leganger Heiberg	61	86	44	Apoteker
Chr. P. Hansen	61	58	30	Murermester
Jørgen Jørgensen	61	109	56	Murermester

Tab. 11.5. Centralitetsmål for de 24 personer med flest relationer

Et blik på listen over netværkets centrale aktører giver anledning til visse forbehold i forhold til farvekodningen for erhvervssektor. Opnåelse af høj degree centrality krævede i de fleste tilfælde mange års aktivitet, og for flere aktørers vedkommende var der brancheskift undervejs. I.P. Andresen var snedker, men udvidede gradvist sit virke og blev orgelfabrikant.[424] Ole Glistrup overtog forretning efter sin far Bertel. Manufakturhandelen i den centralt beliggende gård på Torvet blev hans livsgerning, men i de unge år søgte han desuden at etablere sig som uldspinder med produktion ved dampkraft.[425] Urmager L.C. Andersen vinder adgang til eliteudsnittet meget mere som ejer af lystdamperne 'Prins Hamlet' og 'Turisten' i 1910'erne end i kraft af sit håndværk.[426] Mens Matthias Klokker var af en familie af bagermestre i flere generationer. Han fulgte familiens tradition, dog afbrudt af en årrække som manufaktur- og tobakshandler.[427] Trods disse eksempler på, at fortidens ringkøbingborgere kunne skifte erhvervssektor gennem livet, er det alligevel bemærkelsesværdigt, at handelssektoren fylder så relativt lidt i tab. 11.5, og at håndværket indtager så stor en plads. Dette forhold må i nogen grad betragtes i relation til, at dette netværk har tyngde i den sene del af undersøgelsesperioden. Der kan imidlertid kun til en vis grad argumenteres for, at netværksgrafen har færre håndværkere i området mod "nordøst" end mod "sydvest". Også den tidlige håndværkergeneration indtager bemærkelsesværdige pladser.

[424] RIM5665A1
[425] Mortensen, 1997, 41-49
[426] Jensen, 1917, 56
[427] Erlang, 1936a, 142-43; Jensen, 2008, 3-7

Listens topscorer H.H. Vittenkamp Rich udgør endnu et eksempel på brancheskift. I 1882 etablererede han sig som malermester i Ringkøbing. Rich var medlem af håndværkerforeningens bestyrelse i ikke mindre end 40 år, og som formand 1909 til 1931 blev også han genstand for et vers i isenkræmmer Valdemar Langes sang fra foreningens jubilæum i 1911: *"Som Haandværkerstandens Præsident / har nu vi Kæmner Rich. / Som maler før han var bekendt, / nu maler han med Blæk. / Han Vogne smukt staferte, - / han Stuer tapetserte, -/ og Børn han eksporterte, / saa langt som til Shanghai. - / Han ku' ha' ble't vort Ideal, / blot han lod vær' med hvert Kvartal, / at flaa os for Kommuneskat, / som om han var besat."* – eller i mere ligefremt sprog: I 1908 overlod Rich sin virksomhed til sønnen Jørgen Henrik Rich og virkede herefter som kæmner frem til 1926.[428] Spørgsmålet melder sig nu, om årene efter århundredeskiftet så nye sociale forhold for den lille købstads håndværksmestre? Kunne bødker Lyhne, håndværkernes førstemand en generation tidligere, have opnået samme centrale position? Kunne han, hvis alt andet havde været lige, også "ha' ble't" ikke kun håndværksmestrenes men også det øvrige borgerskabs "ideal"?

Materialet tæller flere kliker end den anvendte softwares grænse på 1.000. De største er tre med 18 medlemmer, der alle findes i området med de store nodes blandt aktørerne fra omkring 1920.

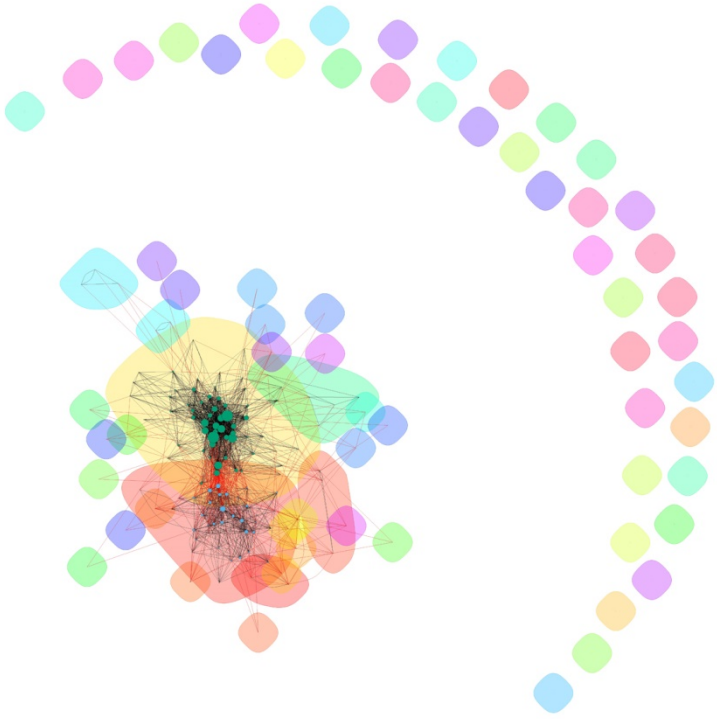

Fig. 13.9. Community detection

[428] Erlang, 1936a, 73, 94
Det er ikke lykkedes at afklare historien bag de eksporterede børn.

Community detection i materialet giver to store centrale grupper og således anledning til at anskue grafen som et udtryk for to ret afgrænsede generationer af borgere i Ringkøbing.

Interesser fratrukket valgprotokol – en mellemregning

Afsnittet om interessefællesskaber herover tæller 2.260 edges. Af disse er imidlertid 916 hentede i valgprotokollens oplysninger om lister efter 1908. Valgprotokollens oplysninger er som ovenfor antydet meget homogene. For det første findes det udelukkende for undersøgelsesperiodens seneste del, og for det andet domineres det af samarbejde omkring Venstres liste. Med henblik på bedre blik for forbindelserne i byens foreningsliv foretages herunder en mellemregning bestående af interesserne fratrukket valgprotokollen. Den tæller således 1.344 edges.

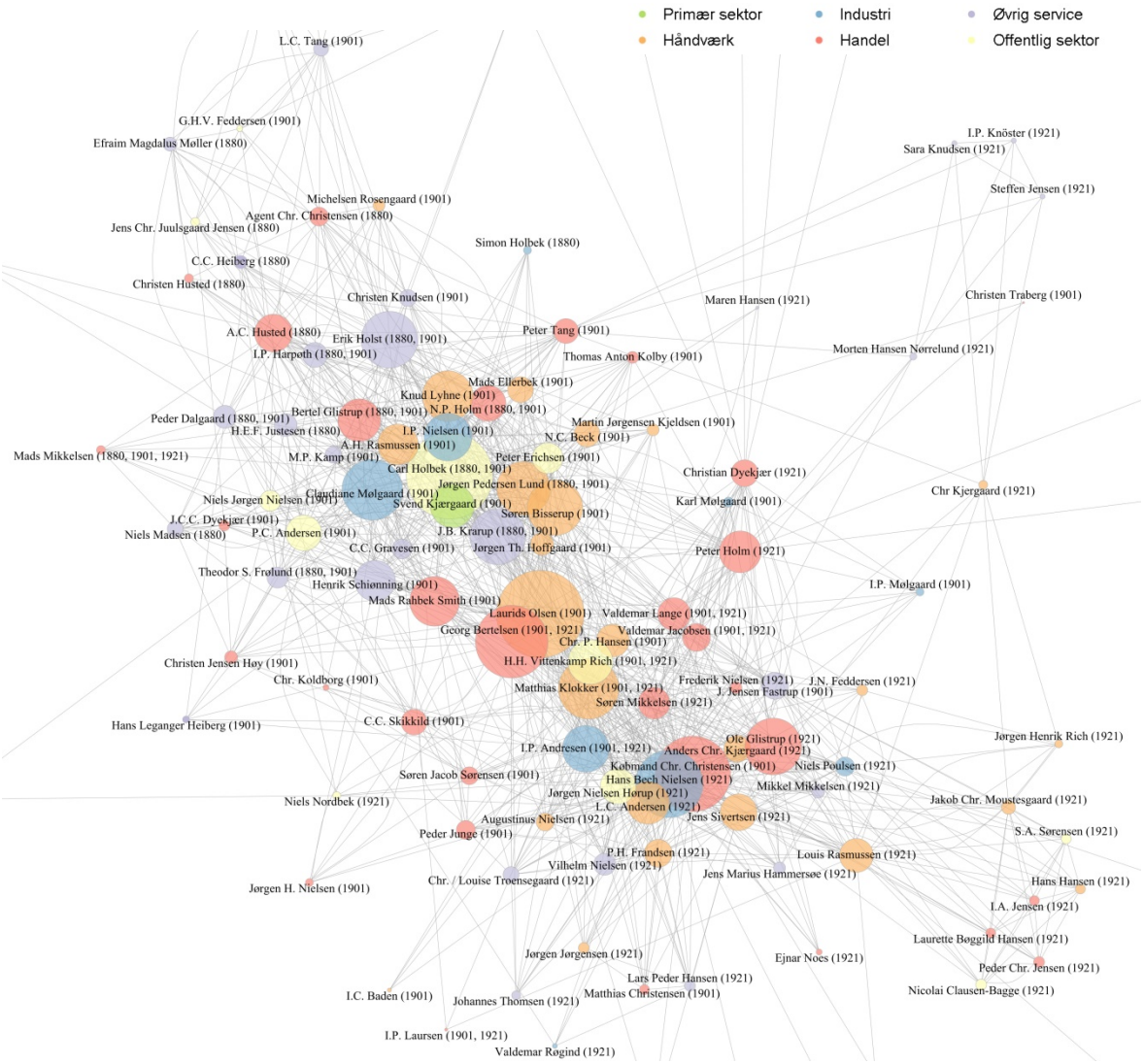

Fig. 11.10. Udsnit af bilag 11.4, netværksgraf for interessefællesskaber fratrukket valgprotokol

Bilag 11.4 har struktur til fælles med den tilsvarende, der inkluderer politik. De centrale aktører grupperer sig i en tæt aflang struktur med den ældre generation mod "nordvest" og den yngre mod "sydøst". Farvekoderne grupperer sig i en sammensat struktur, hvor det ikke lader sig gøre at identificere grupperinger af f.eks. handel, embedsmænd og liberalt erhverv, og det står klart, at også håndværkerstandens førende mænd var integrerede i netværkets centrale grupperinger gennem hele perioden, endda måske mere i den tidlige end i den sene fase. Dette forhold udgør et klart tegn i retning af, at deres integration i byens ledende kredse var fremskreden allerede ved undersøgelsesperiodens begyndelse. Det interessante er i denne forbindelse ikke, at de er til stede. Med byens håndværkerforening og den tilknyttede tekniske skole som et af kildematerialets centrale elementer er dette en given sag. Det interessante er, at der næsten ikke gives antydning af adskilt communities eller blot naboskab blandt håndværkerne i grafen.

Et enkelt mindre, alternativt netværk lader sig identificere mod "sydøst". Det er byens grundtvigske menighed med præst fra 1914 Nicolai Clausen-Bagge, der optræder her. Ringkøbing var fra de folkelige vækkelsers tidlige historie virkefelt for flere grundtvigske profiler, og *"Medens Stationsbyen Skjern* (…) *er Indre Missions faste Borg, maa det siges, at Grundtvigianismen fører an i Ringkjøbing, hvor en Frimenighed med Pastor Clausen-Bagge som Valgmenighedspræst* (…) *holder de grundtvigske kirkelige og kirkehistoriske Interesser vaagne."*[429] Om Clausen-Bagge får man ved læsning af hans erindringer det indtryk, at han i sin grundtvigianisme repræsenterede en konservativ version med et stærkt bibelsk fokus og med afstandtagen til, hvad han med foragt kalder "Højskole-Grundtvigianisme".[430] Heri skal sikkert forklaringen søges på, at Indre Missions ledende skikkelse Laurette Bøggild Hansen stod i relation til menigheden. Modsætningsforhold mellem mission og grundtvigianisme var, som kapitel 12 også afdækker, ingen nødvendighed.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
Laurids Olsen	88	538	100	Malermester
Carl Holbek	87	271	51	Kæmner
Købmand Chr. Christensen	76	853	184	Manufakturhandler
Georg Bertelsen	73	652	146	Købmand
Hans Bech Nielsen	68	463	111	Maltsaftfabrikant
Claudiane Mølgaard	61	113	30	Tobaksfabrikant
Matthias Klokker	61	390	105	Bagermester

[429] Jensen, 1917, 32
[430] Clausen-Bagge, 1943, 38-66

Erik Holst	57	356	102	Læge, fysikus
Ole Glistrup	57	433	124	Manufakturhandler
Søren Bisserup	56	102	30	Skræddermester
J.B. Krarup	56	188	55	Kreditforeningsbogholder
Jørgen Pedersen Lund	54	72	22	Bagermester
Knud Lyhne	51	88	28	Bødkermester

Tab. 11.6. Centralitetsmål for de 13 personer med flest relationer i interessenetværket uden valgprotokol

I denne version af interessenetværket får listen over de centrale personer en mere sammensat karakter med både aktører som Erik Holst og Knud Lyhne fra 1880'erne og Ole Glistrup og Hans Bech Nielsen fra tiden omkring 1920. Farverne angiver et blandet billede for erhvervenes vedkommende, hvor håndværket ingenlunde er perifært. Malermester Laurids Olsen, der var født i Varde, men som tidligt kom til Ringkøbing, hvor han blev malermester efter sin far, er en overraskende topscorer. De forskellige forhandlingsprotokoller og jubilæumsbøger placerer ham i både håndværkerforening (hvor et legat bærer hans hustrus navn), industriforening, grundejerforening, borgerforening, skyttelaug, sangforening samt i håndværksmestrenes gruppe "Den faste Stok", der bemandede bødker Lyhnes båd 'Tordenskjold',[431] men han indtog ofte mindre centrale roller som suppleant eller medlem af forskellige udvalg, og han påtog sig ikke formandskaber. I håndværkerforeningens jubilæumsbog læser man, at *"han næppe var af dem, der førte an; han var nemlig en stilfærdig Natur, der ikke yndede at træde stærkt frem med sin Person."*[432] Hans centrale plads skal således ses i lyset af, at en forbindelse i et netværk er et enten eller, og at mange "lette" forbindelser i visse tilfælde kan få større udtryk end få "tunge".[433]

Materialet rummer mere end 1.000 kliker. De største er én med 13 medlemmer, mens de næststørste er 18 med tolv medlemmer. Disse tætte grupper findes i den øverste til midterste halvdel af netværksgrafens centrale område, altså blandt den tidlige periodes aktører.

[431] Sørensen, 1923, 105
[432] Erlang, 1936a, 153-54
[433] Der må af og til tages forbehold af denne type i netværksanalyser, Morrissey, 2015, 73

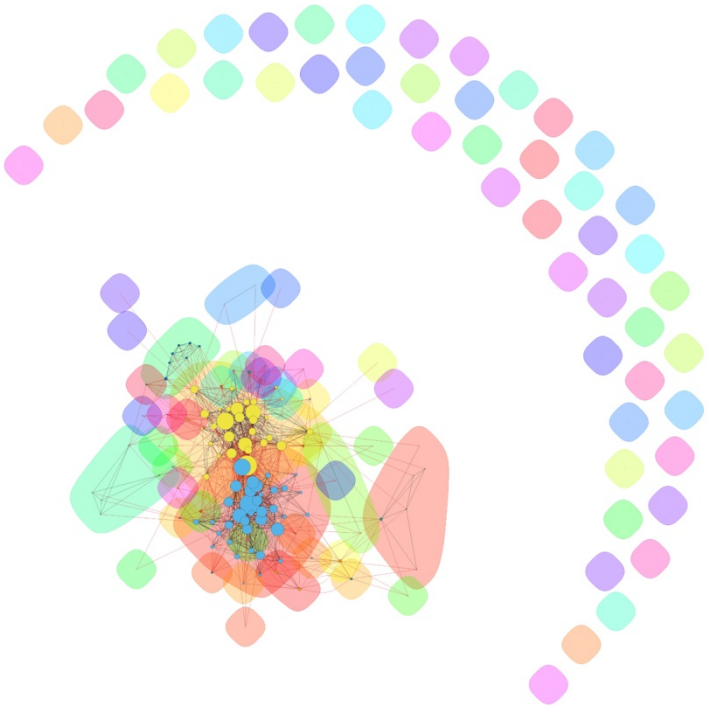

Fig.11.11. Community detection

Community detection i materialet giver to overlappende grupper i det centrale afsnit, de to generationer, samt en række perifere communities, hvoriblandt det omtalte med medlemmer af den grundtvigske frimenighed er det mest tydelige.

De to versioner af undersøgelse af forbindelser omkring interessevaretagelse blandt Ringkøbings førende borgere leder til et helt anderledes resultat, hvad angår håndværksmestrenes integration blandt de øvrige, end de tilsvarende for slægtsskab og fadder/forloverrelationer. Såvel med som uden de mange forbindelser i valgprotokollen indtager håndværkerne en række centrale pladser både tidligt og sent, og der er ikke tale om tendens til gruppering eller naboskab i graferne struktureret efter erhverv.

Forretning

Mens den lidt blandede kategori for interesser nok levner plads for både ansvar og politik men også for underholdning og morskab, er kategorien for forretning tung. Forbindelserne her repræsenterer ansvar, investering og kapital. Den domineres af deltagelse i ledelse af Ringkøbings fire pengeinstitutter (Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening medregnet) og af en række etableringer/rekonstruktioner af virksomheder i byen: Bl.a. aktietegning, da Holbeks Jernstøberi i 1885 overgik til aktieselskab,[434] og garanti af kapital til (ikke realiseret) svineslagteri i 1889[435] (den

[434] RIM5125A
[435] Ringkjøbing Handelsforening, 1924, 15

ældre generation) og rekonstruktion af rederiet bag 'Prins Hamlet' og 'Turisten' som aktieselskab i 1918[436] (den yngre generation). Også denne netværksgraf, bilag 11.5, er tydeligt præget af generationsforskel mellem tidlige og sene aktører, men den adskiller sig fra de foregående ved også tydeligt i de to generationer at afspejle ændrede strukturer for sammenhæng mellem erhvervssektorer og adgang til byens centrale personkredse.

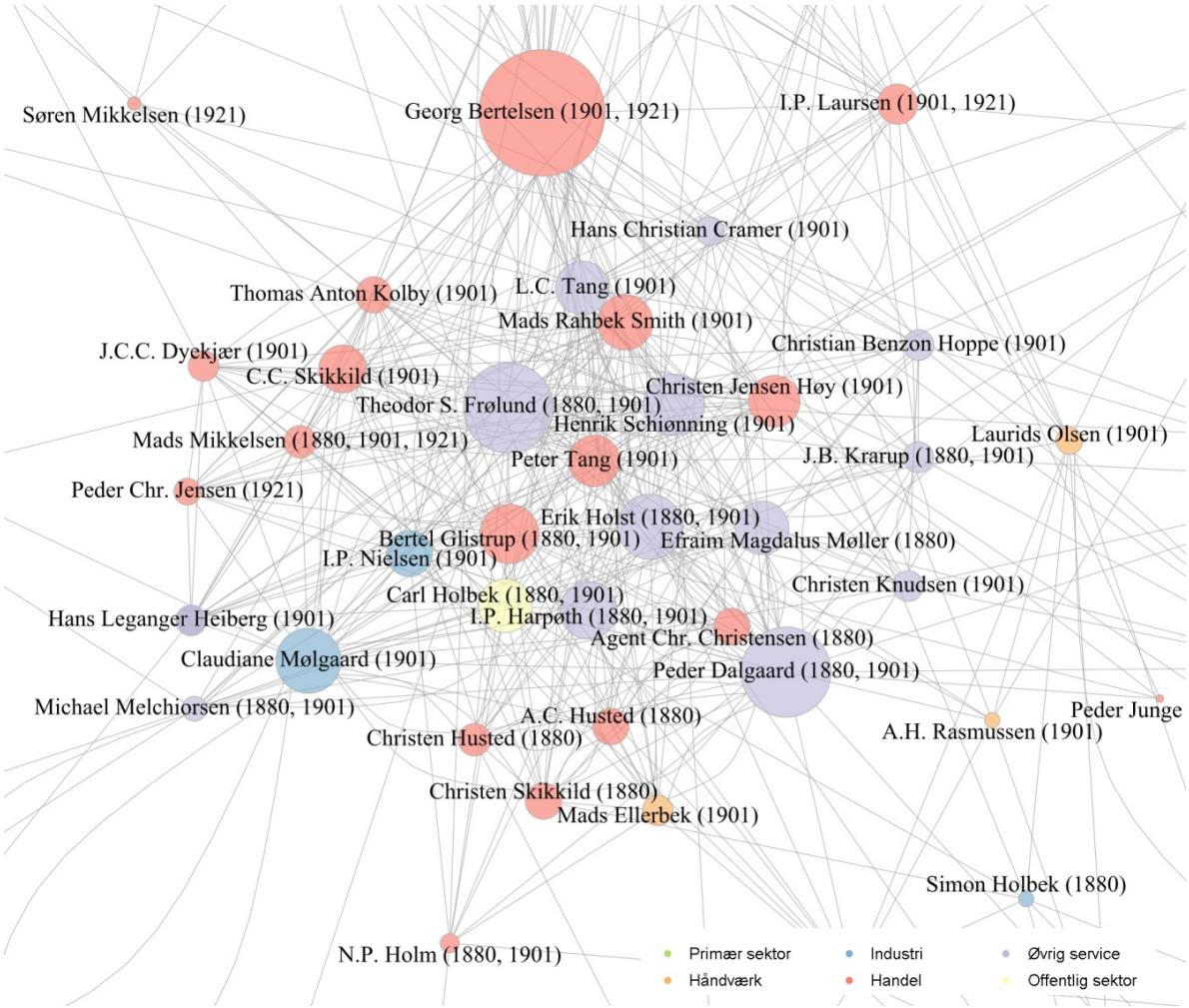

Fig. 11.12. Udsnit af bilag 11.5, netværksgraf over forretningsrelationer

Blandt den ældre generation indtager farvekoderne for handlende og for den øvrige servicesektor langt de fleste pladser. To fabrikanter er også med, men håndværket har en helt perifer rolle at spille, især når det tages i betragtning, at karetmager Mads Ellerbek som tidligere vinterlærer, som dedikeret højremand, som nær samarbejdspartner med doktor Erik Holst i byrådet, som koncessionshaver på en række postruter og som gift ind i den i byen så traditionsrige Harpøthfamilie også indtager en

[436] A91

særstilling blandt håndværkerne.[437] Det oplyses, at Ellerbek ikke ville med til Sommerlyst sammen med de andre håndværksmestre.

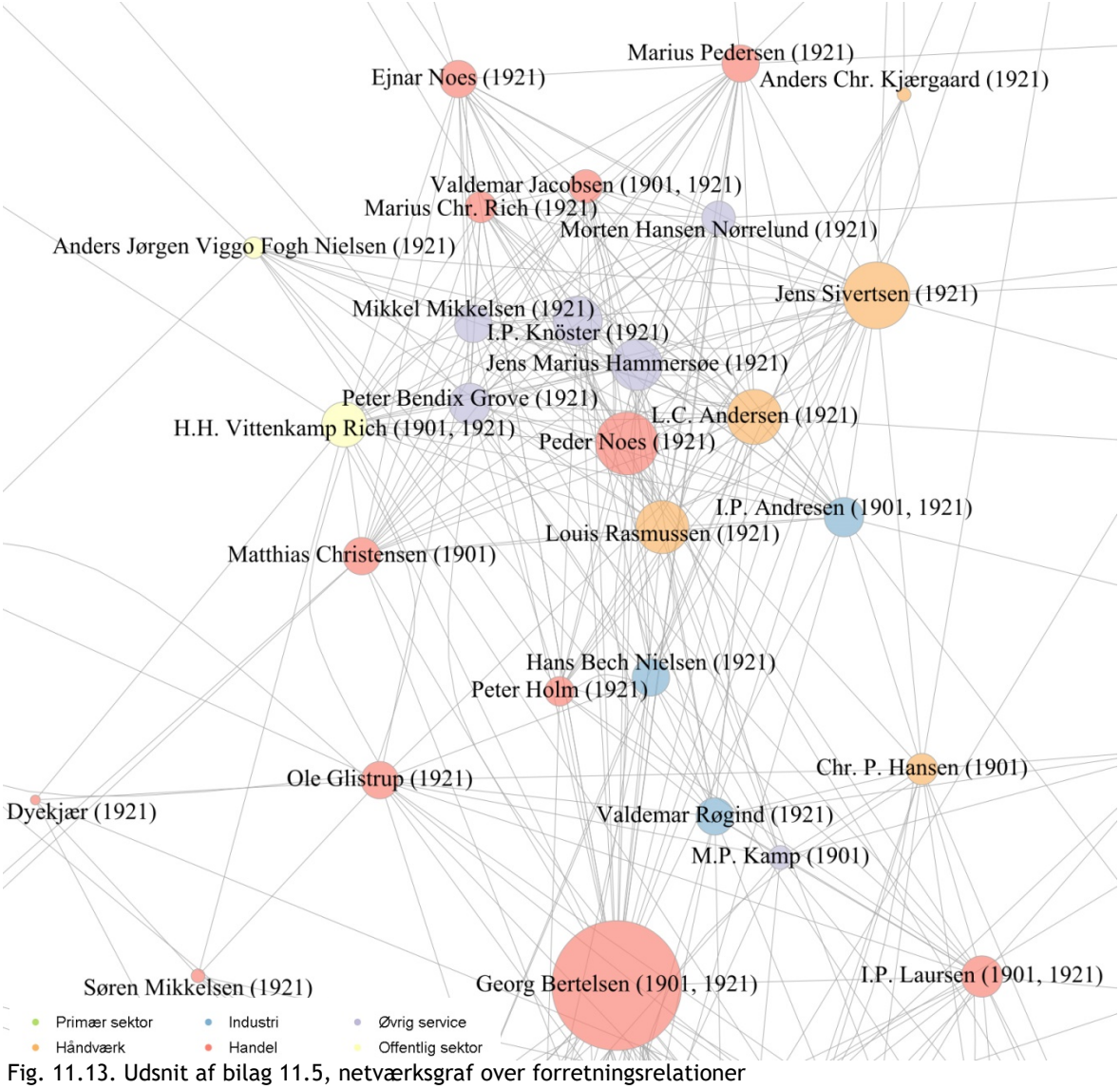

Fig. 11.13. Udsnit af bilag 11.5, netværksgraf over forretningsrelationer

Situationen i undersøgelsesperiodens sene del viser ligheder. Også her står byens handlende i selskab med et par repræsentanter for de liberale erhverv centralt i de økonomiske netværk, men i kontrast til den tidligere periode gør håndværksmestrene nu deres indtog med murermester Jens Sivertsen som den største blandt flere. Sivertsen var af en Ringkøbing-familie, der på flere punkter spillede roller gennem 1800-tallet. I 1908 blev han udlært hos murermester Chr. P. Hansen, der også optræder i denne graf. Sivertsen tog eksamen som konstruktør og etablerede sig som mester i 1913. Gennem

[437] A774; Ringkjøbing Aarbog, 1936-37, 15; Bøgner, 1944, 104; Larsen, 1958, 7-10, 15, Ellerbek, 1989, 49-54, 70-72

den sene del af denne undersøgelses periode og ind i 1930'erne opførte han blandt andet byens arrest, landbobankens bygning på Torvet og håndværkerstiftelsen. Efter ca. 1925 var han en fremtrædende borger med sæde i byrådet og i håndværkerforeningens bestyrelse.[438]

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
Georg Bertelsen	66	1600	100	Købmand
Peder Dalgaard	47	722	63	Bankdirektør
Theodor S. Frølund	47	541	47	Sagfører
Claudiane Mølgaard	34	401	49	Tobaksfabrikant
Erik Holst	34	225	27	Læge, fysikus
Jens Sivertsen	34	871	106	Murermester
Peder Noes	32	403	52	Købmand
Henrik Schiønning	32	502	65	Hotelvært
Bertel Glistrup	31	165	22	Manufakturhandler
I.P. Harpøth	30	64	9	Bankdirektør
Mads Rahbek Smith	29	243	35	Isenkræmmer
L.C. Andersen	28	184	27	Urmager
Efraim Magdalus Møller	28	123	18	Kreditforeningsdirektør
Carl Holbek	28	131	19	Kæmner
L.C. Tang	28	338	50	Sagfører
Louis Rasmussen	27	112	17	Bogtrykker
Christen Jensen Høy	27	552	84	Købmand
Peter Tang	27	262	40	Købmand
Jens Marius Hammersøe	26	36	6	Sagfører
C.C. Skikkild	25	159	26	Købmand
I.P. Knöster	25	26	4	Hotelejer
I.P. Nielsen	24	54	9	Maltsaftfabrikant
H.H. Vittenkamp Rich	23	239	43	Kæmner
I.P. Laursen	21	393	77	Tømmerhandler
Peter Bendix Grove	21	152	30	Sagfører

Tab. 11.7. Centralitetsmål for de 25 personer med flest relationer forretningsnetværket

Når materialet anskues samlet, domineres det af byens handlende og af en gruppe af sagførere og direktører i pengeinstitutter. Langt den højeste score for degree centrality tilfalder købmand Georg Bertelsen, der som både svigersøn af og medarbejder hos Christen Husted overtog den traditionsrige købmandsgård i Østergade i 1881. Fra denne

[438] A765; A406-3; Erlang, 1936a, 161; Ringkjøbing Aarbog 1954-55, 28; Høgh, 2007, 29

gård, der ellers havde mistet sin centrale placering, da banegården i 1870'erne spærrede den gamle vej mod nord, formåede han at gøre sig gældende i mange facetter af købstadens liv gennem hele denne undersøgelses periode: I foreningslivet varetog han hverv i grundejerforening, borgerforening (æresmedlem), handelsforening, Ringkøbing Museum, Ringkøbing Skyttelaug og Løverdagsklubben, men først og sidst nævnes han som førstemand i Fiskeriforeningen for Ringkøbing og Omliggende Fjorde.[439] Hans økonomiske aktiviteter talte udover alle de ovenfor nævnte ledende stilling i Ringkjøbing Bank og Ringkjøbing Sparekasse og investering i etablering af Søndervig Badehotel.[440] Ludvig Mylius-Erichsen slog sin omtale af Bertelsen, der var hollandsk og portugisisk konsul, sammen med sagfører Theodor S. Frølund og hotelvært og vinhandler Henrik Schiønning, der også begge optræder i toppen af tab. 11.7, fordi de var *"Repræsentanter for det i Ringkøbing, der har et noget større Snit end mestendels Byen selv"* – de var *"Grand-Seigneurs"* – en titel, der ikke synes at kunne bruges om håndværkets repræsentanter.[441]

Netværksgrafens tætintegrerede centrale område har mere end 1.000 kliker. De største er én på 17 personer og 17 på 16, der alle optræder i afsnittet med den senere periodes aktører.

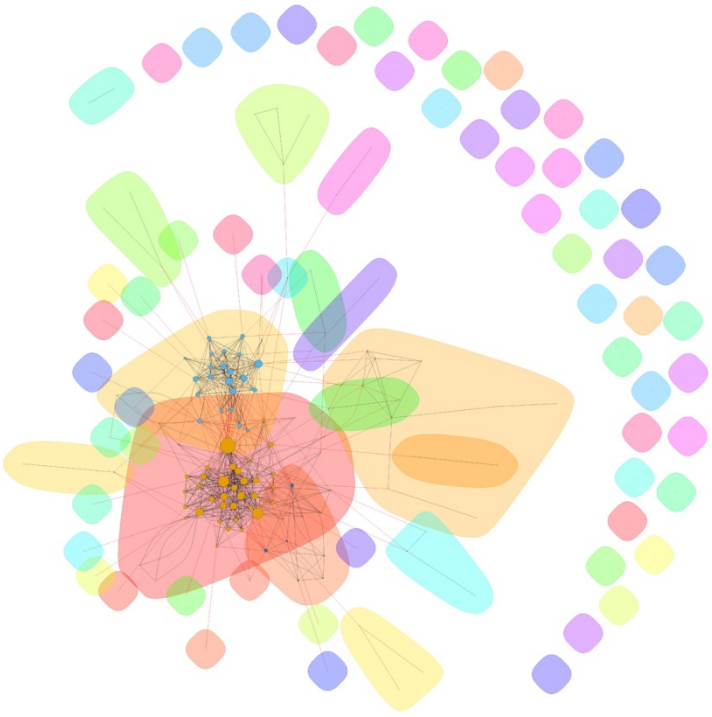

Fig. 11.14. Community detection

[439] A854; Fiskeriforeningen for Ringkjøbing og Stadil Fjorde, 1945; Antonsen, 1974, 16; Bennedsen, 1978a, 68-69
[440] A44; A854; Ringkjøbing Aarbog 1938-39, 8; Andresen, 1986, 109
[441] Mylius-Erichsen, 1901, 58-59

Den matematiske community detection bekræfter, at to generationer overlapper hos Georg Bertelsen, mens den i øvrigt henleder opmærksomheden på tilløb til grupper blandt aktører, der for begges vedkommende optræder "østligt" i bilag 11.5.

Hvad angår håndværksmestrenes sociale placering blandt de øvrige aktører i Ringkøbings førende kredse, tegner undersøgelsen af de økonomiske relationer et billede mellem de personlige kontakter, hvor håndværkerne var næsten fraværende, og interessefællesskaberne, hvor de var fuldt integrerede. Byens håndværksmestre glimrer næsten ved deres fravær i de økonomiske relationer før 1900, mens de for den senere periode gør deres indtog og spiller roller på linje med og i mange relationer til de øvrige erhvervsgrupper.

Alle kategorier

En sammenstilling af de fire kategorier til ét samlet netværk er ikke uden et element af æbler-og-pærer-problematik. Kategorierne er i deres logiske konstruktion forskelligartede. Endvidere har det betydning for resultatet af sammenstillingen, at der er tale om netværk med meget forskellig density. Kategorien interesser er langt den største og har således meget større indflydelse på bilag 11.6, end den lille kategori familie. Når det komplette materiale gengives samlet, bliver grafen først og fremmest en illustration af tætte relationer, hvor store nodes ligger i lag i en struktur med de ældre aktører mod "nordvest" og de yngre mod "sydøst".

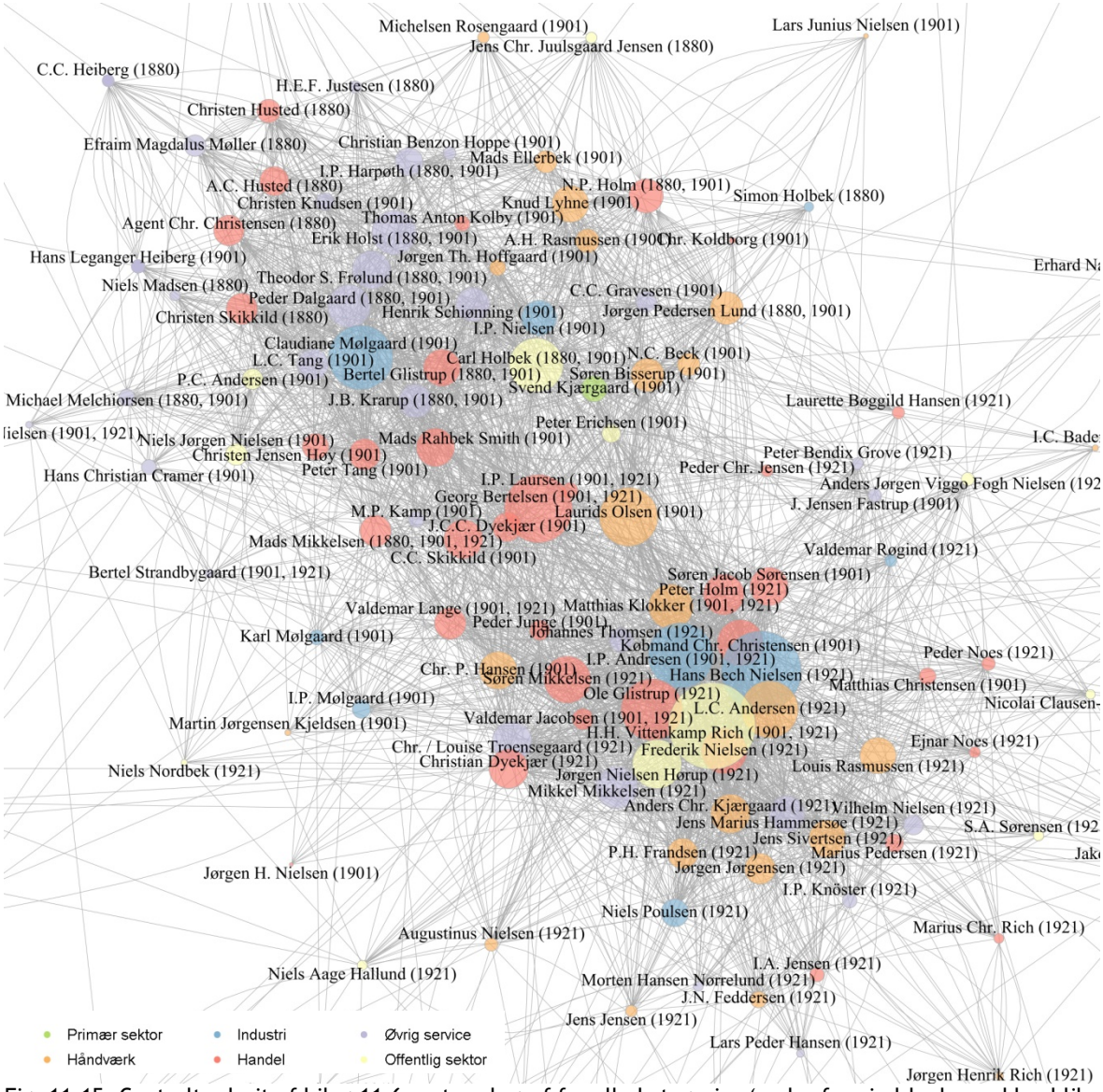

Fig. 11.15. Centralt udsnit af bilag 11.6, netværksgraf for alle kategorier (nodes formindskede med henblik på læsbarhed)

I fig. 11.15 er den relative nodestørrelse reduceret. Resultatet er en graf, der ikke overraskende har lighedspunkter med de to af de fire, den består af. Den udgøres af en meget tætmasket struktur af den tidlige periodes aktører mod "nordvest", et centrum med personer, der var aktive gennem hele perioden og en endnu mere kompakt struktur med de sene års aktører mod "sydøst". Farvekoderne for håndværk, handel og øvrig service er rigt til stede, mens også industri og offentlig ansættelse indtager enkelte store pladser. Om gruppedannelser udover dem, der determineres af kronologien, skulle der efter informationerne fra bilag 11.3-5 ikke være tale. Er indtrykket af tætte relationer i en samlet struktur dominerende, har grafen dog også nuancer i detaljerne. For den "nordlige" halvdel er der en ret tydelig struktur med handelslivets røde nodes i naboskab mod "vest" og håndværkets orange nodes i "øst". Dette er formentlig et

udslag af, at håndværkernes nodes i høj grad står i relationer i kraft af de edges, de har med fra interessenetværket, mens de øvrige har en bredere baggrund. Noget tilsvarende gør sig ikke gældende mod "syd". Heri består en svag indikation i retning af, at håndværksmestrenes adgang til eliten i den lille købstad var under udvikling i årtierne omkring 1900, således at de endnu i 1880-90'erne i nogen grad dannede deres eget netværk, der ganske vist var i nær kontakt med den øvrige elite af handelsmænd og liberale erhverv, mens mænd fra de forskellige erhverv senere dannede en mere homogen rekrutteringsbase for byens førende kredse.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
H.H. Vittenkamp Rich	210	576	100	Kæmner
Hans Bech Nielsen	194	558	105	Maltsaftfabrikant
Georg Bertelsen	165	890	197	Købmand
I.P. Andresen	158	432	100	Orgelfabrikant
Claudiane Mølgaard	156	189	44	Tobaksfabrikant
Ole Glistrup	149	368	90	Manufakturhandler
Laurids Olsen	142	350	90	Malermester
L.C. Andersen	138	138	36	Urmager
Carl Holbek	131	168	47	Kæmner
Jørgen Nielsen Hørup	119	156	48	Lærer
Søren Mikkelsen	114	120	38	Købmand
Købmand Chr. Christensen	112	352	115	Manufakturhandler
Frederik Nielsen	111	112	37	Købmand
Theodor S. Frølund	108	158	53	Sagfører
Matthias Klokker	108	244	82	Bagermester
Peder Dalgaard	104	161	56	Bankdirektør
Mikkel Mikkelsen	101	85	31	Bankdirektør
Peter Holm	99	376	138	Boghandler
Chr./Louise Troensegaard	96	384	146	Kreditforeningsdirektør
C.C. Skikkild	95	179	69	Købmand
Christen Dyekjær	95	268	103	Fiskeeksportør
Anders Chr. Kjærgaard	95	14	5	Tømrermester

Tab. 11.8. Centralitetsmål for de 22 personer med flest relationer i det samlede materiale

I en optælling af det samlede antal edges i den samlede undersøgte personkreds topper handelen med 2.452 relationer. Derefter følger håndværket med 1.709, den øvrige service med 1.567, den offentlige sektor med 804, industrien med 799 og

primærsektoren med 63 (summen af disse tal er summen i tab. 11.1 gange to, fordi hver edge involverer to nodes).

Ved et blik på tab. 11.8 må der igen tages visse forbehold for erhverv og livsforløb. Mange af Claudiane Mølgaards forbindelser kommer fra hendes mand I.B. Mølgaard, der lige så meget var købmand som tobaksfabrikant. Omvendt med Carl Holbek, der i undersøgelsens tidlige år var jernstøber og altså fandt sit udkomme i købstadens beskedne industri,[442] men først senere havde mange af sine forbindelser, mens han var kæmner. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, hvor meget industrien fylder i toppen af denne liste. Som klarlagt i kapitel 6 spillede industrien i Ringkøbing kun en lille rolle, og den var ikke genstand for nogen særlig vækst. Men det er ikke det samme som, at byens fabrikanter ikke kunne være centrale aktører.

På andenpladsen optræder Hans Bech Nielsen, hvis far I.P. Nielsen var købmand og meget aktiv og entreprenant i 1880-90'erne. Det oplyses, at Nielsen senior hentede en engelsk slagter til Ringkøbing for at slagte de vestjyske svin i overensstemmelse med efterspørgslen på det nye britiske eksportmarked. Han dyrkede cikorie og producerede kaffeerstatning, og han etablerede en mere eller mindre industriel produktion af maltsaft, smørfarve og andre kemiske tilsætningsstoffer til hjemmebrygning og lignende.[443] Sønnen Hans Bech Nielsen overtog faderens virksomhed, så takket være ham blev det, som man læser i Ringkjøbing Aarbog 1938-39, ved med at lugte sødt og fælt i Østergade i mange år.[444] Junior opnåede sin meget høje degree score i tab. 11.8 i kraft af tillidsposter i håndværkerforening, grundejerforening, industriforening, Odd Fellow, forsvarsbrødrene, Løverdagsklubben, Concordia og Ringkjøbing Bank og ved deltagelse i aktieselskab til etablering af et nyt rederi til turistsejlads med dampskibet 'Vestjyden' i 1921. Desuden var han en flittig lokalpolitiker, der i de første år efter valglisternes indførelse optrådte sammen med de personer, der blev grundstammen i Venstre. Derefter var han mangeårigt byrådsmedlem for Det Konservative Folkeparti.[445]

Det samlede materiales største kliker er fem med 19 medlemmer. Disse findes i det tætteste område med aktørerne fra undersøgelsesperiodens seneste afsnit.

Som det vil være fremgået, er den matematiske community detection kun i varierende grad i stand til at udpege grupperinger allerede i det tematisk opdelte materiale. I det samlede netværk er det ikke relevant at anvende det.

I en opsamling på håndværksmestrenes plads og rolle i det samlede materiale må det betones, at de er tydeligt til stede i en vis tendens til gruppering i den tidlige fase

[442] Som det fremgår af takkeskrivelsen til A.C. Husted også bestyrelsesmedlem i håndværkerforeningen.
[443] RIM3583-86; RIM5146A; A589; Erlang, 1936a, 151; Mortensen, 1991, 7
[444] Ringkjøbing Aarbog 1938-39, 9
[445] A228; Jensen, 1917, 40, 51, 56

og integration i den sene. Tabellen over netværkets centrale aktører og optællingen af samtlige edges efter erhvervssektorer viser imidlertid, at håndværkerne indtog lidt diffuse placeringer: I alt havde de mange edges, men de havde dem ikke i særlig høj grad som topscorere. De kun fire, der er til stede i top 22, var alle aktive i den midterste til den sene del af denne undersøgelses periode.

Geografisk fordeling

I dette kapitlets sidste afsnit placeres de 172 personer på kort som cirkler skalerede efter deres degree centrality for samtlige kategorier. Enkelte personer opfylder adgangskriterier for analyserne i del II ved flere punkter i tid med forskellige adresser. Hvor noget sådant gør sig gældende, placeres de i de følgende på den af to adresser, der vurderes at have sammenhæng med den centrale del af deres aktivitetsperiode.

Som bilag 11.7 findes et kort med de medlemmer af den udpegede elite, der boede i Ringkøbing købstad og på markjorden skaleret efter deres degree centrality i det samlede netværk med Det lave Målebordsblad med seneste rettelser fra 1912 som baggrund. Den behandlede population i Ringkøbing er større end den i det følgende kapitel om Skjern, og den er fordelt over et større område. Derfor adskiller dette bilag sig fra det tilsvarende for den nye by: De få personer i Rindum indgår ikke, ligesom kortet for overskuelighedens skyld bringes uden navne. Disse oplysninger gives i figurer herunder. Kortets centrale information består i den massive koncentration i byens gamle centrum. Dette forhold afspejler, at personer fra undersøgelsens tidlige fase, hvor markjorden endnu ikke var bebygget, kortlægges sammen med dem fra den sene. Alligevel er det meget begrænsede antal personer uden for de gamle gader bemærkelsesværdigt. Som refereret tegner 1921 sig alene for næsten halvdelen af udpegningerne til denne undersøgelse. At der således er meget få medlemmer af byens førende kreds i det nye kvarter flugter med resultaterne i kapitel 7. Der er dog undtagelser for denne regel. Blandt disse findes murermester Jørgen Jørgensen med bolig i det nye kvarter på markjorderne (se fig. 11.16 for placering), der kom fra Holmsland og efter læretid hos Martin Jørgensen Kjeldsen etablerede sig i 1907. Omkring 1920 stod han endnu ved indgangen til et meget langt offentligt liv i Ringkøbing, hvor han var aktiv i grundejerforeningen og byrådsmedlem for Venstre. Han var desuden et fremtrædende medlem af byens indremissionske gruppering.[446]

[446] Erlang, 1936a, 138; Ringkjøbing Aarbog 1977-78, 21

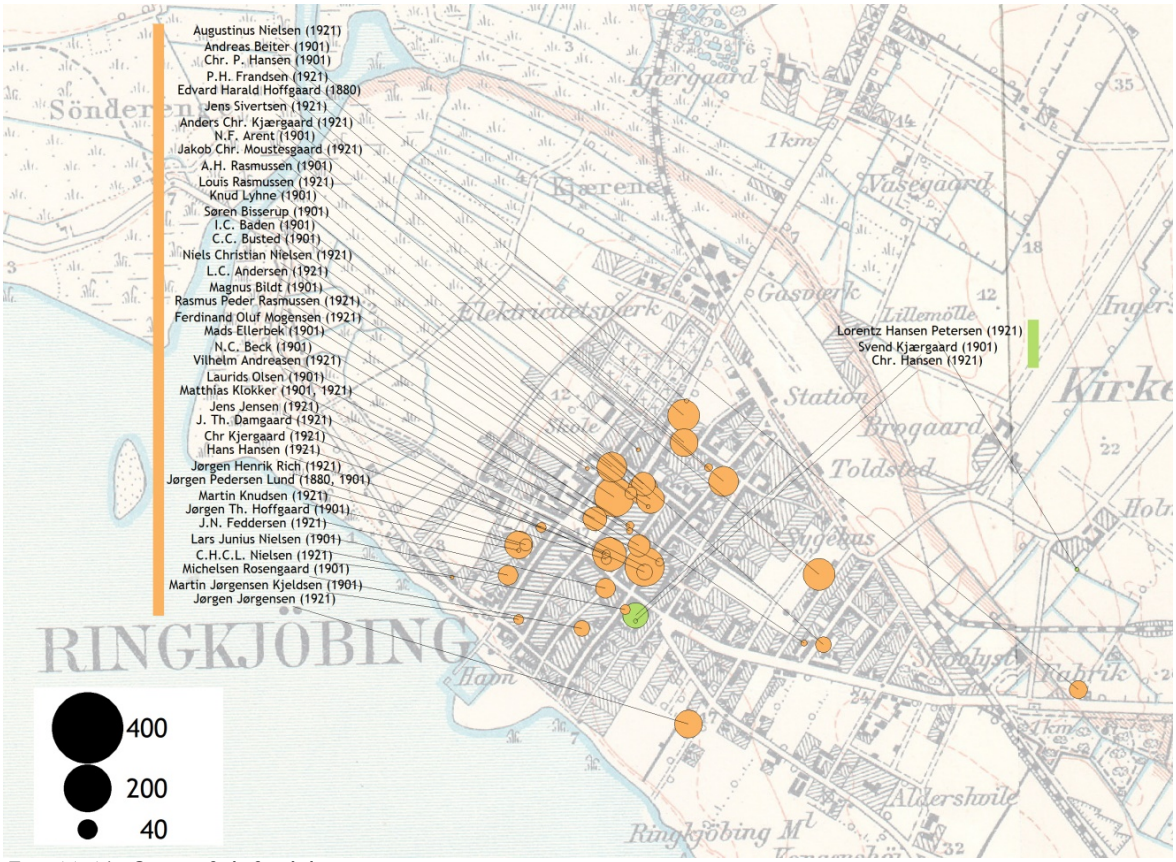

Fig. 11.16. Geografisk fordeling
Primær sektor
Håndværk

De 39 håndværkere blandt de 172 personer fordeler sig ret spredt i byens gamle gader, især når de sammenlignes med de følgende kategorier. Kortets større cirkler findes for de flestes vedkommende ved byens handelsgader, hvor håndværk med tilhørende butikshandel, f.eks. tre bagermestre, findes. Billedet er imidlertid langt fra entydigt, da andre cirkler findes på mindre centrale steder, egnede for mere pladskrævende håndværk. De mange håndværkere i de beskedne gader mod fjorden afspejler sig næsten ikke i dette kort, der således føjer et perspektiv til observationerne i kapitel 7. De to koncentrationer af personer, der levede af håndværk, et nordligt og et sydligt afspejler to typer af virksomheder. De beskedne i syd, der ikke finder adgang her, og de større med mere prestige i nord såsom Rasmussens Bogtrykkeri eller urmager L.C. Andersen. Bagermester Jørgen Pedersen Lund i Vester Strandgade kan tjene som eksempel for de få butikshåndværkere, der spillede en betydelig rolle i byens offentlige liv allerede i 1880'erne og således som et modeksempel for dette kapitels centrale observationer. Lund var født i Østjylland i 1835 og etablerede sig i Ringkøbing i 1862. Han sad i håndværkerforeningens bestyrelse fra 1870 til 1909, de sidste 18 år som formand (og i øvrigt derefter æresmedlem og legatstifter i foreningen). Desuden var han formand for Teknisk Skole, aktiv i Industriforeningen, medstifter af Odd Fellow og

byrådsmedlem. Han var et skattet medlem af Den faste Stok og medstifter af den selskabelige forening Sommerlyst.[447]

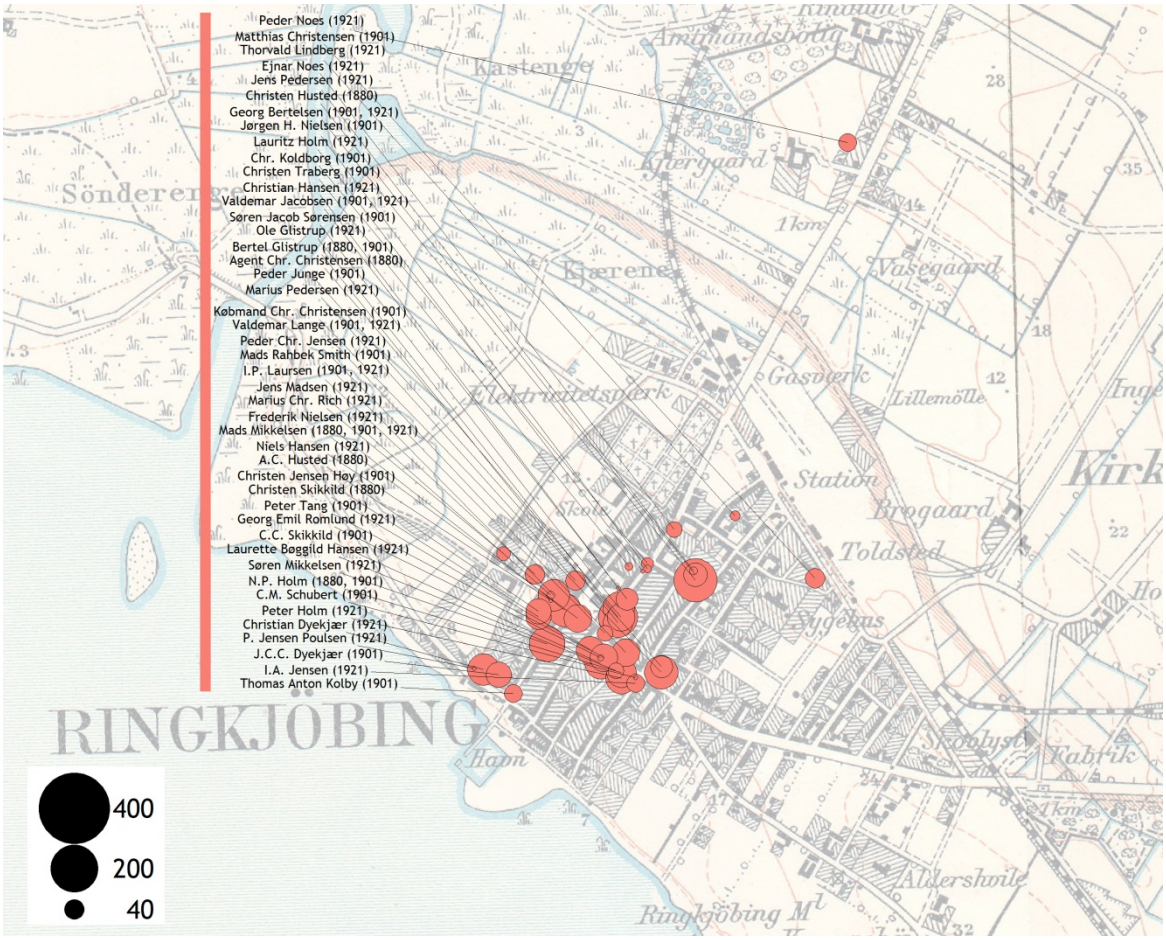

Fig. 11.17. Geografisk fordeling
■ Handel

Handelssektorens repræsentation har en anderledes koncentreret rumlig distribution. Cirklerne ligger i lag i Algade, på Torvet og i de ender af Nygade og Vester Strandgade, der peger ind mod centrum. Desuden træder Den Gamle Købmandsgård nordligt i Østergade med Christen Husteds og Georg Bertelsens cirkler samt to generationer af fiskeeksportører Dyekjær sydligt i Vester Strandgade frem. Disse er eksempler på, at den omtalte gamle tendens til enkelte større handelsvirksomheder ved byens gamle indfaldsporte også findes i materialet. De handlende havde altså ikke alene deres virksomheder i en meget traditionel rumlig struktur, de boede også ved alle tre nedslag i forbindelse med deres virksomhed. Den unge Peder Noes, 33 år i 1921, er eneste fremtrædende undtagelse for denne regel. I 1913 overtog brødrene Peder og Ejnar Christen Trabergs store herreekviperingsforretning i Nygade, som de drev i fællesskab

[447] A774; Sørensen, 1923, 101, 8; Erlang, 1936a, 99, 146

til 1917, hvor Einar udtrådte af kompagniskabet. Peder Noes virkede gennem en lang årrække som klædegrosserer med forskellige andre aktiviteter og villa i Rindum.[448]

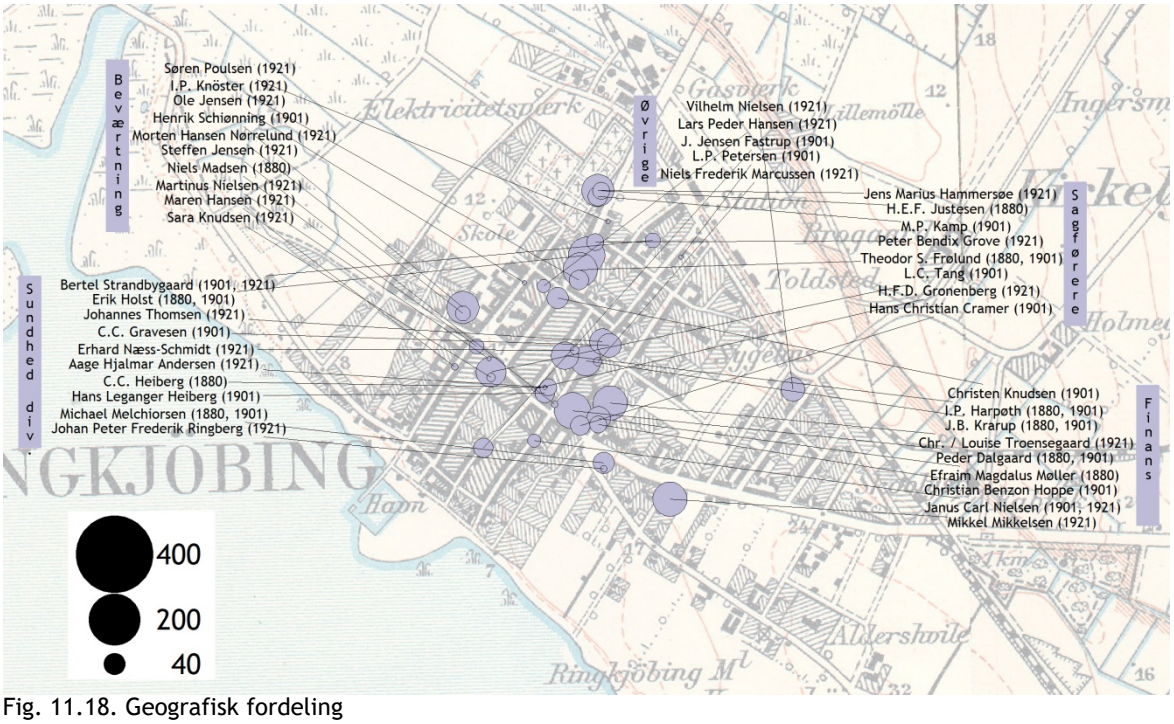

Fig. 11.18. Geografisk fordeling
Øvrig service

Den øvrige service er afhandlingens residualkategori for en række brancher, og selv her, hvor rengøringskonerne ikke er med, er det af relevans at underinddele den. Af fig. 11.18 fremgår det,[449] at mens beværtere og hotelejere fandtes på de centrale adresser ligesom de handlende, grupperede sagførere og finansfolk sig til dels sammen med lægerne i udkanterne af byens gamle gadenet med to koncentrationer i Algades østlige og Nygades nordlige ender. Det er den førekspansionelle købstads første elementer af brud på den lange rumlige kontinuitet, der er på spil her. Disse grupper kappedes ikke om de centrale pladser for synlighed for deres erhverv, og blandt dem skal man finde bygherrerne for byens første villaer, således fysikus Erik Holst, der byggede allerede i 1878 i en for Ringkøbing ret atypisk schweizerstil på en grund, der tidligere blot var det bagerste strøg af hans svigerfar Christen Husteds toft, men som med omlægningen af trafikken var blevet til Nygades forlængelse.[450] Ved Algade var det begyndt tidligere. Etatsråd Efraim Magdalus Møller var den centrale skikkelse ved oprettelse Af Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening i 1860. Foreningen havde i de

[448] A314; Erlang, 1936a, 153
[449] Her ses bort fra en enkelt person i Rindum, nemlig Niels Ebbesen, der havde ejet flere private mejerier i Vestjylland, men som i 1918 byggede en villa i Rindum og virkede som taksationsmand for kreditforeningen.
[450] Holm, 2013, 20-23

første mange år til huse i Møllers bygning opført af Michelsen Rosengaard lige uden for byens gamle Østerport. Her fandtes også prokuratorkontor og privatbolig. Møller, der arbejdede sammen med amtmænd, vestjyske rigsdagsmænd og finansmanden C.F. Tietgen, var velhavende i en grad, der oversteg den øvrige lokale elite.[451] Samtidig var han imidlertid aktiv i Ringkøbings borgerskab, hvor han var involveret i Ringkjøbing Bank, Kronprins Frederiks Fond og i tidlige hedeplantager. Han var desuden den første blandt flere borgere, der byggede sommerhuse i Søndervig. *"Der er næppe mange Mænd, maaske slet ingen, der har haft saa stor Betydning for Vestjyllands Udvikling som Direktør Møller,"* skrev Herning Folkeblad. Han var således koncessionshaver på byggeriet af jernbanen fra Skanderborg til Herning og kortvarigt af ejer af to herregårde på Herningegnen sidst i 1860'erne. I 1888 realiserede han sine meget betydelige forretninger i Vestjylland og flyttede til et palæ fra 1700-tallet nord for København.[452]

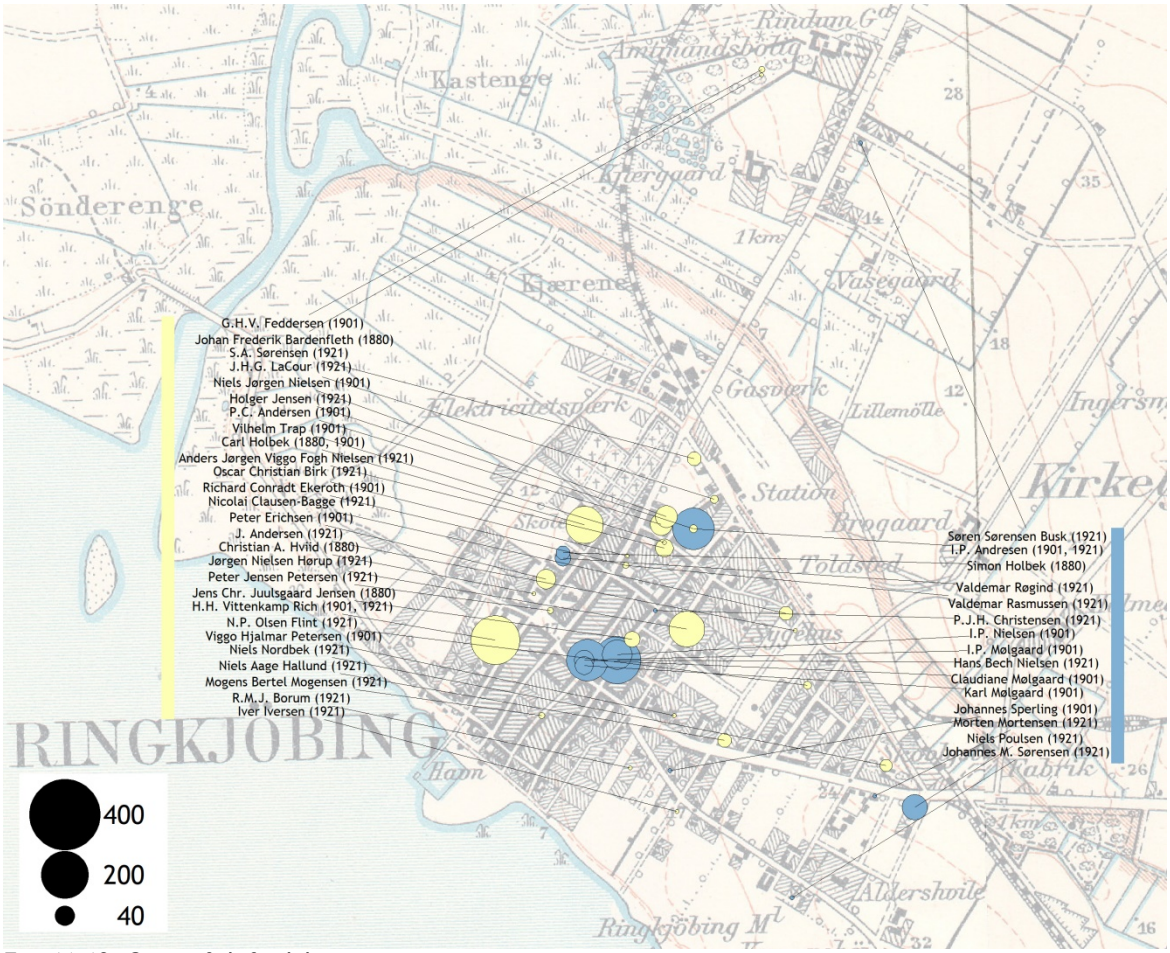

Fig. 11.19. Geografisk fordeling
Industri
Offentlig sektor

[451] Erlang, 1910, 70
[452] Clemmensen, 1919; LaCour, 1922, 18; Hiort, 1971; Frøland, 1972, 14; Andresen, 1986, 109; Jensen & Osmundsen, 2010, 10-13 (aviscitatet s. 12); Trap Danmark femte udgave, 1965, Herning og Snejbjerg sogne

Den offentlige sektor er en ret blandet kategori. De to store cirkler mod vest er de to kæmnere Carl Holbek og H.H. Vittenkamp Rich, der før deres offentlige virke var henholdsvis jernstøber og malermester. Derudover tæller listen en række ansatte ved jernbanen, ved byretten, der oprettedes i 1919, og ikke mindst fem lærere, der for fleres vedkommende havde bopæl i de nye kvarterer mod øst.

Industrien i den lille købstad finder kun adgang til denne undersøgelse med få personer, og det er karakteristisk, at dens cirkler især grupperer sig i centrum ved Algade og Østergade, hvor tobaksfabrikant Claudiane Mølgaard og sønnerne Karl og I.P. repræsenterer den tidlige industrielle fremstillingsvirksomhed, der voksede ud af 1800-tallets købmandsgårde og to generationer af maltsaftfabrikanter Nielsen, hos hvem fabrikationen havde beskeden volumen. Lidt nordligere markerer orgelfabrikant I.P. Andresen sig med en placering, der røber lidt større volumen. Orgelfabrikken, der efter en beskeden start i 1890'erne, udviklede sig som byens største industrielle foretagende med dampkraft og op imod 50 ansatte, var fra 1897 beliggende i det lille nye kvarter mellem købstadsgrundene og jernbanen.[453] Den enlige cirkel længst mod øst er kalksandstensfabrikant Niels Poulsens, se kapitel 14.

Afslutning

Som det følgende om Skjern har dette kapitel dobbelt sigte. For det første arbejdes der i netværksanalysen suppleret med endnu et perspektiv på geografisk distribution med karakteristik af social struktur i købstadens førende kredse til sammenligning med tilsvarende undersøgelse for den nye by Skjern. Der samles op på denne sammenligning i kapitel 13. For det andet benyttes det samme materiale til en selvstændig undersøgelse af erhverv og elite i købstaden, hvor der rejses spørgsmål i forhold til, hvornår, hvordan og hvor meget Ringkøbings håndværksmestre fandt adgang til byens elite? Netværksanalysen bygger oven på de summariske analyser af de førende kredse i kapitel 10, der viser, at håndværkerne ved undersøgelsesperiodens start var underrepræsenteret i forhold til de samlede befolkninger, men også, at denne situation var under udligning, idet flere håndværksmestre efterhånden fandt adgang (mens håndværkets andel af den samlede beskæftigelse samtidig var faldende). Netværkene for familie og især fadderskab/forlovere har tyngde i den tidligere del af undersøgelsesperioden. Her optræder de få håndværksmestre for det første med ret lave centralitetsmål og for det andet med tendens til selvstændige gruppedannelser adskilt fra industri, handel og øvrig service, der er tæt integrerede. Der er desuden tendens til større repræsentation af håndværkere, når faddere og forlovere gøres til genstand for en mere generel optælling. Håndværkernes deltagelse i byens elite over

[453] RIM5665A1; RIM9074; Jørgensen, 1957, 43-44, Høgh, 1986, 51-55

disse kategorier var således ikke alene lille i absolutte tal, den udgjorde også i nogen grad en selvstændig parallel struktur. Netværksgraferne for interesser peger imidlertid i en anden retning. Graferne savner næsten helt informationer om gruppering eller blot struktureret naboskab i forhold til erhverv, og håndværksmestrene indgår på lige fod med de øvrige aktører. Dette gør sig gældende i den del af materialet, der angår den senere del af undersøgelsesperioden, men – ganske overraskende – også den, der angår 1880-90'erne. Centrale pladser indtages af malermester Laurids Olsen, bogtrykker A.H. Rasmussen, bødkermester Knud Lyhne, bagermester Jørgen Pedersen Lund og skomagermester Søren Bisserup. Netværket for forretningsinteresser er baseret på kildemateriale, der fordeler sig meget ligeligt gennem undersøgelsens periode. I modsætning til den foregående kategori er der her stor forskel på håndværkernes plads tidligt og sent. Den ældre generation af håndværkere indgår stort set ikke i disse forpligtende relationer. Senere blev det helt anderledes, idet håndværksmestrene fylder ikke så lidt i centrum blandt aktørerne omkring 1920.

Samlet set tegner der sig således et korrektiv til de citerede lokalhistoriske forfatteres tendens til at skrive 1900-tallets sociale jævnbyrdighed mellem håndværkere og andre borgere tilbage til tiden omkring 1880. Undersøgelserne giver til gengæld et billede i parallelitet med den refererede bredere litteratur med relation til emnet. Håndværkerne var ikke alene få i byens elite i 1880'erne. De indtog også perifere roller, delvis i en adskilt struktur i forhold til elitens tyngde og centrum, men efterhånden integreredes de i en meget mere homogen kultur. Bødker Knud Lyhnes lidt tvetydige aftryk i kildemateriale og senere omtaler er allerede nævnt som perspektiverende eksempel på håndværkernes stilling lidt på kanten af den førende kreds. Et andet flittigt medlem af Den faste Stok, hattemager N.C. Beck, kan tjene som endnu et. Beck blev medlem af håndværkerforeningen i 1878. Han var *"ogsaa Musiker, men spillede og kunde ikke spille andre Instrumenter end Stortromme! En munter og vittig Mand, hvis Indfald nok kunde være af ret robust Natur."*[454] Dette perspektiv er imidlertid nuanceret. Følgende historie understreger på sin vis håndværkernes lidt tvetydige position, men den giver samtidig en indikation af, at de få centrale håndværksmestre også tidligt kunne være mænd af indflydelse: Tjeneren på Hotel Ringkøbing, byens fine beværtning, var ny og afviste murermester Michelsen Rosengaard, hvis klædedragt ikke levede op til stedets standarder. Fysikus Erik Holst ankom lidt forsinket og spurgte efter mureren med hvem, han havde en aftale. Holst blev vred; og Hotelvært Henrik Schiønning måtte tilkaldes. Misforståelsen blev udredt, og murermesteren blev budt indenfor.[455] Hvis der er spor af historiske forhold i dette

[454] Erlang, 1936a, 109
[455] Smith, 1955b, 25-26

lille sagn, indikerer de, at den tidlige håndværksmester nok skilte sig ud i byens førende kreds, men at han dog samtidig kunne have adgang til dens centrale gruppe. Men på den anden side: Fysikus, dr. med. og stor-sire i Odd Fellow Holst kunne tillade sig at komme for sent til mødet. Kunne murermester Rosengaard mon også?

Den supplerende undersøgelse af geografisk distribution blandt Ringkøbings førende borgere understreger udviklingens moderate karakter. Mens distributionen af byens samlede befolkning i perioden ændredes fra koncentration i de gamle gader til vækst på markjord og i små forstadsspirer, bevarede eliten sin geografiske tyngde i centrum. Enkelte af den yngre generations aktører var at finde i de nye kvarterer, men langt flest – også mod undersøgelsesperiodens slutning – fandtes omkring Torvet, Algade, Nygade og Vester Strandgade, hvor de stadig havde både bolig og erhverv.

I sammenhæng med undersøgelsen af Ringkøbings førende kredses immigration i kapitel 10 åbner disse observationer sprækker til et diakront perspektiv. Fig. 10.9 viser, hvordan andelen af byens førende mænd, der var født i byen mere end halveredes, mens andelen, der var født uden for Ringkøbing Amt, voksede med mere end 50 % fra 1880 til 1921, mens fig. 10.11 fortæller om mere end fordobling af andelen, der var født i landsogne. Undersøgelsernes metoder udsiger det ikke direkte, da både netværk og kort i dette kapitel netop er sat op efter principper, hvor kildernes forskellige tidspunkter som udgangspunkt ignoreres. Man aner imidlertid konturerne af en kronologisk udvikling fra homogen elite til diversitet med en elite med mange fælles berøringsflader og alligevel efterhånden samtidig med to forskellige kulturelle profiler. Den ene var den gamle købstads førende kreds, der talte købmænd og serviceerhverv som sagførere og bankdirektører, men ikke håndværkere. Disse mænd var for manges vedkommende rundede af byens gamle købmandsgårde (og når de ikke var, søgte de nære kontakter med dem, der var), de var i familie, de stod faddere for hinandens børn, og de boede uden undtagelse i byens centrum. Denne gruppering bestod gennem undersøgelsens periode: Netværket over familierelationer tæller næsten lige så mange personer blandt de yngre som blandt de ældre. Denne elite agerede inden for rammer af lokalt rum og lokal tradition. Dens handlingsrationale var med Emirbayer og Misches udtryk af iterativ karakter. Dens medlemmer savnede blik for byens vækst og de nye muligheder, der fulgte af nye økonomiske impulser i et bysystem under udvikling. Derfor fik den selskab af en ny gruppe med hvem, den stod i en række kontakter angående interessevaretagelse og økonomi, men ikke angående det mere personlige som familie og fadderskaber. Disse nye medlemmer af eliten karakteriseredes ved, hvad Emirbayer og Mische i deres analyse af agens og struktur kalder projektivt handlingsrationale. Fri for traditionens bånd kunne de gribe nye muligheder, de første ikke kunne se. Disse nye entreprenører vandrede til Ringkøbing fra nær og fra fjern, de bosatte sig for en dels

vedkommende i de nye kvarterer, og de var lige så ofte håndværkere, som de var handlende eller beskæftigede i de øvrige sektorer. De lignede således den førende kreds i Skjern, som den fremtræder i de tilsvarende undersøgelser i kapitel 12. Denne forskelligartethed lader sig anskue gennem governanceforskningens argument om diversitet i agens, handling og intentionalitet. Den lille købstads toneangivende kreds agerede i fleksibilitet, hvor en række alliancer og modsætningsforhold i politik og interessevaretagelse skiftevis kunne flyde sammen, overlappe eller udkrystallisere i forskellighed. To mænd, der mødtes på Venstres liste til kommunalvalget, havde måske forskellige religiøse ståsteder. To mænd, der begge investerede i byens aktieselskaber, undlod måske at knytte personlige bånd gennem fadderskaber. Dette perspektiv er ikke nødvendigvis uden brudflader, men når den lille bys kultur anskues gennem personlige relationer, viser det sig, og her adskiller denne afhandling sig fra den forskning, der tager foreningerne som prisme, at konflikten skal søges i nuancer i mange lag af samarbejde, fællesskab og relation. Dette perspektiv spiller sammen med undersøgelserne i kapitel 7, der identificerer et Ringkøbing anno 1921 mellem rumlig kontinuitet og brud. Byen var ved undersøgelsens sluttidspunkt stadig genkendelig i den gamle struktur med overklasse ved handel og service i store husstande i centrum. Disse havde endnu kun til en vis grad selskab af den nye tids centrale skikkelser i villaer i byens udkant og med udkomme fra en bredere vifte af erhverv.

12. Netværk i Skjern – den kristne by

> *"En stærk religiøs Bevægelse brydes forøvrigt i Skjern med den verdslige Handelsaand.* (…) *I en Aarrække har Byen været en af Indremissionens stærkeste Borge. Langt ud over Landet har der gaaet Gny af Kampene her."*
>
> Mylius-Erichsen, 1901, 66, 68

Som det foregående om Ringkøbing har også dette kapitel dobbelt sigte. Netværk og grafer udarbejdes således, at deres formelle karakteristika følgende kan gøres til genstand for direkte sammenligning med dem for Ringkøbing. Samtidig benyttes de imidlertid i en særskilt undersøgelse af specifikke forhold i Skjern. I denne sidste henseende er kapitlets omdrejningspunkt en afsøgning over en flere steder i Skjerns lokalhistorie fremsat, men vanskeligt dokumenterbar hypotese om de religiøse vækkelsers betydning i byens historie, hvor der med udgangspunkt i deres iøjnefaldende tilstedeværelse argumenteres for, at de ikke kun var ramme om åndeligt liv, men også en vigtig struktur i økonomi, social omgang og måske endda i byens socialtopografi.

De religiøse vækkelser og den sociale struktur

Som omtalt i kapitel 4 spiller de religiøse vækkelser en stor rolle i Skjern. Luthersk Mission fra 1868, Evangelisk Luthersk Mission fra 1891, Indre Mission, der oplevede vældig fremgang i 1890'erne og den grundtvigianske kreds, der længe var klart defineret, og som etablerede valgmenighed i 1923, var byens centrale organisationer. Især i 1890'erne kunne der være konkurrence og uforsonlighed mellem vækkelserne. Blandt mange vidnesbyrd om den indremissionske sognepræst (i Skjern 1885-1901) Otto Moes stærke forkyndelse skal her blot anføres et, der langt fra er blandt de skarpeste. Det er fra et avisportræt ved hans 70 års fødselsdag i 1916: *"Pastor Moe lod alle Dage Basunen give en tydelig Lyd.* (…) *Og Gud har brugt ham til at slaa til Lyd, saa det gav Genlyd viden om paa disse Egne. Saare mange forargedes – og ogsaa ad den Omvej kom mange til Troen."*[456] Efter 1900 blev tonen mere forsonlig,[457] og ved sognerådsvalgene efter den nye valglov af 1908 arbejdede de tre missionske vækkelser sammen om en fælles liste, der vandt flertal i rådet.[458] Men hvor vidt rækker det religiøse? Dette

[456] Skjern Dagblad 3/11 1916
Tilsvarende: Moe, 1933, 85; Aarbogen for Skjern og Omegn 1944, 4; Hersbøll, 2006, 39-43
[457] SKJ8X44, s. XI-XII; Hersbøll, 2006, 48; Lundblad, 2008, 47; Sørensen, 2010, 36
[458] Valgprotokol 1891-1925; Ringskou, 2017b

spørgsmål optræder også i den lokale historieskrivning. I denne forbindelse er der ikke tale om overvejelser over det religiøse som sådan, men i stil med Sidsel Eriksen og Peter Aronssons i kapitel 1 refererede begreber om alkohol eller afholdenhed som proxy for dybere strukturelle modsætninger og interessekonflikter og om den religiøse gruppering som eventuel katalysator for sådanne konflikter og dynamikker.

I det i kapitel 1 og 8 omtalte undersøgelsesmateriale med arkivstudier, interviewudskrifter, kildehenvisninger og notater fra Kim Clausen og Peter Dragsbos forskningsprojekt om Vestjyllands stationsbyer findes et centralt notat: *"Der synes at have været en gruppering omkring de tre missionshuse bestående af ledende erhvervsfolk og mere jævne arbejdsfolk."* På et følgende ark findes en præliminær inddeling af en række af byens arbejdsgivere efter religiøse tilhørsforhold.[459] Den opfattelse, der her finder sin form, er ikke fremlagt på tryk af Kim Clausen. Ideer kan imidlertid leve og vokse i andre medier: udstillinger, foredrag, samtaler osv. Ringkøbing-Skjern Museum har gennem årene direkte og indirekte stillet viden til rådighed for flere lokalhistoriske bogprojekter, og en tilsvarende tanke dukker op.[460] I Skjern Banks 100-års jubilæumsbog skriver Sven Hersbøll: *"I alle henseender, også med hensyn til arbejde og handel – og privat omgang holdt man sig for sig selv."* Den, der søgte plads som karl eller pige, angav sit eventuelle tilhør til KFUM/K. Man handlede i forretninger, hvis indehavere kom i det ene og ikke de andre missionshuse. Valg til bestyrelser i foreninger med sekulære formål afgjordes af religiøse tilhørsforhold. Man skelede til det religiøse ved valg til Rigsdagen. Og da byen efterhånden fik industri, kunne overensstemmelse mellem fabrikantens og arbejderens religiøse tilhør have indflydelse på trygheden i ansættelsen.[461] I 2010 udgav Henning Sørensen en bog om Luthersk Mission i Skjern. Her findes denne formulering om forholdene omkring 1900: *"Man vidste nøjagtigt, hvem der hørte til hvilket samfund, og man vidste præcis, hvilke handlende i byen, der var af den "rigtige" observans, og som man derfor skulle støtte."*[462] Det er ikke svært at finde tilsvarende opfattelser i den professionelle forskning om de religiøse vækkelsers historie, hvor den berører specifikt vestjyske forhold.[463] Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at perspektivet ikke belægges med konkrete undersøgelser. I Henning Ringgaard Lauridsens forskning optræder det således uden underbyggende noter, men i logisk forlængelse af en grundig undersøgelse af den beslægtede tematik omkring de almindelige versus missionens søndagshvilende mejerier.[464] Søren Byskov betragter i en bog om Billund temaet som veletableret, men

[459] SKJ1140
[460] Mens Sven Hersbøll eksplicit henviser til Kim Clausen, kan tanken eventuelt være opstået uafhængigt hos Henning Sørensen. Desuden et lille tilløb i Aarbogen for Skjern og Omegn 1951, 3
[461] Hersbøll, 2006, 47-48
[462] Sørensen, 2010, 36
[463] F.eks. Balle-Petersen, 1993, 19
[464] Lauridsen, 1986, 168-78

på baggrund af sine undersøgelser meddeler han kort, at *"en sådan praksis har tilsyneladende ikke været udbredt i Grene Sogn."*[465]

Her er tale om en hypotese med potentiale som logisk bindeled mellem det konkrete forhold, at vækkelserne tydeligvis var vigtige i den nye bys kulturelle liv, og det mere principielle, at en ny by som Skjern var uden etablerede sociale strukturer og hierarkier. Den følgende undersøgelse adresserer spørgsmålet om, hvorvidt Skjerns sociale struktur var en række adskilte religiøse hierarkier, en række tobleronetoppe, der nok var forbundne ved foden, men samtidig klart adskilte? Ved at identificere byens centrale aktører, er det i forlængelse heraf at vente, at toppen af hver Toblerone i varierende grad kommer til at indgå, og at forbindelse mellem disse toppe kun undtagelsesvis vil være at finde. Hypotesens afkræftelse derimod, vil være en strukturløs sammenblanding af farver på tværs af netværksgrafer, kliker og communities.

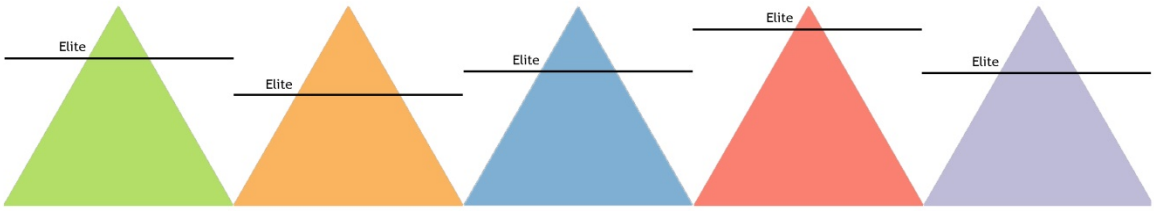

Fig. 12.1. Hypotese i grafisk forsimpling

I relation til forskningen

De religiøse vækkelser og deres relation til bredere sociale og økonomiske tematikker har deres egen historiografi, der spiller sammen med ovenstående hypotese for sociale forhold i Skjern.[466] Hensigten med det følgende er en præcisering af forskningens mere fundamentale implikationer til perspektiv for dette kapitels spørgsmål.

Referencepunktet for den sociale analyse af vækkelsernes danske historie er P.G. Lindhardts bog om vækkelserne, der udkom i første udgave i 1951. Det sene 1700-tals landboreformer havde sat bonden fri i økonomisk henseende, og nu ville han også være åndeligt fri, hvilket indtil videre ville sige kristeligt fri.[467] Fra denne indledende rammesætning med materialistisk kausalitet går Lindhardt videre med kapitler om grundtvigianismens og Indre Missions historie. Grundtvigianismen er ældst. Den startede som religiøs vækkelsesretning men udviklede sig, efterhånden som gårdmandsklassen fik stadigt bedre vilkår, til en bredere ideologi med fokus også på nation, folk og generelle

[465] Byskov, 1997, 104-06
[466] Vækkelsernes lokale historie er introduceret i kapitel 4.
[467] Lindhardt, 1951, 7-9, 25-27, 40-41
Thyssen, 1960 har parallelle formuleringer.

fremskridt.[468] I samspil med andre og nye materielle samfundsudviklinger i det sene 1800-tal kunne endnu en vækkelsesretning imidlertid opstå. Mens grundtvigianismen forlod den strenge insisteren på personlig omvendelse og syndsbevidsthed, fik landbosamfundets husmænd og håndværkere og også de nye byers indbyggere efterhånden del i den økonomiske udvikling, ikke i en grad, der lignede gårdmændenes, men dog således, at de efterspurgte åndelig og ideologisk legitimitet. De rettede blikket mod "det ene fornødne", og fik med Indre Mission, der dannedes i sin varige form i 1861, en vækkelsesbevægelse, der repræsenterede netop dette perspektiv.[469] Grundtvigianismen og Indre mission var således hinandens forudsætninger. Ikke kun på overfladen derved at Indre Missions stærke krav om omvendelse og afsavn måtte tiltrække nogle, men også frastøde andre, der så kunne søge mod grundtvigianismen,[470] men også i en dybere forstand, således at grundtvigianismen tog form efter gårdmandsklassens sociale profil, mens Indre Mission var groet af den landlige underklasses vilkår.[471]

Refereret således virker Lindhardts materialisme fundamental. Den doseres imidlertid i, hvad der først og fremmest er en kirkehistorie om personer, kristendom og begivenheder, og den underbygges ikke af systematisk empiri. Ved læsning af Lindhardts samtidige kirkehistoriske kolleger fornemmer man en vis forsigtighed over for det materialistiske perspektiv som grovmasket og forsimplende. Anders Pontoppidan Thyssen, der 1960'erne igennem redigerede et stort værk om vækkelsernes tidlige historie, refererer Lindhardts argument, men forsømte ikke at supplere med også at foreslå et perspektiv i modsat kausalitet, nemlig at de religiøse vækkelser også var et rent åndshistorisk fænomen, der baserede sig på almuens nye læsekundskab og generelt forbedrede oplysning under den sene enevældes forskellige initiativer.[472] H.P. Clausen insisterer på større følsomhed i vægtning mellem agent og struktur og betragter Lindhardts generaliseringer over den sociale forklaringsmodel som et forslag eller som en opfordring til yderligere forskning mere end som et resultat. Den materialistiske forklaring fungerer som idé, men den må møde diversitet og singulære historiske forhold i konkret forskning.[473] Clausen er med dette synspunkt ikke alene i samklang med dette kapitels centrale argument. Han er også en art forpost for den næste generation af historikere og etnologer, der arbejdede med emnet i 1970-80'erne:

Både Claus Bjørn, Vagn Wåhlin og Inge Bundsgaard bakker op om P.G. Lindhardts grundopfattelse af vækkelserne som det kulturelle produkt af økonomiske og sociale

[468] Lindhardt, 1951, 63, 66-67, 112, 120, 139
[469] Lindhardt, 1951, 95-96, 153-54, 161-64
[470] Lindhardt, 1951, 164-66
[471] Lindhardt, 1951, 105-06, 182-84
[472] Thyssen, 1960, xix-xxx; 1970b, 287-94
[473] Clausen, 1966, 145-46, 158-67

forandringer i landbosamfunds fundamentale strukturer i århundredet efter landboreformerne, og de gør det som repræsentanter for en generation, der generelt lagde vægt på materielle forklaringsmodeller.[474] Imidlertid afviser de den dikotomiske identifikation af gårdmandsklasse og grundtvigianisme versus Indre Mission og småkårsfolk som både uholdbar i teoretisk perspektiv[475] og umulig at eftervise i konkrete undersøgelser. I et studie af folkelige vækkelser i seks sogne på Kolding-egnen finder Bundsgaard mere lighed end forskel i de to bevægelsers rekrutteringsmønstre, og hun konkluderer derfor, at *"den grundtvigske og indre missionske bevægelse – alle ideologiske forskelle til trods – alligevel ikke var så forskellige."* De fungerede begge som organisatorisk ramme i lokalsamfund, hvor gårdmændene som ny samfundsklasse måtte udvikle en identitet mellem det almue-agrare og det urbane, en situation ikke ulig den Margit Baad Pedersen skitserer for den nye bys borgere, se kapitel 1. Der var tale om *"et ideologisk tomrum, som lige vel kunne udfyldes af den grundtvigske som den missionske bevægelse."*[476] Allerede det forhold, at der for Skjerns vedkommende udover Indre Mission og grundtvigianisme må arbejdes med endnu to-tre vækkelsesretninger samt Socialdemokrati og en gruppe uden for vækkelserne, viser, at de skematiske forhold hos Lindhardt sprænges i mødet med konkrete.

Hvis dette perspektiv er potent som forklaringsramme for landbohistoriske forhold omkring 1850, er det det også for den nye by 50 år senere.[477] Lige som gårdejerne en generation eller to tidligere fandt den nye bys borgere sig i et åndeligt og kulturelt vakuum. Købstadens tradition og historie fandtes ikke, og det nye landbosamfunds rammer var heller ikke til rådighed for Skjern-borgerne, der befandt sig mellem det urbane og det agrare. I denne situation trådte det religiøse til. På den ene side var vækkelserne svar på et behov. På den anden side måtte de udvikle sig i diversitet. Deciderede modsætningsforhold mellem ideologisk og religiøst perspektiv var ingen hindring i forhold til parallel funktion, og den konkrete udvikling var afhængig af individuel agens, timing og tilfældighed.[478] Dette forskningsperspektiv giver i lighed med Sidsel Eriksens studier anledning til forventning om konflikt mellem religiøse grupper i Skjern. *"Revival is synonimous with cultural disloyality,"*[479] skriver en anden af denne forsknings aktører, Margaretha Balle-Petersen, der i flere sammenhænge peger på vækkelsernes konfliktperspektiv med kløft mellem "vennerne" i "samfundet" og "de

[474] Bjørn, 1975, 350-55; Wåhlin, 1985, 52-53, Bundsgaard, 1985, 13-14
[475] Wåhlin, 1988, 193-205
[476] Bundsgaard, 1985, 14-24, 24-28, citaterne s. 19 og 26
Tilsvarende pointer om funktionel parallelitet trods ideologisk modstrid hos Bjørn, 355-57; Wåhlin, 1985, 53-57; Lauridsen, 1986, 146-63; Byskov, 1997, 43-44
[477] Lindhardt, 1951, 22-24
[478] Balle-Petersen, 1977, 113-15, Byskov, 1997, 87-88
Alt i teoretisk samklang med den relationelle sociologi, som den introduceres i kapitel 2.
[479] Balle-Petersen, 1993, 22

døde" blandt "verdens folk". Denne konflikt var ny og i kontrast til det gamle samfunds fællesskab, og den var personlig til en grad, hvor den kunne gå tværs gennem familie- og naborelationer.[480] I forlængelse af dette argument ser Vagn Wåhlin *"bevægelserne som skabere af nye (eller opretholdere af gamle) eliter, og som vej til social stabilisering, accept og opstigning, eller isolering."*[481]

Og dog. Hvis den religiøse vækkelse som sådan var udtryk for historisk nødvendighed, men udfaldet mellem Indre Mission, grundtvigianisme og for Skjerns vedkommende også Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Mission havde karakter af tilfældighed og parallelitet, er der er ingen logisk nødvendighed i, at forskellene mellem dem skulle føre til modsætningsforhold af sådan rækkevidde, at de også prægede byens sociale og økonomiske komposition. Søren Byskov samler disse tråde i en forsigtig og åben formulering, der kan stå som program for det følgende. Det religiøse var *"en referenceramme, der var til rådighed for folk i deres måde at forstå, hvordan omgivelserne fungerede, og som gjorde det muligt for dem at placere hinanden i velkendte kategorier.* (…) *Man kunne vælge at bruge det og betone det i hverdagen, eller man kunne vælge at nedtone eller negligere det, men man kunne ikke få det til at forsvinde."*[482]

Konflikt

Tre dramatiske og konflikter i 1890'ernes Skjern kan illustrere problematikkens kompleksitet:

- **Sagen Lunde vs. Moe:** I 1891 skrev Mads Sørensen Lunde (sognerådsformand 1886-88) et indlæg i Ringkjøbing Amts Avis, hvor han beskyldte pastor Otto Moe for at *"skamflække"* menigheden. Det var for meget for præsten, der stævnede sognerådsformanden for æresfornærmelse. Sagens papirer er et morrads af beskyldninger og modbeskyldninger. Det fremgår blandt andet, at præsten i 1887 havde nægtet at modtage sognerådsformanden som gæst i præstegården.[483] Lunde, der i 1873 etablerede sig i udkanten af det, der senere skulle blive den nye by Skjern,[484] var af kulturel profil en repræsentant for første generation i den nye by. Han forærede grund til Luthersk Missions første missionshus, udstykkede grunde, sad i bestyrelsen for et mergelselskab og var kredsforstander i et brandforsikringsselskab. Men han holdt også fast ved en ældre tids kombinerede

[480] Margaretha Balle-Petersen, 1976, 51-53; 1977, 78-79, 81-102; 1993, (citatet s. 22)
[481] Wåhlin, 1985, 65
[482] Byskov, 1997, 105-06
Tilsvarende moderation hos Balle-Petersen, 1977, 120-21
[483] SKJ0X2304c-f; Moe, 1933, 81-82; Hersbøll, 2006, 65
[484] Mads Lunde indgår først i udpegningen af førende borgere i 1901, fordi hans ejendom lå uden for det område, der defineres som den nye by i 1880, men indenfor i 1901. Se kapitel 5.

erhvervsprofil, idet han ved siden af sit håndværk som snedker og pumpefabrikant også var landmand. I lokal- og erindringslitteraturen findes beretninger om ham som forkæmper for den daglige snaps og om, hvordan surgrøden hos Lunde blev spist fra et fælles fad, som alle rakte til.[485] Otto Moe kom til Skjern som indremissionsk sognepræst i 1885. Han vendte sig mod Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Mission og endnu hårdere mod grundtvigianere og folk, der stod uden for det religiøse liv.[486] Konflikten mellem de to var sikkert personlig, men den flugtede også med både de religiøse og de sociale forhold: Lunde var ved familie knyttet tilbage til de tidlige vækkelser i 1840'erne, og ved familie og mange fadderskaber til de yngre grundtvigianere, som senere etablerede valgmenighed.[487] Moe var den åndelige bannerfører under Indre Missions fremvækst hos en gruppe nytilkomne håndværkere og handlende i den nye bys centrum.

- **Luthersk Missions deling:** En landsdækkende splittelse i Luthersk Mission nåede Skjern i 1891, hvor flertallet i den lokale ledelse på opfordring fra flertallet af medlemmerne trak sig og etablerede en ny organisation, der snart blev del af Evangelisk Luthersk Mission. Den nye vækkelses første protokol meddeler ikke om andet end forskellige syn på forkyndelsen som baggrund for splittelsen,[488] mens de to bevægelsers jubilæumsskrifter også henviser til personlig uenighed mellem ledende skikkelser på nationalt, ikke lokalt niveau.[489] Da der her er tale om en konflikt, der kom til udtryk med splittelse i København i 1889, Jylland 1891 og på Bornholm i 1892, kan det ikke undre, at der i bevarede kilder eller litteraturen ikke gives spor af lokale sociale eller økonomiske elementer.
- **Skjern Håndværkerforenings deling:** Byens første håndværkere samledes i en forening allerede i 1884, men der kom andre interesser i spil end standens fælles. I 1896 nægtede foreningen 13 potentielle medlemmer optagelse, og man ekskluderede et medlem. Dette førte til en retssag, som foreningen tabte. Herefter overførte flertallet alle aktiver til foreningens sygekasse og meldte sig ud. Kun ti blev tilbage i håndværkerforeningen, der måtte reorganisere sig og i øvrigt i 21 år undvære sin fane.[490] Konfliktens kerne italesættes ikke direkte i foreningens protokoller, men det fremgår tydeligt nok, at byens første håndværkere forsøgte at bevare kontrollen over foreningens kapital til en sygekasse, mens de nytilkomne

[485] Christensen, 1944, 13-14; Milthers, 1951, 244-45; Nielsen & Rønne, 1984, 15-16; Kousgaard, 2002, 14-19
[486] Pedersen, 1916, 6; Petersen, 1926, 103-23; Petersen, 1927, 91-92; Skjern Aarbog 1930-31, 30-31; Moe, 1933, 60-88; Aarbogen for Skjern og Omegn 1951, 3; Kristeligt Dagblad 8/11 1955; Hersbøll, 2006, 39-46
[487] Jacobsen, 1970, 32
(ganske vist et slægtskab til grundtvigianerne i så mange led, at det ikke indgår i familienetværket i det følgende.)
[488] Privateje
[489] Luthersk Missionsforening, 1922, 54-56, 133-136; Kofoed, 1941, 5-6; Larsen, 1943, 75-76; Lodahl, 1992a, 14-15; Sørensen, 2010, 26-29
[490] SKJ7; Nielsen & Rønne, 1984, 48-49

ønskede, at pengene skulle arbejde for uddannelse og interessevaretagelse. Denne konflikt er således i høj grad økonomisk og social, til gengæld findes ingen religiøse skillelinjer i dens persongalleri.

	Lunde vs. Moe	LM-splittelse	Håndvf.-splittelse
Religiøs dimension	Ja	Ja	Nej
Social dimension	Ja	Nej	Ja

Tab. 12.1. Tre konflikter i 1890'ernes Skjern i skematisk resume

Med disse tre ret tilspidsede situationer er kilderne til eksplicit italesatte konflikter mellem Skjerns borgere udtømte. Som et lille skematisk resume viser, giver de imidlertid ikke anledning til klarhed over relationerne mellem det religiøse og det sociale. Mere abstrakte metoder må bringes i spil:

Toneangivende borgere og deres religiøse tilhørsforhold

Over de følgende sider udfoldes en netværksanalyse af relationer mellem de 92 borgere, der identificeres som den førende kreds i Skjern i kapitel 9.

	Familie	Fadder/forlover	Stemmeafgivning	Interesser	Forretning	I alt
Relationer	41	366	280	701	411	1.799

Tab. 12.2. Relationer efter kategori, antal

Indledningsvis er hver person ud fra diverse oplysninger i kilder og litteratur kodet for religiøst tilhørsforhold fordelt på otte kategorier. Det personlige religiøse tilhørsforhold er ikke analysens mål men dens udgangspunkt.[491] Logikken er således den, at hvis nodes med fælles farvekodning for personernes religiøse tilhørsforhold optræder i naboskaber og grupper i netværksgrafer, er der tale om en bekræftelse af hypotesen om det religiøses betydning for den sociale struktur, mens et sammenblandet billede bringer hypotesen til fald.

Fig. 12.2. Otte kategorier for religiøst tilhør

[491] Ved således at føje eksternt funderet viden om egenskaber til netværkets sæt af information kan den visuelle repræsentation af netværket fungere som afprøvning af hypotese. Metoden anbefales af Marin & Wellman, 2011, 16-18; Krempel, 2011, 567
Herfeld & Doehne, 2018, 318, 324 pointerer i mere generelle termer, at netværksanalysen må tage udgangspunkt i kodning af eksisterende viden.

Denne kodning er af forskelligartet kvalitet. Visse personer havde stærke og tydelige religiøse tilhør, andre var mindre eksplicitte, nogle lod sig slet ikke placere, og ganske få skiftede standpunkt gennem livet. Således tilsyneladende arkitekt P. Ingolf Christensen, der var søn af en af Indre Missions førende skikkelser, tømrer og missionær Troels Christensen, og som i sin ungdom var leder i FDF. Ved sognerådsvalget i 1925 var han imidlertid med på en grundtvigsk valgliste, og i sine erindringer udtrykte han kritik af pastor Moe, og den splittelse i menigheden, der fulgte i hans kølvand.[492] Kategorierne "Uden for vækkelserne" og "Uafklaret" er forskellige. Den første tæller dem, der som aktiv handling holdt sig udenfor, mens den anden er residualkategori for dem, hvor et tilhør ikke har kunnet identificeres. "Brødremenigheden" tæller kun én person, nemlig den gamle skomager og kirkesanger Peder E. Outzen. "Socialdemokratiet" er ikke en religiøs vækkelse, principielt tvært imod, men det optræder som en konkurrerende og parallel om end ikke særligt stor gruppe omkring 1920.

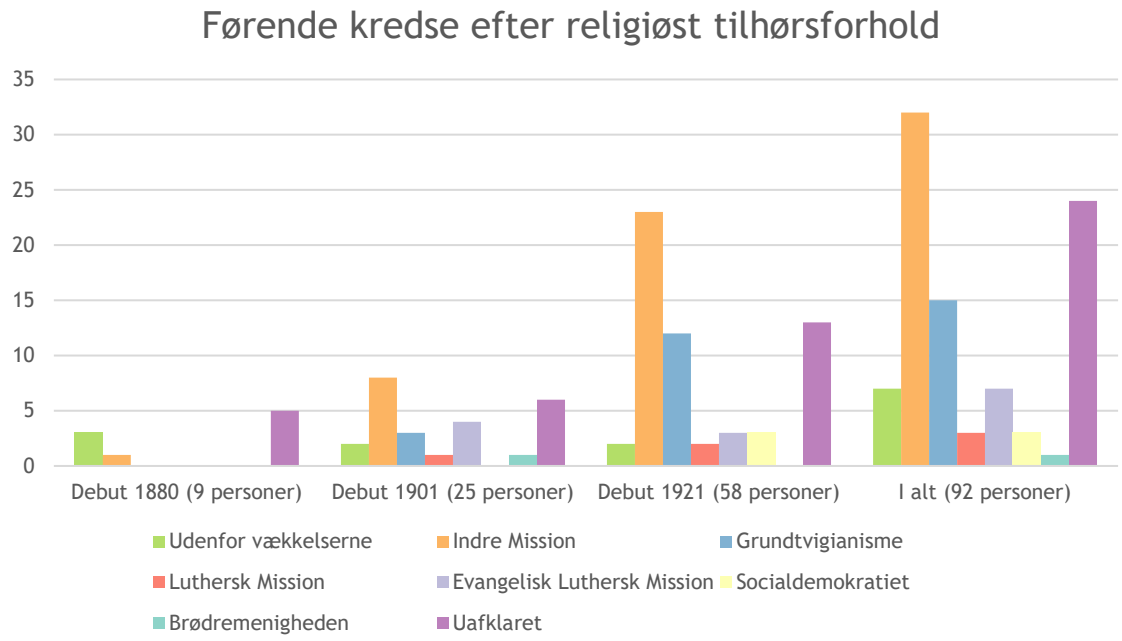

Fig. 12.3. 92 personer efter religiøst tilhør og første optræden i population, antal

Indre Mission var den dominerende religiøse retning blandt Skjerns ledende personer med flere end dobbelt så mange som grundtvigianerne. Luthersk Mission, Evangelisk Luthersk Mission og Socialdemokratiet mobiliserede få af de 92. Kategorien for uafklaret er talrig men tæller en del personer for hvem, det også kun har været muligt at identificere få eller ingen relationer. Denne optælling siger intet om de forskellige

[492] SKJ709X62; SKJ8X44, XI-XII

bevægelsers størrelse i byen samlet betragtet. Analysen angår kun en snævert afgrænset kreds af førende borgere og relationerne mellem dem.

Familie

En graf over familierelationer må på forhånd forventes at give et fragmentarisk resultat. Skjerns befolkning voksede til 441 % fra 1880 til 1901 og til 203 % fra 1901 til 1921 – den nye by var et samfund af indvandrere. I dette lys er den afgørende observation i bilag 12.1 ikke, at der var få relationer, men snarere, at der trods alt var visse forbindelser.

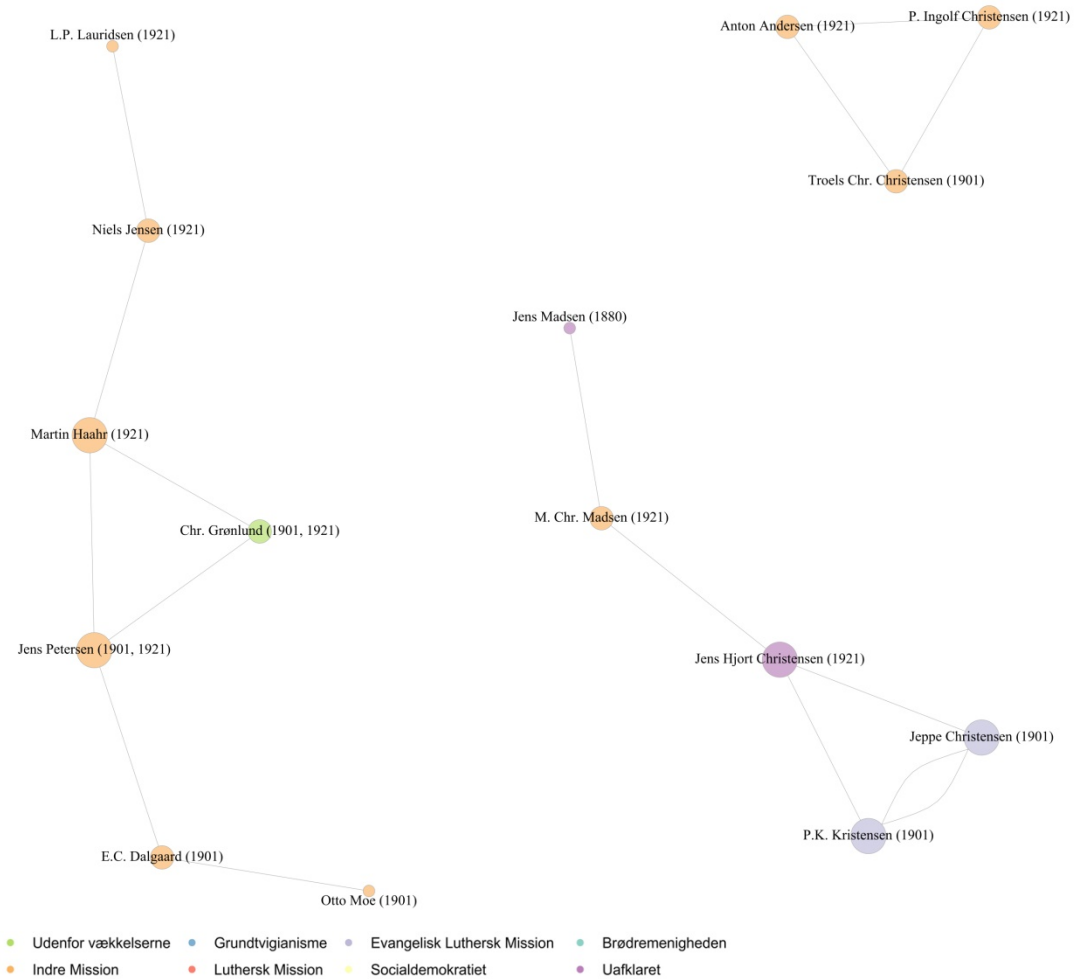

Fig. 12.3. Tre udsnit af bilag 12.1, netværk over familierelationer (nodes forstørrede med henblik på læsbarhed)

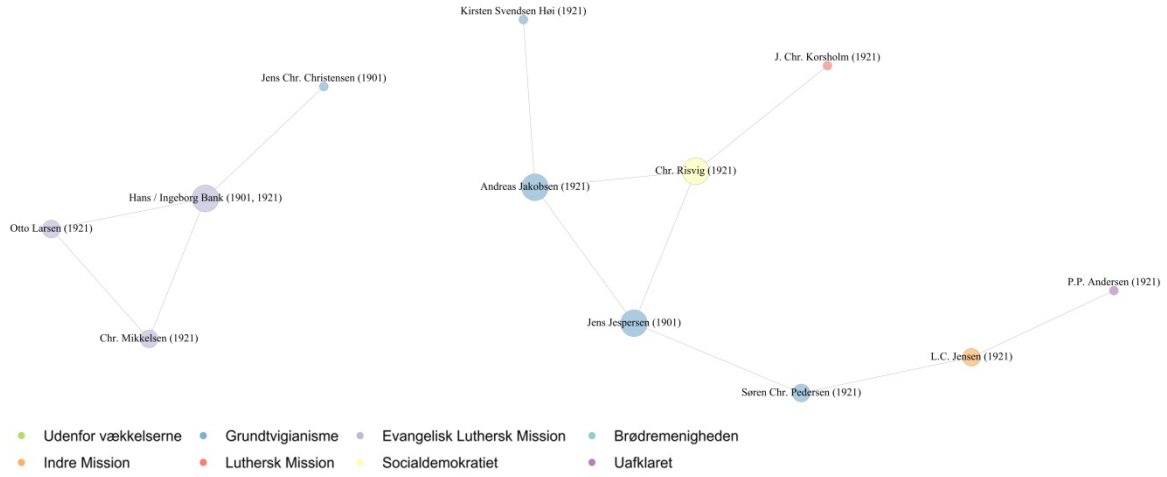

Fig. 12.5. To udsnit af bilag 12.1, netværk over familierelationer (nodes forstørrede med henblik på læsbarhed)

De forskellige tilløb til netværk har tendens til overensstemmelse med de religiøse forhold. Mølleejer og bankdirektør Jens Petersen (bemærk: Jens Petersen med t[493]) og elværksbestyrer Martin Haahr er centrum for forbindelse mellem syv personer, hvoraf seks var knyttede til Indre Mission. Jens Jespersen var centralt placeret i netværkets største gruppe med otte personer, hvoraf fire var grundtvigianere, mens Hans Bank og hans enke Ingeborg stod centralt i en lille gruppe på fire, hvoraf tre bekendte sig til Luthersk Evangelisk Mission. En fjerde gruppe med kornhandler Jens Hjorth Christensen i centrum bærer ikke præg af religiøs overensstemmelse.

Blandt disse relationer er kontakten mellem den indremissionske Jens Petersen og Chr. Grønlund, der stod uden for vækkelserne, men som var gift med Petersens søster Karen, interessant. Grønlund drev hotel med spiritusbevilling med søgning fra byens grundtvigske kredse og i konkurrence med missionshotellet, hvor Petersen sad i bestyrelsen.[494] Udenbys gæster med forventning om og midler til luksus søgte *"det over hele Landet kendte "Grønlunds Hotel""*,[495] og der findes en beretning om, at hotelejeren ikke var den første, der gik i seng, når stemningen blev høj.[496] Følgende anekdote bragt på skrift af Karen Lundblad, der er datter af Jens Petersens nevø, viser, at forholdet kunne være nok så hjerteligt på tværs af grupperingerne, men at der også var grænser, der ikke kunne overskrides: Jens Petersen fulgtes i toget til Skjern med Grønlunds efterfølger P.N. Pedersen (der i denne undersøgelse optræder i kategorien *"Uafklaret"*). Samværet var venskabeligt, men da toget ankom til Skjern; og

[493] Jens Petersen optræder oftest med d, men næsten altid med angivelse af titel eller andet, der identificerer ham sikkert. I senere kilder optræder han stadig mere med den mere borgerlige stavemåde med t. Da dette er en pointe i sig selv, og da der findes en navnebroder blandt undersøgelsens hovedpersoner, der altid staves med d, er stavemåden med t benyttet konsekvent.
[494] Årbogen for Skjern og Omegn 1981, 8, Clausen 1983, 44-45, 50
[495] Mylius-Erichsen, 1901, 66; Pedersen, 1916, 33 (citatet)
[496] Aarbogen for Skjern og Omegn, 1944, 22-23

mølleejeren foreslog hotelejeren, at de skulle fortsætte med en kop kaffe på Missionshotellet, takkede P.N. Pedersen nej: *"I kommer jo ikke hos os, så vi har heller ikke lyst til at komme hos jer."*[497] Der er selvfølgelig ikke grund til at fæste lid til citatets ordlyd, men her er tale om en historie, der lever i familien. Lundblad fortæller videre om nært venskab mellem Jens Petersens og Chr. Grønlunds enker.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Jens Jespersen	3	12	100	Grundtvigianer
Jens Petersen	3	8	67	Indre Mission
Martin Haahr	3	8	67	Indre Mission
Chr. Risvig	3	6	50	Socialdemokrat
Andreas Jakobsen	3	6	50	Grundtvigianer
Jens Hjort Christensen	3	4	33	Uafklaret
Hans / Ingeborg Bank	3	2	17	Evangelisk Luthersk Mission
Jeppe Christensen	3	0	0	Evangelisk Luthersk Mission
P.K. Kristensen	3	0	0	Evangelisk Luthersk Mission

Tab. 12.3. Centralitetsmål for de eneste tre personer i familienetværket med mere end to edges

De to centralitetsmål føjer ikke meget til det visuelle billede i et netværk med så få edges. At savværksejer Jens Jespersen har et højere indekstal end Jens Petersen og Martin Haahr er i dette netværk blot et udtryk for, at der er en enkelt person mere i hans forbundne gruppering. Hans Bank, der ifølge en nekrolog var en *""selfmade" Mand"*, der gennem 25 år fra en beskeden start oparbejdede en stor virksomhed,[498] var blandt den nye bys første og største handlende. Som søn af gårdejer og handelsmand Jeppe Bank i Finderup[499] få kilometer nord for Skjern var han fra ungdommen knyttet til den lokale vækkelse i Luthersk Mission i 1870'erne.[500] I 1881 etablerede han tømmerhandel i Skjern, hvor han efter splittelsen i Luthersk Mission blev en central skikkelse i Evangelisk Luthersk Mission, alt imens han varetog tillidshverv i Skjern Sparekasse og deltog ved stiftelsen af Skjern Bank i 1906.[501] Ved hans død fik hustruen Ingeborg lejlighed til i eget navn at føre såvel virksomheden som tillidshvervene i Evangelisk Luthersk Mission videre gennem mange år. I 1919 skænkede hun jord til et nyt missionshus,[502] og i 1923 var hun med til at finansiere en rekonstruktion af Skjern

[497] Lundblad, 2008, 47
[498] SKJ7X93
[499] Luthersk Mission byggede missionshus i Finderup i 1876 (og samtidig i Skjern). Sørensen, 2010, 24-25
[500] Petersen, 1926, 95, 99-100; Sørensen, 2010, 20
[501] Schoppe, 1915, 26-27; Clausen, 1983, 36, Hersbøll, 2006, 79-80
[502] Evangelisk Luthersk Missions forhandlingsprotokol; Lodahl, 1992b, 74

Bank. Hans og Ingeborg Bank var svigerforældre til buntmager Chr. Mikkelsen, der blev Evangelisk Luthersk Missions formand i 1940'erne.[503]

Materialet tæller fem små kliker, en for hvert af de fire tilløb til netværk samt en trekant med tømrer Troels Christensen, dennes søn, arkitekt P. Ingolf Christensen og tømrer Anton Andersen, der var svigersøn, henholdsvis svoger. De tre havde ikke kun religiøst tilhør til fælles. De var også alle tre tømrere (P. Ingolf Christensen videreuddannede sig), og de var alle tre fødte i hedeegnene omkring Herning. Tømrermester Anton Andersen er et eksempel på den nye bys sociale mobilitet. I et erindringsmanuskript beskrev han, hvordan han voksede op på sognet hos en mormor, og hvordan han først fandt sine forældre – så langt væk fra den midtjyske hede, man kan komme – i en baggårdslejlighed på Vesterbro da han var 19 år. Da Andersen kom til Skjern, fandt han sig til rette i KFUM, hvor han oplevede et *"Åndeligt gennembrud"*, han etablerede sig som mester i 1911, udvidede gradvist virksomheden og var formand for Skjern Håndværkerforening i årene omkring 1930.[504]

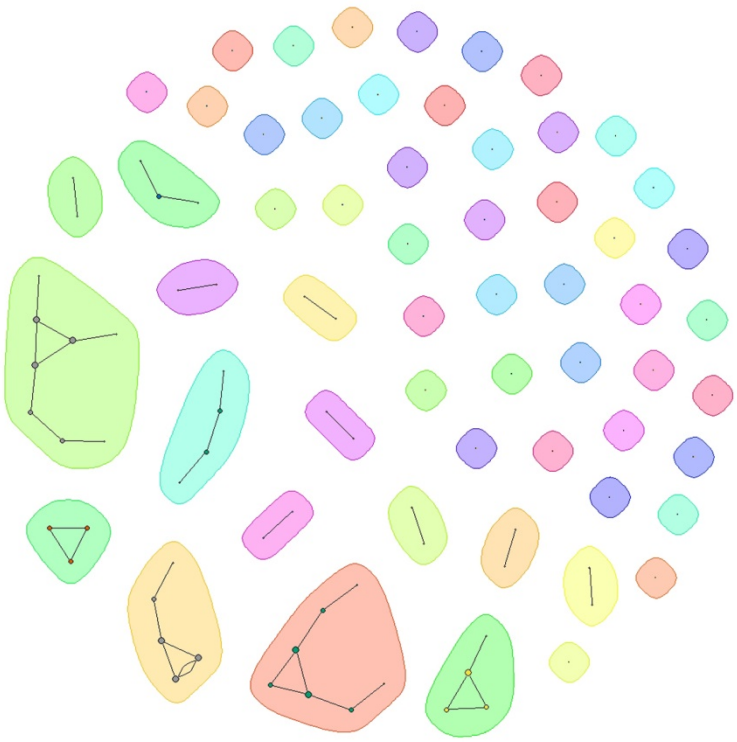

Fig. 12.6. Community detection

En matematisk genereret afsøgning af communities i dette overskuelige materiale udpeger blot de omtalte grupper.

[503] Lodahl, 1992b, 76
[504] SKJ8X43

Det samlede indtryk her er således, at der for det første var få familieforbindelser i den nye bys førende kredse, og for det andet, at familieforbindelser ofte men ikke altid flugtede med religiøse tilhørsforhold.

Faddere og forlovere

I netværksgrafen over relationer ved fadderskaber og forlovelser, der gengives som bilag 12.2, er der tale om forbindelse baseret på aktiviteter tæt knyttede til religiøs praksis, og relationerne følger i meget stort omfang de religiøse grupperinger.

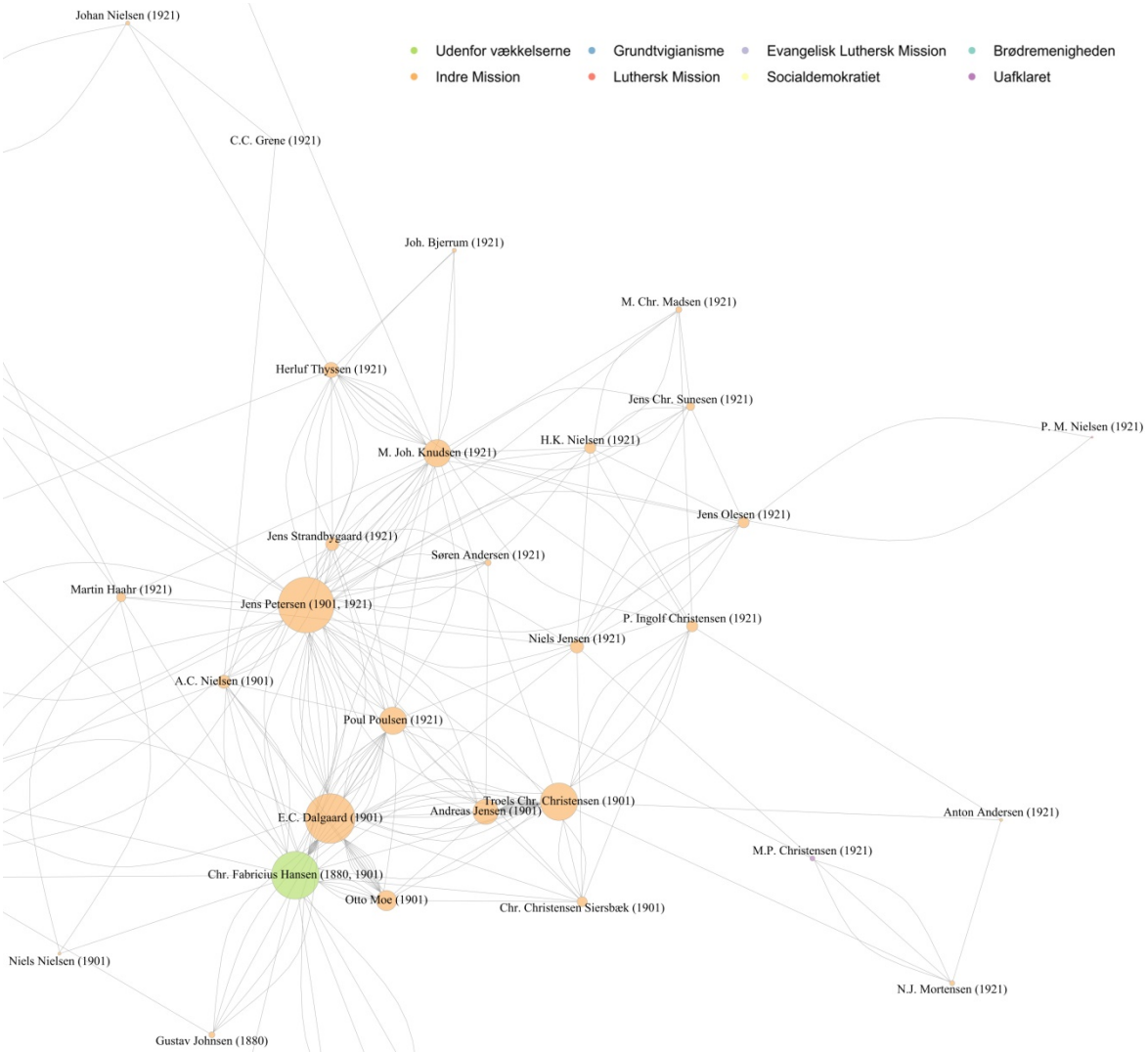

Fig. 12.7. Centralt udsnit af bilag 12.2, fadder- og forloverrelationer

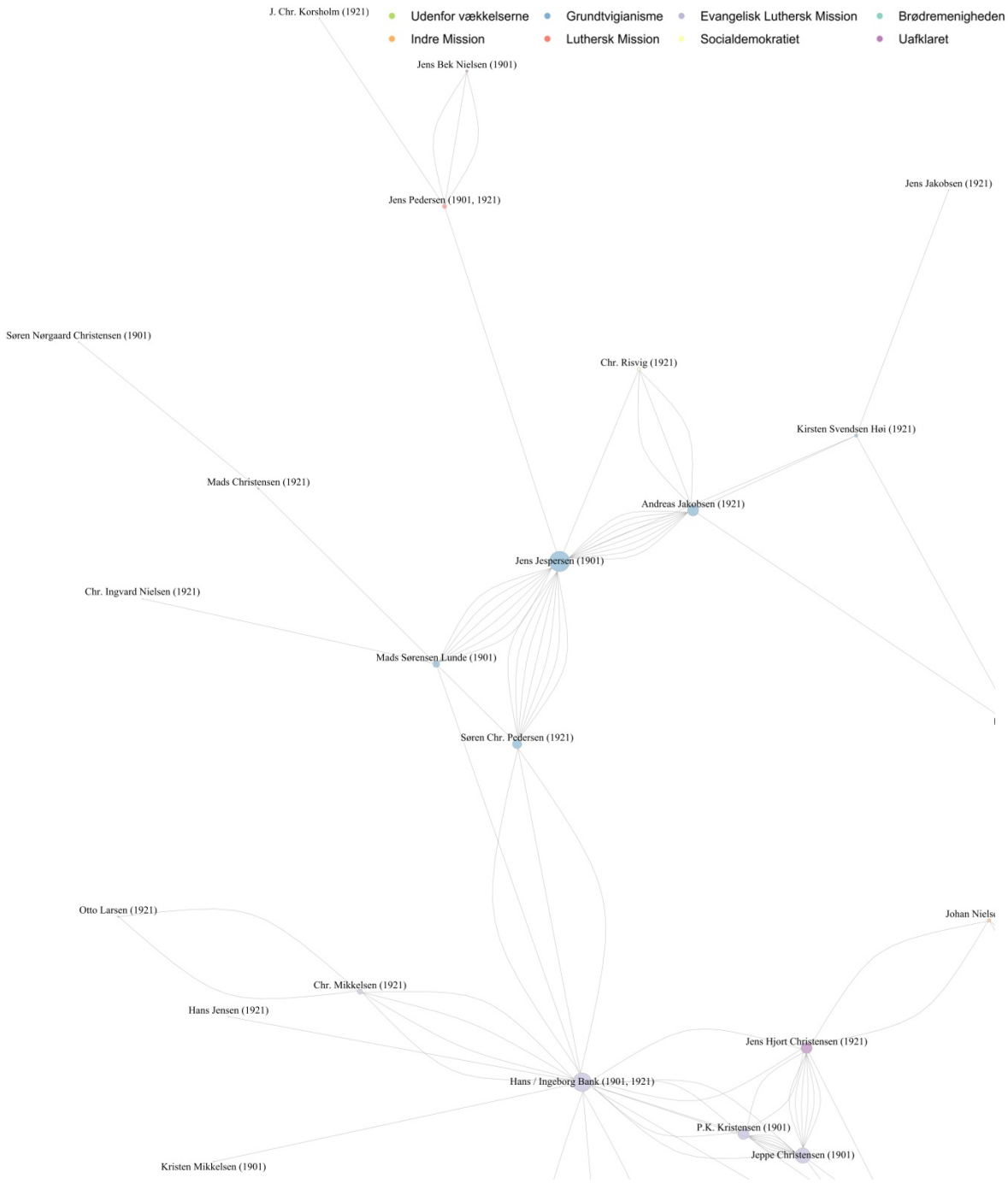

Fig. 12.8. Udsnit af bilag 12.2, fadder- og forloverrelationer

Netværksgrafen domineres af et meget markant naboskab i den indremissionske kreds i det centrale "sydlige" område. Mølleejer Jens Petersen optræder som en tydelig hovedrolleindehaver, et forhold, der er så meget mere bemærkelsesværdigt derved, at han og hustruen levede i barnløst ægteskab, så han indgår alene ved aktivitet som fadder og forlover, ikke ved egne børns dåb. Byens grundtvigianere grupperer sig tydeligt mod "nordvest" polært i forhold til, men dog forbundet med Indre Mission, mens Evangelisk Luthersk Mission danner en gruppe midt imellem. I grafens

”sydvestlige” område findes personer uden for vækkelserne og personer, hvis tilhør er uafklaret. Bemærk hvordan savskærer Jens Pedersen (altså Pedersen med d), der i de følgende grafer indtager centrale pladser, her er perifært placeret mod ”nord” sammen med møllebygger J. Chr. Korsholm, der også var aktiv i Luthersk Mission.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Jens Petersen	55	925	100	Indre Mission
E.C. Dalgaard	49	76	10	Indre Mission
Chr. Fabricius Hansen	47	380	48	Uden for vækkelserne
Troels Christensen	37	112	18	Indre Mission
Poul Poulsen	27	11	2	Indre Mission
M. Joh. Knudsen	27	273	60	Indre Mission
Andreas Jensen	25	4	1	Indre Mission
Jens Jespersen	24	283	70	Grundtvigianer
Hans/Ingeborg Bank	22	734	198	Evangelisk Luthersk Mission
Jens/Kirstine Jensen	20	187	56	Uden for vækkelserne
Otto Moe	20	4	1	Indre Mission
Chr. Grønlund	19	195	61	Uden for vækkelserne

Tab. 12.4. Centralitetsmål for de 12 personer med flest relationer i fadder- og forlovernetværket

En tabel over de 12 personer med flest relationer bekræfter indtrykket af Indre Missions dominerende rolle. Chr. Fabricius Hansen optræder her til dels gennem sine indremissionsk vakte døtres fadderskaber, til dels ved sine egne tidlige kontakter til herredsfoged, herredsfuldmægtig med flere. Jens Petersen er det indremissionske miljøs centrale broker. Den yngre materialhandler M. Joh. Knudsen ser i nogen grad ud til at overtage denne rolle i den senere periode. De øvrige aktører fra den indremissionske kreds har lave eller endda meget lave mål for betweenness centrality, mens de øvrige indtager pladser som brokers i deres respektive grupperinger, især tømmerhandler Hans Bank og hans enke Ingeborg, der har meget høj betweenness centrality, når man slår dem sammen i én node.

Garver E.C. Dalgaard med det lave mål for betweenness centrality spillede en vigtig rolle i den nye bys første udvikling. Han kom fra egnene nord for Ringkøbing, hvor den navnkundige godsejer på Nr. Vosborg E.A.M. Tang var forlover ved hans bryllup. Via ophold i Ringkøbing, hvor han både ved familie og fadderskaber stod i kontakt med flere medlemmer af de førende kredse i købstaden, kom han til Skjern, hvor han etablerede sig med næringsbevis i 1879 og blev håndværkerforeningens første formand i 1884.[505]

[505] Nielsen og Rønne, 1984, 13, 77

Dalgaard var tidligt meget aktiv i Indre Mission, og han og hans voksne døtre var meget flittige faddere. KFUM-formanden, den senere mølleejer Jens Petersen kom i hans hjem, hvor han fandt sin hustru i datteren Molly. På sådanne besøg kunne han i øvrigt ifølge et foto træffe den senere skræddermester Poul Poulsen, der blev gift med købmand Chr. Fabricius Hansens datter Ulrikke Elisabeth.[506]

Materialet rummer 250 kliker. Af disse er de største to kliker på seks personer, mens der er 22 med fem personer. Af disse er ikke mindre end 23 at finde i det tætknyttede indremissionske miljø.[507] Kun en enkelt bestående af kromand Jens Jensen (slået sammen med enken Kristine), skrædder Peder E. Outzen, købmand Chr. Gade Hansen, hotelejer Chr. Grønlund og manufakturhandler J.N. Stendevad giver vidnesbyrd om relationer uden for den missionske kreds nemlig blandt en gruppe handlende, der mere eller mindre aktivt stod uden for det religiøse liv i undersøgelsesperiodens tidlige til midterste del.

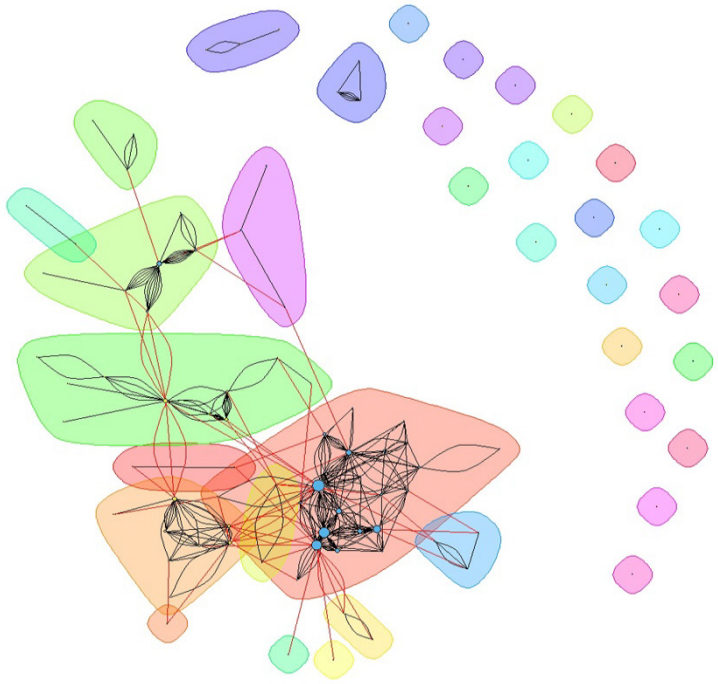

Fig. 12.9. Community detection

Den matematiske afsøgning af communities viser den markante opdeling i en række grupper. De fire største svarer ganske godt overens med: Lys rød med blå nodes: Indre Mission, orange: Uden for vækkelserne, de to grønne: Evangelisk Luthersk Mission og grundtvigianere.

[506] Lundblad, 2008, 23-29 (fotografiet s. 29), 100-02
[507] Idet Chr. Fabricius Hansen medregnes her.

I arbejdet med materialet står det klart, at det veldefinerede indremissionske netværk især etableredes i 1890'erne og ind i 1900'erne under en generel missionsk oprustning. Præsten Otto Moe fik selv mange børn og brugte disse børns fadderskaber aktivt til at knytte bånd til en lille gruppe af unge borgere, der også var aktive i KFUM/K mm. Disse personer var også meget flittige og konsekvente faddere for hinandens børn. Denne struktur er mindre tydelig i undersøgelsesperiodens sene del. Skyldes det, at den indremissionske kreds nu i mindre grad brugte fadderskaber til at skabe og befæste personlige alliancer? Eller er det udtryk for, at kredsen nu var så talrig, at de førende fordelte deres fadderskaber på en bredere gruppe, nu de også efterhånden var forbi den alder, hvor de selv fik børn? Det er spørgsmål, der rækker ud over netværksanalyse af de førende kredse. Derfor følgende supplerende optælling af de 92 personers samlede aktivitet som faddere og forlovere udarbejdet efter samme principper som den tilsvarende for Ringkøbing. 23 personer optræder mere end ti gange:

Navn	Fadderskab og forlover	Vækkelse
Jens Petersen	45	Indre Mission
E.C. Dalgaard	42	Indre Mission
Chr. Fabricius Hansen	41	Uden for vækkelserne
Hans/Ingeborg Bank	38	Evangelisk Luthersk Mission
Peder E. Outzen	33	Brødremenigheden
Jens Jespersen	31	Grundtvigianer
Andreas Jensen	26	Indre Mission
Troels Christensen	24	Indre Mission
Chr. Grønlund	24	Uden for vækkelserne
Chr. Christensen Siersbæk	22	Indre Mission
Martin Haahr	21	Indre Mission
Jens Olesen	20	Indre Mission
Gustav Johnson	19	Indre Mission
Jeppe Christensen	17	Evangelisk Luthersk Mission
Andreas Jakobsen	17	Grundtvigianer
A.C. Nielsen	15	Indre Mission
Jens/Kristine Jensen	14	Uden for vækkelserne
M. Joh. Knudsen	14	Indre Mission
Niels Jensen	13	Indre Mission
Poul Poulsen	12	Indre Mission
Mads Sørensen Lunde	11	Grundtvigianer
Hans Kr. Press	11	Uafklaret
M.P. Christensen	11	Uafklaret

Tab. 12.5. Personer med mere end ti fadderskaber/forloverroller, antal

I dette alternative blik indtager Indre Mission igen en dominerende plads, og førstepladsen tilfalder igen mølleejer Jens Petersen. Der tegner sig klar overvægt af personer, der var til stede tidligt. Alliancer via fadderskaber og forlovere synes således særligt at have været praktiseret i undersøgelsesperiodens første halvdel, hvorefter det blev mere almindeligt at lade søskende og nære venner stå faddere i stedet for ledende skikkelser med hvem, man ønskede at være på god fod. Det er bemærkelsesværdigt, at Luthersk Mission, der dog opførte nyt missionshus med plads til 1.000 mennesker i 1908,[508] og som er repræsenteret ved tre personer blandt de 92, end ikke er til stede i tabellen.

Elværksbestyrer Martin Haahr, der optræder med 21 fadderskaber og forloverroller, er et billede på den nye bys udvikling fra rural by i tæt afhængighed af den lokale landbrugsproduktion til den senere fase, hvor et vist element af industrialisering og deraf følgende relationer i større netværk kom til at spille en rolle. Haahr blev bestyrer af Skjern Mejeri som 19-årig i 1889. Denne stilling varetog han i 25 år, men i 1915 flyttede han til Skjern, hvor han i samarbejde med blandt andre Jens Petersen, med hvis søster Nielsine Marie han var gift, blev medejer og bestyrer af Skjern Elværk. I de følgende år udbyggede han sine relationer i den indremissionske kreds med hverv i såvel det religiøse liv som i byens verdslige organisationer. Han var forstander for søndagsskolen, i bestyrelsen for Skjern Missionshjem, bestred poster i Skjern Bank og Skjern Sparekasse og var sognerådsformand fra 1913 til 1921.[509] I Skjern etablerede han sig i villa ved Kirkeåen med centralvarme, hvor børnene havde egne værelser – forhold der huskes med benovelse i erindringslitteraturen.[510]

Som opsamling må det understreges, at den indremissionske kreds dominerer dette materiale, hvor de forskellige religiøse grupperinger tegner sig i meget veldefinerede communities. Dette resultat var at vente, da kilderne angår aktivitet i meget tæt sammenhæng med religiøs anskuelse. Det interessante spørgsmål er, hvorvidt og hvor langt denne struktur også kan følges i de næste kategorier.

Stemmeafgivning

Netværksgrafen i bilag 12.3 over stemmeafgivning giver indtryk af tætte relationer mellem en begrænset del af byens toneangivende borgere. Dette er udtryk for den omtalte problematik med ny valglov i 1908, hvor dette kildemateriale således slutter, men også for ret intens politisk aktivitet blandt de 92.[511]

[508] Sørensen, 2010, 33-34
[509] Pedersen, 1916, 1, 33; Petersen, 1927, 48; Graversen, 1985, 64-65; Rahbek, 1993, 35-38; Ringskou, 2017b, 28
[510] Madsen, 1992, 14-15
[511] Hvilket udpegningskriterierne in mente ikke er uden et element af tautologi.

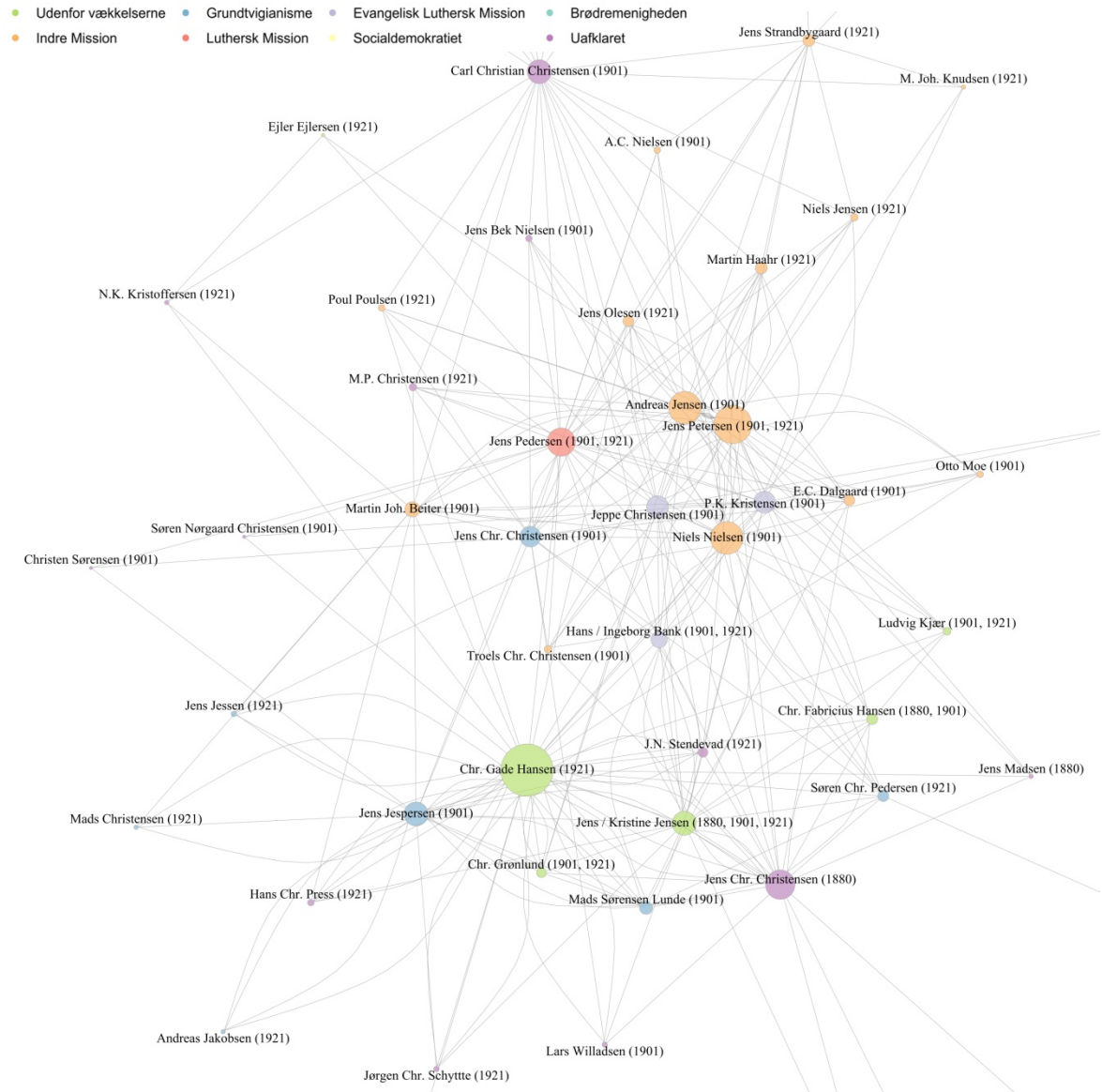

Fig. 12.10. Centralt udsnit af bilag 12.3, stemmeafgivning før 1908

Det centrale afsnit af grafen over stemmeafgivning giver kun til en vis grad indtryk af gruppering efter religiøst tilhørsforhold.[512] De indremissionske aktører grupperer sig ret klart i udsnittets "nordøstlige" del, hvor de mindre orange nodes tydeligt optræder som periferi til de større, men grafens indremissionske afsnit er tæt integreret med de øvrige. Den for graferne for familie og fadderskab/forlovere karakteristiske overrepræsentation af personer med tilknytning til Indre Mission savnes i denne graf, hvor flere af de øvrige farvekoder er temmelig fremtrædende. Grundtvigianere, medlemmer af Evangelisk Luthersk Mission, mænd uden for vækkelserne og de uafklarede optræder uden iøjnefaldende struktur. Grafens største node er købmand Chr. Gade Hansen i centrum af den "sydlige" gruppering. De øvrige større nodes er

[512] I den forbindelse må man huske, at byens indre interessekonflikter i dette forum skulle afvejes mod den mulige mellem by og land.

omtrent lige store, og ingen skiller sig særligt ud. Dette forhold afspejler en tendens blandt byens førende mænd til at påtage sig sognerådsarbejdet på skift. Man bestred typisk et medlemskab for så at forlade rådet og eventuelt genoptage arbejdet årtier senere.

Savskærer Jens Pedersen påkalder sig særlig interesse i dette og i de følgende netværk. Pedersen kom til Skjern fra Holmsland Klit og etablerede sin virksomhed i 1890. Savmøllen gik først ved vindkraft, så damp og sidst ved elektricitet.[513] Som sognerådsmedlem i flere perioder fra 1907 og frem til 1930'erne og som formand for Skjern Håndværkerforening i tre perioder mellem 1897 og 1922 var han meget aktiv i byens politiske liv.[514] Disse poster kunne han bestride, selvom han som formand for Luthersk Mission gennem flere perioder mellem 1897 og 1937 hørte til i et andet missionshus end byens øvrige centrale figurer.[515]

Materialet i denne graf er rigt på oplysninger om relationer, men for årene før 1908 er valgprotokollen blottet for eksplicit ideologi. Omvendt forholder det sig for undersøgelsesperiodens senere år, hvor samme protokol har oplysninger om valglister. Det første valg efter den nye lov blev afholdt i 1909, hvor tre lister kæmpede om vælgernes gunst. På liste A optrådte (af de 92) grundtvigianer og savværksejer Jens Jespersen (valgt), socialdemokrat og portør Chr. Ingv. Nielsen, den indremissionske karetmager Chr. Christensen Siersbæk, boghandler Jeppe Christensen, der var engageret i Evangelisk Luthersk Mission, og den indremissionske mejeribestyrer Martin Haahr. Liste B talte boghandler Christensen (valgt), portør Nielsen, karetmager Siersbæk, mejeribestyrer Haahr (alle genganger fra Liste A) og den indremissionske bogtrykker Jens Strandbygaard. På liste C fandtes bogtrykker Strandbygaard (valgt), karetmager Siersbæk og mejeribestyrer Haahr (alle gengangere) samt den indremissionske mølleejer Jens Petersen (valgt) og hans ofte nære samarbejdspartner den indremissionske snedker Andreas Jensen (valgt). Ud over det meget forvirrende forhold at en person således kunne opstille på flere lister, viser dette overblik, at listerne A og B var sammensat over et bredt religiøst spektrum, mens C synes at være den Indre Missions liste, Dette indtryk bekræftes af et blik på listernes stillere. Ved valget i 1917 havde valglisterne stabiliseret sig i klare alliancer: Liste A: Socialdemokratiet, liste B: De tre missionsforeningers fælles liste (som vandt flertal), Listerne C og D: to lister med kandidater uden for vækkelserne.[516] Dette blik på den anden side af 1908 bekræfter i det væsentlige indtrykket fra netværksgrafen. Der var

[513] Nielsen & Rønne, 1984, 24-25
[514] RSM10368X1, 4-5, 31; Nielsen & Rønne, 1984, 77
[515] Sørensen, 2010, 44
[516] Ringskou, 2017b

tale om en vis grad af parallelitet mellem politik og tilhør til Indre Mission, mens de øvrige vækkelser ikke mobiliserede direkte politisk.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Chr. Gade Hansen	48	312	100	Uden for vækkelserne
Jens Petersen	35	163	72	Indre Mission
Niels Nielsen	30	71	36	Indre Mission
Andreas Jensen	30	86	44	Indre Mission
Jens Chr. Christensen	27	165	94	Grundtvigianer
Jens Pedersen	26	135	80	Luthersk Mission
Jens / Kristine Jensen	22	53	37	Uden for vækkelserne
Carl Christian Christensen	22	324	273	Uafklaret
Jens Jespersen	22	55	38	Grundtvigianer
Peder Kristian Kristensen	20	69	53	Evangelisk Luthersk Mission
Jeppe Christensen	20	100	77	Evangelisk Luthersk Mission

Tab. 12.6. Centralitetsmål for de 11 personer med flest relationer i stemmenetværket

En tabel over af netværkets 11 centrale aktører giver anledning til to betragtninger. For det første indtager den indremissionske kreds ikke nær samme dominerende rolle som i de foregående og følgende kategorier. For det andet har de tre indremissionske lokalpolitikere ligesom savskærer Jens Jespersen og kromand Jens Jensen, lav betweenness centrality, hvilket indikerer, at der er tale om en vis grad af gruppering, mens listens øvrige personer i højere grad binder aktører på tværs af netværket sammen.

Materialet tæller 738 kliker, hvoraf de største er 11 med seks personer. Ingen af disse stemmer helt overens med religiøs tilknytning, idet det indremissionske parti suppleres med mellem en og fire personer fra forskellige andre grupper.

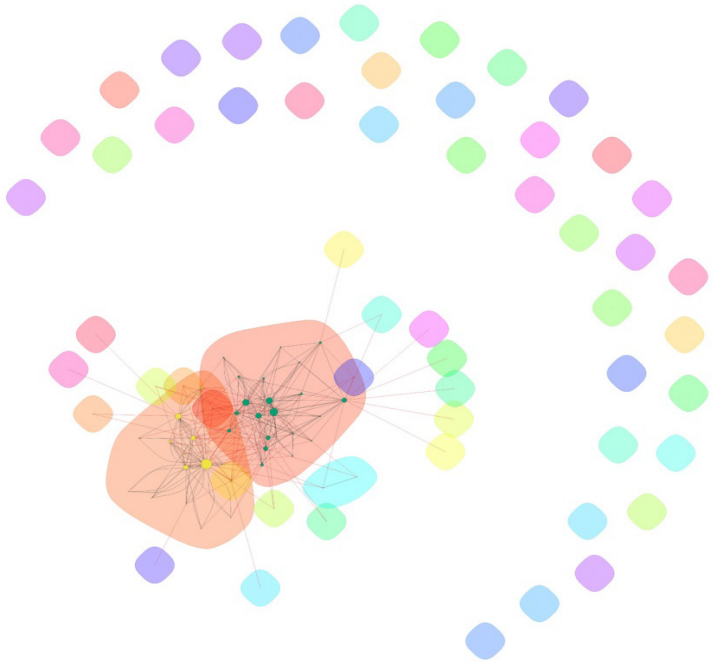

Fig. 12.11. Community detection

En matematisk genereret community detection identificerer ikke én men to grupper i netværket. Det ene tæller de indremissionske samt en række andre aktører. Det andet er meget sammensat, men tæller en række aktører uden for de religiøse vækkelser.

Det religiøse er således kun til en vis beskeden grad genkendeligt som struktur for den lokalpolitiske stemmeafgivning frem til 1908. I Indre Mission stemte man tilsyneladende på trosfæller, mens de øvrige grupper tegner et blandet billede.

Interesser

Som omtalt i kapitel 1. spillede foreningsdannelser og civilsamfund en meget central rolle i organisering og udvikling i den lille by før velfærdsstatens gennembrud i årtierne efter 1930. I sogne med nye byer favoriserede valgloven indtil 1908 gårdmændene, der måske med skepsis så byen som en gøgeunge i sognet. Byens borgere måtte derfor selv tage affære, når de ønskede vand, gas, elektricitet, kloak, brolægning, lystanlæg, eller museum.[517] Foreninger og andre udslag af organiseret fælles interesse er således et centralt materiale for arbejde med den nye by. Som bilag 12.4 gengives en netværksgraf over en række fællesskaber omkring interesser i foreninger, vækkelser, politiske lister mm.

[517] Dragsbo, 1984; Pedersen, 1987, 158-67, Eriksen, 1996, 91-95

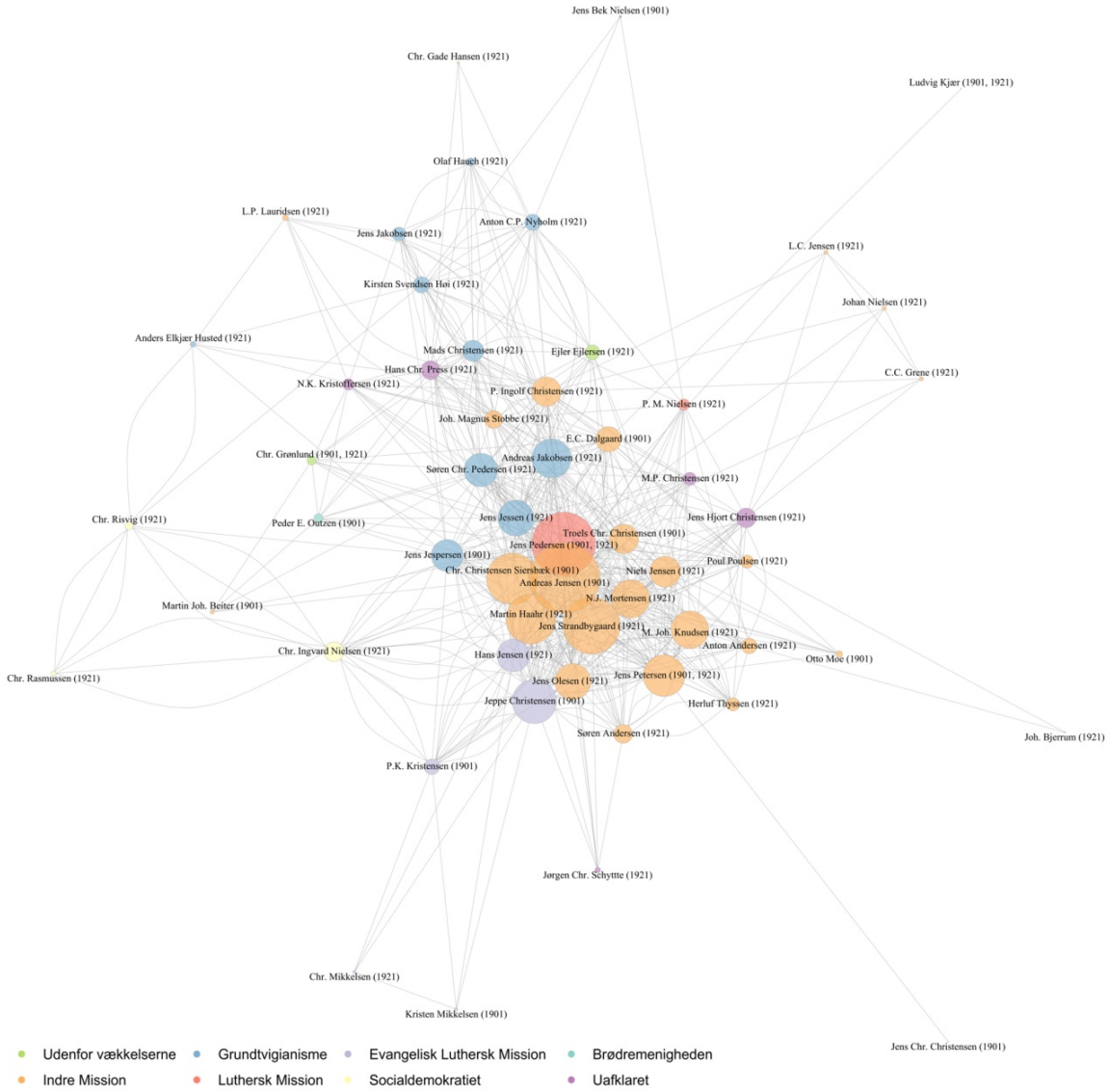

Fig. 12.12. Centralt udsnit af bilag 12.4, interessefællesskaber

I et centralt udsnit af dette kapitels netværksgraf med flest edges optræder de mest aktive blandt de 92 personer i en tæt klynge, der imidlertid tydeligt nok er underinddelt efter religiøse grupper. De indremissionskorienterede fylder meget i centrum, og der er tydelig tendens til naboskab blandt dem. Mod "nord" ses en klynge af grundtvigsk orienterede aktører med de mellemstore som periferi til de største. Her må det tages i betragtning, at arkitekt P. Ingolf Christensen tilsyneladende skiftede tilknytning og senere i sit liv snarest var grundtvigianer. De evangelisk luthersk missionske grupperer sig tilsvarende mod "syd".

Grafens materiale er af sammensat karakter og i nogen grad vanskeligt at håndtere. Det tæller relationer i fællesskaber i vækkelsernes ledelse, altså relationer,

der pr. definition bekræfter kapitlets hypotese.[518] Den rummer imidlertid også en lang række eksempler på samarbejder på tværs. Ud over de ovenfor refererede valglister fra sognerådsvalgene kan følgende tjene som illustrerende eksempler: Den indremissionske elværksejer Martin Haahr, den grundtvigske blomsterhandler Kirsten Svendsen Høi og sagfører Ejler Ejlersen, der stod uden for vækkelserne, deltog i en komite, der i 1921 udvirkede, at der rejstes en genforeningssten i Bredgade.[519] Skjerns private realskole startede i 1918 efter forarbejde ved et interessentskab, der talte en række personer blandt de 92: Sognepræst Søren Andersen, Martin Haahr, materialhandler M. Joh. Knudsen og tandlæge Herluf Thyssen var engagerede i Indre Mission. Ejler Ejlersen derimod stod uden for vækkelserne, mens savværksejer Andreas Jakobsen og tømmerhandler Jens Jessen var grundtvigianere.[520] Skolen fik i sin bestyrer Johannes Bjerrum en mand med tilknytning til Indre Mission.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Andreas Jensen	87	105	100	Indre Mission
Jens Pedersen	78	179	190	Luthersk Mission
Jens Strandbygaard	70	34	40	Indre Mission
Chr. Christensen Siersbæk	63	56	74	Indre Mission
Martin Haahr	61	36	49	Indre Mission
Jeppe Christensen	54	60	92	Evangelisk Luthersk Mission
Jens Petersen	51	64	104	Indre Mission
Andreas Jakobsen	48	56	97	Grundtvigianer
N.J. Mortensen	47	17	30	Indre Mission
M. Joh. Knudsen	46	48	86	Indre Mission
Jens Olesen	44	8	15	Indre Mission
Jens Jessen	44	19	36	Grundtvigianer
Søren Chr. Pedersen	41	49	99	Grundtvigianer
Hans Jensen	40	67	139	Evangelisk Luthersk Mission
Jens Jespersen	39	56	119	Grundtvigianer
Niels Jensen	38	11	24	Indre Mission
Troels Christensen	36	5	12	Indre Mission
P. Ingolf Christensen	36	115	265	Indre Mission

Tab. 12.7. Centralitetsmål for de 18 personer med flest relationer i interessenetværket

[518] Dog i mindre grad end hvad man måske ville forvente. Balle-Petersen, 1977, 112 omtaler, hvordan Indre Mission ofte har været relativt tilbageholdende med at dokumentere sin egen historie. Noget sådant gør sig også gældende i Skjern, hvor der kan trækkes på forskelligt materiale på tryk, men hvor det ikke er lykkedes at finde frem til forhandlingsprotokoller eller lignende.
[519] Per Vigs samlinger
[520] Stobbe, 1942, 20

Det generelle billede af Indre Mission som den dominerende gruppe kulminerer i dette netværk. Som i de øvrige har de til Indre Mission knyttede personer imidlertid lave værdier for betweenness centrality. Dette karakteristiske forhold indikerer, at denne kreds var et relativt tæt sluttet miljø, mens andre personer varetog roller som bindeled mellem netværkets forskellige afsnit. Jens Pedersen optræder i dette som i flere andre netværk helt alene som repræsentant for Luthersk Mission, men med meget høje centralitetsmål. Hans navnebror Jens Petersen indtager en relativt beskeden rolle her, dog med en lidt højere betweenness centrality end de andre fra Indre Mission.

Øverst på listen optræder snedkermester Andreas Jensen, der etablerede sig som selvstændig håndværker i Skjern i 1885. Jensen var, som hans nekrolog i Skjern Aarbog 1931-32 meddeler, *"en anset Mand i sin By* (…) *og en af de sikre støtter inden for Indre Missions Samfund."* Han var i flere omgange medlem af sognerådet og formand for håndværkerforeningen.[521] Pastor Otto Moes søn Axel udgav i 1933 en portrætbog om sin far. Her gengav han en brevveksling med en anonym tømrermester, der netop havde startet sin virksomhed, da Otto Moe blev præst i Skjern i 1885, og som blev vakt ved Moes indremissionske forkyndelse. *"Jeg var et vantro og ugudeligt Menneske,"* skrev den anonyme, men da han hørte Moe prædike, *"slog Ordet mig i Stykker og saa grundigt, at jeg blev syg."* Brevskriveren husker, hvordan han måtte *"gaa til Bekendelse, at jeg i dag i Kirken ved Ordet og Aandens Lys havde set, at vi ikke bliver salige, saadan som vi har det."*[522] Hvem er nu denne omvendte håndværksmester? Det kan udmærket være Andreas Jensen, der her (filtreret af to generationer Moe) fortæller om at komme til omvendelse, men det kan også være hans nøjagtigt jævnaldrende kollega Troels Chr. Christesen (se kapitel 14), der senere blev missionær. Begge etablerede sig i 1885, samme år som Moe kom til sognet.

Nederst på listen skiller samme Troels Christensens søn arkitekt P. Ingolf Christensen sig ud fra de øvrige med tilknytning til Indre Mission med en usædvanlig høj betweenness centrality i forhold til degree centrality. Dette afspejler Christensens rolle som en meget central aktør i byens foreninger og interessefællesskaber i undersøgelsesperiodens sidste år.

Materialet rummer over 1.000 kliker. De største er én med 16 medlemmer og 16 med 15 medlemmer. Dette er vidnesbyrd om, at dette netværk har højere density – andelen af mulige edges, som faktisk optræder – end de øvrige men også om, at relationerne er koncentrerede i grafens centrale område. Samtlige 17 største kliker har medlemmer fra mindst tre religiøse grupperinger.

[521] Skjern Årbog 1932 24-25; Nielsen & Rønne, 1984, 13, 77
[522] Moe, 1933, 69-71

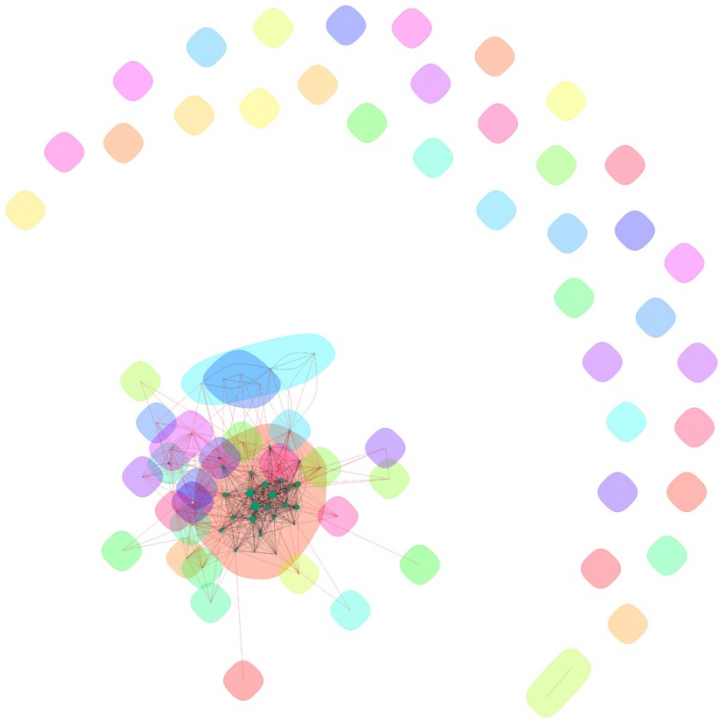

Fig. 12.13. Community detection

Den matematiske community detection på netværket over interessefællesskaber udpeger en enkelt stor central gruppering som den helt dominerende. Det tilgrundliggende materiale afspejler således hverken opdeling efter religiøse tilhør eller efter andre skillelinjer.

De to centrale karakteristika for dette netværk er således de indremissionske aktørers markante dominans, men samtidig at de personer fra de øvrige grupper, som trods alt er til stede i materialet, grupperer sig omkring og iblandt de indremissionske, således at netværket optræder som ét enkelt samlet community.

Forretning

Som i det ovenstående kapitel med tilsvarende undersøgelser for Ringkøbing er sondringen mellem de ovenfor bearbejdede interesser og forretningsrelationerne i bilag 12.5 vanskelig. Arbejdet følger de samme principper.

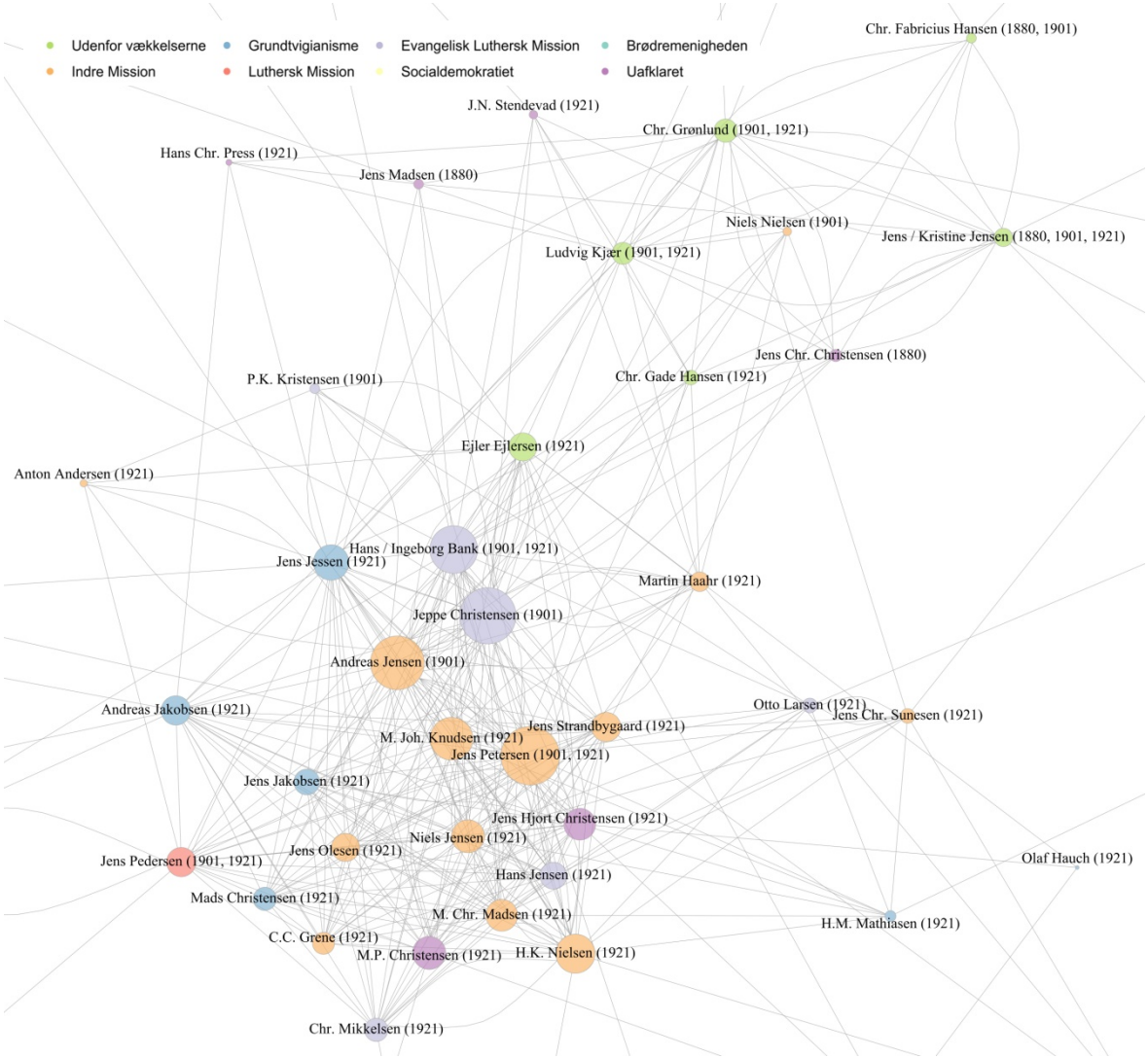

Fig. 12.14. Centralt udsnit af bilag 12.5, forretningsforbindelser

Endnu i denne graf, der gengiver relationer i decideret kontrast til de personlige i bilag 12.1-2, er der tilløb til grupperinger efter religiøse tilhørsforhold. Den indremissionske kreds dominerer grafens centrale strøg, men i modsætning til de foregående er der kun svage tendenser til en tilknyttet ring af mindre aktive eller mindre centrale trosfæller. Noget tilsvarende gør sig gældende for de grundtvigske aktører, der grupperer sig mod "vest" sammen med Jens Pedersen, mens to centrale aktører fra Evangelisk Luthersk Mission tilsyneladende fungerer som bindeled mellem grafens centrum og en gruppe af personer uden for vækkelserne mod "nord".

Dette netværk er i ret betydelig grad formet af en enkelt begivenhed, der her skal nævnes som det bedste eksempel på, hvordan de indremissionske kredse var toneangivende ved undersøgelsesperiodens slutning, men også på, hvordan de var i stand til at samarbejde med byens øvrige grupperinger. I 1923 kom Skjern Bank, hvor mølleejer Jens Petersen havde været direktør siden starten i 1906, i store

vanskeligheder. I den yderste time stillede 45 personer fra by og land sig imidlertid til rådighed med i alt 250.000 kr. Jens Petersen tegnede sig personligt for det halve af dette anselige beløb, mens de øvrige deltes om den anden halvdel. Fra Indre Missions rækker talte redningsaktionen ud over Jens Petersen skræddermester H.K. Nielsen, træhandler Niels Jensen, snedker Andreas Jensen, bogtrykker Jens Strandbygaard, materialhandler M. Joh. Knudsen, læderhandler M. Chr. Madsen, den unge grosserer Christian Christensen Grene og møller Jens Olesen (Jens Petersens kompagnon). Men der var også grundtvigianere med: Savværksejer Andreas Jakobsen, tømmerhandler Jens Jessen, boghandler Jens Jakobsen og urmager Mads Christensen. Fra Luthersk Mission deltog savskærer Jens Pedersen, mens bagermester Hans Jensen, buntmager Chr. Mikkelsen, tømmerhandler Ingeborg Bank og boghandler Jeppe Christensen var knyttede til Evangelisk Luthersk Mission. Træhandler M.P. Christensen og købmand Jens Hjorth Christensen optræder i kategorien "Uafklaret".[523]

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Jens Petersen	48	153	100	Indre Mission
Jeppe Christensen	46	153	104	Evangelisk Luthersk Mission
Andreas Jensen	44	76	54	Indre Mission
Hans / Ingeborg Bank	39	266	214	Evangelisk Luthersk Mission
M. Joh. Knudsen	35	84	75	Indre Mission
H.K. Nielsen	32	113	111	Indre Mission
Jens Jessen	29	199	215	Grundtvigianer
Niels Jensen	27	17	20	Indre Mission
M.P. Christensen	27	91	106	Uafklaret
Jens Hjort Christensen	26	80	97	Uafklaret
M. Chr. Madsen	26	15	18	Indre Mission
Jens Pedersen	24	93	122	Luthersk Mission
Andreas Jakobsen	24	158	207	Grundtvigianer
Jens Strandbygaard	24	123	161	Indre Mission
Jens Olesen	23	0	0	Indre Mission
Ejler Ejlersen	23	261	356	Uden for vækkelserne

Tab. 12.8. Centralitetsmål for de 15 personer med flest relationer i forretningsnetværket

Listen over de centrale aktører har lighedspunkter med tendenserne i de øvrige netværk. Jens Petersen topper igen, og listen domineres af personer fra Indre Mission. Men der er også forskelle. Flere nye navne blander sig med de fra de andre kategorier kendte. Dette afspejler i høj grad den storstilede redning af Skjern Bank i 1923 og i

[523] Hersbøll, 2006, 88-89

øvrigt også et samarbejde i en overlappende personkreds omkring flytning af Skjern Mejeri fra en plads uden for byen til en adresse tæt ved Skjern Bank og andre institutioner i 1927.[524] Har kategorierne for fadderskaber og stemmeafgivning tyngde i retning af undersøgelsesperiodens tidlige fase, afspejler denne således til gengæld en overvægt af oplysninger fra den sene.

Ligesom tab. 12.7. viser, at der selv i den temmelig diffuse struktur i kategorien "Interesser" var en tendens til, at de indremissionske aktører scorede lavt på betweenness, afslører også tab. 12.8. lav score hos Indre Mission. Selv i denne kategori, der er længst fra det personlige og religiøse, er der således visse tegn i retning af afgrænset indremissionsk gruppering. Som i de tilsvarende tabeller er der en klar tendens til, at jo færre personer fra en religiøs gruppering, des højere mål for betweenness og jo højere indekstal. Dette forhold viser deres rolle som brokers mellem den centrale gruppering med dens indremissionske dominans og mere perifere grupperinger.

Jeppe Christensen, der optræder på listens andenplads, drev boghandel fra 1888 til 1915. Christensen var gennem mange år en ledende skikkelse i Evangelisk Luthersk Mission, hvor han både var formand og i perioder arbejdede som omrejsende prædikant.[525] Samtidig arbejdede han i flere sammenhænge tæt sammen med Jens Petersen og de øvrige ledende mænd i Indre Mission. Christensen var med til at stifte Skjern Bank og direktør sammen med Jens Petersen 1906-23, og han var med i kredsen, der fra 1915 drev og ejede elværket med Martin Haahr som bestyrer.[526]

Der er over 1.000 kliker i materialet, heraf én med 19 medlemmer og 20 med 18. Det flugter med ovenstående, at disse store kliker alle er meget bredt sammensatte.

[524] Graversen, 1985, 48
[525] Kofoed, 1941, 13
[526] Pedersen, 1916, 11; Hersbøll, 2006, 79

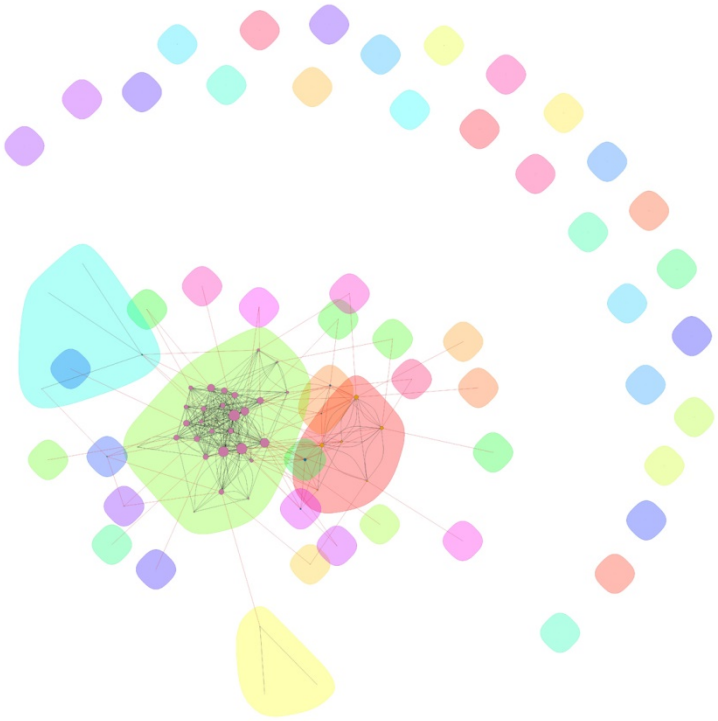

Fig. 12.15. Community detection

Den matematiske community detection på materialet inddeler det centrale område i et community med de største og tættest sammenvævede nodes og et andet med de mellemstore og lidt løsere knyttede, der i fig. 12.14 optræder "nordligere". Dette afslører det måske lidt overraskende forhold, at der mellem disse to grupper er relativt få relationer.

Dette netværk tager form efter dets kildemateriale, hvor oplysninger fra 1920'erne dominerer. Resultatet er først og fremmest, at byens førende kredse på dette tidspunkt kunne arbejde sammen på tværs af religiøse anskuelser, når der var vitale fælles økonomiske spørgsmål på spil. Indre Mission dominerer dog fortsat og tegner sig med en vis tendens til gruppering.

Alle kategorier

I det følgende samles kategorierne. Den komplette netværksgraf gengives i bilag 12.6.

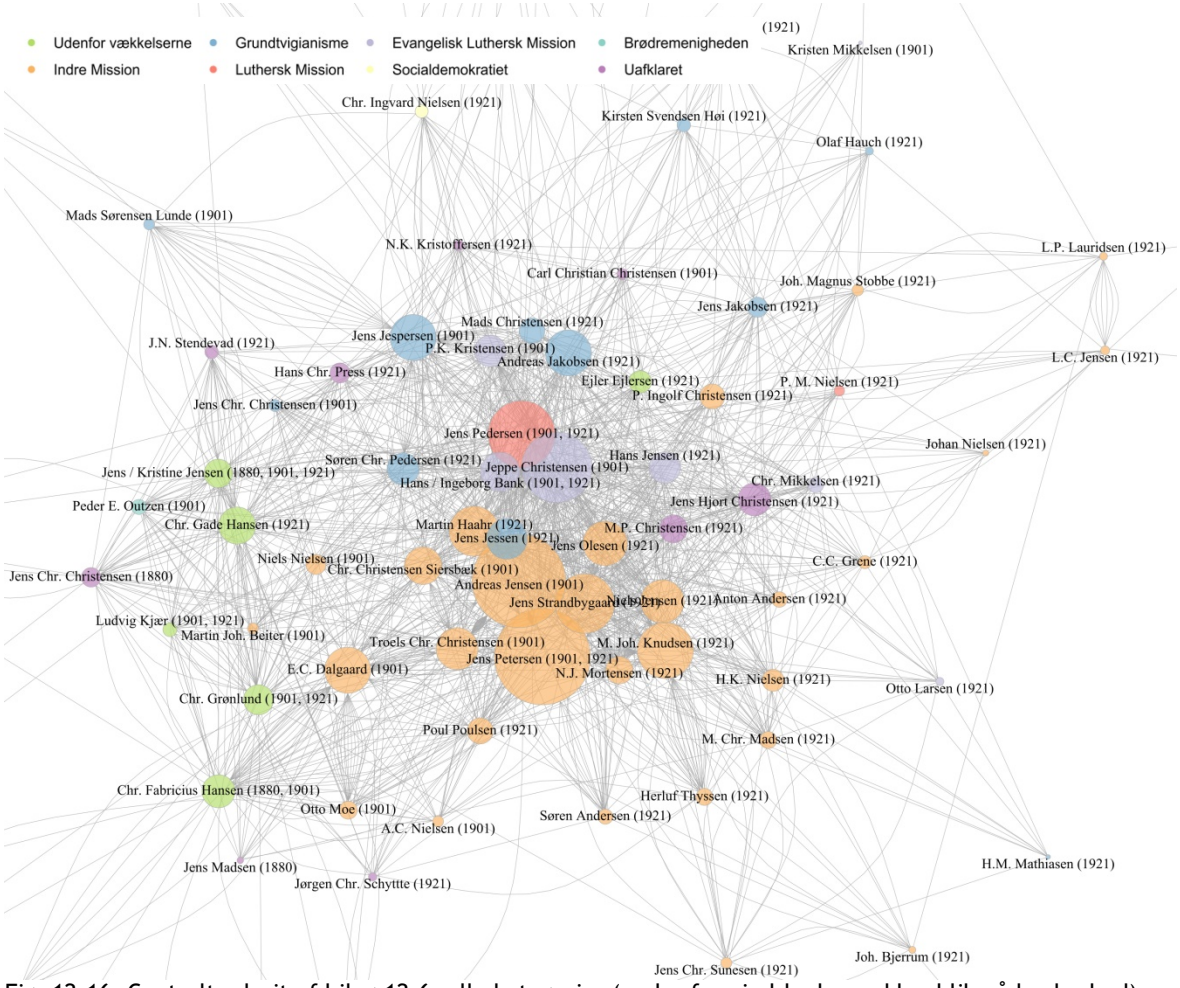

Fig. 12.16. Centralt udsnit af bilag 12.6, alle kategorier (nodes formindskede med henblik på læsbarhed)

Fig. 12.16. skal læses med forsigtighed. Et nøjere blik på årstallene i parenteser viser, at grafens struktur i modsætning til dens fem bestanddele i høj grad er påvirket af generationsforskelle. Området mod "sydvest" tæller aktører fra 1880-90'erne, mens området mod "nordøst" domineres af 1910-20'ernes generation. Trods disse forbehold er der analytiske pointer at uddrage. Den indre mission dominerer blandt de største nodes, og der aflæses tydelige elementer af gruppedannelse, med de mellemstore indremissionske aktører som periferi til de største. Også de beslægtede grupper uden for vækkelserne og uafklarede ser ud til at optræde i gruppe mod "vest". Den grundtvigske og den evangelisk luthersk missionske gruppering ser ud til i fællesskab at udgøre et afsnit af grafen. Savskærer Jens Pedersen er næsten alene om at repræsentere Luthersk Mission.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Vækkelse
Jens Petersen	192	344	100	Indre Mission
Andreas Jensen	187	130	39	Indre Mission

Jeppe Christensen	141	186	74	Evangelisk Luthersk Mission
Jens Pedersen	134	316	132	Luthersk Mission
Jens Strandbygaard	119	81	38	Indre Mission
M. Joh. Knudsen	112	107	53	Indre Mission
Martin Haahr	100	63	35	Indre Mission
E.C. Dalgaard	92	112	68	Indre Mission
Jens Jespersen	92	166	101	Grundtvigianer
Andreas Jakobsen	92	120	73	Grundtvigianer
Jens Olesen	89	27	17	Indre Mission
Niels Jensen	87	73	47	Indre Mission
Troels Christensen	84	21	14	Indre Mission
Jens Jessen	81	39	27	Grundtvigianer
Hans / Ingeborg Bank	79	108	76	Evangelisk Luthersk Mission
Chr. Christensen Siersbæk	75	17	13	Indre Mission
Chr. Gade Hansen	74	188	142	Uden for vækkelserne
Chr. Fabricius Hansen	66	201	170	Uden for vækkelserne

Tab. 12.9. Centralitetsmål for de 18 personer med flest relationer i det samlede materiale

Den samlede opgørelse over netværkets topscorere i antal relationer er først og sidst en illustration af den indremissionske kreds' dominans. Den sammenlagte degree for Indre Mission er 1.732. De andre grupper er langt bagefter med 547 for grundtvigianerne, 400 for Evangelisk Luthersk Mission og 350 for uafklarede, 331 for uden for vækkelserne, 158 for Luthersk Mission, 50 for Socialdemokraterne og 30 for Brødremenigheden. De øvrige grupper har således kun med nød og næppe flere relationer til sammen, end Indre Mission alene.

Hvad betweenness centrality angår, giver også tab. 12.9. indikationer i retning af en betydeligt mere socialt afgrænset profil hos de indremissionske end hos de øvrige. Indekstallet giver et klart indtryk af Jens Petersen som den indremissionske kreds' betydelige broker, mens de øvrige ser ud til at være medlemmer af et ret afgrænset community. Jens Pedersen, savskærer Jens Jespersen og købmændene Chr. Fabricius Hansen og Chr. Gade Hansen scorer højt og er tilsyneladende centrale brokers i netværket.

Blandt listens topscorere er bogtrykker Jens Strandbygaard et godt eksempel på de indremissionske aktørers høje degree og lave betweenness centrality. Strandbygaard (der kun var grand-grandfætter til Erik Strandbygaard, der optræder (perifært i netværkene) blandt Ringkøbings førende borgere[527]) kom til Skjern i 1890 til en plads hos købmand Chr. Fabricius Hansen. Her blev han efter eget udsagn stærkt påvirket af

[527] Strandbygaard, 1951, 21

pastor Moe og af købmandens døtre, og i 1892 lod han sig omvende, hvorefter han gennem sit lange liv var Indre Mission en tro støtte. Strandbygaard beskrev sig selv som både fattig og ved dårligt helbred i 1890'erne. Skønt endnu ikke uddannet trykker startede han i 1898 et ganske lille bogtrykkeri, der efterhånden udviklede sig til en succesrig virksomhed.[528] Strandbygaard var sognerådsformand 1906-13 og 1925-33 og medinitiativtager til byens turistforening, der blev oprettet i 1935.[529] I 1890'erne var hans familie udvandret til USA, så den unge Strandbygaard stod uden nære slægtninge til økonomisk og social understøttelse. I 1921 havde han drevet det så vidt, at han kunne drage over Atlanten og besøge sin familie.[530]

Den største klike i det samlede materialet er identisk med den omtalte gruppe af borgere, der reddede Skjern Bank i 1923.

Netværksanalysernes samlede udsagn i forhold til spørgsmålet om det religiøse tilhørsforholds rækkevidde som social struktur i Skjern er således det sammensatte, at Indre Mission optræder som en veldefineret gruppering på tværs af de fem kategorier, mens de øvrige grupper står væsentligt mindre tydeligt.

Geografisk fordeling

En behandling af dette kapitels resultater overført på kort giver perspektiv til konklusionen i kapitel 8, nemlig at Skjerns befolkningsmæssige, sociale og økonomiske tyngde meget tidligt rykkede fra Skjern Birk og Kirkebyen til stationsbyen foran banegården, samt at Amager voksede i størrelse, også relativt, men forblev et område for byens småkårsfolk. Et kort med de 92 personer findes som Bilag 12.7. Skjern Birk er kun repræsenteret med fem personer, alle fra undersøgelsesperiodens tidlige til midterste del. Fuldmægtig Carl Christian Christensen og herredsfogederne Adolph J.H. Barfoed og den noble og aristokratiske Vilhelm Rosenstjerne Krag,[531] var embedsmænd på dommergården Petersminde. De var ikke mænd, der indgik i mange relationer med den nye bys øvrige borgere. Tidligt i undersøgelsesperioden havde også *"den paa Egnen kendte, dygtige og afholdte Sagfører"*[532] Ludvig Hector Kjær base her. Kjær, der kom til Skjern som jurist ved herredsfogedkontoret som kaptajn fra krigen 1864, etablerede egen sagførerpraksis i 1870. Som manden bag Skjern Sparekasse, Skjern Aktietømmerhandel og Ringkjøbing Banks filial i Skjern var han en af få modne mænd blandt de ellers meget unge borgere, der etablerede den nye bys første institutioner. Men kaptajn Kjær indtog gennem sit lange liv en særlig rolle lidt på kanten af den nye

[528] Kristeligt Dagblad 8/11 1955
[529] Pedersen, 1927, 48; Søndergaard, 1985
[530] Årbogen for Skjern og Omegn 1993 1-8; 1994 1-12; 1995 1-9
[531] Således karakteriseret i Skjern Årbog 1947 9-10
[532] LaCour, 1922, 30

bys kultur. Både han selv og hans hustru Johanne Kathrine var rundede af 1800-tallets vestjyske rurale elite.[533] Ved ombygningen af Skjern Kirke i 1915 skænkede Kjær kirken en klokke, men de religiøse vækkelser opsøgte han ikke.[534] Der var *"noget gammeldags fornemt"* over kaptajnen. *"Det aristokratiske var fremherskende."* [535] Nekrologen i Skjern Dagblad i 1930 slog på de samme strenge: *"Skønt Kaptajn Kjær i mange Aar har levet et stille og tilbagetrukket Liv, har der dog lige til det sidste staaet en Nimbus af Autoritet omkring ham."*[536] Kjær flyttede imidlertid mod nord, da han blev en central person i byens liv. Jens Chr. Christensen, der finder adgang til populationen tidligt i sit virke, er til stede sydligt på kortet i bilag 12.7. I 1890'erne rykkede imidlertid også han til den nye bys centrale strøg, hvorfra han bedre kunne passe sine interesser som sognerådsformand, direktør i sparekassen, medstifter af aktietømmerhandelen og direktør for et svineslagteri (der lukkede efter få år).[537]

Kirkebyen og de sydligste strøg af stationsbyen har flere og større cirkler. Fra den ældre generation, der slog sig ned, før jernbanen trak aktiviteten mod nord, findes her købmand Chr. Fabricius Hansen, hvis forretning kulminerede før denne undersøgelses periode,[538] mens to af tre tidlige håndværkere havde etableret sig på jord udstykket af købmanden: Farver A.C. Nielsen, garver E.C. Dalgaard og stenhugger Gustav Johnsen. To af disse var afhængige af Kirkeåens vand for at drive deres håndværk. Det er uklart i hvilken grad, de tre indremissionske håndværkere omkring kirken allerede i 1880'erne havde gjort deres religiøse stilling op. Flere (alt andet end uhildede) forfattere oplyser, at farver Nielsen ligefrem græd af glæde over pastor Moes forkyndelse allerede i 1885.[539]

Der er andre store cirkler rundt om og endda lidt syd for Chr. Fabricius Hansens, men de er af en anden generation og resultater af det tredje kvarter, stationsbyens, senere ekspansion i flere retninger, også mod syd. Stationsbyen, der kom til at huse langt størstedelen af byens førende borgere var i 1880 kun hjem for to af dem. Den ene var Jens Jensen, der året før havde flyttet sognets kro til en ny plads foran banen. Kroen var den nye bys centrale mødested, men med Indre Missions store opsving i 1890'erne blev kroen – som den i Grindsted[540] – et stridens æble. I 1916 købte den missionske kreds kroen af Jensens enke Kristine, der havde drevet den siden 1897. Den blev nu til Missionshotellet, der opererede uden alkoholudskænkning indtil 1960'erne.[541]

---

[533] SKJ0F880; SKJ0X1268; levnedsskildring i forbindelse med udnævnelse til Ridder af Dannebrog i Per Vigs samlinger; Skjern Aarbog 1929-30, 27-28; Clausager, 1961 8-10; Hersbøll, 2006, 51
[534] SKJ1140; Schoppe, 1915, 22; Petersen, 1927, 47; Strandbygaard, 1940, 71; Christensen, 1969, 1-9
[535] Christensen, 1969, 3
[536] Skjern Dagblad 25/8 1930
[537] Petersen, 1927, 47
[538] Alkjærsig, 1944; Andersen, 1952, Ringskou, 2017a
[539] SKJ709X62; Moe, 1933, 69
[540] Eriksen, 1996, 304-05
[541] Clausen, 1983, 42; Hersbøll, 2006, 68

Den anden var byens første håndværker, skomager Peder E. Outzen. Kvarteret langs landevejen parallelt med jernbanen dannede som omtalt rammerne for det meste af Skjerns vækst fra 1890'erne, og senere i undersøgelsesperioden skød det også mod øst. Dette område husede både langt de fleste og de mest aktive af denne undersøgelses personer. I det helt centrale område ligger de i lag på bilag 12.7, men i periferien lader de sig adskille. Således grundtvigianeren Jens Jespersen mod sydøst, der i 1893 etablerede det ene af byens to savværker, og som senere drev det i kompagniskab med endnu en grundtvigianer, svigersønnen Andreas Jakobsen. Virksomheden omtaltes på tryk som *"Jespersen & Jacobsens Damp Save- og Høvleværk,"*[542] men i daglig tale holdt man sig til det mere mundrette Søndre Savværk, der signalerede konkurrence med Jens Pedersens virksomhed mod nord.

Det fjerde kvarter, Amager, udmærker sig ved kun at huse meget få og små cirkler. Benmelsfabrikant Jens Bek Nielsen etablerede sin virksomhed i 1895,[543] mens tømrer og pumpefabrikant Mads Sørensen Lunde gennem alle årene arbejdede og boede i udkanten af den nye by.

Følgende bringes tre kort med Det Lave Målebordsblad rettet 1911 som underlag, hvor de 92 personer sorteres i et for Indre Mission, et for de øvrige vækkelser og et for de resterende ikke religiøst engagerede personer. Kortene bringes og kommenteres med henblik på at afklare eventuelle tilløb til kvarterdannelse efter religiøse tilhør.

[542] SKJ591; Pedersen, 1916, 15 (citatet); Lauridsen, 1980, 193
[543] Per Vigs samlinger

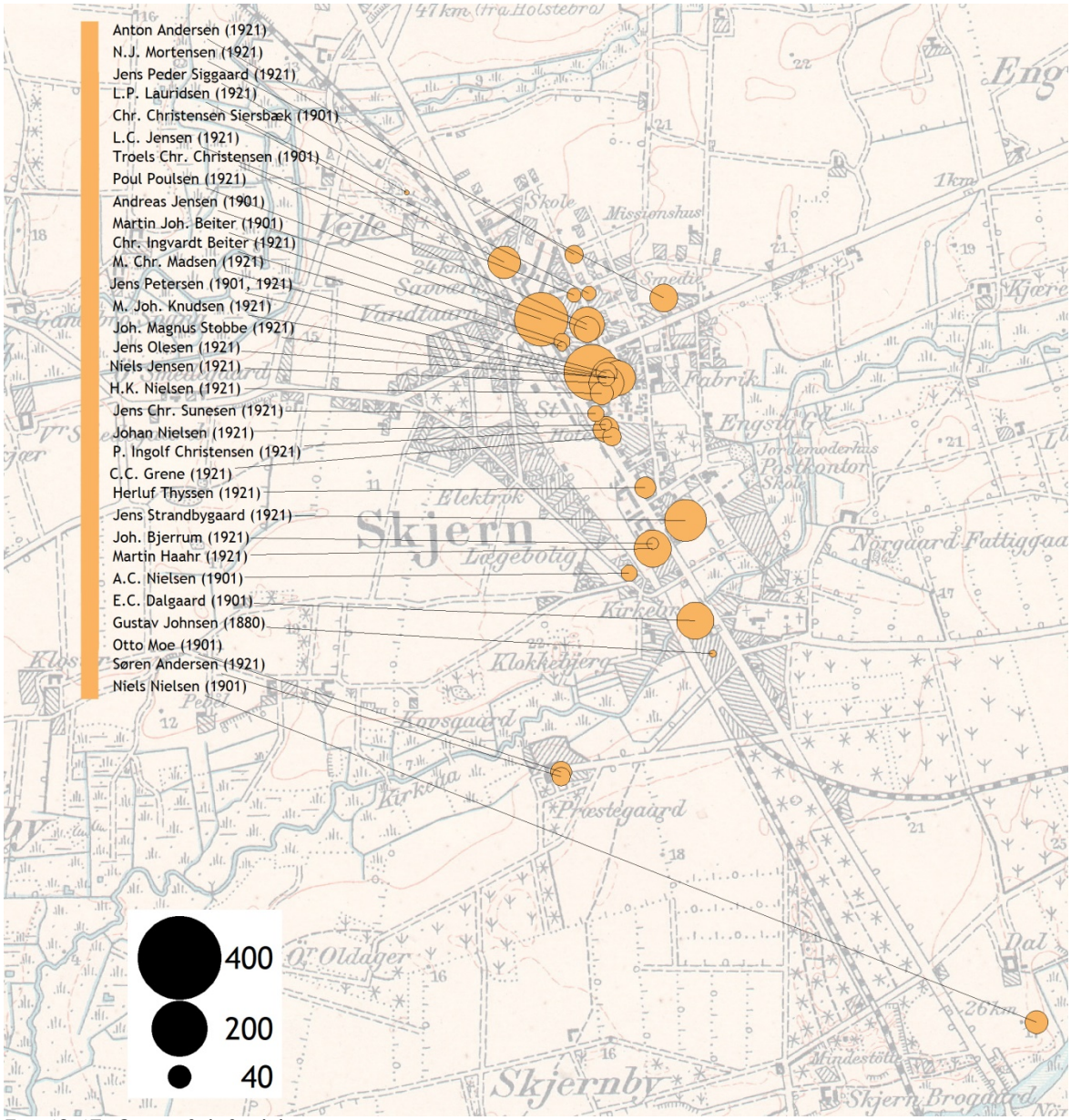

Fig. 12.17. Geografisk fordeling
Indre Mission

Indre Mission udgør den største gruppe blandt de 92 og den tæller de fleste af de store cirkler. De 32 personer fordeler sig over hele byen fra syd med Niels Nielsen, der var gårdmand på Dal, indtil han i 1917 byggede hus i Østergade,[544] til karetmager Chr. Christensen Siersbæk i nord. Siersbæk kom til Skjern i 1881 i en plads hos tømmerhandler Hans Bank, og han etablerede sig som karetmager på en nabogrund i 1885. I 1921 findes han omtalt som vognfabrikant. *""Kræ' Siersbæks" Arbejde var solidt, som han selv var det,"* og han blev en betroet person ved Indre Missions

[544] Per Vigs samlinger

etablering i Skjern med sæde i vækkelsens samfundsråd fra starten i 1892.[545] Han er dermed et eksempel på, hvordan erhverv og religion ikke behøvede at følges ad i det unge Skjern, i hvert fald var hans arbejdsgiver i de tidlige år, Hans Bank, førstemand i en anden vækkelse, Evangelisk Luthersk Mission.

Den store spredning er imidlertid ved et nærmere eftersyn kun én af to måder at læse fig. 12.17. I det centrale område omkring Mølletorvet lige foran banegården ligger cirklerne i lag. Her findes flere af byens centrale aktører med mølleejer Jens Petersen og hans kompagnon Jens Olesen i spidsen. Men der er også navne fra den yngre generation som skræddermester H.K. Nielsen, der efter sigende betalte tiende til Indre Mission af sin handel. Nielsen drev i århundredets første år virksomhed i lokaler hos Jens Petersen, men omkring 1920 havde han byens største virksomhed i herreekvipering og skræddersyning.[546] Bagermester Jens Chr. Sunesen etablerede sig i første omgang i lokaler i det grundtvigianske højskolehjem, men drev i 1915 et *"nyt og moderne Bageri med alle Nutidens Maskiner og Ovne"*[547] – endnu et krydspunkt mellem religion og erhverv med andre ord. Materialhandler M. Joh. Knudsen hører også til i denne sammenhæng. Han etablerede sin betydelige forretning i 1903, og han overtog som leder i KFUM efter Jens Petersen og træhandler Niels Jensen.[548]

[545] Petersen, 1926, 105; Christensen, 1944, 17-18 (citatet); Lauridsen, 1980, 191; Nielsen & Rønne, 1984, 16-17
[546] Pedersen, 1916, 36
[547] Pedersen, 1915, 37, Clausen, 1983, 44
[548] Pedersen, 1940, 32-45

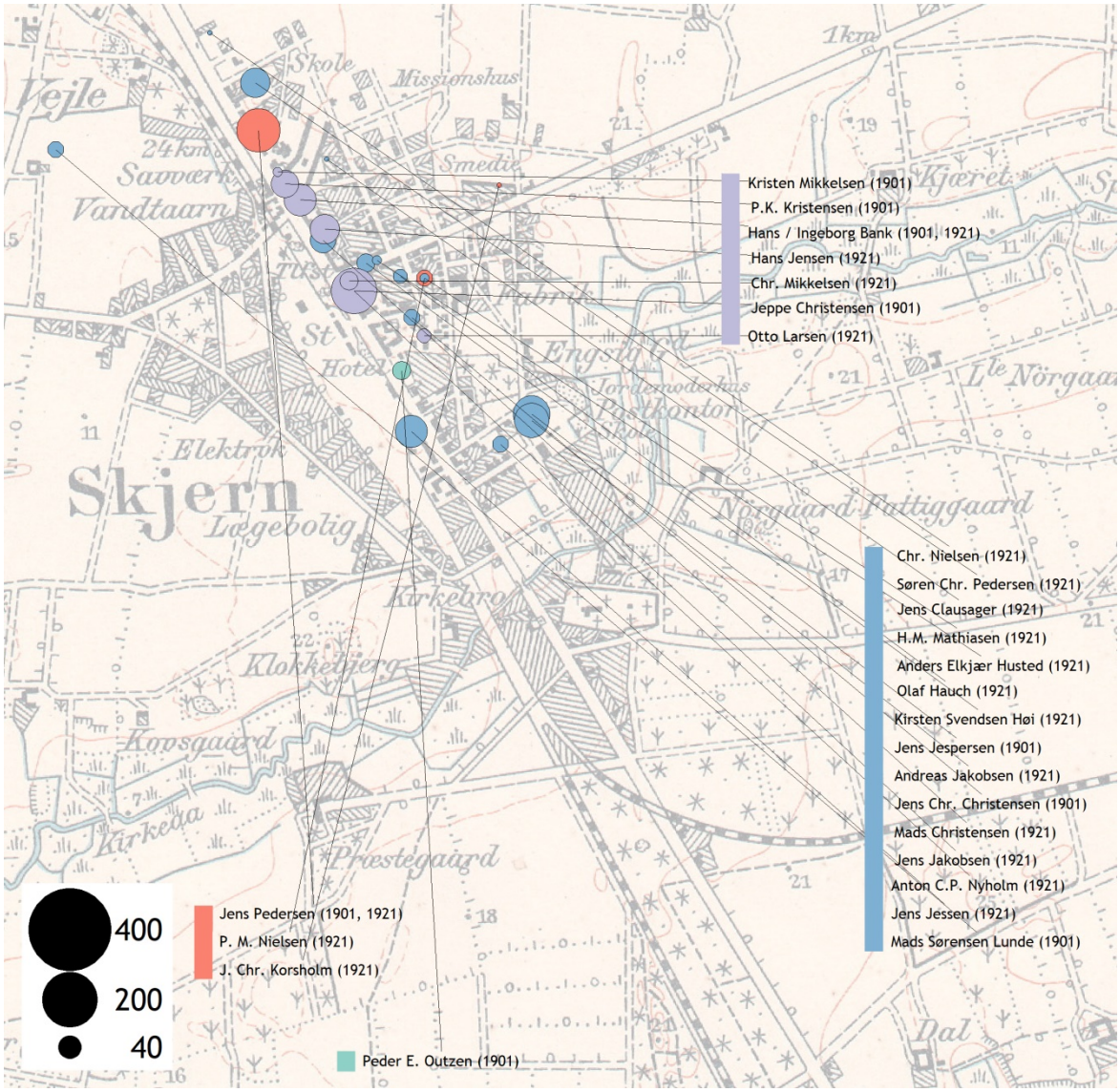

Fig. 12.18. Geografisk fordeling
Grundtvigianere
Evangelisk Luthersk Mission
Luthersk Mission
Brødremenigheden

Blandt de øvrige vækkelser præsenterer grundtvigianerne sig med den mest spredte struktur, dels fordi Mads Sørensen Lunde som den eneste på dette kort befandt sig i byens periferi, dels fordi de øvrige boede spredt. Gruppen domineres af en række aktører, der først var aktive omkring 1920. Blandt disse er mode- og blomsterhandler Kirsten Svendsen Høi, der i lighed med endnu en grundtvigsk handlende af undersøgelsens sene generation, boghandler Jens Jakobsen, huskes for kunstfærdige juleudstillinger. Som den eneste kvinde i denne undersøgelse, begge byer inklusive, indgår hun uden at have i det mindste dele af sin sociale eller økonomiske position i kraft af en ægtemand. Hun optræder ganske usædvanligt som livslang frøken og samtidig blandt andet som formand for Samfundet for grundtvigsk Forkyndelse i Skjern

og omliggende Sogne og som leder af kvindegymnastik.[549] De syv (eller otte, hvis ægteparret Bank opløses) personer fra Evangelisk Luthersk Mission og de tre fra Luthersk Mission befinder sig alle i det centrale til nordlige område.

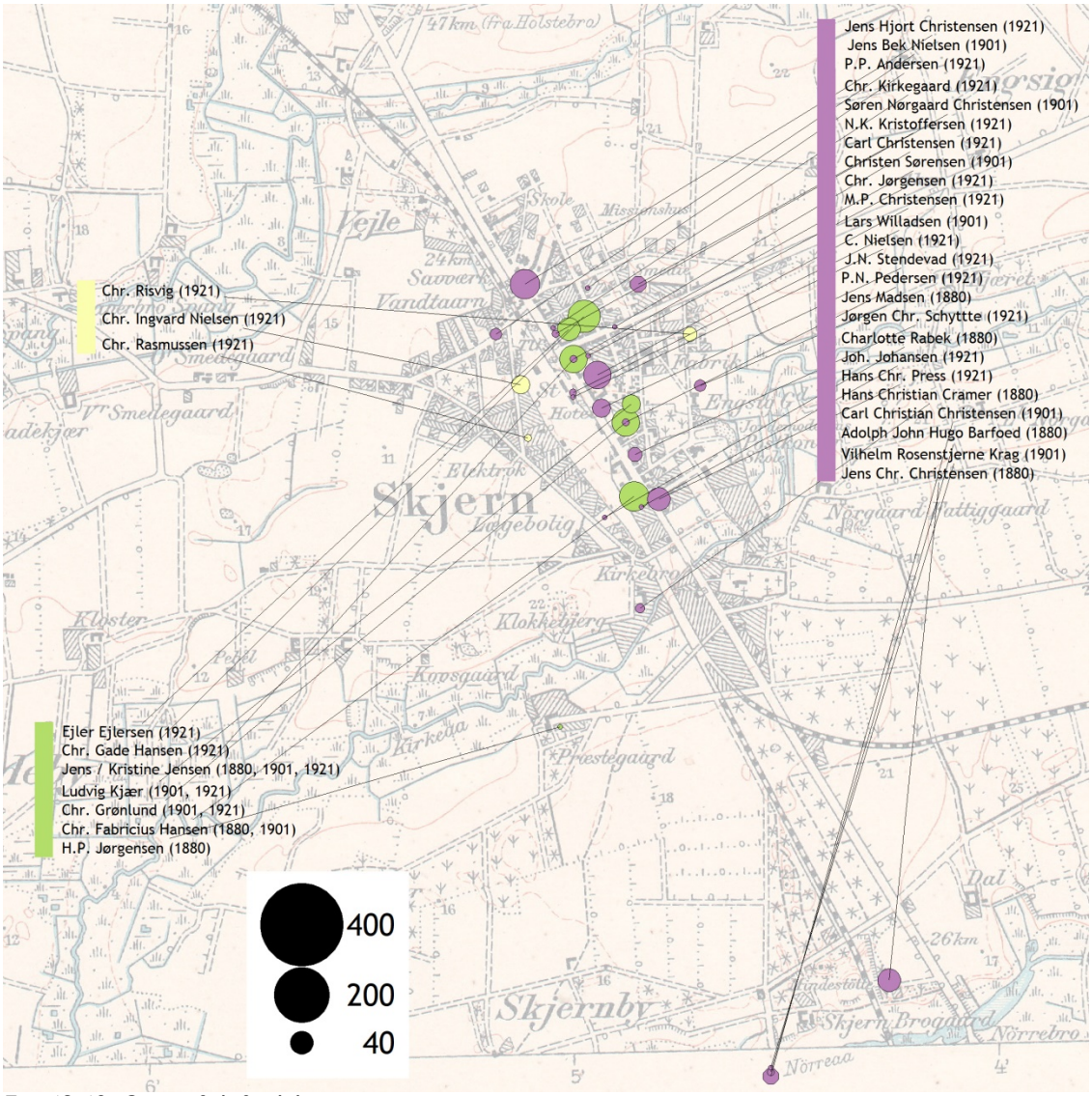

Fig. 12.19. Geografisk fordeling
Uafklaret
Udenfor vækkelserne
Socialdemokratiet

Et blik på de personer, der enten aktivt tog mere eller mindre afstand fra de religiøse vækkelser, eller som i denne undersøgelse optræder som uafklarede, tegner et billede, der ligner de øvrige grupper. Også disse personer skal stort set søges i det centrale område på langs foran stationen.

[549] SKJ40X6; SKJ332; SKJ666X92; SKJ670X1: Petersen, 1927, 93; Simonsen et al, 1966, 5-6; Kousgaard, 2002, 42

Restgruppen med personer uden afklaret religiøst tilhørsforhold tæller 24 personer, der for en dels vedkommende kun optræder i meget få relationer. Blandt undtagelserne for denne regel findes manufakturhandler og garant i Skjern Sparekasse J.N. Stendevad, der drev virksomhed i byens mest karakteristiske hjørneejendom med tårn og spir på hjørnet af Bredgade og Jernbanegade. Den blev senere overtaget af Johan Nielsen, der optræder i denne undersøgelse blandt Indre Missions tilhængere.[550] Otto Moes forgænger i præstegården H.P. Jørgensen optræder her med farvekode for afstandtagen til vækkelserne, hvilket ikke skal forveksles med afstandtagen til religion. Jørgensen beskrives som gammeldags rationalistisk sognepræst (1875-85), der ikke ønskede de folkelige religiøse strømninger i sognet.[551] De tre socialdemokrater i fig. 12.19 repræsenterer en minoritet blandt de 92. De indgår alle tre i kraft af valg til sogneråd omkring 1920, og ganske bemærkelsesværdigt boede de som nogle af de få uden for byens centrale område. Portør Chr. Ingvard Nielsen og banearbejder Chr. Rasmussen boede på Amager og snedker Chr. Risvig i gaden med det poetiske nybyggernavn Nylandsvej længst mod øst. Det er ingen overraskelse, at disse tre mænd optræder med ret små cirkler.[552]

Som det overordnede indtryk tegner disse kort ikke billeder af sammenhæng mellem topografi og religiøse grupperinger. Indre Mission dominerer fra nord til syd. Grundtvigianerne optræder meget spredt, men Evangelisk Luthersk Mission viser måske en vis tendens mod nord. En indikation af, at den senere generation af indremissionske aktører grupperer sig rundt om Jens Petersen, er ikke kraftig nok til at ændre på dette samlede indtryk. Så vidt materialet rækker, indikerer kortene snarere forbindelser på tværs af religion end kvarterdannelse efter vækkelse.

Afslutning

De fem kategorier for netværk er opstillede som et kontinuum fra det personlige og kulturelle over det sociale til det økonomiske. Det er således ingen overraskelse, at det religiøse tilhørsforhold er af aftagende betydning på vejen gennem kategorierne. Det centrale spørgsmål er, hvor, og hvor meget?[553] Og hvordan ser det ud, når materialet samles i et netværk over alle kategorier? Når disse spørgsmål håndteres for alle de religiøse retninger under ét, bliver resultatet, at det religiøse som dominerende struktur kun lader sig genfinde for familie og for fadderskaber/forlovere, hvorefter de religiøse forholds forklaringskraft som social struktur aftager i netværkene for

[550] Schoppe, 1915, 21-22, 27; Clausen, 1983, 45-46
[551] SKJ709X62; Petersen, 1926, 97-103; Petersen, 1927, 91
[552] Chr. Risvig blev i de følgende årtier en betroet borger med mange tillidshverv, men det ligger uden for rammerne af denne undersøgelse.
[553] Tilsvarende med alternativ case, Lauridsen, 1986, 188-89

stemmeafgivning, interesser og forretning og kapitlets hypotese afkræftes. Dog: I det samlede materiale er den indremissionske gruppering tydelig, mens de andre er mere diffuse. Dette leder videre til undersøgelsens måske overraskende resultat, at den indremissionske kreds ikke kun var større end de andre, men også, at den var langt mere defineret, og at relationerne her rakte betydeligt videre ind i det sociale og det økonomiske, end tilfældet var for de mindre grupper. Dette forhold er andet og mere end et spørgsmål om volumen. Blandt de 92 var Indre Mission størst, men i tab. 12.9, der opsummerer de 18 største nodes i det samlede netværk er en række af topscorerne fra de andre grupper til stede. Disse personers højere værdier for betweenness centrality indikerer, at de i højere grad havde relationer uden for deres egen religiøse kreds end medlemmerne af Indre Mission. Undersøgelsen af de centrale aktørers geografiske distribution flugter med netværksanalysen. De religiøse grupperinger afspejler sig kun i meget begrænset grad i bosætning. Billedet er snarere, at Indre Mission dominerer i hele byen, dog måske mest i centrum, mens medlemmer af de andre grupper fordeler sig ustruktureret.

Måske kommer Karen Lundblad i sin essayistiske form ret tæt på, når hun med tankerne tilbage i barndommen i 1940'ernes indremissionske miljø skriver: *"Gennem årene gik det langsomt op for mig, at folk kunne høre til i andre kirkelige kredse end der, hvor vores familie kom."*[554] Indre Mission var byens centrale religiøse bevægelse og den centrale gruppering omkring hvilken, økonomi og sociale strukturer udviklede sig. Men kredsen var ikke lukket. Pastor Moes stærke forkyndelse i 1890'erne forhindrede ikke de centrale aktører i talrige relationer til de andre vækkelser. Henning Sørensen rammer hovedet på sømmet, når han skriver om savskærer Jens Pedersen, der næsten blottet for religiøse fæller blandt de 92 i den førende kreds formåede at spille en af de absolutte hovedroller i byens liv: Pedersen var *"den, der altid havde evnen til at lede forhandlingerne ind i et godt spor, så der kom en god udgang på sagen. Det bør også nævnes, at Jens Pedersen med sit venlige og imødekommende væsen forbedrede forholdet til Indre Mission betydeligt."*[555] Indre Mission var en stærk struktur, der virkede ud over det religiøse, men den var ikke lukket over for medlemmer af byens øvrige religiøse grupperinger, der i forskellige sammenhænge kunne indgå i de fleste typer relationer,[556] dog ikke i kredsens fadderskaber og forloverroller.

Resultaterne af den ovenstående analyse af den sociale struktur i Skjerns førende kredse kan illustreres visuelt i en figur, der adskiller sig fra den indledende hypotetiske i fig. 12.1. Undersøgelsernes resultat er hverken be- eller afkræftelse af

[554] Lundblad, 2008, 47
[555] Sørensen, 2010, 40
[556] Gunn, 2007, 199 profeterer næsten dette resultat, når han skriver, at eliter er *"mobile and permeable, not the separate monoliths of sociological imagination."*

hypotesen om de adskilte tobleronetoppe. Den forventede afgrænsede struktur var i en vis grad til stede hos Indre Mission, hvor de fleste af de meget aktive medlemmer til stadighed stod i langt flere relationer til hinanden end til personer fra andre religiøse grupper. Men strukturen var åben. Savskærer Jens Pedersen, der som en af kun tre fra Luthersk Mission efter antagelsen til stadighed skulle blive en lille og isoleret node, har talrige relationer til de øvrige aktører, mens de ledende skikkelser fra den grundtvigianske kreds, Evangelisk Luthersk Mission og fra kredsen af personer, der holdt sig uden for vækkelserne, også kunne indtage centrale pladser, varetage diverse hverv og tillidsposter og fungere som centrale brokers i formidlingen mellem forskellige grupper og afsnit. Både den store indremissionske gruppering og de øvrige mindre lader sig følge som grupper gennem de fem kategoriers kontinuum fra det personlige til det professionelle, men i en fordeling, hvor de for stemmeafgivningen, interesserne og forretningsforbindelsernes vedkommende i mindst lige så høj grad må anskues som én samlet struktur.

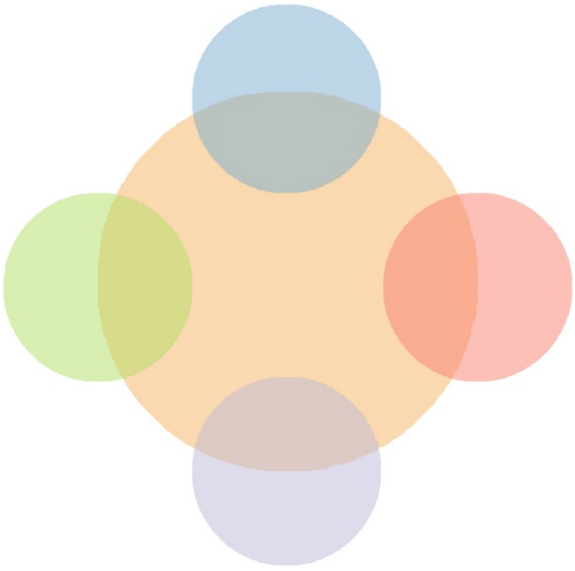

Fig. 12.20. Analysens resultat i visuel forsimpling

Denne konklusion indbyder til diskussion med Sidsels Eriksen, hvis undersøgelser om Grindsted munder ud i kritik af analogien, at den nye by var som en smeltedigel, hvor mennesker af alverdens karat blev blandet så godt og grundigt, at kulturelle modsætninger mellem land og by, rig og fattig, ung og gammel, håndværker og købmand eller troende og ateist smeltede helt sammen. Det er ikke hensigten her, at tale for den opfattelse, at den nye bys borgere blev ens. En sådan ide hører lige som smeltediglen til i afdelingen for meget varmt metal. Smeltedigelanalogien tilskriver byen som sådan og ikke byens handlende individer rollen som uafhængig variabel. I

Mustafa Emirbayers relationelle sociologi er noget sådant at betragte som metafysik. Agens er et partikulært anliggende lokaliseret hos individer og følgelig divers. Sidsel Eriksen når så vidt som til en opfattelse af Grindsted som *"et stærkt gruppeopdelt samfund* (…)*, et klike-klan samfund, hvor foreningstilhørsforholdet kom til at spille en afgørende rolle"* i en segregeret kultur.[557] Hvad enten det nu bunder i forskelle på Grindsted og Skjern eller forskelle mellem en metode, der har foreningen i centrum, og en, der har den personlige relation, er Eriksens resultat således forskelligt fra dette kapitels. I Skjern kunne de religiøse vækkelser fungere som markører for kulturel forskel, men i en smidig struktur, hvor Indre Missions centrale aktører måske i visse sammenhænge stod i modsætningsforhold til de øvrige vækkelser, men hvor samarbejde var lige så fremtrædende. Hvis Emirbayer og Misches indledende citat til kapitel 2 står til troende, at agens altid er en dialogisk proces mellem aktører i kollektivt organiserede rammer for handling, må det også gælde, at den nye bys borgere nok delte sig efter observans, men at de samtidig stod i en løbende gensidighed i forhold til samarbejde omkring politik, interessevaretagelse og økonomi. I deres ageren forhandlede de kultur inden for en fælles strukturel ramme. De religiøse vækkelser var i al deres ideologiske forskellighed udtryk for det samme behov for institutioner og identitet. Heller ikke set i relation til forskningen i de danske vækkelsesbevægelsers sociale rolle og situation bør det overraske, at samspillet mellem de forskellige grupper var mindst lige så fremtrædende som konflikten.

[557] Eriksen, 1999, 78

13. Sammenligninger

> *"Da der var kommet Jernbane til Skjern, og denne By i løbet af kort Tid voksede op fra ingenting til en forholdsvis anselig Plads, var der overhovedet adskillige Ringkøbing-Haandværkere, der udvandrede til denne Nybyggerby."*
>
> Erlang, 1936a, 129

Dette kapitel er en fortsættelse af og opsamling på netværksundersøgelserne i kapitlerne 11-12. Det indledes med en kort behandling af forbindelser mellem de to byer. Derefter følger direkte sammenligninger af formelle og visuelle karakteristika ved de to byers netværk, hvorefter der arbejdes med omvendt fortegn, dvs. således at de to specifikke hypoteser for de to byer i det ovenstående gennemføres vice versa i forkortet form: Erhverv i Skjern og religion i Ringkøbing.

Ringkøbing og Skjern

Denne afhandling angår Ringkøbing og Skjern hver for sig og i sammenligning. De direkte relationer mellem de to byer er ikke det centrale omdrejningspunkt. Det vil alligevel være værd at kaste et blik på kontakterne mellem de to nabobyer, der ligger med ca. 25 kilometers afstand. Fig. 13.1 er et centralt udsnit af en netværksgraf over samtlige eliteudsnittenes aktørers totale antal forbindelser i begge byer (også benyttet som forsideillustration). grafen gengives med navne på de personer, der var involverede i flest relationer på tværs af de to byer.

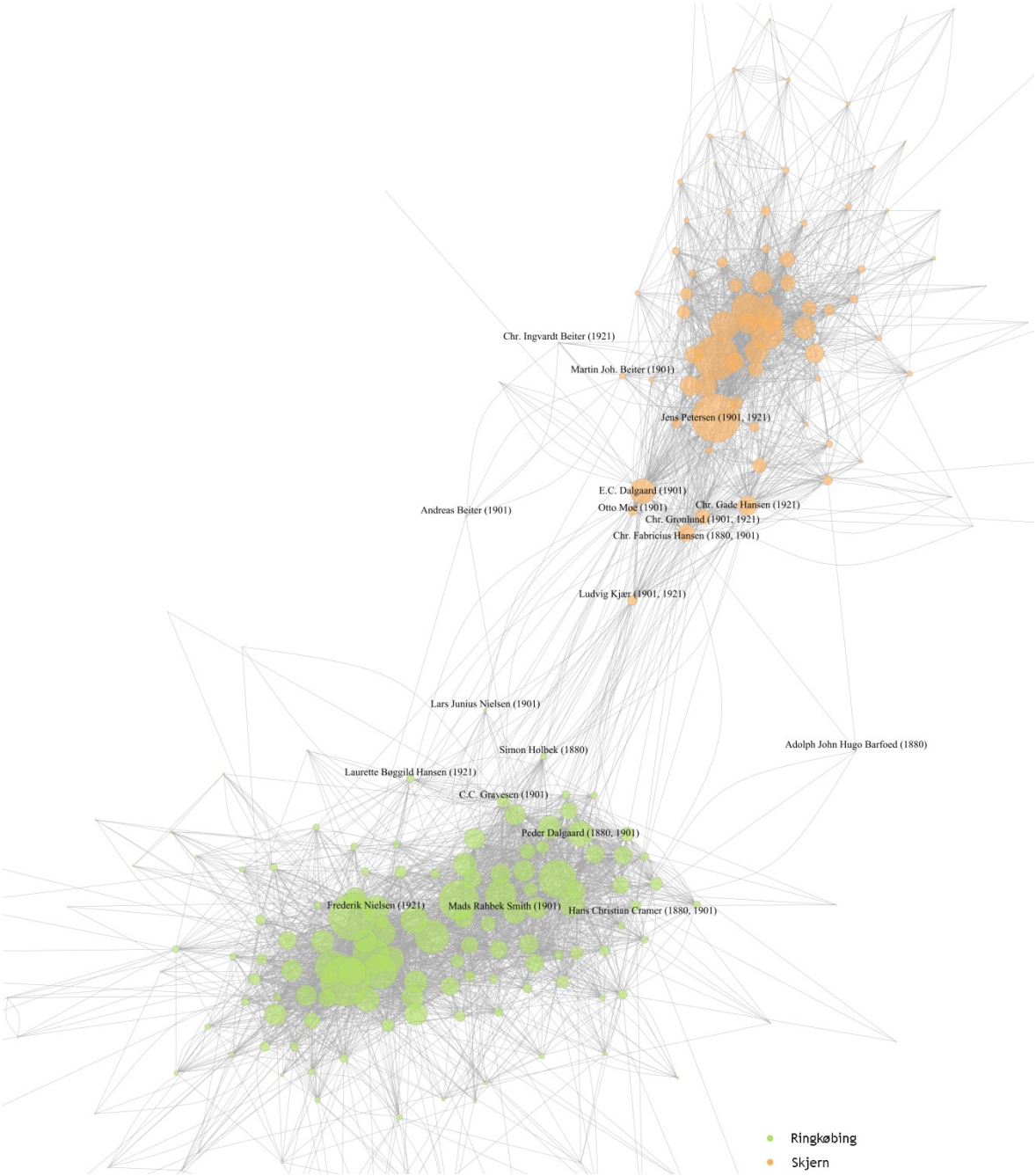

Fig. 13.1 Udsnit af samlet netværksgraf for begge byer, udvalgte navne

Det fremgår, at personer fra Skjern som den mindre af de to byer og som den med færrest edges i denne undersøgelse ved kontakter med den større Ringkøbing næsten kunne ”rives løs” fra den nye bys netværk. Det modsatte gør sig i mindre grad gældende, end ikke for sagfører Hans Christian Cramer, der boede i Skjern i 1880 og indgår i den førende kreds i begge byer, men som her optræder ved sit senere virke i Ringkøbing. Han trækker til gengæld herredsfoged Adolph J.H. Barfoed ned mod Ringkøbing. Sagfører Ludvig Hector Kjær forestod Ringkjøbing Banks afdeling i Skjern fra

1903 til 1925 og var samtidig medlem af bankens ledelse.[558] Han var en ret fremtrædende borger i Skjern, men de mange kontakter til ledende mænd i Ringkøbing, han dermed opnåede, er nær ved at placere ham midt mellem de to byer. Skjerns mest aktive borger i denne undersøgelse, Jens Petersen, optræder på lignende vis. Også han var 1904-06 engageret i Ringkjøbing Bank.[559] I hans tilfælde var det dog vist mest for at lære. I 1906 var han hovedmand i oprettelse af den konkurrerende Skjern Bank. Købmand Chr. Gade Hansen var Skjerns mand i den personkreds, der arbejdede for telefonlinjer fra Ringkøbing til forskellige nabobyer.[560] Jernstøber Simon Holbek rejste som tidligere omtalt fra Ringkøbing til Skjern, hvor flere af denne undersøgelses personer havde økonomiske interesser i forbindelse med hans fallit. Nok så interessant optræder Ringkøbings indremissionske aktører med flere kontakter til Skjern. Laurette Bøggild Hansens mand, læderhandler Peder Hansen engagerede Skjernpræsten Otto Moe som taler i missionshuset i Ringkøbing, og Moes hustru stod fadder til et af Ringkøbing-parrets børn. Tandlæge C.C. Gravesen i Ringkøbing stod i kraft af flere fadderskaber i kontakt med garver E.C. Dalgaard i Skjern. Blandt de øvrige fremhævede personer er familierelationer og tilsvarende nære personlige alliancer baggrund for forbindelserne. Fotograf Andreas Beiter i Ringkøbing var bror til slagtermester Martin Johannes Beiter og farbror til dennes søn og arvtager Chr. Ingvardt Beiter i Skjern. Købmand Frederik Nielsen i Ringkøbing var svoger til hotelejer Chr. Grønlund i Skjern. Isenkræmmer Mads Rahbek Smith i Ringkøbing var søn af papirfabrikant P. Smith i Lem, hvor Skjern-købmanden Chr. Fabricius Hansen havde været førstemand, og de to stod i kontakt i kraft af fadderskaber. Bankdirektør Peder Dalgaard i Ringkøbing var bror til garver E.C. Dalgaard i Skjern, der videre stod i kontakt med slagtermester Lars Junius Nielsen i Ringkøbing ved et enkelt fadderskab.

Sammenligninger

Tab. 13.1-2 giver matematiske mål til sammenligning af de to byers netværk:[561]

	Density*	Diameter	Average path length	Modularity**
Familie	0,008	9	3,484	0,670
Fadderskaber/forlovelse	0,038	11	3,842	0,631

[558] LaCour, 1922, 42; Frøland, 1972, 23
[559] LaCour, 1922, 40
Disse relationer trækker ikke Petersens node ud af Skjern-klyngen, fordi de relativeres af hans mange andre.
[560] Ernst Christensen, (kildelisten)
[561] Denne fremgangsmåde anbefales hos Steketee, Miyaoka & Spiegelman, 2015, 465

Interesser	0,154	5	2,188	0,278
Forretning	0,052	8	2,959	0,394
Alle kategorier	**0,251**	**5**	**2,128**	**0,318**

Tab. 13.1 Matematiske værdier for netværket, Ringkøbing

	Density*	**Diameter**	**Average path length**	**Modularity****
Familie	0,010	5	1,941	0,884
Fadderskaber/forlovelse	0,087	7	3,151	0,488
Stemmeafgivning	0,067	4	2,193	0,228
Interesser	0,167	4	1,903	0,077
Forretning	0,098	6	2,430	0,140
Alle kategorier	**0,430**	**5**	**2,002**	**0,101**

Tab. 13.2 Matematiske værdier for netværket, Skjern
* Idet dublerende edges fusioneres
** Idet dublerende edges bevares

Ved density forstås et mål, hvor antal tilstedeværende edges i netværket divideres med det maksimalt mulige antal. Værdien 0 er således et netværk helt uden edges, mens værdien 1 er et netværk med samtlige mulige edges.[562] Selvom Ringkøbing-materialet har langt flere edges end det tilsvarende for Skjern, fremgår det her, at andelen af mulige forbindelser, der faktisk er til stede, kun er 25,1 % i Ringkøbing mod 43 % i Skjern. Efter det benyttede design og til stadighed med forbehold for de ikke helt identiske kriterier for adgang til undersøgelserne var der altså tale om et mindre integreret netværk i Ringkøbing end i Skjern, hvilket dog for en del er et udtryk for, at Skjernborgerne med de bevarede oplysninger om stemmer står i relation i en kategori mere end tilsvarende for Ringkøbing. At slutte fra dette matematiske karakteristikum til en mere communityopdelt elite i Ringkøbing end i Skjern er imidlertid vanskeligt. Forskellen lader sig med lige så stor rimelighed forklare som et udtryk for større diakroni for undersøgelserne i Ringkøbing.

Diameter og average path length er relaterede størrelser, hvor den første er den længste kortest mulige afstand mellem to forbundne nodes,[563] mens den anden er den gennemsnitlige kortest mulige afstand mellem samtlige kombinationer af to nodes. Større tal i disse værdier indikerer netværk med opdeling i communities, mens lave

[562] Hannemann & Riddle, 2011b, 341-42
[563] Hannemann & Riddle, 2011b, 343

værdier indikerer integrerede netværk. Som forventet findes de længste stier i begge byer i netværkene for familie og fadderskaber, der også ved deres visuelle indtryk og ved analyserne af kliker og communities fremtræder som de mest opdelte. De to byer har for disse mål ret ensartede karakteristika, hvilket spejler de ret ensartede konklusioner med communityopdeling for familie og fadderskab, men stærkt præg af fællesskab og samarbejde i interessevaretagelse og økonomi. Modularity er en værdi mellem 0 og 1, der knytter til identifikation af communities. Her er tale om en kompliceret matematisk afsøgning af nodes med flere relationer til nært knyttede nabonodes end andre, vel at mærke under hensyntagen også til den pågældende nodes degree.[564] Høj modularity indikerer et communityopdelt netværk, mens lav værdi indikerer integration. Den mest iøjnefaldende forskel på de to netværk findes her, hvor Ringkøbing har væsentligt højere værdier end Skjern, især hvad angår interesser og i nogen grad forretning. I relation til det følgende bliver spørgsmålet således, om tabellernes indikation af løsere sammenvævet og mere gruppeopdelt netværk i Ringkøbing end i Skjern ligger i forlængelse af McHughs i indledningen til del II refererede sondring. Havde den gamle købstad virkelig en bredere sammensat og mere communityopdelt elite med gamle og nye strukturer i interaktion og eventuelt i konkurrence? Tab. 13.1-2 indikerer noget sådant. Det forekommer ikke rimeligt at forklare Ringkøbings tre gange højere score for modularity end Skjerns alene med henvisning til flere generationer i spil i købstaden?[565]

Netværksgrafernes samlede visuelle karakteristika peger i den retning, at begge byers førende kredse var tæt knyttede i ganske nære relationer uden markante opdelinger i grupper eller communities. De væsentligste forskelle har at gøre med uens situation for synkroni og diakroni. Netværksanalyserne er i princippet udarbejdede efter et synkront design, hvor alle forbindelser behandles sammen uden noget forsøg på opdeling efter tid. I Skjern afspejler dette metodiske valg sig i netværksgrafer, der i det store og hele gør et synkront indtryk med en struktur med store aktører i midten med de mindre i cirkelstruktur rundt om, mens kun grafen for det samlede materiale også har diakrone træk. For Ringkøbing er det anderledes. Her er der i flere kategorier tydeligt tale om en aflang struktur med de tidlige aktører i den ene ende og de sene i den anden.[566] Her må det erindres, at hvor Skjern ved undersøgelsesperiodens start stort set opstod fra intet, havde Ringkøbing anno 1880 en gruppe af ældre centrale borgere, der allerede havde et langt livs forbindelser bag sig. De forskellige

[564] Hannemann & Riddle, 2011b, 354
[565] Med disse få karakteristika er mulighederne langt fra udtømte. Erickson, 1997, 151-57; Steketee, Miyaoka & Spiegelman, 2015,461-63. Des mere avancerede matematiske mål, der bringes i anvendelse, des mere grelt bliver forholdet mellem kildernes bias og ukomplette sammensætning og matematikkens logiske nødvendighed imidlertid.
[566] Tilsvarende konstatering i Thomsen, 2015, 39-40

kildegennemgange går både før 1880 og efter 1921, hvorfor Ringkøbing-materialet reelt spænder over en længere periode end Skjerns. Hverken den formelle sammenligning af matematiske karakteristika ved de to byers elitenetværk eller sammenligningen af netværksgraferne giver således stærke informationer om forskel. Først når de lokalhistorisk specifikke hypoteser fra de to foregående kapitler gøres til genstand for sammenligning og i det følgende spejles i de to byer vice versa, træder forskellene på købstaden og den nye by frem.

Med omvendte fortegn I: Religion i Ringkøbing

Opsamlingerne i dette kapitel vanskeliggøres i sagens natur af de forskellige hypoteser, der gøres til genstand for undersøgelse for de to byer. Dette er en nødvendig pris for delspørgsmål med perspektiv og lokal relevans. Med henblik på trods alt at etablere sammenlignelighed foretages over de næste sider analyser, der spejler netværksanalyserne med et blik på religion i Ringkøbing og erhverv i Skjern.

De religiøse vækkelsers store rolle i Skjern, har ikke direkte modstykke i Ringkøbing, men det betyder ikke, at religionen var fraværende i købstaden. Som bilag 13.1 gengives en versionering af det samlede Ringkøbing-netværk med de førende borgere kodede for religiøst tilhør. Farvekoderne følger de benyttede i kapitel 12 om Skjern.[567] De mange "tomme" nodes (hvor navnene af hensyn til læsbarheden ikke gengives) repræsenterer aktører uden afklaret religiøst tilhør eller præference.

[567] Denne graf afspejler ikke samme grundige afsøgning af tilhør som de tilsvarende for Skjern. Enkelte yderligere kodninger kunne muligvis tilvejebringes.

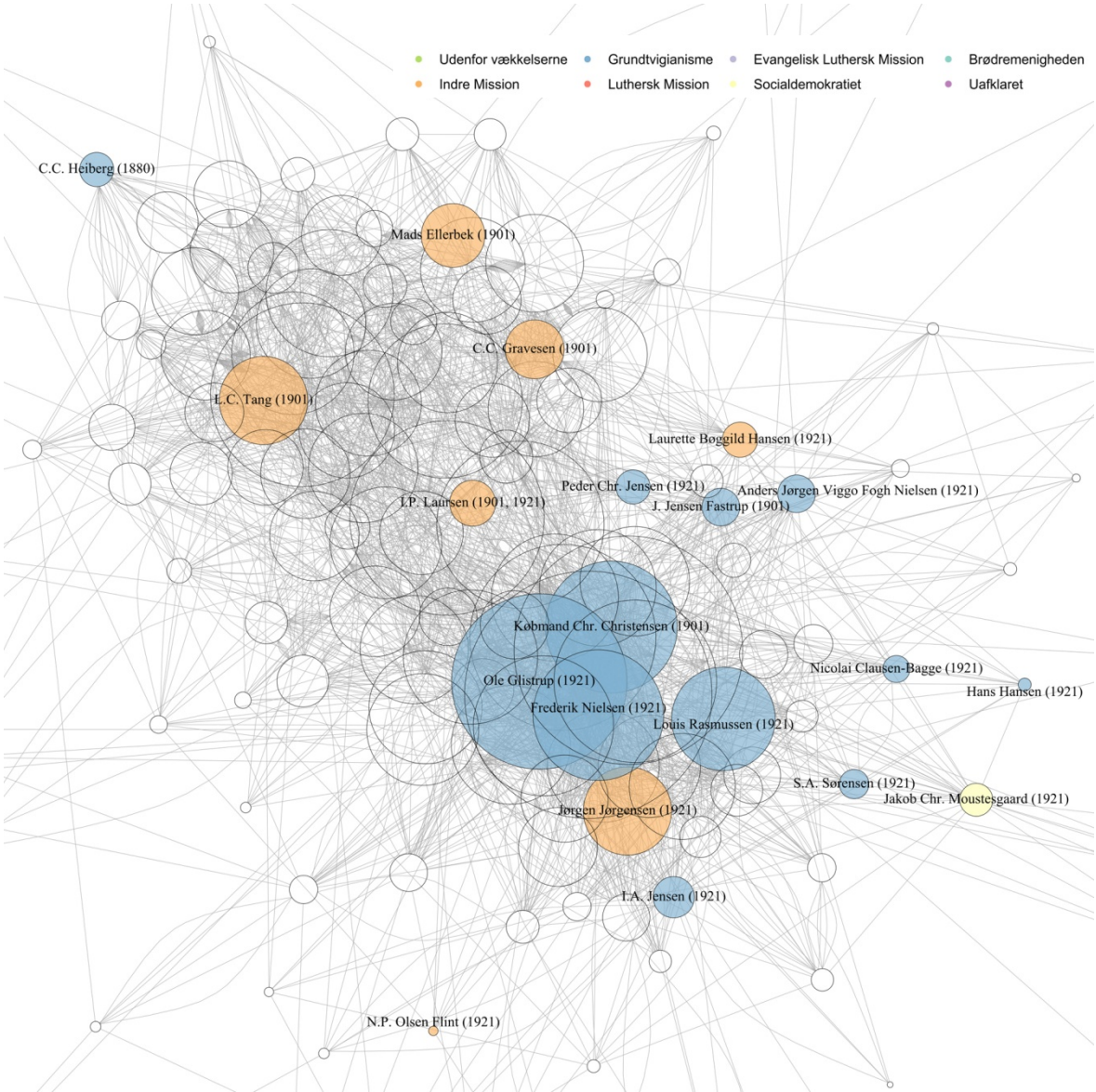

Fig. 13.2. Kendte religiøse tilhørsforhold i Ringkøbing, centralt udsnit

To af Skjerns 4-5 religiøse vækkelser var også til stede blandt Ringkøbings førende borgere. Grundtvigianismen, der som tidligere nævnt har ret dybe rødder i Ringkøbing, var repræsenteret med byens valgmenighed, der i undersøgelsens sene afsnit mobiliserede støtte også blandt nogle af de meget centrale personer. Men også Indre Mission optræder i et vist omfang i fig. 13.2 med en række mellemstore og bemærkelsesværdigt spredte aktører. Blandt disse optræder to i kontinuitet til de ældre religiøse vækkelser i Vestjylland. Sagfører L.C. Tang af *"den her paa Egnen saa kendte og dygtige Slægt,"*[568] der i 1800-tallets første halvdel stod i nær kontakt til Brødremenigheden, var aktiv i Kronprins Frederiks Fond,[569] industriforening, Ringkjøbing

[568] La Cour, 1922, 20
[569] Hvor velhavere fra et større vestjysk område, flest fra Ringkøbing, bevilgede penge til enker efter redningsmænd og fiskere på vestkysten.

Bank, Ringkjøbing Sparekasse og i beplantning af Løvstrup Plantage, hvor i øvrigt grundtvigianeren, apoteker C.C. Heiberg var førstemand.[570] I 1884 skænkede han grund til opførelse af missionshuset "Nazareth", og han nævnes flere steder som aktiv i Indre Mission.[571] Karetmager Mads Ellerbek tegner en lignende profil. Karetmagerens søn S.A. Ellerbek blev lægemissionær i Kina og drev det så vidt, at han blev portrætteret i en bog, der udkom på Indre Missions forlag.[572] Her italesættes en kristen slægtsvelsignelse som en kontinuitet fra engagement i brødremenigheden i Harpøth-familien,[573] som karetmageren var giftet ind i, over karetmageren selv, der var karakteriseret ved *"kirkeligt indstillet, gammel gudsfrygtighed, men uden kraftig bekendelse"* til lægemissionæren, der i sin ungdom blev vakt af ingen anden end Otto Moe på besøg som taler i Ringkøbing.[574] Blandt de øvrige tegnede især murer Jørgen Jørgensen, der var født på landet, og som mod periodens slutning etablerede sig som håndværksmester i købstadens nye kvarter, en profil mere lignende de mange trosfæller i Skjern. Det er karakteristisk, at disse personer ikke optræder med naboskaber i grafen.

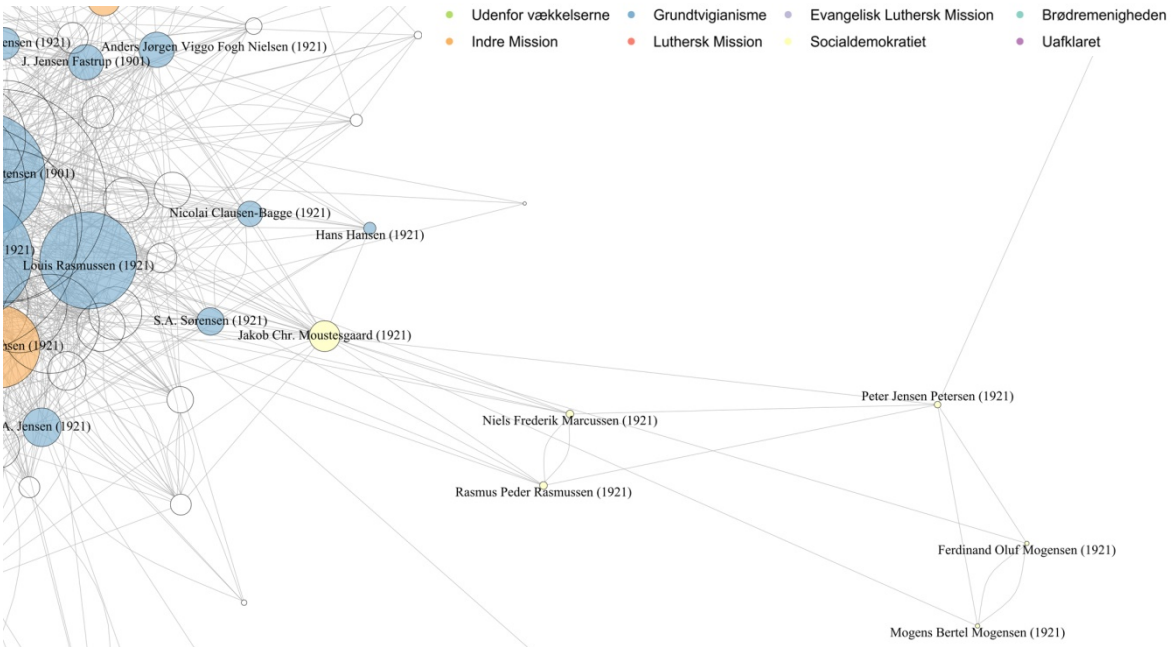

Fig. 13.3. Kendte religiøse tilhørsforhold i Ringkøbing, udsnit

Murermester og skorstensfejer Jacob Chr. Moustesgaard, der optræder med farvekode for Socialdemokrati i fig. 13.2-3, var broker mellem grafens centrale strøg og et lille

[570] Kaae, 1973
[571] A100; Ringkjøbing Søndagsskole, 1932, 9; Bøgner, 1944, 102; Jørgensen, 1957, 29
[572] Optræder både i gæstebog og fotoalbum hos mølleejer Jens Petersen i Skjern, der også havde personlige forbindelser til Kinamission. SKJ816; RSM10904
[573] Harpøthfamilien stod i slægtskab med folkene på gården Ladekjær, et religiøst hotspot i Skjern Sogn, Overgaard & Thyssen, 1970, 257-62
[574] Larsen, 1958, 7-15, citatet s. 15

community bestående af seks socialdemokrater, der ikke har ret mange andre relationer i det undersøgte materiale end nogle få interne. Denne struktur ligner Skjerns tilsvarende ikke alene derved, at socialdemokraterne har få relationer og næsten kun til hinanden, men også ved, at en enkelt iblandt dem omkring 1920 stod ved indgangen til et langt offentligt liv, der for størstedelen falder uden for denne undersøgelses periode (Chr. Risvig i Skjern). Moustesgaard etablerede sig i 1923 og var mester for en række private og offentlige bygninger.[575] Han var socialdemokrat – i det mindste i de unge år – men han var samtidig engageret i den grundtvigske frimenighed. Ved byrådsvalget i 1917 gjorde Socialdemokratiets avis læserne opmærksomme på, at et kristeligt grundsyn og afholdenhed fra alkohol udmærket kunne kombineres med partiets sag ved en stemme på Moustesgaard.[576]

De religiøse tilhørsforhold er således ikke uden perspektiv i Ringkøbings førende kredse i årtierne omkring 1900. Blot indtager de ikke nær samme strukturerende rolle som i Skjern, hvor deres rækkevidde i langt højere grad er en undersøgelse værd. Den indre mission var til stede i Ringkøbing, men dens aktører blandt byens førende kredse stod ikke i særligt nær kontakt, grundtvigianismen kom tættere på at afspejle øvrige relationer, mens de øvrige vækkelser ikke var til stede i byens elite.

Med omvendt fortegn II: Erhverv i Skjern

Som bilag 13.2 gengives en netværksgraf over samtlige relationer i den førende kreds i Skjern kodet efter erhverv svarende til netværksanalyserne for Ringkøbing i kapitel 11. Materialet afklarer flere forskelle i sammenligning med den tilsvarende graf for Ringkøbing i Bilag 11.6.

[575] A168; RIM9043A1-44; Clausen-Bagge, 1943, 62; Mortensen, 1991
[576] Ringkjøbing Amts Social-Demokrat 12/3 1917
For perspektiv på afholdenhedsbevægelsen i Socialdemokratiet: Eriksen, 1988

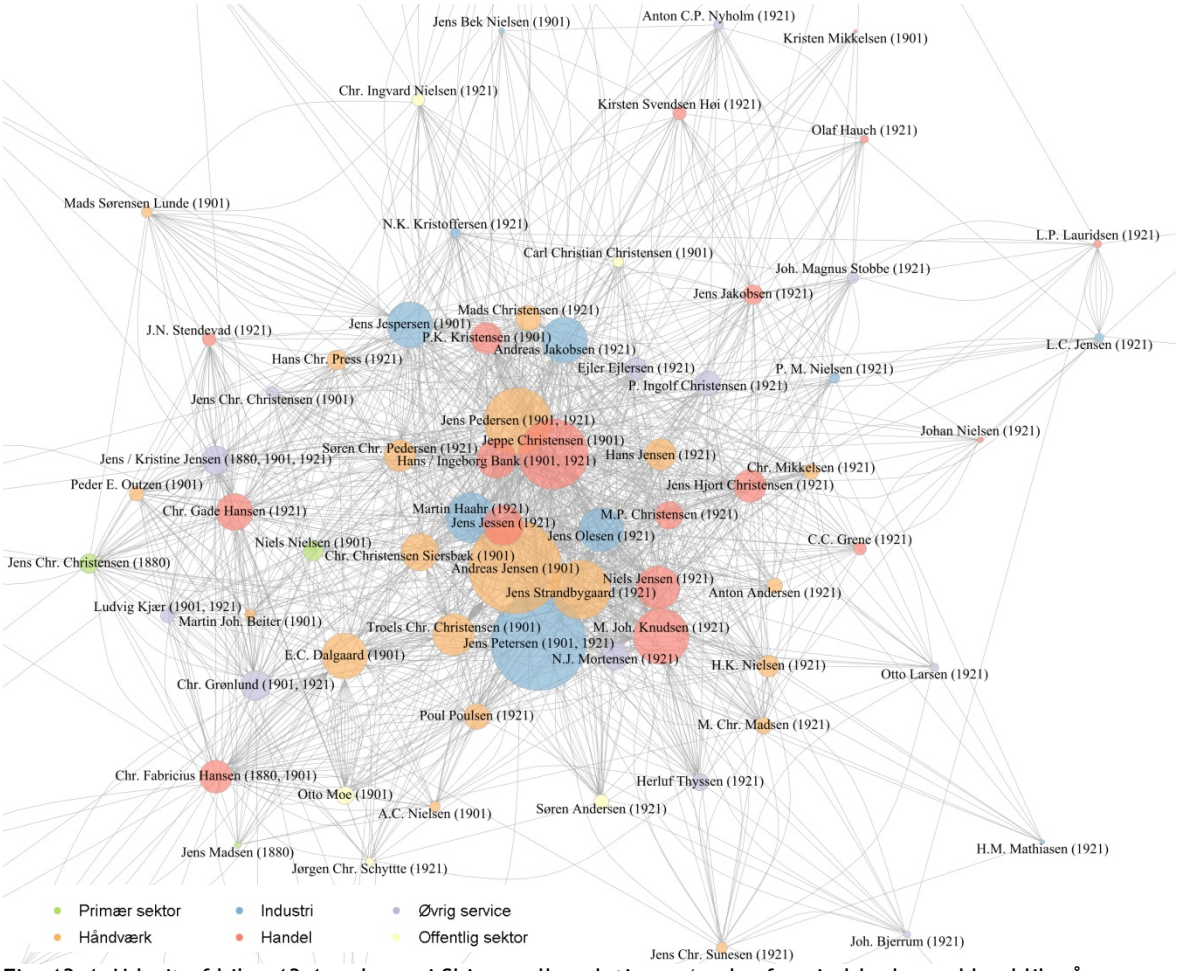

Fig. 13.4. Udsnit af bilag 13.1, erhverv i Skjern, alle relationer (nodes formindskede med henblik på læsbarhed)

I det centrale udsnit er det først og fremmest tydeligt, at håndværket i Skjern i modsætning til Ringkøbing var en dominerende sektor. Det har både flere og større cirkler, og placeringerne indikerer tæt integration med byens øvrige centrale aktører. Endvidere er det forskelligt fra Ringkøbing, at håndværket i denne den eneste af Skjern-graferne, der har en tilnærmelsesvist diakron karakter, næsten er mere til stede blandt de tidlige aktører mod "sydvest" end blandt de sene mod "nordøst". Industrien ser også ud til at indtage større pladser i den nye bys elitenetværk end i Ringkøbings, men her må det tages i betragtning, at der er tale om mere lokalt orienterede brancher som mølleri og savskæreri. Handelen og især den øvrige service, der er meget beskeden i fig. 13.4, spiller tydeligt mindre roller i Skjern end i Ringkøbing. Af gruppering efter erhverv findes der ingen antydning i grafen.

Navn	Degree	Betweenness	Indeks	Erhverv
Jens Petersen	192	344	100	Mølleejer
Andreas Jensen	187	130	39	Snedkermester
Jeppe Christensen	141	186	74	Boghandler
Jens Pedersen	134	316	132	Snedkermester
Jens Strandbygaard	119	81	38	Bogtrykker
M. Joh. Knudsen	112	107	53	Købmand
Martin Haahr	100	63	35	Elværksejer
E.C. Dalgaard	92	112	68	Garvermester
Jens Jespersen	92	166	101	Savværksejer
Andreas Jakobsen	92	120	73	Savværksejer
Jens Olesen	89	27	17	Møller
Niels Jensen	87	73	47	Træhandler
Troels Christensen	84	21	14	Tømrermester
Jens Jessen	81	39	27	Tømmerhandler
Hans / Ingeborg Bank	79	108	76	Tømmerhandler
Chr. Christensen Siersbæk	75	17	13	Karetmagermester
Chr. Gade Hansen	74	188	142	Købmand
Chr. Fabricius Hansen	66	201	170	Købmand

Tab. 13.3. Centralitetsmål for de 18 personer med flest relationer i erhvervsnetværket, Skjern

Tab. 13.3 viser de samme centralitetsmål som tab. 12.9 men farvekodet for erhverv, ikke religion. Håndværket fylder meget blandt topscorerne og meget mere end det tilsvarende billede i Ringkøbing, mens også industri og handel er rigt repræsenterede. I den tilsvarende figur for Ringkøbing, tab. 11.8, spiller også den øvrige service og den offentlige sektor centrale roller. Disse kategorier er end ikke til stede her.

Når alle aktørers relationer i dette netværk omregnes til procent og sammenlignes med de tilsvarende tal for Ringkøbing, står det klart, at der er forskel.

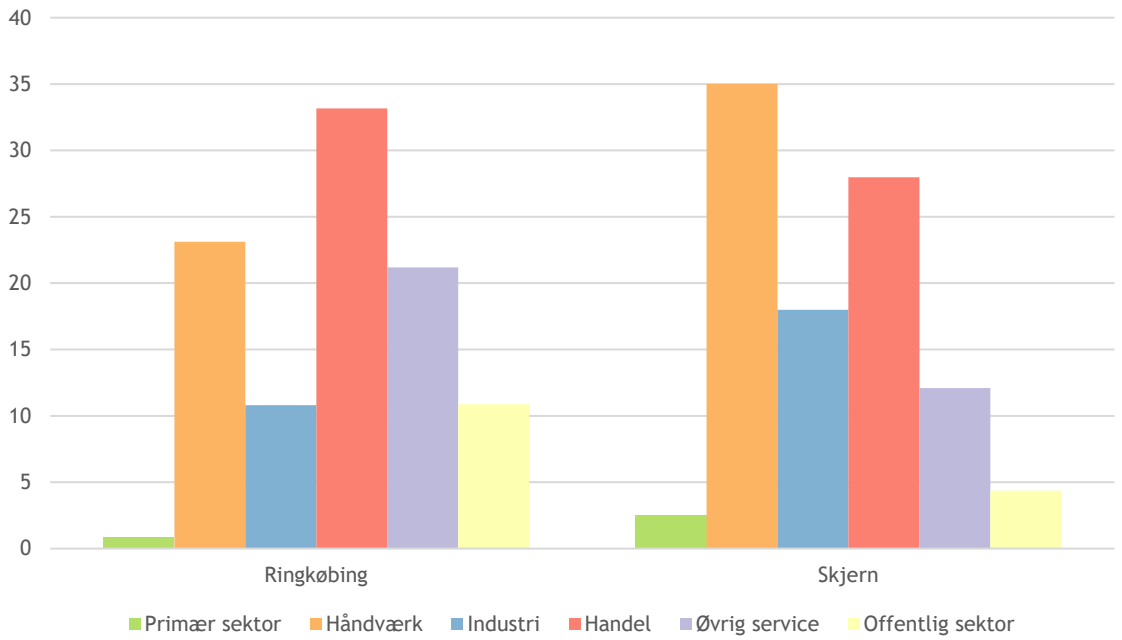

Fig. 13.3. Eliteaktørers samlede degree fordelt på erhvervssektorer, i %

I den etablerede købstad var handelen den centrale sektor, mens den øvrige service med dens sagførere, finansfolk, læger og lignende gjorde håndværket rangen stridig, hvad andenpladsen angår. I den nye by, der gik ind i perioden som et ubeskrevet blad uden en allerede etableret elite, blev håndværket tidligt og markant den bærende sektor. Handelen indtog andenpladsen, mens det mere brede spektrum i den øvrige service ikke opnåede den samme betydning som i købstaden. Materialet indikerer således, at købstaden og den nye by gav deres borgere forskellige muligheder for aktivitet og agens. Dog ikke i rammer af total modsætning, og i øvrigt må denne pointe nuanceres diakront. Her er formentlig tale om en meget stor forskel i undersøgelsens tidlige periode, mens forskellene omkring 1920 var under udligning.

Afslutning

Flere tråde samles i dette kapitel, hvor netværksanalyserne for én by ad gangen i kapitlerne 11-12 gøres til genstand for fornyet sammenligning. Tab. 13.1-2 balancerer på grænsen mellem indikation for analyse og matematisk abstraktion, og de antyder kun til en vis grad, at der var forskelle på de to byers elitenetværk. Denne antagelse tager form og indhold, når de foregående kapitlers specifikke spørgsmål drages ind og stilles med modsat fortegn de to byer imellem. Mens erhvervssektorerne i Ringkøbing og måske endnu mere de religiøse vækkelser i Skjern ifølge undersøgelserne i kapitlerne 11-12 spillede sammen med netværksstruktur i de to byers førende kredse, resulterer de modsatte konstellationer i netværksgrafer uden gruppering eller communities efter de benyttede farvekategorier, eller med andre ord i afkræftelse af hypoteserne. Kapitel 13

etablerer således den centrale konklusion, at de to byer, der optræder som meget ens, når de betragtes i afhængige variabler, over centrale strøg var ganske forskellige som uafhængige betragtede.

14. Aktører med agens

> *"Yet the precise role of local leaders in urban economic growth has been understudied by historians, especially in small towns, where elites were more informal and documentation sparser."*
>
> Clark, 2005, 170

I dette afsluttende kapitel kulminerer afhandlingens bevægelse fra søjlediagrammer og gennemsnit over netværksdiagrammer og gruppefokus til personportrætter og aktører.[577] På baggrund af etablerede rammer med såvel de socioøkonomiske strukturer, der er genstand for afhandlingens del I, som netværksanalyserne og de sociale forhold i byernes eliter, der er genstand for del II til dette punkt, perspektiveres og uddybes forskelle og ligheder mellem de to byers sociale situation i perioden 1880-1921. Personlige perspektiver bliver her efter intentionen andet og mere end lokalhistoriske kuriosa. Kapitlet byder på en række eksempler med perspektiv til netværksanalysernes armlægning med magt og elite: Hvordan fungerede magt og indflydelse på individuelt niveau? Hvordan administrerede de enkelte centralt placerede aktører deres muligheder og deres indflydelse – hvordan praktiserede de governance i netværk? Kapitlet er en bestræbelse på at fortøje afhandlingen i den lokale historie. Hvor let eller hvor svært er det at finde de abstrakte analyser med database, GIS og SNA spejlet i den almindelige historie, sådan som den mere umiddelbart træder historikeren i møde fra lokale historiske samlinger, aviser og lokalhistorisk litteratur? Kan personlige portrætter i sammenligning og kontrast uddybe de parallelle forhold i økonomi og socialstruktur? Og lader de forskellige rum for individuel handling i købstaden og den nye by sig eksemplificere og nuancere? Ja, viser det sig. De følgende portrætter er kun de få mest analytisk potente blandt mange mulige. Afhandlingens maksimale omfang sætter grænsen her, ikke materialet.

Kapitlet er ikke brud med men forlængelse af det centrale argument i del II, hvor Mustafa Emirbayers begreber om agens og struktur sætter rammerne: *"Social actors themselves, in game like transactions within ever-changing contexts, do all of the acting in social life, not some imaginary entities within or without them."*[578] Det står desuden i forbindelse med såvel den danske forskning i den lille bys moderne

[577] En versionering af dette kapitel udkommer som artikel i *opdatering – årbog for Vardemuseerne og Ringkøbing-Skjern Museum 2020* sidst på vinteren 2021.
[578] Emirbayer & Goodwin, 1994, 1442-46; Emirbayer, 1997, 305-09 (citatet s. 307)

historie som uafhængig variabel, der som introduceret i kapitel 1 har blik for den enkelte aktør, og med den britisk dominerede byhistoriske governanceforsknings fokus på pluralitet i alliancer og intentioner som refereret i kapitel 2.

Under hver af de følgende overskrifter optræder én til fire af aktørerne fra de to byers elitepopulation enten i kronologiske forløb eller i sammenligning mellem de to byer. Hvert afsnit slår et tema til perspektiv og illustration an. Derefter præsenteres de pågældende personer nøjere ved hjælp af oplysninger fra netværksanalysernes kildemateriale samt med et portrætfotografi og et foto med relation til den pågældende persons erhverv eller bolig. Disse lokalhistoriske introduktioner kombineres med et bilag med egonetværk med den pågældende persons edges i netværksanalyserne (se læsevejledningen i kapitel 9). Afslutningsvis knyttes der for hvert afsnit tilbage til eksemplets perspektiv som baggrund, nuance eller uddybning af denne eller hin analytiske pointe.

Købmænd af den gamle skole – handel og produktion

Ved indgangen til denne undersøgelses periode var den lille by karakteriseret ved, at dens økonomi hvilede solidt på relationer til det nærmeste opland – den var et centralsted. Landbrugets omlægning fra selvforsyning med beskedne elementer af markedsøkonomi til andelstidens specialiserede eksportproduktion var endnu kun i sin vorden, jernbane og landeveje var nye og havde endnu ikke ført til et mere netværksbaseret bysystem, og den industrielle produktion var stadig lille i forhold til den lokalt orienterede, der, som det skal illustreres med dette afsnit, i høj grad foregik på købmandsgårdene. Købmand Christen Skikkild (1818-1903) var blandt de førende i sin generation i Ringkøbing. Købmand Chr. Fabricius Hansen (1821-1910) var den første i Skjern.

I det ovenstående er det flere steder fremhævet, hvordan tætte relationer mellem Ringkøbings købmandsfamilier var en central struktur endnu mod slutningen af 1800-tallet. Christen Skikkild repræsenterer en variation over dette tema, idet han flyttede til Ringkøbing fra landet og først via ægteskab og fadderskaber etablerede sig i byens handelselite. Johannes Smith, der opererede i en uforpligtende essayistisk lokal- og slægtshistorisk stil, har i denne forbindelse foreslået en hel lovmæssighed: *"En mand kommer ind fra landet. Han har handelsblod i aarerne, han er flittig og nøjsom og bevarer til sine dages ende den rette forstaaelse af, at mange bække smaa gør en stor aa.* (…) *Sønnen, der fører forretningen videre, er kommet lidt lettere til det hele. Han får lidt større og friere syn paa meget, og maaske driver han det vidt.* (…) *Næste generation spredes for alle vinde. De kan blive udmærkede som sagførere, fabrikanter eller embedsmænd – en enkelt bliver maaske kunstner – men* (…) *handelsblodet er*

blevet for tyndt og interesserne for spredte.”[579] Er generaliseringen lovlig manifest her, må man dog give Smith (der med ordene om tredje generation meget elegant også sigter til sig selv) ret i, at hans observation passer godt på en række af Ringkøbings familier, ikke mindst Skikkild.

Christen Skikkild tog navn efter sit fødehjem, en større gård på den gode lerjord nord for Holstebro. Han blev udlært ved handelen i Tangs købmandsgård i Ringkøbing, hvor han ifølge de meget informative erindringer, han skrev sent i sit liv,[580] knyttede personlige kontakter også i de hustedske købmandsgårde og til den jævnaldrende senere købmand og kæmner Peder Dalgaard. Skikkild rådede over en betydelig arv og kunne allerede i 1840'erne etablere sig med købmandsgård i Algade og gifte sig med købmand Langes søster Anne Severine, hvorved han bragte sig i svogerskab med familien Mølgaard i ejendommen skråt over for sin egen. Som det fremgår af kapitel 11, hvor han er topscorer for fadderskaber, og af hans egonetværk i bilag 14.1 var Skikkild gennem sit lange liv en flittig fadder og forlover, der meget målrettet koncentrerede sine relationer omkring sin egen og de øvrige etablerede handelsfamilier. Den røde farve for interessefællesskab er til gengæld kun meget sparsomt til stede.

Fig. 14.1. Købmand Christen Skikkild (RIM2778X43)

[579] Smith, 1952, 3-4
[580] RIM5379

I erindringerne beskriver Skikkild den meget sammensatte handel og produktion i købmandsgården i årtierne frem mod 1880. Handelen var baseret på omegnens bønder, og den foregik for en stor del i naturalier, der skulle forarbejdes til videresalg. F.eks. støbte købmandens folk lys af talg fra bøndernes slagtning af får og okser. I lighed med, men også i konkurrence med byens øvrige købmandsgårde etablerede Skikkild tobaksfabrik, og i en årrække drev han brænderi. Følgende lidt besynderlige anekdote kan illustrere den gamle købmandsgårds alsidige økonomi: En dreng havde købt en pisk, men han havde lovet ikke at bruge den på dyr. Nu lå der imidlertid en sæl i Skikkilds købmandsgård. Den var død, må man forstå, for drengen fik lov til at piske den en enkelt gang.[581] Der er meget langt fra denne situation, hvor købmanden køber havpattedyr for at koge tran til videresalg, til situationen allerede ved udgangen af denne undersøgelses periode, hvor købmandens handel for en stor del bestod i at videresælge industrielt fremstillede produkter leveret pr. jernbane. Christen Skikkild måtte da også ændre sin forretning. Han havde blik for det nye, og han gjorde det til sit speciale at være først i Ringkøbing til at introducere artikler som kunstgødning, petroleum og soda. Omkring 1890 overdrog han købmandsgården til sønnen C.C. Skikkild, der drev den videre som en anselig forretning, indtil han forlod Ringkøbing i 1913.[582]

[581] Smith, 1947, 12
[582] A319; Smith, 1952

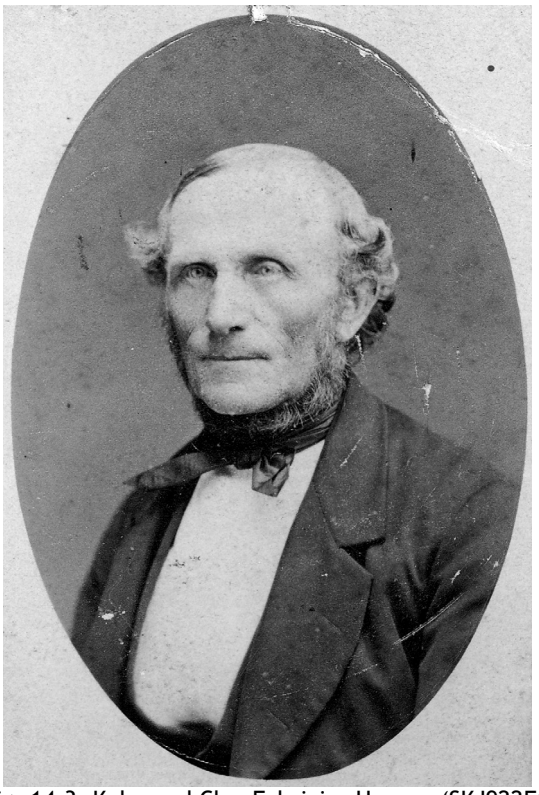

Fig. 14.2. Tidligt foto fra Algade med Skikkilds købmandsgård i forgrunden til venstre (RIM5024F1)

Christian Fabricius Hansen[583] blev født i Slesvig. Tidligt i livet bragte skæbnen ham til Vestjylland, hvor han var plejebarn hos sin onkel, C.N. Vilstrup, der var præst i Borris, og som var af Krarup-slægten, der spillede en stor rolle i Vestjylland i 1700- og 1800-tallet.[584] Hansen var først i handelslære i København,[585] dernæst i lære som drejer i Ribe. I 1846 kom han til Nymølle i Lem Sogn, hvor han var bogholder hos en af tidens førende vestjyske forretningsmænd, den navnkundige P. Smith, der både var papirfabrikant, amtsrådsmedlem, smugler og meget andet.[586] I 1861 giftede Hansen sig med Ulrikka Rauhe, der var datter af ejeren af herregården Hennegård. Det var med andre ord en ung mand med forbindelserne og sikkert også kreditværdigheden i orden, der etablerede sig i Skjern. Ikke sært at en af hans gamle tjenestefolk mange år senere refererede til ham som *"saadan en Slags halvfin Mand."*[587] Hansen etablerede i 1855 sin handel under beskedne former i det, der efterhånden skulle blive den sydlige del af den

[583] Omtalen af Hansen i det følgende er en kraftigt forkortet bearbejdning af Ringskou, 2017a, der for en stor del hviler på RSM10857.
[584] Pedersen, 1909
Repræsenteret i denne undersøgelse af kreditforeningsbogholder J.B. Krarup i Ringkøbing
[585] Andersen, 1952, 1
[586] Smith, 1967; Hansen, 1949, 155-164
[587] Alkjærsig, 1944, 54

nye by Skjern.[588] Han udvidede med køb af gård og matrikler, og i 1862 – året med næringsfrihedens indførelse – skiftede han sin høkerbevilling ud med en rigtig købmandsbevilling som dem, der var fundamentet for købstadens handlende.

Fig. 14.3. Købmand Chr. Fabricius Hansen (SKJ922F1)

De få varer, bønderne fra et stort område købte hos købmanden, blev betalt med overskudsproduktion fra gårdenes forgrenede produktion. Meget måtte bearbejdes, før det kunne sælges videre. Bøndernes smør var af varierende kvalitet, og det skulle ældes og renses. Honning blev leveret i klumper med bivoks og døde bier, så det måtte gennemgå en række arbejdsprocesser, før mjød og voks var klar til salg. Og ligesom hos Skikkild måtte også Hansens folk forvandle talg til tællelys ved lysestøberbordet.[589] Hansen spillede en aktiv rolle i de første faser af den nye bys udvikling: I 1868-69 var han sognerådsformand, i 1875 var han medstifter af sognets sparekasse, hvor han sad i bestyrelsen indtil 1881 og derefter i en årrække virkede som revisor. Han forærede jord til opførelse af Indre Missions missionshus og til et ting- og arresthus.[590] Da jernbanen kom til Skjern, må Hansen have set det som en stor fordel for sin forretning. I 1887 indhentede han tilladelse til anlæg af et læssespor ved købmandsgården.

[588] De nye byers første udvikling var ikke sjældent knyttet til en høkerbevilling i 1850'erne. Tork, 1947, 152-56; Stilling, 1987, 435
[589] SKJ709X62; Petersen, 1927, 55-58; Alkjærsig, 1944 42-45; 47-48; Andersen, 1952, 4-6; Clausen, 2005, 47-51
[590] Schoppe, 1915, 23, 28; K.F.U.M. i Skjern, 1923, 16; Petersen, 1927, 47

Fig. 14.4. Chr. Fabricius Hansens købmandsgård med landevejen syd ud af Skjern (RSM10857F16)

Men i 1890'erne, da udviklingen for alvor tog fart nord for Christian Fabricius Hansens gård, fik den gamle købmand andre interesser. Stadig mere af hans tid gik i den have, hvor han allerede i 1875 havde plantet de første træer,[591] og da Hansen døde i 1910, lå hans offentlige virke og hans tid som en førstemand i den vestjyske handel uden for købstæderne allerede mange år tilbage. Chr. Fabricius Hansen var pioner af den nye bys første generation, men han ville eller kunne ikke tage del i den anden generations hastige udvikling. Den nye generation kom for de flestes vedkommende fra beskedne kår, mens Hansen var rundet af Vestjyllands gamle overklasse, der som omtalt i kapitel 4 kunne virke uden væsentligt urbant indslag. I de gode år købte Hansen ager og eng til sin købmandsgård. Anderledes med den næste generation. De investerede deres overskud i byhuse med tårne og spir. Hansens kulturelle profil var således en anden end de yngres, men som hans egonetværk i bilag 14.2 viser, stod han på den anden side ikke isoleret. Han var således svigerfar til skræddermester Poul Poulsen, der stod centralt i den indremissionske kreds. To døtre og flere blandt hans tyende var aktive i Indre Mission.[592] Han selv derimod døde som "fritænker"[593] – ikke en positivt ladet betegnelse i tidens indremissionske sprogbrug. Det mest bemærkelsesværdige i denne

[591] Andersen, 1952, 8
[592] K.F.U.M. i Skjern, 1923, 16-17
[593] Per Vigs samlinger

sammenhæng er imidlertid, at købmand Hansen ikke optræder med en eneste forbindelse i kategorien for interessefællesskab.

De næsten enslydende oplysninger om arbejdet ved købmændenes lysestøbeborde står som et billede på sammenlignelighed mellem Skikkild og Hansen. Men det var ikke kun ved deres forretningsmodel, de to købmænd lignede hinanden. Begge var første generation i byen, rundede af det større hartkorn med forbindelser til, hvad der var tilbage af vestjysk godsejermiljø (og det var ikke meget i sammenligning med resten af Danmark). Materialet indikerer videre, at forbindelser ved giftermål og fadderskaber var meget vigtigt for dem begge. Til gengæld stod de også begge uden for de mange foreninger, der var den næste generations centrale institution for relation og alliance. I lighed med konklusionen i kapitel 8 giver dette anledning til at pege på, at købstadens rodfæstede strukturer ved indgangen til denne undersøgelses periode ikke var anakronisme. Hvis de var, ville den nye bys første købmand ikke i så bemærkelsesværdig grad have etableret sig med en virksomhed, der til detaljen lignede hans jævnaldrende kollegas i købstaden.

Førstemænd – doktoren og mølleren

Det lader sig ikke gøre at fremdrage enkeltpersoner i Ringkøbing omkring forrige århundredeskifte uden at omtale Erik Holst (1828-1907), der med et citat fra Ludvig Mylius-Erichsen var *"Byens ikke udnævnte Æresborger, men Æresborger alligevel."*[594] I Skjern gør noget lignende sig gældende for mølleejer Jens Petersen (1863-1932), der måske knap nok indtager rollen ligeså eksplicit i den nye bys lokalhistorie som Holst i købstadens. Til gengæld dokumenterer netværksanalysen i kapitel 12, at han var uomgængelig.

Erik Holst var præstesøn fra Mors. Som ung mediciner fik han ansættelse som stadslæge i Korsør, hvor han under en koleraepidemi i 1857 gik imod autoriteter og retningslinjer og indførte isolation af de syge. En doktorafhandling på baggrund af de erfaringer, han høstede, blev belønnet med et ridderkors[595] og stillingen som fysikus i Ringkøbing Amt i 1858.[596] I Ringkøbing giftede han sig i 1867 med købmand Christen Husteds datter Ane Cecilie, og han blev dermed svoger til købmand Georg Bertelsen og sagfører Theodor S. Frølund.[597] Doktor Holst blev *"overøst med Tillidshverv, Anseelse og Æresbevisninger."*[598] Listen tæller mange poster på nationalt og regionalt niveau ved siden af de lokale og regionale: Landstingskandidat for Højre 1895, formand for

[594] Mylius-Erichsen, 1901, 44
[595] Senere både Justitsråd og kommandør af Dannebrog. Rambusch, 1908, 1
[596] RIM5070BC; RIM5693A1; Ringkjøbing Aarbog, 1928-29, 14
[597] A207
[598] Rambusch, 1908, 3

industriforeningen, medinitiativtager til Ringkjøbing Bank og næstformand i bankrådet, byrådsmedlem 1861-93, medlem af amtsskolerådet, bestyrelsesmedlem i Kronprins Frederiks Fond, og desuden mand for et både videnskabeligt og oplysende medicinsk forfatterskab.[599] Erik Holsts egonetværk, der gengives som bilag 14.3, er karakteriseret ved få fadderskaber, men mange interesse- og forretningsforbindelser. Det giver indtryk af en central placering blandt 1880-90-ernes førende borgere, helt i tråd med den forventning, den lokale litteratur giver anledning til.

Blandt Erik Holsts mange aktiviteter skiller hans engagement i Odd Fellow sig ud som det, der giver anledning til den mest markante historieskrivning om ham: *"Der blev så forunderligt højt til loftet og så vidt til væggene i den lille snævre og beskedne logesal* (…)*, når br. Erik Holst stod der og tolkede sine tanker. Det var som løftede loftet sig, og man så skæret af de evige stjerner."*[600] Holst var både initiativtager til og i årtier formand for Ringkøbings Odd Fellow loge, der oprettedes i 1884, og som gennem de følgende årtier samlede en kreds af de borgere, der også optræder som centrale skikkelser i undersøgelserne i kapitel 11. Fra 1886 havde han ordenens næsthøjeste rang af stor-sire for hele Jylland, og ved deres sølvbryllup i 1893 modtog han og Ane Cecilie en sølvpokal fra de danske provinsloger.[601]

[599] RIM5693A1, Mylius-Erichsen, 1901, 53; Ringkjøbing Amts Avis 29/4 1907; Rambusch, 1908, 1-10; LaCour, 1922, 7-19
[600] Loge nr. 17 Steen Blicher, 1984, 5
[601] Oplysninger stillet til rådighed af Odd Fellow, Ringkøbing, privateje; Loge nr. 17 Steen Blicher, 1984, 10-46, 68-69, Riis, 2009, 19-22, Koudal, 2009, 68-70

Fig. 14.5. Fysikus Erik Holst med ordener (RIM2260)

Holsts begravelse omtales flere steder, og "det var sikkert det største Ligfølge, man har set i Ringkjøbing."[602] Samtlige byens foreninger mødte med faner, og *"der var et Følge saa stort, at det fyldte hele Nygade og en Del af Torvet."*[603] Byen bekostede musik og udsmykning af kirken, mens Odd Fellow bekostede gravstedet.[604]

Lokalhistorien byder på et stort antal anekdoter (heriblandt mange gentagelser) ifølge hvilke, Holst var en jævn og usnobbet mand. Det fremhæves, at selvom Holst stod i personligt bekendtskab med Christian 9. (dog nok en tilsnigelse, men til hans båre sendte Frederik 8. *"en stor Palmedekoration, prydet med Callaer og røde og hvide, guldsignerede Baand"*[605]), var han aldrig for fin til at drikke en lille sort med den jævne mand,[606] og at han som byrådsmedlem virkede utrætteligt for lige adgang til skolen for rig som fattig.[607] Disse historier gentages, suppleres og varieres,[608] og der samles op hos Johannes Smith: *"Han kom som ung læge til byen på et tidspunkt, hvor der var tegn til, at en vis form for finhed og standsfølelse kunne føre til snobberi,"* men Holst *"slog en frisk og ligefrem tone an. I en vis forstand forhindrede han, at det blev fint at være*

[602] Ringkjøbing Amts Avis 1/5 1907
[603] Ringkjøbing Avis 1/5 1907
[604] Heft 1941 141; Bennedsen, 1978a, 71-72; Holm, 2013, 20-23
Begivenheden måtte planlægges. Helt usædvanligt bragte Ringkjøbing Amts Avis 30/4 1907 en oversigt over hvilke dele af kirken, der var reserveret til honoratiores og organisationer.
[605] Ringkjøbing Avis 30/4 1907
[606] Ringkjøbing Aarbog, 1935-36, 12; 1941-42, 5-6; 1944
[607] Bøgner, 1967a, 274; Ellerbek, 1989, 62; Hindø, Hansen, Kjeldsen mfl., 2004, 30-31
[608] Mylius-Erichsen, 1901, 45; Ringkjøbing Aarbog, 1928-29, 14; Heft, 1941, 141-42

fin.”[609] Anekdoternes antal giver anledning til en hypotese om større standsforskelle i doktorens centrale virkeår i 1870-90’erne end i tiden efter 1900, hvor hans eftermæle blev cementeret. Hvis det må være tilladt at se forbi den omstændighed, at det udmærket kan have sin rigtighed, at den med kors og bånd dekorerede læge virkelig var en vennesæl og omgængelig mand, tegner portrætterne af Erik Holst et perspektiv i forhold til pointerne i kapitel 11. Holsts yngre samtidige og den næste generation af borgere i byen grupperede sig anderledes end den ældre elite. Håndsværksmestrene gjorde nu købmændene og embedsmændene selskab, og en større del af de toneangivende borgere var nu indvandrere i købstaden. På den politiske front afløste Venstre på overraskende smidig vis Højre (Det Konservative Folkeparti) som den samlende organisation. Hvis disse forandringer repræsenterer en kontrast mellem det sene 1800-tal og det tidlige 1900-tals eliter, måtte de unge enten fremhæve visse træk ved gamle doktor Holst, eller de måtte opgive at omtale ham som en førstemand iblandt dem. Det ser ud til, at de valgte det første.

Fig. 14.6. Fysikus Erik Holsts villa i Nygades forlængelse i forgrunden (omtalt i kapitel 11). I baggrunden ”Erikshus”, der har navn efter ham. (RIM6937J)

I Jens Petersen havde også Skjern en ubetinget førstemand. Modsat mange af de øvrige borgere i den nye bys håndværker- og handelsmiljø var Petersen om ikke indfødt i den nye by så dog fra sognet og anden generations bybo. Jens var søn af Peder Chr. Pedersen, der afhændede Albæk Mølle sydøst for den nye by i 1882, da tværbanen fra

[609] Smith, 1980, 16

Herning gjorde Skjern til jernbaneknudepunkt. Vandmøllen, der altid nævnes som en værdifuld ressource i de topografiske oversigtsværker, kunne han ikke tage med, så den gik til en svigersøn. Anderledes med den vindmølle, der var blevet Pedersens vigtigste aktiv. Den blev flyttet til Skjern, hvor den med en central placering foran banegården blev den nye bys centrum. Mølleren var frem til sin død i 1900 (lige før han ville have kvalificeret sig til denne undersøgelses personkreds) med i stort og småt i byens første udvikling,[610] og han var en meget flittigt benyttet fadder. Hans søn Jens var flyttet med til den nye by, og de to er et eksempel på forskellen på første og anden generation. Senior forblev knyttet til landbrugets produktion og kultur, mens junior levede med i det nye urbane. Da Jens Petersen i 1894 overtog møllen, indledte han et virke, der i de følgende årtier skulle gøre ham til Skjerns matador, som man hverken i økonomisk eller åndelig henseende let kom uden om. I 1894 fik møllen dampkraft og i 1913 også en motor.[611] Hvis Jens Petersens økonomi havde været enstrenget, havde vindmøllens tid dermed været ude. Men sådan gik det ikke. Han var medejer af Skjern Elværk, så da Første Verdenskrig betød mangel på olie, kunne han slå to fluer med ét smæk. Som mølleejer kunne han afhænde den forældede vindmølle med en placering blandt nye høje huse, der nu var blevet uheldig. Som investor i elværket[612] kunne han være med til at købe møllen og flytte den til en vindomsust plads uden for byen og dermed holde forretningen i gang. Rationalet her ligner det, der lå bag flytningen af Skjern Mejeri fra den gamle plads uden for byen til Mølletorvet i 1927.[613] Petersen havde en grund på møllens gamle plads, og sammen med en gruppe af de øvrige borgere (mænd der også mødtes i Indre Mission) kunne han tilbyde den til en favorabel pris. Byggeriet kunne finansieres i Skjern Bank, hvor Petersen som omtalt i kapitel 12 var direktør. Denne fremstilling er måske rigeligt fokuseret på det indspiste og på Jens Petersens mulige personlige interessevaretagelse, men den er inspireret af en søn af en af aktørerne, Knud Thorkild Nielsen, hvis far, skræddermester H.K. Nielsen, indtil 1914 lejede lokalerne under mølleejerens private lejlighed, hvor Skjern Bank derefter fik kontor. *"Det nye mejeri er blevet bygget på Torvet,"* huskede Nielsen i en erindringsartikel. *"Det er møllerens idé – han har jo møllen, og nu får han så alle landmændene til kunder, når de nu skal hente afregningen fra mejeriet alligevel.* (…) *Mølleren har meget at skulle have sagt."*[614] Jens Petersen var Skjerns absolutte topscorer for både familieforbindelser og fadderskaber, og hans egonetværk i bilag 14.4 viser, hvordan hans forbindelser til den nye bys øvrige borgere fordelte sig meget bredt over både personer og kategorier. Jens Petersen var desuden garant i Skjern Sparekasse og

[610] Clausen, 1990, 73-74; Rahbek, 1993, 29-30
[611] Clausen, 1990, 74-77
[612] Deleurand (kildelisten)
[613] Graversen, 1985, 47-50
[614] Nielsen, 1993, 9

medlem af byråd og skolekommission. Uden for den nye bys rammer var han bestyrelsesmedlem i det *"landskendte Kornfirma Eriksen & Christensen, Esbjerg."*[615]

Fig. 14.7. Skjerns førende familier samlede til Jens og Molly Petersens bryllup i 1905 (SKJ0X1723)

Både Jens og hustruen Molly, der var datter af garver E.C. Dalgaard, indtog tidligt centrale pladser i Indre Mission. Fra 1890 var han formand i K.F.U.M., hvor han ifølge et skudsmål i foreningens jubilæumsbog *"med aaben Haand og kærligt Sind-, med et forbausende Kendskab til Guds Ord og med en barnlig Tro paa Ordets Sandhedsmagt; og dertil øvet i Bønnens Skole havde* (…) *alles Tillid."*[616] Trods endnu ikke fyldt 30 år fik han sæde i Indre Missions Samfundsråd i 1892, og da Skjern Kirke blev udvidet i 1915, skænkede mølleejeren de store lysekroner. Han havde været dybt involveret i projektet og deltaget i flere deputationer, der rejste til København i 1907-08. Han var medinitiativtager, da den missionske kreds i 1916 omdannede byens kro til missionshotel og virkede i mange år som kasserer.[617] Også i det indremissionske virke havde Jens Petersen hverv, der rakte ud over det lokale: Bestyrelsesposter i Haslev Gymnasium og Aarhus Kvindeseminarium, Skovtoftehjemmene og kirkefondet i København, aktier i

[615] RSM10577A1; Pedersen, 1916, 31 (citatet); Petersen, 1927, 48; Skjern Aarbog, 1931-32, 26
[616] K.F.U.M. i Skjern, 1923, 26
[617] SKJ709X62; Petersen, 1926, 105; Pedersen, 1940, 27-28; Skjern Menighedsråd, 1940, 71

Nørre Nissum Seminarium og Lem Missions- og Afholdshotel, og, hvad hans og Mollys bevarede gæstebog viser, nære forbindelser til præster og missionærer nær og fjernt. For det fulde udbytte af læsningen af de mange hilsner kræves kundskaber i dansk, tysk, engelsk samt indiske og kinesiske skrifttegn.[618] Ligesom fysikus Holsts i Ringkøbing er møller Petersens begravelse legendarisk i Skjern. Kisten blev ikke sænket ned i graven på almindelig vis. Hullet var gravet så stort, at kisten kunne bæres ned.[619] Ved den efterfølgende sammenkomst talte fire præster og én biskop.[620]

Fig.14.8. Mølleejer Jens Petersens hus midt i Skjern på det, der i dag hedder Banktorvet, med møllen i baggrunden. (SKJ0F2492)

En sammenligning af de to førstemænd giver perspektiv for både forskelle og ligheder. Det er en interessant lighed mellem købstaden og den nye by, at de førende kredse hver for sig så tydeligt fremtræder med én central person, hvis indflydelse og autoritet tilsyneladende var et niveau over de øvriges. Men lige under denne parallelitet er der også forskelle.

[618] RSM10904A1; Skjern Aarbog 1929-30, 26; Lundblad, 2008, 14
[619] Fotos i RSM10904; Lundblad, 2008, 90-91
[620] Skjern Dagblad 30/7 1932

- Holst var en generation ældre end Petersen. Undersøgelserne i kapitel 11 antyder, at Ringkøbings elite i den sene del af undersøgelsesperioden var mere fragmenteret end i den tidlige, og måske var det dermed også vanskeligt eller umuligt at vinde position som førstemand. Anderledes i kapitel 12 om Skjern, hvor den nye bys elite trods modsætninger i det religiøse liv netop fremtræder ganske tætvævet med et defineret centrum i den indremissionske kreds.
- De to mænd var af forskellig social baggrund. Lægen i Ringkøbing hentede som udgangspunkt sin personlige autoritet i studium og doktorafhandling ved universitetet i København, i sine ordener og i sin stilling som præstesøn og statslig embedsmand. Møllerens prestige derimod var lokal. Som søn fra Albæk Mølle repræsenterede han en direkte kontinuitet fra det gamle landsogns elite til den nye bys. Han (og hans far før ham) havde formodentlig en fundamentalt anderledes kontakt til gårdmændene rundt om den nye by end de øvrige borgere, der kom langvejs fra, ofte fra små kår. Her er tale om et eksempel på købstadens definerede urbane kultur på den ene side, og den nye bys kulturelle profil som fusion mellem land og by, sådan som Margit Baad Pedersen, Peter Dragsbo og Kim Clausen identificerer den, på den anden.
- Det mest bemærkelsesværdige punkt for sammenligning af de to mænd er deres engagement i den immaterielle side af byernes kultur – eller om man vil deres strategi for governance. Som ledere i Odd Fellow og Indre Mission var deres generelle autoritet vævet tæt sammen med deres åndelige virke. Men Odd Fellow og Indre Mission er udtryk for meget forskellig ideologi, og det er karakteristisk, at hvor den ene af disse bevægelser spillede en central rolle i relationerne blandt den førende kreds, måtte den anden optræde perifært. Indre Mission var til stede i Ringkøbing, men ikke med samme vægt som i Skjern. Skjernboere, som søgte Odd Fellow, måtte til gengæld rejse til logeaftener i Ringkøbing.

Kæmneren – en ærespost i den lille by

En udnævnelse som kæmner var tydeligvis en ærespost, et udtryk for den øvrige lokale elites anerkendelse og respekt. Gennem undersøgelsesperioden havde Ringkøbing tre kæmnere, Skjern havde én. De holdes her op imod centrale pointer fra kapitlerne 11-12:

Som bilag 14.5 gengives et egonetværk for købmand og bankdirektør Peder Dalgaard (1822-1911), der også bestred Ringkøbings kæmnerembede. Det fremgår, at Dalgaard var en centralt placeret aktør i byen i undersøgelsens tidlige periode.

Fig. 14.9. Købmand og bankdirektør P. Dalgaard (RIM2778F31)

Peder Dalgaard var født i Ulfborg nord for Ringkøbing i 1822. Allerede i 1847 etablerede han sig som købmand i Ringkøbing. *"P. Dalgaard var en Mand, alle saa op til,"* læser man i erindringslitteraturen, *"en statelig, repræsentativ, evnerig og godhjertet Mand. I Raad og Daad var han med i mange Foretagender; selv under store Forhold ville han være blevet en fremragende Mand."*[621] Et udsagn, der for en gang skyld i samme genre balanceres af et ironisk perspektiv: *"P. Dalgaard var med til alt, hvad der foregik i Byen. "Ikke fordi han er uundværlig, men fordi han er uundgåelig" erklærede Sagfører Justesen om ham. Han styrede Banken solid og patriarkalsk, og ellers holdt han store Middagsgilder eller var ude til saadanne, hvor han var selvskreven til at skjære for."*[622] Dalgaard involverede sig meget stærkt i byens offentlige liv: Revisor i Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening og Ringkøbing Sparekasse, byrådsmedlem 1847-72, medlem af ligningskommissionen, kirkeværge, branddirektør, forligsmægler og Ringkøbing-købmændenes repræsentant ved stiftelsen af Den Jydske Handelsstands Centralforening i 1883.[623] Som medinitiativtager ved Ringkjøbing Banks oprettelse i 1872 og gennem mange år dens direktør illustrerer han den nære relation mellem handel og pengevæsen i købstaden. Hans aktive år strækker sig langt ind i denne undersøgelses periode, og

[621] Sørensen, 1924, 7
[622] Ellerbek, 1989, 78
[623] Erlang, 1910, 122-24; Ringkjøbing Avis 7/11 1911; LaCour, 1922, 20; Bøgner, 1944, 114; Antonsen, 1974, 37

endnu i 1910 beskrives han i en jubilæumsbog for Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening som ved sin manddoms kraft.[624]

Fig. 14.10. Tidligt foto af Peder Dalgaards statelige ejendom i Algade, hvor også Ringkøbing Bank i mange år havde adresse. (RIM6214F11)

Den næste til at bestride kæmnerembedet og den første for hvem, det var en om ikke fuldtids- så hovedbeskæftigelse, var Carl Holbek (1840-1909). Hans egonetværk gengives som bilag 14.6, hvor det fremgår, at han stod i en meget lang række relationer til både den første og den midterste periodes aktører. De ældre af disse relationer beror i høj grad på hans virke som industriel iværksætter i 1880'erne, mens de senere afspejler den øvrige elites anerkendelse, selvom jernstøberiet aldrig for alvor blev en blomstrende virksomhed.

[624] Erlang, 1910, 122-24

Fig. 14.11. Jernstøber, senere kæmner Carl Holbek (RIM6831Z27)

Holbek havde været handelslærling i Holstebro, kommis i Struer, købmand i Tarm og senere købmand og gæstgiver i Hjerm, da han i 1873 blev kompagnon i sin bror Simon Holbeks jernstøberi i fødebyen. Jernstøberiet etableredes under Carl Holbeks ledelse (eneejer fra 1884) som en af den lille bys mest ambitiøse industrivirksomheder.[625] Det omtales imidlertid flere steder, at jernstøberiet aldrig blev en sund forretning, og at Holbek til stadighed måtte søge supplerende indtægter.[626] I 1897 opgav han og overtog i stedet stillingen som kæmner. Der var tale om et ganske beskedent embede, hvor Holbek ene mand førte byens regnskab i et ganske lille kontor.[627] Carl Holbek varetog en række tillidshverv: Bestyrelsesmedlem i håndværkerforeningen, bestyrelsesmedlem i Industriforeningen, byrådsmedlem 1882-94, medlem af ligningskommissionen og formand for en skytte- og gymnastikforening.[628] Han havde desuden købmandsbevilling og var portugisisk og hollandsk vicekonsul.[629] Vigtigst for den tillid, der kom til udtryk ved kæmnerembedet, var måske hans engagement i Odd Fellow logen. Her var Holbek med fra starten i 1884 sammen med en snæver kreds af den lille bys absolutte spidser. Som logens første mødelokale benyttedes en sal i Den Gamle Borgmestergaard på Torvet. Bygningen tilhørte Holbek.[630]

[625] Mylius-Erichsen, 1901, 55-58; Graugaard, 1997, 92-98
[626] RIM9043A1-14; A26; Bennedsen, 1978a, 14; Høgh, 1986, 49-50
[627] Erlang, 1936a, 128-29
[628] Ringkjøbing Amts Avis 4/12 1909; Erlang, 1936a, 128-29
[629] Disse sidste oplysninger ifølge registreringstekst for Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv B1888
[630] Loge nr. 17 Steen Blicher, 1984, 7-9, Holm, 2013, 52

Fig. 14.12. Medarbejderstaben på Holbeks Jernstøberi i Vestergade ca. 1887, brødrene Holbek med bowlerhatte (RIM5567F4)

Kort før Holbeks død blev kæmnerembedet overtaget af H.H. Vittenkamp Rich (1858-1941), der varetog det til 1926. Rich er en hovedperson i kapitel 11, og hans egonetværk, der gengives som bilag 14.7, bekræfter, at han stod i mange relationer til den øvrige elite gennem hele denne undersøgelses periode.

Fig. 14.13. Malermester, senere kæmner H.H. Vittenkamp Rich (RIM2778F22)

Rich samlede på tillidsposter i politik og foreningsliv i den sene del af undersøgelsesperioden: Ved siden af formandskab i håndværkerforeningen påtog han sig hverv i borgerforening og i industriforening. Han var formand for Teknisk Skole, medlem af byrådet og af ligningskommissionen, og han var med i ledelsen for både Ringkjøbing Landbobank og Ringkjøbing Sparekasse. Endnu flere af de mange forbindelser, der gør Rich til topscorer, opnåede han imidlertid som en trofast stiller for Venstres liste ved byrådsvalgene gennem årtier.[631] Rich blev hædret med ridderkors i 1924, fik overrakt et sølvbæger fra kommunen i 1926 og et guldur af byens håndværkere i 1928. Ved sin 80-års fødselsdag var han genstand for en borgerfest.[632] *"Kæmner Rich"*, skrev en avis ved hans død, *"hørte til den gamle Stab af Haandværkere, der paa saa mange Omraader har været med til at sætte Præg paa Ringkøbing."*[633] Dette var altså perspektivet i 1941 ved udgangen af en periode, hvor håndværksmestrene havde etableret sig som en vigtig gruppe i den gamle købstads førende kredse.

[631] A406-3; Ringkjøbing Aarbog 1930-31, 23; Erlang, 1936a, 158, Erlang 1936b, 89-90; Ringkjøbing Aarbog 1937-38, s, 24
[632] Ringkjøbing Amts Dagblad 3/11 1941
[633] Udklip i A406-3

Fig. 14.14. Vester Strandgade med malermester Richs ejendom centralt i mellemgrunden (RIM5515F97)

Denne treleddede kongerække for kæmnere i Ringkøbing afspejler ganske nøje den centrale pointe i kapitel 11. I denne undersøgelses persongalleri er Peder Dalgaard en repræsentant for den tidlige fase, hvor status som købmand eller embedsmand var de dominerende adgangsbilletter til elitenetværkets centrale afsnit. Dalgaard startede som købmand, men overgik til en karriere i det lokale finansvæsen. Den næste kæmner, Carl Holbek, repræsenterer et begyndende opbrud i den lokale elites struktur og erhvervssammensætning og kan her stå som en overgangsfigur. På den ene side fandt han adgang gennem sin uddannelse og tidlige karriere ved handelen i Holstebro og en række nye vestjyske byer. Via ægteskab var han endvidere knyttet til en gren af Tang-slægten. På den anden side var han søn af en skræddermester, og hans status som håbefuld fabrikant bragte ham ikke i modsætning til håndværkerstanden. Tværtimod var han der en central skikkelse med bestyrelsespost i håndværkerforeningen og virke som sangskriver og poet ved festlige lejligheder.[634] Desuden deltog han i håndværksmestrenes sejlture til Sommerlyst på bødker Lyhnes båd.[635] Med H.H. Vittenkamp Rich var forandringen fuldbyrdet, idet kæmnerhvervet med ham blev overdraget en person uden rod i Ringkøbings gamle elite og med baggrund helt uden for handel, jura eller pengevæsen. Rich var den centrale skikkelse i en ny gruppe af håndværksmestre, der fra årene omkring 1900 ikke blot stod i talrige relationer til

[634] Erlang, 1936a, 75, 90
[635] RIM9043A1-21; Sørensen, 1923, 105

hinanden, men som også samarbejdede med den gamle elite i foreninger, virksomheder og politik.

I Skjern havde man længe sognekommunemæssig økonomi og således ikke brug for en kæmner. Det ændrede sig i 1918, hvor der indrettedes kommunekontor.[636] Købmand Chr. Gade Hansen (1854-1946), hvis egonetværk gengives som bilag 14.8, afhændede sin handel og blev ansat som kæmner. I forhold til denne udnævnelse sent i undersøgelsens periode springer det i øjnene, at hans kontakter til andre førende mænd i Skjern knytter an til den tidlige periode. Hansen var imidlertid en veteran i byen. Han etablerede sig allerede i 1885 og bestred gennem de følgende årtier hverv i handelsforening, sparekasse og elværk, medlem af sognerådet 1897-1903 og 1913-17 og både brandfoged, chef for det kommunale brandkorps og formand for bygningskommissionen og for sygekassen.[637]

Fig. 14.15. Købmand, senere kæmner Chr. Gade Hansen (RSM10368X23)

Som omtalt var sognerådet efter valget i 1917 domineret af en liste, der samlede byens tre vækkelsesretninger. At rådet ansatte Hansen, der optræder i undersøgelserne i kapitel 12 som uden for vækkelserne, må således stå som et eksempel på konklusionen for analyserne af de religiøse fællesskabers rækkevidde i Skjerns sociale struktur:

[636] Petersen, 1927, 49
[637] Deleurand (kildelisten); Schoppe, 1915, 21-22, 27; Pedersen, 1916, 10, 33, Skjern Dagblad 31/5 1946; Clausen, 1983, 44-48

Fælles front i det åndelige var måske en fordel, men ikke en nødvendig forudsætning for samarbejde, tillid og relation. Af Skjern Dagblads omtale af hans jordefærd fremgår det, at Chr. Gade Hansen ved sin død var knyttet til byens grundtvigske kreds. Dette forhindrede imidlertid ikke to af byens indremissionske veteraner, Jens Strandbygaard og M. Joh. Knudsen i at tale ved den efterfølgende mindesammenkomst.[638] Et godt skudsmål som stabil borger gennem mange år kunne være lige så vigtigt som tilknytning til det ene, det andet eller som i dette tilfælde endda slet intet missionshus.

Fig. 14.16. Bredgade i Skjern. Chr. Gade Hansen drev handel i det beskedne hus mellem de to større. (SKJ134F8)

Tre generationer af fabrikanter

Den følgende eksempelrække har lighed med den ovenstående. Den følger tre generationer, og den illustrerer en udvikling, der går fra aktivitet knyttet til den gamle købstads traditionelle handelselite mod en mere åben social situation, hvor håndværket er vejen til etablering af industri, og hvor den succesfulde iværksætter træder frem i parallelitet til karakteristiske træk blandt den nye bys borgere.

Ringkøbings beskedne industrihistorie starter med tobak. Allerede i det sene 1700-tal sluttede byens købmænd sig sammen om forarbejdning af snustobak, og gennem 1800-tallet var der produktion på snart den ene og snart den anden købmandsgård. Både købmand Skikkild i Algade og købmand A.C. Husted i Vester Strandgade var aktive på denne front. Husteds fabrik fortsatte under andre købmænd

[638] Skjern Dagblad 4/6 1946

indtil 1908. Mens disse virksomheder sygnede hen i årene frem mod 1900 var Mølgaards Tobaksfabrik på hjørnet af Algade og Mellemgade større. Den blev grundlagt af den i den lokale historie bekendte købmand Jens Harpøth i 1830. Fabrik og købmandshandel ejedes senere af Laurids Lange. Dennes enke Claudiane (1832-1903) giftede sig med J.B. Mølgaard (1838-1898), der var født i Holstebro, men havde lært handelen i Ringkøbing. Mølgaard introducerede røgtobak og cigarer blandt fabrikkens varer. Claudiane blev enke igen i 1898 og var i 1901 ejer af fabrikken, der omkring dette tidspunkt kulminerede med ca. 85 medarbejdere.[639] Ved Claudiane Mølgaards død i 1903 overtog sønnerne I.P. og Karl Mølgaard fabrikken, der imidlertid i de følgende år sygnede hen.[640]

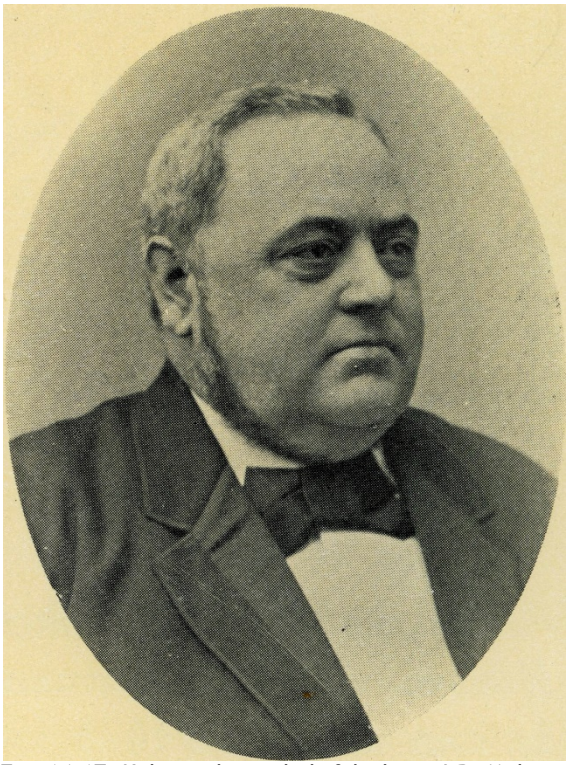

Fig. 14.17. Købmand og tobaksfabrikant J.B. Mølgaard – ganske karakteristisk har det ikke været muligt at finde et foto af Claudiane Mølgaard. (LaCour, 1922, 17)

Som omtalt i kapitel 9 er J.B. Mølgaard, der udnævntes til kongelig agent i 1894, "usynlig" i denne undersøgelse, da han først for alvor etablerede sig i købstadens tætknyttede gamle handelselite efter 1880, men døde før 1901. En meget stor del af relationerne i egonetværket for hans enke Claudiane, der gengives som bilag 14.9, peger imidlertid tilbage til ham. Grafen gør indtryk ved mange forbindelser i den tidlige periode samt ved tæt kontakt til de andre tidlige købmænd. Mølgaard drev gødningshandel i kompagniskab med en række andre købmænd og var involveret i

[639] RIM5729; RSM10621A1; Mylius-Erichsen, 1901, 51; Nielsen, 1967, 122; Heldgaard, Jensen & Jensen, 1985, 12-30; Høgh, 1986, 44-45
[640] Jensen, 1917, 51; Erlang, 1936a, 149

ledelsen af Ringkjøbing Bank. Desuden var han byrådsmedlem, medlem af ligningsråd og skolekommission, formand for byens handelsforening, bestyrelsesmedlem i industriforening, borgerforening, løverdagsklub og medstifter af Odd Fellow.[641] Det er iøjnefaldende, at den grønne farve for familierelation fylder relativt meget i grafen.

Fig.14.18. Medarbejdere på Mølgaards Tobaksfabrik, Karl Mølgaard næst yderst til højre (RIM5544F2)

Blandt sønnerne af 1880-90'ernes købmænd indtager Ole Glistrup (1874-1956) i Agentens Gård på Torvet den centrale rolle. Som omtalt overtog Glistrup sin far Bertel Glistrups manufakturhandel i 1906. I de unge år forsøgte han at supplere familiens handelsvirksomhed med industriel produktion. Efter rejser i Tyskland og England etablerede han karteri, spinderi og farveri med dampkraft i gårdens baghuse. Produktionen blev imidlertid kortvarig. I 1908 brændte fabrikken, og det er usikkert, om den anseelige forsikringssum blev anbragt i fornyet produktion. I 1914 blev dampmaskinen solgt.[642]

[641] A44; A376; A651; Ringkjøbing Amts Avis 23/12 1898; LaCour, 1922, 40; Ringkjøbing Handelsforening, 1924; Erlang, 1936a, 149; Loge nr. 17 Steen Blicher, 1984, 7
[642] Mortensen, 1997, 41-45

Fig. 14.19. Uldspinder og manufakturhandler Ole Glistrup (RIM6831Z66)

Ole Glistrup var sin generations mest flittige til at påtage sig hverv i regionale og lokale organisationer. Listen over de ifølge en nekrolog *"utallige tillidshverv"*[643] inkluderer: Tysk konsul (som hans far før ham), strandingskommissionær, bestyrelsesmedlem i Ringkøbing Handelsforening i 42 år, de 30 som formand, bestyrelsesmedlem i industriforening, grundejerforening, Ringkøbing Museum, Concordia, løverdagsklubben, Kronprins Frederiks Fond, Ringkøbing Ørnhøj Holstebro Jernbane, Den Jydske Handelshøjskole, Ringkjøbing Landbobank, revisor for Ringkjøbing Sparekasse, og for Købstadsforeningen, byrådsmedlem for Venstre, medlem af havneudvalget, amtsrevisor og medlem af provinshandelskammeret.[644] Måske havde hans engagement i alle disse sammenhænge hans interesse i højere grad end virksomheden.[645] Hans egonetværk, der gengives som bilag 14.10, tæller mange kontakter gennem hele undersøgelsens periode, men det er karakteristisk, at den røde farve for kategorien "interesser" dominerer.

[643] Ringkjøbing Amts Dagblad 10/9 1956
[644] Jensen, 1917, 40; Erlang, 1936b, 90; Ringkjøbing Aarbog 1955-56, 25; Mortensen, 1997, 47; Jensen & Osmundsen, 2010, 30-33
[645] A454 (en mulig, men unavngiven reference til Ole Glistrup); Mortensen, 1997, 44

Fig. 14.20. Agentens Gård på Torvet med Ole Glistrups Fabrikkers udsalg i det midterste vindue og dampmaskinens skorsten i baggården (RIM5425F36)

Var Ole Glistrups etablering som fabrikant kortvarig og måske halvhjertet, var den kun får år yngre Niels Poulsens (1878-1966) til gengæld fuldtonet. Poulsens barndom og ungdom var spændt ud mellem købstaden og de nye byer nord for Ringkøbing. Han var født på landet i Tim Sogn, men blev udlært hos murermester Martin Jørgensen Kjeldsen i Ringkøbing i 1897. Han etablerede sig i første omgang som murermester i Tim i 1904 men flyttede tilbage til Ringkøbing, hvor han blev direktør for, senere ejer af Rindum Kalksandstensfabrik, der i 1915 omtales som *"en ret betydelig Virksomhed, der arbejder med en Kapital paa 100.000 Kr."*[646] Skråt over for fabrikken opførte Poulsen i 1910 en villa til sig selv i kalksandsten. Så kunne alle se, at det alternative materiale var lige så godt som tegl. Fabrikken brændte i 1919, men på dens plads etablerede Poulsen Ringkøbing Cementstøberi.[647]

[646] Jensen, 1915, 51-52
[647] RSM10915A1; Erlang, 1936a, 155-56, Høgh, 1986, 61-62

Fig. 14.21. Murermester, kalksandstensfabrikant og cementstøber Niels Poulsen (RIM6831Z89)

I en strategi, der ligner den, Kim Clausen beskriver for beboerne på Amager i Skjern (kapitel 8), men i større skala, supplerede Poulsen sit virke som industriel iværksætter med en bred vifte af øvrige indtægtskilder, der talte salg af benzin, etablering af egnens første busrute, vognmandsvirksomhed, sommerhusudlejning, udlejning af tærskeværk, arbejde som kørelærer, stenfiskeri, rørvævsfabrikation, produktion af lyngmel til kreaturfoder og produktion af tørv. Desuden havde han i forskellige perioder bier, kaniner, høns, gæs og frugttræer.[648] Som det fremgår af bilag 14.11, havde Poulsen langt færre relationer til de øvrige centrale aktører end Claudiane Mølgaard og Ole Glistrup, og nok så interessant: Han er ikke identificeret i en eneste familie- eller fadder/forloverrelation til det øvrige elitenetværk. Kun hans engagement i politik og håndværkerforening giver en vis kontaktflade: I 1920'erne var han medlem af håndværkerforeningens bestyrelse, forstander for Teknisk Skole og medlem af byrådet, og han var med til at stifte en forening for cement- og betonvarefabrikanter.[649]

[648] RSM10915A1; Jørgensen, 1957, 46-47
[649] Erlang, 1936a, 156

Fig.14.22. Niels Poulsen "Villa Toga" i Ringkøbings yderste udkant (Ringkøbing Bevaringsforening)

Blandt Skjerns iværksættere inden for den nye bys beskedne tidlige industri tegner Søren Chr. Pedersen (1858-1939) en profil ikke ulig Niels Poulsens. Pedersen, der var født i Outrup på Varde-egnen, og som havde lært sit fag i den nye by Nørre Nebel, kom til Skjern som en af byens tidlige håndværkere. Han etablerede sig som bødkermester i 1883, og som 30-årig var han næstformand i håndværkerforeningen i 1888.[650] Pedersen, der var svoger til savskærer Jens Jespersen, fandt sin plads i Skjerns grundtvigske kreds, og både savskæreren og bødkerens børn måtte tage på ugentlige rejser til den grundtivgske præst i Ølgod for at gå til konfirmationsforberedelse. Ved hans død samledes byens grundtvigske kreds, og boghandler Jens Jakobsen fremhævede Pedersens rolle i etablering af Skjerns valgmenighed.[651] Som hans egonetværk i bilag 14.12 viser, stod Pedersen imidlertid ofte fadder sammen med medlemmer af de andre religiøse grupper i 1880-90'erne, ligesom hans engagement i håndværkerforening og Teknisk Skole gav ham en række kontakter.

[650] Lauridsen, 1980, 187; Nielsen & Rønne, 1984, 13, 38
[651] Skjern Dagblad 17/6 1939

Fig. 14.23. Bødker og cementstøber Søren Chr. Pedersen (Pedersen, 1916, 34)

I 1904 afhændede Pedersen, der åbenbart havde blik for bødkerfagets tilbagegang, værkstedet til sønnen Christian for i stedet at satse på cementvarefabrikation. Så mens svogeren kunne levere tømmer til byggeriet, etablerede Pedersen sig inden for produktion af tagsten, rør og fliser med cementvarefabrikken Løven, der trods konkurrence i dette nye og hastigt voksende fag blev Skjerns førende. Men Pedersen havde flere jern i ilden: Han etablerede produktion af maskinstrik, udstykkede grunde i Bredgade, købte en ejendom i Esbjerg, og omkring 1930 tog han patent på en særlig skorstenshætte.[652]

[652] Pedersen, 1916, 14, 34; Skjern Aarbog, 1931, 28; Årbogen for Skjern 1979, 4-6

Fig. 14.24. Cementvarefabrikken Løven (SKJ158X9)

Trods 20 års aldersforskel – Søren Chr. Pedersen var med i Skjern fra starten, mens Niels Poulsen hører til i denne undersøgelses yngre generation – parallellerne mellem de to cementstøbere til at få øje på. Pedersen, der var *"en flink, jovial Mand af den gode gamle Haandværkertype,"*[653] og Poulsen var begge var opvokset og udlært på landet og i gryende rurale byer, begge skiftede fra håndværk til industri, og begge supplerede med forskellige andre aktiviteter. De optræder også begge lidt i udkanterne af de to byers førende kredse, men her er der forskel. Poulsen var ny i en gammel og veletableret struktur, Pedersen stod tidligt centralt placeret i en ny struktur, men som grundtvigianer stod han kun i få relationer til den centrale indremissionske gruppering.

De tre Ringkøbing-fabrikanter er udvalgt med henblik på illustration af en pointe, og andre, f.eks. orgelfabrikant I.P. Andresen og to generationer maltsaftfabrikanter Bech Nielsen, er valgt fra. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, i hvor høj grad materialet byder sig til for et blik på forløb fra en situation, hvor integration i byens gamle købmands- og embedsfamilier hang sammen med industriel etablering, til en helt anderledes, hvor en ny tids fabrikant delte karakteristika med den nye bys: Han var håndværker og førstegenerations bybo.

[653] Pedersen, 1916, 34

Familien Mølgaard indtager de centrale pladser i netværksgrafen for familierelation i kapitel 11, og både de selv og deres virksomhed var rundede af byens købmandselite fra før næringsfriheden. Ole Glistrup repræsenterer en mellemposition. I sine unge år, mens hans far stadig ejede Agentens Gård, og mens han endnu måtte vente på at overtage den prestige, der fulgte med byens fineste manufakturhandel, var han orienteret mod industriel etablering. Men Glistrup valgte en defensiv strategi med etablering af uldspinderi i tilknytning til den snævre gård på Torvet. Denne model var ikke langtidsholdbar. Men hvori skulle Ole Glistrups incitament til det risikable liv som fabrikant bestå? I kraft af familie, adresse og arvet virksomhed havde han allerede adgang til den økonomiske og sociale status, mænd som Niels Poulsen måtte vinde gennem kreativitet og risiko. Niels Poulsens karriere som fabrikant og altmuligiværksætter gør ham til et billede på en ny type købstadsborger med villa i byens nye udkant temmelig langt fra de gamle prestige-adresser i centrum. I den forbindelse er det imidlertid værd at understrege, at Niels Poulsen ikke stod i opposition til Ole Glistrup og den øvrige gamle elite. De to mænd blev begge valgt til byrådet på Venstres liste i 1917.[654] Der går mange indvandrere til købstaden eller den nye by på én Niels Poulsen eller Søren Chr. Pedersen. Yngre sønner uden jord strømmede fra land til by. Mange etablerede sig i handel, håndværk eller industri, og de fleste måtte kæmpe sig igennem uden nogensinde at nå langt. Men der var også nogle, der klarede sig godt.

Præsten som bannerfører

"Hvad vil Moe der?" Sådan lød spørgsmålet ifølge Otto Moes[655] (1846-1931) egen gengivelse fra ingen ringere end Indre Missions leder Vilhelm Beck, da Moe i 1885 lod sig forflytte fra en stilling i Ærøskøbing til det håbløse Skjern, et af de få områder, hvor Indre Mission havde tabt kampen om sjælene til Luthersk Mission. *"Men Gud forstod det,"*[656] og det skulle vise sig, at den hastigt voksende nye by var modtagelig for Moes energiske og konfrontative forkyndelse. Med Moe som initiativtager opførtes missionshus i 1888, og en ynglingeforening, senere benævnt K.F.U.M., oprettedes samme år. Det unge Skjern var en åben bane for en præst, der var villig til at sætte klare standarder. En gennemgang af Otto Moes skudsmål i Skjerns lokale historieskrivning tegner kontrast til det billede af samarbejde, der er konklusionen i kapitel 12. De følgende citater er hentede i bøger, der er partsindlæg fra indremissionsk side. Alligevel er de ikke fri for

[654] Ringskou, 2017b, 30-31
[655] Moenavnet har en kraftig klang i Indre Missions historie. Otto i Skjern sad i bestyrelsen i næsten 50 år. Han var bror til den bekendte "Harboøre-Moe", Carl Moe, der som præst i det barske sogn mellem hav og fjord i 1893 gjorde sig bemærket ved at tale Guds straf og evig fortabelse over ikke-vakte druknede fiskere. En anden bror, Frederik, var indremissionær.
Mylius-Erichsen, 1901, 68; Moe, 1933, 8-9; Lauridsen, 1986, 151, 152, 161, opslag i Dansk Biografisk Leksikon
[656] Petersen, 1926, 103

et vist fokus på Moes uforsonlige stil: L. Petersen medgiver, at *"stærke Udtryk brugte Moe jo, og baade Aviser og Bøger, Venstremænd og Socialdemokrater, Grundtvigianere og Bornholmere* [de andre missionsretninger] *fik det glatte Lag."*[657] Mens den lokale afdeling af K.F.U.M. i en jubilæumsbog skrev: *"Selv de bitreste Modstandere vil nu, de mange Aar efter, næppe nægte Rigtigheden af Pastor Moes Valgsprog "Jeg troede, derfor talede jeg.""*[658] Moes egne ord citeres flere steder, og det fremgår, at han ikke lagde fingrene imellem. Om den store vækkelse i Skjern i 1897 skrev han: *"Flere Bornholmere forlod Sekten og sluttede sig til Kirken, ja selv Grundtvigianere vendte sig fra deres Afguder og omvendte sig til den levende Gud."*[659]

Fig. 14.25. Sognepræst Otto Moe (SKJ0F2812)

Otto Moes egonetværk, der gengives som bilag 14.13, giver struktur til den pointe, der her tegner sig i kontur. Moes kontakter udgøres først og fremmest af en række fadderskaber, og de koncentrerer sig meget tydeligt om få enkeltpersoner. Den mest markante blandt disse er garver E.C. Dalgaard, og dennes voksne døtre, der gennem ægteskaber og mange fadderskaber blev centrale aktører i den tidlige gruppedannelse omkring Indre Mission. Den ene blev således gift med mølleejer Jens Petersen, der også

[657] Petersen, 1926, 108-09
[658] K.F.U.M. i Skjern, 1923, 3
Se desuden Aarbogen for Skjern og Omegn 1944, 4; 1951, 3
[659] Citeret efter Hersbøll, 2006, 42

har flere kontakter til Moe. Også købmand Chr. Fabricius Hansen optræder i denne sammenhæng i kraft af voksne døtre, der spillede roller meget lig garverens. Blandt Moes identificerede relationer er kun to til personer, der ikke identificerede sig med Indre Mission. Grafen afspejler således, hvordan præsten indtog en særstilling som den indremissionske gruppes kompromisløse ideolog. Dermed var hans stilling imidlertid anderledes end hans meningsfællers. De måtte navigere i såvel det religiøse fællesskab som i mange andre sociale og økonomiske sammenhænge, der gav anledning til samarbejde og sikkert også forståelse og respekt.

Fig. 14.26. Skjern Præstegård i landlig idyl men kun et stenkast fra den nye by (SKJ0F4255)

Otto Moes måde at udfylde embedet står i bemærkelsesværdig kontrast til præsten som den enevældige konges lokale embedsmand blot 50 år tidligere, og det er måske til en vis grad rimeligt at antage den nye bys flydende sociale situation netop i 1890'erne som forudsætning for præsten som ideologisk indpisker i Moes kompromisløse version. I Ringkøbing var situationen anderledes. Af byens tre sognepræster ved de tre punkter i tid er det kun Viggo Hjalmar Petersen, der overhovedet finder adgang til netværksundersdøgelsens personkreds, og han indtager en beskeden plads. Han har imidlertid selskab af præsten i byens grundtvigske valgmenighed, senere frimenighed Nicolai Clausen-Bagge (1858-1948), der måske i nogen grad kan siges sent i undersøgelsens periode at spille en rolle for en religiøs minoritetsgruppe, der ligner den, Moe udfyldte for en majoritet i Skjern. Ligheden er imidlertid overfladisk, ikke kun ved det oplagte, at Moe var indremissionsk, Clausen-Bagge grundtvigianer, men også ved de to præsters meget forskellig indstilling til deres byers liv og kultur. Mens Moe var indstillet på fundamentale opgør, var Clausen-Bagge forsigtig i sin fremgangsmåde. Frimenighedspræsten gjorde sig umage med at bevare et personligt venskab med byens

sognepræst P.C. Fledelius,[660] og i folketællingen 1921 udfyldte han personligt og udførligt rubrikken for trossamfund, hvor man som regel blot læser "Lutheraner", med det kompromissøgende: *"Ringkøbing Frimenighed. Dog ikke udmeldt af Folkekirken"*.

Håndværksmestre med kulturel prestige

I den tidlige periode indtog håndværksmestrene meget forskellige placeringer i købstadens og den nye bys eliter, men frem mod 1920'erne kom de efterhånden til at indtage roller, der i netværksanalysernes perspektiv var ret ensartede. I det følgende fremdrages to jævnaldrende håndværkere, der både illustrerer den strukturelle parallelitet – begge blev en slags repræsentanter for og varetagere af deres byers identitet – men også de store kulturelle forskelle.

Matthias Klokker (1856-1841), der drev bageri og i forskellige perioder også cykel-, manufaktur- og tobakshandel i Ringkøbing, var rundet af en etableret håndværkerfamilie,[661] der imidlertid – ganske karakteristisk – først finder adgang til eliteudsnittet i denne undersøgelses design med ham. Klokker var aktiv på en række fronter: Cyklist og fodboldspiller i sine unge til midaldrende år, bestyrelsesmedlem i håndværkerforening, grundejerforening og borgerforening og medlem af Den faste Stok.[662] Hans egonetværk, der gengives som bilag 14.14, afspejler, at han også deltog flittigt i det politiske liv med engagement i Venstres liste. Sin store indsats ydede han imidlertid i Ringkøbing Museum, der i 1908 blev startet efter initiativ fra en række daværende og tidligere Ringkøbingborgere og honoratiores fra det øvrige Vestjylland. Blandt disse var der flere, der i højere grad lagde navn, prestige og økonomi end arbejdskraft til projektet. Anderledes med Klokker. Han var fra starten den daglige leder af museet, og han blev hædret med et medlemskab af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.[663]

[660] RIM9043A1-74
[661] RSM10565
[662] A44; A342; Sørensen, 1923, 108, 112; Erlang, 1936a, 142-43; Jørgensen, 1957, 98-99
[663] A406-3; Ringkjøbing Amts Dagblad 15/11 1941; 12/11 1956; Jensen, 2008, 3-7

Fig. 14.27. Bagermester og museumsforstander Matthias Klokker (RIM5511F4)

Med baggrund i sit arbejde på museet blev Klokker efterhånden en repræsentant for og personificering af byen. Han varetog rollen indadtil: Ringkjøbing Aarbog bragte et længere interview, hvor han udlagde byens historie i både begivenheder, udvikling, stemning og kultur.[664] Men nok så interessant varetog han den også, når byen skulle beskrives og portrætteres for en større offentlighed. Tage Heft tog den læsende offentlighed med på tur langs Vestkysten. I Ringkøbing er det Matthias Klokker, der får ordet, ikke kun i sin egenskab af museumsforstander, men også fordi Heft *"straks jeg saa Kasketten, var* (…) *klar over, at det var en af de rigtige gode gamle Borgere. Det var det ogsaa: Matthias Klokker, velmeriteret Bagermester udi den Stad Ringkøbing, Skaber af Byens statelige Musæum, dekoreret med Ridderordenen af Dannebrog ved samme Lejlighed af I.C. Christensen højstegenhændigt."*[665] Matthias Klokker har her lejlighed til igen at fortælle byens historie med både museets samling og sine egne erindringer som omdrejningspunkter. Museumsforstanderens jordefærd i 1941 var en tydelig markering af hans rolle i byen. Kisten blev ikke båret ud fra hjemmet, men fra museet, hvor Klokker havde hvilet en sidste nat før begravelsen.[666]

[664] Ringkjøbing Aarbog, 1929-30, 7-12
[665] Heft, 1941, 137
[666] Ringkjøbing Amts Dagblad 19/11 1941

Fig. 14.28. Matthias Klokker i sin butik i Algade i de år, han handlede med tobak. (RIM2772F7)

Et tilsvarende forløb i Skjern, hvor en håndværksmester gradvist overgik fra sit fag til et mere åndeligt betonet virke, gør sig gældende for tømrermester Troels Christensen (1858-1936), der kom til den nye by i 1885 og tog næringsbevis i 1888. Christensen var søn af en gårdmand og snedker på hedeegnene ved Herning og således som så mange andre i Skjern første generations bybo. Han byggede hus i Nygade, hvor han drev tømrerværksted med både svend og lærling. I årene omkring 1900 varetog han formandsskabet for byens håndværkerforening i to omgange.[667]

[667] SKJ709X62; RSM10577A1; Christensen, 1944, 18-20; Clausen, 1983, 26, 66-67; Nielsen & Rønne, 1984, 13, 18, 77

Fig.14.29. Tømrermester og missionær Troels Christensen (SKJ0F2814)

Som andre unge borgere blev Troels Christensen vakt af Otto Moes forkyndelse; og han indtog fra starten en central plads i Skjerns indremissionske kreds. Efter opførelsen af missionshuset i 1888 nedsatte Indre Mission et lokalt samfundsråd, hvor Troels Christensen fik livslangt sæde sammen med blandt andre mølleejer Jens Petersen og snedker Andreas Jensen. Sent i sit liv blev han, efter i perioder at have stået i spidsen for søndagsskole, FDF og KFUM, rådets leder. I 1910 blev han antaget af et udvalg for børnegudstjenester til at rejse fem måneder om året, og i 1914 blev han missionær.[668] I et ufærdigt lokalhistorisk manuskript kalder Jens C. Andersen ham *"en stout skikkelse"* og fortsætter, at han *"også i åndelig henseende, stod fast på den gamle grund, forkyndelsen om synd og nåde, frelse og fortabelse, på vagt over for, hvad der ville rokke ved eller forklejne (xx)gen, dåben, retfærdiggørelsen af tro alene."*[669] Ved Christensens død lagde Skjern Dagblad med følgende skudsmål vægt på hans virke som missionær: *"Troels Christensen var en ypperlig Taler. Nogle vilde maaske kalde hans Forkyndelse ensidig, men hans Vidnesbyrd var altid klart og friskt og baaret frem med Djærvhed og Uforfærdethed."* Ved jordefærden var Skjerns præst S.N.S. Gundtoft den første i en lang række af Indremissionske talere. Han indledte med den præcise formulering: *"Han havde været med til at gøre Skjern til det, den er."*[670] Troels

[668] Petersen, 1926, 105; Andersen, 1958, 576-77
[669] SKJ709X62
[670] Skjern Dagblad 4 og 10/9 1936

Christensens søn P. Ingolf Christensen har beskrevet sit barndomshjem som præget af indremissionske dyder som bordbøn og tekstlæsning. Så meget mere bemærkelsesværdigt er det, at Christensen junior (der her måske søgte at prikke lidt til missionsk orienterede læsere) også kunne fortælle, at tømrermesteren insisterede på retten til en snaps til det hårde arbejde under opførelse af sluser og bro i Skjern Enge sidst i 1890'erne.[671] Troels Christensens egonetværk, der gengives som bilag 14.15, er karakteriseret ved, at forbindelserne samler sig om nogle få personer. Blandt disse er både de forventelige samarbejdspartnere i Indre Mission, men også nogle fra de andre missionshuse.

Fig. 14.30. Nygade i Skjern med Troels Christensens hus i den højre række (SKJ0F2884)

Der er lighedspunkter og forskelle mellem Matthias Klokkers og Troels Christensens livsbaner, der illustrerer karakteristiske kulturelle træk i deres to små byer efter 1900. Begge udnyttede tidens muligheder for at supplere deres position som håndværksmestre med en helt anden type anerkendelse, der opnåedes gennem varetagelse af, hvad man måske kunne kalde identitetspolitiske hverv. Men forskellen er lige så iøjnefaldende og lige så væsentlig i forhold til en sammenligning af Ringkøbing og Skjern. I Ringkøbings stabile sociale miljø var der ikke brug for en overordnet autoritet over og uden for byen selv. Ringkøbing og oplandets historie var i sig selv et moralsk gode og varetagelse af museets udvikling i sig selv en adgang til anerkendelse. I Skjerns åbne sociale situation,

[671] SKJ8X44; Christensen, 1944, 20

hvor alle var indvandrere, og hvor borgerlig struktur eller hierarki ikke var nedarvet, måtte der mere til, noget fælles, som borgerne kunne samles om og gruppere sig i ideologi og hierarki omkring og for nogle imod. Indre Mission blev den primære organisation i denne sammenhæng (om end i samspil med de andre vækkelsesretninger), og muligheden for at gå fra håndværksmester til kulturel autoritet gik gennem den.

Afslutning

Denne række af sammenlignende portrætter uddyber, eksemplificerer, nuancerer og relaterer netværksanalysernes resultater i kapitlerne 11-13. Den tegner et billede af meget forskelligartede situationer med individer, der i deres handlingsrationale på forskellig vis agerede iterativt, projektivt eller praktisk evaluerende i stadig forhandling med de to byers forskellige strukturelle rammer. Det samlede indtryk og dermed kapitlets bidrag til analyserne i del II – den lille by forstået som uafhængig variabel – er et billede af individuel agens. Tidlige købmænd, læge med pondus og mølleejer med autoritet, kæmnere i æresposter, fabrikanter, der tøvende tog springet til en ny tids økonomi, den konfrontative præst og de ambitiøse håndværksmestre illustrerer fra hver deres udgangspunkter situationer, hvor rum for individuel handling i forskellig grad var åbent og i forskellig grad blev udnyttet, således at den lille by ændrede sig, alt imens købstaden og den nye by efterhånden lignede hinanden mere og mere.

Kapitel 14 spiller sammen med afhandlingens overordnede argument om den lille by som både afhængig og uafhængig, hvor eksterne makrostrukturer satte rammer, men hvor også historisk og kulturel situation gav forskellig mulighed for individuel forhandling af samme rammer. De økonomiske og geografiske strukturer, der sætter scenen i del I var et ufravigeligt udgangspunkt. Bevægelsen fra gamle håndværksfag med produktion af forbrugsvarer som bødker eller skomager mod industri og relationer til større marked f.eks. var ufravigelig. Men disse makrostrukturer havde vide rammer, og f.eks. de to håndværksmestre, der vandt prestige og kapital som museumsforstander og missionær, viser, at aktører, der forstod at agere i byernes netværk, kunne vinde indflydelse og påvirke byens udvikling. De generelle pointer i del I om et betydeligt element af parallelitet som resultat af ret ensartede forhold i de to byers opland og i deres ret ensartede rolle som først og fremmest centralsteder, der kun gradvist blev involverede i et mere netværksorienteret bysystem, lader sig følge også her. Selvom Christen Skikkild havde adresse i købstadens gamle Algade og Chr. Fabricius Hansen startede sin købmandsgård på bar mark ved en nyanlagt landevej, blev deres forretninger meget ens. Her byder den ensartede efterspørgsel i de to byers oplande sig til som forklaringsramme. Allerede tidligst i denne undersøgelses periode, hvor

forskellene på de to byer endnu var meget stor, lader det sig således gøre at trække paralleller. Men der var også forskelle. Den kompromisløse præst som den nye bys centrale ideolog finder ikke modstykke i købstadens mere etablerede sociale situation. Spændt ud mellem disse to poler tegner sammenligningerne af de to byers "førstemænd", kæmnerne og de to håndværksmestre med kulturel prestige mere sammensatte perspektiver, hvor forskellige personlige profiler lader sig anskue som lokale variationer over en mere overordnet ensartethed. Den afhængige variabel hegner således kapitlet i dets brede perspektiv ind, mens den uafhængige tegner sig, når den finere optik indstilles.

Opsamling: Toneangivende kredse

Del II om Ringkøbing og Skjern som uafhængige variabler adresserer den anden af de indledende hypoteser. Den byhistoriske governanceforskning og Mustafa Emirbayers relationelle sociologi åbner analytisk rum for analyser af sammenhæng mellem byernes forskellige historiske situationer og deres eliters forskelligartede strategier for gruppedannelse. Undersøgelsernes hviler på den relationelle sociologis opfattelse af forbindelsen mellem personer, ikke egenskaber ved dem, som det sociale atom. Dette princip kommer til udtryk med netværksanalyserne, hvor relationer og fravær af relationer betragtes som udtryk for individuel agens og strategi, der imidlertid må betragtes i forhold til mere eller mindre etablerede og mere eller mindre definerende rammer. For begge byer tegner der sig i resultater ifølge hvilke, byernes eliter agerede i elementer af samling og homogenitet, men det er også tydeligt, at begge byer havde en central toneangivende kreds: Det gamle borgerskab i Ringkøbing og Indre Mission i Skjern. Mens den nye by var en åben social situation, hvor landsognets gamle traditioner i retning af religiøs vækkelse nok kunne bruges som skabelon, men samtidig måtte forhandles i nye former, var købstaden rig på – måske overforsynet med – sociale og kulturelle kategorier. Her var ikke på samme måde som i Skjern brug for proxy-kategorier som frelse ved personligt ansvar i kampen om symbolsk herredømme i byen. Undersøgelserne bekræfter denne dobbelte hypotese, men modererer og nuancerer den også.

Der var *"Familier i Ringkøbing, Slægter, som har siddet ved Handel eller Haandværk det meste af et Aarhundred til Ende og skabt deres Navn og Slægtstradition stor Anseelse."*[672] Købstaden var genstand for en gradvis udvikling, hvor en gammel elite bestod, men efter 1900 fik selskab af en ny, med hvilken den kun delvis lod sig integrere. Dette perspektiv ligner McHughs i indledningen til del II citerede sondring for engelske forhold i en gammel by, der i øvrigt var meget større. Købstadens etablerede elite agerede i høj grad inden for iterative handlingsrationaler. I tråd med etablerede traditioner og kulturelle normer blev de boende i byens centrum, de søgte hinanden i personlige relationer i form af familie og fadderskaber, og de baserede deres økonomi på velkendte strategier inden for handel, service og administration rettet mod byens nære opland. Det blev derfor ikke denne gruppe, der greb en ny tids muligheder, da nye kvarterer opstod, og købstaden ved siden af sin gamle rolle som oplandsby efterhånden også blev integreret i nye og større økonomiske netværk. Den nye gruppe agerede med

[672] Mylius-Erichsen, 1901, 42

udgangspunkt i projektive eller måske praktisk-evaluative handlingsrationaler, dvs. med fremtidens og samtidens muligheder for øje snarere end med fortiden som diktat. Disse personer var hverken de fleste eller de mest betydningsfulde i Ringkøbing, hvor udviklingen var mere moderat end i mange andre købstæder i de samme årtier. Til gengæld var de i deres handlinger og i deres vilje til at gøre op med gamle strukturer meget lig den gruppe af entreprenører, der førte an i den nye by Skjern. Denne type aktører startede med mindre kapital og prestige, de var risikovillige, de var socialt og geografisk mobile, og de var ofte håndværkere.

Skjern derimod var en åben arena for nye grupper, der kunne etablere sig på en ny tids præmisser og med håndværksmestrene som den førende gruppes vigtigste komponent. Her var imidlertid behov for at etablere spilleregler for gruppering, og de religiøse bevægelser indtog en rolle for både modsætninger og samarbejde. Dele af den eksisterende danske forskning i den nye by som uafhængig variabel såvel som Skjerns lokale historieskrivning giver anledning til en forventning om den nye by som en social konfliktzone med religiøst afgrænsede grupper. Når Skjern anskues gennem relationer mellem individer og ikke gennem dens organisationer, tegner der sig imidlertid et billede af større fleksibilitet. Undersøgelserne i kapitel 12 viser, at Indre Mission kunne fungere som afgrænset community, og der er al mulig grund til at antage, at de andre vækkelser også kunne. Det centrale resultat er imidlertid, at de ledende mænd fra de forskellige grupper mødtes i en struktur, hvor de kunne samordne aktivitet og agere i fællesskab i stadig skiftende alliancer i interessevaretagelse og økonomi.

Selvom gruppedannelserne i de to byer tog form i forskellighed, er det overordnede og centrale komparative perspektiv for del II, der træder frem ved sammenligningerne af de formelle netværkskarakteristika i kapitel 13, således overraskende. Hvor undersøgelserne for Skjern tager udgangspunkt i et spørgsmål om mulig om social segregering, viser netværksanalyserne betydelige elementer af samarbejde og homogenitet. Og hvor undersøgelserne for Ringkøbing tager udgangspunkt i et spørgsmål om homogenitet, viser netværkene en (om end beskeden) tendens til diversitet med to grupper. Set i dette perspektiv rækker ligheden mellem købstaden og den nye by vidt.

Netværksanalyserne i del II er sat op efter synkront design, hvor alle relationer bearbejdes i samme pulje trods den ret lange undersøgelsesperiode. Dette princip bunder i en ambition om at finde brudflader og forskelle mellem grupper snarere end udvikling over tid. For Ringkøbings vedkommende sprænges denne forventning imidlertid i netværksundersøgelsernes praksis, hvor det for interesserne og økonomiens vedkommende fremstår som et tydeligt resultat, at borgernes relationer i en trods alt ikke særligt segregeret kultur mere struktureres af generationer end af

modsætningsforhold. Relationen mellem dette resultat og generationstanken i den lille danske bys historiografi er kompliceret. Clausen og Dragsbos i kapitel 1 refererede kulturelle kronologi for tre generationer er udviklet for den nye by, men netværksanalysernes resultater for Skjern ligner ikke denne model. Med købmand Chr. Fabricius Hansen i spidsen lader det sig nok gøre at identificere en generation, der kom før den mere samlede udvikling i 1890'erne, men de få ældre borgere som skomager Peder E. Outzen, garver E.C. Dalgaard eller sagfører Ludvig Hector Kjær blev tæt integrerede i 1890'ernes elite. Endnu mere vanskeligt er det at anskue undersøgelsens yngste personer som repræsentanter for forandring. Materialhandler M. Joh. Knudsen og de andre, der kom til omkring 1920 søgte og fandt deres pladser i den etablerede struktur. Ganske paradoksalt byder generationsbegrebet sig i højere grad til i Ringkøbing. I 1880 var det stadig de gamle bredt funderede købmandsgårdes mænd som fætrene Husted, Christen Skikkild og Peder Dalgaard, der tegnede byens elite. Omkring 1900 repræsenterede fysikus Erik Holst og andre en udvikling på vej mod en mere sammensat situation, og omkring 1920 gjorde en ny gruppe af indvandrere til købstaden med mænd som fabrikant Niels Poulsen de gamle grupper selskab.

Viggo Hansens i afhandlingens anslag citerede formulering om, at forskellen på de to typer byer først og fremmest består i, *"at den rurale by mangler købstadens gamle bykerne og dermed dens historie og traditioner,"* må således efter denne afhandlings design og undersøgelser betragtes som andet og meget mere end en bisætning, der skal levne plads for det mindre væsentlige. Agens og forskelligartet netværksstruktur inden for overordnede fælles rammer var konstituerende for ligheder og forskelle de to byer imellem.

Konklusion

Denne afhandlings centrale argument er en insisteren på dobbeltblik for den lille bys moderne historie som formet i både afhængige og uafhængige variabler. Dens hypoteser er en afsøgning af rækkevidde og sammenhæng. Hvorvidt tjener eksterne faktorer til forklaring af økonomiske, geografiske, sociale og kulturelle tematikker? Og hvor i dette forløb må byens historie, dens interne dynamik og dens individer inddrages for dybere indsigt? Disse spørgsmål gøres til genstand for et undersøgelsesdesign i to dele:

- Del I angår Ringkøbing og Skjerns samlede befolkninger i tre diakrone nedslag, 1880, 1901 og 1921. De anvendte metoder er kvantitative, og undersøgelserne angår økonomi, befolkningsforhold og byernes indre rumlige segregering. Konklusionerne samler sig om en række perspektiver, der bekræfter forventningen om parallelitet i den første af de indledende hypoteser. Med begreber hentet i emnets danske historiografi og dens teori betragtes disse resultater som afspejling af de to byers ret ensartede situation, hvad opland angår, og af ensartede situationer for overgang mellem en gammel struktur med byer som lokale centralsteder og en nyere med integration i større netværk.
- I del II gøres de to byers elitenetværk til genstand for undersøgelser i et synkront design, der som udgangspunkt mere udvikles med henblik på afklaring af intern forskel eller konflikt end af udvikling. De teoretiske perspektiver governance og relationel sociologi udmøntes som netværksanalyser over erhvervssektorer og religiøse vækkelser. Netværkene viser betydelige systematiske ligheder i relationerne i de to byers førende kredse, men de lokalt forankrede underspørgsmål viser sig relevante for forståelse af gruppedannelse og dynamik i hver sin by, og væsentligt: De viser sig langt mindre relevante, når de appliceres vice versa, hvilket åbner blik for den type forskelle, der efter den anden indledende hypotese er undersøgelsernes anledning.

I modsætning til den eksisterende forskning i den lille danske bys moderniseringsprocesser omkring forrige århundredeskifte, der med få undtagelser arbejder i disse to perspektiver som et enten eller, betragtes de med inspiration hos

Mustafa Emirbayer som forbundne i et dynamisk dobbeltperspektiv. Afhandlingens centrale konklusion er således den, at de to byer tager sig meget ens ud, så længe der arbejdes i et "hårdt" strukturbegreb, hvor den lille by betragtes som afhængig af strukturer, der tager form ved økonomisk og geografisk udvikling på et andet niveau end byens lokale. Denne makrohistoriske kausalitet var imidlertid ikke individets oplevede situation. Den satte rammer, som ingen kunne sætte sig udover, men disse var vide rammer inden for hvilke, byernes historie også spillede en rolle, og inden for hvilke, grupper og individer kunne forme kultur og udvikling. Den kvantitative byhistories hårde strukturbegreb er således ikke uforeneligt med Mustafa Emirbayers "bløde", hvor struktur sidestilles med eller måske endda underordnes aktører, der i deres relationer forhandler og påvirker dem. De ensartede forhold for de to byer i del I overlejres til en vis grad af resultaterne i del II. Netværksanalyserne for Ringkøbing og Skjern tager sig ret ens ud, hvad deres formelle karakteristika angår, og de visuelle indtryk af de samlede netværksgrafer for de to byer er ret ensartede med én stor samlet gruppering i en aflang struktur, der afspejler den relativt lange undersøgelsesperiode. Når den formelle netværksanalyse kombineres med to forskellige hypoteser rundede af lokalhistorie med bredere historiografiske supplementer, træder forskellene imidlertid frem. I den etablerede købstad var der elementer af kontinuitet og resiliens i byens førende kredse. Købmænd, sagførere og embedsmænd var dominerende, mens håndværksmestrene kun langsomt vandt indpas. Byens førende mænd agerede imidlertid i iterative handlingsrationaler, og de formåede kun til en vis grad at udnytte en ny tids muligheder. De fik derfor selskab af nye aktører med karakteristika, der ligner Skjerns elite. Tidens religiøse vækkkelsesbevægelser var aktive i Ringkøbing, men de spillede ikke en afgørende rolle for relationer og grupper i byens førende kredse. Skjern derimod var en ny by, hvor relationerne mellem de ledende mænd ikke prægedes af nedarvede rammer, og hvor projektive eller praktisk evaluerende handlingsrationaler i højere grad bød sig til. Her var håndværksmestrenes repræsentation i eliten både større og tidligere. I den nye bys kulturelle vakuum var der brug for eksterne instanser for hierarki, moral og relationer. De religiøse vækkelser udfyldte denne rolle i Skjern, men de gjorde det i fleksibel og divers modus, hvor de, hvad byens verdslige liv angik, ikke kun kanalisere modsætningsforhold, men også samarbejde.

De vidtrækkende fælles forhold for købstaden og den lille by fremtræder klarere og mere afgrænsede, når der også inddrages blik for de kulturelle forskelle, der i et kvantitativt perspektiv ligner småting, men som for historiens aktører, og for en senere tids tilbageblik på de to forskellige byers historie repræsenterede og repræsenterer det særegne for de to byer. Afhandlingen adresserer således etablerede narrativer om den

konservative købstad og den dynamiske nye by. Begge bekræftes til en vis grad. De i den afhængige variabel parallelle strukturer havde forskellige udfaldsrum i den uafhængige betragtet. Men denne bekræftelse af købstaden og den nye by som forskellige er kun delvis. Byerne var i så høj grad produkter af eksterne forhold, at elementer af ganske betydelig lighed tidligt udviklede sig. Dette sidste perspektiv lader sig i rigt mål illustrere, når en række enkeltpersoner trækkes frem til portrætter på baggrund af både summariske analyser og netværk.

Stating the obvious: Er alt dette intellektuel banalitet?

Måske, men i så fald en banalitet, der flugter med hele historiefagets vekslen mellem det generelle og det partikulære som fundamental kausalmodel. Forskellene på de to byer i uafhængige variabler, der træder frem i netværksanalyserne i denne afhandling, er måske eksempler på begivenhedshistoriens overfladefænomener, *"crests of foam that the tides of history carry on their strong backs,"*[673] som den måske mest citerede historiker i 1900-tallet Fernand Braudel i 1946 skrev i forordet til sit måske mest citerede værk. Her er det imidlertid værd at bemærke, at selv samme Braudel excellerede som byhistoriker, og at han er mand for den i denne afhandling og mange andre steder citerede formulering om byen som en transformator, der forstærker, accelererer og vender op og ned på menneskenes liv. Bestræbelsen med denne afhandling er at opløse modsætningsforholdet mellem byhistoriens afhængige og uafhængige perspektiver og afløse det – i det mindste for den lille by i Vestjylland – med et dynamisk dobbeltperspektiv, hvor struktur og agens er to dimensioner af den samme historie.

[673] Braudel, 1972 (1946), 21

Dansk resumé

Denne ph.d.-afhandling er en undersøgelse af struktur og agens i to vestjyske nabobyer 1880-1921. Ringkøbing er en gammel købstad med rødder i middelalderen, hvorimod den langt yngre Skjern er resultat af markedsøkonomi og ny infrastruktur i det sene 1800-tal.

- Med hvilke ligheder og forskelle udviklede økonomi og befolkningsforhold sig i Ringkøbing og Skjern 1880-1921, og lader udviklingen sig forklare i perspektiver af generel økonomisk og geografisk strukturel årsag af hvilken, de to vestjyske byers forhold og udvikling var afledt virkning?
- Hvilke ligheder og forskelle gjorde sig gældende i relationerne i Ringkøbing og Skjerns elitenetværk 1880-1921, og agerede de to byers centrale aktører i parallelitet eller forskellighed? I hvilken grad var disse relationelle og personlige strukturer drivende for byernes udvikling?

Afhandlingen rammesættes med en introducerende del med kapitler om historiografi, teori, metode og vestjysk kontekst. Kapitel 1 om den eksisterende forskning og dens teoretiske perspektiver introducerer det centrale begrebspar afhængig og uafhængig variabel i byhistorie. Forskning i bysystem og rumlig segregering identificeres med det første, studier om den lille by med forening som prisme med det andet. Kapitel 2 introducerer centrale teoretiske perspektiver fra den byhistoriske governanceforskning og fra Mustafa Emirbayers relationelle sociologi, der informerer arbejdet med den uafhængige variabel. Det tredje kapitel placerer afhandlingen i den digitale historie. Folketællinger fra de to byer 1880, 1901 og 1921 gøres til genstand for database, og analyser præsenteres ved brug af Geographic Information Systems (GIS) og Social Network Analysis (SNA). Det indledende hovedafsnit afsluttes med kapitel 4 om det danske og det vestjyske bysystem og om relevante regionale og lokale perspektiver i forhold til afhandlingens forskningsspørgsmål.

Spørgsmålet om struktur og agens gøres til genstand for undersøgelser i en analysestrategi, der udfoldes i to hoveddele:

Det første kapitel i del I adresserer identifikation af den lille bys befolkning i folketællinger fra tiden omkring 1900. Kapitel 6 udgøres af en direkte sammenligning af de to byer, hvad angår befolkningsforhold, indkomst, immigration, erhverv og husstande. Derefter følger kapitlerne 7-8 om byernes indre geografiske udvikling. Den samlede konklusion for disse kapitler om de to byer set som afhængige variabler angår en ret vidtrækkende ensartethed trods forskellige historiske udgangspunkter og forskellige vækstrater. Dette resultat relateres til de ret ens geografiske forudsætninger og ret ens udviklinger i landbruget i de to byers oplande.

Del II, hvor de to byer studeres med uafhængig variabel som overskrift, indledes med kapitel 9, hvor analysegenstanden indsnævres fra totale befolkninger til centrale aktører i kultur og økonomi. Efter et kort kapitel, hvor disse mindre grupper gøres til genstand for undersøgelser svarende til dem i kapitel 6, udgøres de centrale kapitler i del II af netværksanalyser angående relationer og grupperinger blandt disse kredse. Kapitel 11 om Ringkøbing fokuserer på håndværksmestrenes gradvist ændrede adgang til købstadens elite. Kapitel 12 om Skjern bygges op omkring de religiøse vækkelsers rolle i den nye bys elite. Disse perspektiver sammenlignes i kapitel 13, hvor de to byer underkastes undersøgelserne vice versa i kortere form. Det afsluttende kapitel i del II udgøres af en serie portrætter af enkeltpersoner fra begge byer med henblik på at eksemplificere og uddybe analyserne af forhold mellem agens og struktur. Del II munder ud i en mere kompleks konklusion end del I. Inden for de langt hen ad vejen ensartede økonomiske og geografiske strukturer agerede byernes førende mænd i forskelligartede kulturelle situationer. I Ringkøbing var der tradition og familier, der imidlertid blev ved deres gamle strategier for handel og administration, således at der også blev plads til nye grupper inden for håndværk og industri. Ved undersøgelsesperiodens slutning observeres tendenser til en mere opdelt elite. Den nye by Skjern på den anden side var en situation uden traditioner. Her måtte de førende mænd etablere rammer for både samarbejde og konkurrence fra bunden. I denne forbindelse spillede de religiøse bevægelser en rolle som institutioner, hvor individer kunne operere skiftevis i konkurrence og fælles interesse.

English summary

This Ph.D.-thesis is an investigation into structure and agency in two neighboring small towns in Western Jutland, Denmark 1880-1921. Ringkøbing is an old market town dating back to the Middle Ages, whereas the much younger Skjern is a result of modernising infrastructure and the market economy of the late nineteenth century.

- What were the similarities and differences in terms of economy and population in Ringkøbing and Skjern 1880-1921, and how did this relate to developments in growth, local demand, and a changing urban system?
- Did the different history and culture of the two towns result in different structures of elite relations and individual agency? Were the levels of structural constraint on individual agency different in the old market town and the new town?

The thesis opens with an introductory section containing chapters on previous research, theory, method, and the Western Jutland setting. Chapter 1, on historiography and theory, introduces a central dichotomy of dependent and independent variables in urban history, identifying theories and research on urban systems and internal urban segregation with the former, research on civil societies with the latter. Chapter 2 introduces the central theoretical framework concerning the independent variable: Urban governance and Mustafa Emirbayer's concepts of individual agency within frameworks of structure. The third chapter places the work within the field of digital history. Census material from the two towns from 1880, 1901, and 1921 is converted to a database and analyzed and presented through the aid of Geographic Information Systems (GIS). Further material is brought into use and the social fabric of the small town elite is scrutinized using Social Network Analysis (SNA). The opening section part closes with chapter 4 on the Danish and the Western Jutland urban system and on specific local and regional perspectives of interest in relation to the research question of the thesis.

The question of structure and agency is addressed in a strategy of analysis that unfolds in two main analytical parts:

The first chapter of part I addresses the methodology of isolating the urban population of the very small town from the surrounding countryside in census material in the years around 1900. Chapter 6 consists of a direct comparison of the two towns concerning income, immigration, occupation, and household, followed by chapters 7 and 8 on internal geographical distribution. The overall conclusion of these chapters on the two towns in terms of dependent variables points to quite a far-reaching homogeneity despite very different historical situations and growth rates. This conclusion relates to the geographical preconditions of the two towns in quite similar agricultural economic settings.

Part II, where the two towns are studied under the headline of the independent variable, opens with chapter 9 in which the scope is narrowed down from entire populations to elite sections of central actors in culture and economy. After a short chapter where this smaller group is subjected to investigations similar to those in chapter 6, the central chapters in part II consist of network analysis on relations and communities among these entrepreneurs. Chapter 11 on Ringkøbing focuses on master craftsmen's changing access to the elite of the old market town. Chapter 12 on Skjern revolves around the role of the religious revivals and the elite of the new town. These chapters investigate different questions, but in chapter 13 the two towns undergo opposite investigations. The closing chapter of part II consists of a series of portraits of individuals from both towns. This final chapter offers illustrations and examples of the agency of individuals in networks. The conclusion of part II is more complex than that of part I. Within the quite similar overall economic structure of the two towns, their leading men acted in different cultural settings. Ringkøbing was dominated by tradition and families. These, however, maintained their old strategies of trade and administration, leaving an open space for new entrepreneurs in industry and craft, resulting in a somewhat divided elite towards 1920. The new town of Skjern on the other hand was a scene without tradition. Here the leading men had to establish a culture of both cooperation and competition from scratch. They did so by organizing several religious revivalist movements that operated alternately in competition and in common interest.

Litteratur

(Titler mærkede med * optræder ikke i afhandlingens noter men indgår i databasens kildemateriale om de to byers førende kredse.)

A. Rasmussens Bogtrykkeri (1924). *A. Rasmussens Bogtrykkeri gennem Halvtreds Aar*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Aagesen, Aage (1943). Fra Hedegaard til Bysamfund – Træk af Vestjyllands Befolknings-, Bebyggelses- og Erhvervsgeografi. I: Erich Struckmann, Knud Jessen & Finn Hjerl-Hansen (red.), *De danske Heder – deres Natur og Fortidsminder, Folkeliv og Kultur bd. 2* (263-98). Danmarks Naturfredningsforening, Det Danske Hedeselskab.

Aagesen, Aage (1949). *Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark*. H. Hagerups Boghandel.

Alkjær, Ejler (1943a). De danske Stationsbyer. *Det danske Marked, 2*, 153-75.

Alkjær, Ejler (1943b). Om Stationsbyernes Erhvervsstruktur og Oplandsforhold. *Det danske Marked, 2*, 217-51.

Alkjærsig, Jenny (1944). *Huse i Hederanden*. Gyldendal.

Andersen, Dan H. (1998). Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund. *Historisk Tidsskrift, 98*(1), 452-53 (anmeldelse af Eriksen 1996).

Andersen, J.C. (1952). Den gamle Købmandsgaard. *Aarbogen for Skjern og Omegn 1952*, 1-9.

Andersen, Jens C. (1958). Indre Mission i Skjern gennem 70 år. *Indre Missions Tidende 105*(46), 576-77.

Andersson, Per-Olof (1999). I nya och gamla spår! – mötet mellan modernitet och tradition i två stationssamhällen speglat genom två tidningar. I: Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Stationssamhällen – nordiska perspektiv på*

landsbygdens modernisering (118-30). Sverigas Järnvägsmuseum, Växjö Universitet, Frank Stenvalls Förlag.

Andresen, Bent Karstoft (1986). Turisme på Ringkøbingegnen. I: Henning Ringgaard (red.), *Land, by og landbobank – Ringkjøbing Landbobank 1886-1986* (107-140). A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Antonsen, Jørgen (1974). *Ringkjøbing Handelsforening 1874-1974.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Arguing with Digital History Working Group (2017). *Digital History and Argument*. White Paper, Roy Rosenzweig Center for History and New Media.

Aronsson, Peter (1999). Perspektiv på stationssamhällen i nordisk forskning. I: Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Stationssamhällen – nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering* (13-65). Sverigas Järnvägsmuseum, Växjö Universitet, Frank Stenvalls Förlag.

Aronsson, Peter & Johansson, Lennart (1999). Inledning. I: Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Stationssamhällen – nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering* (9-12). Sverigas Järnvägsmuseum, Växjö Universitet, Frank Stenvalls Förlag.

Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig & Samuelson, Jan (1999). Inledning. I: Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelson (red.), *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* (1-11). Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999.

Asingh, Margretha (1947). Den gamle, kendte Egn. *Aarbogen for Skjern Sogn 1947*, 9-10.*

Askgaard, Helle (1982). Er en stationsby en by med station? *Fortid og nutid, 29*(3), 471-74 (anmeldelde af Jansen red, 1980, og Rasmussen, 1981).

Askgaard, Helle (1988). De nye byer. *Fortid og nutid, 35*(2), 133-44 (anmeldelse af Stilling, 1987).

Asmussen, Benjamin (2018). Netværk, ledelse og kinafart – 'Interlocking Directorates' i 1700-tallets tidlige entreprenante tid. *Erhvervshistorisk Årbog, 67*(1), 1-14.

Baadsgaard, Christian (2014). Med Gud i grundpakken – en fortælling om vestjysk identitet. *Hardsyssels Årbog 2014,* 125-41.

Bailey, Timothy J. & Schick, James B.M. (2009). Historic Gis: Enabling the Collission of History and Geography. *Social Science Computer Review, 27*(3), 291-96.

Balle-Petersen, Margaretha (1976). Foreningstiden. I: Bjarne Stoklund (red.), *Det forsømte århundrede – Arv og Eje 1976* (43-68). Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Balle-Petersen, Margaretha (1977). Guds folk i Danmark – nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. *Folk og kultur 1977,* 78-126.

Balle-Petersen, Margaretha (1993). The Imprint of Religion on Everyday Life: Some Examples from Danish Revivalist Settings. I: Niels-Arvid Bringéus (red.), *Religion in Everyday Life: Papers Given at a Symposium in Stockholm 1993* (19-26). Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Balle-Petersen, Poul (1976). De nye byer. I: Bjarne Stoklund (red.), *Det forsømte århundrede – Arv og Eje 1976* (69-92). Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Barnes, Trevor J. (2012). Roepke Lecture in Economic Geography: Notes from the Underground: Why the History of Economic Geography Matters: The Case of Central Place Theory. *Economic Geography, 88*(1), 1-26.

Beauregard, Robert (2007). More than Sector Theory: Homer Hoyt's Contributions to Planning Knowledge. *Journal of Planning History 6*(3), 248-71.

Begtrup, Gr. (1978 (1812)). *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark – Syvende Bind – Nørre-Jylland – Tredje Deel*. Reprografisk genudgivelse ved Rosenkilde og Bagger.

Bennedsen, Bernhard (1978a). *En vestjysk by – dens mennesker og gader*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Bennedsen, Bernhard (1978b). Man dansede meget i det gamle Ringkøbing. *Ringkjøbing Aarbog 1977-78,* 3-6.*

Bevir, Mark (2012). *Governance: a Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Beværterforeningen Enigheden (1935). *Beværterforeningen Enigheden for Ringkjøbing og Omegn – Halvtredsaars Jubilæet*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Bjørn, Claus (1975). De folkelige bevægelser I danmark. *Fortid og nutid, 26*(3), 346-57.

Bjørn, Claus (1982). Dansk mejeribrug 1882-1914. I: Claus Bjørn (red.), *Dansk mejeribrug 1882-2000* (11-188). De Danske Mejeriers Fællesorganisation.

Blackbourne, David (1985). Economic Crisis and the Petite Bourgeoisie in Europe during the Nineteenth and Twentieth Centuries: Report on the Fourth Round Table of the European Research Group on the Problems of the Petite Bourgeoisie in Nineteenth- and Twentieth Century Europe: Held at Paris-Nanterre, 4-5 May 1984. *Social History, 10*(1), 95-104.

Bloch, Emil (1940 og 1946). Gamle vestjyske Veje. *Hardsyssels Aarbog 1940*, 64-92 og *Hardsyssels Aarbog 1946,* 47-70.

Blumin, Stuart M. (1983). When Villages Become Towns – the Historical Context of Town Formation. I: Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (red.), *The Pursuit of Urban History* (54-68). Edward Arnold.

Boje, Per & Hyldtoft, Ole (1977). Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter. I: Grethe Authén Blom (red.), Urbaniseringsprocessen i Norden – del 3 – industrialiseringens første fase – det XVII nordiske historikermøte (178-244). Universitetsforlaget.

Böventer, Edwin von (1969). Walter Christaller´s Central Places and Peripheral Areas: The Central Place Theory in Retrospect. *Journal of Regional Science, 9*(1). 117-24.

Braudel, Fernand (1972 (1946)). The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Fontana Press. Fransk originaludgave: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.

Braudel, Fernand (1973 (1967)). Capitalism and Material Life 1400-1800. Weidenfeld and Nicolson. Fransk originaludgave: Civilisation Matérielle et Capitalisme.

Bruhn, Verner (1983). Vigand Dann Rasmussen: Nørrejyske jernbanebyer. *Historie - Jyske Samlinger, ny række, 14*(2), 360-361 (anmeldelse af Rasmussen, 1981).

Bundsgaard, Inge (1984). Foreningslivet i socialt perspektiv – et eksempel fra Ringe. *Nyt fra stationsbyen, 6,* 17-41.

Bundsgaard, Inge (1985). Grundtvigianismen og Indre Mission i lokalsamfundet – et eksempel fra Sydøstjylland. I: Anders Gustavsson (red.), *Religiösa väckelserörelser i Norden – aktuell forskning presenterad vid ett symposium* (9-30). Centrum för Religionsetnologisk Forskning.

Bruun-Petersen, Jens (2000). 1875: Varde-Ringkøbing-Holstebro. *Jernbanehistorisk årbog 2000*, 14-27.

Burgess, Ernest W. (2009 (1925)). The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. I: T LeGates & Frederic Stout (red.), *The City Reader 4th Edition* (150-57). Routledge.

Burke, Peter (1983). Urban History and Urban Anthropology of Early Modern Europe. I: Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (red.), *The Pursuit of Urban History* (69-82). Edward Arnold.

Byskov, Søren (1997). *Tro håb og legetøj – landsbyfolk og industrieventyr i Billund 1920-80.* Overgaard Bøger.

Bækdal, Finn & Jensen, Svend Aage (1987). *Ringkjøbing Sejlklub 75 år 15. november 1987.* Ringkjøbing Repro og Reklame.*

Bøgner, J.I. (1941). *Bidrag til Ringkjøbing Bys Historie – Udtog og Bearbejdelser af Ringkjøbing Raadstuearkiv.* Bollerups Boghandel.

Bøgner, J.I. (1944). *Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Bøgner, J.I. (1967a). Den danske skole. I: Carl Lindberg Nielsen, *Ringkjøbing Købstads Historie* (262-80). Ringkjøbing Byraad, A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Bøgner, J.I. (1967b). De sidste Hundrede Aar. I: Carl Lindberg Nielsen, *Ringkjøbing Købstads Historie* (281-311). Ringkjøbing Byraad, A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Cameron, Sonja & Richardson, Sarah (2005). *Using Computers in History.* Palgrave Macmillan.

Carrington, Peter & Scott, John (2011). Introduction. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (1-8). Sage.

Chhotray, Vasidhula & Stoker, Gerry (2008). *Governance Theory and Practice: a Cross-Disciplinary Approach.* Palgrave Macmillan.

Christaller, Walter (1966 (1933)). *Central Places in Southern Germany.* Prentice Hall. Tysk originaludgave: *Die Zentralen Orte in Süddeutschland.*

Christensen, Ingolf (1943). Gamle Skjern-Haandværkere I. *Aarbogen for Skjern og Omegn 1943,* 7-14.*

Christensen, Ingolf (1944). Gamle Skjern-Haandværkere II. *Aarbogen for Skjern og Omegn 1944,* 13-20.

Christensen, P. Ingolf (1940). Erindringer fra Byggearbejdet. I: Erik Strandbygaard (red.), *Udvidelsen og Restaureringen af Skjern Kirke – ved 25 Aars Dagen for Indvielsen* (46-58). Skjern Menighedsraad.*

Christensen, P. Ingolf (1969). Fra Skjernbrogård til Bredgade 38. *Årbogen for Skjern 1969*, 1-9.

Christensen, Søren Bitsch (2005a). En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den klassiske købstad* (11-46). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Christensen, Søren Bitsch (2005b). Det naturlige midtpunkt – købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450-1800. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den klassiske købstad* (47-136). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Christensen, Søren Bitsch (2005c). Forord og Indledning. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Købstadens metamorfose – byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920* (5-16). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Christensen, Søren Bitsch & Thøgersen, Mette Ladegaard (2006). Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000 – historie og historiografi. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den moderne by* (11-120). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Christensen, Søren Bitsch & Mikkelsen, Jørgen (2008). Introduction. I: Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen (red.), *Danish Towns during Absolutism – Urbanisation and Urban Life 1660-1848* (11-43). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Christiansen, Niels Finn (2004). *Klassesamfundet organiseres 1900-1925*, Bind 12 af Olaf Olsen (red.) *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*). Gyldendal og Politiken. (anden udgave, førsteudgave 1990)

Christiansen, Palle Ove (1996). *A Manorial World – Lord Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*. Scandinavian University Press.

Christiansen, Palle Ove (2000). *Kulturhistorie som opposition – træk af forskellige fagtraditioner*. Samleren.

Christiansen, Palle Ove (2004). Livsstile i 1700-tallets landsby – kultur og kontraster blandt østdanske fæstebønder. I Palle Ove Christiansen, *Landsbyliv – afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag* (17-54). Landbohistorisk Selskab.

Clark, Peter (1995). Introduction. I: Peter Clark (red.), *Small Towns in Early Modern Europe* 1-21). Cambridge University Press.

Clark, Peter (2005). Elite Networking and the Formation of an Industrial Small Town: Loughborough, 1700-1840. I: Jon Stobart & Neil Raven (red.), *Towns Regions and Industries – Urban and Industrial Change in the Midlands c. 1700-1840* (161-73). Manchester University Press.

Clark, Peter (2009). *European Cities and Towns 400-2000*. Oxford University Press.

Clark, Peter (2013). Introduction. i Peter Clark (red.), *The Oxford Handbook of Cities in World History* (1-24). Oxford University Press.

Clausager, A. (1961). Skjernbrogaard og dens Beboere gennem 150 Aar. *Årbogen for Skjern og Omegn 1961*, 1-11.

Clausen, H.P. (1966). Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. *Kirkehistoriske samlinger, 7*(1), 137-67.

Clausen, Kim (1983). *Skjern – gadebilleder før og nu*. Skjern Kommune.

Clausen, Kim (1989). Skjern-Egvad Museum 60 år. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1989,* 112-118.*

Clausen, Kim (1990). Skjern Vindmølle – fra stationsbymølle til museumsmølle. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer1990*, 71-84.

Clausen, Kim (2005). Handelsfolk og bydannelser langs med landevejen Holstebro-Skjern, 1850-1914. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 2005*, 45-58.

Clausen, Kim & Dragsbo, Peter (1980). Den vestjyske stationsby. I: Chr. R. Jansen (red.), *Stationsbyen – rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940* (138-47). Stationsbyprojektet, Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget.

Clausen, Kim & Dragsbo, Peter (1981). Den vestjyske stationsby – et pilotprojekt inden for by- og lokalhistorie. *Folk og Forskning, 4,* 3-13.

Clausen, Kim & Dragsbo, Peter (1982a). Stationsbyen – et historisk bymiljø. *Arkitekten, 84*(18), 358-67.

Clausen, Kim & Dragsbo, Peter (1982b). Stationsbyundersøgelsen – arbejdet i Ribe og Esbjerg Amter. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1982,* 82-102.

Clausen, Kim & Dragsbo, Peter (1984). De nye byer I Vestjylland. I: Flemming Just (red.), *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914* (143-56). Sydjysk Universitetsforlag.

Clausen-Bagge, N. (1943). *Mod Vind og Strøm – nogle Oplevelser*. Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Clemmensen, C.A. (1919) *Etatsraad E. Møller – Den Vest- og Sønderjydske Kreditforenings Stifter*. Langkjærs Bogtrykkeri.

Colson, Justin (2020) Reassessing Power and Governance in Late Medieval Cities: Institutions and the Census Honorum. I Simon Gunn & Tom Hulme (red.), *New Approaches to Governance and Rule in Urban Europe since 1500* (25-44). Routledge.

Corfield, Penelope (2013). Conclusion: Cities in Time. I: Peter Clark (red.), *The Oxford Handbook of Cities in World History* (828-46). Oxford University Press.

Couperus, Stefan, Smit, Christianne & Wolfram, Dirk Jan (2007). Introduction: Local Elites and Urban Politics: a Conceptual Framework. I: Stefan Couperus, Christianne Smit & Dirk Jan Wolfram (red.), *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800-1960* (ix-xix). Peeters.

Det Statistiske Departement (1920). *Det Statistiske Departement (Statens Statistiske Bureau) 1896-1920*. Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag

Dam, E. (1899). *Ringkøbing Apotek gennem 150 Aar – et Mindeskrift*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Damgaard, Ellen (1972). Købmand og borger – udkast til en etnologisk analyse af et købstadssamfund i det 19. århundrede. *Folk og Kultur 1972*, 25-49.

Damgaard, Ellen (1989). The Far West of Denmark: Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland. *Ethnologia Scandinavica 1989*, 107-27.

Danmarks Statistik (1883). *Statistisk Tabelværk, fjerde Række, Litra A. Nr. 3 – Folkemængden i Kongeriget Danmark den 1ste Februar 1880*. Det Statistiske Bureau.

DeBates, Donald A. & Gregory, Ian N. (2011). Introduction to Historical GIS and the Study of Urban History. *Social Science History, 35*(4), 455-63.

Degn, Ole (1978). *Urbanisering og industrialisering – en forskningsoversigt*. Akademisk Forlag.

Degn, Ole (1991). *Alle skrives i mandtal – folketællinger og deres brug*. Rigsarkivet, C.E.G Gad.

DiMaggio, Paul (2011). Cultural Networks. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (286-300). Sage.

Doyle, Barry M., (1997). The Structure of Elite Power in the Early Twentieth-century City: Norwich, 1900-35. *Urban History 24*(2), 179-99.

Dragsbo, Peter (1978). *Mennesker og huse i Aabenraa – et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920.* Sydjysk Universitetsforlag, Dansk Komité for Byhistorie.

Dragsbo, Peter (1983). Aastrup – et sydvestjysk landsogns møde med den nye tid. *Bygd,14*(2).

Dragsbo, Peter (1984). Drømmen om en by – Bramming Borgerforening 1895-1900. *Nyt fra stationsbyen, 6,* 3-16.

Dragsbo, Peter (1986). "Station Towns": a Key to an Agrarian Society in Flux. *Ethnologia scandinavica 1986,* 130-44.

Dragsbo, Peter (1997). Stationsbyer. I: Vivian Etting & Per Grau Møller (red.), *De kulturhistoriske interesser i landskabet* (263-89). Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.

Dragsbo, Peter (2001). Stationsbyer på Nordvestfyn. *Vends – årbog for lokal- og kulturhistorie på Nordvestfyn 2001,* 56-64.

Dyos, H.J. (1968). Agenda for Urban Historians. I: H.J. Dyos (red.), *The Study of Urban History: the Proceedings of an International Round-table Conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September 1966* (1-46). Edward Arnold.

Dyos, H.J. & Baker, A.B.M. (1968). The Possibilities of Computorising Census Data. I: H.J. Dyos (red.), *The Study of Urban History: the Proceedings of an International Round-table Conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September 1966* (87-112). Edward Arnold.

Eijnatten, Joris van, Pieters, Toine & Verheul, Jaap (2013). Big Data for Global History: the Transformative Promise of Digital Humanities. *BMGN – Low Countries Historical Review, 128*(4), 55-77.

Eliassen, Finn-Einar (1998). The Smaller Units of the Town – House – Neighbourhood – District. I: Steinar Supphellen (red.), *Urban History the Norwegian Tradition in an European Contex: a Report from the Conference in Urban History held in*

Trondheim 21.-22.11.1997 (85-92). Department of History, Faculty of Arts, Norwegian University of Science and Technology.

Elklit, Jørgen (1977). Husstandsstruktur i Danmark 1769 – ca. 1890. *Fortid og Nutid, 27*(2), 194-210.

Ellerbek, Poul (1989). *Ringkøbing set fra Østergade – optegnelser om folk og begivenheder i 1800-tallet*. Redigeret og udgivet af Jens Aarup Jensen. Bollerup Boghandels Forlag.

Emirbayer, Mustafa (1997). Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology, 103*(2), 281-317.

Emirbayer, Mustafa & Goodwin, Jeff (1994). Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology, 99(6)*, 1411-54.

Emirbayer, Mustafa & Mische, Ann (1998). What is Agency? *American Journal of Sociology, 103*(4), 962-1023.

Erickson, Bonnie H. (1997). Social Network and History: A Review Essay. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History, 30*(3), 149-57.

Ericsson, Tom, Fink, Jørgen & Myhre, Jan Eivind (2004). Introduction. I: Tom Ericsson, Jørgen Fink & Jan Eivind Myhre (red.), *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940* (7-16). Oslo Academic Press.

Eriksen, Sidsel (1985). Something rotten in Grindsted – afholdsproblemer i en stationsby. *Nyt fra stationsbyen, 8*, 3-35.

Eriksen, Sidsel (1988). Vækkelse og afholdsbevægelse – et bidrag til studiet af den svenske og den danske folkekultur. *Scandia – tidsskrift for historisk forskning, 2*, 251-295.

Eriksen, Sidsel (1996). *Stationsbyens samfund – folk og foreninger i Grindsted 1880-1940*. Overgaard Bøger.

Eriksen, Sidsel (1999). Stationsbyen – smeltedigel eller segregation? – et essay over bogen: Stationsbyens samfund – folk og foreninger i Grindsted 1880-1940. I: Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Stationssamhällen – nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering* (66-79). Sverigas Järnvägsmuseum, Växjö Universitet, Frank Stenvalls Förlag.

Erikson, Emily (2013). Formalist and Relationist Theory in Social Network Analysis. *Sociological Theory 31*(3), 219-42.

Erlang, F.K. (1910). *Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening af Landejendomsbesiddere 1860 - 28. September - 1910.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Erlang, F.K. (1935). *Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening af Land Landejendomsbesiddere – Foreningens Historie i Aarene 1910-35.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Erlang, F.K. (1936a). *Ringkjøbing Haandværkerforening 1861 – 24. Februar – 1936.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Erlang, F.K. (1936b). *Ringkiøbing Landbobank gennem Halvtreds Aar 1886 1. Juli 1936.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Ewen, Shane (2016). *What is Urban History?* Polity Press.

Fangel, Henrik (1981). Forskning i byhistorie. I: (redaktør oplyses ikke), *Nye strømninger i dansk lokalhistorie* (77-107). Forlaget Historia.

Figes. Orlando (1987). V.P. Danilov on the Analytical Distinction between Peasants and Farmers. I: Teodor Shanin (red.), *Peasant and Peasant Societies Second Edition* (121-24). Penguin Books.

Fink, Jørgen (1988). *Middelstand i klemme? – studier i danske håndværksmestres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920.* Universitetsforlaget i Aarhus, Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 46.

Fink, Jørgen (1992). *Butik og værksted – erhvervslivet i stationsbyerne 1840 – 1940.* Selskabet for Stationsbyforskning.

Fink, Jørgen (1997). Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund. *Historie - Jyske Samlinger, 1997(2)*, 399-402 (anmeldelse af Eriksen 1996).

Fink, Jørgen (2004). The Middle Class in Denmark 1840-1940. I: Tom Ericsson, Jørgen Fink & Jan Eivind Myhre (red.), *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940* (57-102). Oslo Academic Press.

Fiskeriforeningen for Ringkjøbing og Stadil Fjorde (1945). *Fiskeriforeningen for Ringkjøbing og Stadil Fjorde 1895 – 20. Marts – 1945.* Særtryk af Ringkjøbing Amts Dagblad.

Flaskager, Elmo (2016). *Skjern Gymnastikforening gennem et hundrede år.* Strandbygaard Grafisk A/S.*

Fode, Henrik (1984a) De små i byen under krise – håndværkere og småhandlende i 1880'erne. *Erhvervshistorisk Årbog, 33*, 103-22.

Fode, Henrik (1984b). Håndværket i opbrud. I Fode, Henrik, Møller, Jonas & Hastrup, Bjarne, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien- perioden 1862-1980* (9-24). København: Håndværksrådets Forlag.

Fode, Henrik (1984c). Arbejdskraftens uddannelse. I: Henrik Fode, Jonas Møller & Bjarne Hastrup, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien-perioden 1862-1980* (25-84). Håndværksrådets Forlag.

Fode, Henrik (1984d). Håndværkeren i samfundet. I: Henrik Fode, Jonas Møller & Bjarne Hastrup, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien- perioden 1862-1980* (85-144). Håndværksrådets Forlag.

Fode, Henrik (1984e). Håndværkets produkter og værktøj. I: Henrik Fode, Jonas Møller & Bjarne Hastrup, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien-perioden 1862-1980* (181-214). Håndværksrådets Forlag.

Föllmer, Moritz (2020). Urban Individuality and Urban Governance in Twentieth-Century Europe. I: Simon Gunn & Tom Hulme (red.), *New Approaches to Governance and Rule in Urban Europe since 1500* (235-53). Routledge.

Frandsen, Allan (1989). De danske stationsbyer – en anmeldelse af 3 bøger fra Stationsbyprojektet. *Historie - Jyske Samlinger, ny række, 17*(3), 472-76 (Anmeldelse af Stilling, 1987 og Baad Pedersen, 1987).

Frifelt, Salomin J. (1961). *Hundrede Aars Virke i Ringkjøbing Haandværkerforening 1861-1961 – Smaaglimt fra Aarene 1936-1961.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Frøland, Aleks. (1952). *Omkring en hundredårsdag – nogle træk om boghandel og boghandlere i en vestjysk by.* Fyns Tidendes Bogtrykkeri.

Frøland, Aleks. (1972). *Banken – Ringkjøbing Bank gennem 100 år*. Høst & Søn.

Fruchterman, Thomas M.J. & Reingold, Edward M. (1991). Graph Drawing by Force-directed Placement. *Software: Practice and Experience, 21*(1,1), *1129-64.*

Getis, Arthur & Getis, Judith (1966). Christaller's Central Place Theory. *Journal of Geography 65(*5), 220-26.

Goldsmith, Mike & Garrard, John (2000). Urban Governance: some Reflections. I: Robert J. Morris & Richard H. trainor (red.), *Urban Governance: Britain and Beyond since 1750* (15-24). Routledge, Taylor & Francis Group.

Graversen, N. Boel (1985). *Strejftog gennem Faster-Skjern Andelsmejeris historie 1885-1985*. Gullanders Bogtrykkeri.

Graugaard, Esben (1997). Iværksættere i tidlig nordvestjysk jernindustri. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1997*, 89-109.

Graugaard, Esben (2017). *Villemoes – en dannelseshistorie i et vestjysk iværksættermiljø 1860-1960*. Forlaget De Kulturhistoriske Museer i Holstebro Kommune.*

Greenstein, Daniel I. (1994). *A Historians Guide to Computing*. Oxford University Press.

Gunn, Simon (2004). Class, Identity, and the Urban: the Middle Class in England c. 1710-1950. *Urban History 31*(1), 29-47.

Gunn, Simon (2007). Elite, Power and Governance. I: Stefan Couperus, Christianne Smit & Dirk Jan Wolfram (red.), *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800-1960* (191-202). Peeters.

Gunn, Simon (2020). Heterodoxies: New approaches to Power and Agency in the Modern City. I: Simon Gunn & Tom Hulme (red.), *New Approaches to Governance and Rule in Urban Europe since 1500* (254-75). Routledge.

Gunn, Simon & Hulme, Tom (2020). Introduction: Unravelling Urban Governance. I: Simon Gunn & Tom Hulme (red.), *New Approaches to Governance and Rule in Urban Europe since 1500* (1-22). Routledge.

Haahr, Peder (1992). Skøn var min barndoms by. *Årbogen for Skjern 1992,* 8-10.*

Hald, I.C. (1985 (1833)). *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende – ottende Stykke, Ringkjøbing Amt*. Reprografisk genudgivelse ved Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.

Hammarström, Ingrid (1978). Urban History in Scandinavia: A Survey of recent trends. *Urban History Yearbook 1978*(5), 46-55.

Hannemann, Robert A. & Riddle, Mark (2011a). A brief Introduction to Analyzing Social Network Data. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (331-39). Sage.

Hannemann, Robert A. & Riddle, Mark (2011b). Concepts and Measures for Basic Network Analysis. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (340-68). Sage.

Hansen, Ernst (1963). Lidt om bøgerne i min barndomsby. *Ringkjøbing Aarbog 1962-63,* 3-14.*

Hansen, H.P. (1949). Papirfabrikker i Vestjylland. I: Johannes Smith (red.), *Bøger og byer – træk af jysk kulturliv* (155-64). A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Hansen, S. Karl (1923). Noget om "Bornholmerne" – og Forudsætningerne for denne religiøse Bevægelse baade i Vestjylland og paa Bornholm. *Hardsyssels Aarbog 1923,* 37-44.

Hansen, Viggo (1980 (1965)). Den rurale by – de bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse. I: Chr. R. Jansen (red.), *Stationsbyen – rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940* (9-25). Stationsbyprojektet, Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget. (første gang trykt i *Geografisk Tidsskrift, 64, 1965).*

Hansen, Viggo (1971). Den rurale bys rolle i urbaniseringsprocessen i Danmark. *Ymer 1971,* 21-33.

Hansen, Viggo (1976). *Danmarks bebyggelsesgeografi*. Særtryk fra "Danmarks Natur" bind 9. Akademisk Forlag.

Hanssen, Börje (1949). Ekonomiska och sociala regioner i Simrishamn 1880-1945. I: Helge Nelson (red.), *Simrishamn med omland – studier i områdets näringsliv, befolkningsrörelser, yrkes- och socialgrupper* (238-73). Håkon Ohlssons Boktrykkeri.

Hanssen, Börje (1963). Urban Activity, Urban People, and Urban Environment in Scandinavian History. *International Journal of Comparative Sociology, 4*(2), 243-58.

Harder, Jan Bak (1985). Pionererne i Støvring. *Nyt fra stationsbyen, 7,* 35-55.

Harvey, Charles & Press, Jon (1996). *Databases in Historical Research: Theory, Methods and Applications.* Palgrave Macmillan.

Hasselberg, Ylva (1999). Nätverk er ingen tebjudning! I: Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelson (red.), *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* (12-16). Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999.

Heft, Tage (1941). *Klitfolk – langs Vestkysten fra Skagen til Sønderho*. Alfred G. Hassings Forlag.

Heldgaard, Egon, Jensen, B. Sig & Jensen, J. Aarup (1985). *Gamle fabrikker i Ringkøbing 1 – tobak – papir*. Amtscentralen.

Henningsen, Peter (2005). *Hedens hemmeligheder – livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Overgaard Bøger.

Henningsen, Peter (2007). Plads til dem alle – forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie. *Historie 2007(2),* 55-88.

Henriksen, Hans (1917). *Syv Ungdomsaar – Erindringer fra Ringkjøbing*. Ringkjøbing Amts Dagblads Bogtrykkeri.

Herfeld, Catherine & Doehne, Malte (2018). Five Reasons for the Use of Network Analysis in the History of Economics. *Journal of Economic Methology, 25*(4), 311-28.

Hersbøll, Sven (2006). *Skjern Bank 1906 – 2006 – byen og dens mennesker – og deres bank*. Skjern Bank.

Hindø, Lone, Hansen, Mogens Rud, Kjeldsen, Bit, Hindø, Karen, Ebsen, Jes, Hindø, Gunnar, Hindø, Børge & Wiese, Hans (2004). *Husker du vor skoletid? – en krønike om Ringkøbing Skole*. Bollerup Boghandels Forlag.

Hindø, N. Schmidt (1957). Spredte barndomsminder fra Ringkjøbing, *Ringkjøbing Aarbog 1956-57,* 3-9.*

Hiort, Esbjørn (1971). *Etatsråd E.M. Møller og hans efterslægt*. Privattryk.

Hoekstra, Rik & Koolen, Marijn (2019). Data Scopes for Digital History Research. *Historical Methods – A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History, 52*(2), 79-94.

Hohenberg, Paul M. & Lees, Lynn Hollen (1995). *The Making of Urban Europe 1000-1994*. Harvard University Press. (førsteudgave 1985)

Holm, Annette (2013). *Gadenavne i Ringkøbing – og personerne bag*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Hottes, Ruth (1983). Walter Christaller. *Annals of the Association of American Geographers 73*(1), 51-54.

Hoyt, Homer (1959). The Pattern of Movement of Residential Rental Neighbourhoods. I: Harold M. Mayer & Clyde F. Kohn (red.), *Readings in Urban Geography* (42-49).

University of Chicago Press. (første gang trykt i Hoyt, Homer (1939). *The Structure and Growth of Residential Neighbourhoods in American Cities*. Federal Housing Administration.)

Hoyt, Homer (1966). Growth and Structure of Twenty-One Great World Cities. *Land Economics, 42*(1), 53-64.

Hyldtoft, Ole (1991). Stilling, Niels Peter, De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940. *Scandinavian Economic History Review, 39*(1), 100-01 (Anmeldelse af Stilling, 1987).

Hyldtoft, Ole (2006). Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov: Købstadens metamorfose – Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920. *Historisk Tidsskrift, 106*(1), *412-414 (Anmeldelse af Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov, 2005).*

Høgh, Jon (1986). Håndværk og industri. I: Henning Ringgaard (red.), *Land, by og landbobank – Ringkjøbing Landbobank 1886-1986* (34-94). A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Høgh. Jon (2007). *El og vand i Ringkøbing gennem 100 År – historien om købstaden og omegnens el- og vandforsyning 1907-2007*. Bollerup Boghandels Forlag.

Ingemann, Jan Holm (2006). *Andelsorganisering i det landbrugsindustrielle kompleks – en historisk oversigt*. Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.

Iversen, Bent (1984). Vestjysk landbrug i 1800-tallet. I: Flemming Just (red.), *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914* (53-78). Sydjysk Universitetsforlag.

Jacobsen, J. Søndergaard (1965). Kristelige livsbevægelser paa Skjern-egnen. *Hardsyssels Aarbog 1965*, 5-28.

Jacobsen, Jesper Søndergaard (1970). *Om Slægt og Oplevelser*. Privattryk.

Jacobsen, Preben (1950). Ringkjøbing Idrætsforening. *Ringkjøbing Aarbog 1949-50,* 5-10.*

Jansen, Chr. R. (1978). Det tredje Danmark – stationsbyen. *Humaniora 1978*(4), 210-214.

Jansen, Chr. R. (1980). Stationsbyen – definition. I: Chr. R. Jansen (red.), *Stationsbyen – rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940* (53-68). Stationsbyprojektet, Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget.

Jansen, Chr. R. (1981). Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa. *Historie – Jyske Samlinger, ny række 13*(1-2), 237-38. (anmeldelse af Dragsbo, 1978).

Jansen, Chr. R. (1985). Det vilde vesten – i Danmark. *Forskningen & samfundet, 11,* 12-16.

Jansen, Harry S.J. (1996). Wrestling with the Angel: on Problems of Definition in Urban Historiography. *Urban History, 23(3)*, 277-99.

Jensen, Andr. K. (1917). *Ringkjøbing By og Varde By. Danske Byer og deres Mænd IX*. De forenede Bogtrykkerier.

Jensen, Holger (1915). B*eretning om Kronprins Frederiks Fond 1865 – 17. September – 1915*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Jensen, Jens Aarup (1981). *Ringkjøbing gadebilleder dengang og nu – gamle og nye fotografier af huse, gader og pladser i Ringkøbings bykerne*. Bollerup Boghandels Forlag.*

Jensen, Jens Aarup (1983). Ingen guld og skeletter – men lidt museumshistorie fra Ringkøbing Amt. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1983*, 7-40.*

Jensen, Jens Aarup (1993). *Jesper Malers Ringkøbing 1808-1847*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Jensen, Jens Aarup (2008). *100 år – Ringkøbing Museum 1908-2008*. Hee Offset.

Jensen, Jens Aarup & Rømer, Jørgen Rydén (1996). Ulfborgprojektet. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1996*, 151-62.

Jensen, Jens Toftgaard (2005). Byudvikling i Århus 1800-1880. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Købstadens metamorfose – byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920* (69-151). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Jensen, Kr. M & Jensen, Ruth Helkiær (1979). Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugslandskab og en dokumentation for dets udvikling. *Geografisk Tidsskrift, 78*, 61-99.

Jensen, Nicolai Falberg (2017). *Skattepligt, fattighjælp og løsagtige fruentimmere – en analyse af den førekspansionelle købstads socialtopografi med udgangspunkt i Aalborg*. Specialeafhandling i historie ved Aarhus Universitet.

Jensen, Søren & Osmundsen, Poul (2010). *Sommerhuse i Søndervig – skur og arkitektur*. Bollerup Boghandels Forlag.

Johansen, A. Edser (1942). Fra Halvfemserne – et Minde. *Aarbogen for Skjern og Omegn 1942*, 16-19.

Johnston, Ron & Pattie, Charles (2011). Social Networks, Geography, and Neighbourhood Effects. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (301-10). Sage.

Jones, G.W: (2002). [Anmeldelse uden selvstændig titel]. *Urban History 29*(1), 144-46. (Anmeldelse af Morris, 2000 og Goldsmith & Garrard, 2000).

Just, Flemming (1984). Vestjyllands udviklingshistorie 1750-1914 – en helhedsvurdering. I: Flemming Just (red.), *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914* (171-202). Sydjysk Universitetsforlag.

Jørgensen, Jørgen (1957). *Bogen om Ringkjøbing og Holmslands Klit gennem 150 år*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Jørgensen, Steffen Elmer (2005). Byerne og hovedlandevejsnettet 1761-1910. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den klassiske købstad* (171-198). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

K.F.U.M. i Skjern (1923). *K.F.U.M. i Skjern gennem 35Aar – 1888 - den 3. Juni – 1923*. J. Strandbygaard.

Kirkhusmo, Anders (1998). Urban History as Local History: a Critical Evaluation of the Norwegian Tradition. I: Steinar Supphellen (red.), *Urban History the Norwegian Tradition in an European Context: a Report from the Conference in Urban History held in Trondheim 21.-22.11.1997* (5-14). Department of History, Faculty of Arts, Norwegian University of Science and Technology.

Kjeldstadli, Knut (1998). Further on, further in: on the Future of Urban History. I: Supphellen, Steinar (red.), *Urban History the Norwegian Tradition in an European Context – a Report from the Conference in Urban History held in Trondheim 21.-22.11.1997* (129-35). Department of History, Faculty of Arts, Norwegian University of Science and Technology.

Kjær, Anne Mette (2004). *Governance*. Polity Press.

Koch, Claus Chr. & Møller, Per Grau: (1996 (1990)). Skovbjerg Bakkeø. *Hardsyssels Årbog 1996,* 5-44. (oprindeligt udarbejdet som rapport til Skov- og Naturstyrelsens naturforvaltningsprojekt Skovbjerg Bakkeø 1990).

Kofoed, Johs. (1941). *Mindeskrift – Evg. Luth. Missionsforenings Virksomhed i Jylland 1891 – 1941.* Evangelisk luthersk Missionsforening.

Konishi, Emi (2007). Elite and Pluralist Power in Eightteenth-Century English Towns: a Case Study of King's Lynn. I: Ralf Roth & Robert Beachy (red.) *Who Ran the Cities?: City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750-1940* (3-19). Ashgate.

Kooij, Pim (1992). Fingerprint of an Urban Élite: the Case of a Dutch City in the Nineteenth Century. I: Herman Diederiks, Paul Hohenberg & Michael Wagenaar (red.) *Economic Policy in Europe since the Late Middle Ages: the Visible Hand and the Fortune of Cities* (102-23). Leicester University Press.

Kooij, Pim (2007). Urban Elites and Political Space in the Nineteenth and Twentieth Centuries. I: Stefan Couperus, Christianne Smit & Dirk Jan Wolfram (red.), *In Control of the City: Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800-1960* (1-13). Peeters.

Korsgaard, Peter (2008). Historiske kort og georelaterede data som hjælpemidler i byhistorisk arbejde. I: Mette Ladegaard Thøgersen, Sven Illeris, Søren Bitsch Christensen & Vibeke Dalgas (red.), *Byerne og den byhistoriske kartografi – seminar den 23. november 2007* (25-33). Dansk Center for Byhistorie, Dansk Byplanlaboratorium.

Korup, Svend (2005). Håndværkere i en brydningstid – mestrene i Viborg 1860-1870. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den klassiske købstad* (285-305). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Koudal, Ole (2009). Odd Fellow Ordenen i Hardsyssel – en beskrivelse af ordenen og dens formål samt opstarten på de enkelte loger i området. *Hardsyssels Årbog 2009,* 65-84.

Kousgaard, Alfred (2002). *En Skjern dreng fortæller.* Udgivet af Niels E. Andersen. Strandbygaard Grafisk A/S.

Krempel, Lothar (2011). Network Visualization. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (558-77). Sage.

Kronprins Frederiks Fond (1940). *Beretning om Kronprins Frederiks Fond 1865 – 17. September 1940.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Kronprins Frederiks Fond (1965). *Beretning om Kronprins Frederiks Fond 1865 – 17. September 1965*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Kaae, Alfred (1973). *Løvstrup Plantage gennem hundrede år – 1873-1973*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

LaCour, G. (1922). *Aktieselskabet Ringkjøbing Bank 1872-1922*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Lampe, Jens Kongsted (1985). Forbindelsen Ringkøbing – Århus. *Hardsyssels Årbog 1985*, 43-64.

Larsen, E. Gjærulf (1958). *Af en Ringkøbingdrengs historie*. O. Lohses Forlag.

Larsen, Frits. (1943). Luthersk Missionsforenings Virksomhed i Afdelingerne. I: *Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943 – en Hilsen til Venner* (21-99). Luthersk Missionsforenings Forlag.

Lauridsen, Finn H. (1980). Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver. *Erhvervshistorisk Årbog, 29,* 183-203.

Lauridsen, Henning R. (1982). Kirke- og kulturliv i danske stationsbyer. *Nyt fra stationsbyen, 1,* 33-44.

Lauridsen, Henning R. (1983). Foreningslivet i Hammerum kulturhistorisk belyst. *Nyt fra stationsbyen, 3,* 5-42.

Lauridsen, Henning Ringgaard (1986). *Folk i bevægelse – folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland.* Dalhus Forlag.

Lauridsen, Holger (1950). *Ringkjøbing Idrætsforening 1900-1950.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Lees, Andrew & Lees, Lynn Hollen (2007). *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914.* Cambridge University Press.

Leeuwen, Marco van, Maas, Ineke & Miles, Andrew (2002). *HISCO – International Standard Classification of Occupations*. Leuven University Press.

Lewinnek, Elaine (2010). Mapping Chicago, Imagining Metropolis: Reconsidering the Zonal Model of Urban growth. *Journal of Urban History, 36*(2), 197-225.

Light, Julie (2005). '…mere Seekers of Fame'?: Personalities, Power and Politics in the Small Town: Pontypool and Bridgend, c. 1860-95. *Urban History, 32*(1), 88-99.

Lilja, Sven (2002). Urbaniseringens dynamik och funktioner – vad kan studiet av urbana system tilföra urbaniseringshistorien? Norden och Östersjöområdet i fokus. *Heimen, 39*(1), 25-47.

Lind, Arne (1994). En fremsynet redaktør – om Carl Lind og livet i Ringkøbing i 1880'erne. *Hardsyssels Årbog 1994,* 5-30.

Lind, Gunner (1999a). Introduktion til formel netværksanalyse. I: Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelson (red.), *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* (45-59). Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999.

Lind, Gunner (1999b). Prosopografi med relationelle databaser. I: Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelson (red.), *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* (103-26). Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999.

Lindhardt, P. G. (1951). *Vækkelser og kirkelige retninger i Danmark*. Det Danske Forlag.

Lipp, Carola (2007). Substructures of Local Power – German City Elites and Kinship in the Nineteenth Century. I: Stefan Couperus, Christianne Smit & Dirk Jan Wolfram (red.), *In Control of the City – Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800-1960* (15-26). Peeters.

Lodahl, Jens (1992a). Evangelisk Luthersk Missionsforening – oprindelse og berettigelse. I: Anders Storgaard-Andersen, Peder Mikkelsen & Paul Otto Kjøller (red.), *Med Gud og hans venskab – bogen om Evangelisk Luthersk Missionsforening 100 års virksomhed i Danmark* (11-16). ELM-Forlag.

Lodahl, Jens (1992b) Skjern og omliggende sogne. I: Anders Storgaard-Andersen, Peder Mikkelsen & Paul Otto Kjøller (red.), *Med Gud og hans venskab – bogen om Evangelisk Luthersk Missionsforening 100 års virksomhed i Danmark* (73-90). ELM-Forlag.

Loge nr. 17 Steen Blicher (1984). *Loge nr. 17 Steen Blicher I.O.O.F Ringkjøbing 100 år*. Gullanders Bogtrykkeri.

Loldrup, Hans-Otto (2001). *Ringkøbing Løve Apotek 1751 – 2001*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Lundblad, Karen (2008). *Moster Mollys hus*. Ringkøbing-Skjern Museum.

Luthersk Missionsforening (1922). *Luthersk Missionsforening 1868-1918 – Mindeblade*. Luthersk Missionsforenings Forlag.

M. Christensen & Søn. (1944). *M. Christensen & Søn 1894-1919 1944*. Privattryk*

MacFarlane, Alan (1977). *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge University Press.

Madsen, Oscar (1992). *Minder fra min barndomstid i Skjern*. Skjern-Egvad Museum.

Marchand, Bernard (2017). Time: The Missing Category in Christaller's Model. *halshs.archives-ouvertes.fr*, 1-21.

Marin, Alexandra & Wellman, Barry (2011) Social Network Analysis – An Introduction. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (11-25). Sage.

Marquard, E. (1921). Folketællingerne og deres Benyttelse. *Fortid og Nutid, 3*, 137-48.

Matthiessen, Christian Wichmann (1985a). *Danske byers vækst*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, C.A. Reitzels Forlag.

Matthiessen, Christian Wichmann (1985b). *Danske byers folketal 1801-1981 – statistiske undersøgelser nr. 42*. Danmarks Statistik.

Matthiessen, Hugo (1939). *Den sorte Jyde – Tværsnit af Hedens Kulturhistorie*. Gyldendalske Boghandel.

McHugh, Denise (2007). Running an Unregulated Town: Strategies of Lincoln's Municipal Elite, 1860-1910. I: Ralf Roth & Robert Beachy (red.) *Who Ran the Cities?: City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750-1940* (71-91). Ashgate.

Meeteren, Michiel van & Poorthuis, Ate (2018). Christaller and "Big Data": Recalibrating Central Place Theory via the Geoweb, *Urban Geography 39*(1), 122-148.

Meyer, William B. & Esposito, Christopher R. (2015). Burgess and Hoyt in Los Angeles: Testing the Chicago Models in an Automotive-Age American City. *Urban Geography, 36*(2), 314-25.

Michel, Boris (2016). Seeing Spatial Structures: on the Role of Visual Material in the Making of the Early Quantitative Revolution in Geography, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography 98*(3), 189-203.

Mielche, Hakon (1943). *Vesterude*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Mikkelsen, Jørgen (2012). *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800 – en oversigt over nyere forskningsresultater*. Dansk Center for Byhistorie.

Milthers, Gunnar (1951). *Slægten fra Fastergaard – Slægtsregister med historiske Oplysninger om Gaarden, Beboerne og Efterslægten indtil 1950 – anden reviderede Udgave*. Udgivet af en Kres af Slægten.

Mische, Ann (2011). Relational Sociology, Culture, and Agency. I: Peter Carrington & John Scott (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (80-97). Sage.

Moe, Axel Fr. (1933). *Præsten Otto F. Moe – ved hans ældste Søn*. O. Lohse.

Mogensen, Ole Edvard (2006). Herning – Skjern banen gennem 125 år. *Jernbanen 2006, 5*, 36-48.

Morris, Robert J. (1990). *Class, Sect, and Party: The Making of the British Midle Class, Leeds 1820-1850*. Manchester University Press.

Morris, Robert J. (2000). Governance: two Centuries of Urban Growth. I: Robert J. Morris & Richard H.Trainor (red.), *Urban Governance: Britain and Beyond since 1750* (1-14). Routledge, Taylor & Francis Group.

Morris, Robert J. (2011). Document to Database and Spreadsheet. I: Simon Gunn & Lucy Faire (red.), *Research Methods for History* (141-63). Edinburgh University Press.

Morrissey, Robert Michael (2015). Archives of Connection: "Whole Network" Analysis and Social History. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History, 48*(2), 67-79.

Mortensen, Per Hauge (1987). *Portræt af Ringkøbing omkring 1800 – studier i Ringkøbings historie med særligt henblik på befolknings-, bygnings- og erhvervsforhold*. Specialeafhandling i historie ved Aarhus Universitet.

Mortensen, Per Hauge (1989). Da "Vestjyden" kom til Ringkøbing. *Ringkjøbing Aarbog 1989*, 5-17.

Mortensen, Per Hauge (1991). Tangsvejs huse. *Ringkjøbing Aarbog 1991*, 5-19.

Mortensen, Per Hauge (1993). *Ting- og Arresthuset i Ringkøbing 75 år*. Hee Offset.*

Mortensen, Per Hauge (1994). Østergade 34, Hotel Royal – bidrag til en bygnings historie. *Jul i Ringkøbing 1994*.*

Mortensen, Per Hauge (1997). *Fra Buch til Bank – Ringkjøbing Banks ejendom på Ringkøbing Torv og de mennesker, som har boet der*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Mortensen, Per Hauge (1999a). Amtsrådhuset og dets forgængere. I: *Amtsrådhuset – byens og amtets hus gennem 150 år* (11-50). A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Mortensen, Per Hauge (1999b). *Trykkerier i Ringkjøbing gennem tiderne*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Mortensen, Per Hauge (2006). *Havnen – Ringkjøbing Havn 100 år bd. 1-2*. Bollerup Boghandels Forlag.

Munck, Bert de & Gunn, Simon (2020). Series Editors Preface. I: Simon Gunn & Tom Hulme (red.), *New Approaches to Governance and Rule in Urban Europe since 1500* (xiii-xvi). Routledge.

Mussell, Jim (2012). Doing and Making History as Digital Practice. I: Toni Weller (red.), *History in the Digital Age* (79-94). Taylor & Francis Group.

Myhre, Jan Eivind (1977). "By" – "Tetsted" – "Urbanisering". I: Grethe Authén Blom (red.), *Urbaniseringsprocessen I Norden – del 3 – industrialiseringens første fase Det XVII nordiske historikermøte* (9-12). Universitetsforlaget.

Myhre, Jan Eivind (2004). The Middle Classes of Norway. I: Tom Ericsson, Jørgen Fink & Jan Eivind Myhre (red.), *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940* (103-45). Oslo Academic Press.

Mylius-Erichsen, L. (1901). *Danmarks Byer og deres Mænd VII – Ringkøbing og Omegn (Skjern, Tarm og Ulfborg)*. "Hver 8. Dag"s Forlag.

Møller, Anders Monrad (2009). *Dansk Skattehistorie bd. 5 – fra skat på hartkorn til indkomstskat 1818-1903*. Told- og Skattehistorisk Selskab.

Møller, Jonas (1984). Håndværket under krig og krise. I: Henrik Fode, Jonas Møller & Bjarne Hastrup, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien- perioden 1862-1980* (215-36). Håndværksrådets Forlag.

N.P. Holms Boghandel (1951). *Uddrag af Raadstueprotokollen for Ringkiøbing Kiøbstad omkring Grundlæggelsen af N.P. Holms Boghandel*. N.P. Holms Boghandel.

Nielsen, Carl Lindberg (1967). *Ringkjøbing købstads historie*. Ringkjøbing Byraad, A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Nielsen, Henrik Gjøde (1994). Jørgen Fink: Butik og værksted – erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940. *Historisk Tidsskrift, 16*(3), 212-14 (Anmeldelse af Stilling, 1987 og Fink, 1992).

Nielsen, K.T. & Rønne, H.B. (1984). *Af Skjern Haandværker- og Industriforenings 100 aarige Historie 1884-1984*. Skjern Haandværker- og Industriforening.

Nielsen, K.T & Vilsgaard, H. (1994). *Skjern Tekniske Skole 1894-1994.* Skjern Tekniske Skole.*

Nielsen, Knud Thorkild (1992). Så vidt jeg husker… Mine første erindringer fra 1924 til først i 30erne om min barndomsby Skjern og nogle beboere. *Årbogen for Skjern 1992,* 1-7.*

Nielsen, Knud Thorkild (1993). Så vidt jeg husker… Nogle erindringer fra min barndomsby Skjern – især de første skoleår. *Årbogen for Skjern 1993,* 9-13.

Nielsen, Knud Thorkild (1994). Så vidt jeg husker… Nogle erindringer fra min barndomsby Skjern. *Årbogen for Skjern 1994,* 13-18.*

Norskov, Jeppe (2005). Industriens lokalisering. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Købstadens metamorfose – byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920* (152-87). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Nødskov, Poul, Mathias (1968 (1787)). Beskrivelse over Thimgaard og Thim Sogn. *Hardsyssels Årbog 1968*, 11-108. Originaludgave: Viborg: C.H. Mangor.

Ognyanova, Katherine (2018). *Introduction to R and Network Analysis SC&I Methods Workshop*, Rutgers University.

Ognyanova, Katherine (2019). *Network Visualization with R.* Sunbelt 2019 Workshop.

Olofsson, Yngve (1934). *Søndervig Badehotel 1884 – Den 1. juli – 1934.* A. Rasmussens Bogtrykkeri.*

Olwig, Kenneth R. (2018). Transcendent Space, Reactionary Modernism and the "Diabolic" Sublime: Walter Christaller, Edgar Kant, and Geography's Origins as a Modern Spatial Science. *GeoHumanities 4*(1), 1-25.

Opstrup, Thomas (2007). Dem swunden gammel daw eller Træk af Ringkjøbing Amt/Statsamts historie. *Hardsyssels Årbog 2007,* 29-92.*

Overgaard, Frands Ole & Thyssen, Anders Pontoppidan (1970). Forsamlingsbevægelsen i Vestjylland. I: Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede – hernhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland, bd. V* (251-62). GEC Gads Forlag.

Park, Robert E. (1915). The City: Suggestions for the Investigation of Human Behaviour in the City Environment. *The American Journal of Sociology, 20*(5), 577-612.

Phillips, John A. (1990). Working and Moving in Early-Nineteenth-Century Provincial Towns. I: Penelope J. Corfield & Derek Keene (red.), *Work in Towns 850-1850* (182-206). Leicester University Press.

Pedersen, Ejner G. (1986). *Hærvej og hedevej i Hardsyssel – Træk af de vestjyske landevejes historie og topografi*. Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.

Pedersen. L. (1940). Udvidelsens Historie. I: Erik Strandbygaard (red.), *Udvidelsen og Restaureringen af Skjern Kirke ved 25 Aars Dagen for Indvielsen* (25-45). Skjern Menighedsraad.

Pedersen, Margit Baad (1987). *Stationsbyliv – Karise 1880-1940*. Selskabet for Stationsbyforskning.

Pedersen, P.J. (1916). Skjern By og Omegn. *Jyske Byer og deres Mænd II* (3-38). National Forlaget.

Pedersen, P. Storgaard (1908). Fra Skjernegnen i Pietismens Tid. *Hardsyssels Aarbog 1908*, 66-86.

Pedersen, P. Storgaard (1909). Borris Seminariums Historie 1806-1826. *Hardsyssels Årbog 1909*, 71-105.

Pedersen, P. Storgaard (1910). Brødremenighedens Virksomhed i Hardsyssel. *Hardsyssels Aarbog 1910,* 102-56.

Pedersen, P. Storgaard (1913). Meddelelser om Slægten Harpøth *Hardsyssels Aarbog 1913,* 1-50.

Pedersen, P. Storgaard (1921). Slægten Tang. *Hardsyssels Aarbog 1921*, 1-37.

Petersen, L. (1926). *To Hundrede Aars Trosliv – af Skjern Sogns Historie*. O. Lohse.

Petersen, L. (1927). *Gennem Seks Hundrede Aar af Skjern Sogns Historie*. Forfatterens Forlag.

Quinn, James A. (1940). The Burgess Zonal Hypothesis and its Critics. *American Sociological Review, 5*(2), 210-18.

Rahbek, Jens (1993). *Albæk Møllegaard – og dens beboere gennem 7 generationer*. Gullanders Bogtryk A-S.

Rambusch, S. (1908). Erik Begtrup Holst 12. Oktober 1828 – 26. April 1907. *Hardsyssels Aarbog 1908*, 1-10.

Rasmussen, Jørgen Dieckmann, Jensen, S.P., Bjørn, Claus & Christensen, Jens (1988). 1860-1914. I: Claus Bjørn (red.), *Det danske landbrugs historie 1810-1914* (193-431). Landbohistorisk Selskab.

Rasmussen, Louis (1971). L. Mylius-Erichsen. *Ringkjøbing Aarbog 1970-71,* 3-18.*

Rasmussen, V. Ravnholt (1982). Affæren i Skjern den 11. juni 1898 – eller da herredsfogden anholdt sagfører Kiær. *Årbogen for Skjern 1982,* 1-10.*

Rasmussen, Vigand Dann (1981). *Nørresjyske jernbanebyer – udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901*. Universitetsforlaget.

Riis, Hans Christian (2009). Justitsråd, fysikus doktor med. Erik Begtrup Holst. I: Børge Sørensen, Anthon Grønborg & Lars Omer (red.), *Broderloge nr. 17 Steen Blicher – 1884 – 2. september – 2009* (19-24). AMH grafisk.

Ringkjøbing Handelsforening (1924). *Ringkjøbing Handelsforening 1874-1924.* A. Rasmussens Bogtrykkeri. (Peder Storgaard Pedersen, se under Kildemateriale – Rigsarkivet, oplyser, at denne bog, hvor forfatter ikke opgives, er skrevet af Ejnar Noes)

Ringkjøbing Søndagsskole (1932). *Ringkjøbing Søndagsskole 1882 – 18. September – 1932*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Ringskou, Christian (2006). Før forstaden – Lille Værløse som stationsby. *1066 – tidsskrift for Historie, 36*(4), 9-17.

Ringskou, Christian (2017a). Købmand Christian Fabricius Hansen. *opdatering – årbog for Vardemuseerne og Ringkøbing-Skjern Museum 2017*, 74-86.

Ringskou, Christian (2017b). Købstaden og den nye by – Ringkøbing og Skjern ved kommunalvalget i 1917. *Siden Saxo 2017*(4), 22-33.

Ringskou, Christian (2019). Ringkøbing 1921. *Hardsyssels Årbog 2019,* 122-140.

Ringskou, Christian (2020). Håndværksmestre i den lille by 1880-1921 – netværk og relationer blandt Ringkøbings førende borgere. *Erhvervshistorisk Årbog, 69*(1-2), 32-66.

Ringskou, Christian & Hansen, Frederik Vognsen (2017). Vandkraft, produktion og handel på Brejninggaard. *Hardsyssels Årbog 2017,* 29-54.

Ringtved, Jytte (2007). Skjern Å – bebyggelse og arealanvendelse i et 2000-årigt perspektiv. I: Ivan Nielsen & Hans-Henrik Schierup (red.), *Skjern Å* (23-46). Aarhus Universitetsforlag.

Rodger, Richard (1998). In Pursuit of the Indefinable?: the Urban Variable Reconsidered. I: Steinar Supphellen (red.), *Urban History the Norwegian Tradition in an European Context: a Report from the Conference in Urban History held in Trondheim 21.-22.11.1997* (45-53). Department of History, Faculty of Arts, Norwegian University of Science and Technology.

Rosenkrantz, Palle (1936). *Amtmandsbogen – Portrætter og Biografier af Stiftamtmænd og Amtmænd I Danmark 1660-1935.* Arthur Jensens Forlag.*

Roth, Ralf & beachy, Robert (2007). Introduction: Who Ran the Cities? I: Ralf Roth & Robert Beachy (red.) *Who Ran the Cities?: City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750-1940* (xvii-xxxi). Ashgate.

Sabean, David Warren (1990). *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700-1870.* Cambridge University Press.

Schoppe, J. (1915). *Skjern Sogns Spare- og Laanekasse 1875-1915.* J. Strandbygaards Bogtrykkeri.

Shaw, David Gary (2005). Social Network and the Foundation of Oligarchy in Medieval Towns. *Urban History, 32*(2), 200-222.

Shearmur, Richard (2008). Chicago and L.A.: Clash of Epistemologies. *Urban Geography, 29*(2), 167-76.

Shinner, P.J. (2007). Pocket Borough to County Borough: Power Relations, Elites and Politics in Nineteenth Century Grimsby. *Urban History, 34*(3), 481-503.

Simonsen, Helge, Spang, Aage, Hansen, Fridy, Hansen, Knud, Jensen, Johannes, Klemensen, Svend & Holdgaard, Svend (1966) *Skjern Gymnastikforening af 1916 – strejftog gennem 50 år.* Gullanders Bogtrykkeri.

Simonsen, Kirsten (1976). *Segregationsprocessen i mindre danske købstæder – en analyse af bosætningsmønstre og aktivitetsmuligheder.* Københavns Universitet, Geografisk Institut, Licentiatafhandling.

Simonsen, Simon (1970). C.M. Schubert og Schuberts Plantage. *Hardsyssels Aarbog 1970*, 101-07.

Skjern Bank (1956).*1906 – 1956.* J. Strandbygaards Bogtrykkeri.*

Skjern Menighedsråd (1940) *Udvidelsen og Restaureringen af Skjern Kirke – ved 25 Aars Dagen for Indvielsen*. Strandbygaard.

Smith, Johannes (1946). Vesterstrandgade. *Ringkjøbing Aarbog 1945-46,* 7-14.*

Smith, Johannes (1947). Ringkøbing i København. *Ringkjøbing Aarbog 1946-47,* 5-15.

Smith, Johannes (1951). Ringkøbing uden for Ringkøbing. *Ringkjøbing Aarbog 1950-51,* 7-15.*

Smith, Johannes (1952). Slægten fra en købmandsgaard i Ringkøbing. *Ringkjøbing Aarbog 1951-52*, 3-19.

Smith, Johannes (1953). Mikkelsens. *Ringkjøbing Aarbog 1952-53*, 3-20.

Smith, Johannes (1954). Valdemar Lange 1867-1943. *Ringkjøbing Aarbog 1953-54,* 3-16.*

Smith, Johannes (1955a). De gamle købmandsbutikker i Ringkøbing – og lidt slægtshistorie. *Ringkjøbing Aarbog 1954-55,* 3-20.*

Smith, Johannes (1955b). *Hotel Ringkjøbing*. A. Rasmussens Bogtrykkeri.

Smith, Johannes (1961). Ringkøbing. I: Laurits Bindsløv (red.), *Gader og mennesker i min barndoms by* (132-141). Chr. Erichsens Forlag.

Smith, Johannes (1964a). Ud' i æ anlæg. *Ringkjøbing Aarbog 1963-64,* 3-21.*

Smith, Johannes (1964b). *Æ trykker*. Thejls Bogtryk.

Smith, Johannes (1967). Peder Smith i Nymølle. *Hardsyssels Årbog 1967,* 106-123.

Smith, Johannes (1980). Ringkjøbing før og dengang. *Ringkjøbing Aarbog 1980*, 3-18 (genoptryk, første tryk angives ikke).

Smith, John (2000). Urban Elites c. 1830-1930 and Urban History. *Urban History, 27*(2), 255-75.

Stenum, Peter (1947). *Hjemegn og Slægt – Slægterne Stenum og Husted*. Erik Stenums Bogtrykkeri.*

Stenlås, Niklas (1999). Det sociala nätverkets logik eller vad händer i sociala nätverk? I: Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelson (red.), *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* (17-27). Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999.

Steketee, Michael, Miyaoka, Atsushi & Spiegelman, Maura (2015). Social Network Analysis. I: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd Edition, vol, 22* (461-67). Elsevier.

Stilling, Niels Peter (1987). *De nye byer – stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*. Selskabet for Stationsbyforskning.

Stilling, Niels Peter (1988). De nye byer – replik til en anmeldelse. *Fortid og nutid, 35*(2), 138-44 (replik til Askgaard 1988).

Stilling, Niels Peter (1989). Fra landsby til handelsby – Ringe på Fyn. *Nyt fra stationsbyen, 14,* 3-25.

Stilling, Niels Peter (1994). Jørgen Fink: Butik og værksted – erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940. *Historie – Jyske Samlinger 1994*(2), 126-29 (anmeldelse af Fink, 1992).

Stobbe, J.M. (1942). Skjern Realskole bliver kommunal. *Aarbogen for Skjern og Omegn 1942,* 20-21.

Stoklund, Bjarne (2003). Slettebønder og skovbønder – kulturlandskab og bondeøkonomi. I: BjarneStoklund, *Tingenes kulturhistorie – etnologiske studier i den materielle kultur* (143-69). Museum Tusculanums Forlag.

Strandbygaard, J.B. (1951). *Strandbygaard-Slægten – Stamtavle med Fire Anetavler for Svensholmlinien*. J. Strandbygaards Bogtrykkeri.

Strandbygaard, Erik (1940). Kirkens nyere Inventar. I: Erik Strandbygaard (red.), *Udvidelsen og Restaureringen af Skjern Kirke ved 25 Aars Dagen for Indvielsen* (68-71). Skjern Menighedsraad.*

Stugu, Ola Svein (2002). Hvordan forstå byen i det urbaniserte samfunnet? *Heimen, 39*(1), 49-53.

Suri, Venkata Ratnadeep & Ekbia, Hamid R. (2016). Spacial Mediations in Historical Understanding: GIS and Epistemic Practices of History. *Journal of the Association of Information Science and Technology, 67*(9), 2296-2306.

Sutcliffe, Anthony (1983). In Search of the Urban Variable: Britain in the Later Nineteenth Century. I: Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (red.), *The Pursuit of Urban History* (234-63). Edward Arnold.

Szijártó, István & Magnússon, Sigurður Gylfi (2013). *What is Microhistory?: Theory and Practice*. Routledge. (de i afhandlingen citerede kapitler er af Szijártó) .

Søndergaard, Axel (1985). *Skjern Turistforening 50 år – 1935-1985.* Skjern Turistforening.

Sørensen, Alfred (1923). *Minder fra det gamle Ringkjøbing.* Særtryk af Ringkjøbing Amts Dagblad.

Sørensen, Alfred (1924). *Fra Vestjylland til Østsjælland – Erindringer fra Ringkjøbing, Holstebro, Køge, Ringsted og Næstvedegnen.* Særtryk af Ringkjøbing Amts Dagblad.

Sørensen, Hanne Schaumburg (2014). I de store spejlglasruders tid – da Randers, Grenaa og Ebeltoft blev moderne handelsbyer. *Erhvervshistorisk Årbog, 63*(1), 10-49

Sørensen, Hanne Schaumburg (2020). *Købstadskvinder – kvinder, køn og forsørgelse i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1787-1901.* Aalborg Universitetsforlag, Ph.d.-afhandlinng.

Sørensen, Henning (2010). *Luthersk Mission i Skjern.* Tarm Bogtryk A/S.

Taylor, Peter J. & Hoyler, Michael (2020). Lost in Plain Sight: Revealing Central Flow Process in Christaller´s Original Central Place Systems. *Regional Studies 2020,* 1-9.

Thomsen, Asbjørn Romvig (2011). *Lykkens smedje? – social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850.* Landbohistorisk Selskab.

Thomsen, Asbjørn Romvig (2015). *Sociale relationer i en brydningstid – faddere og forældre i et dansk landbosamfund 1750-1830.* Landbohistorisk Selskab.

Thyssen, Anders Pontoppidan (1960). Indledning. I: Anders Pontopidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede – Vækkelsern og Kirkeliv i København og Omegn, Bd. I* (v-xxx). GEC Gads Forlag.

Thyssen, Anders Pontoppidan (1967). Brødremenigheden. I: Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede – de ældre jyske vækkelser, bd. IV* (11-175). CEG Gads Forlag.

Thyssen, Anders Pontoppidan (1970a). Hernhutismen i Nørrejylland 1815-1850. I: Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede – hernhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland, bd. V* (30-68). GEC Gads Forlag.

Thyssen, Anders Pontoppidan (1970b). Slutning. I: Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede – hernhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland, bd. V* (285-94). GEC Gads Forlag.

Thøgersen, Mette Ladegaard (2006). De rurale byer. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Den moderne by* (257-84). Center for Dansk Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag.

Thøgersen, Mette Ladegaard (2007). *Landdistrikternes urbanisering – en analyse af de rurale byers opståen, udvikling og karakteristika ca. 1840-1960.* Odense Universitet, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Ph.d.-afhandlinng.

Thøgersen, Mette Ladegaard (2008). Landdistrikternes urbanisering på Østfyn. *Cartha – årsskrift for Østfyns Museer 2007-08*, 13-34.

Thøgersen, Mette Ladegaard (2013). "Stationsbytiden" – og da byerne flyttede på landet. *Jernbanehistorie 2013,* 30-51.

Topsøe-Jensen, Torben (1966). *Ad hjulspor og landeveje.* Steen Hasselbalchs Forlag.

Tork, J.A. (1947). Banerne og andre Befordringsmidler. I: *De Danske Statsbaner 1847 – 1947* (148-73). Generaldirektoratet for Statsbanerne, Det Berlingske Bogtrykkeri.

Tork, J.A. (1951). Fynske stationsbyer. *Fynske Aarbøger, 4*(2), 138-188.

Travis, Charles (2013). GIS and History: Epistemologies, Reflections and Considerations. I: Alexander von Lünen & Charles Travis (red.), *History and GIS: Epistemologies, Considerations and Reflections* (173-93). Springer.

Ullman, Edward (1941). A Theory of Location for Cities. *American Journal of Sociology, 46*(1), 853-64.

Vasegaard, Søren (1935). Danske Bydannelser i Nutiden. *Gads danske Magasin 1935,* 651-62.

Vasegaard, Søren (1938). Stationsbyernes Udvikling. *Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums Virksomhed 1934-36,* 71-77.

Villumsen, Holger Folkmann (2015). *Grene fra Skjern 1915-2015.* P. Grene A/S.

Wachsmuth, David (2012). Three Ecologies: Urban Metabolism and the Society-Nature Opposition. *The Sociology Quarterly, 53*(4), 506-23.

Wagner, Michael F. (2018). Viljen til velfærd, velstand og vækst – en introduction. I: Michael F. Wagner (red.), *Viljen til velfærd, velstand og vækst – iværksættere, entreprenører og industriherrer i provinsen* (5-23). Aalborg Universitetsforlag, Center for Kulturarvsforskning.

Weller, Toni (2012). Introduction: History in the Digital Age. I Toni Weller (red.), *History in the Digital Age* (1-19). Taylor & Francis Group.

Wellman, Barry & Wetherell, Charles (1996). Social Network Analysis of Historical Communities: some Questions from the Present to the Past. *The History of the Family, 1*(1), 97-121.

Wetherell, Charles (1998). Historical Social Network Analysis. *International Review of Social History, 43*(supplement 6), 125-44.

Williams, Chris & Willis, Tim (1998). Urban Governance, its Changing Style, Authority and Legitimacy, Urban History Group Conference, Leeds, 2-3 April 1998. I *Urban History, 25*(2), 240-43.

Winther, Chr. (1971). Jens Mikael Thøgersen Winther – født i Opsund, Brejning sogn den 25. oktober 1874. Død i Kobe, Japan, den 2. marts 1970. *Hardsyssels Årbog 1971*, 49-62

Wirth, Louis (1938). Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology, 44*(1), 1-24.

Wåhlin, Vagn (1985). Religiøse vækkelsesbevægelser i Danmark – bemærkninger omkring den nyeste forskning. I: Anders Gustavsson (red.), *Religiösa väckelserörelser i Norden – aktuell forskning presenterad vid ett symposium* (51-68). Centrum för Religionsetnologisk Forskning.

Wåhlin, Vagn (1988). Religion, mentalitet og bevidsthedshistorie – et essay omkring studier i samspillet mellem livsholdning, religiøs tilværelsesforståelse, sociale netværk og levevilkår i lokalsamfund. I: Vagn Wåhlin (red.), *Historien i kulturhistorien* (191-234). Aarhus Universitetsforlag.

Zaagsma, Gerben (2013). On Digital History. *BMGN: Low Countries Historical Review, 128*(4), 3-29.

Ørberg, Paul G. (1975). At skrive i mandtal. *Skalk 1975(6)*, 18-26.

Kildemateriale

Signaturhenvisninger for fotografierne i kapitel 14 gives i billedteksterne, der er med enkelte undtagelser tale om fotos i Ringkøbing-Skjern Museums samlinger.

Privateje

Forhandlingsprotokol for Evangelisk Luthersk Mission i Vestjylland 1891-1932 (Skjern)

Historiske oplysninger om loge nr. 17, Steen Blicher, Odd Fellow, Ringkøbing

Lokalhistoriker og slægtsforsker Per Vigs samlinger og oplysninger

Rigsarkivet

B80A-SP93: Realregister Rindum 1845-1963

B81-SP125: Realregister Skjern 1795-1895

B81-SP126 og 127: Realregister Skjern 1880-1956

Danmarks Statistik, Folketælling 1880, købstæder, Ringkøbing, 292-294

Danmarks Statistik, Folketælling 1880, landdistrikter, Ringkøbing Amt, Bølling Herred, 502 (Skjern)

Danmarks Statistik, Folketælling 1880, landdistrikter, Ringkøbing Amt, Hind Herred, 506 (Rindum)

Danmarks Statistik, Folketælling 1901, købstæder, Ringkøbing, 432

Danmarks Statistik, Folketælling 1901, Landdistrikter, 1586-87 (Skjern)

Danmarks Statistik, Folketælling 1901, Landdistrikter, 1627-28 (Rindum)

Danmarks Statistik, Folketælling 1921, købstæder, Ringkøbing, 482-83

Danmarks Statistik, Folketælling 1921, sognelister, 815 (Skjern)

Danmarks Statistik, Folketælling 1921, sognelister 825-26 (Rindum)

Danmarks Statistik, Folketællinger. Diverse folketællinger konsulterede ved korrekturlæsning, krydschecks og forskellige undersøgelser.

H7-910: P. Storgaard Pedersen: Forarbejde til en aldrig udkommet bog om Ringkøbing bys historie (1924 – 1930), Håndskriftsamlingen, Ringkøbing købstad

KK-23 164-4: Mandtal for Ringkøbing Kommune 1881 (oktober)

KK-23 164-23: Mandtal for Ringkøbing Kommune 1900 (november)

KK-23 3164: Protokol for valghandlinger for Ringkøbing købstad 1868-1937

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, fødte 1849-1876 (C528-6)

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, fødte 1877-1888 (C528-7)

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, fødte 1889-1891 (C528-8)

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, viede 1848-1891 (C528-11)

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, fødte 1892-1908

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, viede 1892-1907

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, fødte 1909-1925

Kontraministerialbog, Ringkøbing Sogn, viede 1904-1926

Kontraministerialbog, Ringkøbing-Skjern Valgmenighed (Rigsarkivets navn ikke retvisende, burde være Ringkøbing Frimenighed), 1918-1938

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1863-1877 (C541-8)

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1878-1890 (C541-9)

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1890-1891 (C541-10)

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1892-1901

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1901-1909

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1910-1917

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1918-1925

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1926-1934

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1934-1941

Kontraministerialbog, Skjern Sogn, 1948-1956

Kontraministerialbøger, div. sogne konsulterede for forskellige oplysninger i arbejdet med førende kredse.

PR-237: Bruun, G. Franciscus Schønheyder: 1882-1898 Kort over Jernbaner (de angivne årstal er ikke rigtigt)

Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv

A11: Virksomhedsarkiv for A/S Ringkøbing Jernstøberi og Maskinfabrik

A26: Virksomhedsarkiv for Holbeks Jernstøberi

A44: Foreningsarkiv for Ringkøbing Borgerforening

A125: Personarkiv for gartner Svend Kjærgaard

A134-17: Mandtal for Ringkøbing Kommune 1920 (november)

A91: Kombineret virksomhedsarkiv og personarkiv for A/S Dampskibet Prins Hamlet og urmager og reder L.C. Andersen

A100: Notater om Indre Mission i Ringkøbing ved Jørgen Jørgensen

A168: Foreningsarkiv for Ringkøbing Valgmenighed og Ringkøbing Frimenighed

A171: Foreningsarkiv for Ringkøbing og Omegns Højskoleforening

A185: Personarkiv for Ole Glistrup

A191: Personarkiv for familien Hoffgaard

A207: Personarkiv for Erik Holst

A223: Personarkiv for Bertel Christensen Glistrup

A319: Familiearkiv for Christen og C.C. Skikkild

A342: Foreningsarkiv for Ringkøbing Grundejerforening

A376: Foreningsarkiv for Løverdagsklubben

A405: Foreningsarkiv for Concordia Selskab for unge mænd af Handels- og Kontorstanden

A406-3: Malermester Nis Scmidt Hindøs scrapbøger med udklip og oplysninger om en række borgere

A454: Personarkiv for Chr. Kjærgaard

A589: Virksomhedsarkiv for I.P. Nielsens Fabrikker

A651: Foreningsarkiv for Ringkøbing Industriforening

A656: Foreningsarkiv for Ringkøbing Husmoderskole (aldrig realiseret)

A691: Foreningsarkiv for Arbejdsgiverforening, Ringkøbingafdeling

A765: Virksomhedsarkiv for murermester Jens Sivertsen

A774: Thorvald Lodbergs samlinger. Heri omfattende oplysninger om en række borgere

A790: Fortegnelse over skibe hjemmehørende i Ringkøbing 1848-1876 (fotokopier af materiale i Rigsarkivet)

A854: Personarkiv for Georg Bertelsen

B1888: Foto af Carl Holbek (oplysninger i registreringsteksten)

H814: Vagn Madsen: "Slægten Husted", privattryk, 1982

Skattebog og Vejviser for Ringkøbing By 1922-23 (uden registratur)

Ringkøbing-Skjern Bibliotekerne

Samlinger af lokale aviser (hvoraf en del tilhører Ringkøbing-Skjern Museum, mens andet er indsamlet af Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv)

Ringkøbing-Skjern Kommune

Skjern Sognekommunes arkiv: Afd. I. c. Nr. 1 Valgprotokol 1841-86

Skjern Sognekommunes arkiv: Afd. I. Nr. 5 Valgprotokol 1891-1925

Ringkøbing-Skjern Museum

Christensen, Ernst: "Da telefonen kom til Ringkjøbing", avisudskrifter, findes i Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Ringkøbing Sogn, småtryk.

Deleurand, Leif: Manuskript om Skjern Elværks historie, upubliceret, findes i Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Skjern Sogn, småtryk.

Jul i Ringkøbing, div årgange. En del materiale heri gives i artikler med navngivne forfattere. Dette materiale optræder i litteraturlisten. Andet optræder i rubrikker og forskellig redaktionel form. Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Ringkøbing Sogn, småtryk.

RIM1609-12, bilagsmateriale: Undersøgelsesmateriale og manuskript om købmand Thomas Anthon Kolby, Ringkøbing

RIM2112: Protokol for Ringkøbing Skyttelaug, arkivalier ang. komite til oprettelse af en fond til afholdelse af grundlovsfester samt manuskript ved Mads Rahbek Smith, Ringkøbing

RIM2798: Samling af arkivalier efter købmændene A.C. Husted og Christen Jensen Høy, Ringkøbing

RIM3583-86: Arkivalier fra I.P. Nielsens Fabrikker, Ringkøbing

RIM4015-36: Personarkiv for I.P. Laursen, Ringkøbing

RIM4411-28, bilagsmateriale: Oplysninger om relationer mellem familierne Høy, Smith, Husted, Junge og Laursen, Ringkøbing

RIM5070BC: Artikel om læge Erik Holst, Ringkøbing, af Ludvig Mylius-Erichsen. Illustreret Tidende 1898, dato mangler

RIM5125A: Aktieprospekt 1885, Holbeks jernstøberi, Ringkøbing

RIM5146A: Virksomhedsarkiv for I.P. Nielsens Fabrikker, Ringkøbing

RIM5379X1: Købmand Christen Skikkilds erindringer f. 1818, skrevet kort før 1900 (heraf størstedelen trykt i Jul i Ringkøbing 1987-90, desuden refereret i Smith, 1952)

RIM5483F15: Foto af en række unge kvinder af Ringkøbings borgerskab på udflugt ved kysten ca. 1900-10. (oplysninger i registreringsteksten)

RIM5574A1: Undersøgelsesmateriale fra skoletjeneste- og formidlingsprojekt "Gamle fabrikker i Ringkøbing", 1986

RIM5665A1: Samling af omtaler og reklamer for I.P. Andresen og Co. Orgel og Harmoniumfabrik, Ringkøbing

RIM5693A1: Portræt af læge Erik Holst, Ringkøbing, uidentificeret avis 12. oktober 1928

RIM5729, bilagsmateriale: Trykte slægtstavler uden bibliografiske oplysninger for familierne Mølgaard, Buch og Gravesen, alle Ringkøbing

RIM6734: Ernst Christensens samlinger med oplysninger om virksomheder og Industri i Ringkøbing

RIM6752: Mindeskrift over købmand og plantageejer C.M. Schubert, Ringkøbing, ved Simon Simonsen, findes trykt i Hardsyssels Årbog 1970.

RIM6831D: Standur fra Ringkøbing Håndværkerforening med messingplade med navne på givere

RIM7925: Div. genstande, især bogbinderværktøj fra N.P. Holms Boghandel

RIM7987X1: Indrammet foto af båden 'Tordenskjold' med besætningen "Den faste Stok" – selskabelighed blandt Ringkøbings borgere ca. 1900

RIM9043A1: Peder Jensens optegnelser, div. oplysninger om en række borgere i Ringkøbing, erindringer, samtaler og avisomtaler

RIM9054: Undersøgelser angående Den Vest- og Sønderjyske Kreditforening, Ringkøbing

RIM9075X5: Korrektur til avispolemik mod Ejler Ejlersen, ca. 1915, Skjern

Ringkjøbing Aarbog, alle årgange 1926-1993. En del materiale heri gives i artikler med navngivne forfattere. Dette materiale optræder i litteraturlisten. Andet optræder i rubrikker og forskellig redaktionel form. Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Ringkøbing Sogn, småtryk.

RSM10339: Personarkiv for slægten Noes, Rindum og Ringkøbing

RSM10368: Fotos af sogneråd og sognerådsformænd mm., Skjern

RSM10522: Privat mindebog fra Concordia - Selskab for unge mænd af Handels- og Kontorstanden, Ringkøbing

RSM10548X44, bilagsmateriale: Avisnekrologer fra A.C. Husteds død (avis og år fremgår ikke), Ringkøbing

RSM10548X91: Særnummer af Ringkøbing Amts Dagblad i anledning af Ringkøbing Handelsforenings 100 års jubilæum i 1974

RSM10565: Forskellige indrammede dolumenter med relation til Matthias Klokker, Ringkøbing

RSM10568: Virksomhedsarkiv for Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing

RSM10577A1: Personarkiv for Troels Christensen og efterkommere, Skjern

RSM10621A1: Virksomhedsarkiv for Mølgaards Tobaksfabrik, Ringkøbing

RSM10634X24: Vægur fra Ringkøbing Rådhus med messingplade med oplysninger om givere

RSM10857: Museumssag med arkivalier, fotos og genstande med relation fra købmand Chr. Fabricius Hansen og familie, Skjern

RSM10904: Museumssag med arkivalier, fotos og genstande med relation fra møller Jens Petersen og familie, Skjern

RSM10915A1: Personarkiv for Niels Poulsen, Ringkøbing

RSM10920A1: Personarkiv for Joh. Magnius Stobbe

Samling af lokale aviser fra 1916 og frem

Skattelisten for Skjern Kommune 1920-21 Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Skjern Sogn, småtryk.

SKJ0F880: Foto af Casper Georg Stilling, svigerfader til sagfører Ludvig Hector Kjær (oplysninger i registreringsteksten), Skjern

SKJ0X1268: Skilderi med registreringsoplysninger om Ludvig Hector Kjærs far, Skjern

SKJ0X2304c-f: Injuriesag mellem Otto Moe og Mads Sørensen Lunde (domme fra to retsinstanser og fotokopier af bilag), Skjern

SKJ7X5, 11, 12, 25: Foreningsarkiv mm. for Skjern Håndværkerforening, Teknisk Selskab i Skjern og Familiesygekassen

SKJ7X93: Personarkiv for Hans Christian Bank Jepsen og efterkommere, Skjern

SKJ8X43: Anton Andersens erindringer (kopi af manuskript i NEU), Skjern

SKJ8X44: Peder Ingolf Christensens erindringer (kopi af manuskript i NEU), SKjern

SKJ40X4-10: Forskellige optegnelser om religiøse vækkelser og foreninger i Skjern ved Misse Pouline Poulsen

SKJ85: Museumssag om Grønlunds Hotel, Skjern

SKJ158: Museumssag om cementvarefabrikken Løven, Skjern

SKJ193X47: Personarkiv for Johannes Bjerrum, Skjern

SKJ332: Foreningsarkiv for Skjern Valgmenighed

SKJ465: Virksomhedsarkiv for maskinfabrikken Herborg, Skjern

SKJ666X92: Papirer fra Kirsten Svendsen Høis bo, Skjern

SKJ670X1: personarkiv for Knud Fabricius Poulsen, Skjern

SKJ709X62: Jens C. Andersen: ”Skjern Sogn”. Ufærdigt og utrykt lokalhistorisk manuskript

SKJ816: Fotos og genstande fra Molly Petersen, Jens Petersens enke, Skjern

SKJ1140: Kim Clausens stationsbyundersøgelser, Skjern og andre byer. Ca. 1980. Projekt støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd

Årbogen for Skjern, alle årgange (1929-32 og 1942-97). En del materiale heri gives i artikler med navngivne forfattere. Dette materiale optræder i litteraturlisten.

Andet optræder i rubrikker og forskellig redaktionel form. Ringkøbing-Skjern Museums bibliotek, Skjern Sogn, småtryk.

Elektroniske ressourcer

Det Kongelige Bibliotek: Mediestream, www2.statsbiblioteket.dk/mediestream (digitaliserede aviser, desværre ikke de vestjyske i perioden 1880-1950)

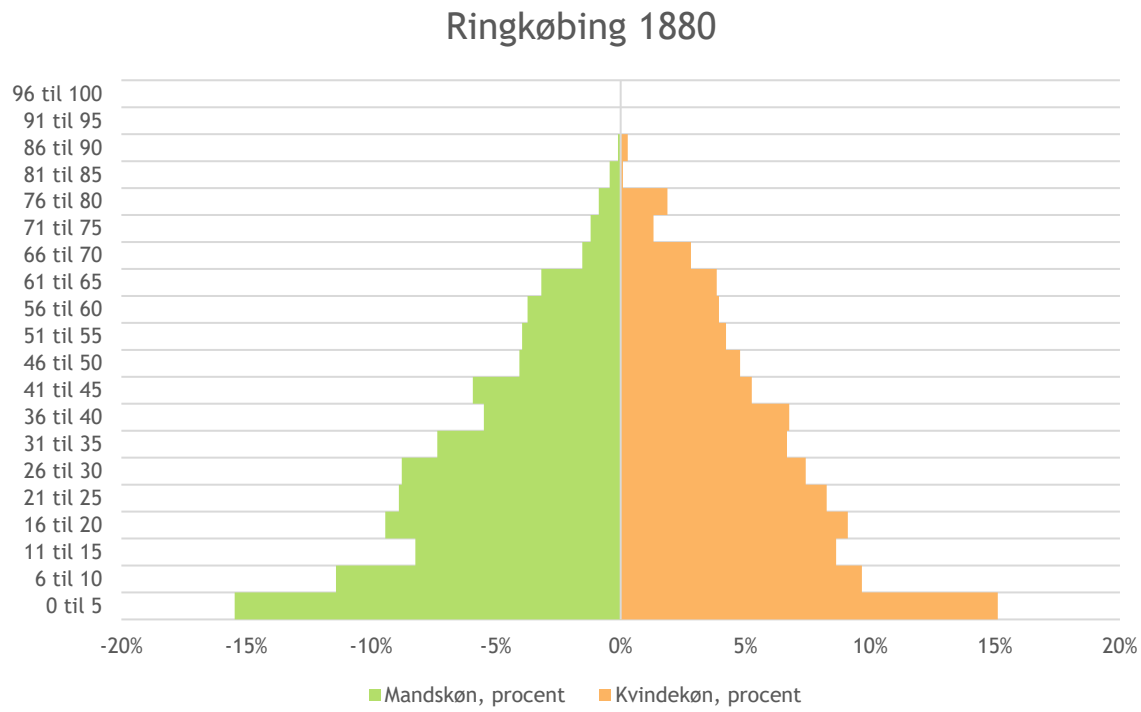
Geodatastyrelsen: Historiske kort på nettet, www.hkpn.gst.dk (historiske matrikelkort mm.)

Miljø- og Fødevareministeriet, KL og Danske Regioner: Danmarks Miljøportal – Data om miljøet i Danmark, www.miljoeportal.dk (historiske kort, nutidige matrikelkort mm.)

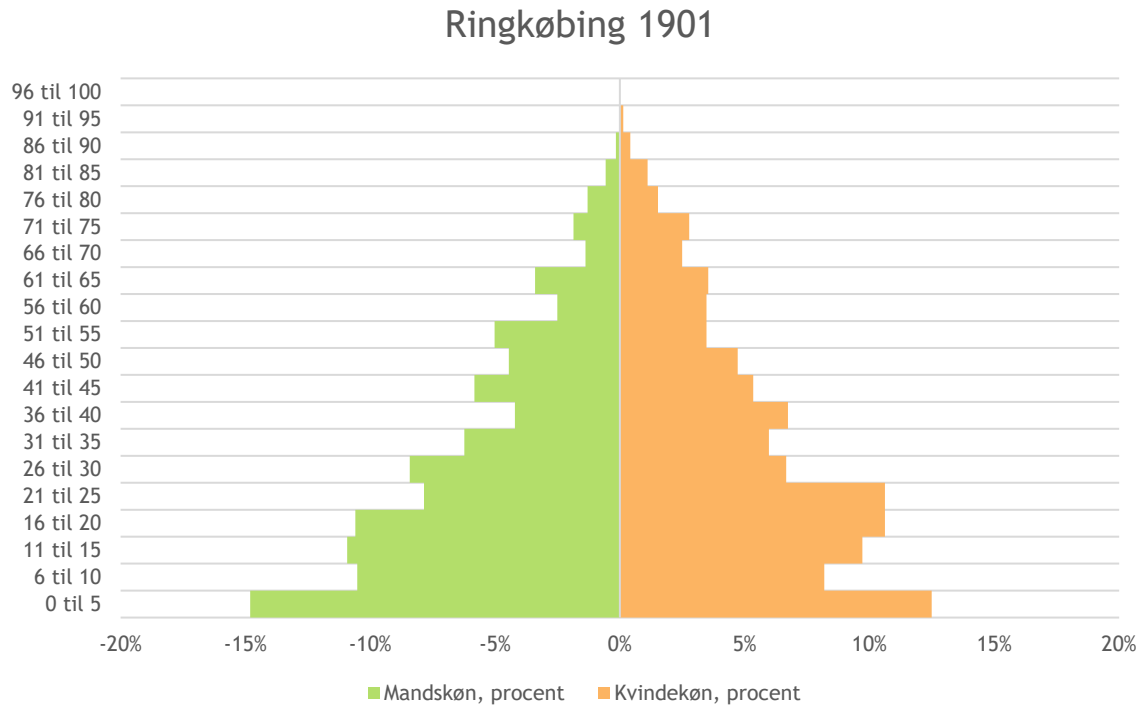
Rigsarkivet: Arkivalieronline, www.sa.dk (Folketællinger, kirkebøger, realregistre mm.)

Rigsarkivet: Dansk Demografisk Database, www.ddd.dda.dk (Folketællinger i søgbar database (ikke komplet))

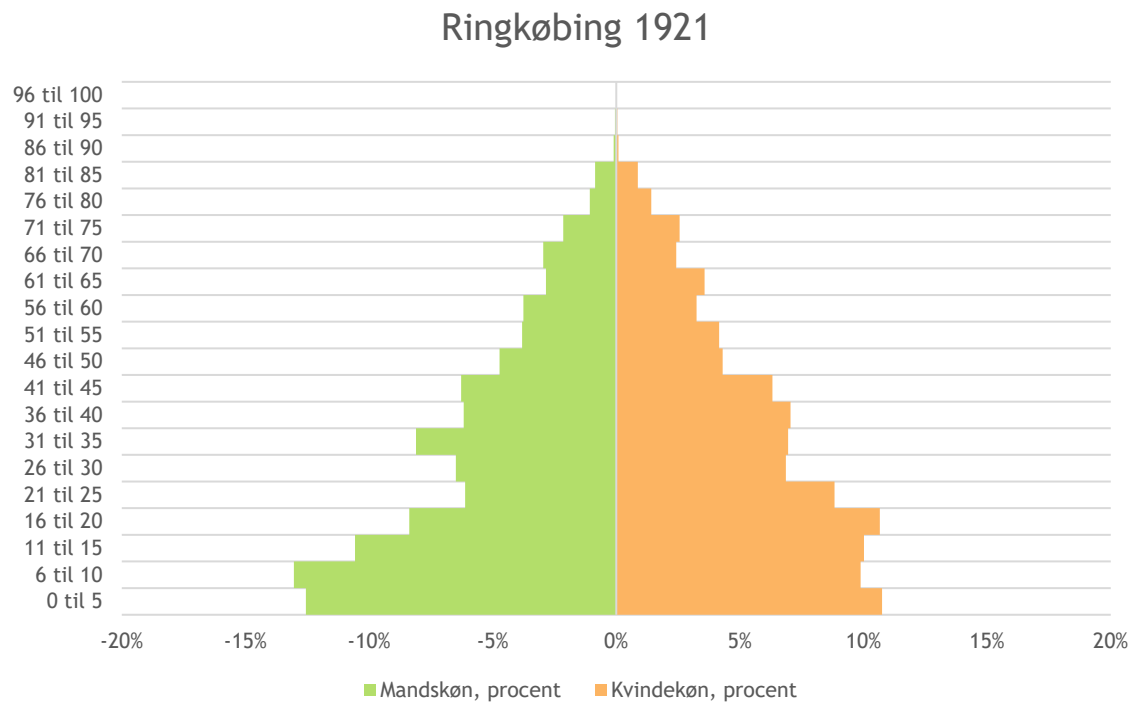
Bilag 6.1. Befolkningspyramider

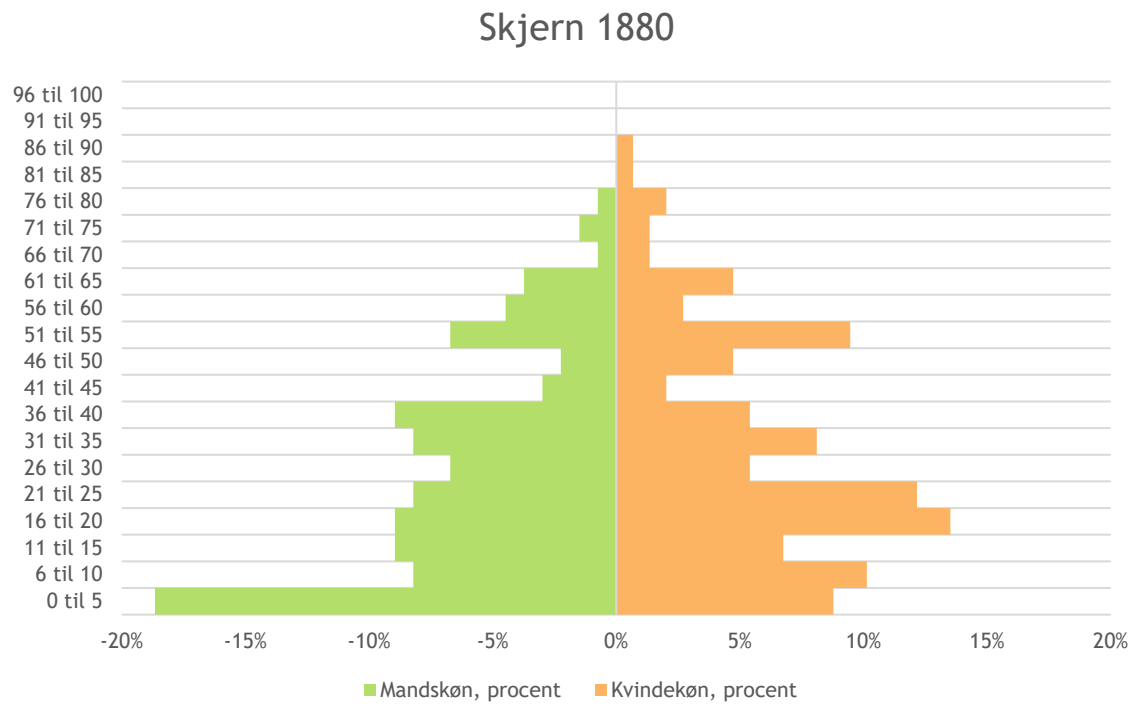
Befolkningspyramide for Ringkøbing, 1880

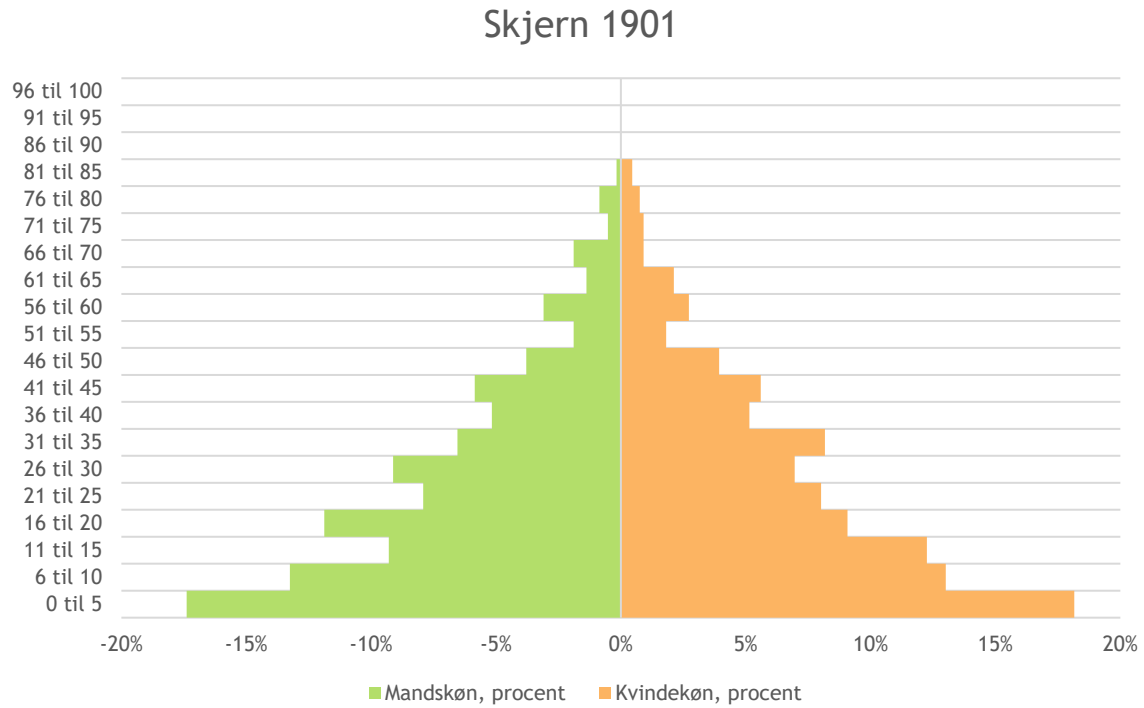
Befolkningspyramide for Ringkøbing, 1901

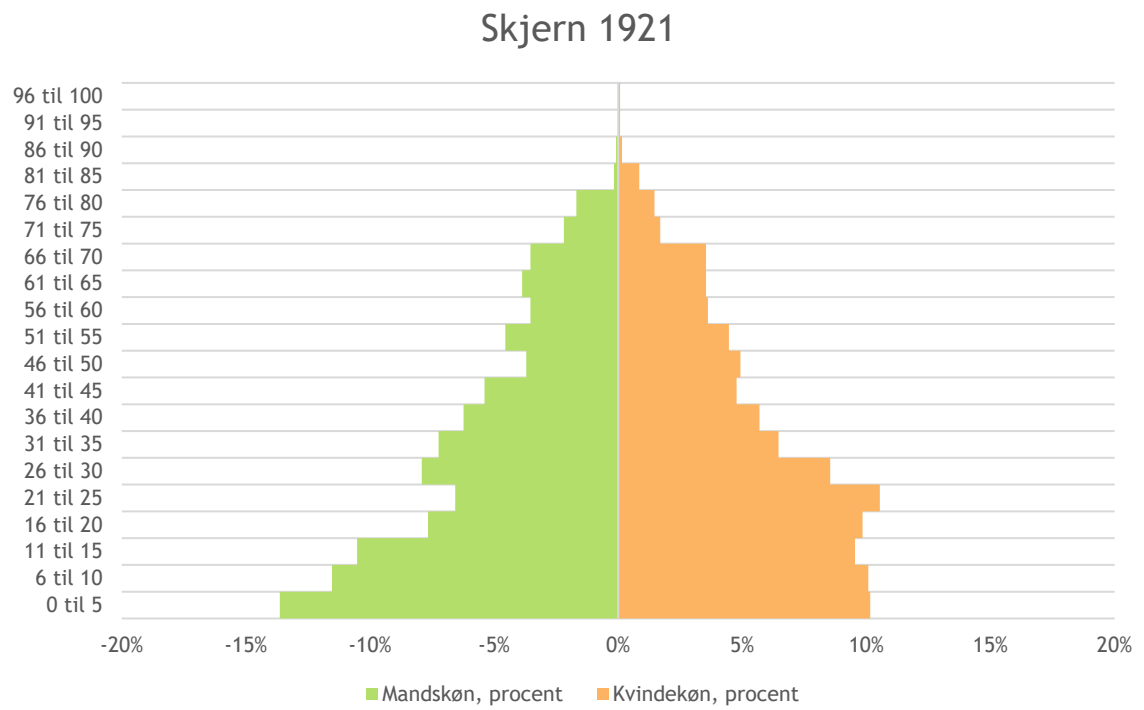
Befolkningspyramide for Ringkøbing, 1921

Befolkningspyramide for Skjern, 1880

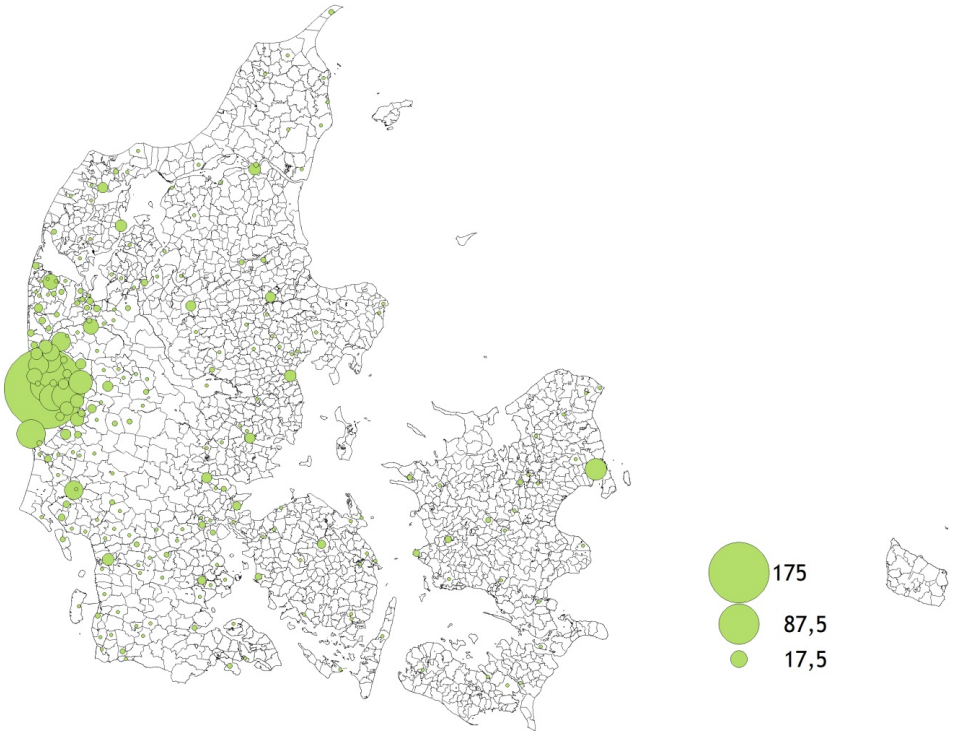

Befolkningspyramide for Skjern, 1901

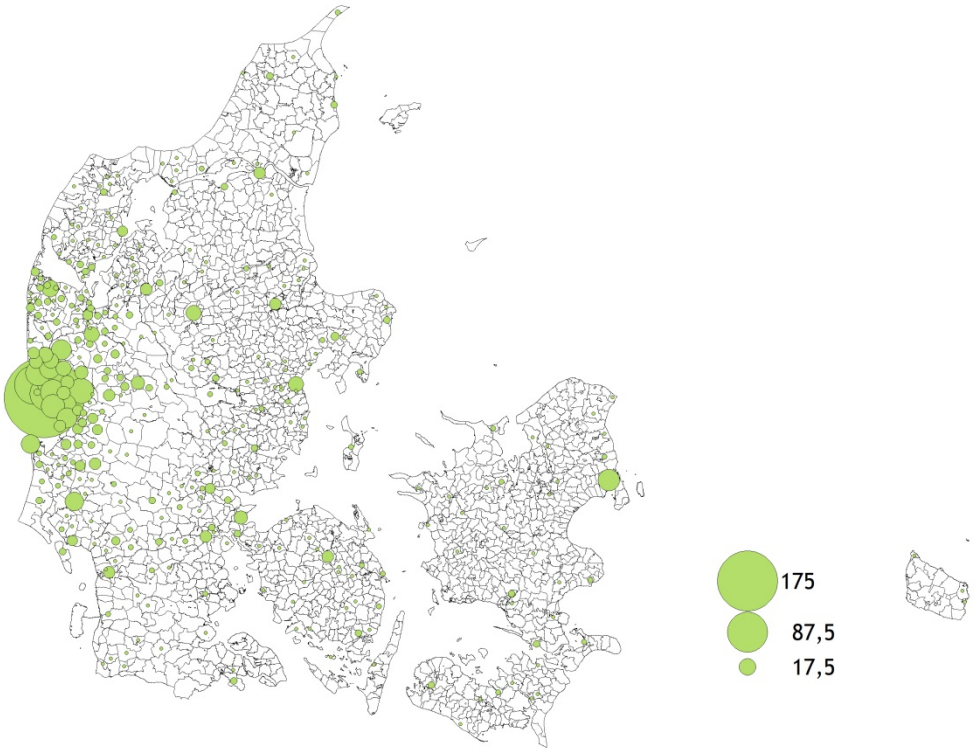

Befolkningspyramide for Skjern, 1921

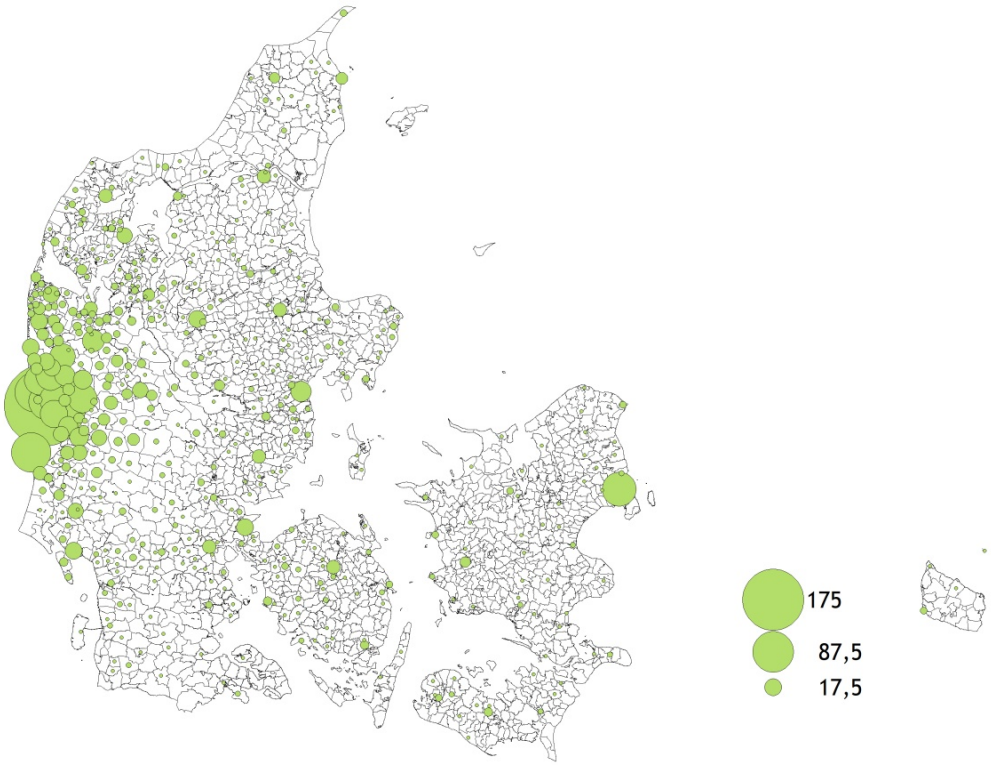
Bilag 6.2. Fødesteder for personer fyldt 15 år

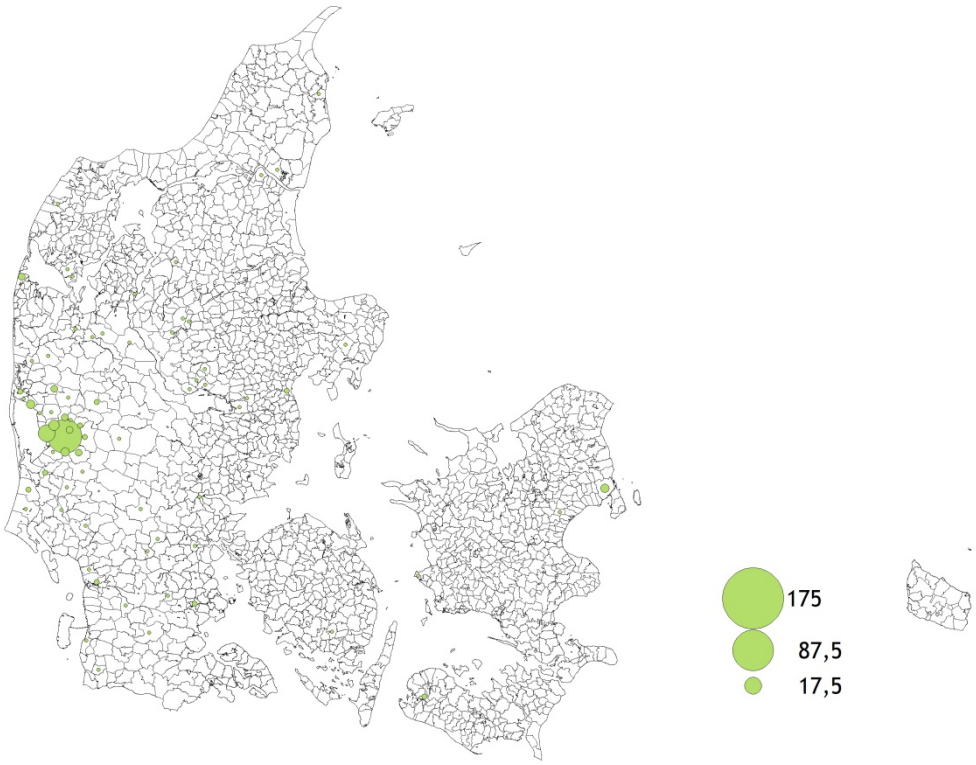
Fødesteder for Ringkøbings (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1880, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 22, Sverige 7 og Storbritannien 2

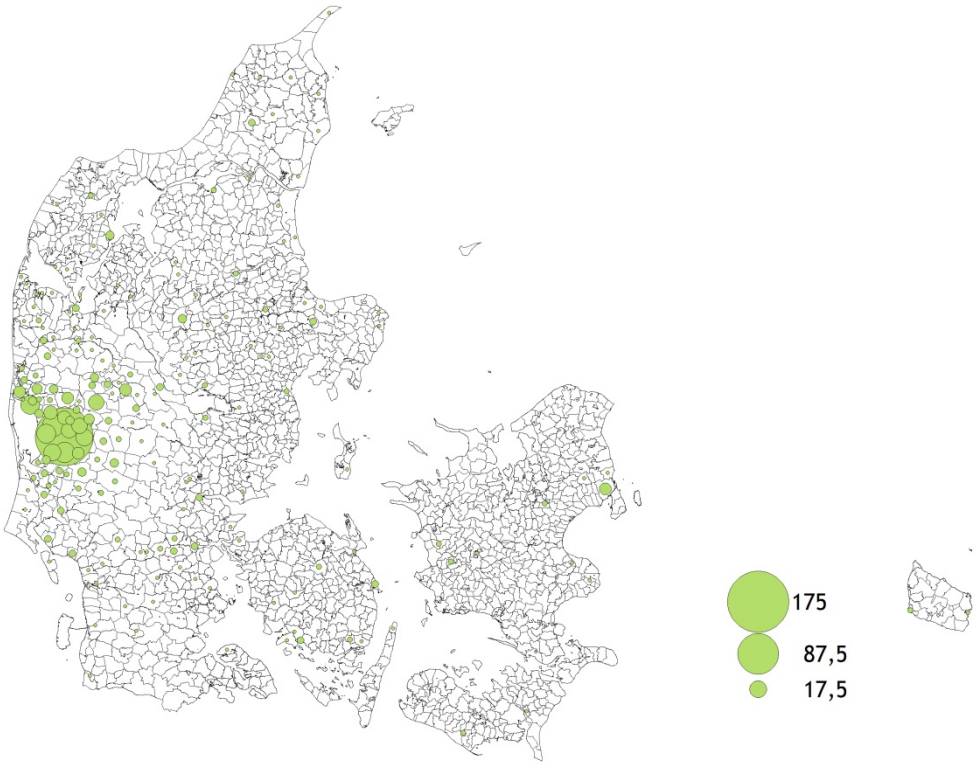
Fødesteder for Ringkøbings (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1901, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 34, Sverige 14, Island 1 og Nordamerika 1

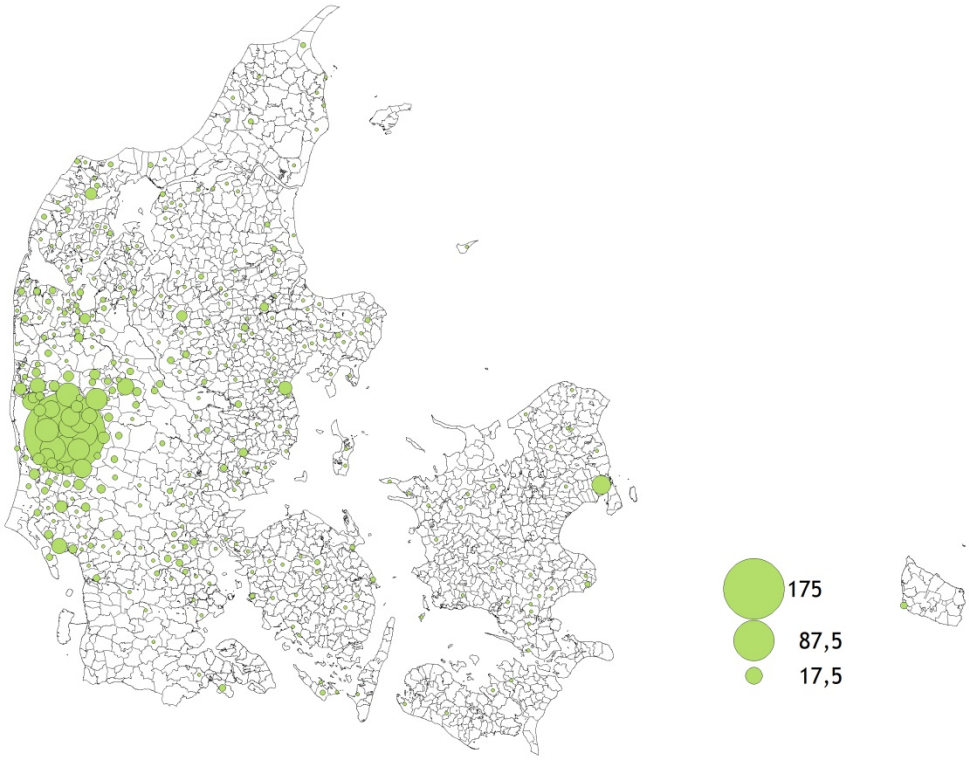
Fødesteder for Ringkøbings (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1921, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 15, Sverige 12, Norge 7, Nordamerika 3, Østrig 2 og Island 1

Fødesteder for Skjerns (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1880, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 3 og Sverige 1

Fødesteder for Skjerns (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1901, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 11 og Sverige 1

Fødesteder for Skjerns (danskfødte) befolkning fyldt 15 år, 1921, cirklerne skalerede efter antal pr. sogn
Desuden: Tyskland 11, Norge 3, Sverige 2, Østrig 1, Kina 1, Færøerne 1 og Indien 1

Bilag 6.3. Erhverv i Ringkøbing

Primær sektor

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Fiskeri	8	15	22	4,0	5,6	5,4	75	103	100
Gartneri	13	17	18	6,6	6,3	4,4	148	143	100
Landbrug	22	21	29	11,1	7,8	7,1	156	110	100
I alt	**43**	**53**	**69**	**21,7**	**19,7**	**17,0**	**128**	**116**	**100**

Håndværk

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Bager og konditor	18	17	22	9,1	6,3	5,4	168	117	100
Blikkenslager	5	8	6	2,5	3,0	1,5	171	202	100
Bogbinder	4	4	2	2,0	1,5	0,5	411	303	100
Bogtrykker og avistrykker	13	19	38	6,6	7,1	9,3	70	76	100
Brolægger	1	3	1	0,5	1,1	0,2	205	454	100
Brygger	2	1		1,0	0,4		250	100	
Buntmager	3	1	1	1,5	0,4	0,2	616	151	100
Bødker	7	5	1	3,5	1,9	0,2	1438	757	100
Børstenbinder									
Drejer	5	4	2	2,5	1,5	0,5	514	303	100
Elektriker			7			1,7			
Entreprenør			1			0,2			
Farver	14	7	2	7,1	2,6	0,5	1438	530	100
Fotograf	1	3	3	0,5	1,1	0,7	68	151	100
Garver	2	1		1,0	0,4		250	100	

Glarmester			2			0,5			
Guldsmed	3	2	2	1,5	0,7	0,5	308	151	100
Gørtler	1	1		0,5	0,4		125	100	
Hattemager og modist	1	1	1	0,5	0,4	0,2	205	151	100
Instrumentmager		1			0,4				
Karetmager	2	11	2	1,0	4,1	0,5	205	832	100
Kurvemager	3	1		1,5	0,4		375	100	
Lysestøber	1			0,5					
Maler og tapetserer	11	14	25	5,6	5,2	6,1	90	85	100
Mekaniker			5			1,2			
Murer	21	35	34	10,6	13,0	8,4	127	156	100
Møllebygger	1		1	0,5		0,2	205		100
Nålemager	1			0,5					
Rebslager	8	3		4,0	1,1		364	100	
Røger		1	1		0,4	0,2		151	100
Sadelmager	11	11	6	5,6	4,1	1,5	377	277	100
Skomager og tøffelmager	44	38	25	22,2	14,1	6,1	362	230	100
Skorstensfejer	1		1	0,5		0,2	205		100
Skrædder og syerske*	50	113	86	25,3	42,1	21,2	119	199	100
Slagter	6	7	17	3,0	2,6	4,2	73	62	100
Smed (inkl. grov- og finsmed)	15	19	13	7,6	7,1	3,2	237	221	100
Snedker og maskinsnedker	29	31	32	14,7	11,5	7,9	186	147	100
Spinder (hånd)	1	2		0,5	0,7		71	100	
Stenhugger	3	3	2	1,5	1,1	0,5	308	227	100
Strikker		1	1		0,4	0,2		151	100
Træskomager og klodsmager	1	3	1	0,5	1,1	0,2	205	454	100
Tækkemand			1			0,2			
Tømrer		8	12		3,0	3,0		101	100
Urmager	12	7	8	6,1	2,6	2,0	308	132	100
Vodbinder			1			0,2			100
Væver (hånd)	4	6	1	2,0	2,2	0,2	822	908	100
I alt	**305**	**392**	**366**	**154**	**146**	**90,9**	**170**	**161**	**100**

*Skrædder og syerske inkluderer kvinder med erhvervsbetegnelse "Haandarbejde". Det antages således, at der hermed menes syning eller lignende, men kan evt. også henvise til andet hænders gerning.

Industri

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret		4	10	0,0	1,5	2,5	0	61	100
Benmel									
Brunkulleje									
Cementstøber		1	2	0,0	0,4	0,5		76	100
Jernstøber	6	12	7	3,0	4,5	1,7	176	259	100
Konserves (hermetik)	1			0,5					
Maskinfabrik	1	1	15	0,5	0,4	3,7	14	10	100
Mejeri	1	1	2	0,5	0,4	0,5	103	76	100
Mergelleje			6			1,5			
Mineralvandsfabrik		1			0,4				
Møbelfabrik									
Møller	3	5	3	1,5	1,9	0,7	205	252	100
Orgelfabrik		11	21		4,1	5,2		79	100
Pibeslangefabrik		2			0,7				
Rørvævsfabrik		3			2,2				
Savværk		2	4		0,7	1,0		76	100
Skotøjsfabrik									
Surrogater og maltsaft		6	3		2,2	0,7		303	100
Teglværk		1	1		0,4	0,2		151	100
Tobaksfabrik	6	61	3	3,0	22,7	0,7	411	3077	100
Uldspinderi	1	14	6	0,5	5,2	1,5	34	353	100
Vognfabrik		1	10		0,4	2,5		15	100
I alt	**19**	**129**	**93**	**9,6**	**48,0**	**22,9**	**42**	**210**	**100**

Handel

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret	10	6	18	5,1	2,2	4,4	114	50	100

Bladhandel		1	2		0,4	0,5		76	100
Boghandel	1	6	8	0,5	2,2	2,0	26	113	100
Broderihandel		3	5		1,1	1,2		91	100
Brødhandel	2	4	3	1,0	1,5	0,7	137	202	100
Cyklehandler			6			1,5			
Ejendomsmægler	1		1	0,5		0,2	205		100
Ekviperingshandel	3	8	8	1,5	3,0	2,0	77	151	100
Farvehandel	1	1		0,5	0,4		125	100	
Fiskehandel og -eksport	6	6	14	3,0	2,2	3,4	88	65	100
Forbrugsforening			2			0,5			
Frugt- og grønthandel		3	4		1,1	1,0		113	100
Galanterihandel		1			0,4				
Garnhandel	1			0,5					
Grosserer									
Høker/viktualie/detailh.	4	4	6	2,0	1,5	1,5	137	101	100
Isenkram	2	4	6	1,0	1,5	1,5	68	101	100
Jernhandel			2			0,5			
Kolonialhandel		15	12		5,6	3,0		189	100
Korn og foderstof	1		7	0,5		1,7	29		100
Købmand	64	36	58	32,3	13,4	14,3	227	94	100
Kreaturhandel		1	1		0,4	0,2		151	100
Lotterikollektør			1			0,2			
Læderhandel	1	2		0,5	0,7		71	100	
Manufakturhandel	2	13	22	1,0	4,8	5,4	19	89	100
Marskandiser	1	1		0,5	0,4		125	100	
Musikhandel			1			0,2			100
Mælk/smør/ostehandel		1	6		0,4	1,5		25	100
Skotøjsforretning		1	3		0,4	0,7		50	100
Sæbehandel									
Tobakshandel			2			0,5			
Trikotagehandel		1	3		0,4	0,7		50	100
Trådhandel	1	1		0,5	0,4		125	100	

Tømmer- og træhandel	2	6	16	1,0	2,2	3,9	26	57	100
Udstyrsforretning			1			0,2			
Uldhandel									
Ølhandel	1	1	4	0,5	0,4	1,0	51	38	100
I alt	**104**	**126**	**222**	**52,6**	**46,9**	**54,6**	**96**	**86**	**100**

Øvrig service

	Heltal			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Apoteker	5	6	6	2,5	2,2	1,5	171	151	100
Arkitekt									
Avis (journalist mm.)		4	13		1,5	3,2		47	100
Bank og Sparekasse	2	7	18	1,0	2,6	4,4	23	59	100
Barber og frisør	3	5	11	1,5	1,9	2,7	56	69	100
Biografejer			1			0,2			
Dyrlæge	2	2	2	1,0	0,7	0,5	205	151	100
Forsikring		1	1		0,4	0,2		151	100
Gæstgiver	40	28	37	20,2	10,4	9,1	222	115	100
Hotel	3	14	23	1,5	5,2	5,7	27	92	100
Kreditforening	2	14	25	1,0	5,2	6,1	16	85	100
Landinspektør		1	2		0,4	0,5		76	100
Læge	2	4	5	1,0	1,5	1,2	82	121	100
Massør			1			0,2			100
Missionær		1	3		0,4	0,7		50	100
Musiker		3	5		1,1	1,2		91	100
Pensionat	3	11	8	1,5	4,1	2,0	77	208	100
Privatskole realskole mm	3	2	4	1,5	0,7	1,0	154	76	100
Rengøring	1	2	4	0,5	0,7	1,0	51	76	100
Sagfører	3	6	8	1,5	2,2	2,0	77	113	100
Sygeplejerske og vågekone	4	11	17	2,0	4,1	4,2	48	98	100
Tandlæge	1	2	6	0,5	0,7	1,5	34	50	100

Transport (ikke jernbane)	6	13	36	3,0	4,8	8,9	34	55	100
Vask, strygning og renseri	15	29	22	7,6	10,8	5,4	140	199	100
I alt	**95**	**166**	**258**	**48,0**	**61,8**	**64,1**	**75**	**97**	**100**

Offentlig sektor

	Heltal			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Jernbane	23	40	125	11,6	14,9	30,7	38	48	100
Kirke	5	1	6	2,5	0,4	1,5	171	25	100
Kommunale værker		4	13		1,5	3,2		47	100
Politi og vægter	3	2	5	1,5	0,7	1,2	123	61	100
Post- og telegrafvæsen	9	25	49	4,5	9,3	12,1	38	77	100
Retsvæsen		2	6		0,7	1,5		50	100
Skole	11	19	27	5,6	7,1	6,6	84	106	100
Sygehusvæsen		6	12		2,2	3,0		76	100
Vandbygningsvæsenet			29			7,1			
Vejvæsen	1	1	1	0,5	0,4	0,2	205	151	100
Øvrig stat	4	4	6	2,0	1,5	1,5	137	101	100
Øvrig amt	4	9	10	2,0	3,3	2,5	82	136	100
Øvrig lokaladm.	5	18	15	2,5	6,7	3,7	68	182	100
I alt	**65**	**131**	**304**	**32,8**	**48,8**	**74,8**	**44**	**65**	**100**

Bilag 6.4. Erhverv i Skjern

Primær sektor

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Fiskeri		1	1		0,8	0,4		203	100
Gartneri		3	5		2,4	2,0		122	100
Landbrug	7	15	32	24,6	12,0	12,6	196	95	100
I alt	**7**	**19**	**38**	**24,6**	**15,2**	**14,9**	**165**	**102**	**100**

Håndværk

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret		1			0,8				
Bager og konditor	1	8	17	3,5	6,4	6,7	53	96	100
Blikkenslager	1	3	3	3,5	2,4	1,2	298	203	100
Bogbinder		1	1		0,8	0,4		203	100
Bogtrykker og avistrykker		1	5		0,8	2,0		41	100
Brolægger		1	1		0,8	0,4		203	100
Brygger									
Buntmager		1	2		0,8	0,8		102	100
Bødker		4	1		3,2	0,4		812	100
Børstenbinder			2			0,8			100
Drejer		1			0,8				
Elektriker			6			2,4			
Entreprenør									
Farver	3	3	1	10,6	2,4	0,4	2686	609	100
Fotograf		2	2		1,6	0,8		203	100
Garver	2	2		7,0	1,6		438	100	

Glarmester			1			0,4			
Guldsmed			1			0,4			
Gørtler									
Hattemager og modist			1			0,4			
Instrumentmager									
Karetmager		4	2		3,2	0,8		406	100
Kurvemager									
Lysestøber									
Maler og tapetserer		7	10		5,6	3,9		142	100
Mekaniker									
Murer	2	13	19	7,0	10,4	7,5	94	139	100
Møllebygger		1	2		0,8	0,8		102	100
Nålemager									
Rebslager		1	2		0,8	0,8		102	100
Røger									
Sadelmager	1	5	3	3,5	4,0	1,2	298	339	100
Skomager og tøffelmager	5	12	17	17,6	9,6	6,7	263	143	100
Skorstensfejer			1			0,4			100
Skrædder og syerske*	6	38	44	21,1	30,4	17,3	122	175	100
Slagter	2	8	12	7,0	6,4	4,7	149	135	100
Smed (inkl. grov- og finsmed)		10	10		8,0	3,9		203	100
Snedker og maskinsnedker	4	25	31	14,1	20,0	12,2	116	164	100
Spinder (hånd)									
Stenhugger	3	2	1	10,6	1,6	0,4	2686	406	100
Strikker			6			2,4			100
Træskomager og klodsmager	1	2	1	3,5	1,6	0,4	895	406	100
Tækkemand			1			0,4			
Tømrer		8	12		6,4	4,7		135	100
Urmager	2	3	4	7,0	2,4	1,6	448	152	100
Vodbinder									

Væver (hånd)	4	5	2	14,1	4,0	0,8	1791	508	100
I alt	**37**	**172**	**224**	**130,3**	**137,4**	**88,1**	**148**	**156**	**100**

*Skrædder og syerske inkluderer kvinder med erhvervsbetegnelse "Haandarbejde". Det antages således, at der hermed menes syning eller lignende, men kan evt. også henvise til andet hænders gerning.

Industri

	Heltal			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret		1	8		0,8	3,1		25	100
Benmel		2	1		1,6	0,4		406	100
Brunkulleje			4			1,6			
Cementstøber			2			0,8			
Jernstøber		9			7,2				
Konserves (hermetik)									
Maskinfabrik		10	17		8,0	6,7		119	100
Mejeri*			6			2,4			
Mergelleje									
Mineralvandsfabrik		2			1,6				
Møbelfabrik		4			3,2				
Møller		8	5		6,4	2,0		325	100
Orgelfabrik									
Pibeslangefabrik									
Rørvævsfabrik									
Savværk		3	2		2,4	0,8		305	100
Skotøjsfabrik			2		0,0	0,8			
Surrogater og maltsaft									
Teglværk			1			0,4			
Tobaksfabrik									
Uldspinderi		4	6		3,2	2,4		135	100
Vognfabrik									
I alt		**43**	**54**		**34,3**	**21,2**		**162**	**100**

*Skjern Mejeri lå 1901 lige uden for det område, der efter ovenstående definition medregnes. 1921 er byen vokset ud til det, og det er med…

Handel

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret	1	2	17	3,5	1,6	6,7	53	24	100
Bladhandel		1			0,8				
Boghandel		1	3		0,8	1,2		68	100
Broderihandel									
Brødhandel		1			0,8				
Cyklehandler			4			1,6			
Ejendomsmægler	1		1	3,5		0,4	895		100
Ekviperingshandel	1	3	9	3,5	2,4	3,5	99	68	100
Farvehandel									
Fiskehandel og -eksport		1	6		0,8	2,4		34	100
Forbrugsforening			3			1,2			
Frugthandel og grønthandel			1			0,4			
Galanterihandel									
Garnhandel									
Grosserer			3			1,2			
Høker, viktualie- og detailh.		5	1		4,0	0,4		1016	100
Isenkram		2	5		1,6	2,0		81	100
Jernhandel									
Kolonialhandel		7	2		5,6	0,8		711	100
Korn og foderstof		4	2		3,2	0,8		406	100
Købmand	8	13	23	28,2	10,4	9,0	311	115	100
Kreaturhandel			2			0,8			
Lotterikollektør									
Læderhandel			2			0,8			
Manufakturhandel		5	11		4,0	4,3		92	100
Marskandiser			1			0,4			
Musikhandel									

Mælk, smør og osteforretning		1	6		0,8	2,4		34	100
Skotøjsforretning		1			0,8				
Sæbehandel			1			0,4			
Tobakshandel									
Trikotagehandel		1	4		0,8	1,6		51	100
Trådhandel									
Tømmerhandel og træhandel	1	7	10	3,5	5,6	3,9	90	142	100
Udstyrsforretning									
Uldhandel			1			0,4			
Ølhandel		2	1		1,6	0,4		406	100
I alt	**12**	**57**	**119**	**42,3**	**45,5**	**46,8**	**90**	**97**	**100**

Øvrig service

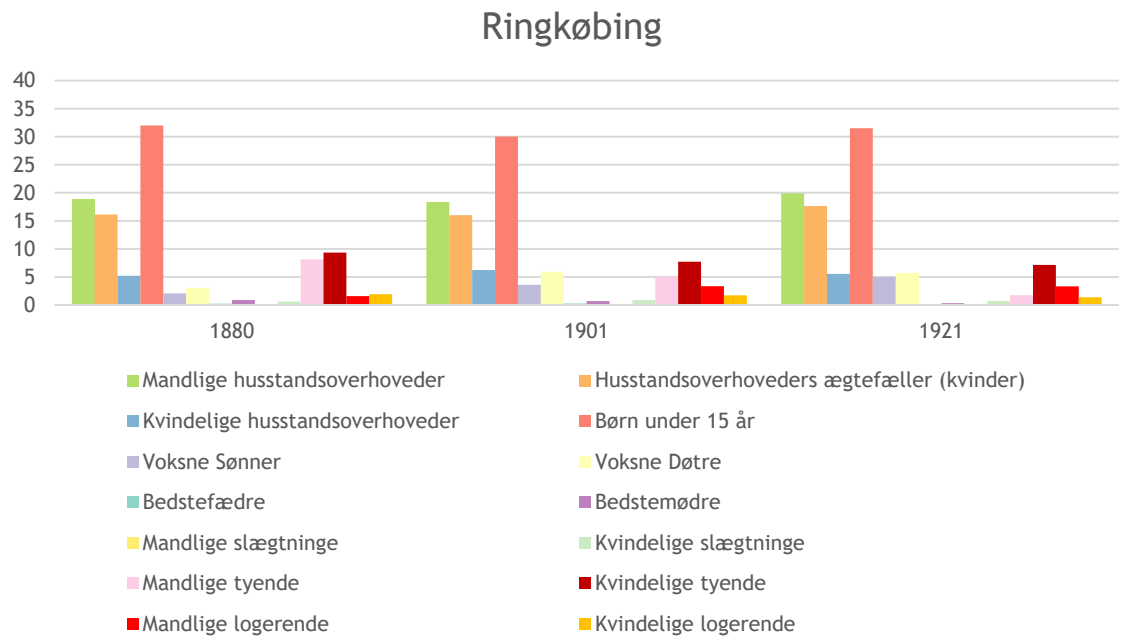
	Heltal			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1920**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Apoteker									
Arkitekt			1			0,4			
Avis (journalist mm.)			2			0,8			
Bank og Sparekasse		1	7		0,8	2,8		29	100
Barber og frisør		3	4		2,4	1,6		152	100
Biografejer			1			0,4			
Dyrlæge		1	2		0,8	0,8		102	100
Forsikring			3			1,2			
Gæstgiver	13	13	8	45,8	10,4	3,1	1455	330	100
Hotel		8	14		6,4	5,5		116	100
Kreditforening									
Landinspektør									
Læge		1	1		0,8	0,4		203	100
Massør									
Missionær			4			1,6			
Musiker		2	4		1,6	1,6		102	100

Pensionat			7			2,8			100
Privatskole realskole mm			1			0,4			100
Rengøring		1	2		0,8	0,8		102	100
Sagfører	1	2	4	3,5	1,6	1,6	224	102	100
Sygeplejerske og vågekone		1	2		0,8	0,8		102	100
Tandlæge			2			0,8			100
Transport (ikke jernbane)		5	25		4,0	9,8		41	100
Vask, strygning og renseri		5	7		4,0	2,8		145	100
I alt	**14**	**43**	**101**	**49,3**	**34,3**	**39,7**	**124**	**86**	**100**

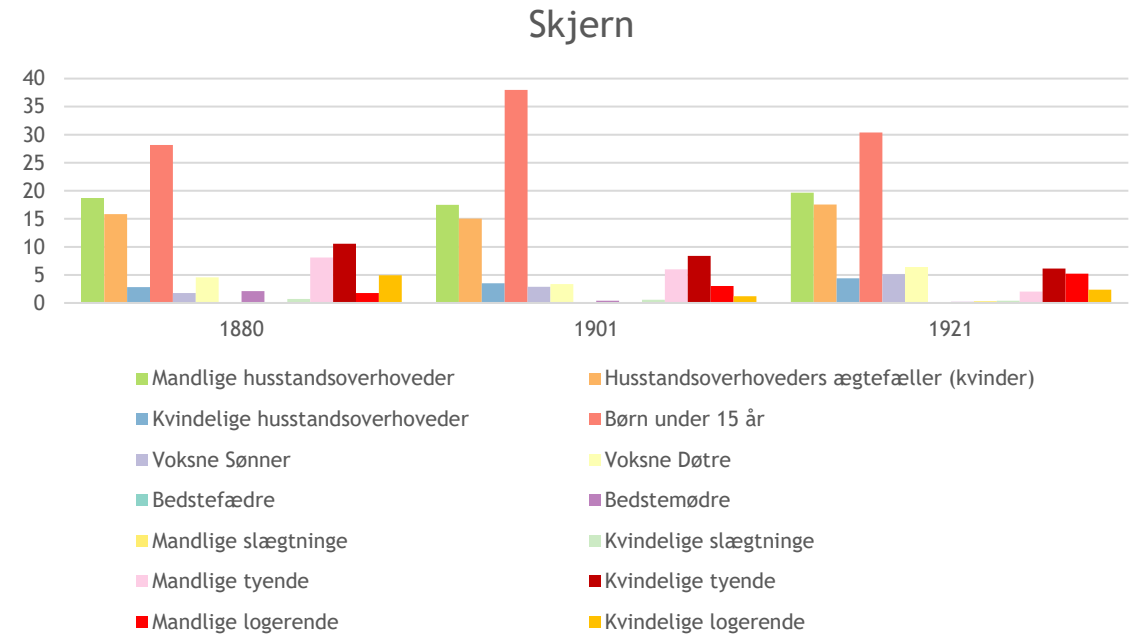
Offentlig sektor

	Heltal			**‰**			**Indeks**		
	1880	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1921**	**1880**	**1901**	**1921**
Ikke specificeret									
Jernbane	3	23	120	10,6	18,4	47,2	22	39	100
Kirke	1	2	2	3,5	1,6	0,8	448	203	100
Kommunale værker			2			0,8			
Politi og vægter		1	2		0,8	0,8		102	100
Post- og telegrafvæsen	1	16	42	3,5	12,8	16,5	21	77	100
Retsvæsen		1	3		0,8	1,2		68	100
Skole	2	8	20	7,0	6,4	7,9	90	81	100
Sygehusvæsen									
Vandbygningsvæsenet									
Vejvæsen	1	1	5	3,5	0,8	2,0	179	41	100
Øvrig stat									
Øvrig amt			1			0,4			100
Øvrig lokaladm.	7	6	10	24,6	4,8	3,9	627	122	100
I alt	**15**	**58**	**207**	**52,8**	**46,3**	**81,4**	**65**	**57**	**100**

Bilag 6.5. Roller i husstande

Ringkøbings befolkning efter rolle i husstand, i %

Skjerns befolkning efter rolle i husstanden, i %.

Bilag 6.6. Husstande i Ringkøbing

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	1901	1921	1880	1901	1921	1880	1901	1921
Husfædre									
Uden erhvervsoplysning	3		1	1,5		0,2	611		100
Erhverv i husstanden	248	226	279	125	84,2	69,3	181	122	100
Erhverv uden for husstanden	102	244	481	51,5	90,9	119	43	76	100
Forsørgelse	20	23	41	10,1	8,6	10,2	99	84	100
Husfædres hustruer									
Uden erhvervsoplysning	318	387	682	161	144	169	95	85	100
Erhverv i husstanden		28	21		10,4	5,2		200	100
Erhverv uden for husstanden	1	15	7	0,5	5,6	1,7	29	322	100
Forsørgelse			1			0,2			
Husmødre - ugifte/enker									
Uden erhvervsoplysning	9	15	15	4,5	5,6	3,7	122	150	100
Erhverv i husstanden	33	57	82	16,7	21,2	20,4	82	104	100
Erhverv uden for husstanden	21	27	34	10,6	10,1	8,4	126	119	100
Forsørgelse	40	68	92	20,2	25,3	22,8	88	111	100
Børn under 15	633	806	1269	320	300	315	102	95	100
Voksne sønner									
Uden erhvervsoplysning	10	23	74	5,1	8,6	18,4	28	47	100
Erhverv i husstanden	19	23	23	9,6	8,6	5,7	168	150	100
Erhverv uden for husstanden	12	51	103	6,1	19,0	25,6	24	74	100

Voksne døtre									
Uden erhvervsoplysning	51	97	139	25,8	36,1	34,5	75	105	100
Erhverv i husstanden	4	26	14	2,0	9,7	3,5	58	279	100
Erhverv uden for husstanden	1	18	33	0,5	6,7	8,2	6	82	100
Husarbejde	4	10	31	2,0	3,7	7,7	26	48	100
Husarbejde i anden husstand		7	6		2,6	1,5		175	100
Forsørgelse		1			0,4				
Bedstefædre									
Erhverv i husstanden	1			0,5					
Erhverv uden for husstanden	1	1	1	0,5	0,4	0,2	204	150	100
Forsørgelse	3	6	3	1,5	2,2	0,7	204	300	100
Bedstemødre									
Erhverv i husstanden		1			0,4				
Erhverv uden for husstanden	2		1	1,0		0,2	407		100
Forsørgelse	16	18	12	8,1	6,7	3,0	271	225	100
Mandlige slægtninge									
Uden erhvervsoplysning			1			0,2			
Erhverv i husstanden		1			0,4				
Erhverv uden for husstanden		4	2		1,5	0,5		300	100
Forsørgelse			2			0,5			
Kvindelige slægtninge									
Uden erhvervsoplysning	6	10	16	3,0	3,7	4,0	76	94	100
Erhverv i husstanden	3	1	3	1,5	0,4	0,7	204	50	100
Erhverv uden for husstanden	1	2	4	0,5	0,7	1,0	51	75	100
Husarbejde	2	2	3	1,0	0,7	0,7	136	100	100
Forsørgelse		8	3		3,0	0,7		400	100

Mandligt tyende									
Uden erhvervsoplysning	1			0,5					
Erhverv i husstanden	160	135	71	80,8	50,3	17,6	459	285	100
Kvindeligt tyende									
Uden erhvervsoplysning									
Erhverv i husstanden	13	29	78	6,6	10,8	19,4	34	56	100
Husarbejde	172	178	210	86,9	66,3	52,1	167	127	100
Mandlige logerende									
Uden erhvervsoplysning	2	2		1,0	0,7		142	100	
Erhverv i husstanden		6	3		2,2	0,7		300	100
Erhverv uden for husstanden	23	74	117	11,6	27,6	29,0	40	95	100
Forsørgelse	6	8	14	3,0	3,0	3,5	87	86	100
Kvindelige logerende									
Uden erhvervsoplysning		4			1,5				
Erhverv i husstanden			3			0,7			
Erhverv uden for husstanden	21	33	30	10,6	12,3	7,4	142	165	100
Husarbejde i anden husstand	1	1	7	0,5	0,4	1,7	29	21	100
Forsørgelse	16	8	16	8,1	3,0	4,0	204	75	100
I alt	1979	2684	4028	1000	1000	1000			

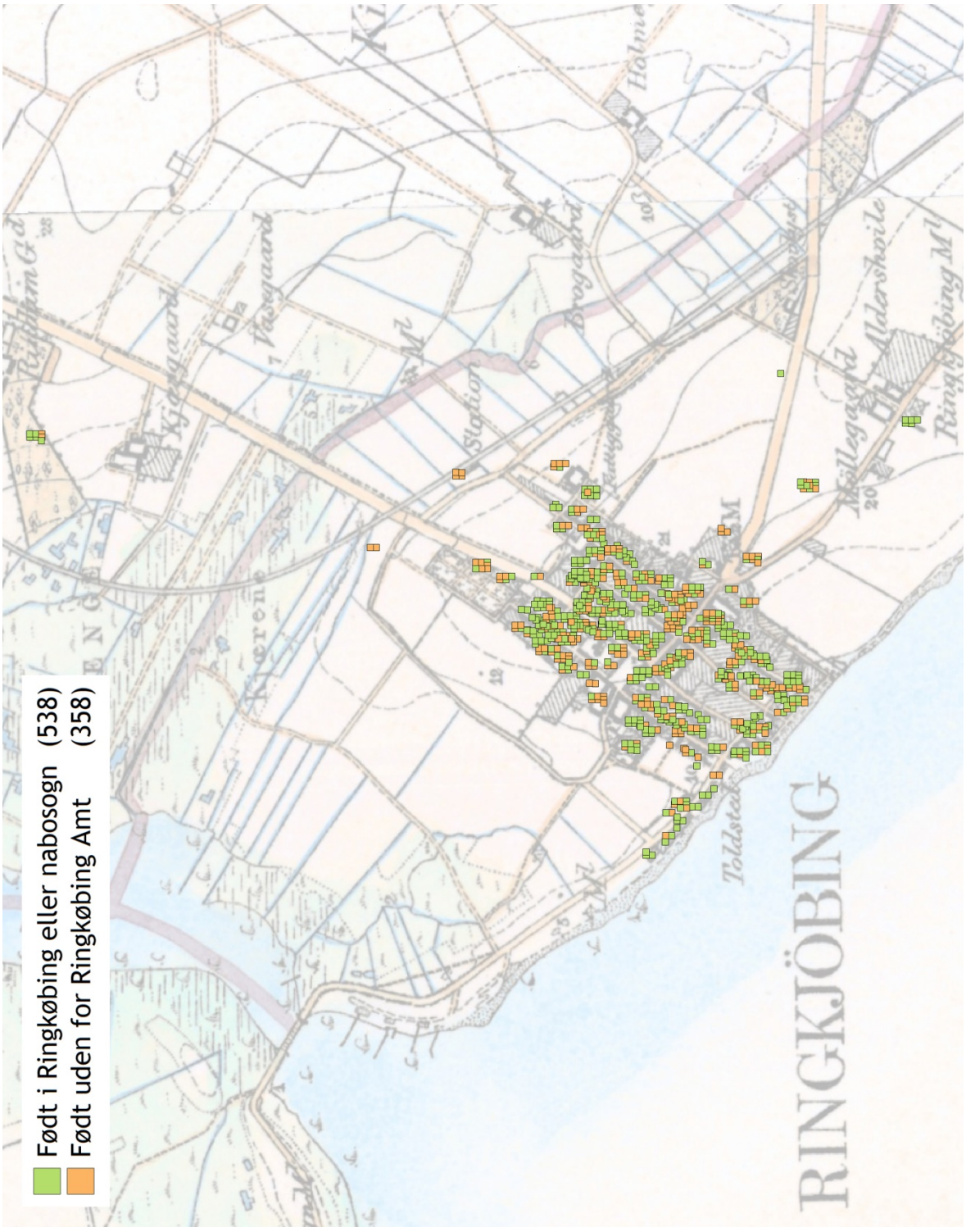
Bilag 6.7. Husstande i Skjern

	Heltal			‰			Indeks		
	1880	1901	1921	1880	1901	1921	1880	1901	1921
Husfædre									
Uden erhvervsoplysning	2	2	4	7,0	1,6	1,6	446	101	100
Erhverv i husstanden	39	140	219	137	112	86,5	159	129	100
Erhverv uden for husstanden	5	66	223	17,6	52,8	88,1	20	60	100
Forsørgelse	7	11	52	24,6	8,8	20,5	120	43	100
Husfædres hustruer									
Uden erhvervsoplysning	42	174	432	148	140	171	87	81	100
Erhverv i husstanden	2	10	6	7,0	8,0	2,4	297	337	100
Erhverv uden for husstanden		4	6		3,2	2,4		135	100
Forsørgelse	1			3,5					
Husmødre - ugifte/enker									
Uden erhvervsoplysning	1	3	27	3,5	2,4	10,7	33	22	100
Erhverv i husstanden	3	23	39	10,6	18,4	15,4	69	119	100
Erhverv uden for husstanden	3	5	10	10,6	4,0	4,0	267	101	100
Forsørgelse	1	13	35	3,5	10,4	13,8	25	75	100
Børn under 15	80	475	769	282	380	304	93	125	100
Voksne sønner									
Uden erhvervsoplysning	4	13	54	14,1	10,4	21,3	66	49	100
Erhverv i husstanden	1	15	18	3,5	12,0	7,1	50	169	100
Erhverv uden for husstanden		8	58		6,4	22,9		28	100

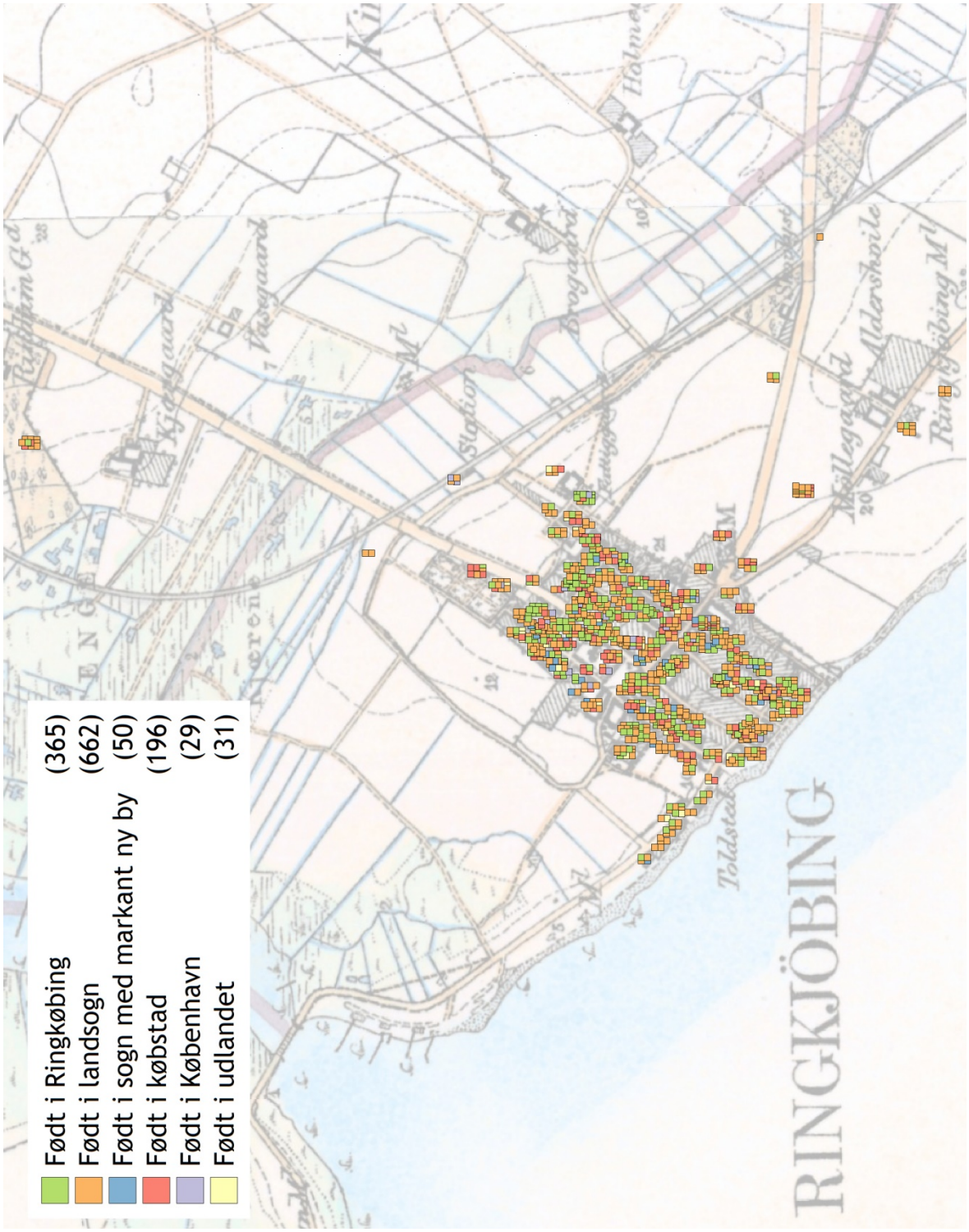
Voksne døtre									
Uden erhvervsoplysning	9	33	87	31,7	26,4	34,4	92	77	100
Erhverv i husstanden	2	4	12	7,0	3,2	4,7	149	67	100
Erhverv uden for husstanden	1	2	25	3,5	1,6	9,9	36	16	100
Husarbejde		3	33		2,4	13,0		18	100
Husarbejde i anden husstand	1		1	3,5		0,4	891		100
Bedstefædre									
Erhverv i husstanden		1			0,8				
Bedstemødre									
Erhverv i husstanden			1			0,4			
Forsørgelse	6	5	4	21,1	4,0	1,6	1337	253	100
Mandlige slægtninge									
Uden erhvervsoplysning		1	4		0,8	1,6		51	100
Erhverv i husstanden			1			0,4			
Erhverv uden for husstanden			3			1,2			
Kvindelige slægtninge									
Uden erhvervsoplysning	2	4	7	7,0	3,2	2,8	255	116	100
Erhverv i husstanden		1			0,8				
Erhverv uden for husstanden			2			0,8			
Husarbejde		1	1		0,8	0,4		202	100
Forsørgelse		1			0,8				
Mandligt tyende									
Erhverv i husstanden	23	75	51	81,0	60,0	20,2	402	298	100
Kvindeligt tyende									
Erhverv i husstanden	7	19	30	24,6	15,2	11,9	208	128	100
Husarbejde	23	86	125	81,0	68,7	49,4	164	139	100

Mandlige logerende									
Uden erhvervsoplysning		1	16		0,8	6,3		13	100
Erhverv i husstanden		10	3		8,0	1,2		674	100
Erhverv uden for husstanden	4	25	93	14,1	20,0	36,7	38	54	100
Forsørgelse	1	2	20	3,5	1,6	7,9	45	20	100
Kvindelige logerende									
Uden erhvervsoplysning		1	10		0,8	4,0		20	100
Erhverv i husstanden	2		15	7,0		5,9	119		100
Erhverv uden for husstanden	1	11	20	3,5	8,8	7,9	45	111	100
Husarbejde i anden husstand									
Forsørgelse	11	3	15	38,7	2,4	5,9	654	40	100
I alt	284	1251	2531	1000	1000	1000			

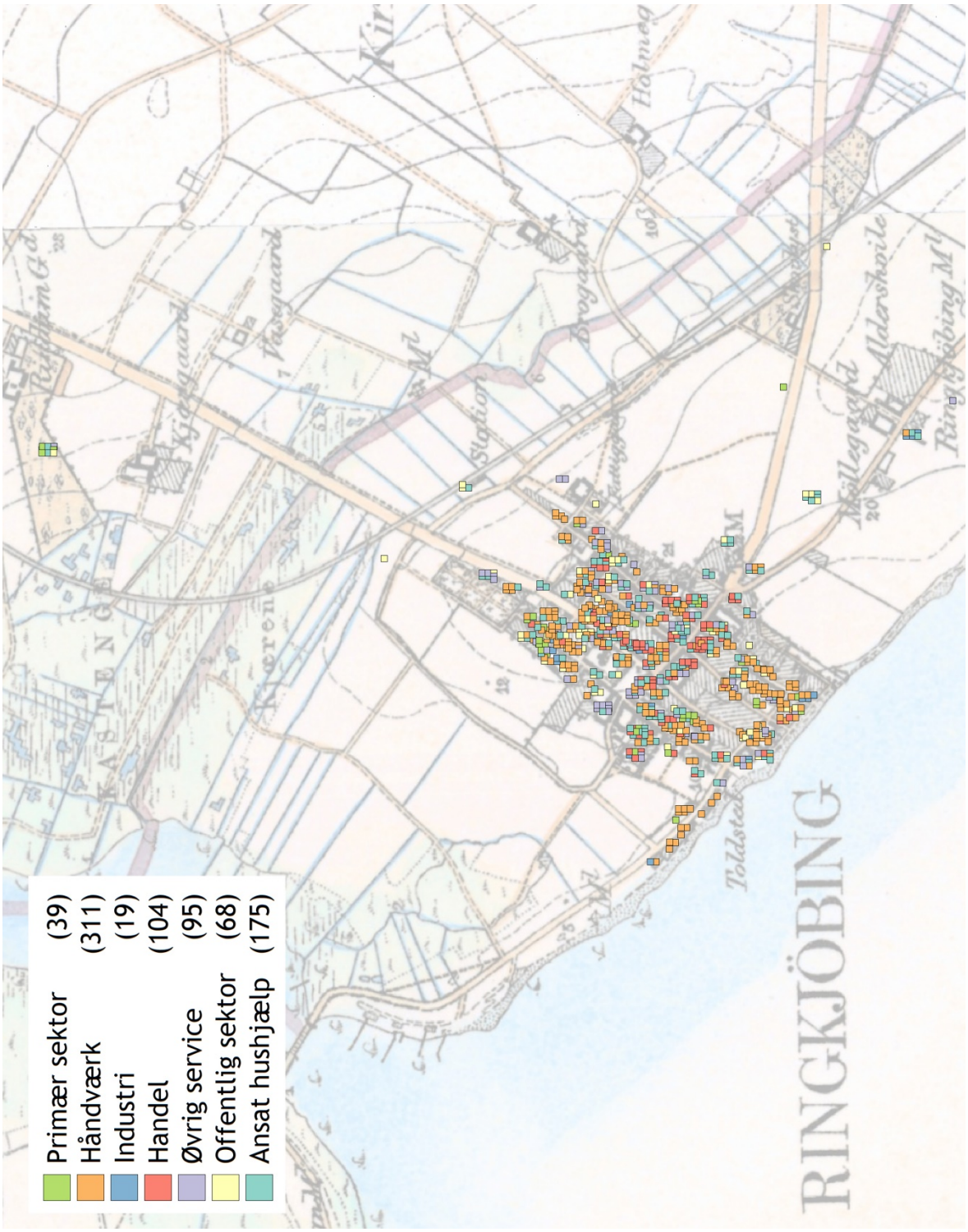
Bilag 7.1. Fødesteder, Ringkøbing 1880 efter afstand

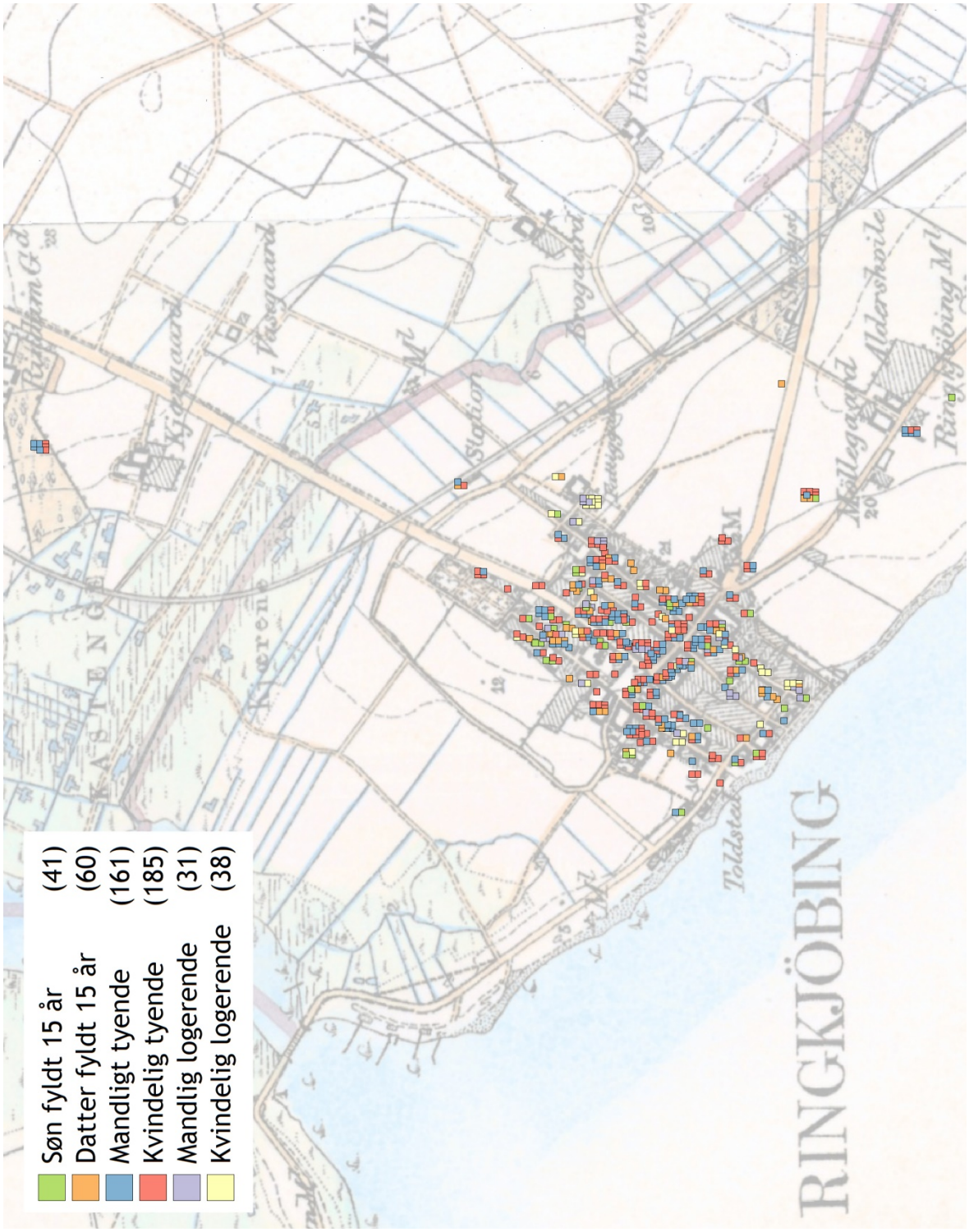
Bilag 7.2. Fødesteder, Ringkøbing 1880 efter sognets type

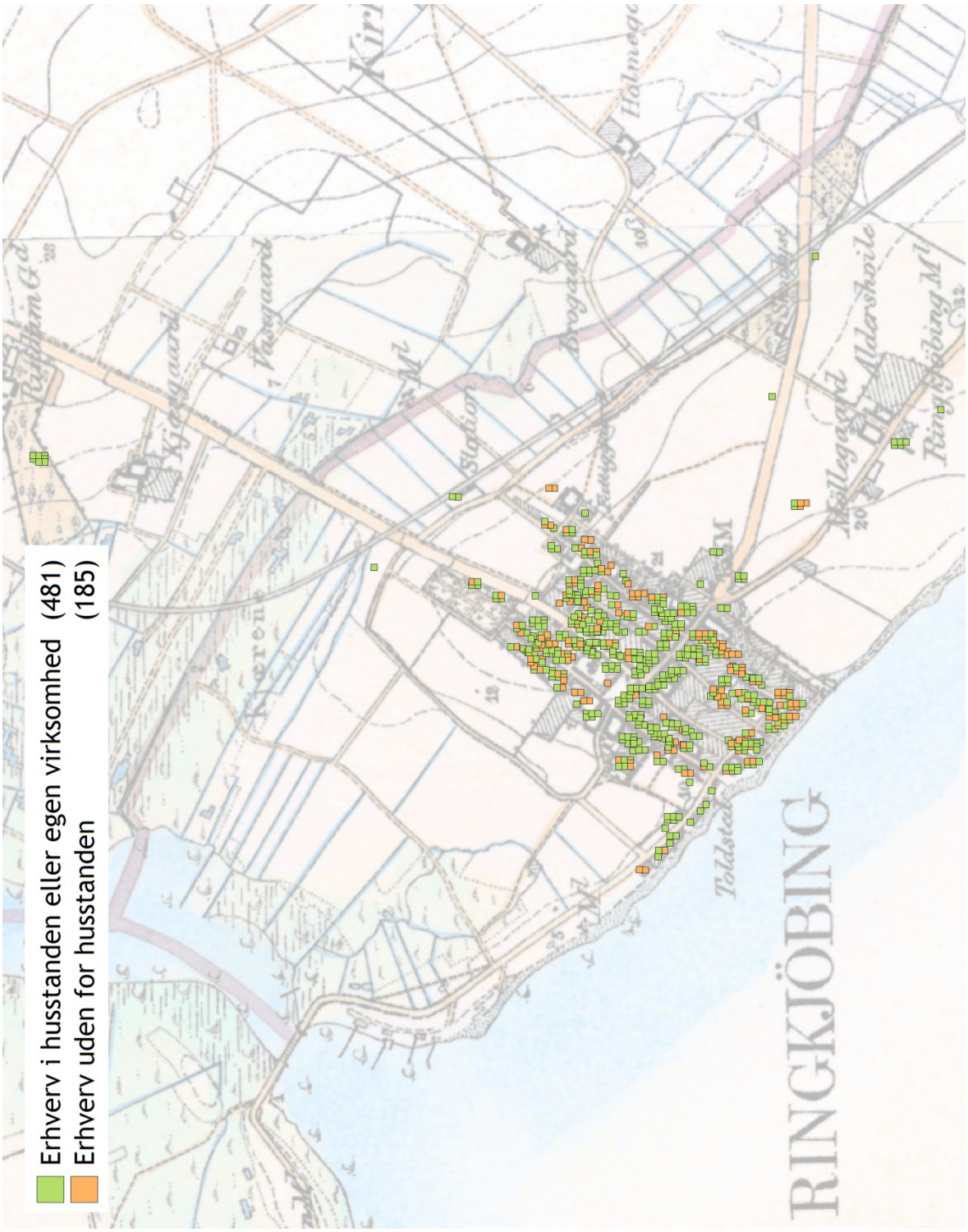
Bilag 7.3. Erhverv, Ringkøbing 1880

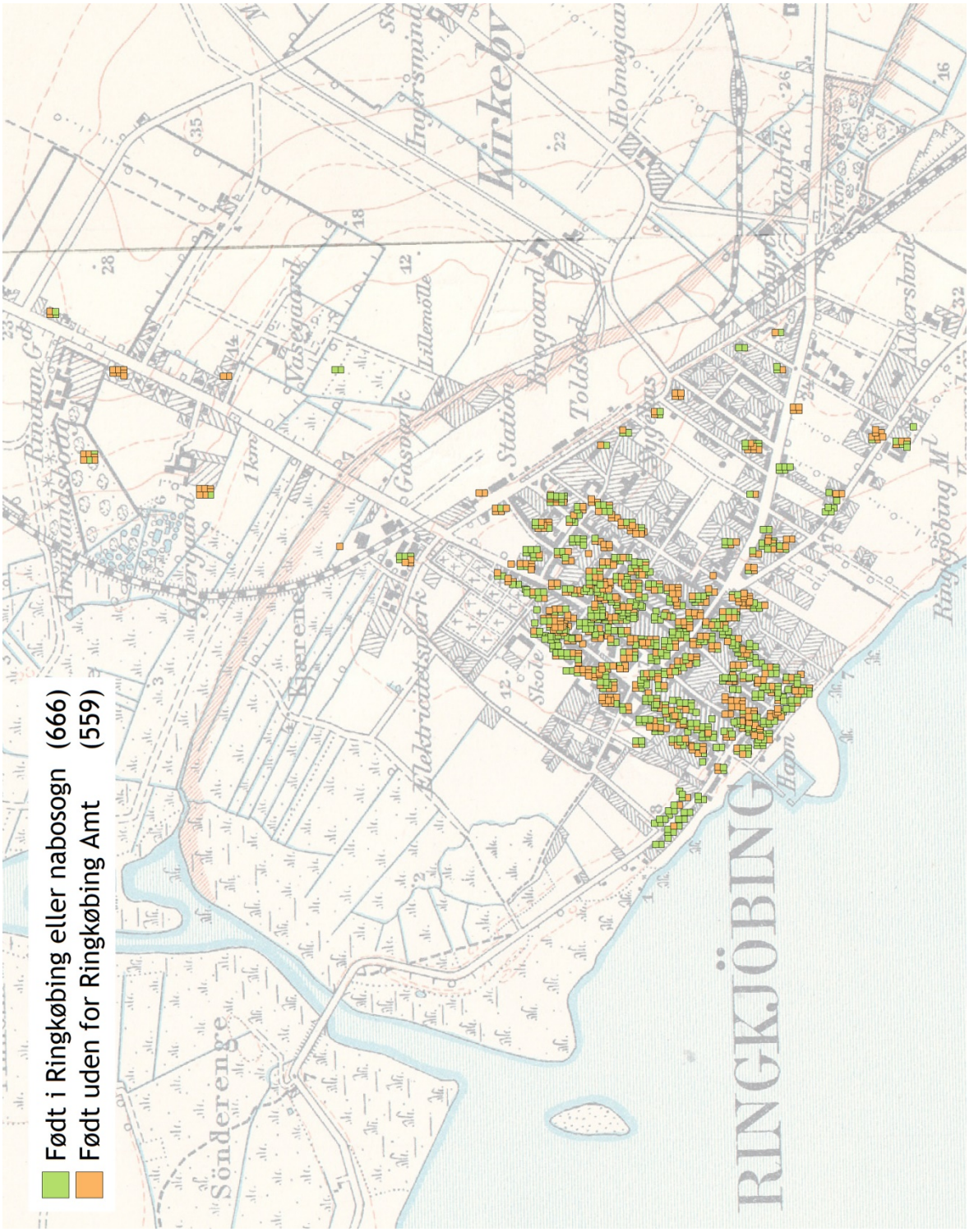
Bilag 7.4. Roller i husstande, Ringkøbing 1880

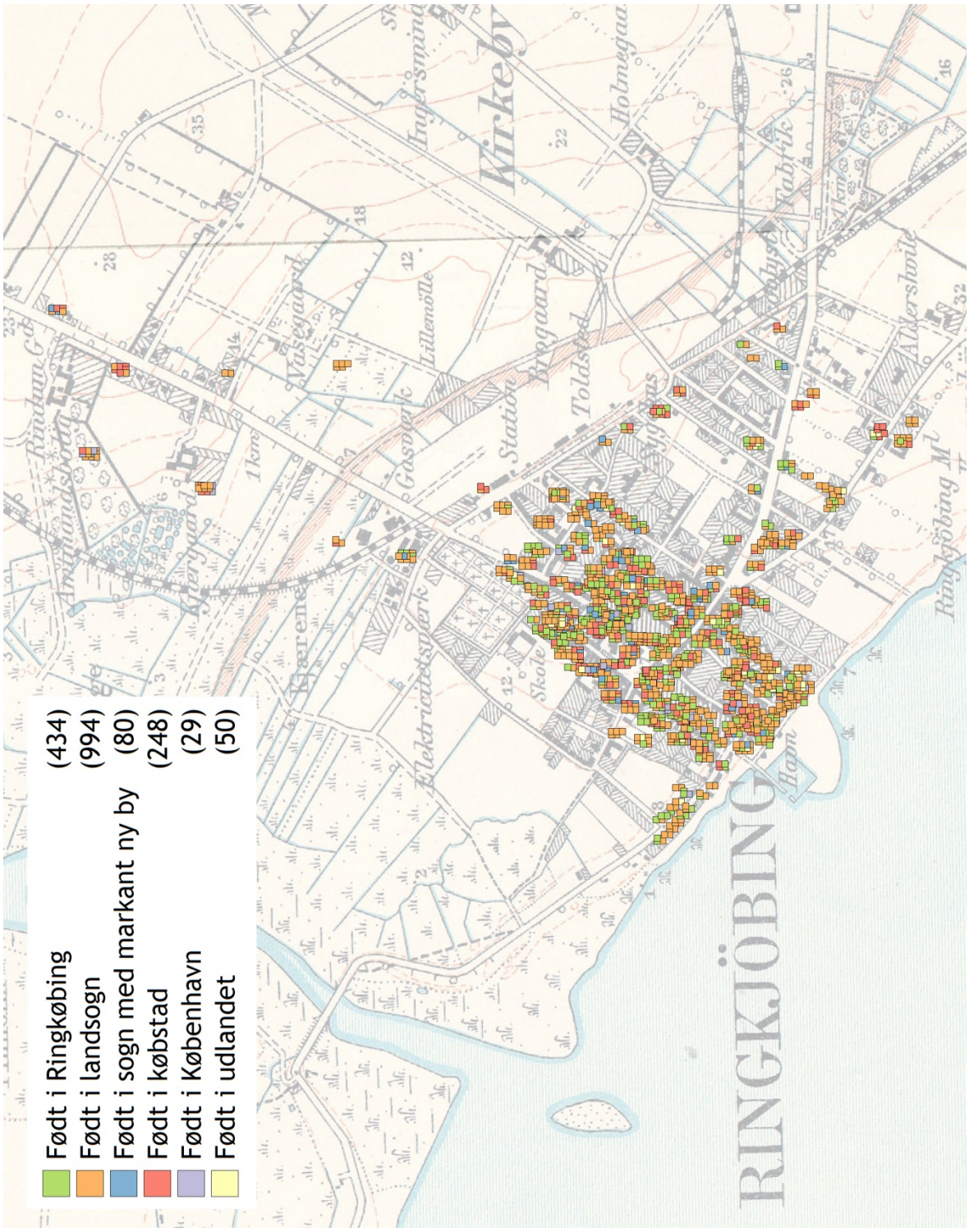
Bilag 7.5. Erhverv og husstand, Ringkøbing 1880

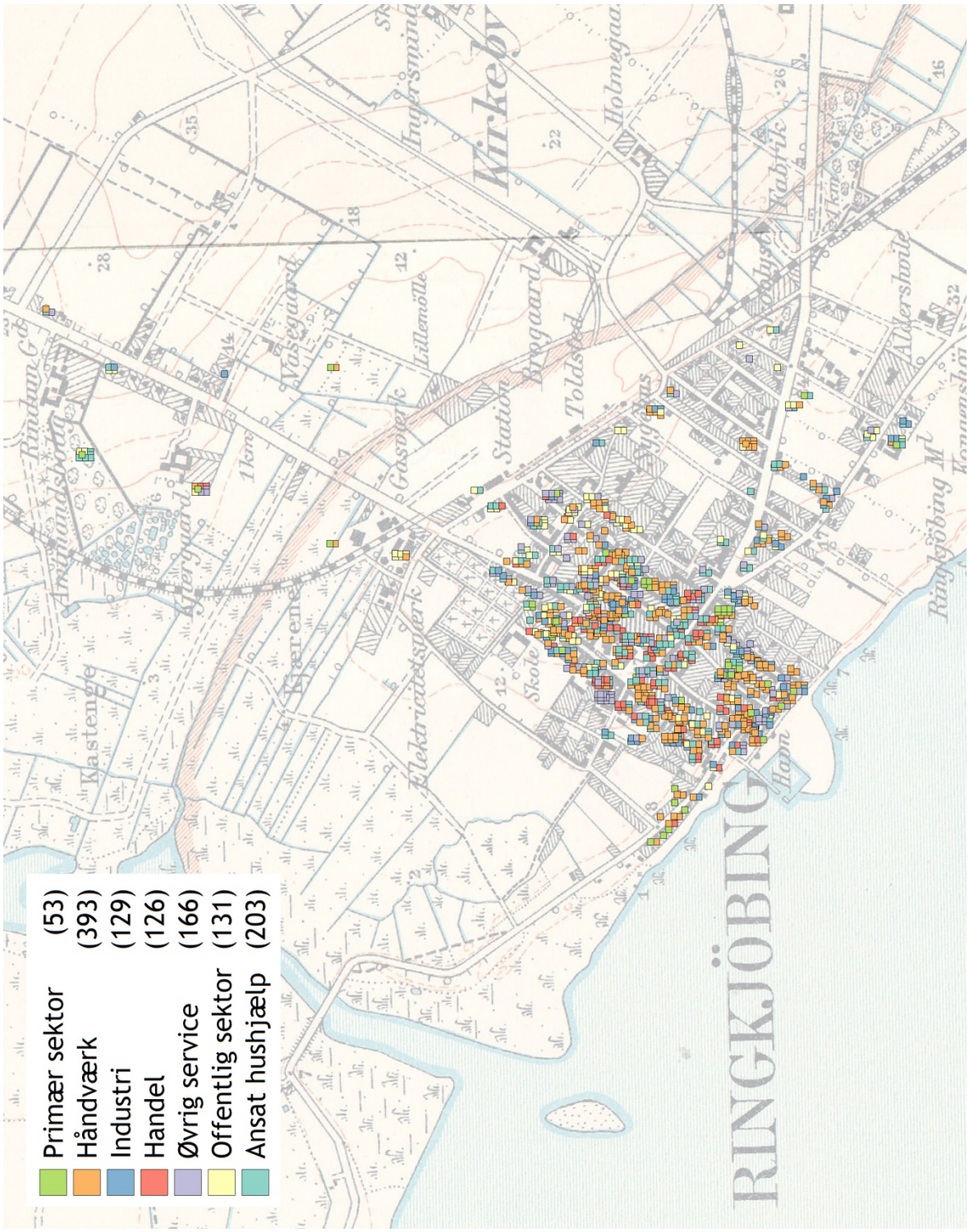
Bilag 7.6. Fødesteder, Ringkøbing 1901 efter afstand

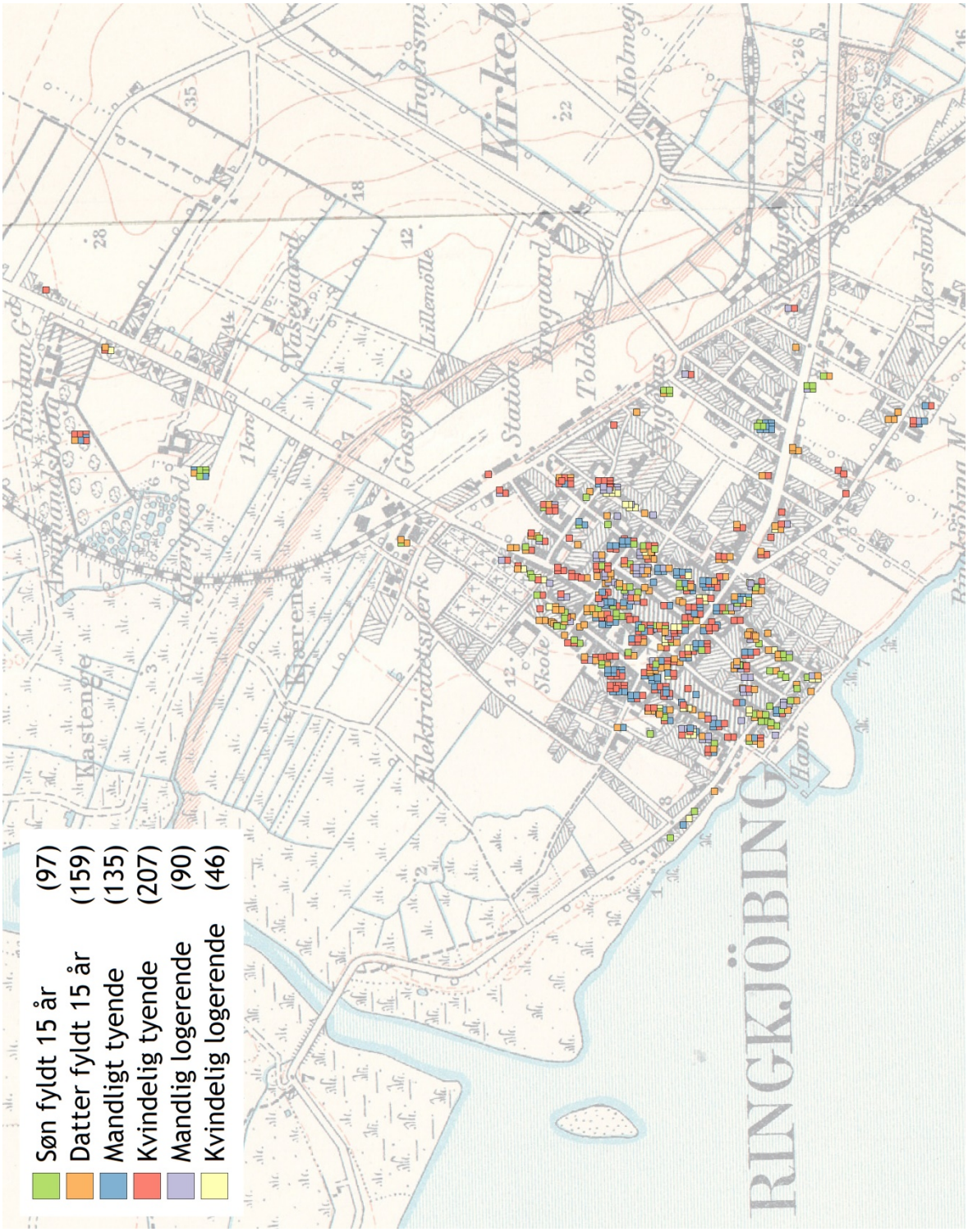
Bilag 7.7. Fødesteder, Ringkøbing 1901 efter sognets type

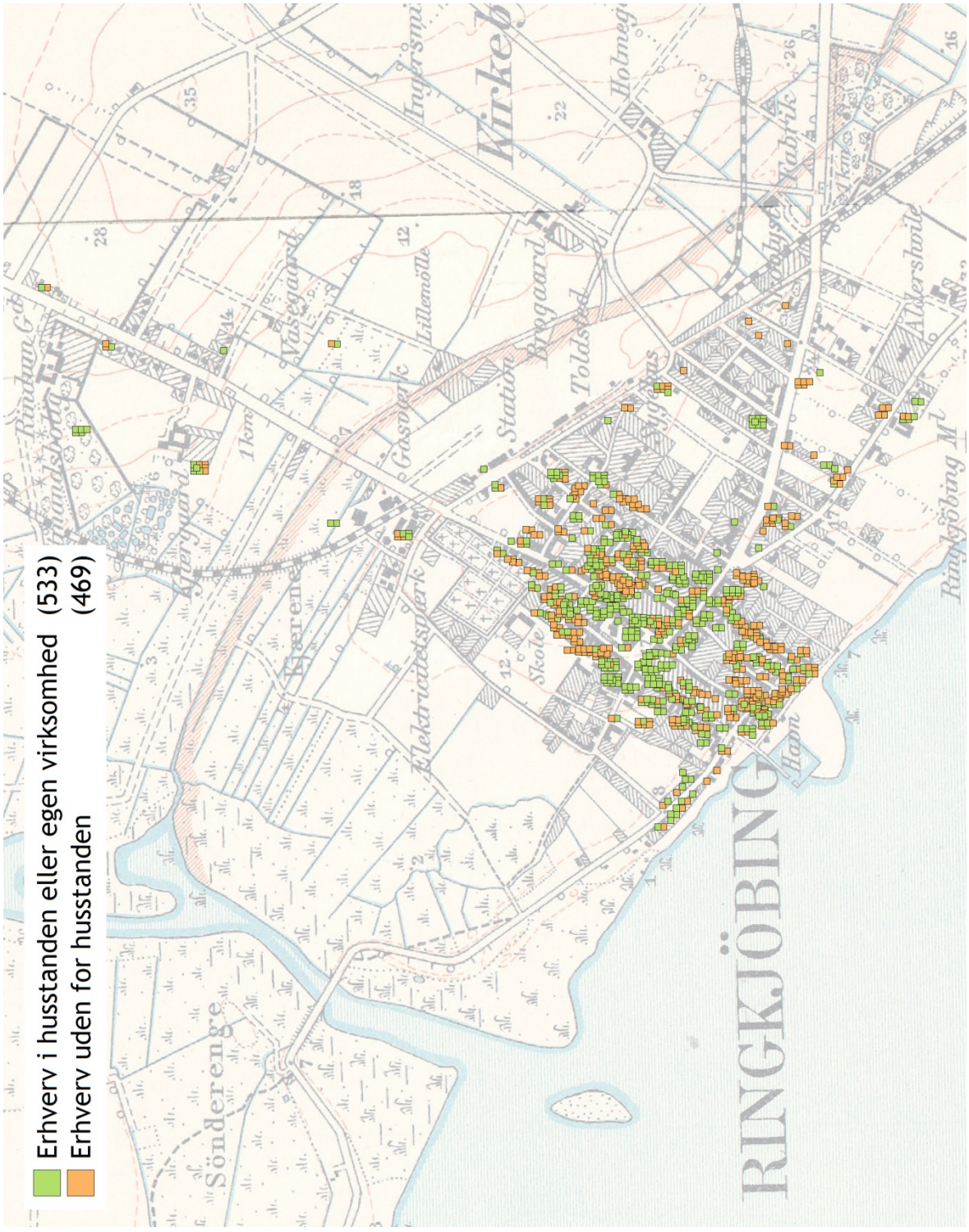
Bilag 7.8. Erhverv, Ringkøbing 1901

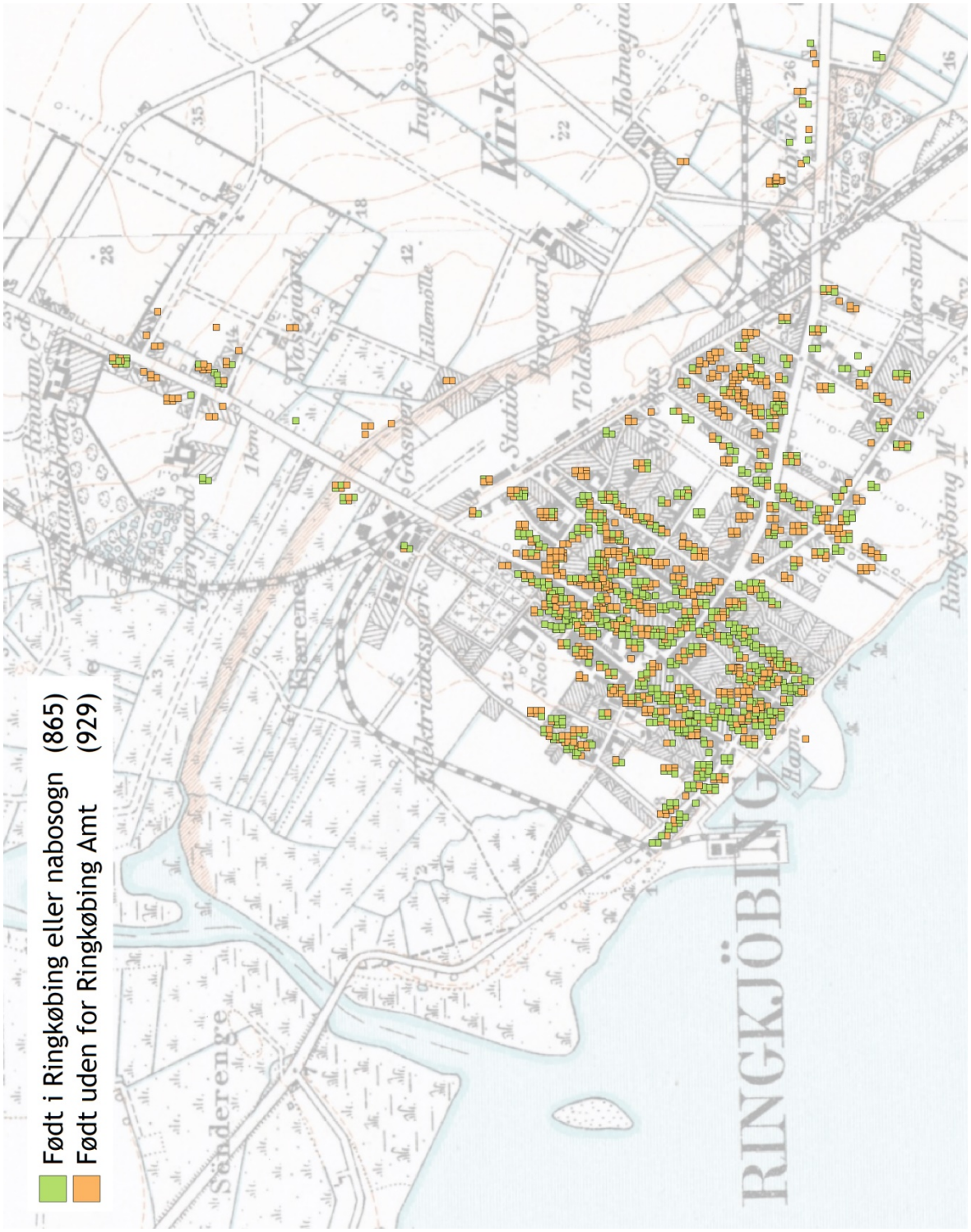
Bilag 7.9. Roller i husstande, Ringkøbing 1901

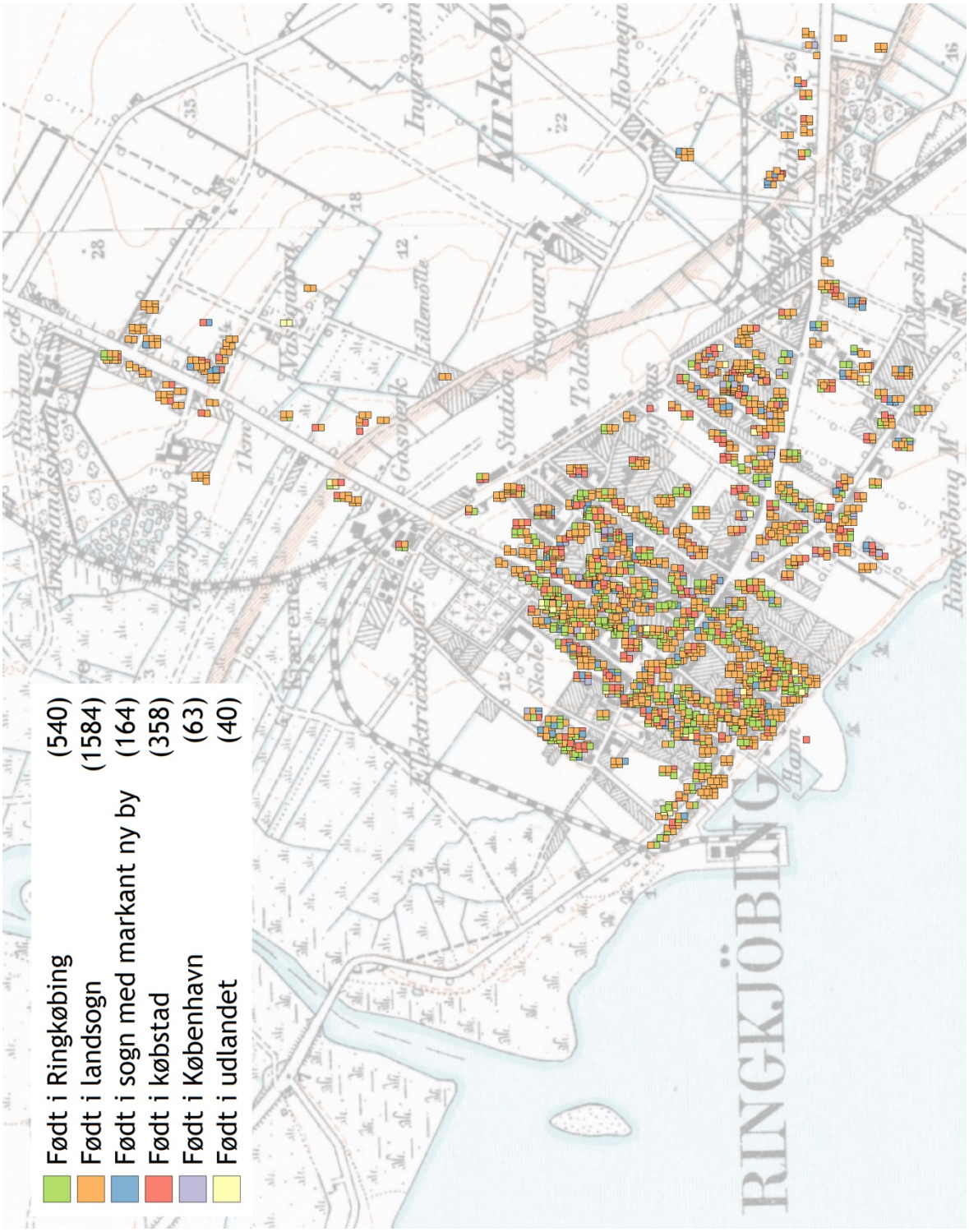
Bilag 7.10. Erhverv og husstand, Ringkøbing 1901

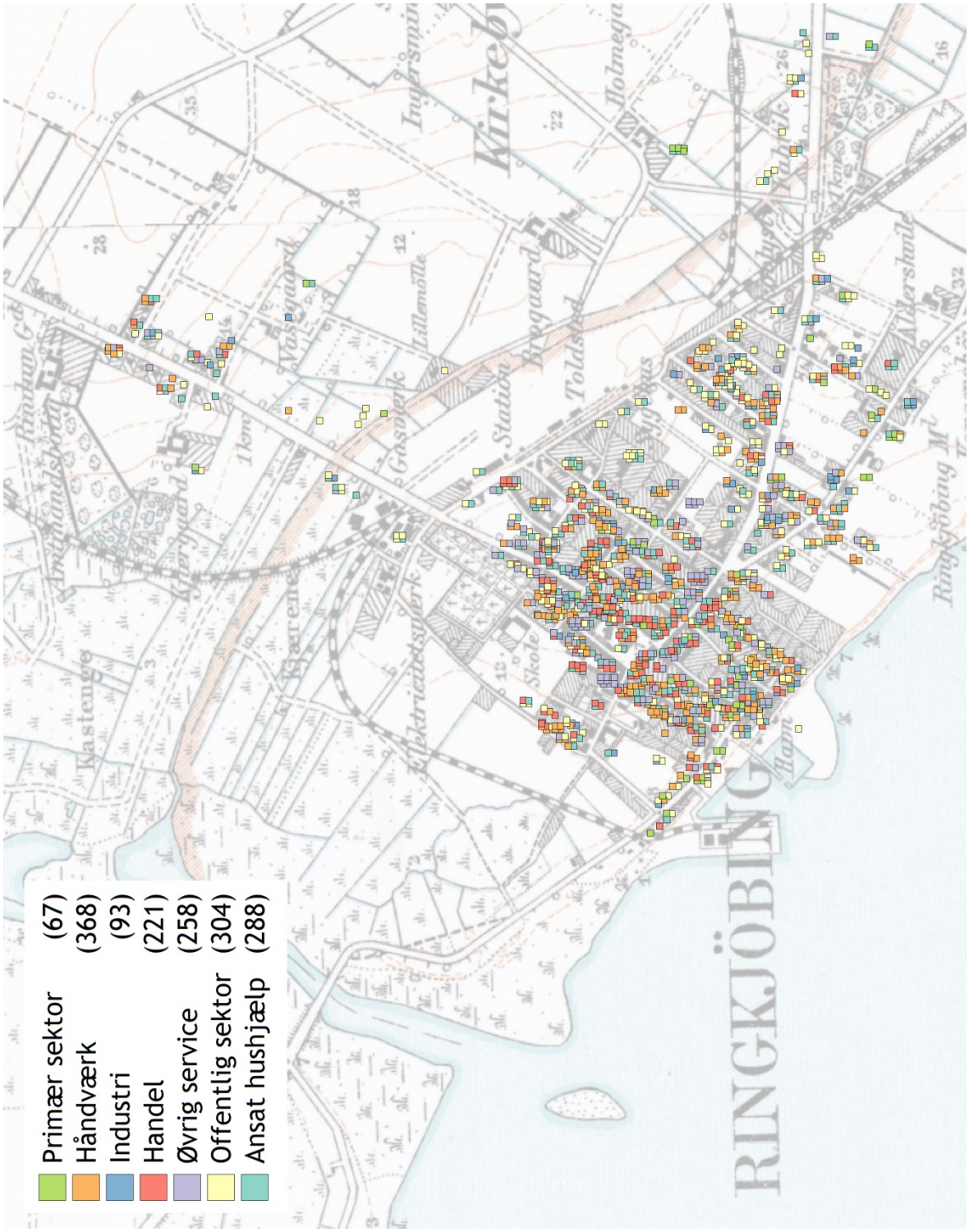
Bilag 7.11. Fødesteder, Ringkøbing 1921 efter afstand

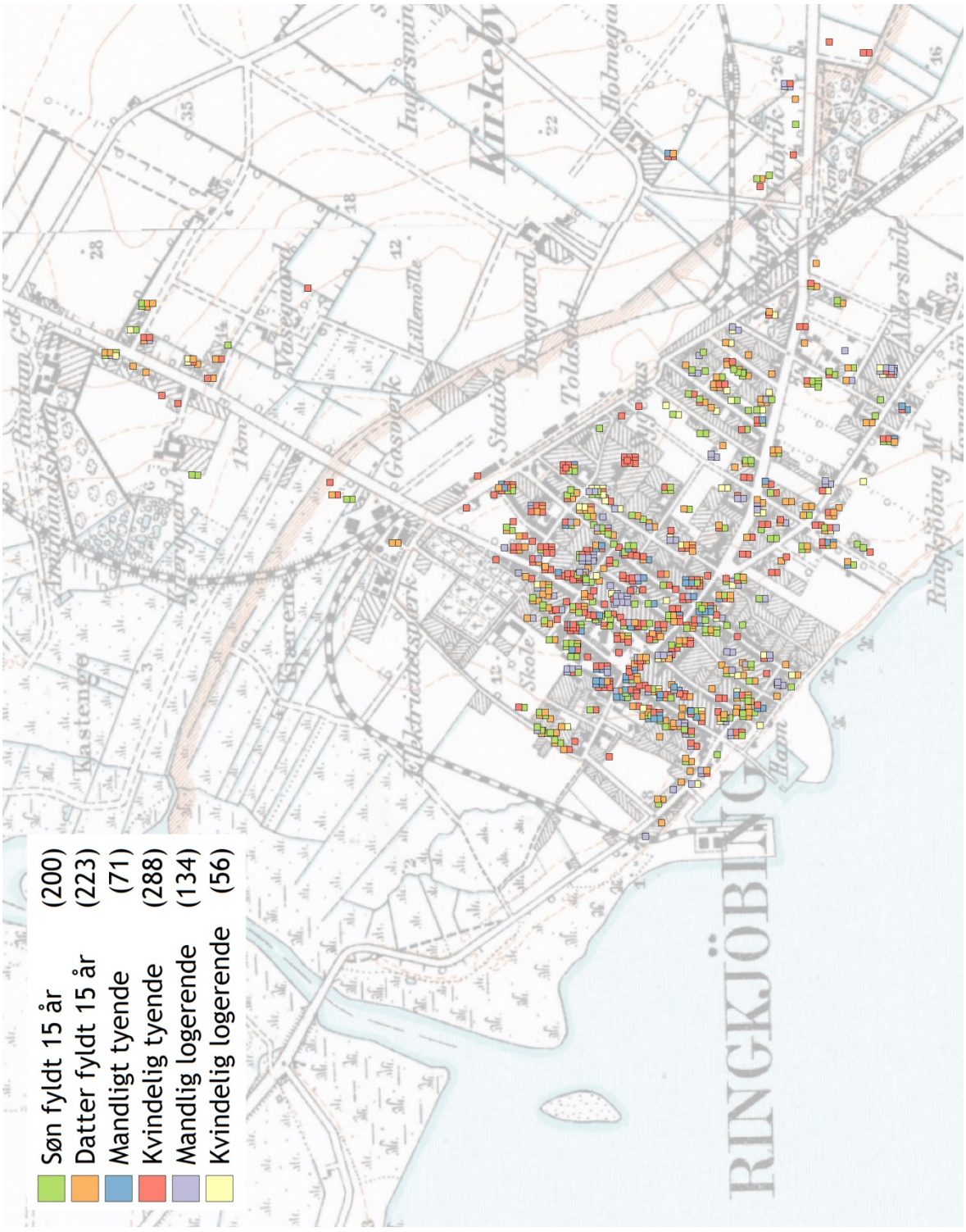
Bilag 7.12. Fødesteder, Ringkøbing 1921 efter sognets type

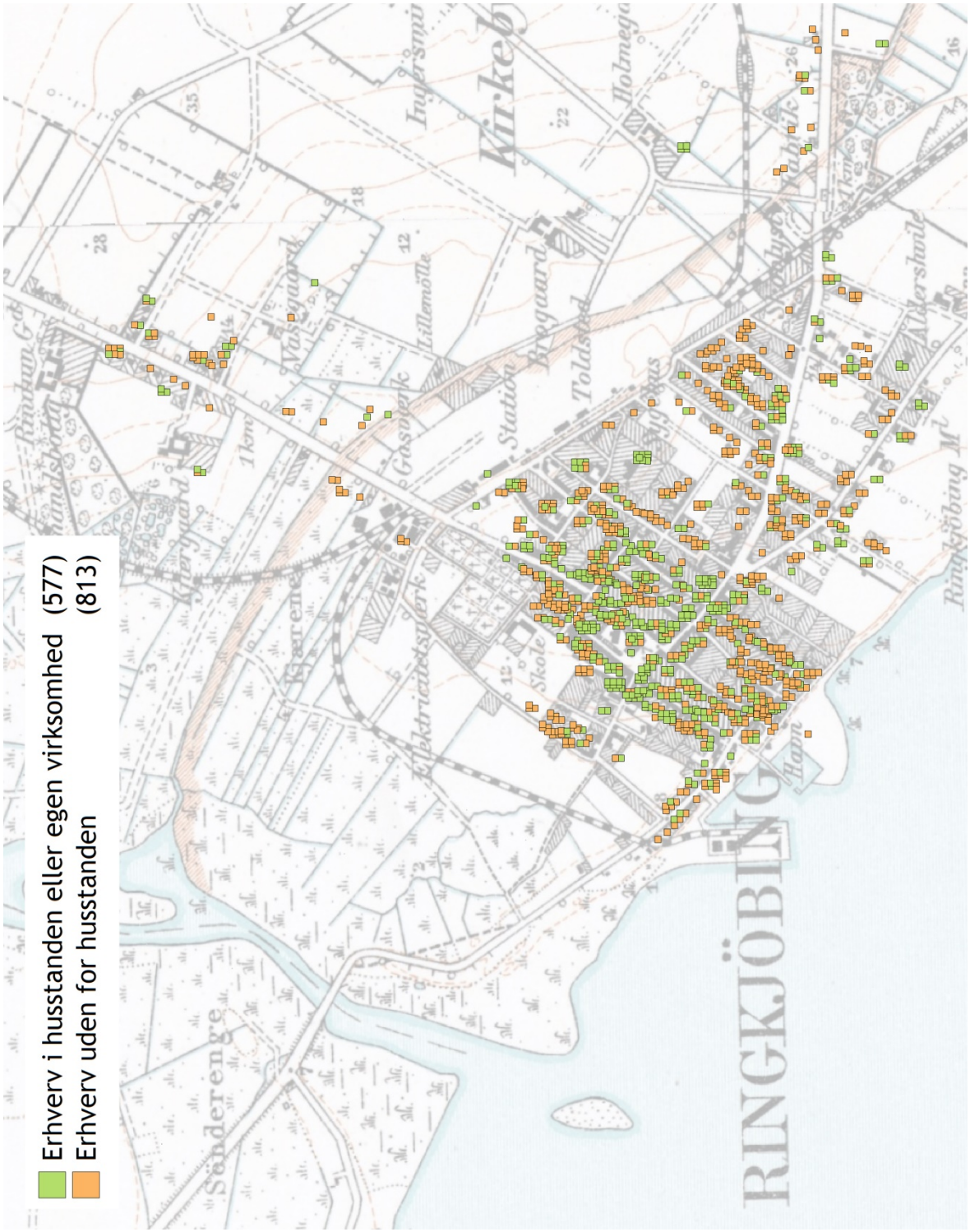
Bilag 7.13. Erhverv, Ringkøbing 1921

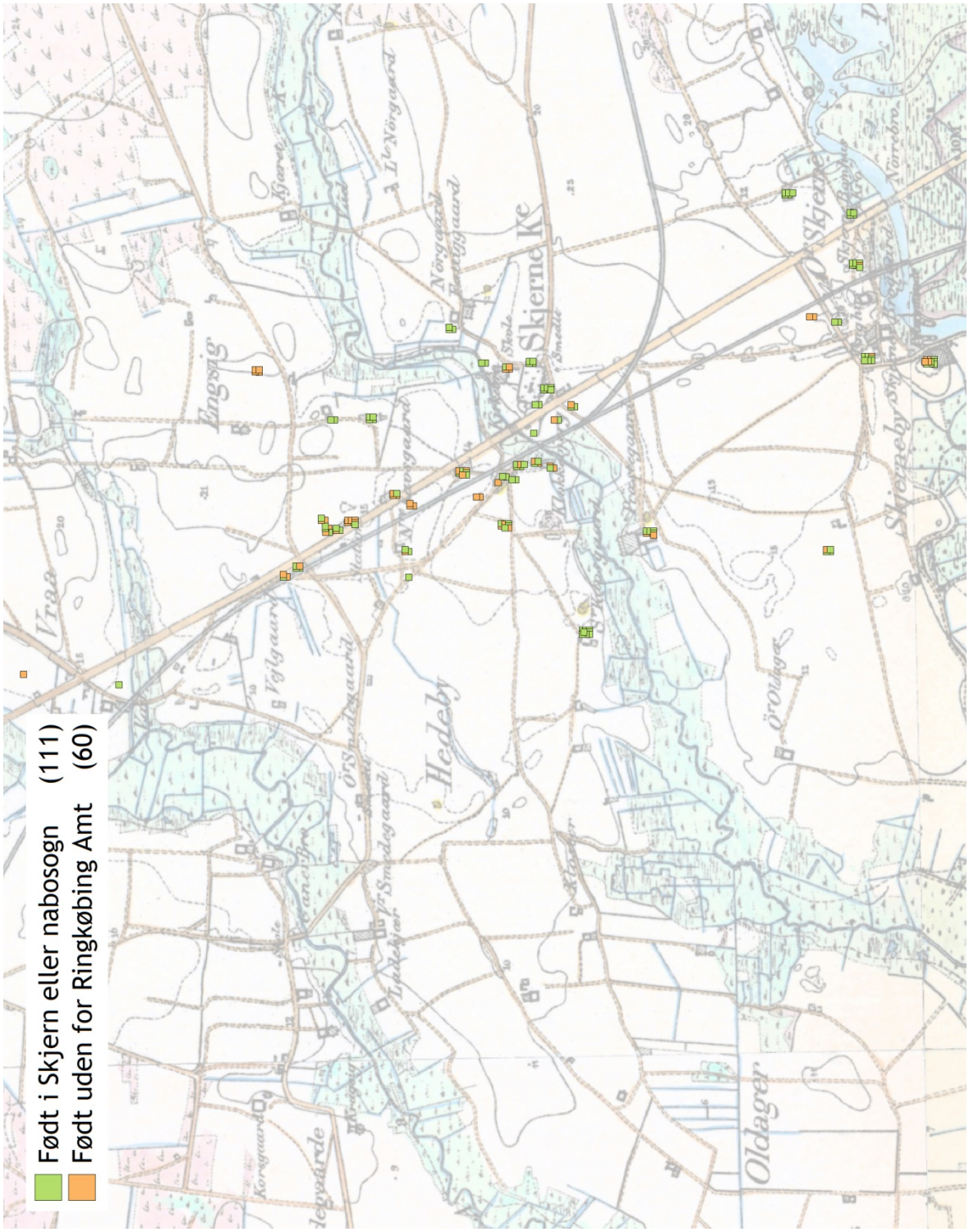
Bilag 7.14. Roller i husstande, Ringkøbing 1921

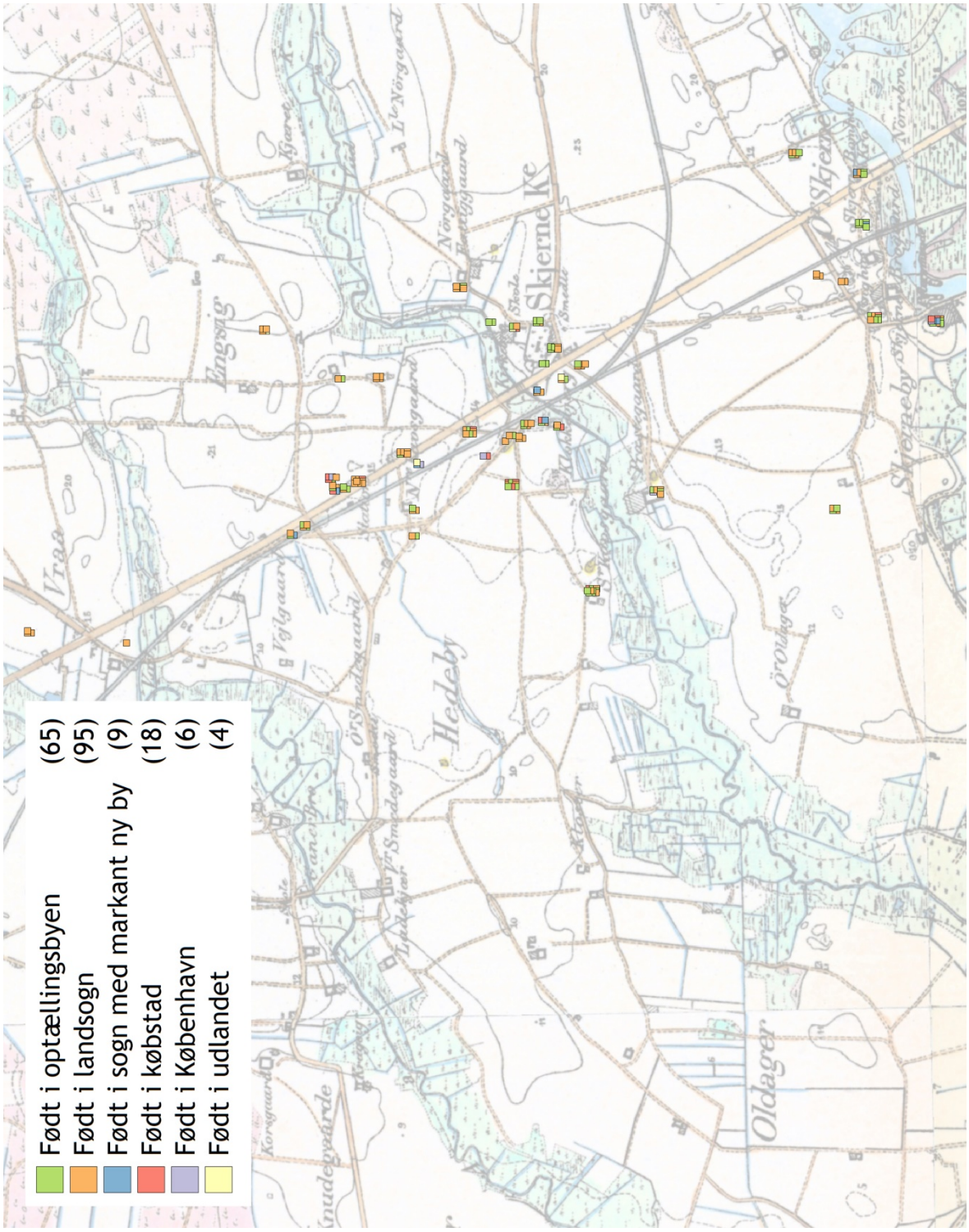
Bilag 7.15. Erhverv og husstand, Ringkøbing 1921

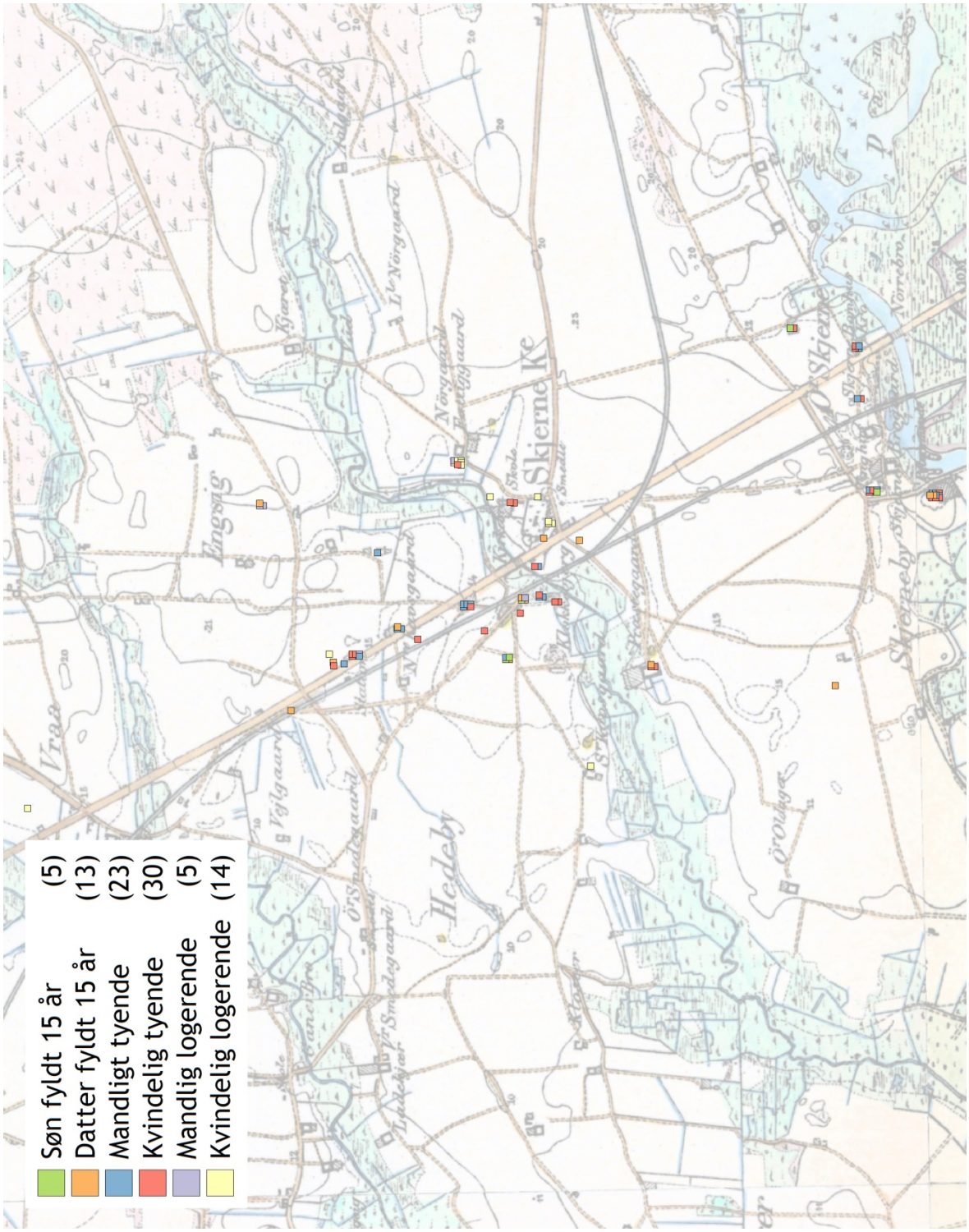
Bilag 8.1. Fødesteder, Skjern 1880 efter afstand

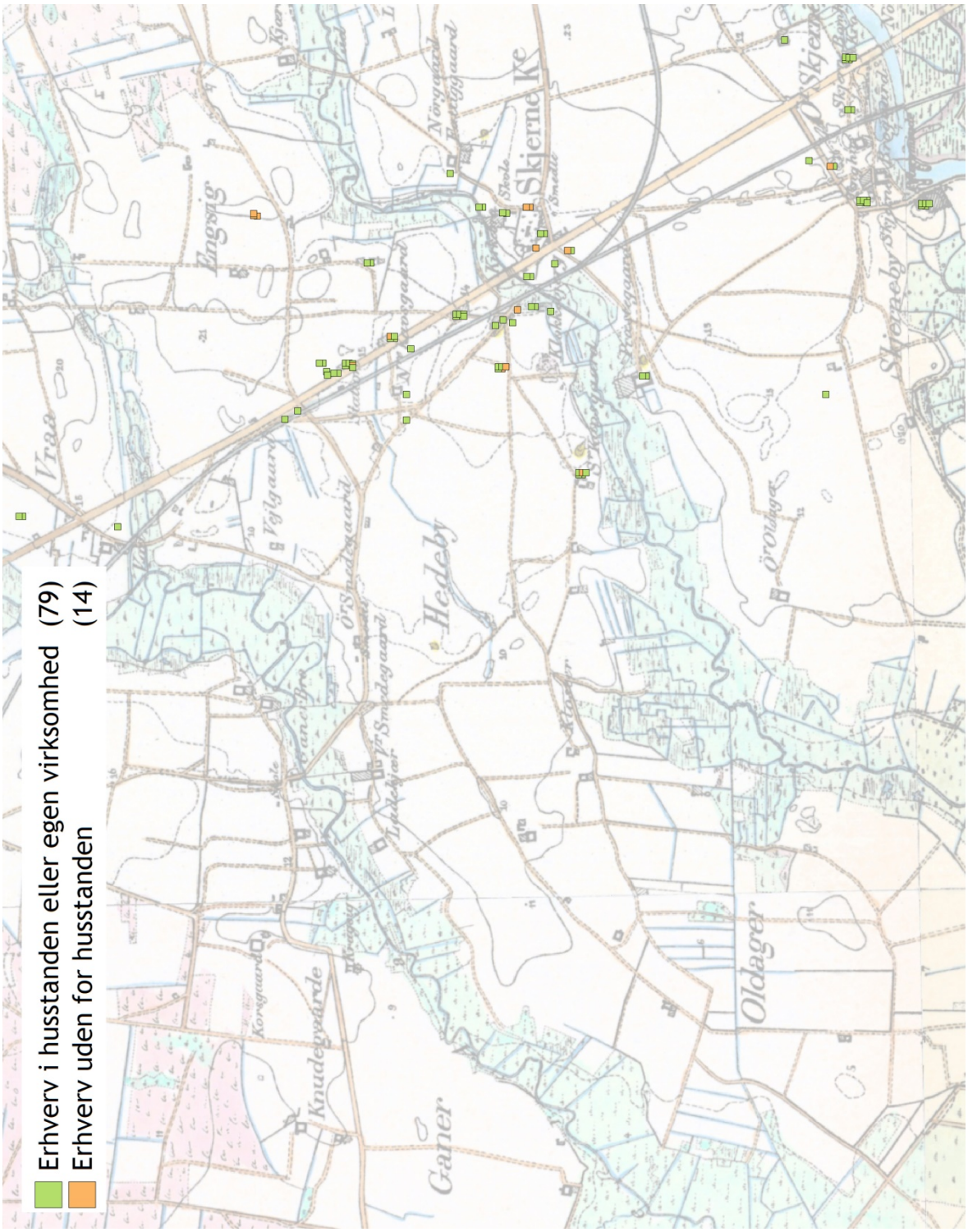
Bilag 8.2. Fødesteder, Skjern 1880 efter sognets type

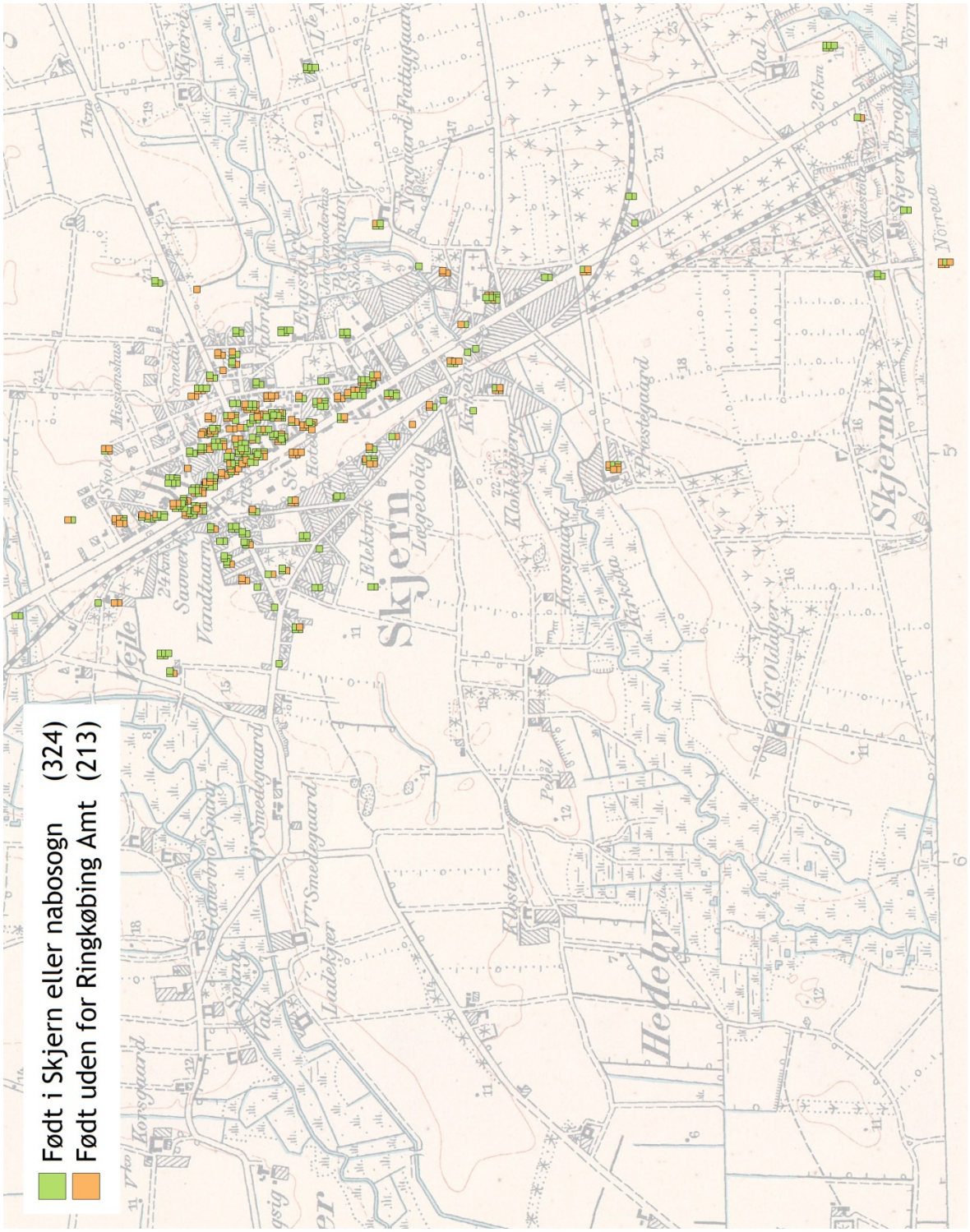
Bilag 8.3. Roller i husstande, Skjern 1880

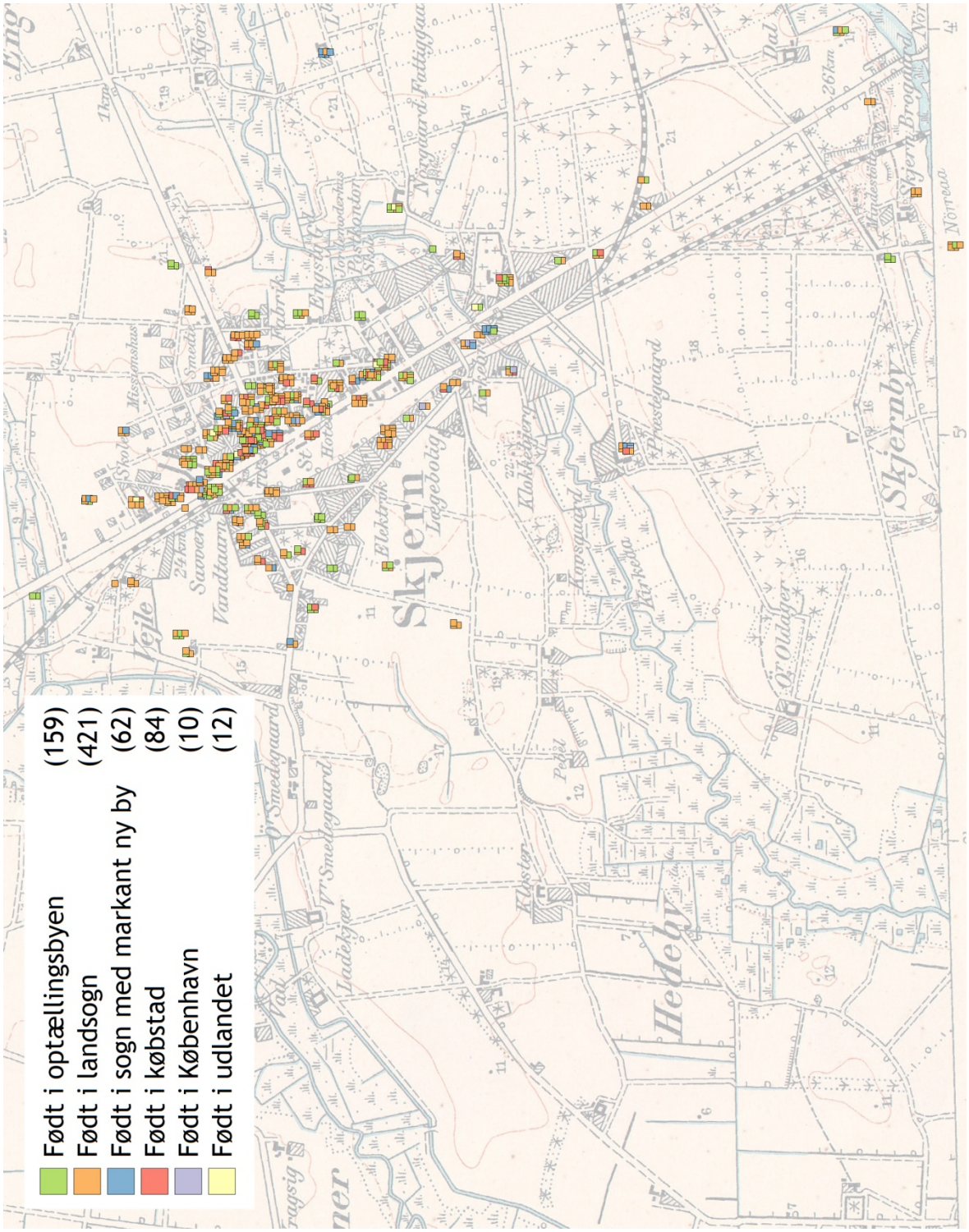
Bilag 8.4. Erhverv og husstand, Skjern 1880

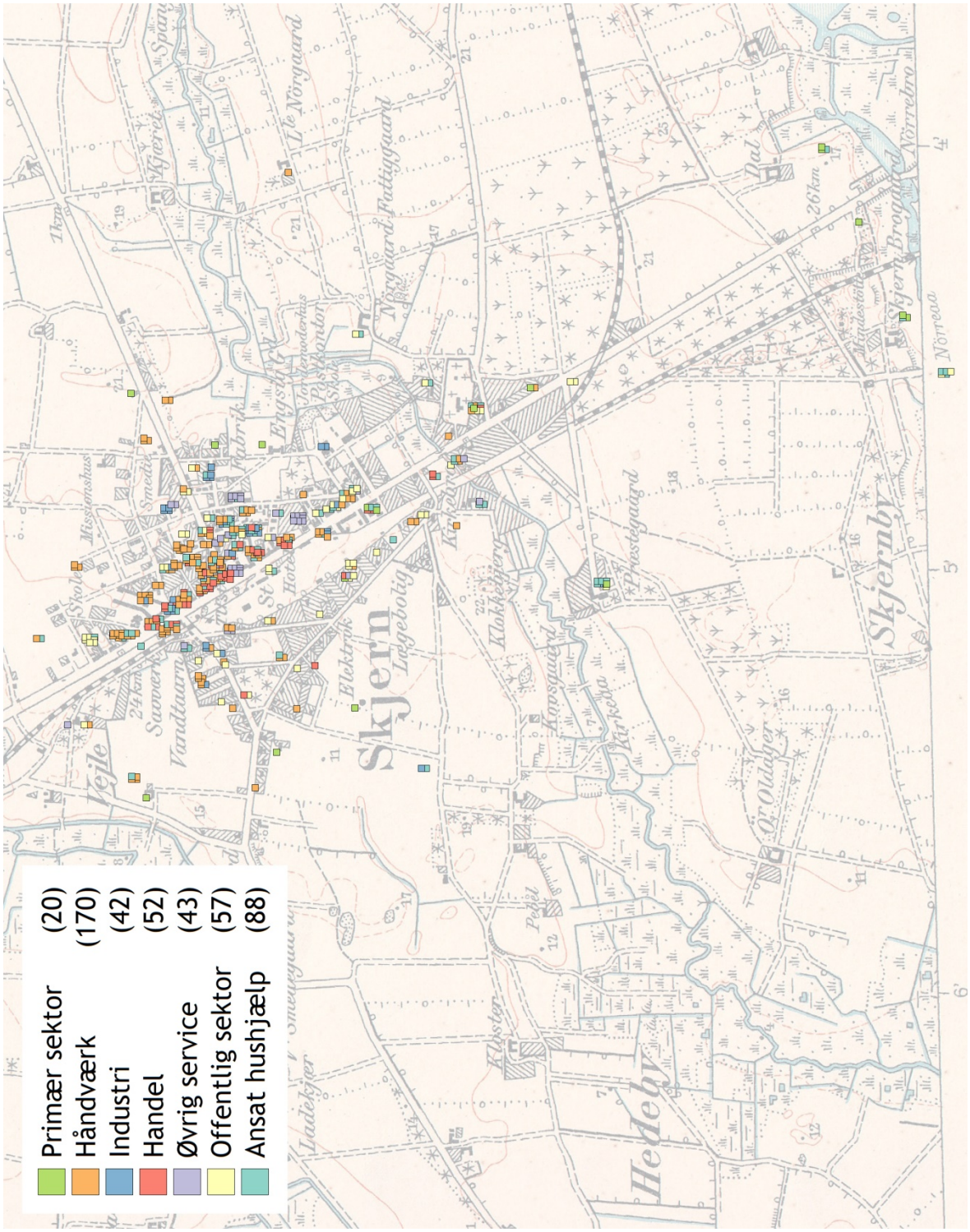
Bilag 8.5. Fødesteder, Skjern 1901 efter afstand

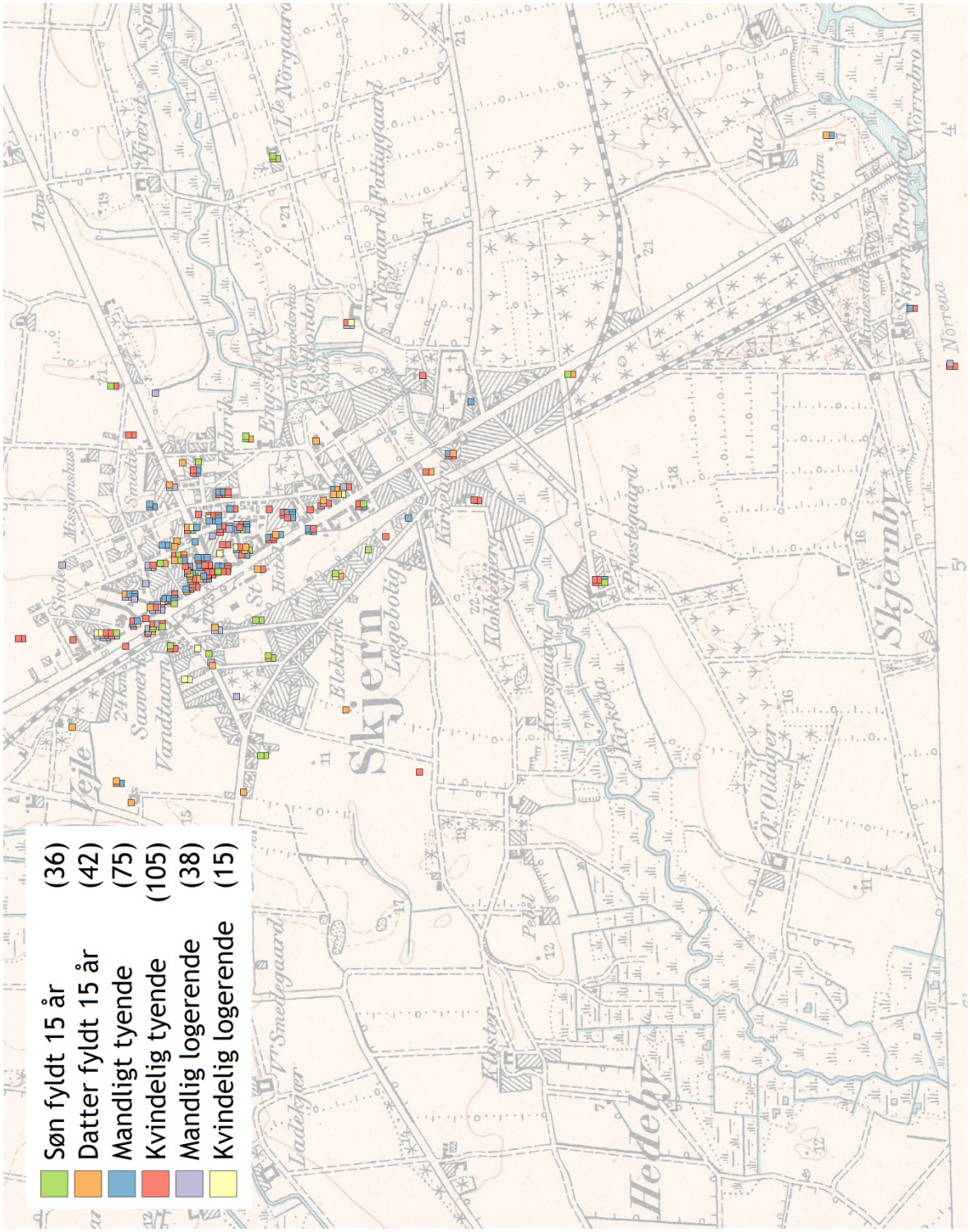
Bilag 8.6. Fødesteder, Skjern 1901 efter sognets type

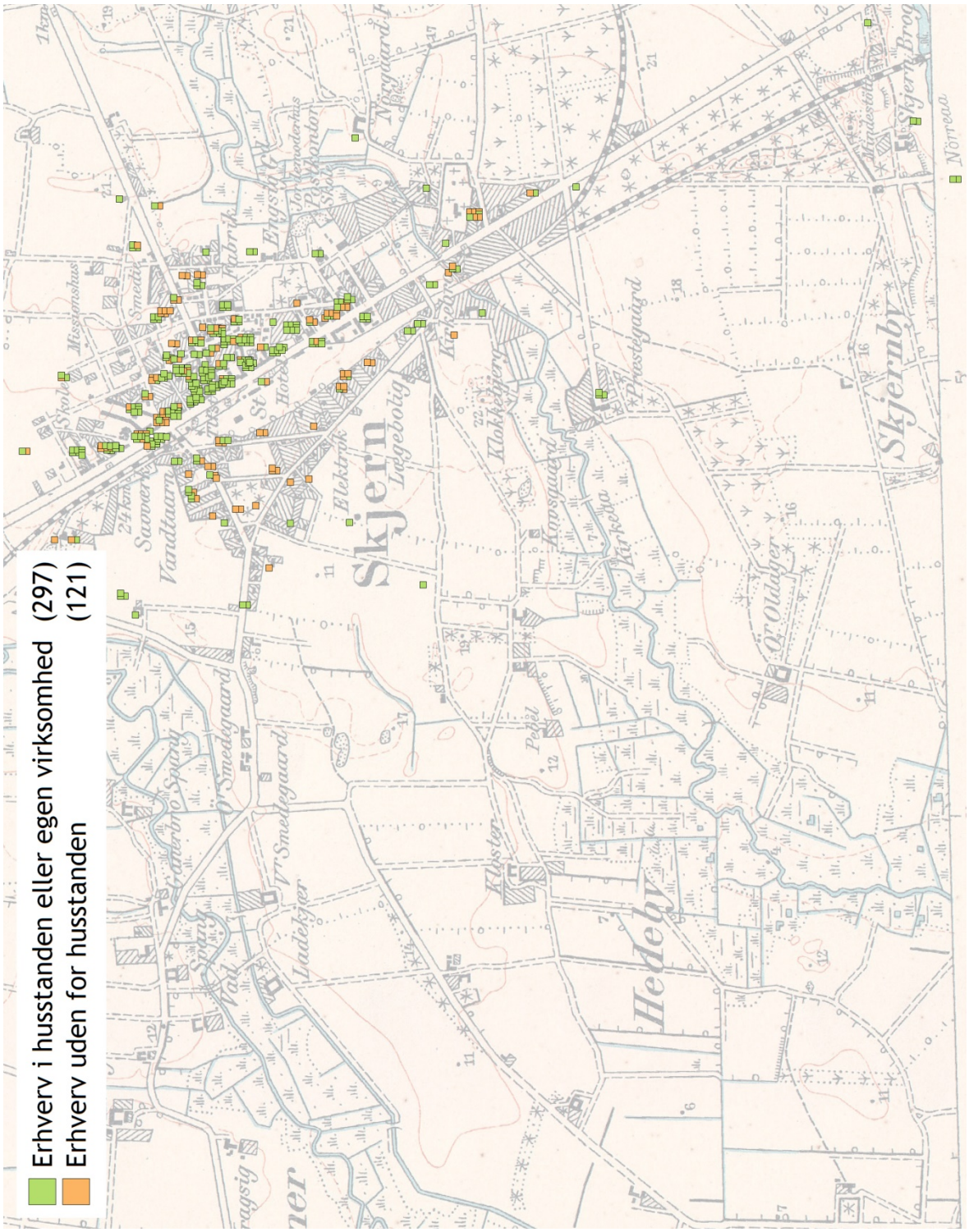
Bilag 8.7. Erhverv, Skjern 1901

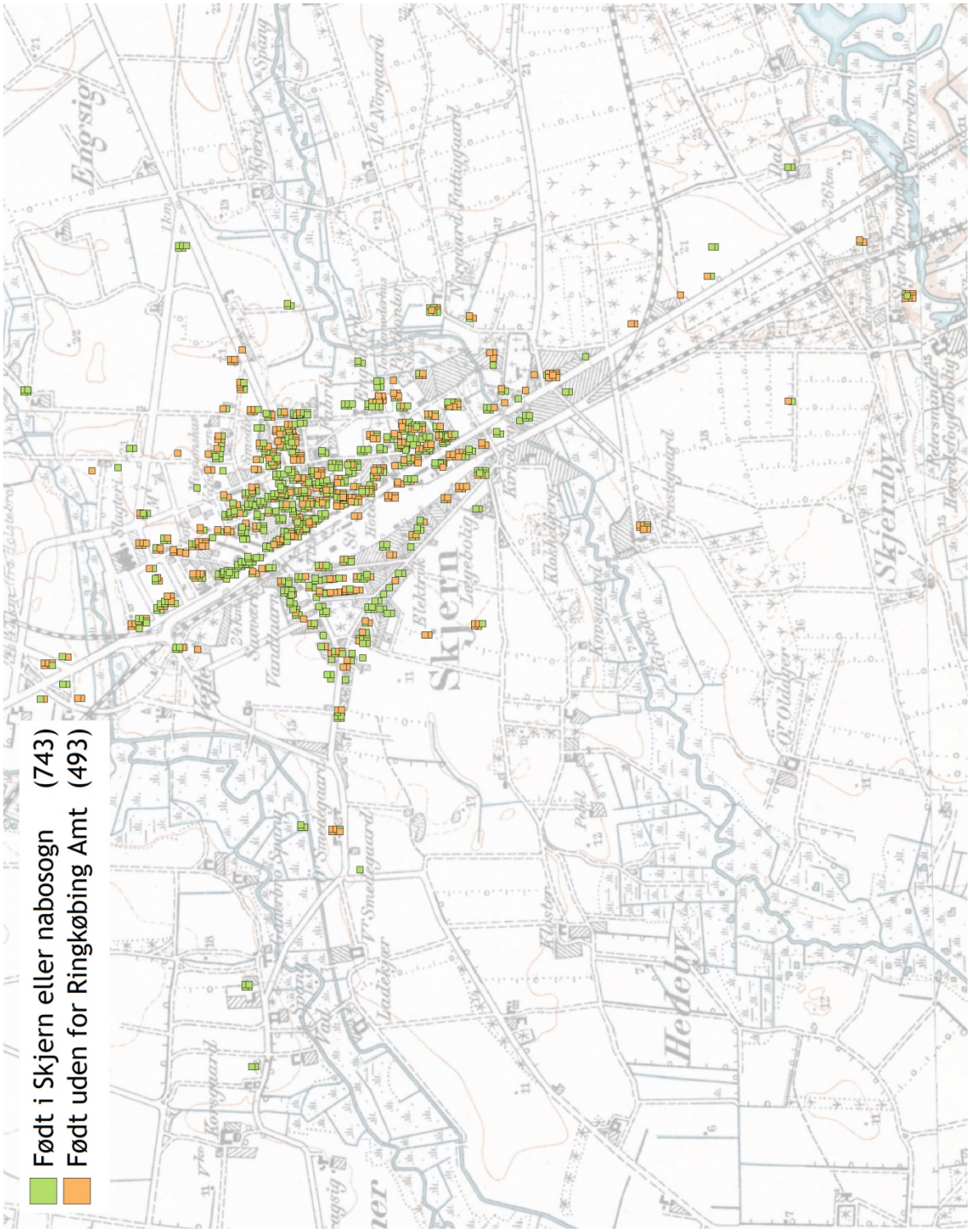
Bilag 8.8. Roller i husstande, Skjern 1901

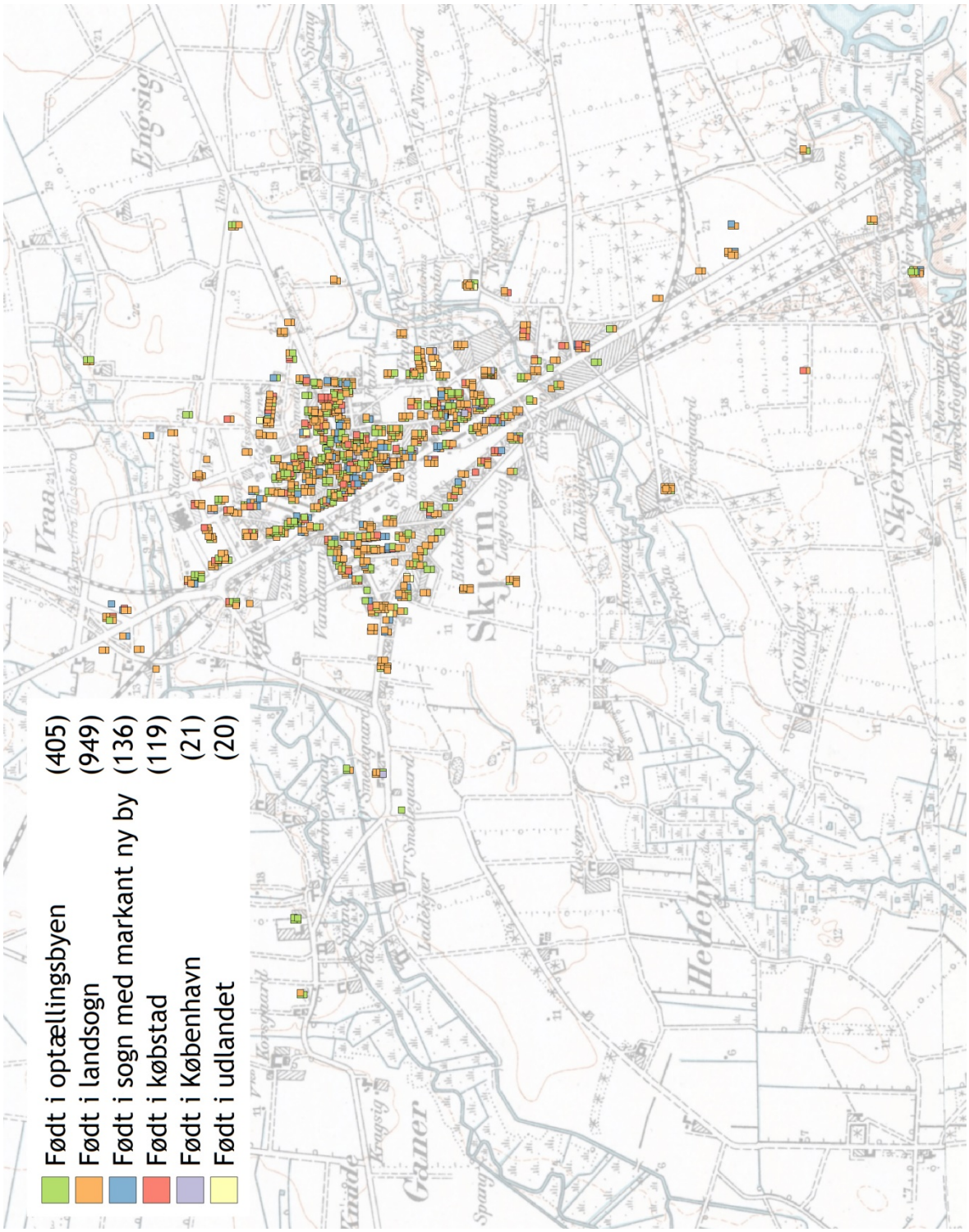
Bilag 8.9. Erhverv og husstand, Skjern 1901

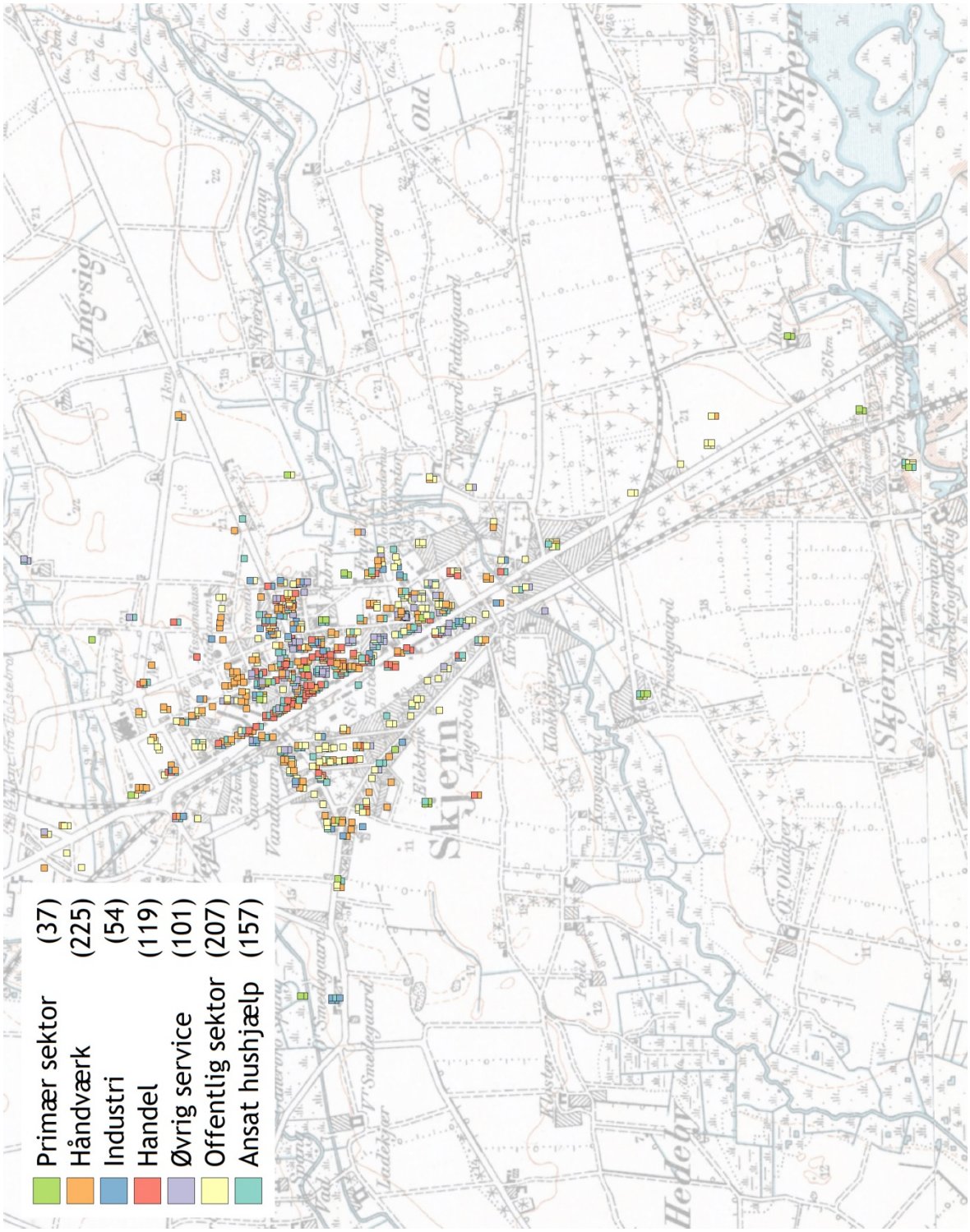
Bilag 8.10. Fødesteder, Skjern 1921 efter afstand

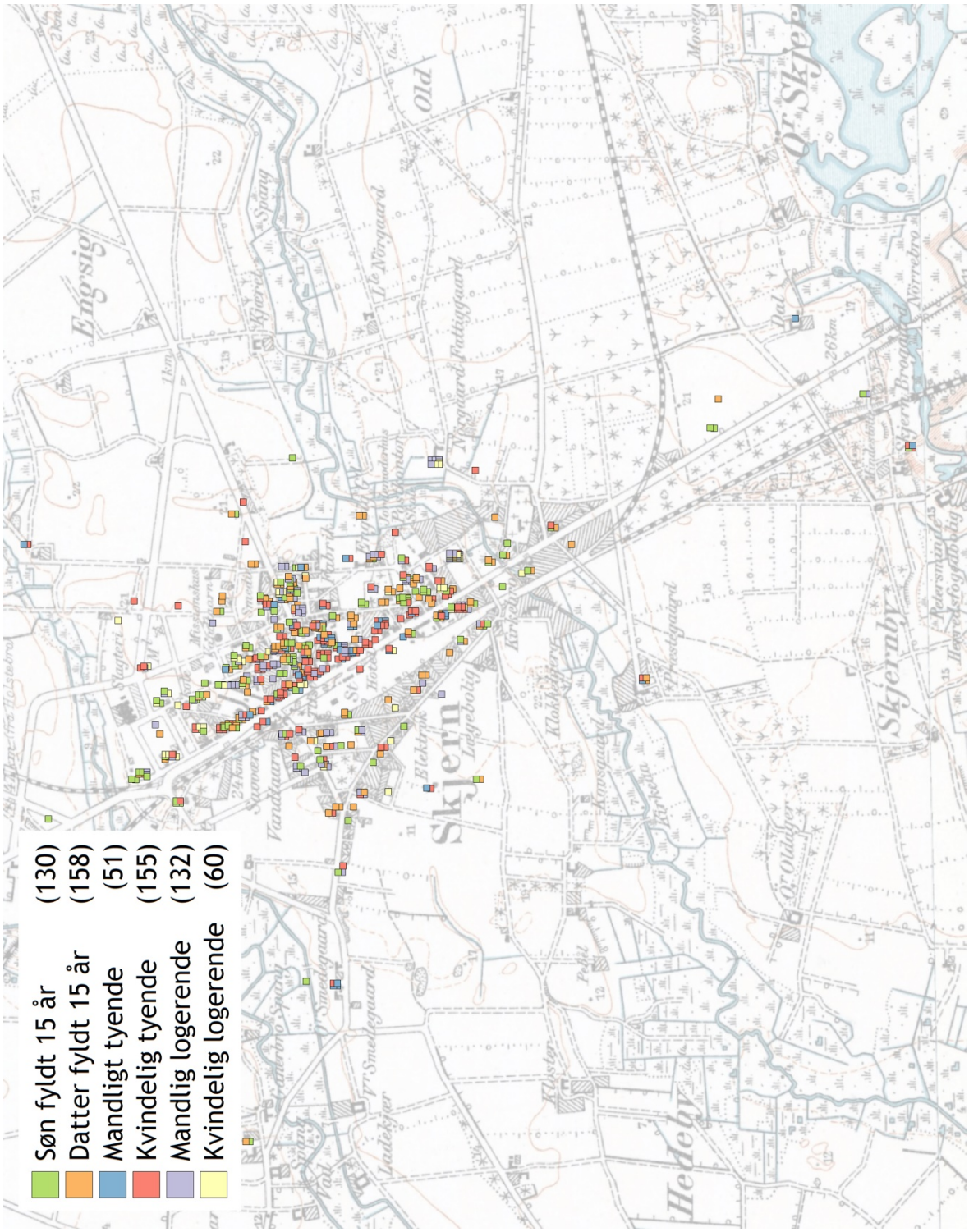
Bilag 8.11. Fødesteder, Skjern 1921 efter sognets type

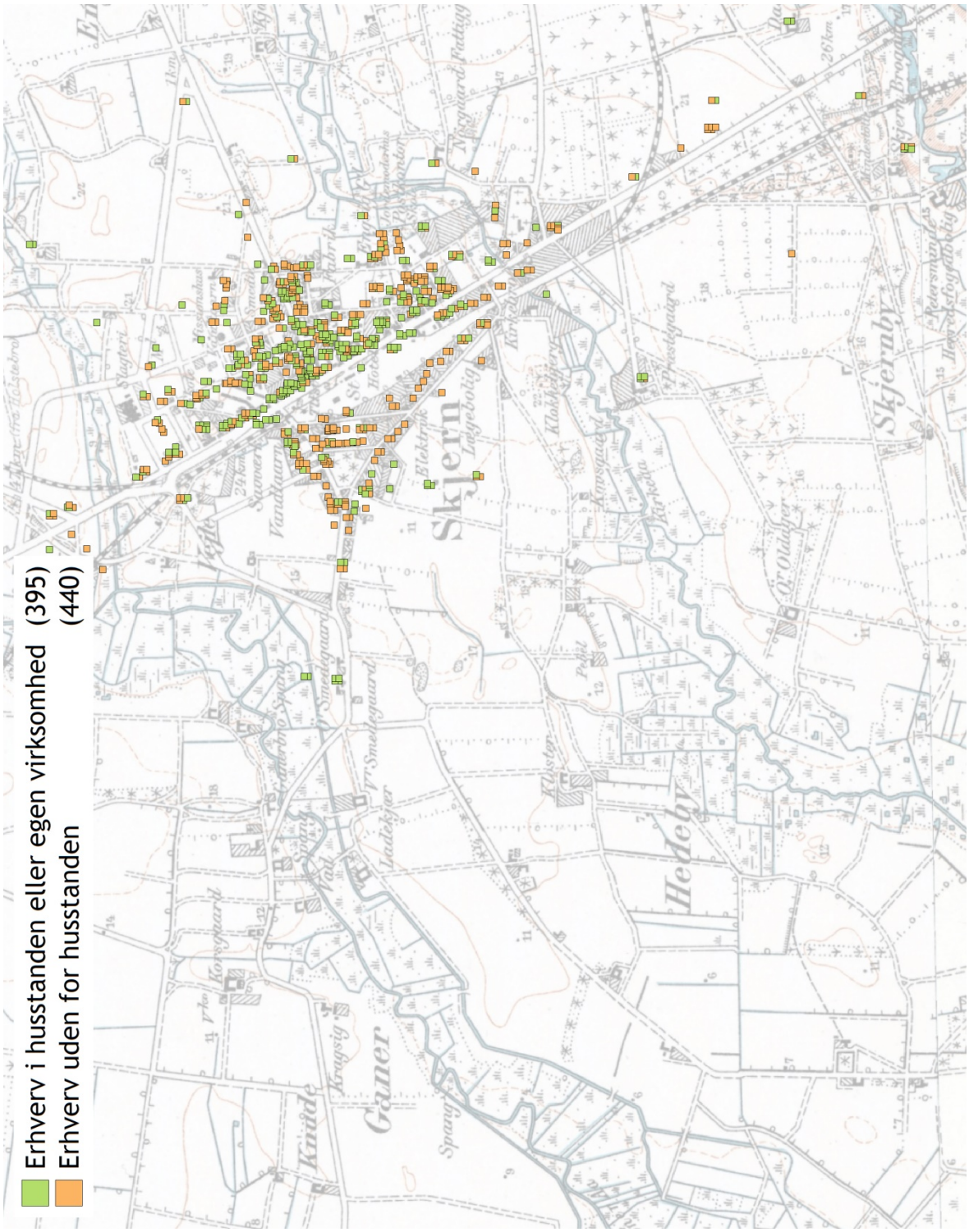
Bilag 8.12. Erhverv, Skjern 1921

Bilag 8.13. Roller i husstande, Skjern 1921

Bilag 8.14. Erhverv og husstand, Skjern 1921

Bilag 9.1. Førende kreds i Ringkøbing

År	Erhverv	Navn	Skat	Valg	"Byer og Mænd"
1880	Prokurator og kreditforeningsdirektør	Efraim Magdalus Møller	X		X
1880	Bankdirektør	Peder Dalgaard	X		
1880	Apoteker	C.C. Heiberg	X		
1880	Læge	Michael Melchiorsen	X		
1880	Boghandler og bogbinder	N.P. Holm		X	
1880	Købmand	Christen Skikkild	X		
1880	Sagfører	H.E.F. Justesen	X		
1880	Fuldmægtig, senere sagfører	Theodor S. Frølund	X		
1880	Læge, fysikus	Erik Holst	X	X	
1880	Agent og manufakturhandler	Chr. Christensen	X		
1880	Manufakturhandler	Bertel Glistrup	X		
1880	Værtshusholder, senere købmand	Mads Mikkelsen	X		
1880	Værtshusholder	Niels Madsen		X	
1880	Jernstøber	Simon Holbek	X		
1880	Jernstøber, senere kæmner	Carl Holbek	X	X	
1880	By- og Herredsfoged	Christian A. Hviid	X		
1880	Købmand	A.C. Husted	X		X
1880	Bagermester	Jørgen Pedersen Lund		X	
1880	Amtsstuefilialbestyrer	Jens Chr. Juulsgaard Jensen		X	
1880	Kreditforeningsbogholder	J.B. Krarup	X		
1880	Farvermester	Edvard Harald Hoffgaard	X		
1880	Købmand	Christen Husted	X		X

1880	Sparekassekasserer, senere bankdirektør	I.P. Harpøth		X	
1901	Bankdirektør	Peder Dalgaard	X		X
1901	Distriktslæge	Michael Melchiorsen	X		X
1901	Boghandler	N.P. Holm			X
1901	Sagfører	Theodor S. Frølund	X	X	X
1901	Læge, fysikus	Erik Holst	X		X
1901	Manufakturhandler	Bertel Glistrup	X		
1901	Købmand	Mads Mikkelsen	X		X
1901	Kæmner	Carl Holbek			X
1901	Bagermester	Jørgen Pedersen Lund			X
1901	Kreditforeningsbogholder	J.B. Krarup			X
1901	Bankdirektør	I.P. Harpøth	X		
1901	Kreditforeningsdirektør	Christian Benzon Hoppe	X		X
1901	Købmand	Peder Junge	X		
1901	Købmand og manufakturhandler	Christian Christensen	X		X
1901	Sagfører	Hans Christian Cramer			X
1901	Apoteker	Hans Leganger Heiberg	X		X
1901	Tobaksfabrikant	Claudiane Mølgaard	X		
1901	Tobaksfabrikant	Karl Mølgaard			X
1901	Tobaksfabrikant	I.P. Mølgaard			X
1901	Handelsrejsende, senere isenkræmmer	Valdemar Lange			X
1901	Bagermester	Matthias Klokker	X		X
1901	Handelsgartner	Svend Kjærgaard		X	X
1901	Købmand	C.M. Schubert			X
1901	Farvermester	Jørgen Th. Hoffgaard	X		
1901	Købmand	C.C. Skikkild	X		

1901	Sagfører	L.C. Tang	X		X
1901	Købmand	Peter Tang			X
1901	Murermester	Martin Jørgensen Kjeldsen			X
1901	Murermester	Chr. P. Hansen		X	
1901	Overlærer	P.C. Andersen			X
1901	Kordegn og lærer	Niels Jørgen Nielsen			X
1901	Læge	Bertel Strandbygaard	X		X
1901	Overbanemester	Vilhelm Trap			X
1901	Fotograf	Andreas Beiter			X
1901	Orgelfabrikant	I.P. Andresen			X
1901	Karetmagermester	Magnus Bildt			X
1901	Fabrikant	Johannes Sperling			X
1901	Uldspinder, senere manufakturhandler	Matthias Christensen			X
1901	Skomagermester	Søren Bisserup			X
1901	Skræddersvend	C.C. Busted			X
1901	Isenkræmmer	Søren Jacob Sørensen			X
1901	Manufakturhandler	Valdemar Jacobsen	X		X
1901	Manufaktur, og trikotagehandler	Chr. Koldborg			X
1901	Kreditforeningskasserer	Christen Knudsen	X		
1901	Købmand	Jørgen H. Nielsen			X
1901	Sagfører	M.P. Kamp	X	X	X
1901	Snedkermester	N.F. Arent			X
1901	Herreekviperingshandler	Christen Traberg	X		X
1901	Hatte- og buntmager	N.C. Beck			X
1901	Bogtrykker	A.H. Rasmussen			X
1901	Borgmester, By- og Herredsfoged	Richard Conradt Ekeroth	X		X

1901	Redaktør	J. Jensen Fastrup		X	X
1901	Hotelvært og vinhandler	Henrik Schiønning	X	X	X
1901	Isenkræmmer	Mads Rahbek Smith	X		
1901	Købmand og tobaksfabrikant	Christen Jensen Høy	X		
1901	Fiskeeksportør og værtshusholder	J.C.C. Dyekjær			X
1901	Købmand	Thomas Anton Kolby			X
1901	Tømmerhandler	I.P. Laursen	X		
1901	Politibetjent	Peter Erichsen			X
1901	Bødkermester	Knud Lyhne			X
1901	Malermester	Laurids Olsen			X
1901	Maltsaftfabrikant	I.P. Nielsen	X		X
1901	Tandlæge	C.C. Gravesen	X		X
1901	Redaktør	L.P. Petersen			X
1901	Købmand	Georg Bertelsen	X	X	X
1901	Karetmagermester	Mads Ellerbek			X
1901	Murermester	Michelsen Rosengaard			X
1901	Kreditforeningsfuldmægtig	Janus Carl Nielsen	X		
1901	Slagtermester	Lars Junius Nielsen			X
1901	Amtmand	G.H.V. Feddersen			X
1901	Sognepræst	Viggo Hjalmar Petersen			X
1901	Malermester, senere kæmner	H.H. Vittenkamp Rich			X
1901	Skomagermester	I.C: Baden			X
1921	Købmand	Mads Mikkelsen	X		
1921	Isenkræmmer	Valdemar Lange	X		
1921	Købmand, tidligere bagermester	Matthias Klokker			X
1921	Læge	Bertel Strandbygaard			X

1921	Orgelfabrikant	I.P. Andresen	X		X
1921	Manufakturhandler	Valdemar Jacobsen	X		
1921	Tømmerhandler	I.P. Laursen	X		
1921	Købmand	Georg Berthelsen	X		
1921	Kreditforeningskasserer	Janus Carl Nielsen	X		
1921	Lærer	N.P. Olsen Flint		X	
1921	Skorstensfejer og murermester	Jakob Moustesgaard		X	
1921	Købmand	Peder Chr. Jensen	X		
1921	Bagermester	Hans Hansen	X		
1921	Sagfører	H.F.D. Gronenberg	X		
1921	Apoteker	Aage Hjalmar Andersen	X		
1921	Hotelejer	Steffen Jensen	X		
1921	Restauratør	Sara Knudsen	X		
1921	Manufakturhandler	Georg Emil Romlund	X		X
1921	Skotøjs, og læderhandler	Laurette Bøggild Hansen	X		
1921	Boghandler	Peter Holm	X		X
1921	Købmand	I.A. Jensen	X		
1921	Restauratør	Søren Poulsen	X		
1921	Sygehuslæge	Anders Jørgen Viggo Fogh Nielsen	X		
1921	Tømrermester	Anders Chr. Kjærgaard		X	
1921	Bankdirektør	Mikkel Mikkelsen	X		
1921	Dommerfuldmægtig	Iver Iversen	X		
1921	Murermester	Jørgen Jørgensen	X	X	
1921	Amtsfuldmægtig	Niels Aage Hallund	X	X	
1921	Amtslæge	Johan Peter Frederik Ringberg	X		
1921	Cementvarefabrikant	Niels Poulsen		X	X

1921	Godsekspeditør	J. Andersen	X		
1921	Redaktør	Vilhelm Nielsen		X	X
1921	Maskinsnedkersvend	Rasmus Peder Rasmussen		X	
1921	Møbelsnedkersvend	Ferdinand Oluf Mogensen		X	X
1921	Ekviperingshandler	Christian Hansen	X		
1921	Installatør og biografejer	Lars Peder Hansen	X		
1921	Sagfører	Jens Marius Hammersøe	X	X	
1921	Herreekviperingshandler	Lauritz Holm	X		X
1921	Hotelejer	I.P. Knöster	X		
1921	Læge	Oscar Christian Birk	X		
1921	Overretssagfører	Peter Bendix Grove	X		
1921	Bogtrykker	Louis Rasmussen	X		
1921	Købmand	Jens Pedersen	X		X
1921	Kreditforeningsdirektør	Chr. / Louise Troensegaard	X		X
1921	Banearbejder	Mogens Bertel Mogensen		X	
1921	Politimester	Holger Jensen	X		
1921	Manufakturhandler	Ole Glistrup	X	X	X
1921	Restauratør	Martinus Nielsen	X		
1921	Købmand	Frederik Nielsen	X		
1921	Hotelvært	Morten Hansen Nørrelund	X		
1921	Købmand	Marius Pedersen	X		
1921	Kontorbestyrer ved arbejdsanvisning	Peter Jensen Petersen		X	X
1921	Dommer	R.M.J. Borum	X		
1921	Møller	Johannes M. Sørensen	X		
1921	Restauratør	Maren Hansen	X		
1921	Købmand	Søren Mikkelsen	X		

1921	Cykelhandler	Niels Hansen	X		
1921	Træhandler	Jens Madsen	X		
1921	Slagtermester	Chr. Kjergaard	X		
1921	Bagermester	Martin Knudsen	X		X
1921	Fiskeeksportør	P. Jensen Poulsen	X		
1921	Stenhuggermester	C.H.C.L. Nielsen	X		X
1921	Guldsmed	Niels Christian Nielsen	X		
1921	Læge	Erhard Næss-Schmidt	X		
1921	Maltsaftfabrikant	Hans Bech Nielsen	X	X	X
1921	Redaktør	Niels Frederik Marcussen		X	
1921	Tandlæge	Johannes Thomsen	X		X
1921	Mejeriforpagter	P.J.H. Christensen	X		X
1921	Murermester	Jens Sivertsen	X		
1921	Gæstgiver	Ole Jensen	X		
1921	Driftsbestyrer	S. A. Sørensen	X		X
1921	Amtsrådsbetjent	J.H.G. LaCour	X		
1921	Gårdejer	Lorentz Hansen Petersen	X		
1921	Entreprenør	Augustinus Nielsen	X		
1921	Teglværksejer	Søren Sørensen Busk	X		
1921	Taksationsmand	Niels Ebbesen	X		
1921	Frimenighedspræst	Nicolai Clausen-Bagge			X
1921	Snedkermester	Vilhelm Andreasen			X
1921	Urmager	L.C. Andersen			X
1921	Kæmner	H.H. Vittenkamp Rich			X
1921	Lærer	Niels Nordbek			X
1921	Murermester	P.H. Frandsen			X

1921	Lærer	Jørgen Nielsen Hørup		X
1921	Jernstøber	Valdemar Røgind		X
1921	Maskinfabrikant	Valdemar Rasmussen		X
1921	Savværksejer	Morten Mortensen		X
1921	Fiskeeksportør	Christian Dyekjær		X
1921	Isenkræmmer	Marius Chr. Rich		X
1921	Købmand	Thorvald Lindberg		X
1921	Manufakturhandler	Ejnar Noes		X
1921	Købmand	Peder Noes		X
1921	Blikkenslagermester	J.N. Feddersen		X
1921	Glarmester	J. Th. Damgaard		X
1921	Malermester	Jørgen Henrik Rich		X
1921	Handelsgartner	Chr. Hansen		X
1921	Malermester	Jens Jensen	X	

Bilag 9.2. Førende kreds i Skjern

År	Erhverv	Navn	Skat	Valg	"Byer og Mænd"	ekstra udpegning
1880	Stenhugger	Gustav Johnsen				X
1880	Gårdejer	Jens Chr. Christensen		X		
1880	Kroejer	Jens / Kristine Jensen	X			
1880	Købmand	Chr. Fabricius Hansen	X			
1880	Gårdejer	Jens Madsen	X			
1880	Herredsfuldmægtig	Hans Christian Cramer				X
1880	Rentier	Charlotte Rabek				X
1880	Sognepræst	H.P. Jørgensen				X
1880	Herredsfoged	Adolph J.H. Barfoed				X
1880	Lærer	Lauritz Hansen Møller	X			
1901	Sagfører	Ludvig Hector Kjær	X		X	
1901	Garvermester	E.C. Dalgaard				X
1901	skomagermester	Peder E. Outzen			X	
1901	Købmand	Chr. Fabricius Hansen			X	
1901	Farvermester	A.C. Nielsen				X
1901	Gårdejer	Niels Nielsen		X		
1901	Herredsfuldmægtig	Carl Christian Christensen				X
1901	Sognepræst	Otto Moe			X	
1901	Snedker og pumpefabrikant	Mads Sørensen Lunde				X
1901	Benmelsfabrikant	Jens Bek Nielsen				X
1901	Karetmagermester	Chr. Christensen Siersbæk				X
1901	Snedkermester	Jens Pedersen		X		

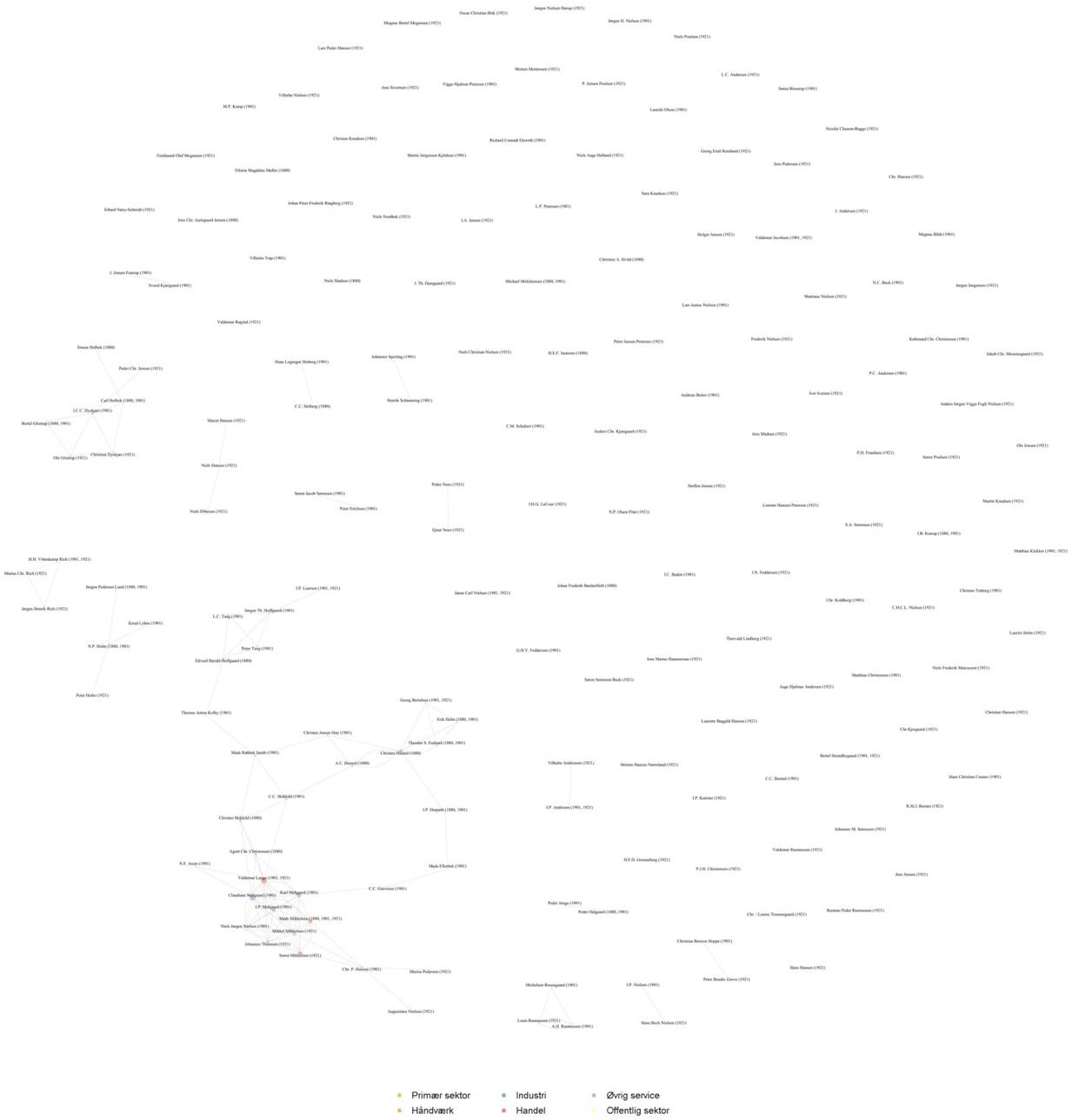
1901	Skotøjshandler	Kristen Mikkelsen					X
1901	Kornhandler	P.K. Kristensen		X			
1901	Tømmerhandler	Hans / Ingeborg Bank	X		X		
1901	Restauratrice	Jens / Kristine Jensen	X				
1901	Tømrermester	Troels Christensen					X
1901	Boghandler	Jeppe Christensen			X		
1901	Gæstgiver	Christen Sørensen	X				
1901	Mølleejer	Jens Petersen	X	X			
1901	Sagfører	Jens Chr. Christensen		X			
1901	Stationsforstander	Lars Willadsen			X		
1901	Hotelejer	Chr. Grønlund	X		X		
1901	Savværksejer	Jens Jespersen					X
1901	Købmand	Søren N. Christensen					X
1901	Slagtermester	Martin Joh. Beiter	X				
1901	Herredsfoged	Vilhelm Rosenstjerne Krag					X
1921	Sagfører	Ludvig Hector Kjær	X		X		
1921	Partikulier	Chr. Pedersen			X		
1921	Snedker og savværksejer	Jens Pedersen	X	X	X		
1921	Landbruger	Jens / Kirstine Jensen	X				
1921	Maskinfabrikant	Peder M. Nielsen	X		X		
1921	Skræddermester	Poul Poulsen					X
1921	Mølleejer	Jens Petersen	X		X		
1921	Møller	Jens Olesen	X	X			
1921	Kæmner	Chr. Gade Hansen			X		
1921	Biografejer, tidl. hotelejer	Chr. Grønlund			X		
1921	Savværksejer	Andreas Jakobsen					X

1921	Murermester	Hans Chr. Press					X
1921	Bogtrykker	Jens Strandbygaard	X				
1921	Branddirektør	Anton C.P. Nyholm		X			
1921	Læge	Joh. Johansen	X				
1921	Realskoleforstander	Joh. Bjerrum					X
1921	Elværksejer	Martin Haahr		X	X		
1921	Trikotagefabrikant	Jens Peder Siggaard			X		
1921	Banearbejder	Chr. Rasmussen		X			
1921	Portør	Chr. Ingvard Nielsen		X			
1921	Tømrermester	Anton Andersen					X
1921	Kornhandler	Jens Hjort Christensen			X		
1921	Tømrermester	Jens Clausager	X				
1921	Kreaturhandler	Chr. Nielsen					X
1921	Møllebygger	J. Chr. Korsholm					X
1921	Kreaturhandler	P.P. Andersen	X				
1921	Grosserer	L.P. Lauridsen	X				
1921	Træhandler	N. J. Mortensen					X
1921	Skotøjsfabrikant	L.C. Jensen			X		
1921	Sagfører	Ejler Ejlersen	X	X	X		
1921	Slagtermester	Chr. Ingvardt Beiter	X				
1921	Ølhandler	Chr. Kirkegaard			X		
1921	Urmagermester	Mads Christensen					X
1921	Bagermester	Hans Jensen	X		X		
1921	Snedkermester	Andreas Jensen	X				
1921	Tømmerhandler	Hans / Ingeborg Bank	X				
1921	Snedker	Chr. Risvig		X			

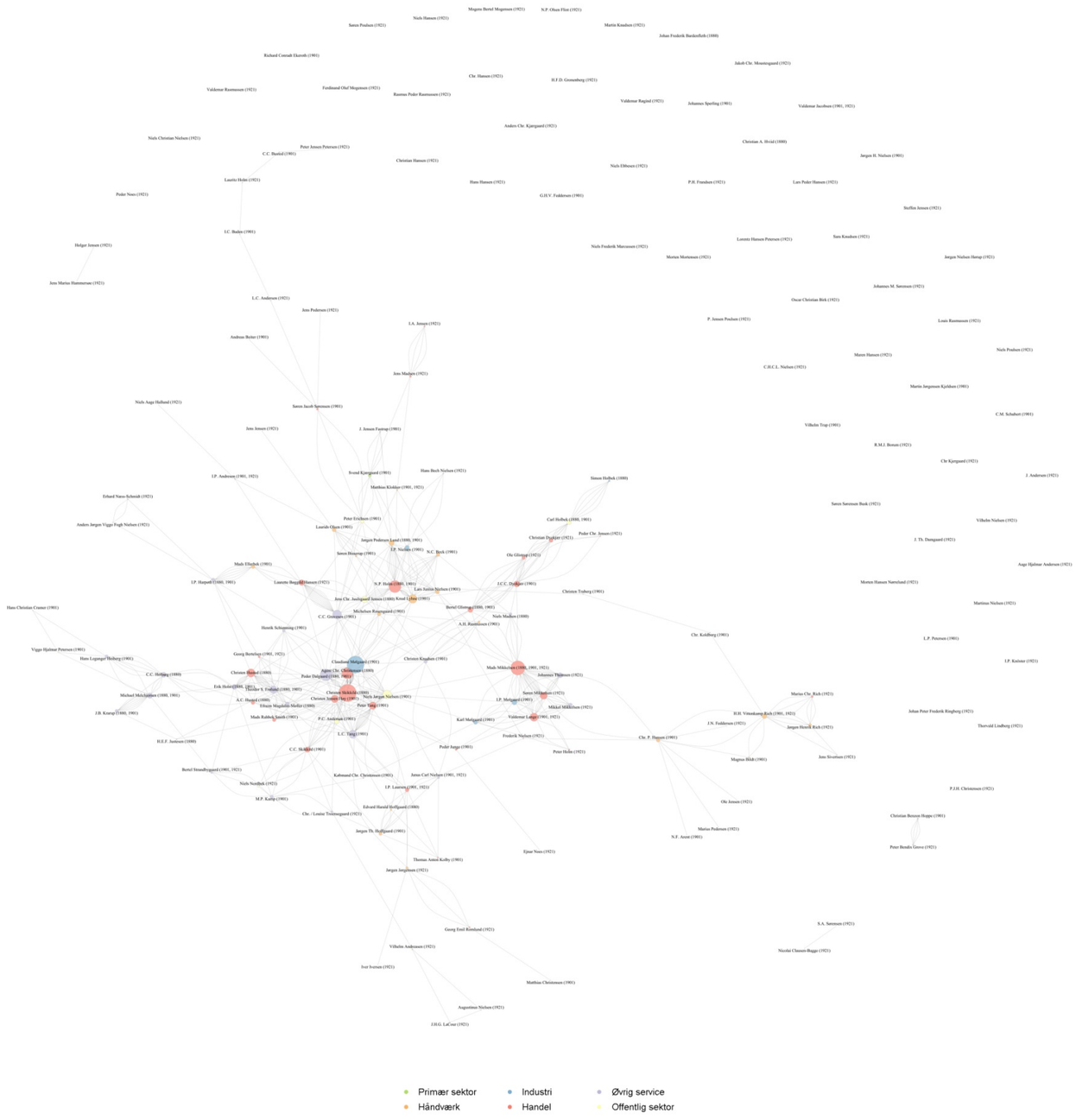
1921	Træhandler	Niels Jensen				X
1921	Redaktør	Joh. Magnus Stobbe				X
1921	Missionshjemvært	Chr. Jørgensen	X			
1921	Buntmager	Chr. Mikkelsen		X		
1921	Margarineagent	Olaf Hauch				X
1921	Materialhandler	M. Joh. Knudsen	X			
1921	Møbelsnedkermester	Mads Kr. Madsen		X		
1921	Dyrlæge	Carl Christensen	X			
1921	Uldspinder	H.M. Mathiasen				X
1921	Bagermester	Anders Elkjær Husted				X
1921	Boghandler	Jens Jakobsen	X	X		
1921	Manufakturhandler	Johan Nielsen	X			
1921	Vognmand	Otto Larsen	X			
1921	Bagermester	Jens Chr. Sunesen		X		
1921	Grosserer	C.C. Grene	X			
1921	Skræddermester	H.K. Nielsen	X	X		
1921	Købmand	J.N. Stendevad	X			
1921	Tandlæge	Herluf Thyssen	X			
1921	Arkitekt	P. Ingolf Christensen		X		
1921	Tømmerhandler	Jens Jessen	X	X		
1921	Dommerfuldmægtig	Jørgen Chr. Schytte	X			
1921	Cykelhandler	M.P. Christensen	X			
1921	Hotelejer	P.N. Pedersen	X			
1921	Maskinsmedemester	N.K. Kristoffersen				X
1921	Sognepræst	Søren Andersen				X
1921	Stationsforstander	C. Nielsen		X		

1921	Modehandler	Kirsten Svendsen Høi	X

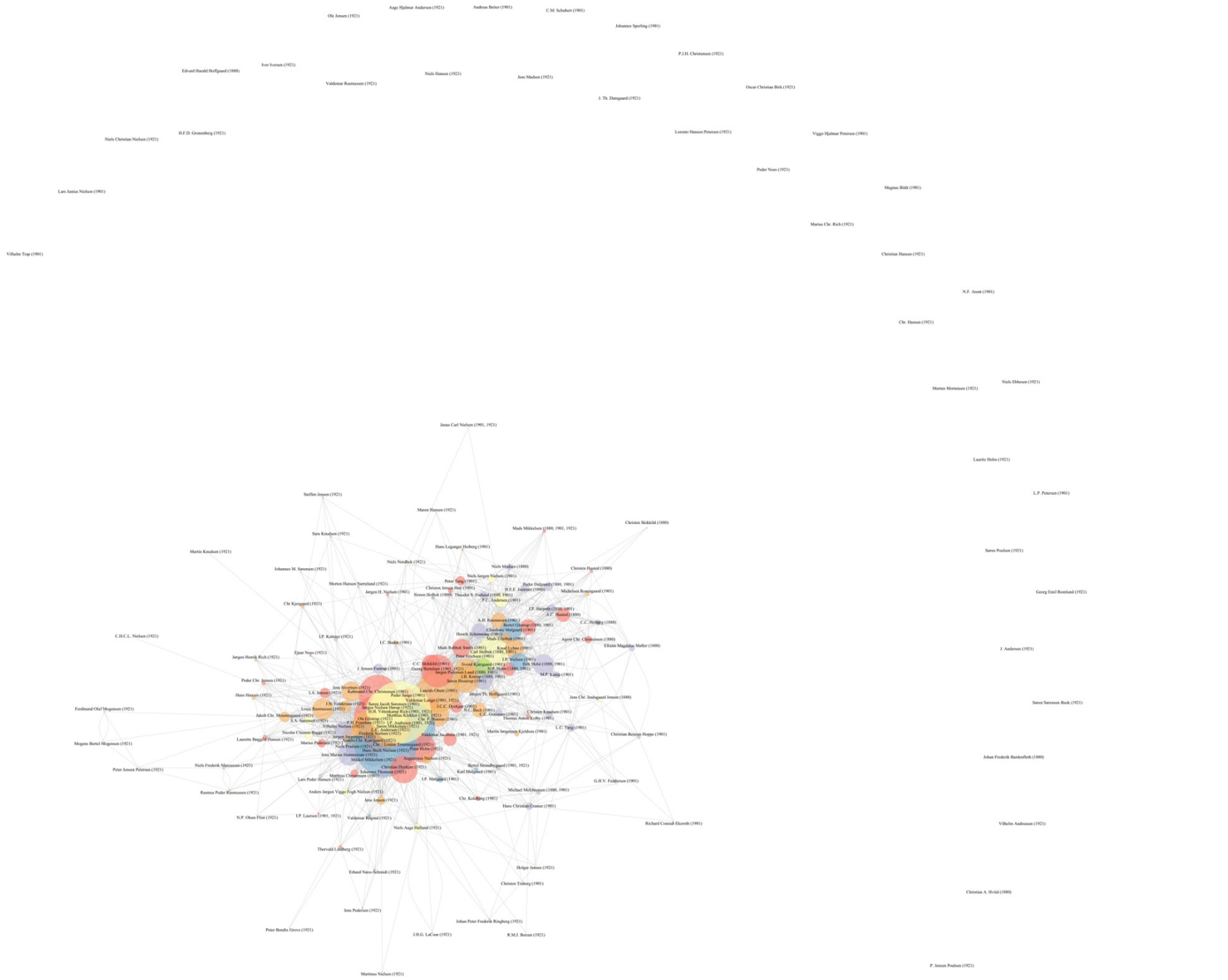
Bilag 11.1. Familierelationer i Ringkøbings førende kredse

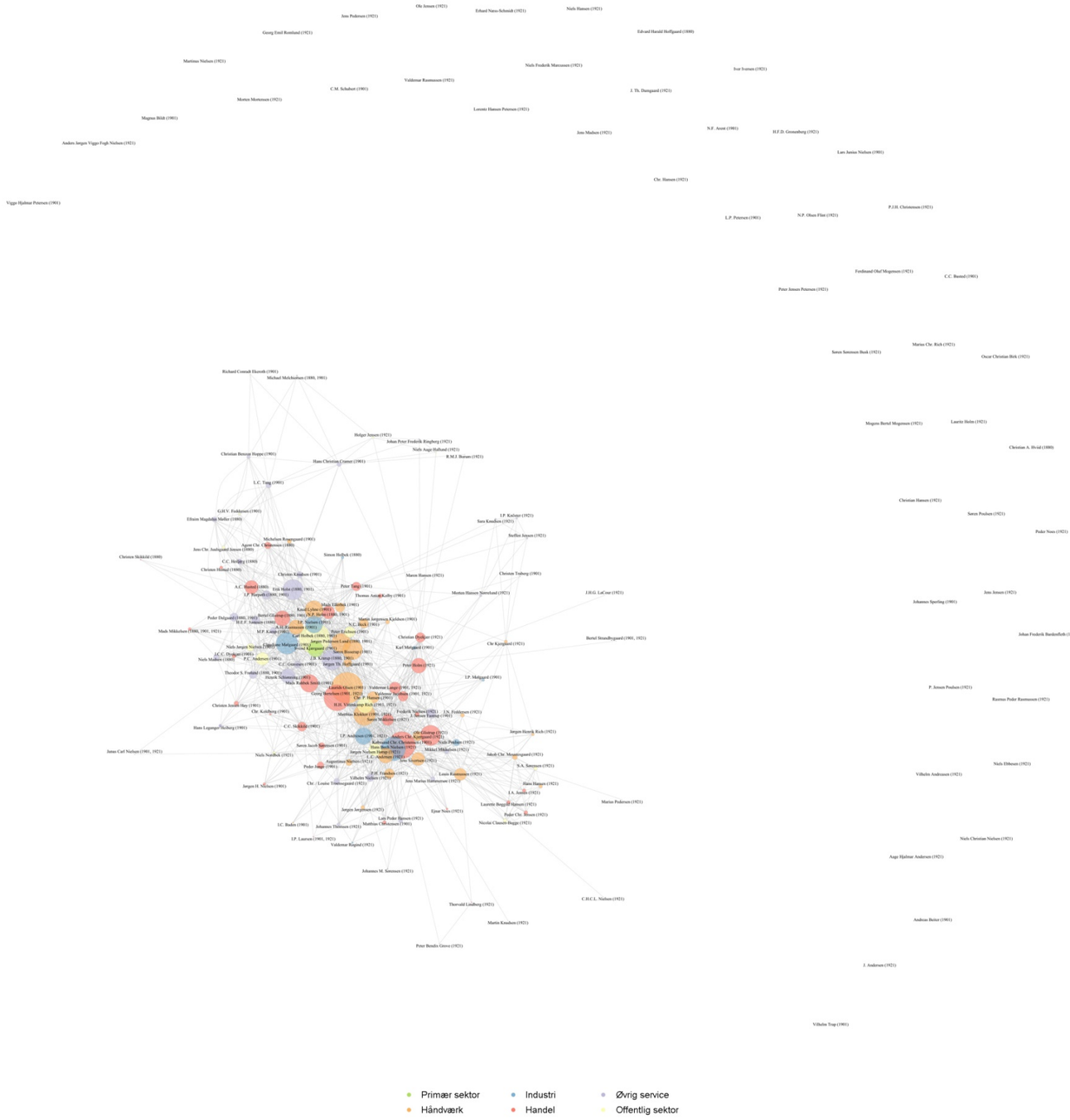
Bilag 11.2. Fadderskaber og forloverrelationer i Ringkøbings førende kredse

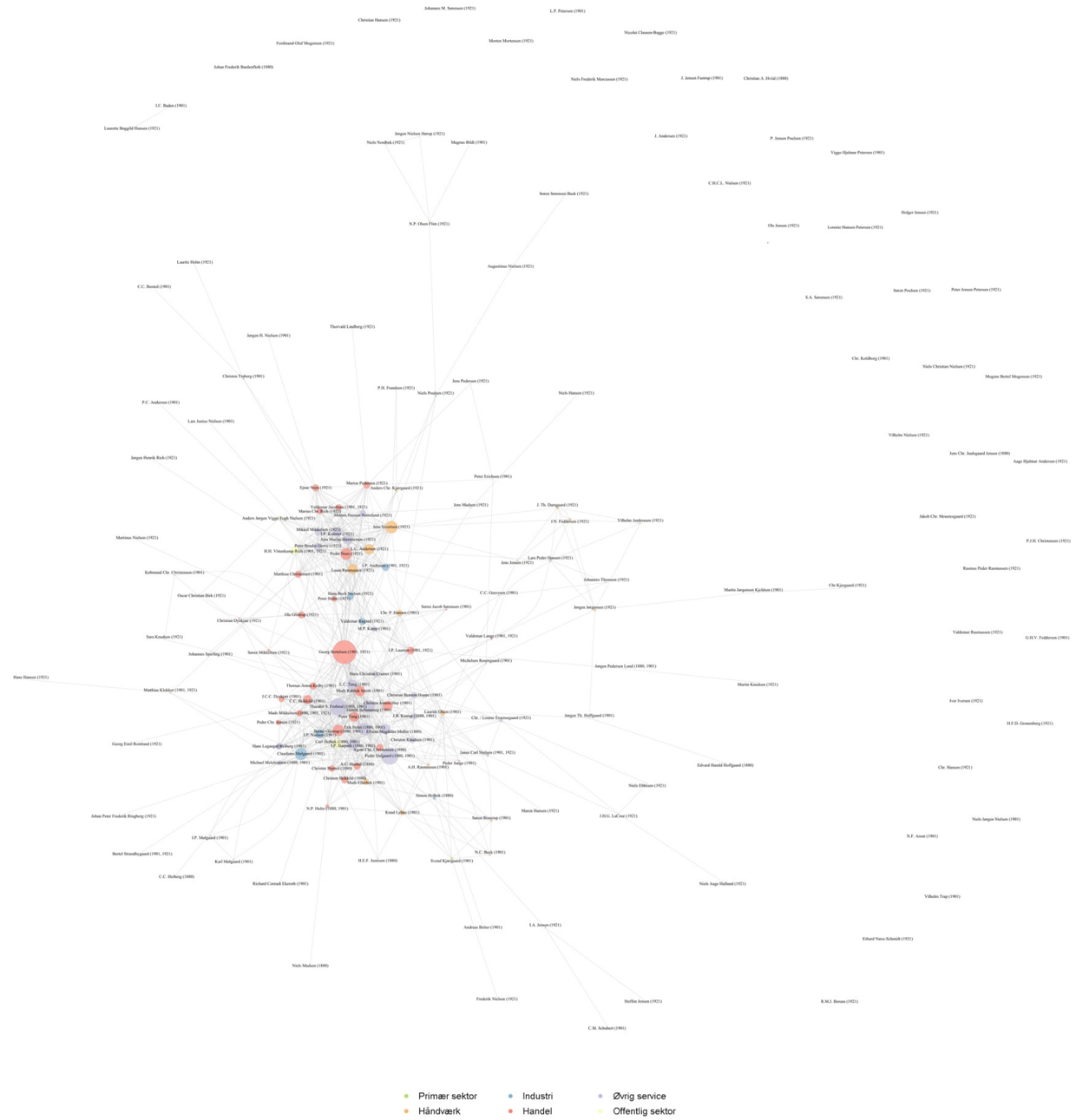
Bilag 11.3. Interessefællesskaber i Ringkøbings førende kredse

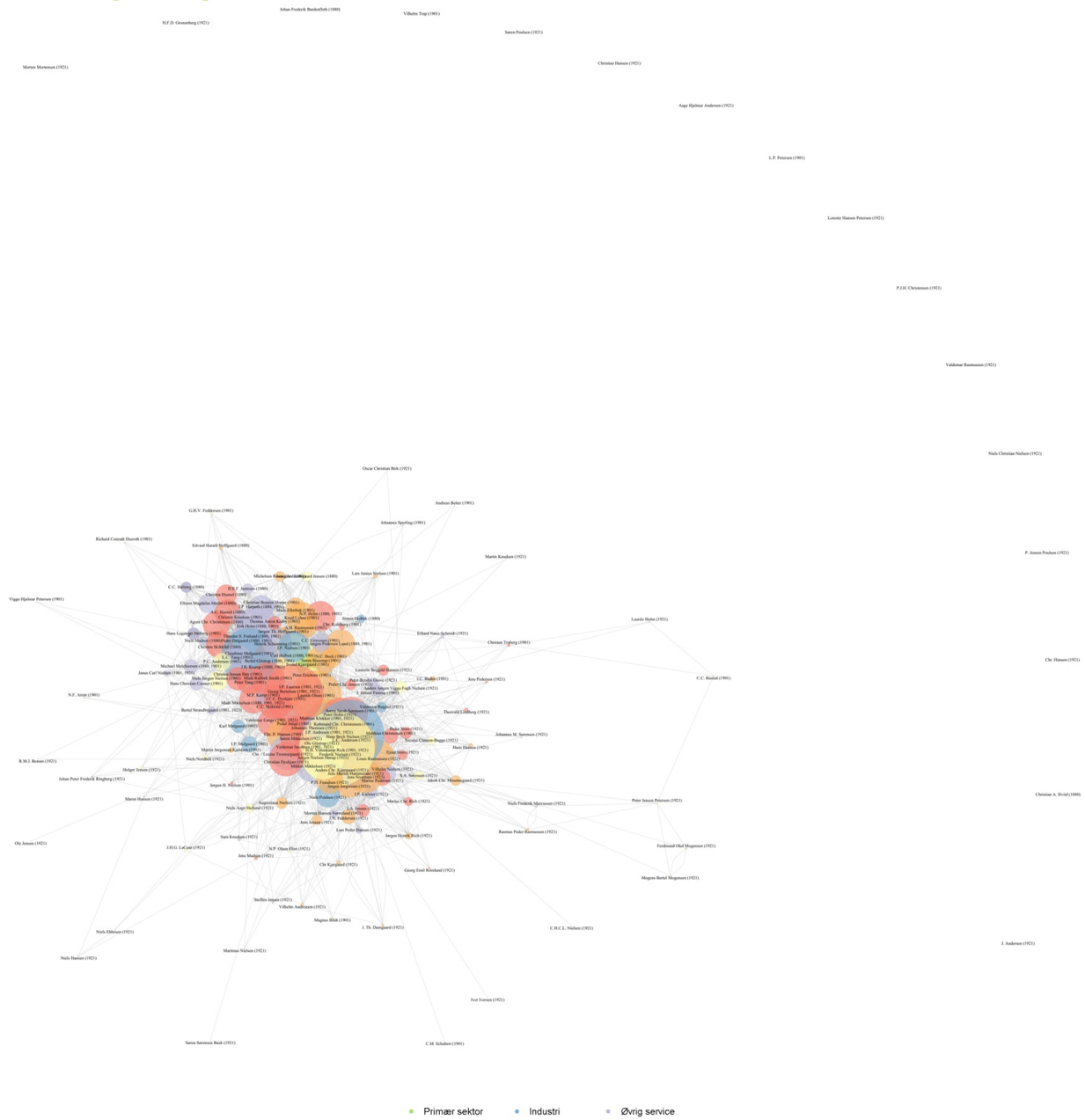
Bilag 11.4. Interessefællesskaber fratrukket politik, Ringkøbings førende kredse

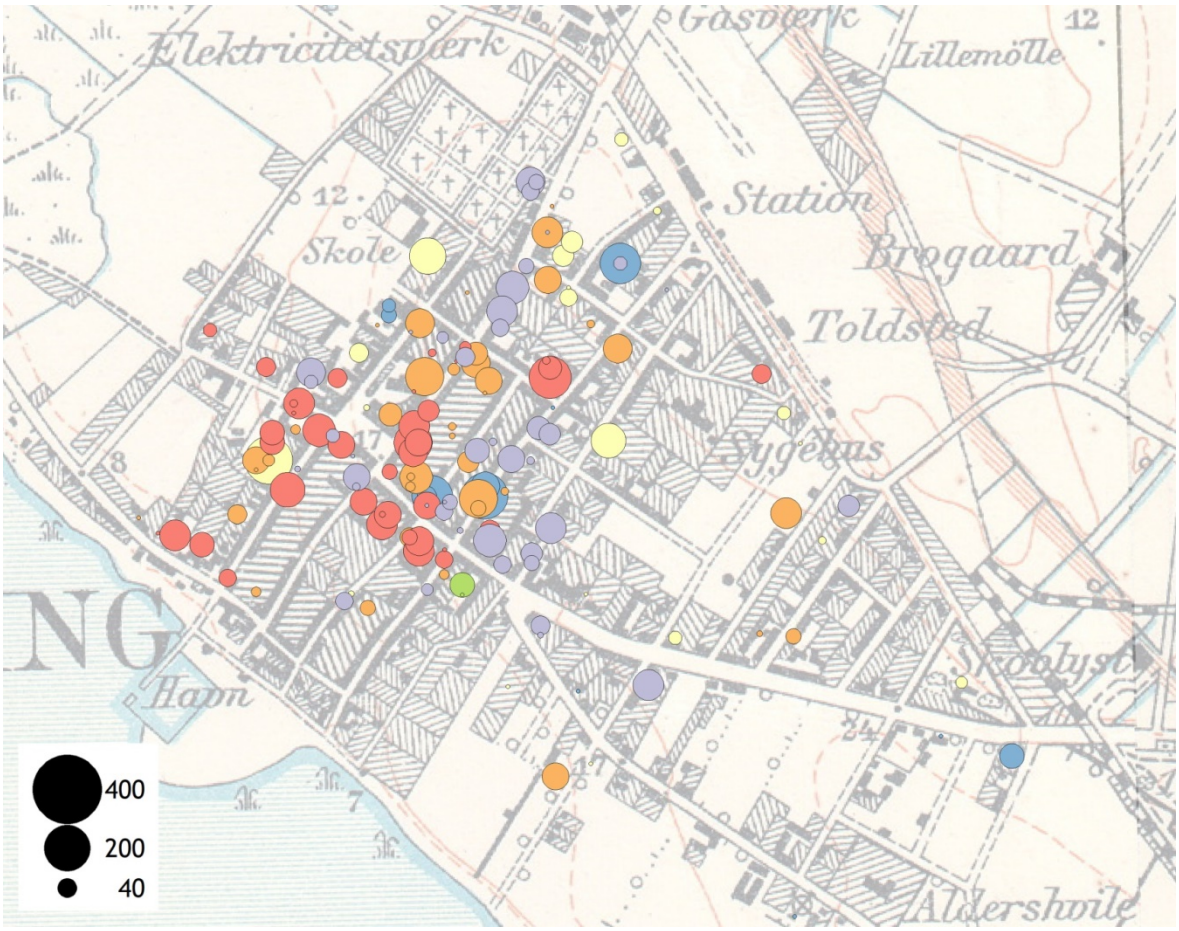
Bilag 11.5. Økonomiske relationer i Ringkøbings førende kredse

Bilag 11.6. Samtlige relationer i Ringkøbings førende kredse

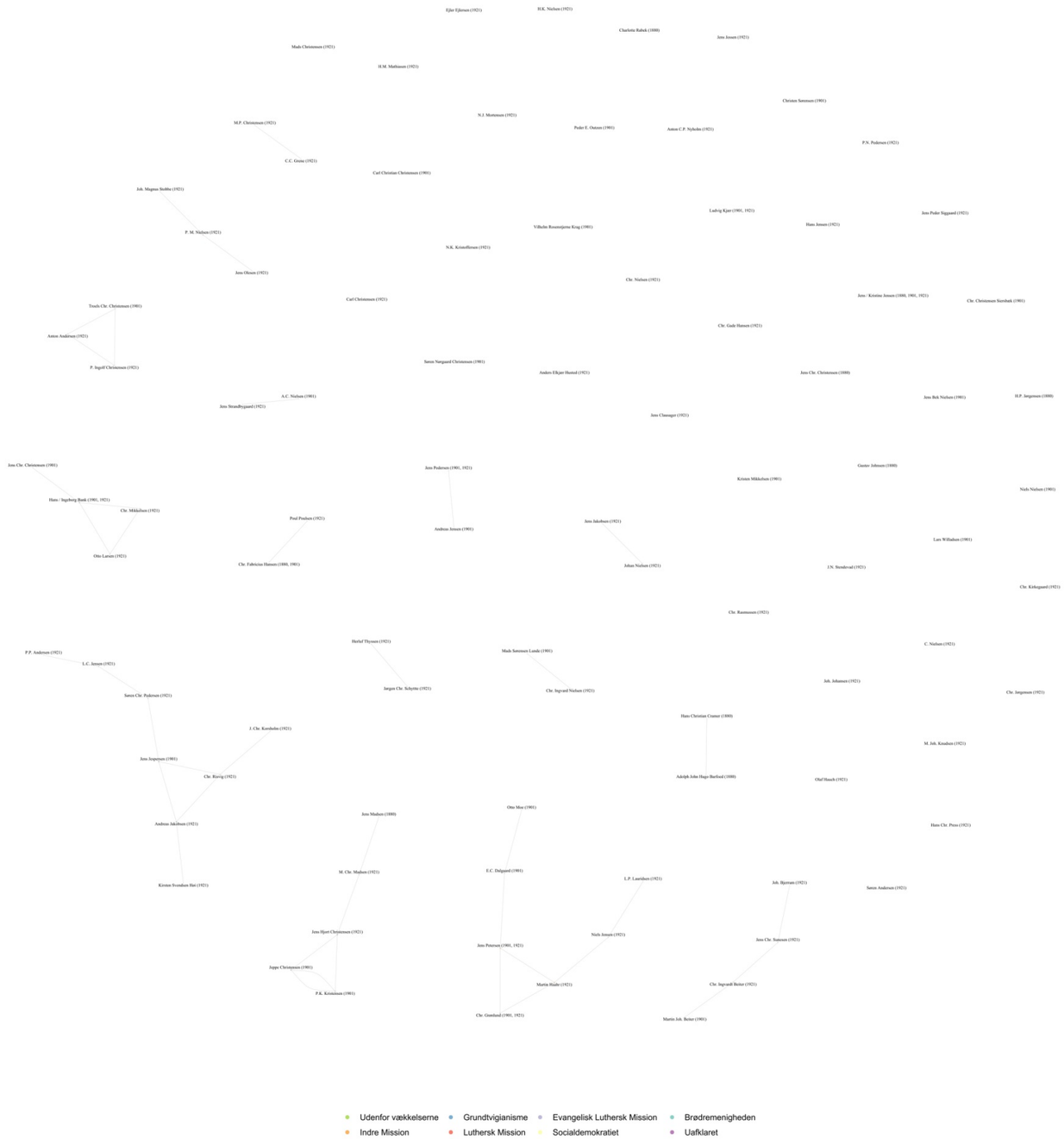

Bilag 11.7. Førende borgere i Ringkøbing, kort

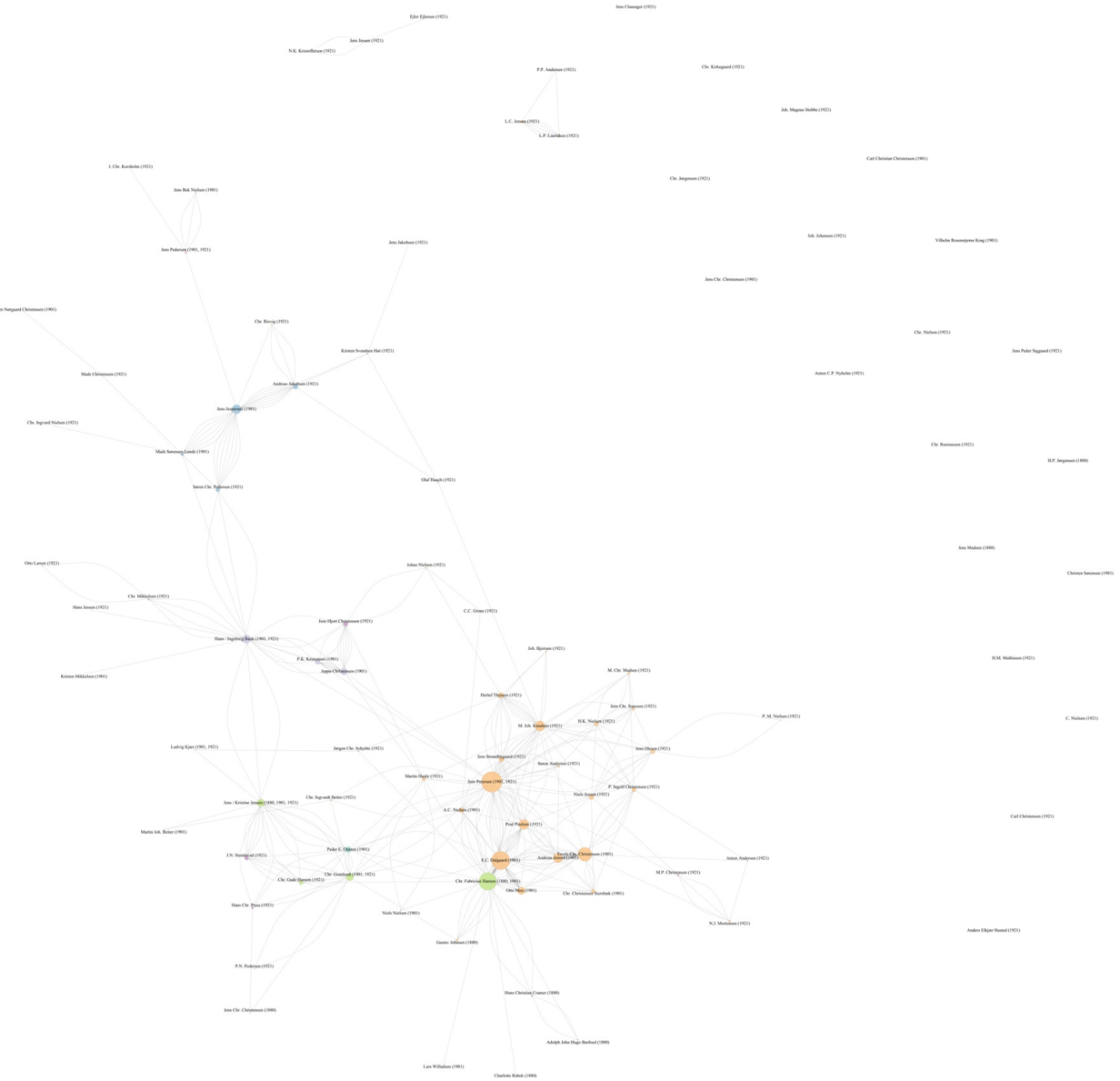

- Primær sektor
- Håndværk
- Industri
- Handel
- Øvrig service
- Offentlig sektor

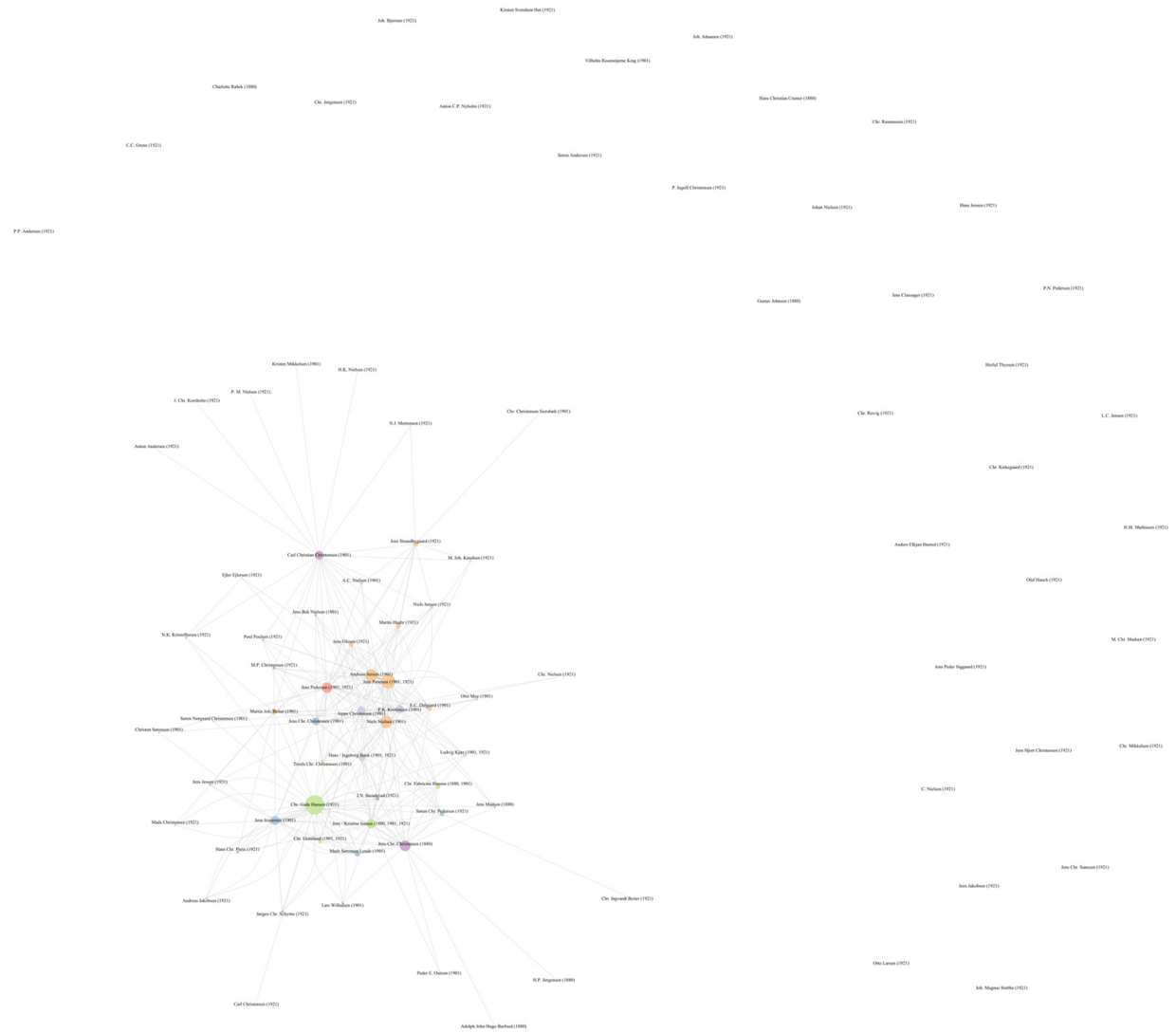
Bilag 12.1. Familierelationer i Skjerns førende kredse

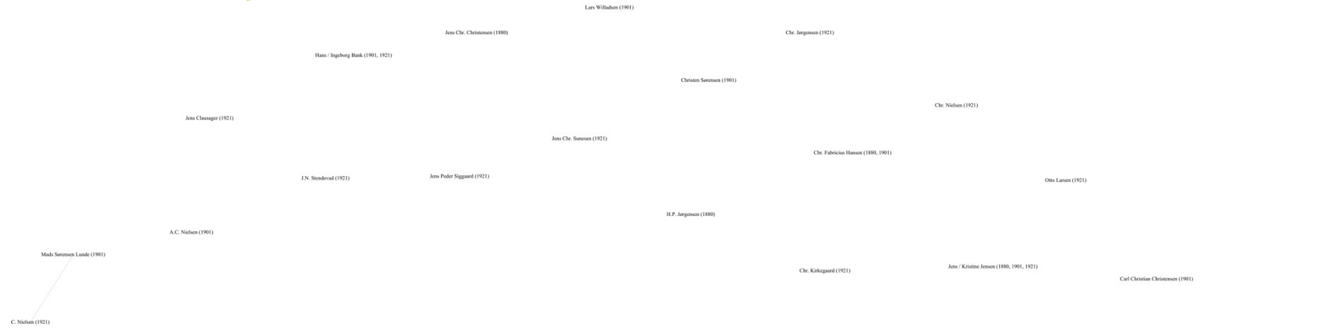
Bilag 12.2. Fadderskaber og forloverrelationer i Skjerns førende kredse

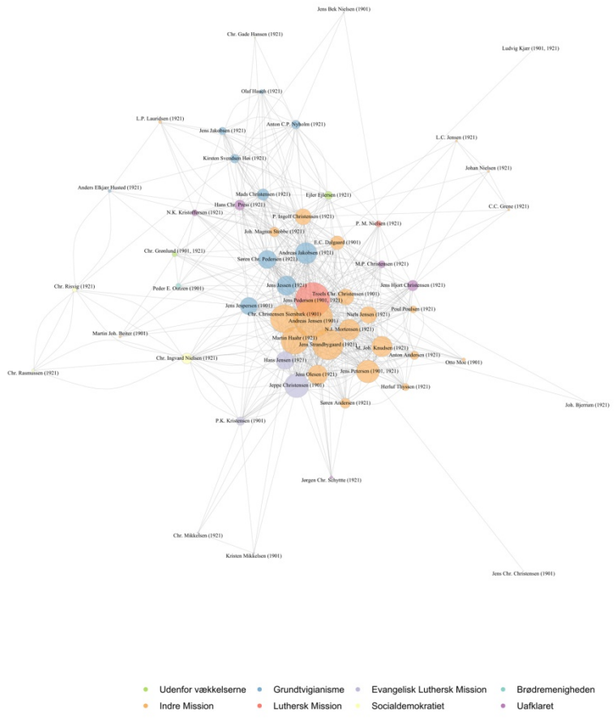

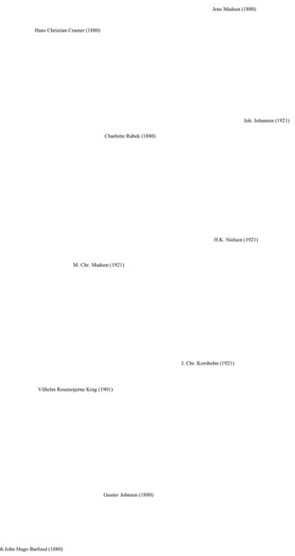
Bilag 12.3. Stemmeafgivning i Skjerns førende kredse

Bilag 12.4. Interessefællesskaber i Skjerns førende kredse

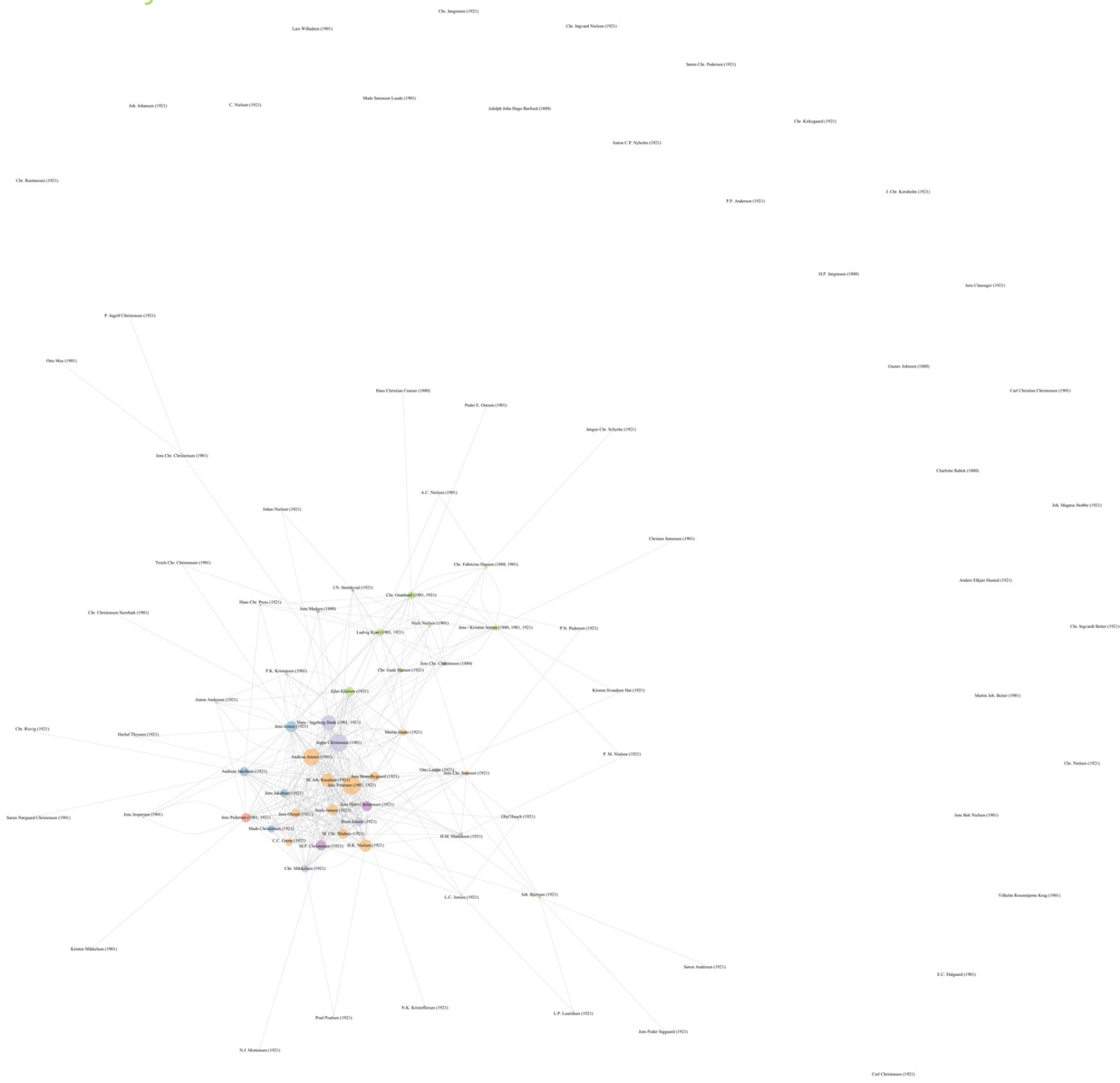

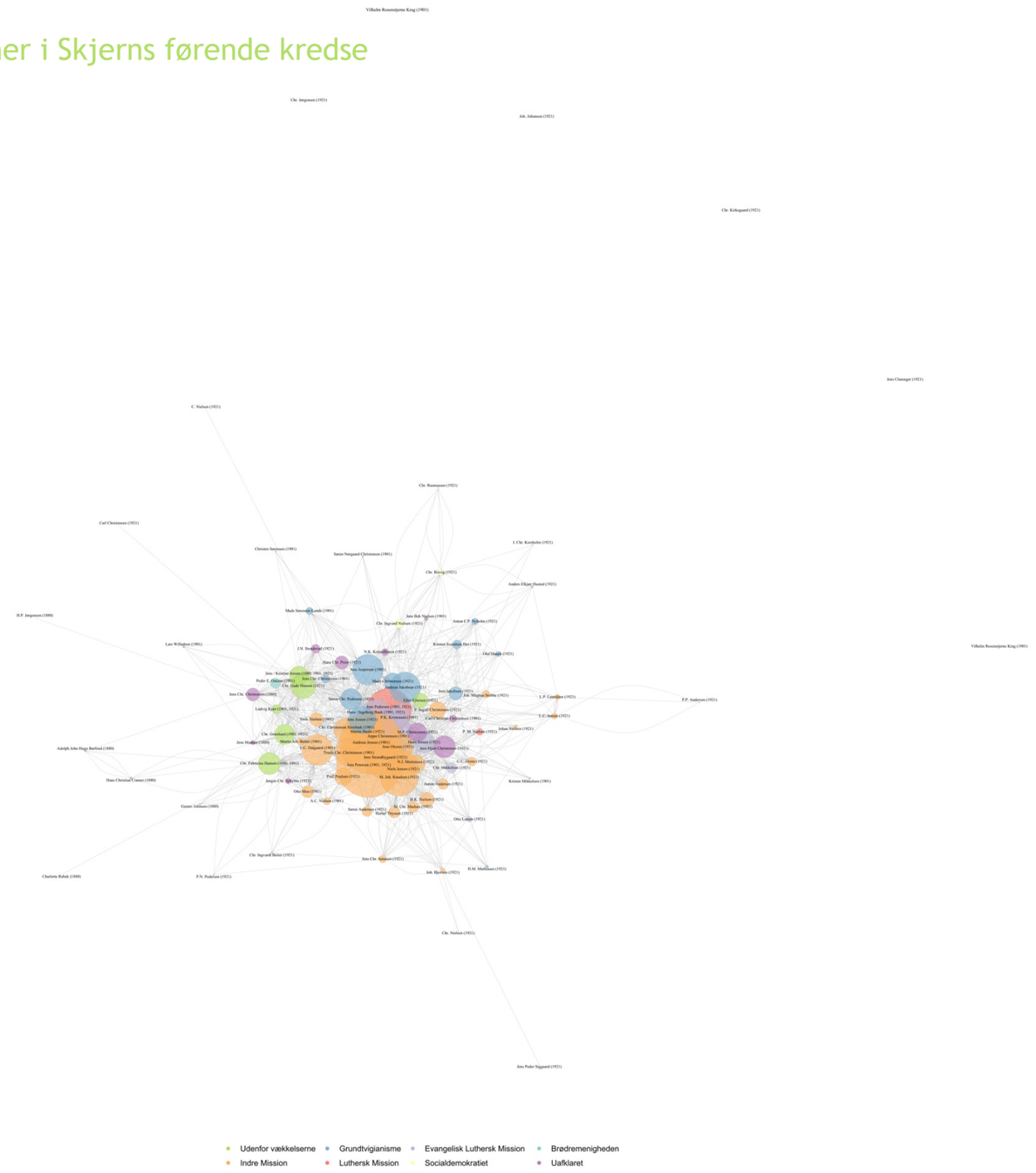
Udenfor vækkelserne · Grundtvigianisme · Evangelisk Luthersk Mission · Brødremenigheden
Indre Mission · Luthersk Mission · Socialdemokratiet · Uafklaret

Søren Nørgaard Christensen (1901)

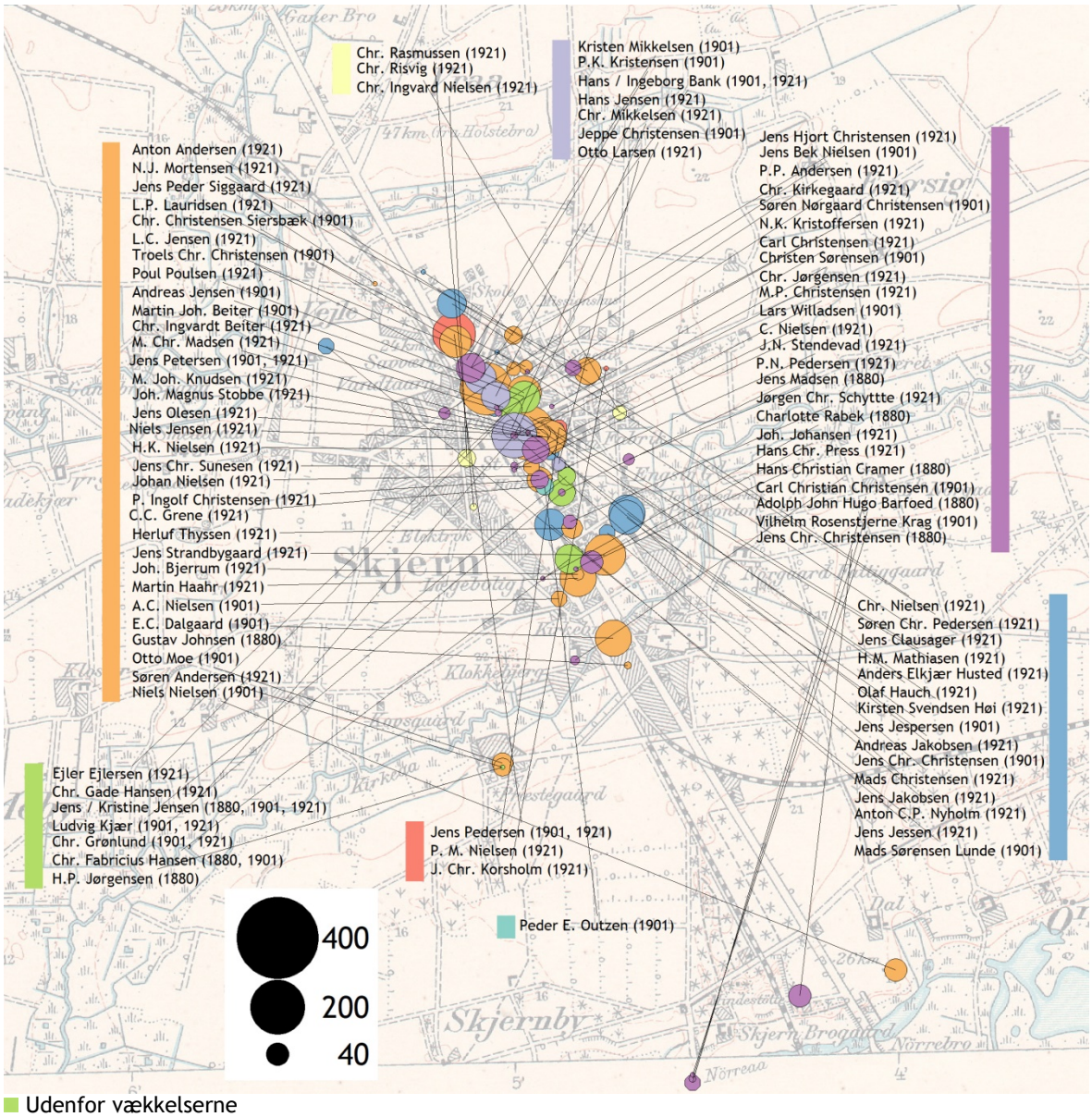
Bilag 12.5. Økonomiske relationer i Skjerns førende kredse

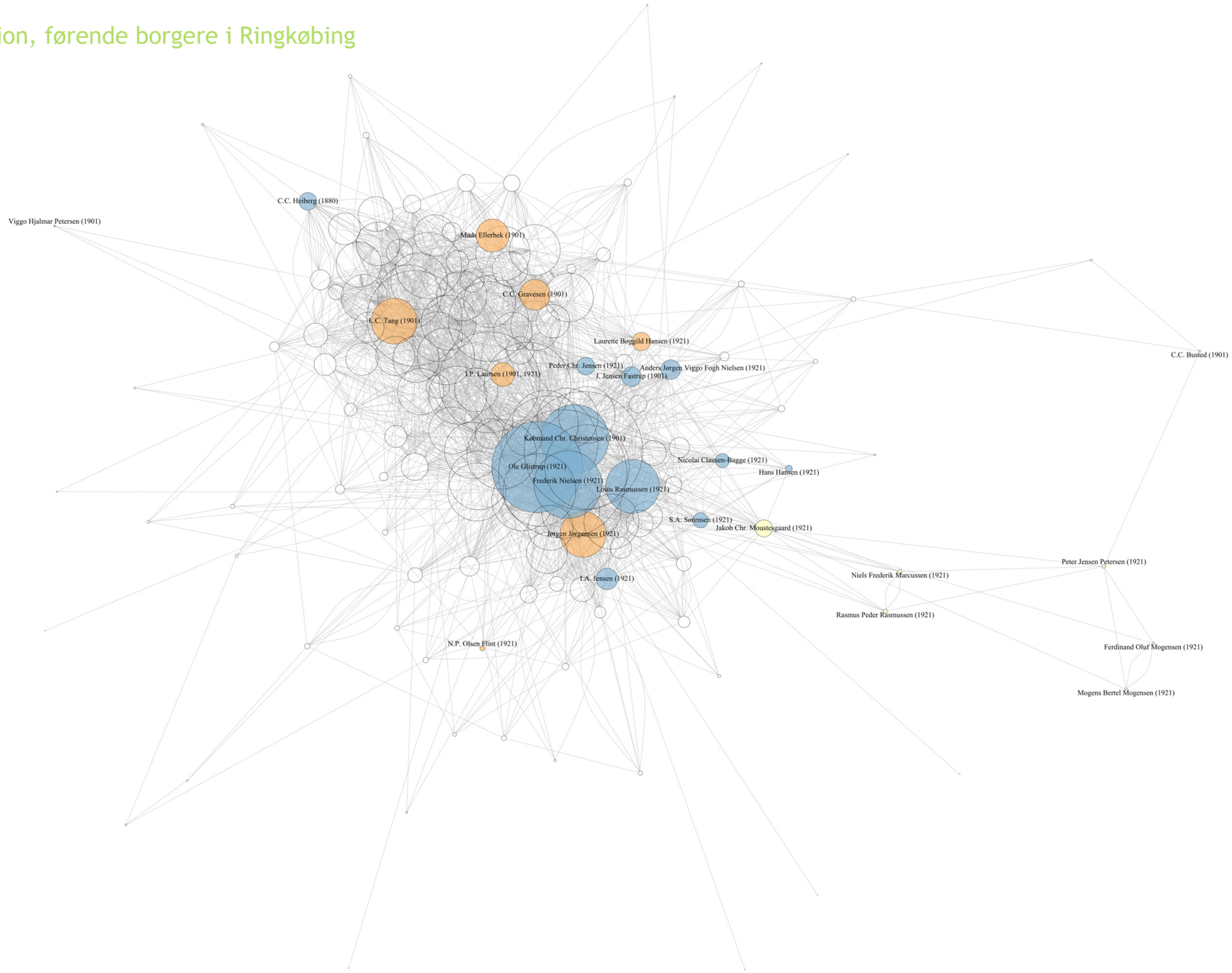
Bilag 12.6. Samtlige relationer i Skjerns førende kredse

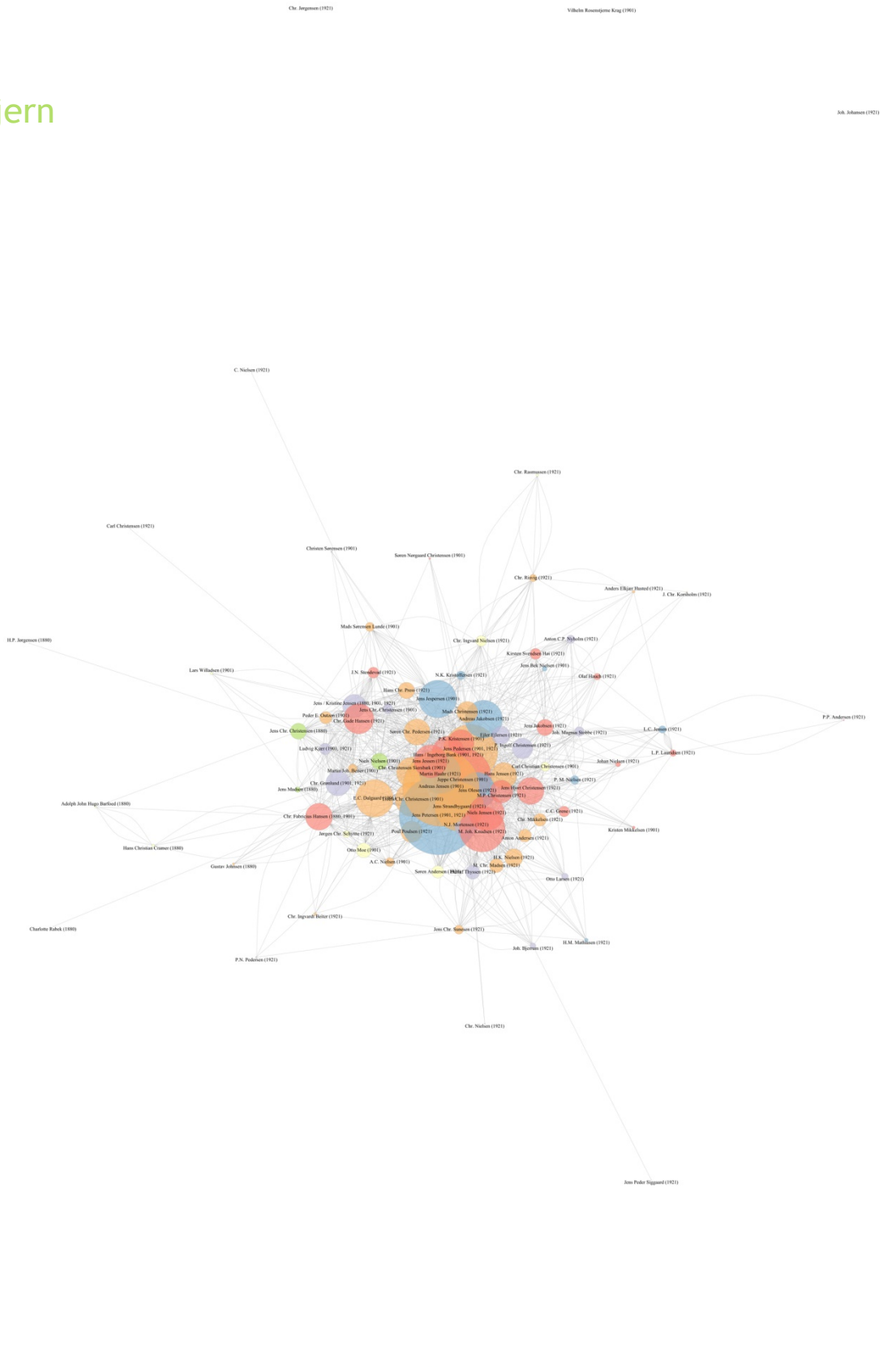
Bilag 12.7. Førende borgere i Skjern, kort

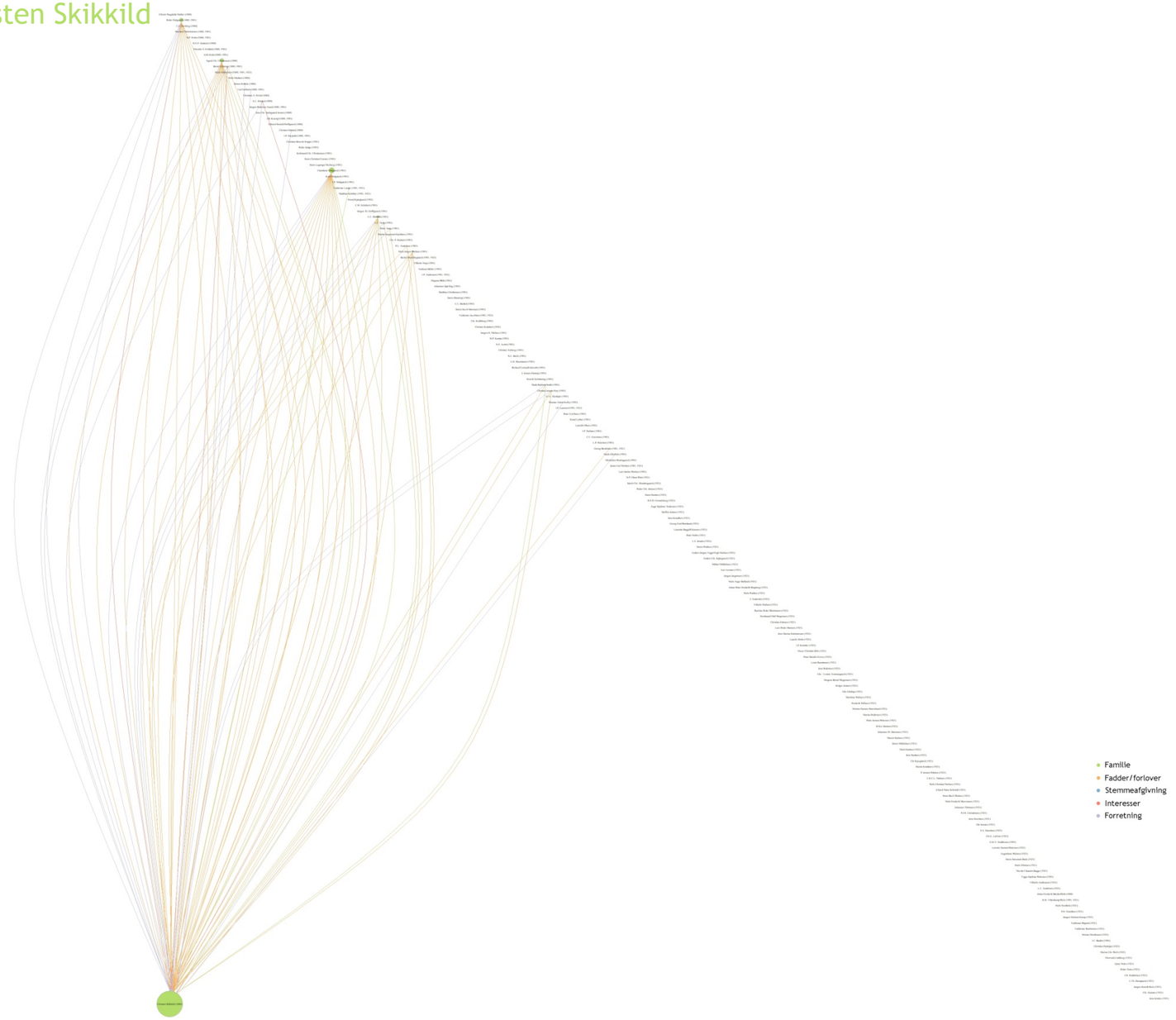
Bilag 13.1. Religion, førende borgere i Ringkøbing

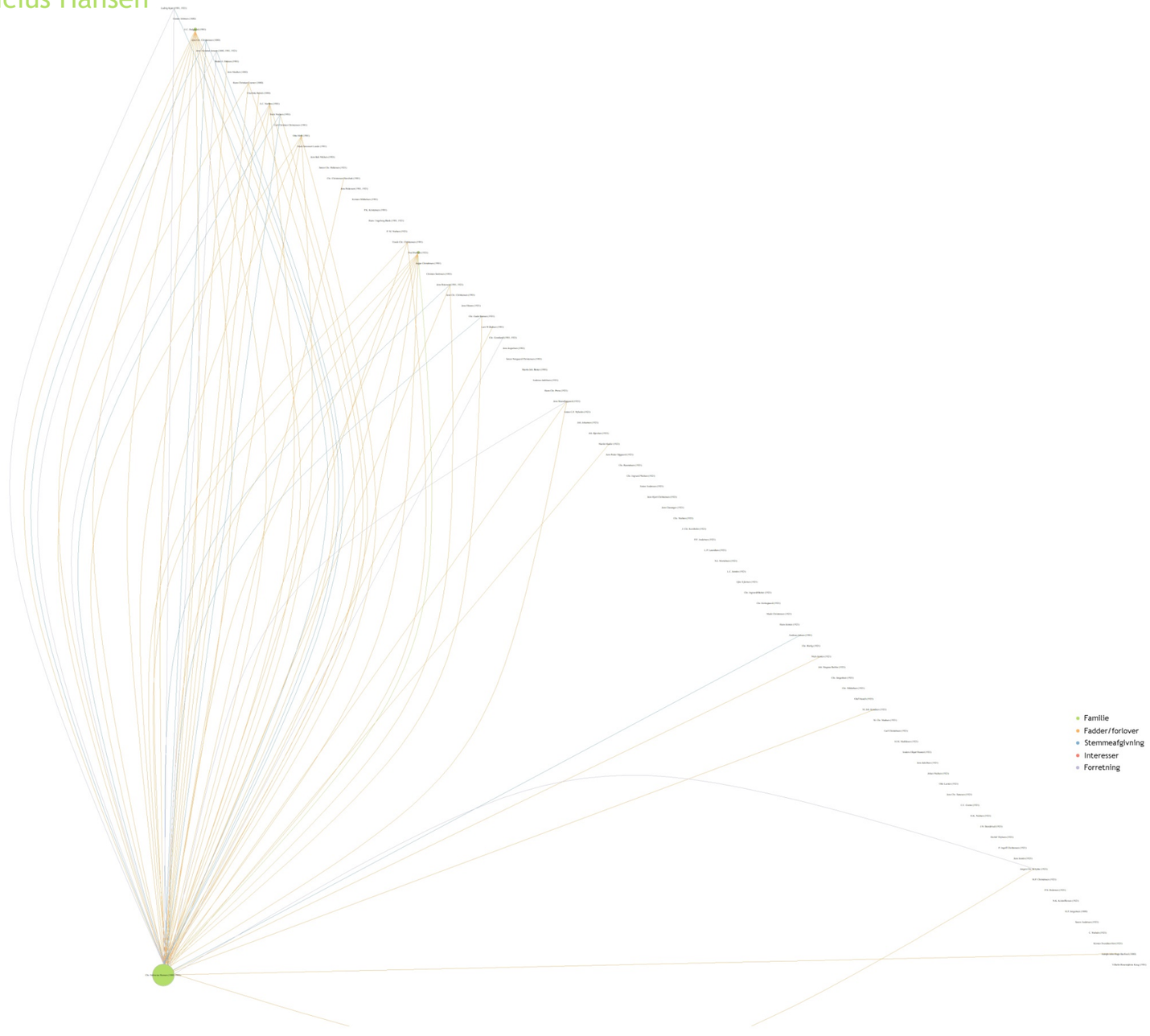
Bilag 13.2. Erhverv, førende borgere i Skjern

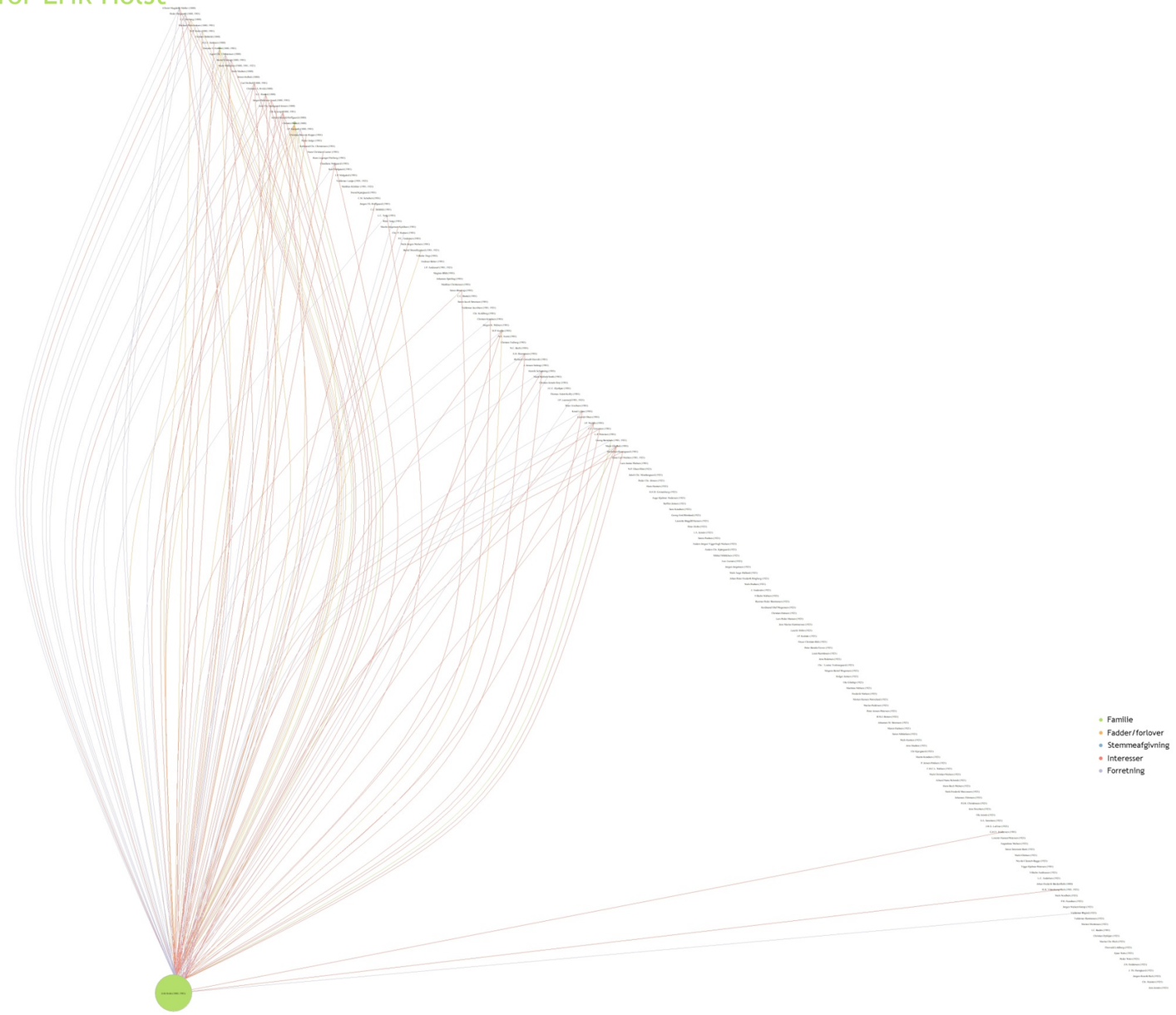
Bilag 14.1. Egonetværk for Christen Skikkild

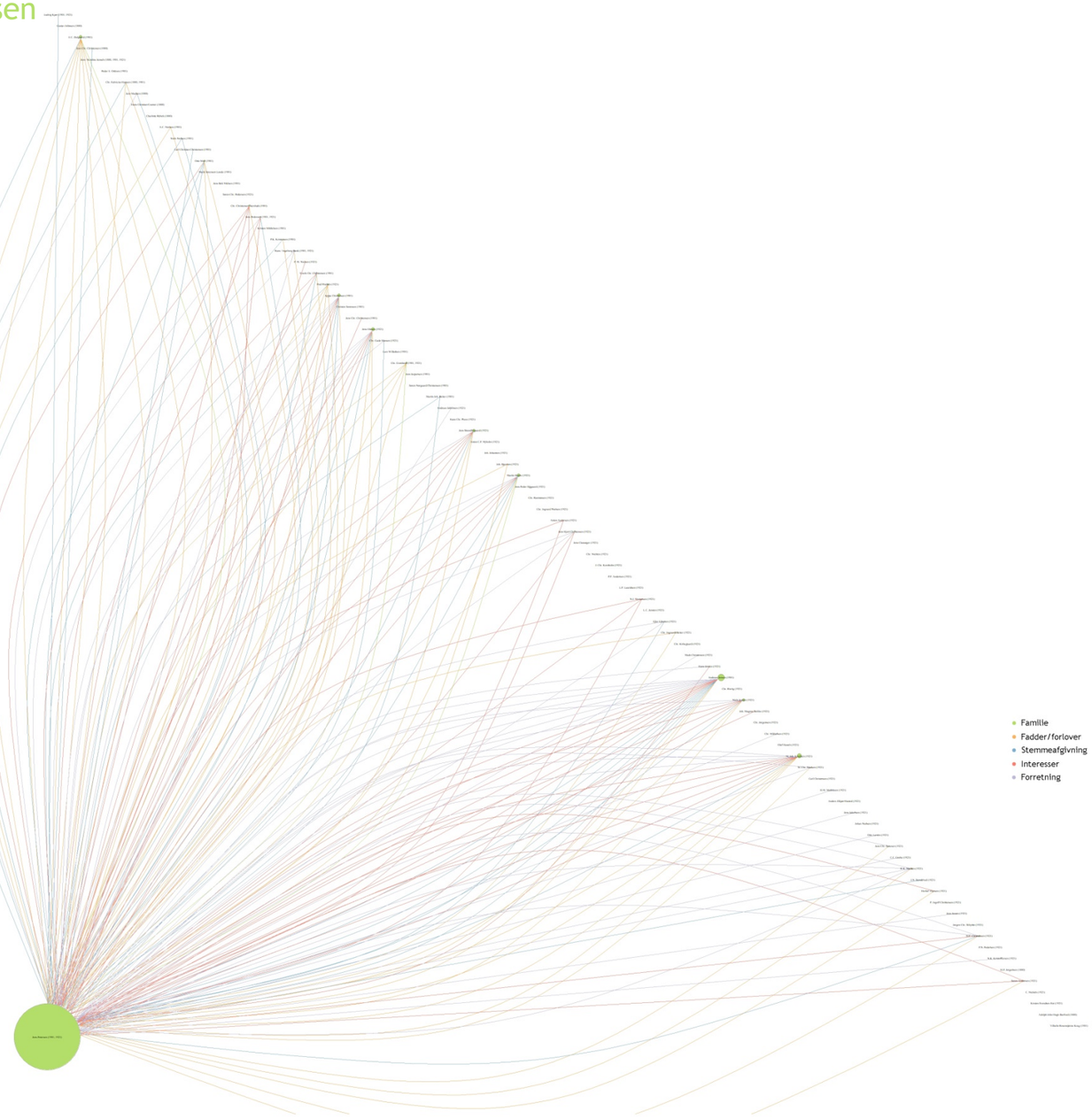
Bilag 14.2. Egonetværk for Chr. Fabricius Hansen

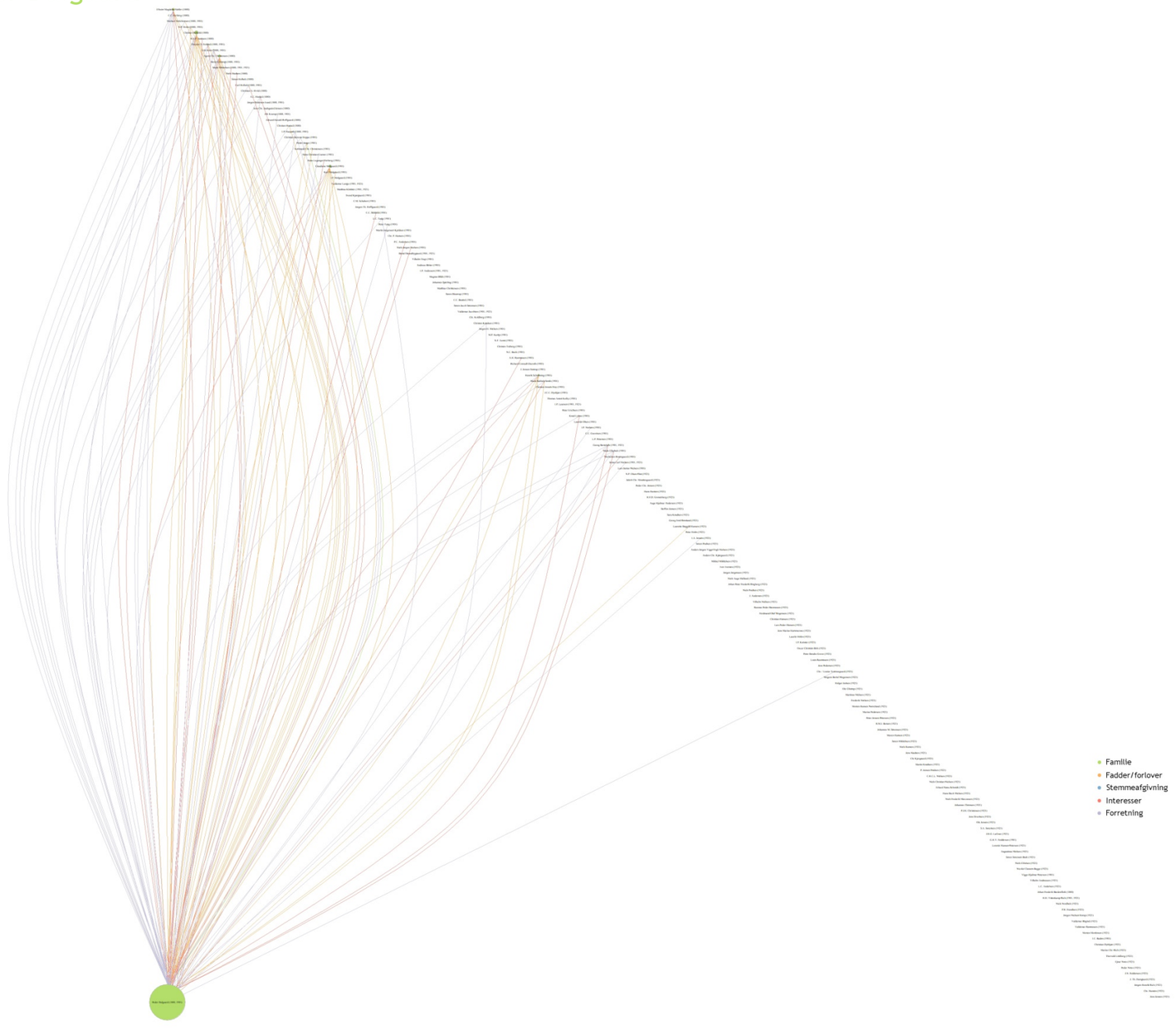
Bilag 14.3. Egonetværk for Erik Holst

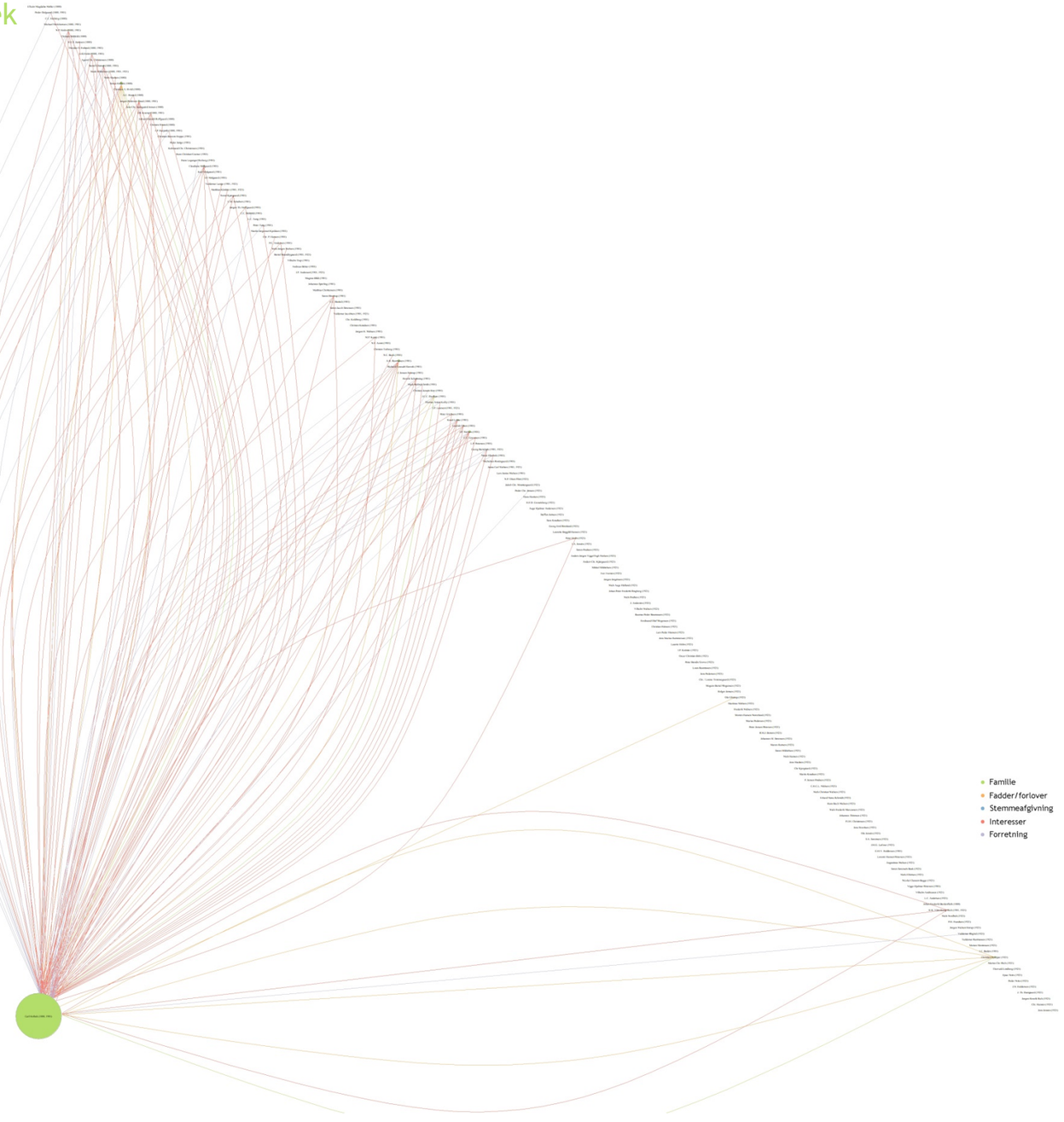
Bilag 14.4. egonetværk for Jens Petersen

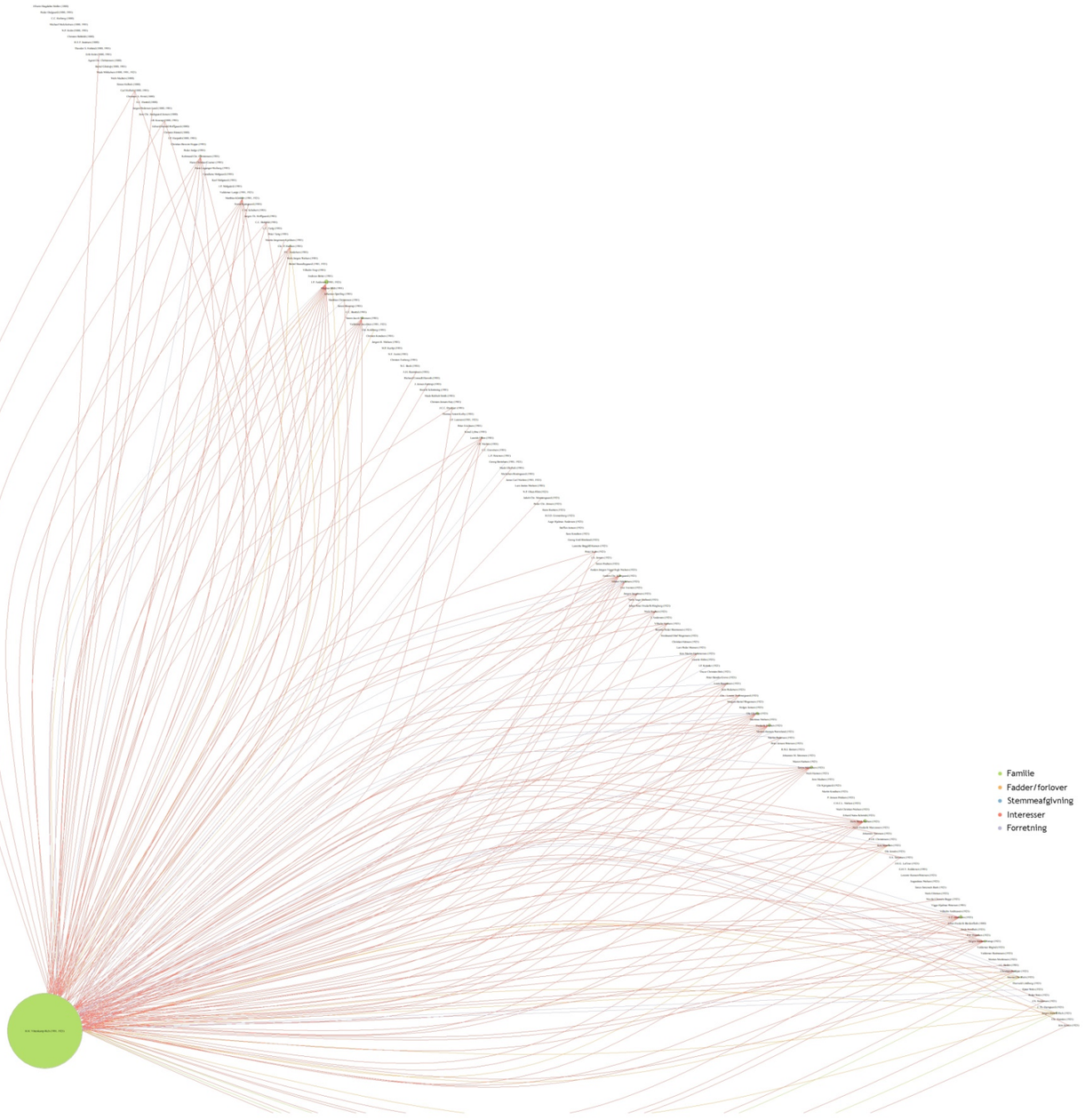
Bilag 14.5. Egonetværk for Peder Dalgaard

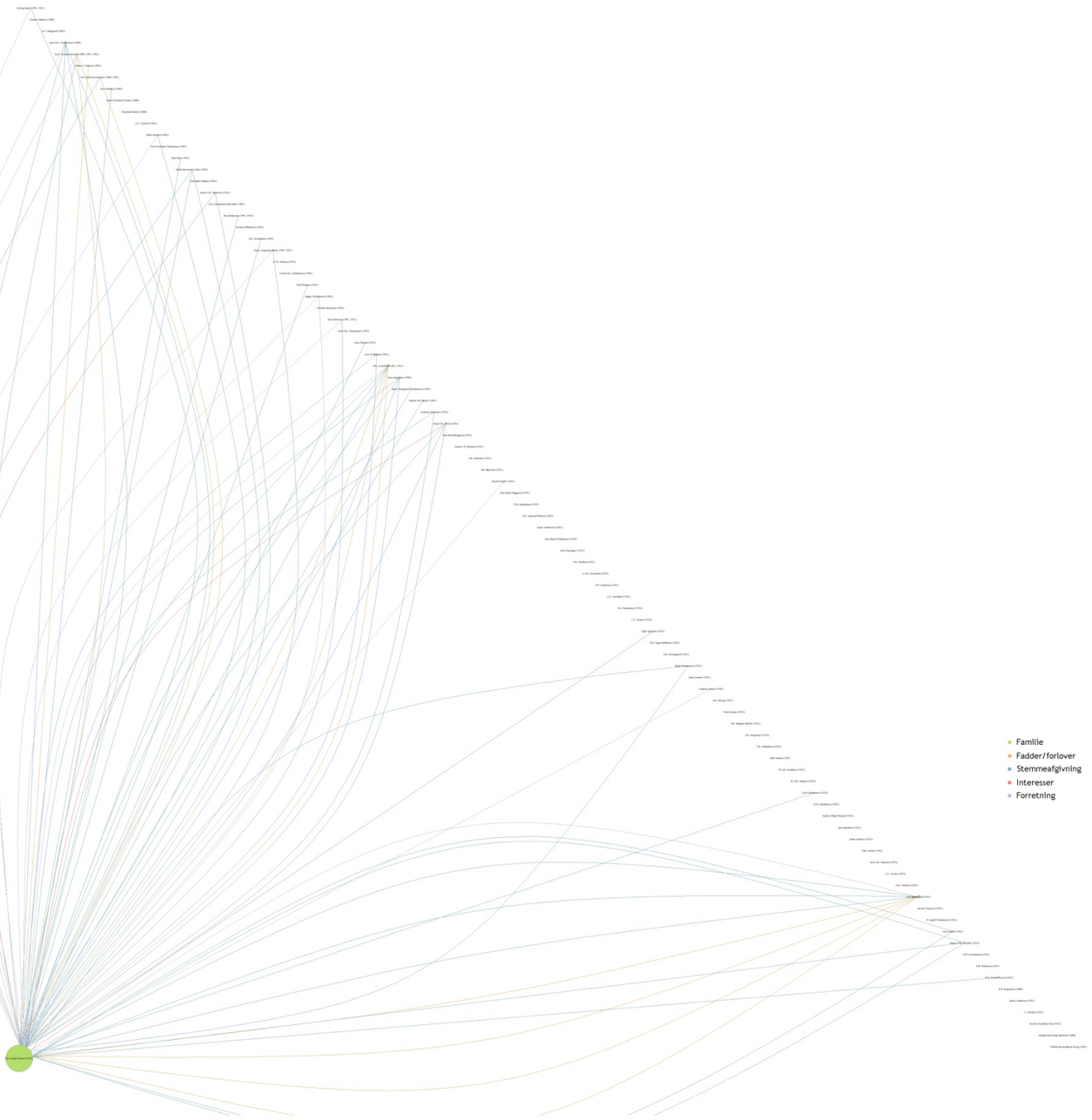
Bilag 14.6. Egonetværk for Carl Holbek

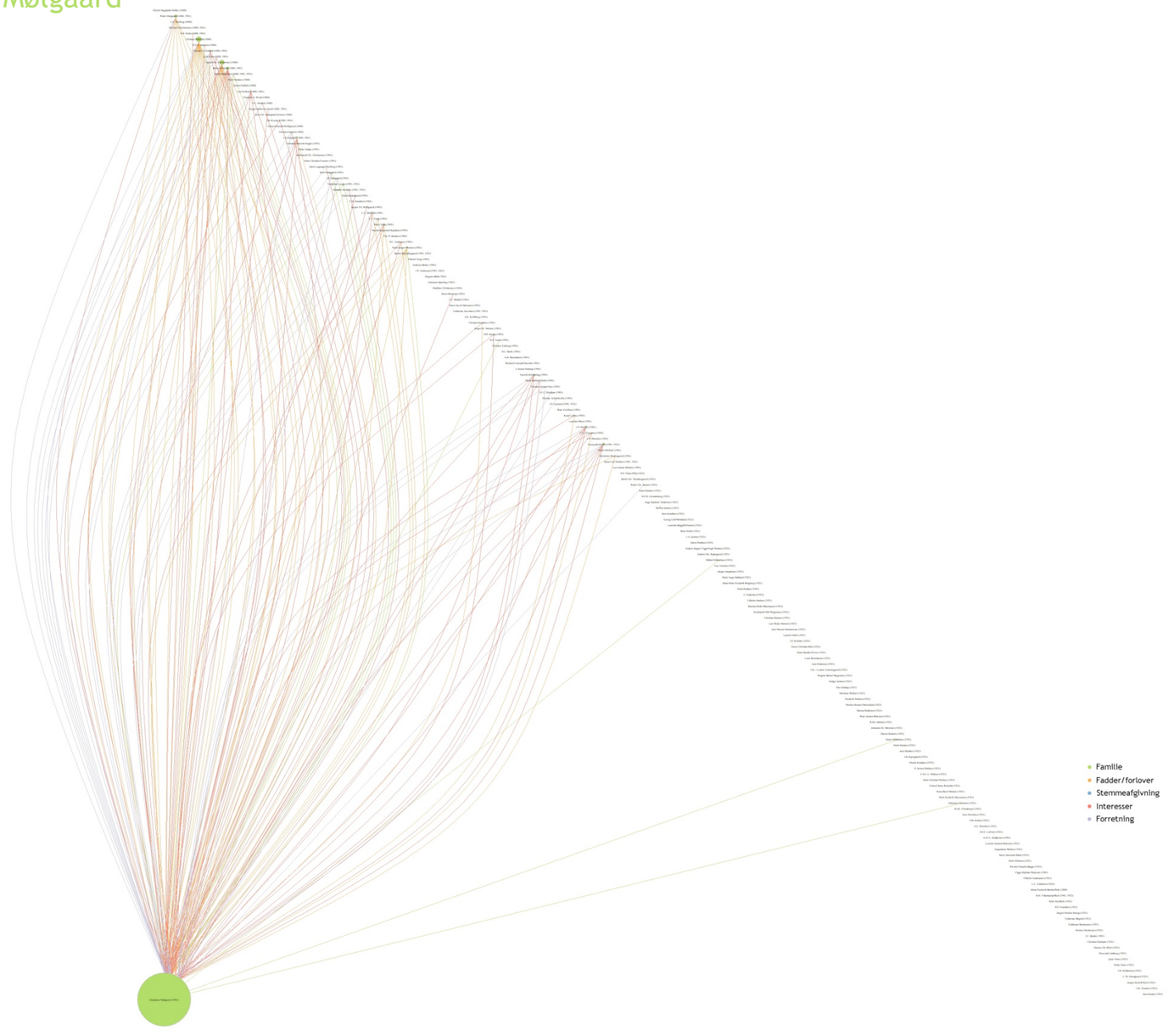
Bilag 14.7. Egonetværk for H.H. Vittenkamp Rich

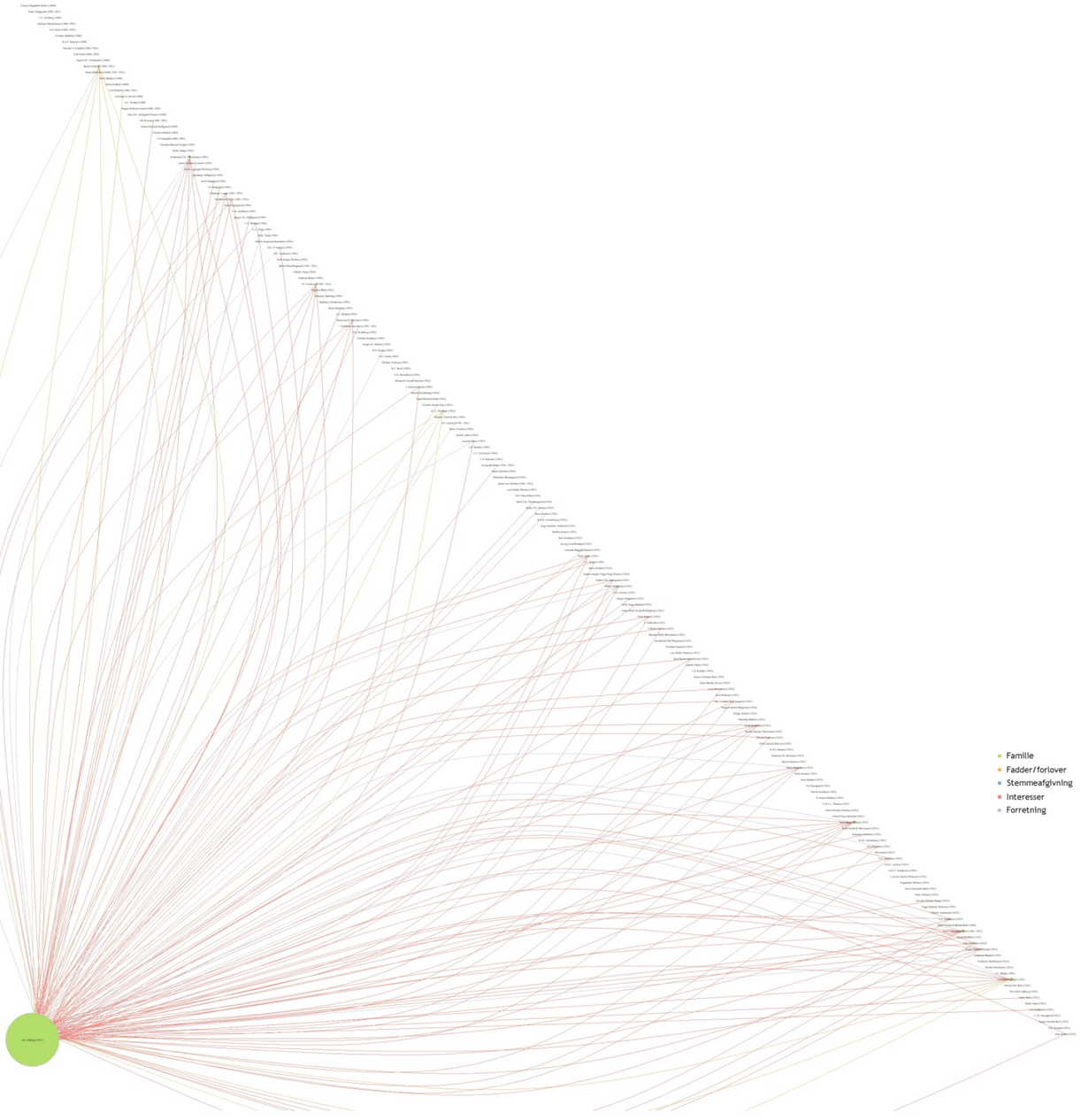
Bilag 14.8. Egonetværk for Chr. Gade Hansen

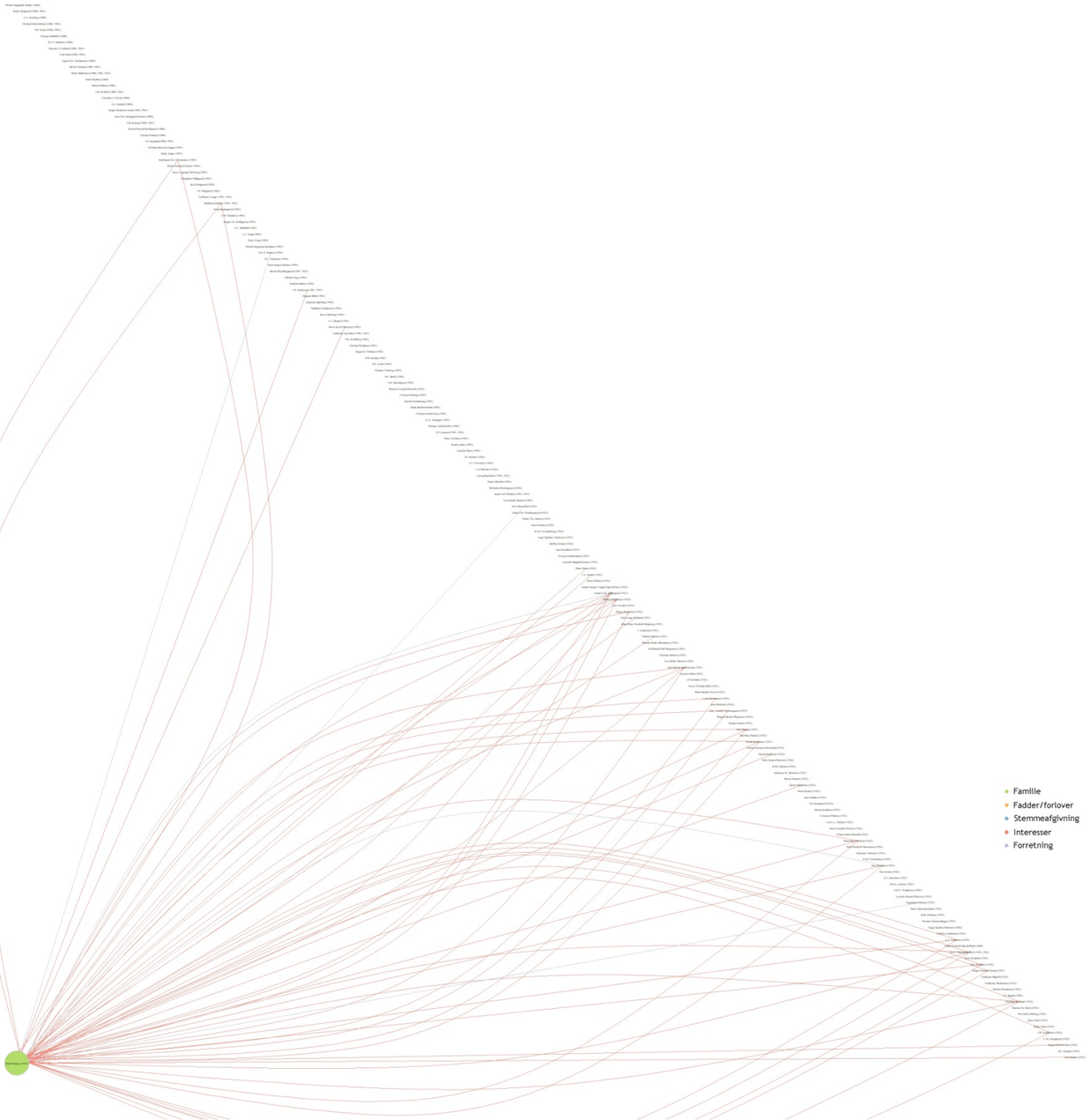
Bilag 14.9. Egonetværk for Claudiane Mølgaard

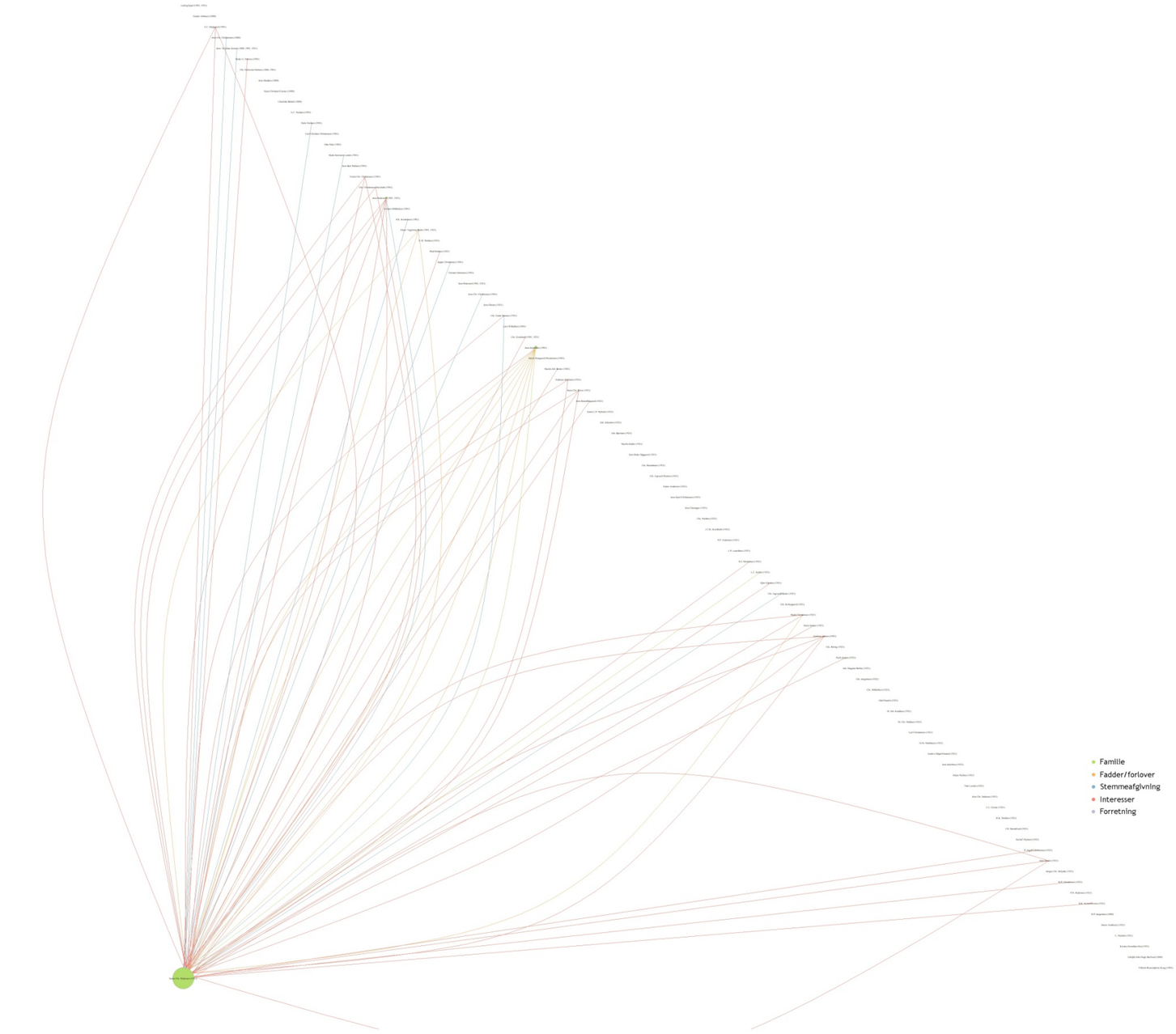
Bilag 14.10. Egonetværk for Ole Glistrup

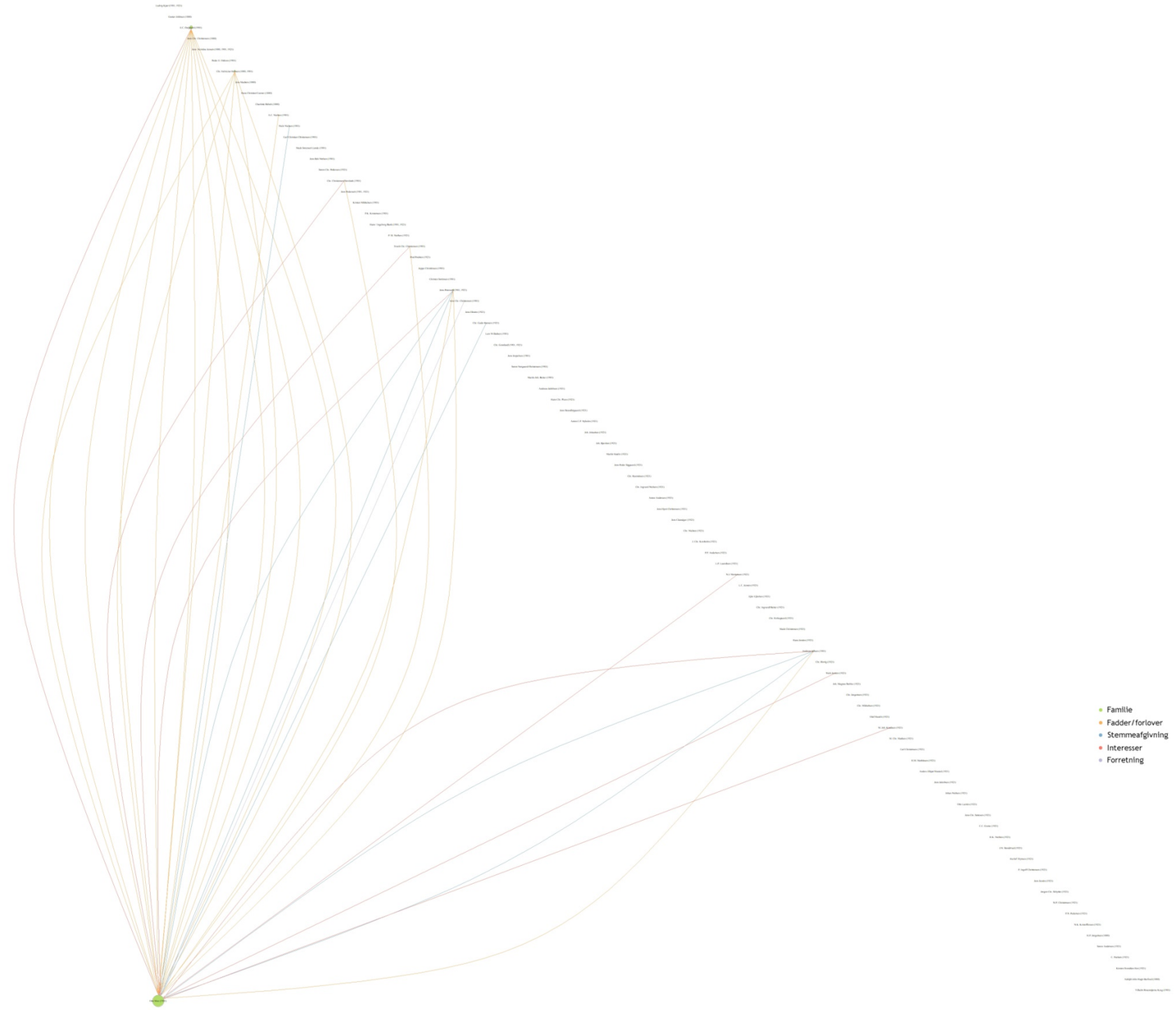
Bilag 14.11. Egonetværk for Niels Poulsen

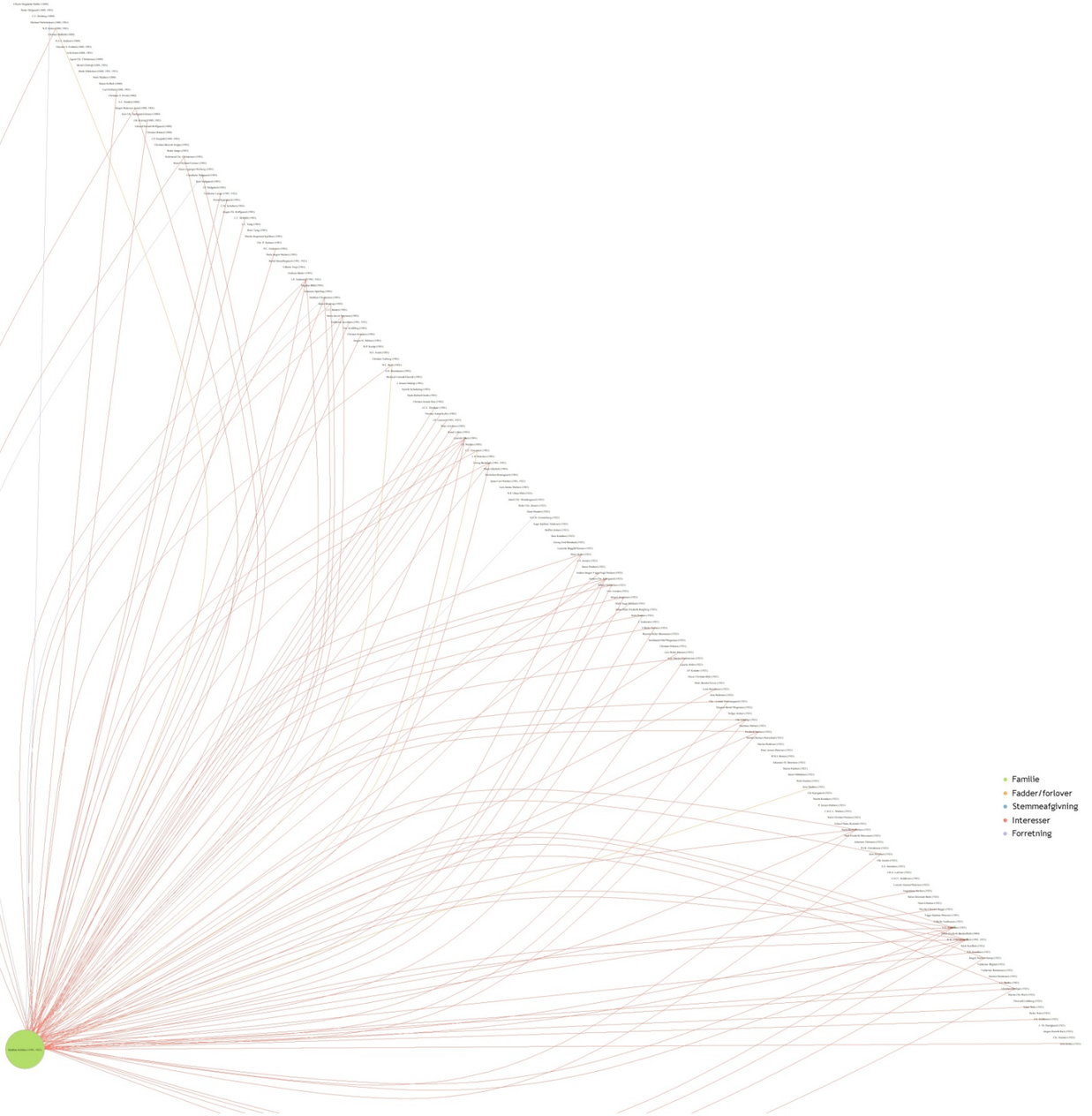
Bilag 14.12. egonetværk for Søren Chr. Pedersen

Bilag 14.13. Egonetværk for Otto Moe

Bilag 14.14. Egonetværk for Matthias Klokker

Bilag 14.15. Egonetværk for Troels Christensen

